

ORDU
ÜNİVERSİTESİ

CİLT 1: DİL VE FOLKLOR

E-ISBN: 978-605-87863-5-6

I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu (OTUDES) Bildiri Kitabı

ORDU - 2017

CİLT 1: DİL VE FOLKLOR

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ
ve TÜRKOLOJİ KULÜBÜ

I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı
Öğrenci Sempozyumu (OTUDES)
Bildiri Kitabı

Dil ve Folklor

E-ISBN: 978-605-87863-5-6

ORDU - 2017

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ve Türkoloji Kulübü

I. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU (OTUDES)

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK
Dr. Hüseyin YILDIZ

E-ISBN

978-605-87863-5-6

Ordu

Aralık 2017

Kapak Tasarım - Dizgi/Mizanpaj
Semih GÜRSOY

İletişim

Cumhuriyet Mah. Ordu Üniversitesi
Cumhuriyet Yerleşkesi Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kat: 1
Altınordu/ORDU

Telefon

0(452) 226 52 00

KURULLAR

Onur Kurulu

Prof. Dr. Tarık YARILGAÇ
(Ordu Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Öznur ERGEN AKÇİN
(Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı)

Düzenleme Kurulu

Doç. Dr. Abdullah EREN
Doç. Dr. Necip Fazıl DURU
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK
Dr. Hüseyin YILDIZ
Arş. Gör. Zeynep DİNÇER BERDİBEK

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Âbide DOĞAN (Türkiye)
Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet MERMER (Türkiye)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Rusya)
Prof. Dr. Ali AKAR (Türkiye)
Prof. Dr. Ayşe Gül SERTKAYA (Türkiye)
Prof. Dr. Beyhan KESİK (Türkiye)
Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ (İsveç)
Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Türkiye)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Türkiye)
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (Türkiye)
Prof. Dr. Eva Csaki (Macaristan)
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ (Türkiye)
Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Türkiye)
Prof. Dr. Günay KARAAGAÇ (Türkiye)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türkiye)
Prof. Dr. Halit DURSUNOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. Hasan Ali ESİR (Türkiye)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Türkiye)
Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI (Polonya)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Türkiye)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Türkiye)
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK (Türkiye)
Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN (Türkiye)
Prof. Dr. Ksenija AYKUT (Sırbistan)
Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Türkiye)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Türkiye)
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI (Polonya)
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa TANÇ (Türkiye)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Türkiye)
Prof. Dr. Nesrin KARACA (Türkiye)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU (Türkiye)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (Türkiye)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. Şaban SAĞLIK (Türkiye)
Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN (Türkiye)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Türkiye)
Prof. Dr. Turgut KARABEY (Türkiye)
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR (Türkiye)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Türkiye)
Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ (Türkiye)
Doç. Dr. Abdullah EREN (Türkiye)
Doç. Dr. Ali SELÇUK (Türkiye)
Doç. Dr. Aysun SUNGURHAN (Türkiye)
Doç. Dr. Bülent BAYRAM (Türkiye)
Doç. Dr. Bülent GÜL (Türkiye)
Doç. Dr. Cengiz GÖKŞEN (Türkiye)
Doç. Dr. Ferruh AĞCA (Türkiye)

Doç. Dr. Feyzi ERSOY (Türkiye)
Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY (Türkiye)
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Türkiye)
Doç. Dr. İlker AYDIN (Türkiye)
Doç. Dr. İsmet ZAATOV ABLİYATİFOVİÇ (Rusya)
Doç. Dr. Kezban TEKŞAN (Türkiye)
Doç. Dr. Kemalettin DENİZ (Türkiye)
Doç. Dr. Mariya BULGAROVA (Rusya)
Doç. Dr. Mehmet KURUDAYIOĞLU (Türkiye)
Doç. Dr. Mesut TEKŞAN (Türkiye)
Doç. Dr. Necip Fazıl DURU (Türkiye)
Doç. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ (Türkiye)
Doç. Dr. Sait OKUMUŞ (Türkiye)
Doç. Dr. Salim KÜÇÜK (Türkiye)
Doç. Dr. Şevkiye KAZAN NAS (Türkiye)
Doç. Dr. Tülay ÇULHA (Türkiye)
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Ahmed Farman Al-Chalaby (Irak)
Yrd. Doç. Dr. Beytullah BEKAR (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Erdal AYDOĞMUŞ (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Faruk GÖKÇE (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Fethi NAS (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Gönül ERDEM NAS (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin MUTLU (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. İsa SARI (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÇIPAN (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Perihan KAYA (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Savaş ŞAHİN (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Sinan GÜZEL (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz UYSAL (Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA (Türkiye)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Cemile KINACI (Türkiye)
Dr. Dinçer APAYDIN (Türkiye)
Dr. Erkan KARAGÖZ (Türkiye)
Dr. Hüseyin YILDIZ (Türkiye)
Dr. Işıl İŞIKTAŞ SAVA (Türkiye)
Dr. Kamil STACHOWSKI (Polonya)
Dr. Mikail CENGİZ (Türkiye)
Dr. Musa SALAN (Türkiye)
Dr. Reyhan Gökben SALUK (Türkiye)
Dr. Zeynep GENCER (Türkiye)

Yabancı Dil Sorumluları

Okt. Selin YURDAKUL
Arş. Gör. Şeyma TEKİNTAŞ
Ebru OTUR

Sekreteryası

Öğr. Gör. Serap KARADEMİR
Arş. Gör. Muhammet KAYA
Selma ATAMAN
Ahmet AŞCIOĞLU
Mücahit ANGIN
Pınar ÖKSÜZ
Simge AKKÖSE
Sultan Betül TIKENCE
Ünal ALBAYRAK
Yusuf ARAS
Erdi KAYA
Semanur BAYRAKTAR
Selma KARAKUŞ
Tuğba TURALI
Burhan ŞİMŞEK
Abdurrahman ERİN
Öznur ÖZER

Editörlerden...

Ordu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Ordu Üniversitesi Türkoloji Kulübü işbirliğinde düzenlenen I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu (OTUDES) 17-19 Mayıs 2017 tarihinde Ordu Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi salonlarında gerçekleştirilmiştir.

Başta, dönemin Ordu Valisi İrfan Balkanlıoğlu ve Ordu Gazeteciler Cemiyeti Başkanı Recep Aydın olmak üzere, Ordu'dan pek çok kurum ve kuruluşun destek verdiği bu sempozyumda, yurt içi ve yurt dışından 90'a yakın bildiri sunulmuş ve yaklaşık 30'u akademisyen olmak üzere 100'den fazla kişiyi Ordu'da ağırlamış bulunmaktayız. Bizlere bu fırsatı sunan Ordu Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Tarık Yarılgaç başta olmak üzere, sempozyumun hazırlık sürecinde bizden yardımlarını esirgemeyen Rektör Yardımcımız Prof. Dr. Teyfik Noyan, Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Öznur Ergen Akçin, Genel Sekreter Yardımcımız Ali Çakmak, Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanlığı Şube Müdürü Hacı Murat Baykal, memurlar Oya Algan, Özgür Gülen, Abdulkadir Karahan ve daha isimlerini sayamadığımız katkı sunan tüm Ordu Üniversitesi çalışanlarına teşekkür ederiz.

I. OTUDES ile yurt dışından ve yurt içinden gelen Türkolog adayları arasında geleceğe yönelik işbirliği yolunda adımlar atılmıştır. Sempozyumda Türk dili, kültürü, folkloru ve edebiyatı alanlarında bildiriler sunulmuştur. I. OTUDES kapsamında sunulan dil ve folklor bildirilerinin yer aldığı bu birinci ciltte, 42 bildiri metni yer almaktadır. Eski Türkçeden günümüze dil ve folklor alanında sunulan bu bildirilerle katılımcılara Türk dünyasının bir fotoğrafı gösterilmeye çalışılmıştır. Tarihî Türk boy ve lehçelerini merkeze alan çalışmalar sayesinde Eski Türklerin yaşayış ve kültürleri hakkında bilgiler edinilirken, Çağdaş Türk dünyasının değerlerini; özellikle Tatar, Kazak, Kırgız, Hakas, Tuva, Altay, Türkmen, Azerbaycan, Nogay, Karaçay, Özbek ve Uygur Türklerinin kültürel ve tarihî birikimlerine şahit olma fırsatı da sunulmuştur.

Temennimiz üniversitemizin ve şehrimizin desteğiyle üç yılda bir olmak üzere bu sempozyumun devamını getirmek ve gelenekselleştirmektir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

AYDIN İLİ TAHTACI TÜRKMENLERİNDE ÖLÜM VE ÖLÜ İLE İLGİLİ RİT VE RİTÜELLER ÜZERİNE Ahu Zeynep DUMAN	1-10
KIRGIZCA BER- YARDIMCI FİİLİ VE BU FİİL İLE KURULAN TASVİR FİİLLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMASI Aynura DYUŞENKULOVA	11-18
TATAR EDEBİYATINI TÜRKİYE'YE TANITMAK: AYAZ GİYLECEV'İN ESERLERİNİN TÜRKÇE'YE TERCÜMELERİ Albina VALIEVA	19-21
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE PERİFRASTİK FİİL ŞEKİLLERİ Anastasiia KRAINIUCHENKO	23-29
GÜNEY SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (HAKAS - TUVA - ALTAY) SES DEĞİŞİKLİKLERİNİN ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI Ayşe ERDOĞAN	31-37
ÇİN'DE TÜRKOLOJİ'NİN TARİHÇESİ VE GELECEĞİ Bo GUAN	39-41
KADINHANI VE ÇEVRESİ TÜRKMEN - YÖRÜK AĞZI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Burak SÖZER	43-54
YENİ UYGUR TÜRKÇESİ DEYİMLERİNDE 'KÖNÜL' (GÖNÜL) KELİMESİNİN OLUMLU VE OLUMSUZ YANSIMALARI Cansu UKŞAL	55-72
ORDU'NUN GÜRGENTEPE İLÇESİNDEN DERLENEN HALK ANLATILARI Ekin Devrim AÇIKGÖZ	73-83
MUSTAFA EFENDİ'YE AİT BİR CÖNK Elçin CENİK	85-93
TÜRKMEN DEYİMLERİ ÜZERİNE SEMANTİK AÇIDAN BİR İNCELEME Emrah YILMAZ	95-102
NOGAY TÜRKLERİ VE ORDU'DA NOGAY YERLEŞİMİ Ertan SARIKAYA	103-109
KAMUS-I TÜRKİ'DE GEÇEN ÖZEL ADLAR Ezgi İpek BULUT	111-118
ATASÖZLERİNDE TEZATA VE MİZAHA DAYALI UNSURLAR Fatma Buse GÖKTAŞ	119-133

KALIP SÖZLERDEN İLENÇLERİN DERLEME SÖZLÜĞÜNDEKİ ANLAM ÖZELLİKLERİ VE SIKLIK HARİTASI HAKAN ÇELEBİ	135-149
BARTIN YÖRESİNE HAS MİTOLOJİK UNSURLAR Hanife KARACA	151-159
SUYLA BOĞULAN ŞEHİR: SARKEL İşıl ARSLAN	161-174
SELECTION OF THE LINKER CONSONANT IN TURKISH EMPHATIC REDUPLICATION Kübra ŞENDOĞAN	175-182
SSCB ZAMANINDA TÜRK-GÜRCÜ VE GÜRCÜ-TÜRK EDEBİ ÇEVİRİLERE DAİR BİR İNCELEME Mariam GAPRINDASHVILI	183-190
KAZAK ATASÖZÜ VE DEYİMLERİNDE KORUNAN BAZI OĞUZCA SÖZCÜKLER ÜZERİNE Marlen ADILOV	191-198
ORTA ASYA KUR'AN TERCÜMELERİNDE GEÇEN TÜRKÇE İSLAMİ TERİMLERİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ DURUMU Muhammet KAYA	199-212
İLGİ HÂLİ EKİNİN MÜFREDÂT-I MÜKELLEF'TEKİ KULLANIM ŞEKİLLERİ ÜZERİNE Musa ŞENGÜN	213-218
HAKASYA'DAKİ KUTSAL KAYA İDOLLER BAĞLAMINDA "ULUG HURTUYAH TAS" İLE İLGİLİ İNANÇSAL PRATİKLER Nükhet OKUTAN	219-228
TÜRKLERDE AD VERME GELENEĞİNDE ORDU KÖY ADLARI ÖRNEĞİ Osman ALBAYRAK	229-246
ŞEFİK-NÂME ŞERHİ'NDE TÜRKÇE KARŞILIKLARI VERİLEN ATASÖZÜ, DEYİM VE KELÂM-I KİBÂRLAR Ömer TEMİZ	247-253
İLK TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİNDE ORGANLARLA KURULAN DEYİMLER Ramazan ÖZPINAR	255-269
ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN LEYLA VÜ MECNUN MESNEVİSİNİN KARAÇAY TÜRKÇESİNE BİR UYARLAMASI Rümeysa ÇİNPOLAT YILDIZ	271-277
KUZEY KAFKASYA'DA TÜRK DİLİ VARLIĞI VE AVARCADAKİ TÜRK DİLİ ETKİLERİNE BİR BAKIŞ Samet CANTÜRK	279-299
ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE HUKUK TERİMLERİ ÜZERİNE Sultan Betül KALEM TİKENCE	301-309

ÖZBEK TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE –SA EKİNİN İŞLEVİ Şengül KAYA	311-317
DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ İSVEÇ MİSYONER KİLİSESİ İÇİN İLAHİ KİTABI Tahsin KAYA	319-324
OTTOMAN TURKIC AND MIDDLE KIPCHAK AREAS OF INFLUENCE IN VARIETIES OF THE LOWER DANUBE REGION. A STUDY BASED ON THE TURKIC LEXICON OF EASTERN ROMANCE VARIETIES Tamás CSERNYEI	325-335
MİRJAQIP DUWLATULI'NIN BAQITSIZ JAMAL ROMANININ İMLASINDAKİ C-/Y-KARARSIZLIĞI ÜZERİNE Tamer YILDIRIM	337-341
KIRGIZCANIN AĞIZLARINDA (-K) ÇOKLUK 1. ŞAHIS EKİNİN KULLANIMI Tilek Şarşenbek UULU	343-350
BİR UYGUR ÇATIĞI ÇAŞTANI BEY HİKÂYESİ'NİN KELİME HAZİNESİ Tuba GÜNER	351-365
KADINLARLA İLGİLİ ÖZBEK ATASÖZLERİ Tuğba YILMAZ	367-373
MİRCEVAT AHISKALI'NIN “GURBETTEN İNİLTİLER” ADLI NEHİR ROMANINDA YER ALAN HALK BİLİMİ UNSURLARININ İNCELENMESİ Türkan ÇELİK	375-388
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HÂL EKLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNİ ALMASI Yasin KARADENİZ	389-394
NAGY SZENT MİKLOŞ NAMIDIĞER ATILLA'NIN HAZİNELERİ Yusuf ARAS	395-402
ÖZBEK ŞAIRİ HABİBİY'NİN DİVAN'INDA TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE ORTAKLAŞAN VE FARKLILAŞAN BAZI SÖZCÜKLER ÜZERİNE Zehra IŞIK	403-414
KAZAK YAZAR MUHTAR MAGAVİN'İN “AYEL MAHABBATI” HİKÂYESİNDE HALK KÜLTÜRÜ UNSURLARI Zeynep ASLAN	415-419
CODEX CUMANİCUS'TA YER ALAN BİLMECELER İLE KAZAK BİLMECELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ Zhazira TASHMATOVA	421-429

AYDIN İLİ TAHTACI TÜRKMENLERİNDE ÖLÜM VE ÖLÜ İLE İLGİLİ RİT VE RİTÜELLER ÜZERİNE

The study on the Rituals associated with death and deceased among 'Tahtacı' Turkmens of Aydın Province

AHU ZEYNEP DUMAN

Uşak Üniversitesi

Öz: Tahtacılar, büyük göçle Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Oğuz Türklerindendir. Ataları, Ağaçeri Türkmenleridir. Ülkemizde Akdeniz, Ege ve Marmara Bölgelerinde dağınık halde bulunmaktadırlar. Kültürümüzün farklı bir rengi olan Tahtacılar, Alevi Türkmen zümrelerinden biridir. Yakın zamana kadar geçimlerini ağaç işçiliğiyle sağladıkları için bu isimle anılmışlardır. Konar-göçer bir yaşam tarzı süren bu zümre, kapalı bir toplum olmuştur. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra yerleşik düzene geçmişler ve kapılarını dış dünyaya açmaya başlamışlardır.

Özgün bir kültüre sahip olan Tahtacılar, geleneklerini ve göreneklerini bugün de devam ettirmektedir. Bu kültürün ayrılmaz bir parçası da insan hayatının önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölümdür. Ölüm etrafında birçok tören, inanç, gelenek ve görenek oluşmuştur.

Bu çalışmada Aydın ili Yılmazköy Tahtacı Türkmenlerinde ölümü haber veren ve ölümü engelleyen inanç ve uygulamalar, ölüm anında gözlemlenen inanç ve uygulamalar, ölünün defne hazırlanması, defin sırasında ve sonrasında gerçekleştirilen inanç ve uygulamalar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tahtacılar, Türkmenler, Aleviler, Ağaçeri, ölüm, gelenek

Abstract: Tahtacılar' are one of Oğuz Turks who came from Central Asia to Anatolia with Great Migration and are descendants of 'Ağaçeri' Turkmens. They are scattered in regions such as Mediterranean, Aegean and Marmara. Having represented a part of our colorful culture Tahtacılar, are one of the Alevi Turkmen groups. Up until now, they have been known by this name because their livelihood mostly depends on carpentry. Having lived nomadic lifestyle, they had been a closed society. However, after the declaration of the Republic, they managed to adopt more settled lifestyle and opened their doors to the outside world. Tahtacılar who have a unique culture, have been practicing their traditions for very long time now, and one of the inseparable aspects of it is death, which is the most important transitional period of human life.

Men have formed many ceremonies, beliefs, traditions and customs as far as death is concerned. And in this study, we have tried to clarify everything related to death such as beliefs which inform about death and prevent it from happening; practices observed at the time of death, preparation for burial and other practices observed before and after the burial among Tahtacı Turkmens of Yılmazköy, Aydın Province.

Key words: Tahtacılar, Turkmens, Alevi, 'Ağaçeri', death, tradition

GİRİŞ

Alevi-Türkmen zümrelerinden birisi olan Tahtacılar, geçimlerini ağaç işçiliğiyle sağladıkları için Anadolu'da genellikle ormanlık alanlarda yaşamaktadır. Günümüzde ise konar-göçer yaşamdan yerleşik düzene geçen Tahtacılar kendilerine farklı geçim kaynakları sağlamıştır. Türkçede "ağaç kesen, tahta biçen ve kereste işleriyle uğraşan"

Tahtacı, bir meslek adı olan tahtacılık, zamanla kendilerine özgü mezhep inanışının varlığına inanan topluluğu ifade etmek için kullanılmıştır. (Çıblak 2005:30-31)

Tahtacılar, Toroslar'da, Ege'de Kazdağı'nda, Muğla yöresinde orman köylerinde yaşayan Alevi-Türkmenler'dir. Onlar geçimlerini orman ürünleriyle karşılar. İçlerinde Alevi de Sünni de vardır. Tahtacılar, Alevidir. Yörükler Hanefidir. Bu ayrım Türkmenler'in yaptığı işten kaynaklanmaktadır. Mesleki bir ayrımdır. (Şener 2006:75)

Bu fikri destekleyen diğer bir bilim adamı ise Mehmet Eröz'dür. Eröz, Tahtacıların Batı Anadolu ve Güney Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaşayıp, kereste işiyle uğraştıkları için bu ismi aldığını ifade etmiştir. Osmanlı Devleti zamanında Tahtacıların, toprağa yerleştirilmesiyle ilgili birçok vesikanın olduğunu ve bunlardan 1126(1710'lar) tarihli olanında Yörükhan taifesinden Çıblaklı ve Çaylaklu oymaklarının Kıbrıs'a sürgün edildiğini fakat bunların bir kısmının gemi kaptanlarını öldürerek kaçtıkları, Aydın, Menteşe, Teke dağlarına sığındıkları kaydedilmiştir. Adı geçen bu oymaklar Tahtacı oymaklarıdır ve kendilerine "Türkmen" derler. (Eröz 2014:26-27) Adlandırmalar üzerine bu fikirler mevcutken kökenleri üzerine birçok tartışma olmuştur. Yabancı araştırmacılar tarafından yapılan ilk çalışmalar, bu topluluğun Türk olmadığı ya da sonradan Müslümanlaştırılmış oldukları şeklinde gerçekçi bilgilerden uzaktır. Ancak Vambery ve Brown gibi Tahtacıların kökenin Orta Asya'dan geldiğini ortaya koyan yabancı araştırmacılar da vardır. Bu konu ülkemizde ancak 1920'li yıllardan sonra tartışılmaya başlanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda birçok araştırmacı Tahtacıların Türk olduğu, Türkçeden başka dil bilmediği, Orta Asya Türk örf ve adetlerini koruyarak devam ettirdiği kabul edilmiştir. Tahtacıların Türk olduğunun kabul edilmesinin ardından hangi Türk boyundan geldiği konusuyla ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Birçok araştırma ve çalışma yapılmıştır. Bunlar sonucunda Tahtacıların Oğuz boylarından Ağaçerilerin bir uzantısı olduğu birçok bilim adamı ve araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Arşivlerde bu görüşü kesin olarak destekleyen bir belge bulunmamasına rağmen Tahtacılar ve Ağaçerilerinin aynı bölgede yaşamış olması, geçim kaynaklarının ağaç işçiliği olması, Tahtacı adının resmi evraklar geçmeye başladığında Ağaçerilerin ortadan kaybolması bu düşünceyi kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkarır. (Çıblak 2005:33-36)

1. Ölümü Haber Veren ve Ölümü Engelleyen İnanç ve Uygulamalar

1.1. Fizyolojik Belirtiler: Bu belirtiler insanların kişisel tecrübelerinden oluşup, bilimsel bir gerçeğe dayanmaz. Yılmazköy'de ölüme işaret eden bu belirtiler, hastada görülmeye başlayınca akrabaları ya da köyden başka kişiler hastanın yanında beklemeye başlarlar. Hastanın yanında kalmayanlar ise 2-3 gün süreyle hasta evini ziyaret ederler. İnanışa göre hastanın öleceği özellikle yüzünden belli olur. Hastanın burnunun kenarı siyaha, gözlerinin altı ve ön kısmı ayva sarısına döner. Gözlerinden yaş gelir. Köyde bu "gözlerinin nazlısı" olarak nitelendirilir. "Gözünün ferî" aktığında başından kimse ayrılmaz. Çünkü hastanın öleceğine dair inanç kesinleşmiştir. Öleceğini düşündükleri hastaya son bir kere su verirler. Eğer içmezse tekrar verilmez. Hastanın bilinci kapanınca "döşendi, döşeli, yola girmiş, öteyle uğraşıyor" denir. (K.K.12, K.K.7, K.K.5)

1.2. Psikolojik Belirtiler: Bu belirtiler toplumdan topluma değişiklik gösterdiği gibi, yöresel değişiklikler de taşır. Kişi öleceğini hissederse ya da hastayken vasiyette bulunur. Bu vasiyet kendisini kimin yıkayacağı, nereye gömüleceği, nasıl gömüleceği ya da sevdiği bir eşyasıyla gömülme istemesi olabilir. Örneğin kişi cemlerde çaldığı sazıyla ya da sevdiği bir yakının kıyafetiyle gömülme isteyebilir. Köyde şu anda uygulanmayan fakat eski bir gelenek olan tabutla gömülme de isteyebilir. (K.K.12, K.K.1, K.K.2)

1.3. Eşyalarla ilgili Belirtiler ve Sakınmalar: Köyde cam, camdan yapılmış bir eşya ya da ayna kırıldığında uğursuzluk getirdiğine inanılır. Bu uğursuzluk belirli bir zamanda

olur. Ramazan ayı ile Kurban ayı arasında bir ay vardır. Ona “boş ay” derler. Eğer bu boş ayda camdan yapılmış bir eşya ya da ayna kırılırsa kişi 3,5 ya da 7 zarara uğrar. Bu zararlar; kişinin ayağının burkulması, kırılması, olabileceği gibi başka felaketler de getirebilir. Kişi yaşadığı uğursuz olayları 3’te fark ederse mutlaka bir hayır yapmak zorundadır. Bu hayırda el bezlerine ekmekek yapılıp, tereyağı sürülüp dağıtılır.

Tahtacılar arasında tespit ettiğimiz kansız kurban uygulamalarının esasında arkaik toplumlardan modern toplumlara kadar farklı şekillerde pek çok kültürde mevcut olduğu görülmektedir. Tahtacılar arasında uygulanan kansız kurban ritüelleri, Orta Asya Türk kültürünün devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Saçı adı verilen kansız kurban ritüelinde sunulan kurbanlar toplulukların iktisadi hayatlarına göre farklılık göstermektedir. Göçebe toplumlarda süt, kıymız, yağ saçılıp yapılırken çiftçi topluluklarda bunların yerini buğday, darı, şarap saçılıp almaktadır. (Selçuk 2008: 149)

Tahtacılar arasında saçılı olarak kullanılan ürünlerden birinin tereyağı olduğu ve bunun kansız kurban özelliği taşıması bu örnekte de görülür. Bu uygulamayla kötülüklerden korunmak ve olumsuzluklardan sakınmak amaçlanmıştır. Bunun dışında yapılan uygulamalar da mevcuttur. Lokma dökülüp dağıtılır, börek, çörek yapılıp dağıtılır. Kişi bunları yapmazsa helva ekmekek dağıtır. Böylece uğrayacağı zararlardan kurtulur. Bu örnekler de kansız kurban özelliği taşımaktadır. (K.K.12, K.K.5, K.K.7, K.K.4)

1.4. Yiyeceklerle İlgili İnanışlar ve Sakınmalar: Köyde belirli bir saatten sonra eve alındığında keder, acı getirdiğine inanılan yiyecekler vardır. İkinci ezanı okunduktan sonra köylüler evlerine biber, soğan almazlar. Bunlar ne evden çıkarılır ne de başka birisine gönderilir. Eğer biri bu yiyeceklerden birini getirmişse geri gönderilir. (K.K.12, K.K.8, K.K.13)

1.5. Rüyalarla İlgili Belirtiler ve Sakınmalar: Rüyada ön dişlerin dökülmesi aileden birinin öleceğine yorumlanır. Kişi ölmüş yakınlarından birini rüyasında görürse ve onun çağırdığı yere giderse bu kendisinin öleceğine işaret eder. Kötü olduğuna inanılan bir rüya görüldüğünde kişi evine yakın bir iki komşusunu çağırıp onlara kahve pişirip rüyasını anlatır ve onlardan rüyasını hayra yormalarını ister. Özellikle kahve pişirmelerinin sebebi ise kahvenin rüyanın kötülüğünü bastıracağına olan inançtır. Bunu yapmayanlar rüyalarını kimseyle paylaşmamaktadır. (K.K.1, K.K.12, K.K.6)

1.6. Hayvanlarla İlgili Belirtiler: Günlük hayatlarında hayvanlarla iç içe olan Anadolu insanı, bazı hayvanların davranışlarını ölümle ilişkilendirmiştir. Köydeki inanca göre; baykuş bir evde öterse ölüme yorumlanır, “muratçık git muradını başka yerde ara” der soğan atıp hayvanı kovarlar.

Anadolu’da olumsuz özelliklere sahip olduğuna inanılan baykuş, eski çağlardan bu yana pek çok kültürde insanlar tarafından kötülük, felaket ve ölümün sembolü olarak kabul edilmiştir. Bayat boyunun sembolü olan baykuşun, Geleneksel Türk inancında uğursuzluğu ve ölümü simgelediği düşünülmemiştir. Baykuşun ölümü haber veren kuş olarak düşünülmesi Türklere İran veya Çin düşüncesinden geçmiştir. (Selçuk 2008: 280)

Kargalar köyün üzerinde gezip, özellikle bir evin üzerinde dönerlerse o evden cenaze çıkacağına yorumlanır. Gündüz hava değişimi olmadan vakitsiz öten horoz, felaketi haber verir. Köpeğin mezarlık tarafından uluması ölüme işaret eder.

Altay ve Sibiryta mitolojilerine göre köpek, Tanrı’nın kendisine verdiği kutsal görevi ihmal edip, şeytana yardım etmesi dolayısıyla aldatici bir hayvandır. Bilindiği gibi geleneksel Türk inancında ölümden sonra ruhun akrabalarının ve kendi evinin etrafında onlardan birine zarar vermesi amacıyla dolaştığına inanılır. Aynı zamanda ruhun, söz konusu yerlerde dolaşmasına köpeğin eşlik ettiği düşünülmektedir. (Selçuk 2008: 280)

Tilkinin havlaması da ölüme işaret eden bir başka belirtidir. (K.K.1, K.K.2, K.K.9)

2. Ölüm Anında Gözlemlenen İnanç ve Uygulamalar

2.1. Kapının Açık Bırakılması: Hastanın ölümünü beklemeye başlayan yakınları kapıyı açarlar. Kapının önünde ve doğrultusunda kimse oturmaz. Azrail içeri rahat girsün, canını alırken çok çırpınmasın diye bu uygulama gerçekleştirilir. (K.K.1, K.K.2)

2.2. Ölünün Gözlerinin Kapatılması: Ölünün gözleri açık kalmışsa bir kere sıvazlanır. Kapanmazsa öylece bırakılır. Gözleri açık kalmışsa o kişinin dünyadan zevkini alamadığı, dünyada gözü kaldığına inanılır. (K.K.10, K.K.11)

2.3. Ölünün Çenesinin Bağlanması: Cenaze evinde bulunan yaşlılardan biri ölünün çenesini bağlar. Bu işlemi gerçekleştiren ölen kişi kadınsa kadın, erkekse erkektir. Amaç ölüyü yıkarken ağzına su kaçmasını engellemektir. (K.K.12, K.K.3, K.K.9)

2.4. Ölünün Üzerine Bıçak Koyulması: Amaç, o hanede ölümün son bulması, başkasının ölmesini engellemektir. (K.K.9, K.K.3, K.K.4)

2.5. Ölüye Kına Yakılması: İlk önce alnın ve saçın birleştiği yere kına yakılır. Buna “tılasım” denir. İki inanç vardır. İlki kına kabirde inancına dair şahitlik yapacaktır. İkincisi Hz. Fatma’nın alnında o işareti gördüğü kadınları kendisine daha yakın bulup, eteğinin altında toplayacaktır. Alnı dışında el parmak uçları ve ayak parmakları kınalanır. Kınalama sadece kadına yapılır. (K.K.1, K.K.2)

2.6. Ölünün Yanında “Günlük” Yakılması: Yörede günlük ağacı olarak bilinen bitki, sığla ağacıdır. Ağaçtan elde edilen kabuk, cenaze merasiminde tütsü olarak kullanılır. *Günlük kabuğu, sığla yağı eldesi için ağaç kazıma işlemi sırasında sığla yağı ile birlikte toplanan ve kaynatılıp preslendikten sonra kurutularak halk arasında tütsü/buhur materyali olarak kullanılan kabukçuklardır. Sığla, Türkiye’de en geniş yayılışını Muğla’da gösterir. (<http://www.muglakulturturizm.gov.tr>(24.04.2017) Aydın’da bulunmayan bu bitki aktarlardan ya da cenaze malzemeleri satan yerlerden elde edilmektedir. Ölünün yanında beklerken bir tavanın içerisine önce ocaktan alınan köz konur, üzerine günlük kabuğu konur. Tavadaki günlük, yandıkça duman çıkar. Bu tava önce cenazenin üzerinde gezdirilir. Sonra dışarı çıkarılıp cemaat etrafında kokutulur. Günlük kokusunun cennet kokusu olduğuna inanılır. *Ölünün bulunduğu evde, ölünün evinin tütsülenmesi eski Türklerde var olduğu bilinen bir gelenektir. Günümüzde Orta Asya’da Türkler ölünün bulunduğu evi ve ölüyü tütsüleyerek, ruhun kötülüklerinden sakındıklarına inanmaktadırlar.*(Selçuk 2008:355) (K.K.9, K.K.8, K.K.13, K.K.12)*

2.7. Ölü Sazının Çalınması: Ölü defin için sabahı bekletilecekse ve erkekse saz çalınır. Kişi müsahipliyse, yolunda düşkünlüğü yoksa müsahipli üç erkek gelir. Önce ölünün başında delil yakarlar. Ayrı ayrı üç nefes alıp, Pir Sultan, Kul Himmet ve Şah Hatayi’den nefesler söyleyip saz çalarlar. Sonra sabah beklenir, gün bitmeden ölü defnedilir. (K.K.1, K.K.2)

3. Ölünün Defne Hazırlanması

3.1. Ölünün Gasli: Öncelikle ölünün yıkanacağı su hazırlanır. Bu suya güzel koksun diye defne ağacından bir iki dal, mersin ağacından (köydeki ismi har) bir iki dal atılıp kaynatılır. Birçok medeniyetin mitolojisinde yer alan mersin ağacı Tahtacılar da önemli bir yere sahiptir. Tahtacılar bu ağacı özellikle cenaze merasimlerinde kullanmaktadır. *Tahtacıların söz konusu ağacı ölüm ile ilgili uygulamalarında kullanmaları ise ağacım simgesel ölümü ve dolayısıyla yeniden doğuşu sembolize etmesiyle ilgili olabilir.*(Selçuk 2008:311) Eğer yıkama işlemi sonrası bu sudan artarsa ölünün üzerinden çıkan son kıyafetler yıkanır. Köyde görevli bir imam olmasına rağmen ölüyü köyden cenaze yıkamayı bilen biri yıkar. Bu kişiler genellikle köyün yaşlı, bilgili kişileridir. Ölüyü

yıkayan bu kişilere para verilmez. Eskiden bu kişilere ölünün hayırlarında sini dizilir, bir sofralık yemek hazırlanmış. Şimdi bu gelenek terk edilip bu kişilere havlu, yazma gibi hediyeler verilmektedir. İmam sadece cenaze namazını kıldırır. “Bilen kişi” ölüyü yıkarken yakın akrabaları “dünyalık hakkım helal olsun benden yanı” diyerek sağ taraftan baştan ayağa doğru bir kere su dökerler. Eğer kişi ölmeden önce kendisini birisinin yıkamasını vasiyet etmişse, o kişi “bilen kişi” ile birlikte cenazenin yanına geçer ve onun talimatları doğrultusunda ölüyü yıkar. Köyde cem evi yapımı tamamlanmadığı için cenazeler kendi evlerinde yıkanır, kurulanır ve kefenlenmeye hazır hale getirilir. Eğer ölen kişi kadınsa köydeki kadınlar etrafında çember oluştururlar ve tamamen cenazeyi kapatırlar. Erkekse cenaze etrafına çarşaflar gerilir ve yıkama işlemi gerçekleştirilir. (K.K.9, K.K.4, K.K.12, K.K.3)

3.2. Ölünün Kefenlenmesi: Tahtacılar da düğünden önce dede tarafından “öznek” dedikleri nikâhları kıyılır. Bu nikâhta kadın uzun iç “köynek” giyer. Şalvarını giyer. Üzerine “üsküve, kutlu kumaş”tan yapılan üç eteklerini giyerler. Bunlar gelinin kaynanası tarafından hazırlanır. Sonra başına “tennik” dedikleri başlığı takıp üzerine altından oluşan işlemeyi takarlar. (Bu işleme ölü gömülmeden önce bir yakını tarafından alınır. Çünkü mezar hırsızlık amacıyla açılabilir.) İşlemenin üzerine yeşil, kırmızı ve mordan oluşan kuşak bağlanır. Kenarına çiçekler dizilir. Beline kuşak bağlanır. Eğer bu kıyafetleri kaybolmamışsa öldüğünde bunlar yeniden giydirilir. Erkekler bu nikâhta önünde üç düğme bulunan bir köynek giyerler. Altına belinde bezden uçkurlu, bilek kısmı ipele bağlanan bir şalvar giyerler. Başlarına “üstlük” dedikleri sarı renkte bir bez dolarlar. Eğer erkeğin de bu kıyafetleri kaybolmamışsa öldüğünde bunlar giydirilir. Ölüye giydirilen elbiselerdeki düğmeler koparılır, kuşaklar düğümlemez. Çünkü inanışa göre peygamberden bu yana kıyafetlerin üst kısımlarında dikiş olmamalıdır. Bu kıyafetlerden önce edep yerlerini kapatmak için iç çamaşırı giydirilir. Eğer ölü giydirilmezse ahrette çıplak kalacağı inancı mevcuttur. Ahrette çıplak kalan ölü, yakınlarının rüyalarına girip onlardan hesap soracaktır ve onları rahatsız edecektir. Ölü giydirildikten sonra kefenlenme işlemine geçilir.

Ölüye kefenin altından elbise giydirilmesi geleneği Antalya ve Ege Tahtacılarında yaygındır. Anadolu’da ölünün elbisesi ile defnedilmesi geleneği Sünni toplulukta yoktur. Diğer Alevi gruplarda da pek görülmemektedir. Ölüye elbise giydirme âdetinin İslam öncesi Orta Asya Türklerinde bulunduğu bilinmektedir. Türklerde ölüyü kefenle gömmek âdetinin İslam öncesi dönemlerinde mevcut olduğu, hatta kefenin eşük kelimesiyle ifade edildiği belirtilmektedir. (Selçuk 2008:283-284)

Kefen sadece beyaz kumaştan alınır. Kefen geniş çaplı ise bu ölen kişinin şanslı ve iyi biri olduğuna, ensiz ise şanssız biri olduğuna işaret eder. Köyde kefenle “yakasız gömlek” denir. Kefeni biçerler. Kefen dikişsiz olmalıdır. Bu sebeple 3-4 yerinden bağlanır. Ölüye giydirilir. Ölü kefenlenirken önceden toz haline getirilen karanfil, yakın akrabaları tarafından ölünün üzerine serpilir. Kefenleme işlemi tamamlandıktan sonra üzerine gül suyu dökülüp tekrar karanfil serpilir. Amaç ölünün güzel kokmasını sağlamaktır. (K.K.1 K.K.2, K.K.9, K.K.12, K.K.14)

3.3. Ölümün Duyurulması: Yılmazköy küçük olduğu için köylüler arasında kısa sürede haber yayılır. Ancak yine de köydeki camide görevli hocaya sala verilir. Birinin ölüm haberi alındıktan sonra uyuyan varsa uyandırılır. Evdeki kilim, yolluk çırpılır, cenaze kaldırılana kadar içeri alınmaz. Eskiden çeşmeden su getirildiği için testilerde su olmuştur. Birinin ölüm haberi alındığında evdeki sular dışarı dökülmüş. (K.K.3, K.K.4)

3.4. Ölüye Hediye Getirilmesi: Ölen kişi eğer kadınsa daha çok yemeni erkeğe havlu hediye götürülür. Gelen hediyeler “bunu kızın aldı, bunu gelinin yolladı” diyerek ölünün üzerine bırakılır. İnanca göre ölüler diğer dünyada “hoş geldin” diye karşılanır ve onlara getirilen bu hediyeler, diğer dünyada onlara iletilmiştir. Bu uygulamada ise amaç; ölüleri mutlu etmektir. K.K.6, K.K.7, K.K.5)

4. Defin Sırasında ve Defin Sonrasında Gerçekleştirilen İnanç ve Uygulamalar

Kefenlenme işleminin ardından ölü tabuta yerleştirilir. Tabutun üzerine camide bulunan yeşil renkli örtü serilir. Eğer ölen genç kıza tabutun üzerine duvak, yemeni konur defin sırasında bunlar mezarın içine koyulur. Cenaze önce camiye götürülür ve cenaze namazı kıldırılır. Köyde mezarlık yakın olduğu için cenaze mezarlığa yürüyerek götürülür. Mezarlığa kadar tabuttan her tutan kırk adım boyunca bildiği duaları okur. Eğer dua bilmiyorsa tekbir getirir. (K.K.9)

4.1. Ölünün Defin Zamanı: Kişi sabah ölmüşse cenaze öğle namazından önce gömülür. Öğle vakti ölmüşse ikindi ezanından önce defin gerçekleşir. Fakat ölüm ikindiden sonra gerçekleşmişse defin için ertesi gün beklenir. Köyde gün indikten sonra mezarlığa kimse gitmez. İnanca göre toprak, ikindi vaktinden sonra ölüleri kabul etmez, mühürlenir. Bu vakitten sonra mezarlığa ziyarete de gidilmez. İnanışa göre ölüler toplanıp, dünyadaki yakınlarının kendileri için ne yaptığını konuşurlar. Bu sebeple ziyaret için sabahın erken saatleri tercih edilir. *Orta Asya'da Türklerin cinlerden bir grup olan Çıvı'ların geceleri birbirlerine karşı attıkları oklardan korunmak için evden dışarı çıkmadıkları belirtilmektedir. Toprağın mühürlenmesi inancı, Türklerde mevcut olan bu cin inancıyla izah edilmektedir.*(Selçuk 2008:355) Akşam vakti neden defin yapılmadığını Dr. Yaşar Kalafat da değerlendirmiştir. *Güneşin batış saati ve o saatten sonrası için Anadolu ve Azerbaycan Türklüğünde şer vakti denir. Bu saatten sonra birçok iş yapılmaz ertesi güne bırakılır. Akşamın hayrındansa sabahın şerri denir. Mesela defin yapılmaz, fide ekilmez, dışarıya sıcak su dökülmez, sofraya bezi silkelenmez.* (Kalafat 2012:35) (K.K.1, K.K.2, K.K.3, K.K.4)

4.2. Mezar Kazımı: Eğer mezar yeri eski bir mezara aitse, kazarken içinden kemik çıkmışsa temsili demir para atılır. Böylece mezar yeri eski sahibinden satın alınmış olur. Eski değilse görevliler cenaze gelmeden mezarı kazıp, hazırlar. (K.K.1, K.K.2)

4.3. Ölünün Defni: Mezara önce mersin ağacının yaprakları konur. Ölünün yatırılacağı yer tamamen bu yapraklarla kaplanır. Tahtacılar, mersin ağacının güzel bir kokusu olduğunu söyleyip, onun cennet meyvesi olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca bunu ilk bulanın İbni Sina olduğu ve bu geleneğin ondan bu yana devam ettiğine inanlar da vardır. Bu uygulama ile ölüyü haşerelerin yemesi, ölünün kurtlanması engellenecektir. Kaynak kişiler bu uygulamanın sadece Ege Bölgesinde olduğu, başka yerde uygulanmadığını belirtmişlerdir. Yaprakların üzerine evde hazırlanan tek kişilik bir döşek konur. Bu döşegın adı "ölüm döşegi"dir. Yeni yapılan döşek, "üsküve, kutlu kumaş" dedikleri kıymetli kumaşlarla kaplanır. Döşegın üzerine aynı kumaşlarla hazırlanan ince yastık konur. Ölüyü bu döşegın üzerine yatırılırlar. Kimisi üzerine battaniye de örter. Amaç ölüyü rahat ettirmektir. O rahat ettikçe, kendileri de huzurlu olacaktır. Ölünün yanına evde hazırlanan bohçalar yerleştirilir. Bu bohçaların içinde sevdiği, en çok giydiği kıyafetleri vardır. Bu bohçalar dışında bir testi su ve bardak konur. *Şamanlık devrinde inanıldığı şekilde, ölüm diğer bir âleme doğmak olduğu için, hayat devam edecek demektir. Bunun içindir ki, defin ve cenaze törenleri, kabre eşya koymak, ölüler için aş pişirmek gibi ananeler devam etmektedir.*(Yörükhan 2015:122) Bu uygulamayı Kalafat şu şekilde değerlendirir.

Ölümün zahiri olduğu ve bu anlamda ölümden sonra da hayatın devam ettiği inancı, bazı yörelerdeki ölü defin geleceğinde de yaşamaktadır. Bu tür yörelerde ölü geri gelmesin, gözü geride kalmasın diye, çok sevdiği eşyaları defin esnasında mezara konur veya rahat edebilmesi için mezarına yorgan yastık konulur. Bazı ulu zatların türbelerine, abdest almaları için ibrikle su konulduğu olur.(Kalafat 2011: 81)

Bu uygulamaların ardından yakın akrabaları gelir ve üzerine gülsuyu serperler. Sonra ölünün üzeri mersin yapraklarıyla kaplanır. Bu işlem tamamlandıktan sonra mezar sapıtma dilmelerle kapatılır. Bu dilmelerin üzerine hasır ya da naylon serilir. Amaç dilmelerin

arasından ölünün üzerine toprak düşmesini engellemektir. Kefenin kirlenmesini, ölünün rahatsız olmasını istemezler. Mezar kapatılır. Üzerine mersin ağacının dalları konur. Mezarın başına ve sonuna birer tahta dikilir. Bu tahtalara üçer çentik olur. Başucundakinin adı “hece tahtası”dır. Bunda ölünün adı, doğum ve ölüm tarihleri yer alır. Bu iki tahta arasına bir ip gerilir. Bu ip kefenden artan, küçük boyutta kesilen bez parçalarıyla doldurulur. Eğer kefenden artmamışsa yemeni ya da havludan yapılır. Bu bez parçalarına “bayrak” denir. Bayrak bir sene boyunca kalır. Mezarı yapılırken, mezarın içerisine konulur. (K.K.1, K.K.2, K.K.3, K.K.4, K.K.9, K.K.10, K.K.14)

5. Yas Tutma ve Başsağlığı ile ilgili Uygulamalar

Yas süresi ölüm gününden itibaren belirli günlerle gerçekleştirilen çeşitli uygulamalarla devam eder. Yılmazköy’de yas tutma, ölüm anı ile başlar. Yas yerinde yakınları başsağlığı dileklerini kabul ederler. Yas tutma yakın akrabaları için ölüncüye dek devam eder. Bu yas ancak ölen kişinin yanına gidince son bulur. Özellikle ilk kırk güne dikkat edilir. Kadın erkek kırk gün boyunca yas içindedirler. Evlerde televizyon, radyo açılmaz. Bu yasa cenaze evinin yakınında bulunan komşular da dâhil olur. Ölen kişinin yakın akrabaları kırk gün boyunca renkli, güllü, çiçekli yazmalar bağlamazlar. Yakın akrabaları olan kadınlar bir sene boyunca saçlarını boyamazlar, düğünlere gitmezler. Eğer akrabalarından düğüne giden olsa dahi oynamaz. (K.K.9, K.K.15, K.K.8, K.K.5)

5.1. Ölünün Ardından Ağıt Yakma: Köyde özellikle ağıt yakan insanlar yoktur. Ölünün yakınları ilk gün toplanıp, ölen kişinin iyi huylarını, güzel yönlerini anlatan doğaçlama ağıtlar söylerler. (K.K.4, K.K.6)

6. Ölüyü Anma Törenleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar

Anadolu’da ölüyü anma günleri çeşitli adlar alır. Yılmazköy’de yılın belirli günlerinde gerçekleştirilen anma günleri “ölü hayrı” olarak isimlendirilir.

6.1. İlk Gün: İlk gün mezarlıktan gelince “yas yeri” alınır. İnsanların cenaze evinde toplanmasına “yas yeri almak” denilir. Buraya başsağlığı dilemek için gelenler, burada ölünün yakınlarının yasını ve üzüntüsünü paylaşırlar. İlk gün cenazeye katılanlar için, ölü yakınları imkânları el verdiğince yemekler hazırlar. Komşular evlerinde yemek olarak ne varsa getirir. Cenazeye katılanlar için büyük bir sofraya hazırlanır. Bu yemeklerden bir tepsi de ölü için hazırlanıp, mutfağa konur. İlk günden itibaren üç gün boyunca ışıklar açık kalır. Ölünün yıkandığı yere kazayağı şeklinde hazırlanan üç çırağ konur, üç gün boyunca yakılır. (K.K.2, K.K.9, K.K.3)

6.2. Üçüncü Gün: Kurban kesilir. Kesilen hayvan erkek olup, hiçbir uzvunda eksiklik, sakatlık olmamalıdır.

Gerek bugün Kök Tengri dinini sürdüren Türklerde, gerekse Müslüman olmuşlarda kurban için en makbul hayvan erkek ve açık renkli olanlardır. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları Oğuz Türkleri kurban olarak “attan aygır, dededen bugra, koyundan koç” kesmişlerdir. Kırgız ve Kazaklarda da aynı motife rastlanır. Kurban etinin dağıtılması ve yenmesi de bütün Türkler, Anadolu’daki Alevi Türkmenler buna son derece önem verirler. (Gömeç 2016:101)

Yılmazköy’de de bu gelenek devam etmektedir. Bu kurban “kıyma kurban” olduğu için parçalanır. Öncelikle yedi bölgesinden alınan parçalar kaynatılır. Bu bölgeler; ön bacağı(2), arka bacağı(2), göğüs kısmı, sırt kısmı, kellesi, boynudur. (köylüler boynuna İmam Caferi demektedir.) İnanca göre kurban edilen bu koç, ahrette bu bölgelerin bir araya gelmesiyle yeniden dirilecek ve eksiksiz olacaktır. Kurban edilen kişinin sırat köprüsünden geçmesini

sağlayacaktır. Bu yedi bölge ayrı bir kazanda kaynatılır. Geriye kalan kemikler kırılıp farklı bir kazanda kaynatılır. Kurbanın ciğeri ve eti ayrı kazanlarda kavrulur. Tahtacılar bu anma günlerinde ilk olarak horozu, kurban keser. Çünkü horoz kesmek şarttır. Sayı olarak biri şart, diğerleri isteğe bağlıdır. Bir tane dışında kesilen horozlar, ailedeki diğer ölülerin hayrına olur. Horozun kutsallığını Irene Melikoff incelemiştir. *Horoz, öncelikle beyaz horoz, Alevilerde bir saygı konusudur. Başta süluk merasimi veya iki talib'in musahip ya da kan kardeşi oluşları olmak üzere, her büyük vesilede bir horoz kesilmesi gerekliliktir ve bu horoz Cebrail adını alır.*(Melikoff 1993:64) Melikoff, Elbistan yöresinde bir Alevi köyünde bulduğu Ca'fer-i Sadık'a atfedilen ancak Şah İsmail dönemine ait olduğunu düşündüğü eserden bahseder. Alevi merasim ve törenlerinin yer aldığı metinlerde bir gencin nasıl süluk aldığını ve Cebrailin nasıl tekbirlenip kesildiğini aktarır. (Melikoff 1993: 64-65) Melikoff horozun kutsallığını anlatan başka örnekler de vermiştir. Topkapı sarayı kitaplığında, sultanlara ait Hazine Dairesi'nden gelen 2154 kayıtlı bir Mi'raçnameden bahseder. Eserdeki minyatürlerin İranlı ressam Ahmed Musa'ya, yazmanın da Şah İsmail'in oğullarından Behram Mirza'ya ait olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Melikoff'a göre eser, Tebriz'in Osmanlılar tarafından alınışlarından biri sırasında gelmiştir. Minyatürler, Peygamber'in Burak üzerinde Mirac yolculuğunu canlandırmaktadır. Peygamber, Burak'ın üzerinde Tanrı katı olan arşın bulunduğu Yedinci Göğe uçarken görülür. Sonra cennetin kapısından Rıdvan tarafından alınmış ve ardında bir melek ordusu ile birlikte Cebrail kendisini karşılamıştır. Cebrail, Peygamberi Tanrı katına çıkarmıştır. Tanrısal tahtta ise önünde meleklerin el açıp durdukları ulu beyaz bir horoz yükselmektedir. (Melikoff 1993:65) Bu Mi'raçnamede horozun kutsallığı görülmektedir. Horoz sadece Miraçnamelerde kutsal bir hayvan olarak geçmez. Türk mitolojisinde de önemli bir yere sahiptir.

Proto-Türk ya da Hun devrine ait Pazırık Kurganları'ndan çıkarılan eserler arasında, deriden kesilmiş ya da lahitler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer almış bir şekilde karşımıza çıkan horoz-tavuk figürleri büyük olasılıkla kötü ruhları kovan, koruyucu bir simgeydi. Özellikle horoz günün ağarışını haber vermesiyle bu anlamı ifade ediyordu. Eski İran mitolojisinde ışığın habercisi ve bekçisi kutsal bir varlık olan horoz, Firdevsi'nin Şahname'sinde de güneşin doğuşunun simgesiydi. Bu anlam bütün ortaçağ Türk-İslam dünyası için de söz konusuydu. Türklerde özellikle beyaz horoz önemliydi. Horozun cesaret, savaççılık, dürüstlük, nezaket, Şeytan'ı def etme gibi vasıfları, onun bu kavramların simgesi gibi algılanmasına yol açmıştı. Sahih olmayan bir hadiste arşın altına, kanatları zümrüt ve inciyle donatılmış horoz biçimli bir melek koyduğu ve bu horozun gece bittiği vakit, diğer horozların ötmesi için kanatlarını açtığı anlatılmaktadır. Miracname'de bu konuyla ilgili minyatürlere rastlanmaktadır. (Çoruhlu 2015:189-190)

Bu örnekler bize horozun kutsallığını göstermektedir. Köyde kurban edilen horozların rengi önemli değildir. Uzuvarları eksik olmamalı ve ötmelidir. Kurbanlara ek olarak pilav, salata, helva yapılır. Toplum davet edilir. Ölünün hayrına yemekler yenilir. Köyde hayırlarda yemekleri yapmakla görevli özel biri vardır. "Ana-bacı" dedikleri bu kadın, köyde erkânları gerçekleştiren mürebbi, gözcü ya da şavkçının eşlerinden biri olur. Ana-bacı, yemekleri yapmadan önce niyaz eder. Görevi; yemekleri eşit bir şekilde dağıtmaktır. (K.K.1,K.K.2, K.K.9, K.K.4, K.K.7, K.K.14, K.K.10)

6.3. Yedinci Günü: üçüncü gününde yapılan uygulamalarla aynıdır. (K.K.15, K.K.6)

6.4. Kırkinci Günü: üçüncü ve yedinci günlerinde yapılan uygulamalarla aynıdır. (K.K.11, K.K.7)

6.5. Elli İkinci Günü: Bu günün anması isteğe bağlıdır. İsteyen aile yapar. Bu gün kurban kesilmez. Yemekler hazırlanıp toplum davet edilir. (K.K.9, K.K.12)

6.6. Yıldönümü: Birinci yıl dönümünde yapılanlar üçünde yapılanlarla aynıdır. Kurban kesilir, kemikleri ve etleri ayrı olarak pişirilir. Horoz kurban edilip, pişirilir. Yıldönümünde yemekler yenmeden önce “süpürge çalma” erkânı gerçekleştirilir. Kurban, erkânsız yenmez. “Kurban yenirse edep erkân ile rastgele yenirse irinle kandır” derler ve erkân için hazırlık yaparlar. Temiz bir oda seçilir. Post serilir. Bu posta ortada mürebbi, sağına ve soluna gözcü ve şavkçı oturur. Erkan sırasında köşede nur yanar. Nur, beze tuz ve pamuk bağlanarak yağ dolu bir kaba konulan kandildir. Bunlar yerini aldıktan sonra cemaati oluşturanlar gelmeye başlar. Gelenler odanın kapısında asılı olan kuşaklarını bellerine bağlarlar. “Kement” adı verilen bu kuşaklar erkeklerin ıkrar alırken kuşandıkları kuşaktır. Ettikleri yemini temsil eder. Başlarında ise “sarı” adı verilen bez bağlıdır. Bu ölmeden önce ölümü temsil eder. Erkâna girerken çoraplar çıkarılır, çünkü temiz olmaları gerekir. Deriden yapılmış urbayla ibadete girilmez çünkü murdardır. Erkan başlar. Selman, mürebbinin yanına süpürgeyle gelir, süpürgeyi koltuğunun altına alır. “Ya Allah ya Muhammed ya Ali” diyerek mürebbiye abdest aldırır. Bu temsili bir abdesttir. Çünkü erkâna gelen herkes önceden abdestli olmak zorundadır. Mürebbinin parmaklarına su döker. Sonra kendisi alır, ardından cemaate temsili abdesti aldırır. Mürebbi duasını eder. Süpürge çalma yapıldıktan sonra yemekler erkândaki cemaate ve topluma dağıtılır, yenilir. Böylece yıldönümü hayrı yapılmış olur, yas biter. Bundan sonra ölüsünü anmak isteyen, maddi durumu da el verirse her sene kurbanını kesebilir. Bu anma günlerinde hayırlarda yapılan yemeklerden mezara da götürülür. (K.K.1, K.K.2, K.K.3, K.K.4, K.K.9, K.K.14, K.K.5)

6.7. Perşembe Günü Hayırları: Köyde insanlar her perşembe günü öğleden sonra evlerinde ikram edilebilecek ne varsa sokak kapısının önüne çıkar ve sokaktan geçenlere ikram ederler. Bunlar, börek, helva, yağlı ekmek, meyve gibi her türlü yiyecek olabilir. Amaç ölüleri memnun etmektir. (K.K.5, K.K.14, K.K.14, K.K.15)

SONUÇ

Milli sınırlarımız dışında olup ortak bir kültürü paylaştığımız birçok Türk halkı mevcuttur. Ortak bir hafızaya sahip, sınırları farklı olan bu ülkelerin halkları tarih çerisinde milli şuurlarını kaybetmemiş, ortak birçok gelenek-göreneği nesilden nesile aktarmışlardır. Tahtacılar, ortak bir kültür coğrafyasının parçası olan Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmiş bir topluluktur. Bugün hala çoğu ananeyi kültürlerinde yaşatan bu zümre, Türklerin Orta Asya’da etkilendikleri inanç sistemlerini, büyük göçle Anadolu’ya gelirken göç yolları üzerinde olan kültürlerin etkisini günlük hayatları içerisinde barındırmaktadır. Tarihi en eski milletlerden biri olan Türk kavminin Anadolu’daki bir uzantısı olan Tahtacılar, yüzyıllardır yaşayan kültürel mirasını gelecek nesillere aktarmaya devam etmektedir. Çalışma alanımızda ölü ve ölümle ilgili ritüelleri incelerken, bu kültürel mirasın örneklerini birebir tespit ettik. Ölülerin sevdiği eşyalarla, giysileriyle gömülmesi, belirli günlerde mezara yiyecek-içecek götürülmesi gibi uygulamalar eski Türk dini inançlarının yaşadığını gösterirken samah oynama, Allah-Muhammed-Ali sevgisi, deyişler-nefesler söyleme gibi inançlar da İslamiyet’in etkisini göstermektedir. Kapalı bir toplum olan Tahtacılar, yerleşik düzene geçince kapılarını dışarıya açmış, bu kültürün tanınmasına olanak sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Yazılı Kaynaklar

- Çıblak, N. (2005). *Mersin Tahtacıları*. Ankara: Ürün Yayınları
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık
- Eröz, M. (2014). *Türkiye’de Alevilik ve Bektasilik*. İstanbul: Ötüken Yayınevi
- Gömeç, S. (2016). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Berikan Yayınevi

Kalafat, Y. (2011). *Türk Kültürlü Halklarda Ölüm*. Ankara: Berikan Yayınevi

Kalafat, Y. (2012). *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*. Ankara: Berikan Yayınevi

Melikoff, I. (1993). *Uyur İdik Uyardılar*. İstanbul: Cem Yayınevi

Selçuk, A. (2008). *Ağaçeri Türkmenleri Tahtacılar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Şener, C. (2006). *Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Gruplar*. İstanbul: Etik Yayınları

Yörükhan, Y. (2015). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. İstanbul: Ötüken Yayınevi

2. Sözlü Kaynaklar

K.K.1-İsmail Gacar, 50, Yüksek Okul Mezunu,
Ege Tahtacı Kültür Dernekleri Genel Merkezi
Başkan Yardımcısı (Derneğin Aydın Şube
Başkanı)

K.K.2-Yasemin Gacar, 46, Lise mezunu

K.K.3-Hüseyin Yonca, 59, Ortaokul mezunu

K.K.4-Sultan Yonca, 61, İlkokul mezunu

K.K.5-Gülcan Yonca, 50, İlkokul mezunu

K.K.6-Neşe Can, 58, İlkokul mezunu

K.K.7-Güllü Can, 57, İlkokul mezunu

K.K.8-Dudu Eroğlu, 41, Lise mezunu

K.K.9-Hasan Ergün, 61, Ortaokul mezunu

K.K.10-Şahin Can, 49, Ortaokul mezunu

K.K.11-Bariş Yönaçar, 41, Lise mezunu

K.K.12-Ayşe Şengül, 63, İlkokul mezunu

K.K.13-Birgül Can, 56, İlkokul mezunu

K.K.14-Ayşe Ergün, 75, okuma-yazması yok

K.K.15-Birgül Semet, 56, İlkokul mezunu

3. İnternet Kaynağı

<http://www.muglakulturturizm.gov.tr> (24.04.2017)

KIRGIZCA BER- YARDIMCI FİİLİ VE BU FİİL İLE KURULAN TASVİR FİİLLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMASI

*The Auxiliary Verb ber- in Kyrgyz and Translation Descriptive Compound Verbs based
on it to Turkey Turkish*

AYNURA DYUŞENKULOVA

Gazi Üniversitesi

Öz: Tarihi Türk lehçelerinde görülen ve çağdaş Türk yazı dillerinde de varlığını sürdüren tasvir fiiller, zarf-fiil eki almış asıl fiilin yanına yardımcı fiilin gelmesiyle oluşan birleşik fiil yapılarıdır. Bu birleşkelerde, yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir etmektedir.

Kırgızca, tasvir fiillerini yaygın kullanan Türk dilleri arasındadır. Bunlar, -(X)p, -A zarf-fiil ekini almış asıl fiile al-, ber-, bar-, ciber-, çık-, kel-, ket-, koy-, kör-, sal-, tüş- yardımcı fiillerinin gelmesiyle oluşmaktadır. Bu yapılarda asıl fiil, zarf-fiil eki ve yardımcı fiil, eylemin kılış özelliğini belirleyen birer öge olarak işlev yapar. Yani asıl fiildeki hareketin başlangıcını, tezliğini, sürekliliğini, bittiğini vb. anlamların belirlenmesinde rol oynar. Bu durumda yardımcı fiilin leksikal anlamı silinir.

İncelemede, Kırgızca ber- yardımcı fiili ile kurulan tasvir fiiller aktarma bağlamında tartışılacaktır. Zira anlam kaybı, yanlış yorumlama gibi aktarma meselelerini ortaya çıkaran sebeplerden biri benzer yapıların benzer anlama sahip olduğu yönündeki hatalar, yani yalancı eşdeğerliliklerdir. Bunun önüne geçmek için tasvir fiillerin sergilediği özellikler gibi nüanslar üzerinde durmakta fayda vardır. Söz konusu yardımcı fiilin özellikleri açıklanmaya çalışılacak, çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgız Türkçesi, tasvir fiilleri, yalancı eşdeğerler, aktarma sorunları, eşdeğerlilik

Abstract: The depictive verbs, which are seen in the historical Turkish dialects and continues its existence in modern Turkic languages, is a compound verb structure formed by the **auxiliary** verb to accompany the original verb-adverb. In these compounds, the task of the auxiliary verb is to describe the form, shape and type of the main verb.

Kyrgyz is one of the Turkish languages in which **auxiliary** verbs are widely used. They are formed by auxiliary verbs al-, ber-, bar-, ciber-, çık-, kel-, ket-, koy-, kör-, sal-, tüş- taking the suffixes of verb-adverbs -(X)p, -A. In these structures, the main verb, the suffixe of verb-adverb and auxiliary verb are function as elements that determine the frame of actionality. In other words, it plays a role in determining the beginning, continuity, ending of an action and in determining other meanings of the main verb. In this case, the lexical meaning of the auxiliary verb is lost.

In my review, descriptive verbs formed by auxiliary verb -ber in Kyrgyz in the context of translation will be discussed. One of the reasons that reveals the transfer issues, such as loss of meaning and misinterpretation, is the mistakes caused by the similar structures having a similar meanings, that is, false equivalence. To overcome this, it is useful to focus on the nuances of the characteristics descriptive verbs have. The characteristics of the mentioned auxiliary verb will be tried to be explained and a solution proposal will be presented.

Key words: Kyrgyz, discriptive verbs, false friends, translation issues, equivalency

GİRİŞ

Çeviri biliminde *yalancı eşdeğerlilik* (false friends veya faux amis) teriminden iki ya da daha çok dil arasında benzer biçime fakat farklı anlama sahip olan ifadeler anlaşılmaktadır (Baker, 201: 22). Bu olay yakın dillerde olduğu gibi uzak diller arasında da görülmektedir. Türk yazı dilleri arasında ister grup olarak yakın olsun ister uzak olsun yalancı eşdeğerlilik meselesi geçerli olduğunu son zamanlarda yapılan araştırmalar gösteriyor¹. Bu çalışmalar çoğu zaman kelime üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak kanaatimize göre Türk yazı dilleri arasında gramer kategorileri de yalancı eşdeğerlilik sergileyebilir. Örneğin, tasvir fiilleri asıl fiilin yanında sözlüksel anlamını kaybeder ve dilbilgisel görevler üstlenir. Bu nedenle yardımcı fiiller, sözlükbilgisinden daha çok bir dilbilgisini ilgilendiren konu olduğunu düşünüyoruz. Bir Kıpçak grubu dili olan Kırgızca, diğer yakın dillerde olduğu gibi tasvir fiilleri açısından zengindir. Türkiye Türkçesinde tasvir fiilleri nadir kullanılmaktadır. Zaten tasvir fiillerinin Batıdan Doğuya artan bir özellik olduğu bilinmektedir². Buna rağmen benzer yapılar yok değildir. Örneğin, *baka kalmak* - *karap kaluu*, *düşe yazmak* - *kulap kete cazdoo* vb. Fakat *ber-* “ver-” yardımcı fiiliyle aynı şey söylemek güçtür. İleride açıklayacağımız özelliklerden dolayı bu ve buna benzer durumlar aktarma faaliyetinde eşdeğerlilik sorununu gündeme getirmektedir.

1. Tasvir Fiili

Hem tarihi Türk lehçelerinde hem modern Türk yazı dillerinde görülen tasvir filler, zarf-fiil eki almış asıl fiilin yanına yardımcı fiilin gelmesiyle oluşan birleşik fiil yapılarıdır. Tasvir fiilleri üzerinde bir çok araştırma yapılmış, dilbilgisi kitaplarında açıklamalar verilmiştir. Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* kitabında şunları demektedir:

Tasvir fiillerle ilgili şunları demektedir: Tasvir fiilleri, iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşiklerdir. (...) Anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve tek bir oluş ve kılışı gösteren bu birleşkelerde, yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş ve kılışın biçimini, tarzını tasvir etmektir (2003: 811).

Burada yardımcı fiil tek başına asla tasvir fiili değildir. Tasvir fiili, yardımcı fiilin zarf-fiille birlikte oluşturduğu yapıdır.

Kırgızca gramer çalışmalarında tasvir fiilleri, *kıymıl-arakettin ötüş özgöçölügün bildirüüçü tataal etişter* (oluş ve kılışın gerçekleşme tarzını belirten birleşik fiiller) olarak ele alınıyor (Kudaybergenov, 1980: 325). Kırgızca tasvir fiilleri şekil, semantik ve kullanım itibarıyla bir takım özellikler sergilemektedir. Kırgızca da yine asıl fiile *-(X)p*, *-A*; *-O* ünlüden sonra ise *-y* zarf-fiil eki gelir. Yardımcı fiil görevini ise *al-*, *bar-*, *ber-*, *ciber-*, *çık-*, *kel-*, *ket-*, *koy-*, *kör-*, *sal-*, *tüş-* fiilleri yaparlar. Birleşik fiillerin bu türü, oluş ve kılışın zaman içindeki geçiş tarzını (süresini, tekrarlanışını, bitişini, tamamlanışını, aniden, beklenmeden gerçekleşmesini vb.) ifade eder. Çekim eklerini üzerine alan yardımcı fiil, kendisinin leksikal anlamını yitirir veya ondan uzaklaşır ve dilbilgisel anlam üstlenir (Kudaybergenov, 1980: 326).

¹ Feyzi Ersoy, Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler, *Türkbilig*, 2007/14, 60-68; Dilek Ergönenç Akbaba (2007), “Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”, *Bilig*, Yaz 2007, sayı: 42: 151-176. Habibe Yazıcı Ersoy, Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler, 2012, Ankara: Gazi Kitabevi; Tuna Beşen Delice, Türkmen Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler, *TEKE*, 2/4 2013, s. 131-146; Yaşar Özlem, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde yalancı eşdeğerler, 2013, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE (yayınlanmamış yüksek lisans tezi);

²Kirişçioğlu, F. Saha Türkçesindeki Tasvirî Fiiler Üzerine-I

http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/fatih_kiriscioglu_saha_turkcesi_tasviri_fiiller.pdf (22.04.2017)

2. ber- Yardımcı Fiili

ber- fiilinin (söz başı **b** ve ünlüsünün sırasıyla **v /p** ve **é/ü/ie//a**'ya değişmesiyle) asıl sözlüksel anlamı tarihî ve çağdaş Türk dilinde, üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, iletmek anlamına gelir (DTS, 95; Caferoğlu, 44; TDK Güncel Sözlük³; Yudahin, 128; TRS, 242; Fedotov, 384; Pekarskiy, 454 vd.).

ber- fiili, yardımcı fiil olarak Eski Türkçe döneminde de görev yaptığı görülür (Gençer, 2011). Gabain Eski Uygurcadan bir örneği *başlap birij* “(bizim menfaatimize) başlayın!” şeklinde çevirmiştir (Gabain, 1988: 91). Yani birisinin faydası için yapılan bir hareket olarak çevirmiştir. M. Erdal da Eski Türkçeden verdiği örneklerinde benzer tutum sergilemiştir (Erdal, 2004: 261).

Kırgız Türkçesinde de *ber-* yardımcı fiilinin bu anlamı ağır basıyor. Bunun dışında devamlılık, izin vb. anlamlar vardır.

R.J. Hebert ve N. Poppe *ber-* yardımcı fiilini -e zarf-fiil ekiyle birlikte gelenler arasında değerlendirmiş ve: a) devam eden hareket; b) Şiddetli veya aceleci başlayan hareket belirttiğini ya da “sadece” (solely or merely) diye çevrilebilen anlam ifade ettiğini öne sürmüşlerdir (Hebert, Poppe, 1963: 45).

K. K. Yudahin *ber-* yardımcı fiilinin anlamlarını

-~~(X)~~p zarf-fiil ekiyle

a) Hareketin başka kişinin emriyle veya başka kişi için gerçekleştiğine; hareketin sonucu hareketi yapana değil başkasına yönelik olduğunu bildirir; b) Harekete kararlılık, kesinlik özelliğini verir;

-A/ -E/-y; -O zarf-fiil ekleriyle

c) Hareketin durumdan bağımsız gerçekleştiğini veya tekrarlandığını bildirir şeklinde izah etmiştir (Yudahin, 1985: 128)

S. Kудaybergenov *ber-* fiilini *Oluş ve kılışın uzun sürdüğünü belirten fiiller* altbaşlığı altında ele almış ve şu özelliklerini sıralamıştır:

-A/ -E/-y; -O zarf-fiil ekleriyle:

a) Emir kipinde olduğu zaman hareketi gerçekleştirilmesine izin ifade eder; b) Herhangi bir zaman ekiyle çekildiği zaman hareketin devamlılığını bildirir; c) Bağlama göre uzun süren hareketin adet edilmiş olmasını bildirir; d) Bazen hareketin tezliğini belirtir; e) Hareketin tekrar edilmesini bildirir; f) Konuşma anındaki hareketi tasvir etmek için kullanılır;

-~~(X)~~p zarf-fiil ekiyle:

g) Hareketin başka birisi için yapıldığını; h) Hareketin yapılmasına izin, tamamlanma bildirir; (Kудaybergenov, 1980: 333-334).

A. Tan, ele aldığımız fiili, yeterlilik, tezlik, süreklilik, başkası için yapma, yön ifade etme, tamamen yapma, kararlılık ve kesinlik, her şeye rağmen gerçekleşme, izin, hareketin adet haline geldiğini bildirme işlevini yaptığını ileri sürmüştür (Tan, 2005: 92-97).

H. Kasapoğlu Çengel, ele aldığımız yardımcı fiilin, asıl fiilin aldığı zarf-fiil ekine göre, hareketin sürekli olarak yapıldığını ve tekrarlandığını, tezlik, hareketin başkasının yararına yapılması, iş veya hareketin bitirilmesinin istendiğini bildirdiğini ileri sürmüştür (Kasapoğlu Çengel, 2007: 525).

³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5901f261e57a27.19100703 (23.04.2017)

ber- yardımcı fiilinin bu gibi işlevler üstlenmesinde, asıl fiilin aldığı zarf-fiil eki, asıl fiilin kılınış özelliği gibi etkenlerin önemi büyüktür. Bazen tasvir fiilinin cümledeki işlevini tespit ederken bağlama ihtiyaç var iken, bazen *okup ber* gibi basit örnekten “birisinin kendisi için bir şey okumasını istediğini” anlayabiliriz. Ele aldığımız yardımcı fiil ile kurulan tasvir fiillerin işlevleriyle ilgili sözünü ettiğimiz araştırmacıların sıraladıklarıyla yetiniyoruz. İleride konumuzu, söz konusu tasvir fiilinin “izin ve harekete özendirme”, “başkasının yararına yapma”, “süreklilik” işlevleriyle sınırlı tutarak anlatmaya çalışacağız.

2.1. İzin ve Harekete Özendirme

Ele aldığımız yardımcı fiil ile kurulan tasvir fiiller, izin anlamını asıl fiilin -A/ -E/-y; -O zarf-fiil eki aldığı, yardımcı fiilin emir kipi Ø ve eklerini aldığı durumlarda ifade eder ((Kudaybergenov, 1980: 333, Tan, 2005: 95).

Örneğin, *ayt* ve *ayta ber* arasında fark, ilki “söyle” şeklindeki bir emir bildirirken, ikincisi emir kipinde de olsa karşıdakinin *endişe, çekingenlik, rahatsızlık* vs. çekmeden söylemesine izin bildiriyor: “(rahat bir şekilde) söyle”. Kococaş destanından örnek verelim.

Tüdüğü tüşüm aytamın,	Gece gördüğüm rüyayı anlatacağım,
Zulayka suluu corup ber!	Güzel Zulayka, sen rüyamı yor.
Arkasında bul tüşün,	Bu rüyanın ardında
Kapalık körör cer bolso,	Üzüntü çekeceğim varsa,
Katıp albay ayta ber .	Gizlemeden söyle.
Ölö turğan cer bolso,	Öleceğim varsa
Ölösün dep ayta ber .	Öleceksin diye söyle.
Asıl canıñ azaptı	Kıymetli canın azap
Körösün dep ayta ber . (Kococaş, 78)	Çekecek diye söyle.

Görüldüğü gibi TTü 2. kişi -Ø emir biçiminde aktarmayı uygun buluyoruz. Çünkü izin anlamı bu şekilde de ifade edildiğini düşünüyoruz.

İzin işlevini oluşturan şey, *ber-* yardımcı fiilinin işlevlerinden biri olan “süreklilik” olduğu kanaatindeyiz. Yani burada “hareketi endişesizce yapma, kesmeme” söz konusudur.

Demeyde şok, kaqşıkçıl baldar köp ele ağa batına berbedi (Aytmatov, 210).

Genelde muzip ve alaycı olan çocuklar ona sataşmaya pek cüret edemediler.

Burada Daniyar’ın sakinliğinden (tersi olması gerekirken) sataşmaktan çekinen çocuklardan bahsediliyor. Burada bu çekingenlik engeldir ve hareketin gerçekleşmesine izin vermiyor.

ır dep caza beret ekenbiz da. Uyqaştıqtın barı ır bolbosun degi baykasaq bolo?! (Osmonov, 2014: 9).

“Şiir olsun diye yazar dururmuşuz. Her uyağın şiir olmadığının bir farkına varsaydık?!”

Şu örnekte hareketin kesintisiz gerçekleşmesine özendirme anlamı vardır:

Kırg.	TTü.
<i>Alğalay ber Kırgız el,</i>	Hep ilerle, Kırgız yurdu,

<i>Azattıktın colunda.</i>	Özgürlük yolunda.
Örkündöy ber, ösö ber	Hep geliş ve büyü
<i>Öz tağdırıy koluında.</i>	Kaderin kendi elinde ⁴ .

(Kırgızistan Milli Marşından)

Bir diğer örneğe yer verelim:

Kırg.	TTü.
<i>Koş akınım, cüzdöp kılım</i>	“Elveda şairim, yüzlerce yıl
<i>Bir bilk etpey tura ber,</i>	Hep buralarda ol,
<i>Cetsin ırıy dağı alıs,</i>	Şiirin daha uzaklara ulaşsın,
<i>Koldu biyik suna ber.</i> (Alıkul, 92-93)	Elini hep yükseklere uzat.”

2.2. Başkasının Yararına Yapma

ber- yardımcı fiilinin -(X)p zarf-fiil eki almış asıl fiile gelerek kurduğu tasvir fiili, başkasının yararına yapılan bir hareket ifade eder (Kudaybergenov, 1980: 333; Tan, 2005: 93). Bu işlev söz konusu tasvir fiilinin en yaygın kullanılan işlevidir.

Köp meldeşterde Kadırkuldun neçen corğolorun saldırıp, bayge alıp bergen Samsaalı (Rıskulov, 84).

“Pek çok yarışlara Kadırkul’un çok sayıda yorgalarını katarak ona ödül kazandırmıştır Samsaalı.”

Tilmeç Beyşembinin sözün kıtayçağa kotorup berdi (Elebayev, 48).

Tercüman Beyşembi’nin sözlerini Çinceye tercüme etti.

Bazı durumlarda *ber-* fiilinin leksikal anlamı kendini hissettirir.

Tütünü kur kalbay ayaktap, tabaktap cıynaşıp cıyırma butka cakın dan çoğultup berişi (Rıkulov, 29)

“Bütün evler, topluca (bire) kase ve tabaklarla kırk batman kadar hububat topladılar.”

2.3. Süreklilik

ber- tasvir fiili sadece geçmiş ve gelecek zamanda çekime girmektedir. Böylece burada, geçmişte ve/veya gelecekteki süreklilik, devamlılıkta söz etmek mümkündür. Bu işlev asıl fiilin -A/ -E/-y; -O zarf-fiil eklerinden birini aldığı zaman kendini gösterir.

Ķursağı toyğon çaşıraak bürölör tınçı ketip alışa baştaştı cana üyür tarap ketkençe uşunday bolo berdi. (London, çev. Abdiyev, 24).

“Karnını doyuran genç kurtlar yerinde durmadan birbirleriyle kapışmaya başladılar ve sürü dağılıncaya kadar böyle devam etti.”

Burada genç kurtların sürü dağılıncaya kadar devam eden kapışmaları *bolo berdi* birleşkesiyle ifade edilmiştir.

⁴ İnternet ortamında karşılaştığımız, “İlerleyiver Kırgız yurdu/Özgürlük yolunda/Gelişiver, büyüüver/Kendi yazgın elinde.” diye Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli yanlışdır: <https://cetınbayramoglusıir.wordpress.com/2011/10/26/kırgızistan-milli-marsı/> (27.04.2017); <http://forum.hunturk.net/turk-cumhuriyetleri-milli-marsları-3720.html> (27.04.2017)

Cıl sayın uzara beret “Her sene uzayıp durur
Al imaratka kerek. (terek) O inşaatta lazım olur. (kavak ağacı)”

Burada Türkiye Türkçesinde süreklilik bildiren tasvir fiillerinden (Korkmaz, 2009: 152) dur- fiili tercih ediyoruz.

Alıkul kaççalık etiyet sahtansa da cıl ötkön sayın anın den sooluğu naçarday berdi (Osmonov, 2014)

“Alıkul, ne kadar kendine dikkat ettiyse de her geçen yıl sağlığı fenalaşıyordu.”

3. Kırgızcada ber- ve Türkiye Türkçesinde -iver

Bu tasvir fiilleri, yapılarından kaynaklanan benzerlikler, Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda hatalara yol açabiliyor. Şöyle ki Çağdaş Türk Lehçeleri (2007) kitabının Kırgız Türkçesi kısmında *ber-* tasvir fiili için verilen örnekler *ayıp berdi* “söyleyiverdi”, *bara berdi* “gidiverdi”, *ıylay berdi* “ağlayiverdi”, *okuy berdi* “okuyuverdi” şeklinde anlamlandırılmıştır (Kasapoğlu Çengel, 2007: 525). Yukarıda gördüğümüz gibi, bu birleşkelerin anlamlarını tespit etmek için bağlam önemlidir, fakat basit örneklerden de anlamlarıyla ilgili çıkarımda bulunmak mümkündür. Böylece yukarıdaki tasvir fiillerini sırasıyla (birisine/bana) anlattı/söyledi, gitmeye devam etti, ağlayıp durdu/ ağlamaya devam etti, okumaya devam etti şeklinde açıklamak gerekiyor. *-iver* şekli bunlardan hiç birini karşılamaz.

-iver şekli Türkiye Türkçesinde tezlilik bildirir (Korkmaz, 2009: 152). N. Demir konuşma dilinde *-iver*'in asıl fiilin ilk hecesinin vurgulanması halinde “tezlilik”: *Ge'tiriverdi* “Çabucak getirdi”; vurgunun asıl fiilin en azından ilk hecesinin vurgulanmaması, genellikle zarf-fiil eki üzerinde olması halinde “bir şeyi başkası için yapma”, gelişi güzellik anlamlara geldiğini savunmuştur: *Söyleyi'vermek* “zahmetsizce söylemek”, *Getiri'verdi* “Benim için getirdi” (Demir, 1994).

Türkiye Türkçesindeki bu şeklin işleviyle Kırgız Türkçesindeki sözlüksel anlamı “göndermek, yollamak” olan, *ciber-*, kendi başına anlamı olmayan *ir-/iy-*⁵ ve bazen *kal-* ve *koy-* yardımcı fiillerinin işlevlerinin örtüştüğü düşünülebilir.

ciber-, *ir-/iy-* yardımcı fiilleri sadece -(X)p zarf-fiil eki almış fiillerle birlikte yer alırken *kal-* ve *koy-* yardımcı fiilleri -A/ -E/-y; -O zarf-fiil eki almış asıl fiillere gelerek tezlilik ifade etmektedirler.

Terezeden tiygen aydın şoolası üydün için carkıratıp ciberdi. (Elebayev, 12).

“Pencereden gelen ay ışığı evin içini aydınlatıverdi.”

Şer datka: “Iya?..” *dep ciberdi* (Asakeyeva, 2013: 154).

“Şer Datka: “Ne?..” deyiverdi.”

Al başın tamanına katıp, kaçşılup iydi. (London, çev. Abdiyev, 40).

“O başını pençesine gizleyip inleyiverdi.”

“*Seeri bolso bilem – dep,* - “Sihri varsa bilirim diye

Sel ağızıp irem” dep. (Manas, 4. 16) Sel akıtıveririm” diye.”

⁵ *ciber-* fiilinin *iy-e ber-* (>(y)iber)- şeklinden türediği ileri sürülmüştür bkz: E. V. Sevortyan, Etimoloğiceskiy Slovar⁷ Tyurkskih Yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye. Moskva: Nauka. 1974. s. 332

Corobektin canındağılar birpastın ortosunda dürbölöndöşüp, anın canına çoğula kalıştı. (Rıskulov, 110).

Corobek'in yanındakiler bir anda telaşa girip onun etrafına toplanıverdiler.

Ak Azuuğa kapıstan kol salışkanda, köz açıp cumğança barın oylonuştura koyçu (London, çev. Abdiyev, 40).

“Beyaz Diş'e kendisine aniden saldırdıkları zaman göz açıp kapayınca kadar her tedbiri alıverirdi.”

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tasvir fiillerinin işlevleri ve anlamları asıl fiilin kılınışsal anlamı, aldığı zarf-fiil eki, yardımcı fiilin kazandığı dilbilgisel anlam ve bağlam gibi pek çok etkenlere göre değişmektedir. Bunları dikkate aldığımızda tasvir fiilleri üzerinde uzunca durulmayı hak eden bir Türkoloji meselesi olduğu anlaşılıyor. Hele aktarma açısından baktığımızda ciddi çeviri sorunlarını oluşturabilecek konudur. Bu incelemede *ber-* yardımcı fiili ile kurulan tasvir fiillerinin öne çıkan özelliklerini aktarma bağlamında anlatmaya çalıştık.

Ele aldığımız yardımcı fiilin özellikleriyle ilgili sonuçlarımızı ve aktarma için önem arz ettiğini düşündüğümüz önerileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kırgızcadaki *ber-* ve Türkiye Türkçesindeki *-iver-* şekillerinin işlevlerinin aynı olduğu söylenemez. Çünkü *-iver-* şekli her ne kadar vurguya bağlı olarak “başkası için yapma” anlamını verse de Kırgızcadaki *ber-*’li tasvir fiilinin eşdeğeri değildir. Bu biçimin, Kırgızcadaki *ciber-*, *ir-/iy-* ve bazen *kal-* ve *koy-* tasvir fiillerinin eşdeğeri olduğunu düşünüyoruz.
- ber-*’li fiil birleşkeleri Türkiye Türkçesine şu araçlarla aktarılabilceğini öngörüyoruz: 1) İzin ve Özendirme a) hedef metinde oluşan bağlam, yani sıfır çeviri; b) “hep”, “devam et” gibi zarf ve birleşik fiillerle aktarma; 2) Başkasının Yararına Yapma a) çatı eklerini kullanmak; b) sıfır çeviri; 3) Süreklilik a) “devam et-, sür-” gibi fiiller kullanmak; b) *-p dur-* gibi eşdeğer yapılar kullanmak; b) *-yordu* gibi birleşik zaman ekleri kullanmak vb.
- Anlam odaklı aktarma yapmak. Her çeviri/aktarma faaliyetinin amacı, kaynak metindeki bilginin hedef dilde “yaşamasını” sağlamaktır. Benzer ve yanıltıcı olabilen yapılardan kaynaklanan sorunları önlemek için şekil değil anlam ön plana çıkmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev, A. (Ed.) (1996). Kococaş: Epos. Bişkek: Şam.
- Asakeyeva, D. C. (2013). Adabiyat Teorisi: Okuu kuralı. Bişkek.
- Aytmatov, Ç. (2014). Çıgarmalarının Segiz Tomduk Cıynagı. 1-Tom: Povestter, Añgemeler. Bişkek: Uluu Toolor.
- Baker, M. (2011). In Other Words. New York: Routledge.
- Caferoğlu, A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Demir, N. (1994). “Birleşik Fiillerin Vurgusu Hakkında: -i ver- Şeklinin Görevlerinin Tespitinde Vurgunun Rolü.” TDAY-Belleten 1994, 83-94.
- Elebayev, M. (1936). Uzak Col. Frunze.
- Erdal, M. (2004). A Grammar of Old Turkic. Leiden, Boston: Brill.
- Fedotov, M.R. (1996). Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı. T 1. Çeboksarı.

- Gabain, A. (1988). Eski Türkçenin Grameri. Çev. M. Akalın. Ankara: TDK.
- Gaffarov, F. F., Tagirova, F. İ. vd. (2007). Tatarsko-Russkiy Slovar'. T 1. (A-L). Kazan: Maarif.
- Hebert, R., Poppe, N. (1963). Kirghiz Manual. Indiana University Publications.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). ed. Ercilasun A. B. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ.
- Korkmaz, Z. (2009). Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi. Ankara: TDK.
- Kudaybergenov, S. Tursunov, A. vd. (1980). Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası: 1-bölüm: Fonetika cana Morfologiya. Frunze: İlim.
- London, J. (2016). Ak Azuu. Çev. T. Abdiyev. Bişkek.
- Musayev, S. Sarıpbekov, R. vd. (1997). Manas 4: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu. Bişkek: Şam.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M. vd. (1969). Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad.
- Osmonov, A. (2014). Haz. M. Tentimişev. Tandalgan Çıgarmalar I. Bişkek: Salam.
- Pekarskiy, E.K. (1959). Slovar' Yakutskogo Yazıka. T I. Moskva.
- Rıskulov, S. (2006). Kara Şumkar; Kaşka At, Karager corgo: Povestter cana ańgemeler. Bişkek: Turar.
- Sevortyan, E. V. (1974). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye. Moskva: Nauka.
- Tan, A. (2005). Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri. Adana: Çukurova Üniv. SBE (Doktora tezi).
Yayınlanmış hali: (2010) Ankara: TDK
- Tursunov, A. (2015). Cooptuu Redaktor Toktonaliyev K.T. Kırgız Tilinin Cazma Grammatikası, Azırkı Kırgız Adabiy Tili. Bişkek: Avrasiya Press.
- Yudahin, K. (1985). Kirgizsko-Russkiy Slovar' 1. A-K. Frunze: Glavnaya redaktsiya kirgizskoy sovetskoy entsiklopedii.

TATAR EDEBİYATINI TÜRKİYE'YE TANITMAK: AYAZ GİYLECEV'İN ESERLERİNİN TÜRKÇE'YE TERCÜMELERİ

ALBİNA VALİEVA

Kazan Federal Üniversitesi

Öz: *Tataristan'ın başkenti Kazan'da yaşayan ünlü Tatarca-Türkçe tercümanı Fatih Kutlu uzun yıllardır Bengü yayıneviyle başarılı bir şekilde çalışıyor. Tatar edebiyatının en büyük yazarlarından Ayaz Gıyalece'ın eserlerini Tüklere ilk defa Fatih Kutlu tanıttı. Tercüman Gıyalece'ın "Öç Arşın Cir", "Comga Kôn Kiç Belen" adlı eserini yayınladı. Çevirmen Kutlu, Gıyalece'ın bu eserlerini Türkiye Türkçesine çevirerek onun vasiyetini yerine getirmenin mutluluğunu taşıdığını belirtmektedir. Kutlu, Bir Avuç Toprak adlı çevirisi ile Avrasya Yazarlar Birliği 2012 Türk Lehçeleri'nden En İyi Roman Çevirisi Ödülü'nü almıştır.*

Anahtar kelimeler: *Fatih Kutlu, Ayaz Gilyazov, Öç Arşın Cir, Comga Kôn Kiç Belen, tatar edebiyatı, tercüme*

Son yıllarda Kazan Tatar edebiyatından Türkiye Türkçesine çeviriler, aktarmalar yapan bir diğer önemli isim olarak Fatih Kutlu'yu görüyoruz. Türkiye'de yetişmiş, Tataristan'da Tatar Dili ve Edebiyatı okumuş ve böylelikle Tatar edebiyatına vakıf bir araştırmacı olarak ilk aktarma denemesini 2005 yılında seçme hikâyelerden oluşan Vasiyet adlı yayınlı yapmıştır. Türkiye Türkçesine aktardığı veya kendi ifadesiyle çevirdiği eserlerin sayısının hızla arttığı görülmektedir. Bunlar arasında son dönem Tatar edebiyatının en büyük yazarlarından Ayaz Gıyalece'ın «Bir Avuç Toprak» («Öç Arşın Cir»), «Cuma Günü, Akşam ...» («Comga Kôn Kiç Belen...») isimli iki eserini görüyoruz. Gıyalece'ın bu eserleri, ona Tataristan'ın en büyük sanat ve edebiyat ödülü kabul edilen «Gabdulla Tukay Ödülü»nü kazandıran eserlerdir. Tercüman şunları anlattı: «Nesir de içinde, Tatar edebiyatı bir bütün olarak unutulmaz bir izlenim bırakıyor. Türkçe'ye çevirdiğim Ayaz Gilyazov'un «Bir avuç toprak» adlı öyküsü çok iyi. Türkiye'de dört kez yayımlandı. Çevirisini yaptığım başka bir çok iyi romanı da baskıdan çıktı. Bu, «Cuma akşamı» adlı roman. Türkler bu eserleri beğenmiş oldular. Türk yazarları onlara yüksek bir değer verdi. Ayaz Gilyazov'u Tatar Stendal'i sayıyor. Tatar edebiyatı Türkiye'de popülerlik kazandı».

Gilyazov'un eserlerini Tüklere ilk defa Fatih Kutlu tanıttı. Çevirmen Kutlu, Gıyalece'ın bu eserlerini Türkiye Türkçesine çevirerek onun vasiyetini yerine getirmenin mutluluğunu taşıdığını belirtmektedir (Gıyalece 2013: 15). Kutlu, Bir Avuç Toprak adlı çevirisi ile Avrasya Yazarlar Birliği 2012 Türk Lehçeleri'nden En İyi Roman Çevirisi Ödülü'nü almıştır.

Nisan ayında modern Tatar edebiyatının kurucu metinlerinden ve en önemli örneklerinden biri olan Ayaz Gıyalece'ın Öç Arşın Cir romanı (Üç Arşın Yer, Türkiye Türkçesine Bir Avuç Toprak olarak çevrildi) yıllar sonra yeniden uyarlanarak sahneye konuldu. Hem de yaklaşık kırk yıl önce genç bir öğrenci iken kurduğu özel tiyatrodan sahneye Fail İbrahimov tarafından. Tataristan'ın başka bir şehri Çallı'dan gelen ekibin Kazan'da sergilediği temsili her kesimden Tatar, gözyaşlarıyla izledi. Temsil öncesi ve sonrası yapılan ateşli konuşmalara coşkulu alkışlarla karşılık verdi seyirci.

«Rahmetli Ayaz Ğıylecev, son dönem Tatar edebiyatının en büyük yazarlarından. Bir kitapçada «Yegiz bir doga» («Haydin bir dua») adlı romanı gördüğümde, gözüm eserin yazarına ilişti. Ayaz Ğıylecev olduğunu görünce tereddüt etmeden aldım ve bir gün Zaman-Tataristan'a açık mektup yollayarak hayranlığımı bildirdim, bununla da yetinmeyip tanışma girişiminde bulundum ve nihayet 2000 yılının Nisan ayında muradıma eriştim. Öyle sıcak bir şekilde karşılanmışım ki o gün onun mütevazılığına hayran olmuşum. Yanıma imzalatmak niyetiyle «Haydin bir dua» kitabını da almıştım. Ayaz Bey'in kitaba yazdığı şu cümle ona olan hayranlığımı daha da artırmıştı. «Fatih Bey siz benim evime güneşin bir parçasını getirdiniz!

Bir gün çaylarımızı yudumlarırken kendisine: Hangi eserinizin Tütçeye tercüme edilmesini isterdiniz?" şeklinde bir soru yöneltmişim. O da "Öç arşın Cir" "Bir Avuç Toprak" diye cevap vermişti. Onun o günkü cevabını unutmadım. Tanışmamızın üzerinden iki yıl geçtikten sonra Ayaz Bey, 2002 yılında hakkın rahmetine kavuştu. İşte ben de onun bu dileğini, vefatından sonra vasiyet olarak kabul ettim ve sözleri havada kalmasın diye "Bir Avuç Toprak" isimli eserini tercüme etmeye karar verdim. Bir Avuç Toprak eserlerinden başlayarak diğer eserlerini okuyama tekrar niyet ettim. Bu eseri tercüme etmeye başlamadan önce 4 defa okudum, altını çize çize tahlil ettim. Bir Avuç Toprak eserinin konusunu o zamana kadar bilmiyordum, ama okudukça onun diline, ruhuna, insanın iç dünyasını ele alma tekniğine hayran oldum» (Ğıylecev 2013: 4).

Yazarın eşi Nekıye Ğıyleceva şunları anlattı: «Ayaz Tatar milletinin kendi devrindeki millî hususiyetlerinin, tarihî gerçekleri tespit etme misyonunun kendisine yüklendiğini düşünen bir yazardı. Sert Ruslaştırma politikalarının derin izlerini edebiyatının keskin kılıcıyla bertaraf etmeye, kaybolmaya yüz tutmuş ya da tutması muhtemel milli ve dini değerleri yazdıklarıyla ebedileştirmeye çalıştı». Yine eşinin ifadesiyle, dünyaya yazmak için gönderildiğine olan inancını sık sık tekrar eden Ğıylecev, yazarlık misyonunu tamamlayıp 2002 yılında Kazan'da vefat eder.

Ayaz Ğıylecev'in bir kısmını Kazan, bir kısmını Moskova'da yazarak 1962 yılında tamamladığı eser Sovyet Edebiyatı (Habutdinova 2013: 213) dergisinde yayınlanır. Ve derginin editörü Gaziz Muhammetşin'in hapse girip görevinden olmasına neden olur. Romanın trajedisi Sovyet yönetiminin 1930'lu ve 40'lı yıllardaki bir uygulamasına dayanmaktadır çünkü.

O dönemde her köye kurulan Kolhoz yönetimleri, Kulak adı verilen zenginlerin tüm mal varlığını kamulaştırmaktadır. Romanın kahramanı Mirveli, köyün zengini babasının istemediği bir kızla Şemsigayan'la hayatını birleştirdikten yıllar sonra babasının ani ölümüyle o zenginliğin tek sahibi olmuştur. Köylüler, uygulamadan önce toparlanıp kendi aralarında Mirveli'nin huzursuzluk çıkarmadan elindekileri Kolhoz'a teslim etmelerini kararlaştırır. Mirveli, aslen malda mülkte de değildir. Bulunmadığı bir toplantı tertiplenerek kendisine dair kararlar verilmesi, adamdan sayılmaması ağırına gitmiştir. Köyün eski cimri zengini babasının eve depoladığı onlarca deri ceketler, elbiselik kumaşlar ve köy hayatı için değerli birçok eşyayı baltayla parçalar yine de içini soğutamaz. Evi ateşe verir, eşini önüne katar ve bilmediği yerlere doğru gecenin ayazında yola koyulur.

Yeni kurulup gelişen bir şehre yerleşirler. Mirveli, yapabileceği onca daha karlı işe rağmen buğdayla iç içe olup köy kokusu duymak için un fabrikasında işe girer. Allah onlara bir çocuk da vermez. Şemsigayan ise, evde gün geçtikçe daha içine kapanık ve katı hale bürünen Mirveli'ye katlanmanın yanında kendini kitap okumaya vurur. Yıllar sonra içindeki çocuk özlemini azaltmak için, kocasının incitici sözlerine ve rıza göstermemesine rağmen bir anaokulunda işe başlar.

Yıllar geçer, Şemsigayan hastalanır. Otuz yıllık gurbet hasreti içini kemirmiştir. Öleceğini hisseder ve köyüne gömülmek ister. Köylüleri onca yılın ardından onları affeder

mi, bu soru işaretidir. Yine de Şemsigayan yıllarca köyünün özlemiyle yanmış günahsız bir kadına 'uç arşın yer'in çok görülmeyeceğine ümidini bağlar.

Roman kurgusu Şemsigayan'ın trende fenalaşıp köylerine elli sekiz kilometre kala küçük bir kasaba hastanesinde vefat etmesiyle başlar. Elli sekiz, burada anlamlı bir sayıdır. Çünkü yazar Ayaz Ğıylecev, hayatının baharında üniversite okuduğu dönemde 58 numaralı kanuna dayanarak tutuklanır. Yaklaşık altı yıl, Stalin Kamplarında ve çeşitli hapishanelerde zor günler geçirir. Bu dönem yazar olmaya karşı iradesini kıskırtan ve yazarlığını biçimlendiren yıllardır aynı zamanda. Romanda, Mirveli'nin eşinin naaşını bir at arabasıyla elli sekiz kilometre mesafedeki köylerine götürme süreci anlatılır. Bu sırada otuz yıl önce köylerinden çıkan karı koca da elli sekizer yaşlarındadır.

«Türkî diller her ne kadar birbirine yakın gibi görünse de edebi bir eseri tercüme etmek zannedildiği kadar kolay bir iş değildir. Azeri Lehçesinin Türkçemize yakınlığıyla Tatar Lehçesinin yakınlığı arasında oldukça büyük farklar vardır. Tatar edebiyatında şehir edebiyatı yoktur, köy edebiyatı vardır. Şehirlerde farklı dil ve kültüre sahip bir milletle yaşandığı için, Tatar çevresi teşekkül etmemiştir. Bu yüzden Tatar milletini millî ve manevî yönden hep, Tatar köyleri beslemiştir. İşte Tatar halkının hemen hemen tüm şair ve yazarları köy menşelidir bu yüzden de roman ve hikâyelerde mekân çoğunlukla köydür. Kahramanlar köydendir. Bizdeki "köylü" sözcüğü altında küçümseme yatan bir kavramdır. Tatarcada ise "köylü" kelimesi yerine "köy insanı" kavramı seçilmiştir. Bizim Tatar edebiyatından alacağımız şeyler olduğu gibi Tatar halkının da şehir edebiyatı konusunda bizden alacağı şeyler var» (Ğıylecev 2013: 6).

Tüm bunlar olurken, hem Rusya'nın değişimine hem de Tatar'ın nasıl yaşadığına dair toplumsal gözlemler bir usare gibi anlatının içine yedirilmiştir. Romanı okuyanlar, Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel'i ile hemen zihninde bağlantı kuracaktır. İki romanda da hayatının son günlerini geçiren ve atalarının gömüldüğü topraklara gömülmek isteyen rahmetlilerin, teninin soğuduğu andan kabrine kadarki yolculuğu anlatılıyor. İki romanın kurgusu da vasiyeti yerine getirenlerin, söz konusu yol boyunca geçmiş günleri anması üzerine inşa edilmiş olması açısından çok benzer. Bu arada, Nürnberg'deki bir hastanede vefatından önce sözkonusu kitabının film çekimleri için geldiği Kazan'da rahatsızlanan Cengiz Aytmatov'un annesi Tataristan'da doğup büyümüş bir tiyatrocudur (Habutdinova 2013: 211). Bu yüzden Tatarlar onu hem Kırgız hem de Tatar milletlerinin oğlu olarak görürler.

KAYNAKÇA

- Ğıylecev, A. (2013). *Bir Avuç Toprak*. Ankara: Bengü Yayınları, çeviren Fatih Kutlu.
Habutdinova, M. (2013). *Ayaz Ğıylecev'in Hatıratında Aytmatov ve Eserleri Hakkında Değerlendirme*. Filologiya İ Kultura: 270-276.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE PERİFRASTİK FİİL ŞEKİLLERİ

Periphrastic verb forms in Turkey Turkish

ANASTASİA KRAİNİUCHENKO

Gazi Üniversitesi

Öz: *Perifrastik fiiller, Türkiye Türkçesinde görünüş (aspekt) kategorisini ifade etmekte ve her iki bileşeni fiillerden oluşmaktadır. Bükümlü dillerde görünüş kategorisi ön eklerle de ifade edilmektedir. Türkçede de görünüş kategorisi vardır ancak onu ifade edebilen ayrı bir ek yoktur. Görünüş kategorisi Türkçede leksik-morfolojik usuller ve analitik- perifrastik fiil şekilleriyle ifade olunmaktadır. V.G. Guzev'e göre Türkiye Türkçesinde görünüş kategorisi hem hareketin yapılaş tarzını, hem de onun çeşitli görünüş manalarını 14 biçimde ifade edebilmektedir, buraya analitik ve perifrastik şekilleri dahildir. Araştırmacıların perifrastik yapılanmalar hakkındaki bakış açıları oldukça farklı olduğundan, bir terim karmaşası da görülmektedir. Perifrastik fiil şekilleri "fiil-zaman eki ol-/bulun--zaman eki-şahıs eki" yapısal modeliyle biçimlenmektedir. Örneğin: komşular gördüklerine şaşırılmış oldular; annem o sırada eve gelmiş bulunuyordu. Onların birinci bileşeni hareketin "nasıl", ikinci bileşeni ise "ne zaman" yapıldığını bildirmektedir. Perifrastik yapının birinci unsuru olan fiil öğrenilmiş geçmiş zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman eklerini alabilmektedir. Ol- veya bulun- fiili olan ikinci unsuru ise bütün fiil ekleriyle çekimlenebilmektedir. Bu tebliğde perifrastik yapılanmaların Türkçede kuruluş ve anlam bakımından hangi türlerinin var olduğu, onların analitik fiil şekillerinden hangi özellikleriyle ayrıldığı detaylı bir şekilde ele alınacaktır.*

Anahtar kelimeler: *Türkoloji, fiil, görünüş (aspekt), kategori, fiil şekilleri, perifrastik, gramer, kılınışsallık*

Abstract: *Periphrastic verb forms signify the category of aspect in Turkish language and both of its elements consist from verbs. In fleective languages category of aspect may be expressed by prefixes. In Turkish language the category of aspect is able too, but there is no any affix or prefix what can express it. Aspect in Turkish is showing by lexical-morphology way and also with analytic and periphrastic verb forms. In oppinion of V.G. Guzev the category of aspect in Turkish language may express actionsart meanings of verb and some of its aspectual meanins in 14 periphrastic and analytic forms. There are a lot of differences in positions of turcologists about this theme. Also in therms in this part of turkish linguistics ve can see a mess. Periphrastic verb forms have a model like: "verb-time affix ol-/bulun--time affix-personal affix". For example: komşular gördüklerine şaşırılmış oldular (my neighbours have shocked because of things they have seen); annem o sırada eve gelmiş bulunuyordu (my mother have come home at that moment). The first part of this kind of forms shows "how", the second one shows "what time" the action have been done. The first part of periphrastic verb forms can accept the affixes of Past Perfect, Simple Present, Present Continious and Future Tenses. It's second part what consists of verb ol- or bulun- can accept all verbal affixes. In this work we will show with details what kinds of periphrastic construction may be and what differences from anatytic verb forms do they have.*

Key words: *Turkology, verb, aspekt, category, verb forms, periphrastic, grammer, actionsart*

GİRİŞ

Perifrastik fiiller, Türkoloji'deki en sorunlu konulardan biridir. Yapısı, gösterdiği özellikleri, türlerinin çeşitliliği hakkında Türkologlar aynı bakış açısına varamamaktadır. Perifrastik yapılar, zaman eklerini almış tekrar olunan iki fiilden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesinde genellikle görünüş kategorisini ifade etmektedir. Peki, görünüş kategorisi nedir? Görünüş tarzı (aspekt), fiille ifade edilen durgun veya dinamik nitelikteki herhangi bir hareketin icrasının özelliklerini veya biçimlerini gösteren lengüistik bir kavram olarak tanımlanmaktadır (M. Musaoğlu, F. Kirişçioğlu 2008: 32-54). Fiilin çeşitli görünüş şekilleri, hareketin veya durumun seyri, gerçekleşme ve yapıma sürecinin herhangi bir anında ortaya çıkan belli farkları belirtmektedir. Bükümlü dillerde görünüş kategorisi çeşitli birleşik şekillerle ve ön eklerle ifade edilmektedir. Örneğin: İngilizce “**to do**” – yapmak, “**to have done**” – yapmış olmak; Rusça “**bejat**”- koşmak, “**obejat**”- bir şeyin etrafından koşmak. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede de görünüş kategorisi vardır ancak onu ifade edebilen ayrı bir ek yoktur.

Türkçede görünüş üç şekilde ifade edilmektedir. Onlardan birincisi, leksik-morfolojiktir usül, yani fiille yansıtılan hareketin yapılaş tarzını daha kesin ve açık olarak belirleyen kelimeler ve zaman eklerini kullanımıyla biçimlenmez, örneğin: “Ali bu **nehirin üstünden geçti**”. Diğerleri ise fiilin analitik ve perifrastik şekilleridir. Örneğin: Dinarlı Kara Mehmet'i iki takipte yakalamış, yine **salvermişti**. (S.Ali-KY: 44) – analitik şekli, Eğer bir Mustafa'nın hukuku Fatma'da vazifeler **tayin etmeyecek olursa** o Mustafa hukukundan **tecrit edilmiş olur**. (Ahmet Midhat: 150) - perifrastik şekli. V. Guzev'e göre Türkiye Türkçesinde görünüş kategorisi hem kılışsal (aktionsart), yani hareketin yapılmasının yollarını ifade eden, hem de görünüşsel (aspektual), yani hareketin tiplerini ifade eden manalarını bildirmektedir. Örneğin: Bitip tükenmez kışların **çekip gitmesiyle** şehrin çökmesi, fakirleşmesi, mutsuzlaşması arasında bir ilişki vardı sanki. (O. Pamuk-K: 22)– kılışsal mana tipidir; Şair arkadaşları arasında en az eser **vermiş olanıdır**. (A. Donbay: 158) – görünüşsel mana tipidir. Görünüş kategorisini ifade eden analitik ile perifrastik birleşik yapılanmalarının yapı bakımından 14 şekli vardır.

ANALİZLER

Bu çalışmanın konusu perifrastik fiil şekilleridir. “Ancak analitik fiil şekillerinden onların farklılıkları nedir?” diye bir soru ortaya çıkmaktadır. Analitik fiil şekillerinin modeli şudur: “*fiil-zarf fiil eki+yardımcı fiil*”. Örneğin: Ne **tartışıp duruyorsunuz?** (V.G. Guzev 2015: 149) Çünkü son günlerde onun olduğu yerde bir bela hemen hazır **oluveriyordu** (İ. Pala: 286). Görüldüğü gibi, zarf fiili taşıyan fiil yardımcı fiille hem ayrı, hem de tarih içinde yaşanan kaynaşma sonucunda bitişik yazılabilir. Bu modelin uygulamasında dur-, gel-, git-, kal-, ver-, yaz- vb. yardımcı fiiller kullanılmaktadır. Perifrastik fiil şekilleri ise “*fiil-zaman eki ol- veya bulun--zaman eki-şahıs eki*” yapısal modeliyle biçimlenmektedir. Ol- fiilli şekiller daha sık, bulun- fiilli şekiller ise nadiren kullanılmaktadır. Örneğin: Tamamen **sarılmış bulunuyorsun** (T. Özakman-C: 283). Peruk **takacak olsaydım**, bazıları gibi üniversiteye girmek için yapardım o işi (O. Pamuk-K: 311).

Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarında perifrastik fiil şekilleri görünüşü itibariyle birleşik fiil konusunun içinde incelenmektedir. **Dil Bilimi Terimler Sözlüğü**'ne göre bu tür fiillerin birinci unsurunun aldığı zaman ekleri sıfat-fiil olarak değerlendirilmektedir, dolayısıyla bu perifrastik fiiller adlarla yapılan eylemler/fiiller bölümü içerisinde ele alınmaktadır (K.Günay, 2013: 205). Sedat Balyemez'in **Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar** kitabında, Zeynep Korkmaz ve Tahsin Banguoğlu'nun bu tür yapılar için “karmaşık fiil” terimini kullandıklarını, bunları anlam özellikleri bakımından öncelik fiilleri olarak

değerlendirdiklerini belirtmiştir. Leyla Karahan ile Muharrem Ergin'e göre bu tür fiiller, bir hareketi karşılayan, ana yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiillerdir (S. Balyemez 2016: 52). Görüldüğü gibi Türk araştırmacılar da perifrastik fiil yapılanmaların hareketi tasvir ettiklerini kabul etmekte, ancak bunun için görünüş kategorisi terimini kullanmamaktadır. Ayrıca yukarıdaki bilgilerden görüldüğü üzere bu konuda bir terim karmaşası bulunmaktadır.

Alman Türkologu Lars Johanson bu tür yapılanmaları karmaşık yapıda tasvirî zaman biçimleri olarak tasnif etmektedir. Onları dil bilgisel bir yardımcı öge niteliğinde değil, sözlük birimi sayısının genişletilmesi olarak değerlendirmeyi uygun görmektedir (L. Johanson 2016: 28-29).

Rus Türkoloji geleneğinde perifrastik fiil şekilleri birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Onların bu soruna bakış açıları farklıdır. Şöyle ki Yu.V. Şçeka bu şekilde kullanılan fiil şekillerini birleşik zaman eylemleri konusu içinde ele almaktadır (Yu.V. Şçeka 2007: 276). A.N. Kononov ve V.G. Guzev tarafından bu tür yapılar görünüş (aspekt) kategorisi çerçevesinde ele alınmaktadır (A.N. Kononov 1956: 212-218; V.G. Guzev 2015: 145-154). İşte bu çalışmamızda bu konudaki en yeni eserden, dolayısıyla V.G. Guzev'in yazıdaki bakış açısından yararlanmıştır.

Burada “Yapı bakımından perifrastik fiil şekillerinin hangi çeşitleri vardır?” ve “Yapı özelliklerine göre manaları birbirinden nasıl farklılık göstermektedir?” sorularına cevap aranmalıdır.

Perifrastik fiil şekillerinin birinci bileşeni hareketin “nasıl”, ikinci bileşeni ise “ne zaman” yapıldığını bildirmektedir. Perifrastik fiil şekillerin birinci unsuru geniş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman veya öğrenilen geçmiş zaman eklerini alabilmektedir. Ayrıca görülen geçmiş zamanlı şekiller de mevcuttur. Örneğin: **kötüledi olmalı** (L. Johanson 2016: 31). Ancak bunlar edebi Türk dilinde yaygın değildir. Yapılanmanın ikinci unsuru olan olmak veya bulunmak fiili ise herhangi kip, sade ve birleşik zaman eklerini, mastar, zarf-fiil ve sıfat-fiil eklerini alabilmektedir. Söz konusu morfolojik-sentaktik nitelikteki yapılanmalara göre perifrastik fiil şekillerinin türlerini ele alalım:

1.-(A)r ol-/bulun- biçimi kılınışsal (aktionsart) manalarını bildiren iki perifrastik fiil şeklinden biridir. Onun manası başlayıcıdır, yani bu şekil ol-/bulun- fiilin aldığı ekleriyle bildirilen belli bir zaman kısmından itibaren genellikle, her zaman, uzun süredir veya tekrarlı olarak yapılan bir işin veya hareketin başlamasını ifade etmektedir. Böylece “Okulda aldığım resim derslerinden sonra sürekli resim çizer oldum.” evvelce çizmekte devam ve alışkanlık edinmemişken resim dersleri aldığımdan beri ise çizmekte devam ve alışkanlık halinde oldum, demektir. A.N. Kononov'a göre bu yapı **başlayıcı görünüşü** ifade etmektedir. (A.N. Kononov 1956: 213)

Örnekler:

1.1) Hatta bunları görmemek için insanlardan **kaçar olmuştu** (Ö. Seyfettin: 55).

1.2) Diğer elçi huzura alınsın, hakikat **duyulur olsun!** (İ. Pala: 84)

1.3) ...alçalmış olma duygusu, o derece tahammül edilmez bir hale gelmiş idi ki, çocuk gençliğinde ölümü hayata **tercih eder olmuştu**. (N. Kemal-İ.: 84)

1.4) Ama bu sefer elinde bir sicim **görür gibi oldum** ve sanki kuşun ayağına bir şey bağlamaya çalıştığını fark ettim. (İ. Pala: 287)

Bu perifrastik fiil şekline manaca yakın olan başka bir yapı vardır: *fiil+ma+yönelme hali eki başla-zaman eki-şahıs eki*, örneğin “okumaya başlamak”. Bu iki yapı arasındaki

fark kolayca belirlenebilmektedir. Perifrastik fiil şeklinin birinci türü sürekli yapılan bir işi bildirmekte, “-(y)A başla-” şeklindeki yapı ise bir kez başlayan hareketi ifade etmektedir. Örneğin: “Okuldan dönünce ev ödevini **yapmaya başladı.**” - “Annesi onunla kavga ettikten sonra o düzenli ev ödevini **yapar oldu.**”

2.-mAz ol-/bulun- şekil, kılımlısal (aktionsart) manalarını bildiren iki perifrastik fiil şeklinden ikincisidir. Onun manası bitiricidir, yani bu şekil genellikle veya uzun süredir yapılan bir işin veya hareketin bitmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla “Annem hastalanınca hiçbir şey **çizmez oldum.**” evvelce çizmekte devam ve alışkanlık halindeyken annem hastalandığından beri çizmemekte devam ve alışkanlık halinde oldum”, demektir. A.N. Kononov’a göre bu yapı bitirici görünüşü ifade etmektedir.

Örnekler:

2.1) ...dünyada gözüne Perihan’dan başka hiçbir şey **görünmez olmuş.** (N. Kemal-C: 139)

2.2) Yusuf Ağabeyim son günlerde eve **uğramaz oldu.** (S. Ali – KY: 109)

2.3) Hikâyemin sonunu artık **kaçınılmaz olarak** onun bakış açısından göreceğimi hissediyordum. (O. Pamuk-K: 385)

2.4) Ona bir parça da kızıyor ve bu kadar **vurdumduymaz olmasına** şaşıyordu. (S. Ali – KY: 196)

Ayrıca A.N. Kononov’a göre bu yapıya olumsuz yeterlilik kipinin eki geldiğinde – AmAz ol-/bulun- yapısında imkansızlık görünüşünü ifade eden yeni bir şekil ortaya çıkmaktadır.

Örnekler:

1) Kış geldi, yorgancılar iş **yapamaz oldu.** (Milliyet gazetesi, Aydın 05.12.2016)

2) "Mutsuzluktan hiçbir şey **yapamaz olunca**, mutluluğu düşünmeye başladım," dedi Ka. (O. Pamuk-K: 263)

3) Doğruluğun parlak güzelliği **görülemez oldu.** (M. Akar: 58)

4) İş o dereceye varır ki, yabancılar yalnız kıra **çıkamaz olur.** (Ö. Seyfettin-YE: 3)

3. -miş ol-/bulun- şekil bitirilmişdir (postterminaldir), yani bu şekil ol- veya bulun- fiilin ekleriyle bildirilen belli bir zaman sürecinin içerisinde bir işin veya hareketin bitmiş veya tamamlanmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu iş veya hareket sürekli ve bölünmez olmalıdır. A.N. Kononov’a göre bu yapı sonuçlu görünüşü ifade etmektedir.

Örnekler:

3.1) Nurullah’tan katiyen **meyus olmuş bulunduğuna** inanmalıdır. (Ahmet Midhat: 220)

3.2) Kırkların her tarafında kendini gösteren ruhi zevke belki ruh bulmuş maddi haz denilse **mübalağa edilmemiş olur.** (N. Kemal-İ: 9)

3.3) “Efendim...” dedi, “...eşiniz şerefli bir **vazife almış bulunuyor.**” (T. Özakman-C.: 342)

3.4) Bu yazının olduğu sayfanın ortası diğer sayfa ile **yapışmış olduğundan** yazı tam olarak anlaşılacak durumdaydı. (İ. Naci: 21)

4. *-makta ol-/bulun-* ve *-yor ol-/bulun-* şekillerin bildirilen manası devamlılıktır (intraterminal) , yani bu şekiller *ol-/bulun-* fiilin ekleriyle bildirilen belli bir zaman sürecinin içerisinde bir işin veya hareketin gerçekleştirilmesini, devam etmesini ifade etmektedir. A.N. Kononov'a göre bu yapı devam edicilik görünüşünü ifade etmektedir.

Örnekler:

4.1) Planın ikinci ayağının da **kırılmakta olduğunu** anlayan General Birdwood savaş gemilerinin ve bütün Anzak toplarının namlularını Conkbayırı'na ve Türk selinin üzerine çevirtti. (T. Özakman-D.: 518)

4.2) Gördüğüm manzara beni şaşırtmış, İslam öncesindeki putperest adetlerimizin Bizans yönetiminde devam edip **gelmekte olduğunu** anlamama vesile olmuştu. (İ. Pala: s.85)

4.3) ... yarın bu gemi dalgaların arasında seyrederken sen sıcak yatağında mışıl mışıl **uyuyor olabilirsin**. (İ.O. Anar: s.27)

4.4) İstanbul'un bir köşesinde aptalca bir meşgaleyle hala **oyalanıyor olduğumu**, hatta başka bir kadının peşinden gittiğimi hayal etmeleri huzursuz ruhuma büsbütün azap veriyor. (O. Pamuk-BAK: 14)

V.G. Guzev'in bakış açısına göre görünüş kategorisini ifade eden sadece söz konusu 4 tür perifrastik yapı bulunmaktadır. Ancak biz bunu doğru bulmayarak bu konuya ilişkin olarak A.N. Kononov'un bakış açısını kabul etmekte ve perifrastik fiil şeklinin birinci bileşenin yapısına göre bir türünü de ortaya koymaktayız:

5. *-acak ol-/bulun-* şekli bir işi veya hareketi yapmaya niyeti, denemeyi, arzuyu, kararı bildirmektedir. A.N. Kononov'a göre bu yapı niyet görünüşünü ifade etmektedir.

Örnekler:

5.1) Malatya'ya **gidecek oldu**. (E. Çelebi: 136)

5.2) Her şeyi annemle benim için **yapacak olmasına** inanmak istiyorum ama olmuyor. (İ. Pala: 265)

5.3) Bunun ilk fakat candan, kalpten yapılan ve yapmaya zorla **sevk edecek olan** gençlik hareketlerini görüyoruz. (S. Ali-HGK: 207)

5.4) Birtakım zünun-ı batıla ile hafv ve telaşa **kapılacak olursanız** esmayı üstünüze **sıçratmış olursunuz**. (Ahmet Midhat: 185)

Ayrıca *ol-* veya *bulun-* fiiline getirilen eklere bağlı, tahmini, imkanı veya ihtimali bildiren perifrastik yapılar da mevcuttur. A.N. Kononov'un ortaya koyduğu tezine göre bu yapı tahmini görünüşü ifade etmektedir. Bu tür perifrastik fiil şekilleri iki şekilde yapılmaktadır:

a) *fiil-zaman eki ol-/bulun--malı(ydı)*

Örnekler:

a.1) Sergious da "İnşallah bu salondan çıktığımda senin gibi kuşbaz bir hadımın eteğini öpme zilletinden kurtulacağım!" temennilerini **geçiriyor olmalıydı**. (İ. Pala: 85)

a.2) O da **uyanmış olmalıydı**. (T. Özakman-C.: 283)

a.3) "**Delirmiş olmalıyım**", diye geçirdi içinden. (F. Saka: 48)

a.4) Andreas bu harekete çok **öfkelenmiş olmalıydı**. (İ. Pala: 85)

fiil–yor ol-/bulun–malı(ydı) şekli tartışmalara yol açmıştır, çünkü şimdiki zaman eki genellikle bitimli olmayan işlevlerin tasvirinde kullanılmaz. L. Johanson bu perifrastik fiil şeklinin ilk başta ayrı cümle olarak kullanıldığı, sonradan bağlaçsız birleşmiş hale gelmiş olduğunu düşünmektedir. Bu bakış açısını şu örnekle açıklayabiliriz:

Şu anda...kimlerin kendisini izlediğini **merak ediyor olmalıydı...** (İ. Pala: 84) cümlesinin tarih içinde “Şu anda kimlerin kendisini izlediğini **merak ediyor**. Öyle **olmalıydı**.” Olabildiği düşünülmektedir.

P.İ. Kuznetsov *fiil–yor ol-/bulun–malı(ydı)* şeklindeki yapılanmaların tasviri olmadığını ve “olmalı”nın sadece kiplik sözcüğü olarak değerlendirilmesini iddia ediyordu, ancak Mihaylov onun tasviri sistemine ait olduğunu başarılı bir şekilde savunmuştur (L. Johanson 2016: 30-31).

b) *fiil–miş ol-/bulun–acak(tı)*

b.1) Bütün hareketler gün doğarken **sona ermiş**, hedeflere **ulaşılmış**, tüm Sarıbayır sırtları, Conkbayırı-Kacaçimen platosu **ele geçirilmiş**, Türklerin Arıburnu cephesi **kuşatılmış olacaktır**. (T. Özakman-D: 467)

b.2) Orhan Seyfi Orhon yazmasaydı, şiirimiz gelişme aşamalarında kazandığı değerlerden bir şey **yitirmiş olmayacaktı**. (A. Donbay: 159)

b.3) Herhalde Aşağıçarşı'daki memur ailelerinden birine **gitmiş olacaktı**. (S. Ali – KY: 185)

b.4) Bir süre sonra **sıkılmış olacak** ki... (İ.O. Anar: 27)

SONUÇ

Perifrastik fiil şekilleri Türkiye Türkçesinde görünüş kategorisini ifade eden yapılarıdır. Söz konusu yapının birinci bileşeninin aldığı ekler bazı sıfat-fiil eklerinin özelliklerini gösterse bile zaman ekleri olarak değerlendirilmektedir.

V.G. Guzev'in bakış açısına göre bu tür yapılanmaların birinci unsurunun yapısı bakımından sadece 4 türü vardır, -mAktA'lı ve -yor'lu şimdiki zaman tek bir türe dahildir. Ancak bu soruna görünüş tipleri yönünden yaklaşan A.N. Kononov'un bakış açısı daha doğru ve kapsamlı görünmektedir. Böylece perifrastik fiil şeklinin birinci bileşeninin yapısına göre 5 tür görülmektedir. Ayrıca anlam bakımından 7 görünüş tipi belirlenmektedir:

Başlayıcı görünüş: “-Ar ol-/bulun-”

Bitirici görünüş: “-mAz ol-/bulun-”

İmkansızlık görünüşü: “-AmAz ol-/bulun-”

Sonuçlu görünüş: “-mİş ol-/bulun-”

Devam edicilik görünüşü: “-mAktA ol-/bulun-” ve “-yor ol-/bulun-”

Niyet görünüşü: “-AcAk ol-/bulun-”

Tahmini görünüş: “-zaman eki ol-/bulun-malı(ydı)” ve “-miş ol-/bulun-acak(tı)”

Bu konunun daha kapsamlı incelenmesinde ihtiyacı vardır. Gelecek çalışmalarımızda söz konusu konuyu enine boyuna irdelemeyi düşünmekteyim.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi (2010) *Jön Türk*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ali, S. (2015) *Hep Genç Kalacağım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ali, S. (2016) *Kuyucaklı Yusuf*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ali, S. (2003) *Mahkemelerde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Anar, İ. O. (2005) *Amat*. Ankara: İletişim Yayıncılık.
- Balyemez, S. (2016) *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Donbay, A. (2009) *Orhan Seyfi Orhon*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Evlia Çelebi (2014) *Seyahatname*. İstanbul: Mutena Yayıncılık.
- Guzev, V.G. (2015) *Teoretiçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıka*. S. Petersburg: Vostok-Zapad Yayınları.
- Günay, K. (2013) *Dil Bilimi Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hadzibegoviç, D. (2013) *Kara Kitap'ın Sırları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Johanson, L. (2016) *Türkçede Görünüş*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kemal, N. (2008) *Cezmi*. Ankara: İnkılap Kitapevi Yayınları
- Kemal, N. (1984) *İntibah*. Ankara: İnkılap Yayınları.
- Kononov, A.N. (1956) *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Yazıka*. Moskova: SSCB İA Yayınları.
- Musaoğlu, M., Kirişçioğlu, F. (2008). "Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine", *Türkologiya*, No 1-2, s. 32-54.
- Naci, İ. (2013) *Allahaismarladık, Çanakkale Savaşı'nda Bir Şehidin Günlüğü*. İstanbul: Şenyıldız Yayınları.
- Özakman, T. (2009) *Cumhuriyet: Türk Mucizesi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özakman, T. (2013) *Diriliş*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Pala, İ. (2014) *Mihmandar, Bir Eyüp Sultan Romanı*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Pamuk, O. (2016) *Kar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2014) *Benim Adım Kırmızı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Saka, F. (2012) *Zamansız, Bir Chat Hikayesi*. İstanbul: Mephisto Kitaplığı.
- Seyfettin, Ö. (2003) *Seçme Öyküler*. İstanbul: Büyülü Fener Yayınevi.
- Seyfettin, Ö. (2016) *Yalnız Efe*. İstanbul: Ema Genç Yayınevi.
- Şçeka, Yu. (2007) *Praktiçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıka*. S. Petersburg: Vostok-Zapad Yayınları.

GÜNEY SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (HAKAS - TUVA - ALTAY) SES DEĞİŞİKLİKLERİNİN ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison of the phonetical changes in Southern Siberian Turkic Dialects (Khakas - Tuvan - Altai) with Old Turkic and Turkey Turkish

AYŞE ERDOĞAN

Hacettepe Üniversitesi

Öz: Bu çalışmada, Güney Sibiryta bölgesinde konuşulmakta olan Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerinin ses özellikleri, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinin ses özellikleri ile hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak karşılaştırılacaktır. Art zamanlı olarak Eski Türkçe (Köktürkçe - Uygur Türkçesi - Karahanlı Türkçe) eş zamanlı olarak da Türkiye Türkçesinin esas alınacağı bu karşılaştırma çalışması ünlü ve ünsüzlerde görülen ses değışiklikleri olmak üzere 2 ana bölümden oluşmaktadır. Bu karşılaştırma çalışmasıyla Hakas, Altay ve Tuva Türkçelerini yeni öğrenmeye başlayanlar bu lehçeler arasındaki ses benzerliklerini ve farklılıklarını görecek ve bu lehçelerle ilgili onlara kolaylaştırıcı bilgiler sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi, Altay Türkçesi, Ses Bilgisi, Eski Türkçe, Karşılaştırma Çalışması

Abstract: In this study, voice characteristics of Khakas, Tuvan and Altai Turkish spoken in the region of Southern Siberia are compared to Old Turkic and modern Turkish, both diachronically and concurrently. The two main parts of this comparative study, on which the diachronic aspect of Old Turkish (Orkhon Turkish - Uyghur Turkish – Kara-Khanid Turkish) is based and the concurrent aspect of Modern Turkish consists of voice changes in vowels and voice changes in consonants. With the help of this comparative study, those who have started learning Khakas, Tuvan and Altai Turkish will able to see the similarities and differences between these two dialects, and they will be provided with some facilitating information.

Key words: Khakas Turkish, Tuvan Turkish, Altai Turkish, Phonetics, Old Turkic, Comparative Study.

GİRİŞ

Güney Sibiryta Bölgesi Türk boyları ve lehçeleri açısından çeşitlilik göstermektedir. Bu bölgede Hakas Türkleri, Tuva Türkleri ve Altay Türkleri birbirlerine komşu özerk cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bahsi geçen Türk boyları aynı coğrafyada yaşamalarına rağmen bu Türk boylarının konuştukları lehçelerdeki ses değışiklikleri dikkat çekmektedir. Bu farklılıkların daha iyi kavranması ancak lehçeler arası karşılaştırmalı ses ve şekil bilgisini öğrenmekle mümkündür.

Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerinde meydana gelen ses değışikliklerinin art zamanlı olarak Eski Türkçe, eş zamanlı olarak da Türkiye Türkçesinin esas alınacağı bu karşılaştırma çalışmasında, ilk önce ünlülerde meydana gelen ses değışiklikleri daha sonra ünsüzlerde meydana gelen ses değışiklikleri üzerinde durulacaktır.

1. Ünlülerde Meydana Gelen Ses Değişiklikleri

Eski Türkçede kelimelerin ilk hecesinde bulunan “a” ünlüsü, Hakas, Altay ve Türkiye Türkçelerinde korunurken Tuva Türkçesinde bu “a” ünlüsü “ı” ya dönüşmüştür (Arıkoğlu 2007:1155).

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
yat-	çat-	çıt-	cat-	yat-
tart-	tart-	tirt-	tart-	tart-
tara-	tara-	dıra-	tara-	tara-
yap-	çap-	şıv-	cap-	ört-, kapa-

Eski Türkçede kelimelerin ilk hecesinde bulunan “e” ünlüsü, Hakas Türkçesinde “ı” ünlüsüne dönüşmüştür (Arıkoğlu 2007: 1090). Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde bu “e” ünlüsü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Semiz	simıs	semis	semis	semiz, şişman
Sen	Sin	sen	sen	sen
kel-	kil-	kel-	kel-	gel-
Beg	pig	beg	beg	bey

Eski Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan “ı” ünlüsü Hakas Türkçesinde normal i ünlüsünden daha kısa ve dar “ı” ünlüsüne dönüşürken (Arıkoğlu 2007: 1090) Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde Eski Türkçenin “ı” ünlüsü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
iki	ıki	iyi	eki, iki	iki
iç-	ış-	ijer-	iç-	iç-
kişi	kizi	kiji	kiji	kişi

Eski Türkçenin ikinci hecesinde bulunan “u” ve “ü” ünlüleri, Hakas Türkçesinde çoğunlukla “ı” “ı” ve “i” ünlülerine dönüşürken (Arıkoğlu,2007: 1090) Altay ve Tuva Türkçelerinde bu ünlüler kısmen korunmuş; Türkiye Türkçesinde ise Eski Türkçedeki hâlini korumuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
ölüg	ölig	ölüg	ölu	ölu
oyun	oyın	oyun	oyın	oyun
orun	orın	orun	orın	orun,yer
bedük	pözük	bedik	biyik	büyük

2. Ünsüz Seslerde Meydana Gelen Ses Değişiklikleri

Eski Türkçenin kelime başı “b-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla “p’dir” (Arıkoğlu, 2007: 1092). Tuva, Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise Eski Türkçedeki kelime başı “b-” ünsüzü korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
biz	pıs	bis	bis	biz
bir	pır	bir	bir	bir
beş	pis	beş	beş	beş

Eski Türkçe kelime başı b-/m- ünsüzleri, Hakas Türkçesinde b->p- değişimine oranla daha az karşımıza çıkmaktadır. Hakas Türkçesinde b->m-değişikliğine gerileyici ünsüz benzeşmesinin sebep olduğu anlaşılmaktadır. Tuva Türkçesinde, birkaç istisna dışında kelime başında b- ünsüzü korunur. Bazı kelimelerde görülen m- değişmesi -n-’nin tesiriyle gerileyici ünsüz benzeşmesindedir (Arıkoğlu 2007: 1092-1162). Altay Türkçesinde de Hakas ve Tuva Türkçelerinde olduğu gibi benzer bir değişiklik söz konusudur. Türkiye Türkçesinde ise kelime başı b- ünsüzleri korunmaktadır.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
ben / men	min	men	men	ben
biñ / miñ	muñ	muñ	muñ	bin
boynuz	müüs	mıyıs	müñüz	boynuz
bin- \ min-	mün-	mun-	min-	bin-

Eski Türkçede “kalın k (ka)” ünsüzü başlayan kelimeler, Hakas Türkçesinde kalın sıradan kelimelerde “k” (ka) sesi bulunmadığından, bu “kalın k” ünsüzleri “h- (gırtlaksı h)” ünsüzüyle başlar. Tuva Türkçesinde de durum aynıdır. Fakat Hakas Türkçesinde daha yaygın ve bir kural hâlinindedir (Arıkoğlu, 2007: 1092-1162). Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise bu “k” ünsüzü çoğunlukla korunmaktadır.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
koy	hoy	hoy	koy	koyun
kan	han	han	kan	kan
kopuz	homıs	homus	komıs	kopuz

Eski Türkçenin kelime başı “y-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde ve Tuva Türkçesinde “ç-”; (Arıkoğlu 2007: 1162) Altay Türkçesinde “c-” olmuştur (Güner 2007: 1019). Türkiye Türkçesinde ise kelime başı “y-” ünsüzü korunmuştur

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
yıl	çıl	çıl	cıl	yıl
yüz	çüs	çüs	cüs	yüz
yok	çoh	çok	cok	yok
yag-	çağ-	çaa-	caa-	yağ-

Eski Türkçenin kelime başı “ç-” ünsüzleri Hakas Türkçesinde çoğunlukla “s-”; Tuva Türkçesinde “ş-” iken (Arıkoğlu, 2007: 1093-1162), Altay Türkçesinde bu kelime başı ünsüzü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çoğunlukla korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
çın	sın	şın	çın	-
çöl	söl	şöl	çöl	çöl
çap-	sap-	şap-	çap-	çarp-, çarpış-

Eski Türkçenin kelime başı “t-” ünsüzleri Hakas, Altay ve Türkiye Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1162).

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
tüş-	tüs-	düş-	tüş-	düş-, in-
tağ	tağ	dag	tuu	dağ
tiş	tis	diş	tiş	diş

Eski Türkçenin “-d-” sesleri Hakas Türkçesinde “-z-” olmuştur. Hakas Türkçesindeki bu “-z-” ünsüzleri kelime sonunda ve tonsuz ünsüzler yanında “z” ünsüzü bulunmadığından “s” olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1093). Eski Türkçenin “-d-” ünsüzünü koruyan Türk lehçesi ise Tuva Türkçesidir. Bu ünsüz hece ve şçz sonunda “t” ünsüzüne değişir (Tekin-Ölmez 1999: 79). Altay ve Türkiye Türkçelerinde ise bu “-d-” ünsüzü “-y-” olmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
adak	azah	adak	ayak	ayak
adır-	azır-	adır-	ayır-	ayrıl-
bedük	pözük	bedik	biyik	büyük, uzun
ked-	kis-	ked-	kiy-	giy-

Eski Türkçenin “-ş-” ünsüzü, Hakas Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç taklidi kelime dışında bulunmaz. Eski Türkçenin bu ş ünsüzü Hakas Türkçesinde kelime sonunda “-s-”, kelime içinde tonlular yanında “-z-“, tonsuz ünsüzler yanında ise yine “-s-” ünsüzü ile karşılaşılır. Tuva Türkçesinde Eski Türkçenin iki ünlü arsında kalan -ş- ünsüzü “-j-” olur (Arıkoğlu 2007: 1093-1162). Altay Türkçesinde Tuva Türkçesine benzer bir kullanım söz konusudur. Türkiye Türkçesinde ise bu “-ş-” sesi korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
tışi	tiz̄i	diji	tiji	dişi
teş-	tis-, tiz̄il	dej-er	tejil-	deş- (deşil-)
tüş-	tüs/ tüz̄ir-	tüj-er	tüş- / tüz̄ür-	düş-, in- (indir-)

Hakas Türkçesinde kelime sonu “-z-” ünsüzü bulunmadığından Eski Türkçenin kelime sonu “-z-” sesleri Hakas Türkçesinde “-s-” olmuştur (Arıkoğlu, 2007: 1093). Tuva ve Altay Türkçelerinde de bu ünsüz “-s’ye” dönüşmüştür. Türkiye Türkçesinde ise kelime sonu “-z-” sesleri korunmuştur.

Eski Türkçe	Hakas Türkçesi	Tuva Türkçesi	Altay Türkçesi	Türkiye Türkçesi
söz	sös	sös	sös	söz
semiz	simıs	semis	semis	semiz, şişman
biz	pıs	bis	bis	biz
kız	hıs	kıs	kıs	kız

Türk lehçelerinin art zamanlı ve eş zamanlı olarak karşılaştırılması üzerine buna benzer bir çalışmayı daha önce Erkan Karagöz (2011: 232-238) Tatar ve Başkurt Türkçelerinde

görülen ses değişikliklerini eski Türkçe ve günümüz Türkiye Türkçesi ile karşılaştırarak yapmıştır. Karagöz çalışmasında şu sonuçlara varmıştır: *Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerini öğrenmek isteyenler iyi bir şekilde bilirlerse hiç zorlanmadan bu Türk dillerin konuşulduğu yerlerde yaşayan insanlarla kolayca iletişim kurabilirler ve hatta bir ay gibi kısa bir zamandan sonra konuşulanların %70'ini anlayıp üçüncü aydan sonra da bu Türk dillerini gündelik hayatta akıcı bir şekilde kullanabilirler. Altıncı ayın sonunda da gazete, dergi ve edebî eserleri okuyabilirler. Sonuç olarak diyebiliriz ki Türk ırkından bir boyun dilini bilen birisi için farklı coğrafyalarda yaşayan Türk soylu milletlerin dillerini kolayca öğrenmek, o dillerin ses ve şekil bilgilerini öğrenmekten ibarettir.*

SONUÇ

Güney Sibiryaya Bölgesinde konuşulan Hakas, Tuva ve Altay Türkçeleri gerek ünlülerdeki, gerekse ünsüzlerdeki ses değişiklikleriyle kendi aralarında kısmen paralellik göstermektedir. Fakat coğrafi olarak aynı bölgede bulunmalarına rağmen bu lehçeler bazı ses değişikliklerinde farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklardan öne çıkanları şu şekildedir:

Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında ölçütlerden biri olarak görülen Eski Türkçenin kelime içerisindeki -d- sesi, Hakas Türkçesinde -z- olmuştur. Bu yüzden sınıflandırılmalarında Hakas Türkçesine “z dili” yahut “azah lehçesi grubu” denilmektedir. Tuva Türkçesi Eski Türkçenin arkaik özelliklerini taşıyan bir Türk lehçesidir. Kelime içerisinde -d- sesinin durumuna göre “adak” lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçede bulunan bu -d- sesini koruyan Türk lehçesidir. Altay Türkçesinde ise kelime içi -d- sesi, -y- sesi olarak karşımıza çıkar ve ayak/tuulu lehçe grubu içerisinde ele alınır.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- sesiyle karşılanması dikkat çekmektedir.

Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- ile karşılanması dikkat çekmektedir.

Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Eski Türkçe kelime başı y- seslerinin Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde ç- sesi, Altay Türkçesinde ise c- ile karşılanması dikkat çekmektedir. Eski Türkçenin kelime başı t- sesleri Hakas ve Altay Türkçelerinde kısmen korunurken Tuva Türkçesinde ise Oğuz grubu Türk lehçeleriyle benzerlik göstererek çoğunlukla d- olması bir başka dikkat çeken nokta olmuştur.

Yapılan bu çalışma, birbirlerine komşu coğrafyada (Güney Sibiryaya) konuşulan Hakas, Tuva ve Altay Türkçelerini öğrenmek isteyenler için faydalı olacaktır. Bu lehçeleri öğrenmek isteyenler, bu lehçelerin ses değişikliklerini şekil bilgisiyle birlikte iyi bir şekilde öğrenirlerse bu Türk lehçelerinin konuşulduğu yerlerde yaşayan halklarla kolay bir şekilde iletişim kurabilirler.

Ayrıca bu 3 Türk boyunun Türkoloji ilmi içerisinde yapılan dil, edebiyat ve halkbilimi çalışmaları karşılaştırmalı olarak ele alınırsa daha özgün ve bütünlüştürücü sonuçlara ulaşılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Arikoğlu, E. (2003). Tuva Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2005). Örneklî Hakasça- Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2005). Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Hakas Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Hakas Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2011). Hakas Türkçesi Grameri. Ankara: Bengü Yayınları.
- Arikoğlu, E.- Borbaanay, B. (2007). Tuva Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Arikoğlu, E.- Kuular, K. (2003). Tuva Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İ. (2002). Altay Destanları. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2003). Türk Dil Bilgisi . İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergun, M.- Aça, M. (2004). Tıva Kahramanlık Destanları- I. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gürsoy Naskali, E. (1999). Altayca- Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. Von. (2003). Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, F. (2007). Altay Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Ed. A. B. Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güner, F. (2015). Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karagöz, E. (2011). Günümüz Başkurt ve Kazan Tatar Türkçelerindeki Ses Değişikliklerinin Eski Türkçe ve Günümüz Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması. Dialectology, History and Grammatical Structure of Turkic Languages: Collection of Proceedings of The International Turkological Conference Held in Memory of Professor D.G.Tumasheva of Kazan University, October 21-24 2011) / Edited by R. R. Zamaletdinov, 536 p. Kazan-Tataristan-RUSYA: Kazan Federal Üniversitesi Yayınları.
- Serebrennikov, B. İ. - Gadjeva, N. Z. (2011). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şçerbak, A. M. (1998). Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (Çev. Prof. Dr. Enver Mahmut). Ankara: TDK Yayınları.
- Tavkul, U. (2003). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler. Kırım Dergisi, 12 (45): 23-32.
- Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. Erdem, 5 (13): 141-168.
- Tekin, T. (2003). Orhun Türkçesi Grameri (Sözlük- Dizin). İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 9.
- Tekin, T.- Ölmez, M. (1999). Türk Dilleri Giriş. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

ÇİN'DE TÜRKOLOJİ'NİN TARİHÇESİ VE GELECEĞİ

BO GUAN

Hacettepe Üniversitesi

Öz: Asya kıtasının iki ucunda bulunan Türkiye ile Çin arasındaki iletişim ta eski İpek Yolu dönemine dayanmakta ve bugün de kültürel alanda önemli ölçüde görülmektedir. Türkiye'de ilk Sinoloji bölümü 1930'lu yıllarda Ankara Üniversitesi'nde açıldığı gibi Çin'de de Türk dili ve edebiyatı/Türkoloji bölümü cumhuriyetin ilk yıllarında kurulmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne kadar devamlı gelişen Türk-Çin ilişkilerine paralel olarak Çin'de Türkoloji kadrosu da olgunlaşmaktadır. Çalışmada Çin üniversitelerinde Türkoloji bölümünün kuruluşu, gelişmesi, coğrafi dağılımı, eğitim özellikleri ile mezunlarına istihdam imkânlarının yanı sıra, Türk edebiyatının Çin'e tanıtımında da durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Çin, Türkoloji bölümü, Türkçe eğitimi

GİRİŞ

Türkiye ve Çin, Asya kıtasının iki ucunda derin tarih bağları ve ortak kültür kökleri olan iki önemli ülkedir. Eski dünyanın en önemli kültür ve ticaret yollarından biri sayılan İpek Yolu ülkelerimizin topraklarında başlar ve sona erer. Bu yoldan sadece ipek değil, uygarlıklarımızın dünyaya armağan ettiği öteki önemli ürünler ve buluşlar da birbirimize ulaşmıştır. Bugün Anadolu kültürünün İznik ve Kütahya gibi markalarla dünyaca tanınan süsleme sanatı eserlerinin kökü Çin'e dayalıdır. Bu ürünler Türkçede de kökenini anımsatan bir isimle, "çini" diye adlandırılmaktadır. Dünyada Çin'in dışında en zengin beyaz mavi porselen koleksiyonunun İstanbul'da Topkapı Sarayı hazinesinin değerli parçaları arasında bulunduğu söylense hiç şaşırılmayın.

Bütün bunlara rağmen iki milletin birbirini gerektiği gibi tanımış olduğunu söylememiz de maalesef mümkün değildir. Çinlilerin birçoğu Türkiye'nin Arap ülkesi sayıldığı, ülkenin resmi dilinin Arapça ve başkentinin İstanbul olduğunu zannederken Türklerin birçoğunda da - tabii başta batı medyası olmak üzere tarafsız yayınlardan dolayı - Çinliler hep böcek yiyor gibi Çin hakkında garip imajlar ve önyargılar bulunduğunu üzülerek görmekteyiz. Değil edebiyat ve kültür, genel olarak ülkelerimizin temel bilgilerine bile daha doğru bir şekilde sahip olamamıştık.

Türkiye'de ilk Sinoloji bölümü ta 1935 yılında Ankara Üniversitesi'nde kurulurken Çin'de Türkoloji bölümünün başlangıcı ise 1980 yıllarına dayanmaktadır. Çalışmada, Çin'de üniversitelerde Türkoloji bölümünün genel durumu olmak üzere Çin'de Türkiye çalışmalarının gelişmesi konusunda genel bilgi verilecektir.

1. Çin'de İlk Grup Türkçe Çalışmaları

Çin - Türkiye diplomatik ilişkileri, Çin Cumhuriyeti(1912-1949) döneminde 1934 yılında kurulmuştur, Çin Cumhuriyeti'nin yerini alıp 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti(ÇHC) ile ise 1971 yılında yeniden kurulmuştur ve bugüne devam etmektedir.

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerinin 1930'lu yıllara dayanmasına rağmen, Çin'de sistematik Türkçe eğitimi hemen hemen ondan yarım yüzyıl sonra başladı. Çin'de ilk grup Türkçe çalışanlarının yetişmesinde medyanın önemli rolü vardır.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin devlet radyosu olan Çin Uluslararası Radyosu'nda (CRI) Türkçe bölümü açılıp yayına başladı. İlginç olan o dönemde Türkçe bilen Çinli personel yok denecek kadar az olduğu için spikerliği daha çok Sovyetler Birliği uzmanları yapıyordu. Yerli Türkçe personel sıkıntısından dolayı 1960'lı yıllardan itibaren Radyo, dönemin Pekin Radyo Akademisi(şu anki adı Çin İletişim Üniversitesi, CUC) aracılığıyla Türkçe eğitimi amacıyla Çin'de Rusça bölümünden seçilen genç öğrencileri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği gibi ülkelere göndermeye başladı. Böylelikle Çin'de ilk grup Türkçe öğrencileri yabancı ülkelerde eğitim görerek yetiştirilmiş oldu. Yurtdışında Türkçe eğitimi görmüş Çinli gençler ülkeye döndükten sonra Radyo'da Türkçe personel olarak çalışmaya başladı. Onlardan bazıları ise daha sonraki yıllarda üniversitelere yerleştirilip Türkçe bölümü açtılar.

2. Çin'de Üniversitelerde Türkoloji Bölümü

Devlet radyosunun yurtdışına yayını için yabancı ülkelerde yetiştirilen Çin'de ilk grup Türkçe çalışanlardan bazıları 1980'li yıllardan itibaren üniversitelere geçip Türkoloji bölümü açmaya başladı. Bu dönemde Türkoloji bölümü açan yüksek eğitim kurumları sırasıyla şu gibidir: Pekin Radyo Akademisi(Çin İletişim Üniversitesi, CUC), Çin Halk Kurtuluş Ordusu Yabancı Diller Akademisi, Pekin Yabancı Diller Akademisi(şu anki adı Pekin Yabancı Diller Üniversitesi, BFSU). Üçü, 2010 yıllarına kadar Kıta Çin'de Türkçe bölümüne sahip üç üniversiteydi. Çin'in Taiwan bölgesinde ise ilk Türkçe bölümü 1958 yılında Chengchi Üniversitesinde açılmıştır.

Çin'in askeri üniversitesi olan Çin Halk Kurtuluş Ordusu Yabancı Diller Akademisi genel olarak ülkenin askeri organlarına yabancı dil yetenekli mezunlar yetiştirirken Çin İletişim Üniversitesi daha çok medya mensupları yetiştirme amacıyla eğitim faaliyeti göstermektedir. Pekin Yabancı Diller Üniversitesi ise dışişleri, kültür ve ticaret bakanlıklara yüksek düzey tercümanlık yetenekli mezunları yetiştirmeyi amaçlamaktadır.

2011 yılından itibaren sırasıyla Şanghay Yabancı Diller Üniversitesi, Xian Yabancı Diller Üniversitesi ile Pekin Diller Üniversitesi de Türkçe bölümü açtı. Bunların yanısıra Çin'de en önde gelen üniversite olan Pekin Üniversitesinde Arapça bölümündeki öğrenciler için de seçmeli Türkçe dersi verilmeye başlamıştır.

1980'li yılların ortasında Türkçe bölümü açan Pekin Yabancı Diller Üniversitesi(BFSU), Çin'de önde gelen ve en saygın yabancı diller ağırlıklı üniversite konumundadır. 1941 yılında Çin'in Japon Saldırganına Karşı Direniş Savaşı döneminde kurulan ve şu an 80'e yakın yabancı dil programı bulunan BFSU, Çin'in yurtdışındaki büyükelçilerinin çoğu onun mezunu olduğu için, ülkede Çinli diplomatların beşiği unvanına sahiptir. Yabancı dil temel yeteneklerine verilen büyük önem ve disiplinden dolayı BFSU mezunları Çin'in diploması ve dış ticaret camialarında önemli yere sahiptir. Şu an Çin'in Ankara Büyükelçisi dahil ülkenin Türkiye'deki temsilcilik kurumlarında Türkçe personelin hemen hemen hepsi bu üniversitenin mezunudur. Ülkede 2010 yılından sonra açılan Türkçe bölümlerinin öğretim üyelerinin büyük kısmı da BFSU mezunudur.

Başta BFSU dahil olmak üzere Çin'de üniversitelerdeki Türkçe eğitiminde şu gibi özellikler vardır.

- Yabancı dilin temel yeteneklerine yönelik alıştırmalara son derece önem verilmektedir.

- Gramer, okuma ve yazma yeteneklerine dinleme ve konuşmadan daha çok ağırlık verilmektedir.

- Siyasi, diplomatik ve ekonomik içerikli konuşma, makale ve haberlerin okuması ve tercümesine son derece özen gösterilmektedir.

- Dinleme ve konuşma konusundaki pratik ihtiyaçları hem kendi dersleri hem öğrencilerin Çin-Türkiye hükümetler arası değişim programlarıyla Türkiye'ye gönderilmesiyle karşılanmaktadır.

- Türkiye'nin toplum, tarih, din, edebiyat ve kültür gibi alanlarıyla ilgili de geniş ders yelpazesi bulunmaktadır. BFSU'da lisans ve yüksek lisans öğrencilerine açılan eski Türk dilleri zorunlu dersi de dikkat çekicidir.

3. Türk Edebiyatının Çin'e Tanıtılması

Özellikle Orhan Pamuk 2006 yılı Nobel edebiyat ödülünü kazandıktan sonra başta Orhan'ın Kar, Benim Adım Kırmızı, Beyaz Kare gibi romanları olmak üzere Türk edebiyatından eserler Çinceye çevirmeye başladı. Diğer çeviriler arasında Saatleri Ayarlama Enstitüsü ve Avare Yıllar gibi eserler vardır.

Çevirmenlerin büyük kısmı da üniversitelerdeki Türkçe bölümlerinden öğretmenlerdir. Yayıncılık çerçevesi daha çok Nobel ödüllü yazara önem tanıdığı için Türk edebiyatının Çinceye çevirisinin büyük kısmı Orhan Pamuk'la sınırlı olduğunu ve daha çok Türk yazarının seçkin eserlerinin Çinli okurlarla buluşması beklenmektedir.

4. Çin'de Türkoloji'nin Geleceği

Türkler ve Çinliler iki millet olarak birbirini kültür ve edebiyat gibi konularda daha iyice tanıyamamasına ve hatta bazı konularda karşılıklı ön yargı beslemesine karşın iki ülke arasındaki işbirliği ve samimiyetin özellikle 2010 yılından itibaren önemli ölçüde artmaya başladığını memnuniyetle görmekteyiz. 2012 ve 2013 yıllarında iki ülkenin karşılıklı olarak kültür yılı faaliyeti düzenlemesi de ona en iyi bir örnektir. Türkiye ile Çin'in ticari ve ekonomik ilişkilerinin son yıllarda hızlı artması, özellikle Çin'de bazı belgesel ve gezi programlarının etkileriyle Çinli turistlerin Türkiye'ye akın etmesi karşılıklı ilgi, temas ve anlaşmaya ivme kazandırmaktadır.

Çin hükümetinin öne sürdüğü Bir Kuşak Bir Yol girişimi ile Türkiye'nin Orta Koridor girişiminin uyumlaştırılmasına ilişkin olan protokolün 2015 yılında Antalya'da imzalandığı ve Sayın Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu yılın Mayıs ayındaki Çin ziyareti de düşünüldüğünde iki ülke arasındaki bağların daha da sıkı olacağına inanıyoruz. Buna paralel olarak Çin'de Türkoloji çalışmalarına da hem devletten hem halktan daha çok ilgi ve önem verileceği, Çin'de Türkoloji'nin yeni derinlik ve boyutlar kazanacağını görebiliriz.

KADINHANI VE ÇEVRESİ TÜRKMEN - YÖRÜK AĞZI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

A General Assesment on the Dialect of Turkmen - Yoruk in Kadınhanı and its Region

BURAK SÖZER

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Öz: Türkçenin zenginliklerinin ortaya çıkarılmasında ağız çalışmalarının çok önemli bir yeri vardır. Bu çalışmalar sonucunda Türk dili, Anadolu kültürü kaynaklığında yeni bilgiler ortaya çıkaracak ve gelecekte bu alanda çalışma yapanlara kaynak oluşturacaktır.

Konya ve ilçeleri ile ilgili çeşitli ağız araştırmaları yapılmasına rağmen, Kadınhanı ilçesi ile ilgili henüz müstakil bir ağız çalışması yapılmamıştır. Kadınhanı ve çevresine pek çok Türkmen ve Yörük boyu yerleşmiştir. Zaman içerisinde bazı nedenlerden dolayı boylar arasında ağız benzerlikleri ve farklılıkları ortaya çıkmıştır.

Bu bildiriye, Türkmen olarak adlandırılan Kadınhanı'nın Kolukisa ve Hacımehmetli köyleri ile Yörük boylarının bulunduğu Pusat ve Saçıkara köylerinden elde edilen derleme metinlerden yola çıkarak bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadınhanı ve yöresi ağızları, ses değişimleri, şekil bilgisi, ağız araştırması.

Abstract: The dialect studies has considerable role to ascertain the significiances of Turkish Languge. As a result of these studies, Turkish language and Anatolian culture obtains new achievements and helps those who wants to study in this field in the future.

Although a variety of dialect studies has been conducted about Konya and its regions, there is no independent dialect study about Kadınhanı. Numerous Turkmen and Yoruk tribes have settled in Kadınhanı and its districts. For some reasons, a number of dialect similarities and differences has occured between tribes in the course of time.

In the paper, an evaluation was carried out from the collation texts obtained from the Yoruk villages Pusat and Saçıkara and Kolukisa and Hacımehmetli which is known as Turkmen.

Key words: Kadınhanı and its Districts Dialects, phonic alterations, morphology, research of dialect.

GİRİŞ

Kadınhanı'nın Tarihine Bir Bakış

Kadınhanı, Konya'nın 56 km kuzeyinde yer alan köyleriyle birlikte yaklaşık 40 binlik nüfusa sahip bir ilçedir. Karasal iklimin hüküm sürdüğü bölge, geniş düzlükler ve tarım arazilerine sahiptir. Kadınhanı'nın demografik yapısını, ilçenin köylerinden göçen halk oluşturmaktadır. Çiftçilik halen bölgenin önemli bir gelir kaynağıdır. Sanayinin çok fazla gelişmemesi, Konya'ya ve çevre illere olan göçü hızlandırmıştır. İlçenin saha araştırması yaptığımız köyleri olan Kolukisa, Saçıkara, Pusat ve Hacımehmetli ise Kadınhanı'nın kuzeyinde ve aynı güzergâhta yer almaktadır. Ancak, Saçıkara ve Pusat köyleri bölgeye yerleşen Yörük boyları tarafından 20. yüzyılda kurulmuş, bu yönüyle Kolukisa ve Hacımehmetli köylerinden ayrılmıştır. Birbirlerine yakın mesafede olmalarına rağmen

köyler birtakım ağız farklılıklarının olması, bildirimize kaynaklık eden temel konulardan biri olmuştur.

I. Haçlı Seferi sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapan Konya, Anadolu'nun Türkleşme sürecinde önemli bir yere sahip olmuştur. Konya'nın Selçuklular döneminde sahip olduğu altı vilayetten biri olan Saidili, günümüzde Kadınhanı adıyla anılmaktadır. Hac ve ticaret yolu üzerinde yer almasından dolayı canlı bir yerleşim yeri olan vilayetin adına kaynaklık eden olay ise Selçuklu sarayına mensup olduğu varsayılan Raziyye Hatun'un yaptırdığı "Kadın Han" isimli eserdir. (Sarıköse, 15: 2015).

Bölgenin, günümüzdeki etnik yapısının temelini oluşturan hareketlerin 16.yüzyılda başladığı görülmektedir. Yöre, coğrafi konumu ve iklim yapısı itibariyle özellikle konar – göçer Türkmen boylarının uğrak noktası olmaya başlamıştır.

Kadınhanı ve çevresi eşkıya saldırılarından dolayı, 1721 - 1727 yılları arasında boşaltılmış ve bu çevreye Bozulus oymaklarına mensup boylar yerleştirilmiştir. Oğulbeyli oymağına bağlı Sarılı, Derili, Abdurrahmanlı, Karasarılı, Hacılı obaları ile Kolukısa ve Hacımehmetli köylerinin de yerleşimini sağlayan Küşne, Kara Halilli, Danişmendli, Çıyan oymakları iskân faaliyetleri çerçevesinde bu bölgeye yerleşmiştir. (Halaçoğlu, 1991: 68). Araştırma sahasındaki köylerde, bu boyları adında ve soyadında kullanan kişilerin sayısı da bir hayli fazladır. Hacı Ahmet, Hacı Veli, Kara Halil gibi.

Özellikle Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden Kadınhanı ve çevresine göçen boyların içerisinde farklı obalar ve aşiretler mevcuttur. Bildirimizin temelini oluşturan yüksek lisans tez çalışmamızda kaynak kişilerin ifadelerinden elde edilen ipuçları da bu durumu doğrulamaktadır.

Bozulus Türkmenleri ile ilgili olarak bu kavmin içerisinde Dulkadirli Türkmenleri, Diyarbakır Türkmenleri, Halep Türkmenleri ve Şam (Suriye) Türkmenleri bulunur . Bunun yanı sıra bu gruba dahil olan oluşumlar arasında Avşar, Beğdilli, Karkın, Bayat ve Döğür gibi Oğuz boyları da bulunmaktadır (Demirtaş, 1949: 29 - 46).

Sahaya inmeden önce, bölgedeki etnik unsurların ve genel nüfus yapısının bilinmesi, ağız araştırmalarının genel prensibidir. Bildiriye kaynaklık eden metinlerin derlendiği köylerden olan Kolukısa ve Hacımehmetli Kınık, Bayat, Savur, Afşar, Cerid ve Çaçdur boylarının yerleşmesiyle 19. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bölgeye daha sonra gelen Beğdili (Beydili) oymağına bağlı olan Elbeğli (Elbeğlü, İlbeğli, İlbeğlü, Meraş İlbeğlüsü) ve Gündeşli (Gündüşlü, Gündüşlü) aşiretinden olan konar - göçer Türkmenler Saçıkara köyünü 20. yüzyılda kurmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan Pusat köyündeki Yörükler ise Döneli, Horzum, Karatekeli obalarından gelmiş ve Atlantı köyüne yerleşen Çerkezlerle birlikte yaşamıştır.

DEĞERLENDİRMELER

Bölge Ağızının Başlıca Ses ve Şekil Özellikleri

Ses Bilgisi

Ünlülerde Görülen Ses Olayları

1. "e > ä" değişimi iç ve son seste görülmüş ve /e/ ünlüsüne yakın bir noktada boğumlanmıştır.

ğüccüġkâne ¹ (T)	"küçükken"
İspertä (Y)	"Isparta"
näriyü (T)	"ne arar, ne arıyor"

2. /é/ ünlüsü Kadınhanı ve Sarayönü yörelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Yörük ve Türkmen ağız ayrımında ölçüt olarak kullanılabilir. Yörük ağzında genelde korunan bu ses, Türkmen ağzında /i/ sesine dönüşmektedir.

béş (Y)	"beş"
géden (Y)	"giden"
géydiġmiz (Y)	"giydiġimiz"
miyva (T)	"meyve"
ģice (T)	"gece"

3. Damak ünsüzleri /g/, /ġ/, /ğ/, /k/, /ķ/, /ñ/, /n/ ve gırtlak ünsüzü /h/, /ħ/ ünsüzlerinin etkisiyle ö > ó ve u > ı kalınlaşması yaygın olarak görülmektedir.

óġün (T)	"öğün"
ķótü (T)	"kötü"
pambık (Y)	"pamuk"

4. /ğ/ ötümlü art damak ünsüzünün baskısız söylenmesi sonucunda patlayıcı ve sürtünücülüġünü kaybetmesi, ünlünün uzamasını sağlamıştır.

başşāġañ (Y)	"başaġın"
bāġırdlaħ (T)	"Baġırtlak Kuşu"

5. Son seste -ġ > -y olarak görülen düzensiz ses deġiřmesi sonucu /ā/ ortaya çıkmıştır.

aşşāyü (T)	"aşaġı"
------------	---------

6. İç ses durumunda bulunan ötümsüz ve art damak ünsüzü -ķ-, yine ötümsüz ve art damak sürtünücü ses olan -ħ- sesine dönüşünce /ā/ sesi ortaya çıkmıştır. Burada -k, patlayıcılıġını yitirir.

ufācıħ (T)	"ufacık"
------------	----------

7. Genelde ünlü "+ ġ +" ünlü durumunda temas noktasının zayıflaması ve ünsüzün zayıflayarak akıcılaşması /ē/ ünlüsünün oluşmasını sağlamıştır.

dibindēġ (Y)	"dibindeki"
--------------	-------------

8. /v/ ötümlü diş dudak ünsüzü ağız özelliġindeki vurgu ile birlikte /e/ sesinin uzamasını sağlamıştır:

mēvzunu (Y)	"mezunu"
-------------	----------

9. Ünlü çıkışı noktasında ağız boşluġunun çok açılmasından dolayı ortaya çıkan ünlü genişlemesi meydana gelmiş ve /ü/ > /ē/ deġiřikliġi söz konusu olmuştur.

söylēyo (Y)	"söylüyor"
-------------	------------

¹ Bildiride gösterilen örnekler Kadınhanı ve Çevresi Türkmen-Yörük Ağzı adlı Yüksek Lisans Tezi için yaptığımız saha araştırmasından düzenlenen metinler bölümünden alınmıştır. Türkmen köylerinde görülen örnekler "T", Yörük köylerinde görülen örnkler ise "Y" kısaltmasıyla gösterilmiştir.

10. Çalışma bölgesindeki ağızlarda ünlü uyumu genelde güçlüdür. Bu nedenle Ölçünlü Türkçede uyumlu olmayan sözcüklerin uyuma girdiği görülmüştür.

yıharkana (T)	"yıkarken"
barabar (T)	"beraber"
ataś (T)	"ateş"
ħabar (Y)	"haber"

11. Ölçünlü Türkçede büyük ünlü uyumuna uygun olmasına rağmen çalışmasını yaptığımız bölge ağızında kuralın dışına çıkan örnekler vardır.

ğuçúğkan (T)	"küçükken"
góçebe (Y)	"göçebe"

12. Ölçünlü Türkçede küçük ünlü uyumuna aykırı olmasına rağmen bölge ağızında uyuma girmiş örnekler tespit edilmiştir.

yağmur > yāğmır (T)
çavuş > çaviş (Y)

13. *a > e, u > ü* şeklinde ünlü incelmeleri görülmüştür:

mezar > mezer (T)
hudut > hüdüd (Y)

14. Yörük ağızında dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlü yuvarlaklaşması görülmüştür:

devlet > dēvlet
baba > buba

Béyüğüova > Büyükoba (T) örneğinde ise *ü > e* ünlü genişlemesi bulunmaktadır.

15. İç seste ünlü türemesi örnekleri vardır:

teyze > deyaza (T)
Ayış > Ayşe (T)

16. *o > u* "soğan > suvan" (Y) "sofra > sufra" (T) değişiklikleri yaygındır.

a > â: "babān > bâbañ" değişimi ise Yörük ağızlarında görülmüştür.

17. İlk hecedeki ince yuvarlak ünlülerde kalınlaşma veya yarı kalınlaşma görülmüştür:

gönül > goñül (T)
gün > gún (Y)

18. Yuvarlak ince ünlüler ile birlikte kullanılan */k/, /k̄/, /g/, ve /ğ/* damak ünsüzleri, yanlarındaki bu ünlüleri kalınlaştırmış veya uzatmıştır. Böylece orta boğumlu yarı kalın ünlüler oluşmuştur.

kólke (T)	"gölge"
ķōğ (T)	"köy"
túket- (Y)	"tüketmek"
dūğün (T)	"düğün"
dūğür (Y)	"dünür"

ūğūt- (T)	"öğütmek"
qótü (Y)	"kötü"

Ünsüzlerde Görülen Ses Olayları

1. İç seste $-k-$ > $-ğ-$ > \emptyset şeklinde ses düşmesi görülmektedir.

deliānnı (T) "delikanlı"

2. Bölge ağzında özellikle Türkçede kelime başında bulunmayan $/l/$ ve $/r/$ seslerinin etkisiyle ünlü türemesi olmuştur:

rızık > ırızgı (Y)

leğen > ilēğen (T)

3. $ğ$ > v değişimi yaygındır:

soğan > sovan (Y)

değirmen > devirmen (T)

$/ğ/$ ile $/v/$ arasında ancak $/v/$ 'ye yakın bir ses olan ve $/ğ/$ şeklinde gösterdiğimiz sesin örneği şu örnekte görülmüştür:

değirdiniz (T) "değiştirdiniz"

4. Yansıma bir ses olarak $s > h$: "sümkür > hınkır" (T) örneğinin yanında, $\emptyset > h$: "aba > haba" (T) değişimleri sporadik olarak görülmektedir.

5. Ünsüz benzeşmesi sonucunda " $ş > s$ " değişmesi Kadınhanı, Kolukısa, Hacımehmetli (Türkmen) ağızlarında yaygındır.

burdaymissih (T) "burdaymışız"

olmussum (T) "olmuşum"

gelmissik (T) "gelmişiz"

6. Bölge ağzında $/r/ > /l/$, değişimi görülmektedir:

Onun gelēğē yoħ (Y) "onun gereği yok"

7. Bunun yanı sıra $/ç/ > /ş/$ sızıcılaşması da yaygındır:

elli değar vilan yir bişerdik (Y) "elli dekar falan yer biçerdik"

8. Pusat (Yörük) ağzında kelime başında $/ç/ > /ş/$ değişimine rastlanmıştır:

çadır > şadır

9. $k > v$ sızıcılaşması; *meneşeli* (T) örneğinde görülmüştür.

10. İlerleyici ünsüz benzetmesinden dolayı $nl > nn$ değişmesi genel olarak görülmektedir:

kazanlar > gazannar (T, Y)

Şekil Bilgisi

1. İlgi durumu eki iyelik II. teklik kişi eki $+n̄$ 'den sonra geldiğinde ilk seste $n̄ > n$, y ayrışımı oluşmuş ve $+nl̄n̄$, $+nŪn̄ > +yĪn̄$, $+yŪn̄$ yapısı ortaya çıkmıştır:

ananın > anayn̄ (T)

2. Ölçünlü Türkçenin çokluk eki şekilleri olan "+lAr" ekinin yanı sıra gerileyici ses benzeşmesi ile oluşan "+nAr" ekine sık rastlanmaktadır.

ekenler > ekenner (Y)

3. İlgi durumu eki Pusat (Yörük) ağzında +ki aitlik eki, I. teklik kişi ve çokluk zamirleri ile kullanıldığında +iñhi şeklinde kullanılmaktadır:

beniñhini hiş sorma "benimkini hiç sorma"

4. "ile" edatının görevini üstlenen *ilen*, ses değişikliğine uğradıktan sonra ekleşmiş ve araç durum eki görevinde kullanılmıştır:

at arabaynan (Y) "at arabasıyla"

dirgenlerininen (T) "dirgenlerle"

Bu yapının Türkmen ağzında "ilen+e" ve "ille" şeklinde zarf fiil olarak kullanıldığı da görülmüştür:

aldığıbilene "alır almaz"

geldiğibilene "gelir gelmez, geldiğinde"

tuttuğubille "tutarak, tuttuğu gibi"

5. I. tip (zamir kökenli) kişi eklerinde birinci teklik kişi ekleri olarak "-n, -An -In, -İñ, -Un" yapılarının da varlığı tespit edilmiştir, Yörük ağzında daha yaygındır:

virmen (T) "vermem"

alacāğan (Y) "alacağım"

alırın (Y) "alırım"

olurun (Y) "olurum"

6. I. tip (zamir kökenli) kişi ekleri içerisindeki birinci çokluk kişi eklerinde "-Ik, -Uk, -Is, -Us, -iğ, -Iğ -Uğ, -Iñ, -Uñ," şekilleri kullanılmaktadır:

gelmissik (T) "gelmişiz"

ideris (Y) "ederiz"

açarıñ (T) "açarız"

doldurruğ (T) "doldururuz"

yaparığ (T) "yaparız"

7. I. çokluk kişi ekinin geniş zamanda olumsuzunda -mAz, şekilleri görülmüştür:

bēğenmezzik (Y) "beğenmeyiz"

virmezzik (T) "vermeyiz"

8. Geniş zaman I. çokluk şahıs eki olarak "-ArIk, -rUğ, -rIñ, -rUñ" ekleri yaygın olarak kullanılmaktadır:

giderik (T) "gideriz"

yoğörruñ (T) "yoğururuz"

yaparıñ (T) "yaparız"

oluruğ (Y) "oluruz"

I. teklik kişi eklerinde Yörük ağzında "-ArIn, -rUn" şekilleri görülür:

severín "severim"

doğurun "dokurum"

9. I. teklik kişi emir ve istek ekinde "-AyIn " yapısı Yörük ağzında görülmüştür:

ğonuşayın "konuşayım"

söyleeyin "söyleyeyim"

10. Şimdiki zaman eki kullanımında Yörük ağzında I.teklik kişi eki, "yorun, -yoru-, yon, -y, -yIm" şeklindedir.

başlayurun "başlıyorum"

geliyoru "geliyorum"

geleyon "geliyorum"

bilmey "bilmiyorum"

yapıyım "yapıyorum"

Türkmen köylerinde ek dar ünlülü olarak kullanılır:

bilmiyrim "bilmiyorum"

isdiyrim "istiyorum"

Diğerlerinde şimdiki zaman eki kullanımı şu şekildedir:

İkinci Teklik Kişi : -yIn, -yİñ, -yUn, -yUñ

diyın (T) "diyorsun"

yapıyıñ (T) "yapıyorsun"

uyumuyuyñ (Y) "uyumuyorsun"

duruyun (Y) "duruyorsun"

Üçüncü Teklik Kişi : -yo, -yI, -yU, -y

söylēyo (Y) "söylüyor"

dönüyü (T) "dönüyor"

geliyi (T) "geliyor"

biliy (Y) "biliyor"

Birinci Çokluk Kişi : -yrIz, -yrUz, -yrIk, -yrUk, -yrIh, -yrUh

toplaniyrız (T) "toplaniyoruz"

mayalıyrık (T) "mayalıyoruz"

guruduyruk (T) "kurutuyoruz"

yapıyrıh (T) "yapıyoruz"

bozuyruh (T) "bozuyoruz"

İkinci Çokluk Kişi : -yosunuz, -yosuñuz, -ynIz, - ñIz

yapıynız (T) "yapıyorsunuz"

giyiñiz (T) "giyiyorsunuz"

geliyosunuz (Y) "geliyorsunuz"

biliyosunuz (Y) "biliyorsunuz"

Üçüncü Çokluk Kişi : -yollar, -ylAr,

iniyollar (Y) "iniyorlar"

yapiylar (T) "yapıyorlar"

geliyeler (T) "geliyorlar"

11. Gelecek zaman, III. teklik kişi "-AcAñ, -cAñ, -cAh"; I. çokluk kişi ekinde hece kaynaşması ve daralma etkisiyle "-acañığ, -AcIyIğ, -AcIyIñ, -eciyyik" şekilleri göze çarpan farklılıklardır:

yabacayığ (Y) "yapacağız"

öldüreciyik (T) "öldüreceğiz"

yapacıyñ (T) "yapacağız"

alacıyğ (T) "alacağız"

Bunun yanında Yörük ağzında I. teklik şahısta -m' nin yanında -n'nin kullanıldığı da görülmektedir: "alacāğān, gonusacāğān"

12. Türkmen olarak nitelendirdiğimiz Hacımehmetli köyü ağzında I. çokluk kişi istek ekinde " - Allmñ" yapısı görülmüştür:

Dede pencereyi tıqlardı haydin gidelimiñ diyi.

13. Yörüklerin bulunduğu Saçıkara köyünde ise I. çokluk kişi istek ekinde "-g" kullanımının varlığı tespit edilmiştir:

Eller getdi yaylasına biz de gideg, Elif.

14. Gelecek zamanın hikâyesinin çekiminde gelecek zamanın dar şekilleri görülmüştür:

añladacıydım (T) "anlatacaktım"

olacıydı (T) "olacaktı"

15. Zaman bildiren sözlere gelen araç durumu eki, o sözleri zaman zarfı yapmıştır:

sabahleyin > zabā+nan (Y)

akşamleyin > aḥşam+ı+nan (T)

16. Eylemlerin gerçekleşme biçimini ve varlıkları eşitlik, benzerlik, karşılaştırma ve sınırlama bakımından gösteren karşılaştırma durumu *denni, ğadar, ḥadar, gäder* çekim edatlarıyla yapılmaktadır:

ne gäderse (Y)

bu ḥadar (T)

17. Ölçünlü Türkçede bulunmayan bazı benzetme edatlarının varlığı göze çarpmaktadır: *gibin, kimi, kibi*

hindi kibi (Y)

ḥaba gibin bürünürdük (T)

hindi kimi bir ğunde yüz dölüm yir ekilmezdi (T)

18. Ölçünlü Türkçede "-ken, -kan" zarf fiil eki tek biçimde kullanılır. Bölge ağzında "-kana, -kene, -ka, -ke" şekilleri de kullanılmaktadır:

otururķana (T)

geçerke (Y)

19. "-AsIyA, -Incl, -UncU" şeklinde zarf - fiil ekleri kullanılır:

sineğler filan ğaybolasıya (T)

at yere vuruncu (T)

buraya gelinci (Y)

eve dönüncü (Y)

20. "-ArAk" zarf fiil eklerinden sonra gelen çıkma durumu eki, zarf fiilin anlamını güçlendirmiştir. Ayrıca -ArAk eki görevinde "-ök" yapısına rastlanılmıştır:

ekmekcisi olaraħdan. (T)

yörüyök yörüyók! 'yürüyerek' (T)

21. Zaman bildiren ve "+dAn sonra" anlamında "+dAn kēri, +dAn kēriceğim" şeklinde edat yapıları özellikle Yörük köyleri Pusat ve Saçıkara'da kullanılmaktadır. Hacımehmetli ve Kolukisa'da +dAn sōğna, +dAn soğnacığma yapıları görülmüştür:

Ondan soğnacığma ħadı Allah ısmarladıħ dirdi

Ondan kēriceğim getiriz doğrarız

Ondan kēri ekmeğleri yığın yığın ıderis bōğle

Ondan sōğna atınan sürürdüħ

22. "+dAn doğru" ya da "bu / şu / o yönden, taraftan" anlamlarına gelen yer ve yön bildiren bir edatı olarak "+dAn ārı" kullanılır:

odadan ārı kemiği atardıħ (Y)

23. Ölçünlü Türkçede tek bir şekli bulunan "şu" işaret zamiri "şo, şō, şol" olarak farklı yapılarda görülmüştür:

Arzumanım ğaldı şol arab atda (Y)

Onuñ üstüne şōra yere atallar ıdı (T)

şō taraftan (Y)

24. Yazı diline göre ses değişikliğine uğramış zarflar olarak **şindi, hindi, hindik, hindiki, hindikin** şekilleri kullanılır:

hindikin, o zamanıñ aralarında çōğ şey var (Y)

Aynu hindik, ekmeğ itdiğimiz unnar (T)

şindi yoħ (Y)

25. Cümleye zaman ifadesi kazandıran ve "bu kez / defa / sefer" anlamlarında kullanılan **bōğez, bōğüz** Türkmen köylerinde yaygın olarak kullanılır:

Orada bōğez çadırdı oturdular.

26. Yazı dilindeki "öyle, böyle" kelimelerinin **bōğle, bōğlece, biyle, şōğle, şiyilece şiyile, şiyile, iyile, iyileliğnen, iyilelikçe, eyle** olarak farklı şekilleri görülmüştür:

Haymana'dan, sabah irken dirdi bōğle (T)

ben eyle çoh oynaddım onu (T)

Elif, Ana ebeñ biyle ağlardı (T)

Öğle bi büğday indirirdik ki (Y)

27. "yarım, eksik" anlamına gelen "*alabuçuĥ*" kelimesi hem sıfat, hem zarf görevlerinde kullanılır. *Çoccuğa iccik alabuçuĥ yapardıĥ* (T)

alabuçuĥ temizlik (T)

28. Sıfat ve zarf görevlerinde kullanılan "*tavatur*" kelimesi Kolukısa ve Hacımehtmetli köylerinde kullanılır:

şiyile gevretdin ñi bek gözel, tavatur olur o

Bunun gibi yine bu bölgede yazı dilinde görülmeyen, sıfat ve zarf özelliği taşıyan, "bilerek, isteyerek yapılan, kasti" anlamlarına gelen "*ğarahasbennik*" yapısı da görülmüştür.

ğarahasbennik görünmeyelim babaya, anaya ğardeşe diyerekden (T)

29. "+dAn" ayrılma eki, ad soylu sözlere gelerek zarf oluşturmuştur:

yin ğat+dan "yeniden" **yin ğatdan** halka idellerdi (T)

30. Üzüntü ve şaşma bildiren bir ünlem olarak "viley" kelimesi kullanılır:

Çocuĥlar hastalandı mı viley şatüriye olmuş (T)

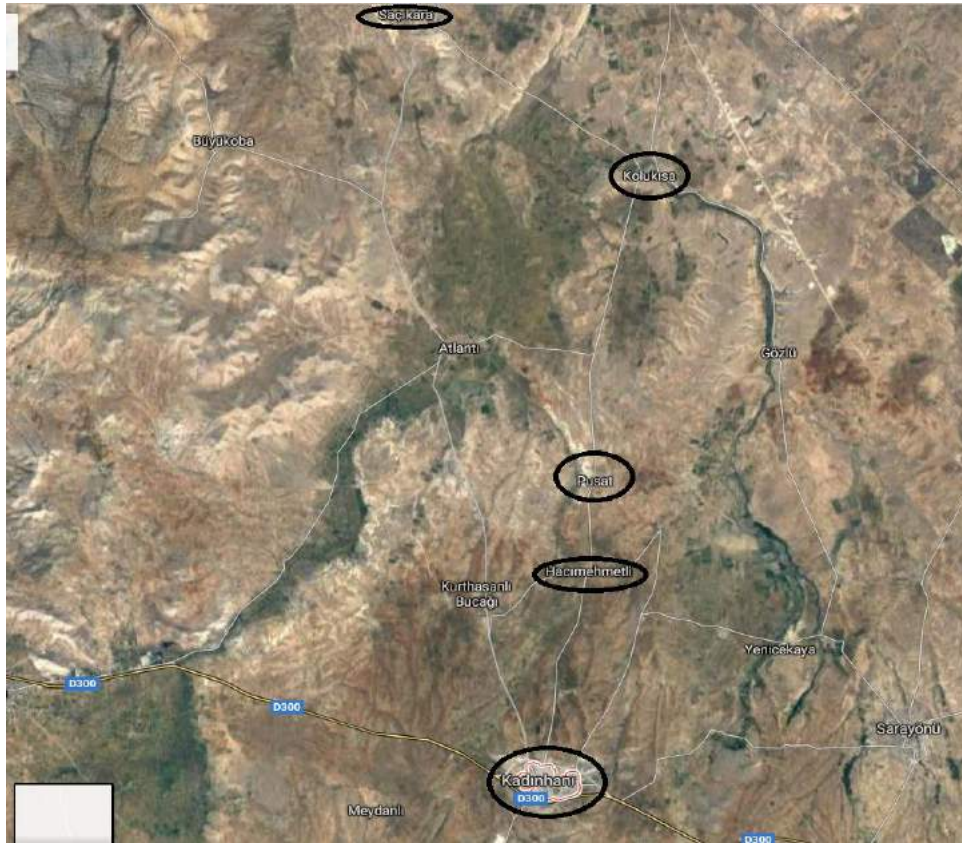
SONUÇ

Oğuz boylarının Anadolu'daki ağız özelliklerinin belirlenmesi ve ağız atlaslarının hazırlanabilmesi için öncelikle araştırması yapılmamış bölgelerin ele alınması gerekmektedir.

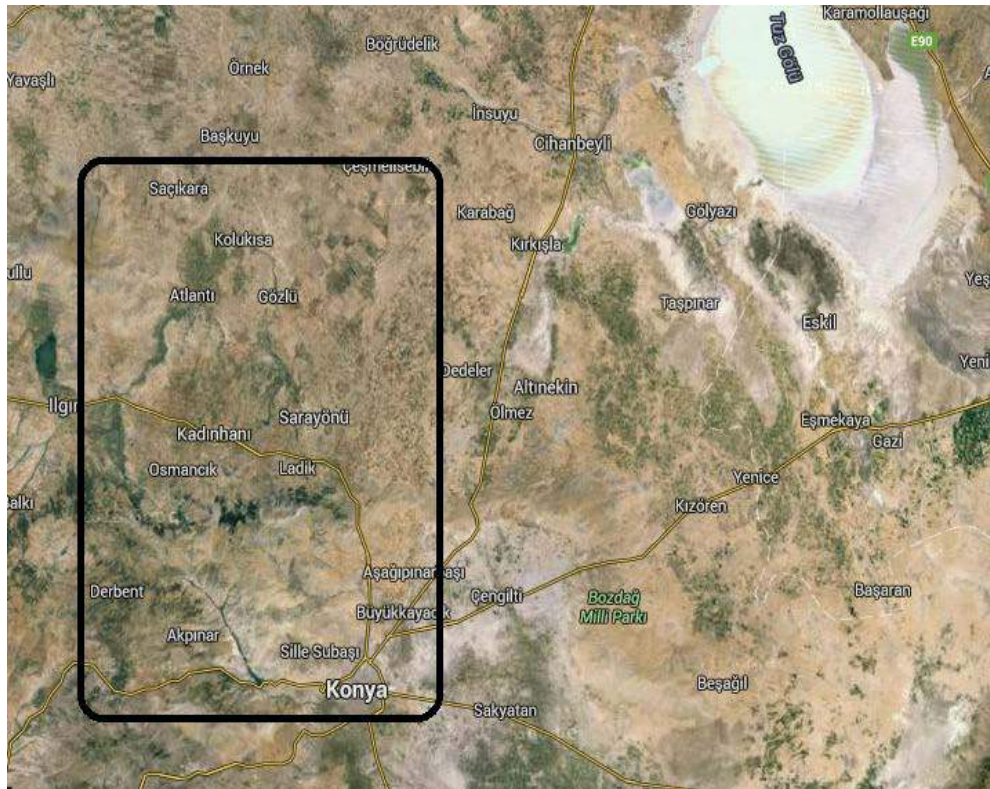
Bu çalışmanın, Konya'nın diğer ilçeleri ve köyleri ile ilgili yapılmış önceki çalışmalarda elde edilen verilerin karşılaştırılması olarak incelenmesine katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Bu ve benzeri incelemeler, bölgenin ve Anadolu ağızlarının kurulduğu temel özelliklerin ortaya çıkarılmasına da yardımcı olacaktır.

Saha araştırması yaparak ağız özelliklerini incelediğimiz Kadınhanı ve çevresi, Türkmen ve Yörük ağızlarının özelliklerini yansıtmaktadır. Bazı bölgelerde Türkmen, bazı bölgelerde Yörük ağızı farklı kullanımlarıyla önemli özellikler yansıtmaktadır.

Bölge ağızında kullanılan ve yazı dilinde yer almayan şekiller ile birlikte sıfat, zarf, edat gibi dil zenginliğini gösteren farklı ifadeler derleme sözlüklerine yeni eklemeler yapılmasını sağlayacaktır. İncelemesini yaptığımız köylerin birbirlerine çok yakın olmasına rağmen bazı ağız farklılıkları göstermesinde, tarihi ve boysal ayrılıkların, süreç içerisindeki komşu etkileşimlerinin ve doğal değişimlerin ana faktörler olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Saha araştırması yapılan Kadınhanı ve Köyleri. Konum (1)

Tablo 2. Saha araştırması yapılan Kadınhanı ve Köyleri. Konum (2)

KAYNAKÇA

- Demir, N. (2000). "Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişikisi", *Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Demirtaş, F. (1949). "Bozulus Hakkında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 7. Ankara.
- Eker, S. (2009). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Gülsevin, G. (2008). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç>ş Değişmesi)", *Turkish Studies*, Volume 3/3, Spring, s. 378-387, Ankara.
- Gülsevin, G. (2010). "Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) ve Çepni Ağızları Üzerine", *I. Uluslararası Türk Dialectolojisi Çalıştayı, 15-20 Mayıs 2008, Gazi Magosa/Kıbrıs, Türk Dilleri Araştırmaları*, S.20, s.139-152.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1965). "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven/-vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* s. 43-65. Ankara.
- Korkmaz, Z. (1971). "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* s. 21-32, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2006). "Nevşehir ve Yöresi Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikleri Üzerine", *Turkish Studies*, Volume 2/2, Spring, s.493-501, Ankara.
- Sarıköse, B., Sarıköse, S. (2015). *Kadınhanı 1844 - 1845. Çizgi Kitabevi*. Konya.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Yavuz, O. (1991). "Türkçede Kapalı E", *S.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 6, s.271-306, Konya.
- Yılmaz, M. (2014). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sarayönü Havalisinde Nüfus Hareketleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, No:8, s.621 - 657. Konya.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ DEYİMLERİNDE ‘KÖNÜL’ (GÖNÜL) KELİMESİNİN OLUMLU VE OLUMSUZ YANSIMALARI

*Positive and Negative Onomatopoeia of the Word “Gonul” in New Uyghur Turkish
Idioms*

CANSU UKŞAL

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Öz: *Deyim Türkçe sözlükte genellikle ‘Gerçek anlamından az çok ayrı kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği’ şeklinde tanımlanmıştır. Deyimler bir milletin söz gücünden doğan kısa ve özlü ifadeler taşırlar.*

Bu çalışma Uygur Türkçesinde içinde ‘gönül’ sözünü barındıran deyimler üzerinedir. Ele alınan bu deyimler olumlu ve olumsuz yansımalarına göre tasnif edilmiştir. ‘Gönül’ sadece Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan bir kelimedir. Diğer dillerde bu kelimenin birebir karşılığı yoktur. Anlam olarak da ‘Akılla düşünüp kalple oluşturulan ortak dil’ manasına gelir. Yani soyut bir terimdir. Başka lisanda karşılığı olmayan bu sözcüğün Uygur Türkçesi deyimlerinde olumlu ve olumsuz yansımalarıyla ne derece yer ettiğini analiz ederek göstermek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yeni Uygur Türkçesi, Gönül, Deyim, Sınıflandırma*

Abstract: *In Turkish dictionary idiom is defined as “a rigid phrase which has a unique meaning different from its original meaning in some degree”. Idioms have brief and laconic statements which arise from a nation’s verbal power.*

This study focuses on the idioms in the New Uyghur Turkish, which involve the word ‘gonul’ in them. These idioms are classified in accordance with their positive or negative onomatopoeia. ‘Gonul’ is a word used merely in Turkish dialects and accents. Other languages do not have the equivalent of this word which means ‘common language which is considered with mind and formed with heart’. So, it is an abstract term. In this study, it has been aimed to prove the extend of this word, which has no equivalent in other languages, with its positive and negative onomatopoeia in idioms of New Uyghur Turkish.

Key words: *New Uyghur Turkish, Gonul, idioms, classification*

GİRİŞ

Deyim Türkçe sözlükte genellikle ‘Gerçek anlamından az çok ayrı kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği’ şeklinde tanımlanmıştır. Deyimler bir milletin söz gücünden doğan kısa ve özlü ifadeler taşırlar (TDK). Bu tanıma göre Yeni Uygur Türkçesinde ‘gönül’ sözcüğünü barındıran deyimlerin olumlu ve olumsuz yansımalarını incelemeye önce ‘gönül’ kelimesi ile ilgili bazı değerlendirmeler yapmak gerekir:

Gönül, sevgi, istek, düşünüş anma hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı istek, arzu manalarına gelmektedir (TDK).

Mustafa Argunşah da “*Kutadgu Bilig’de Könlü Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası*” başlıklı çalışmasında Zafer Önler’in ‘gönül’ tanımından faydalanmış ve Önler de

şu şekilde ifade etmiştir: “Gönül kelimesi çok geniş bir anlam çerçevesine sahiptir ve çoğu zaman Türkiye Türkçesinde ki ‘yürek’ kelimesiyle karşılanan bir kavramı ifade ettiğini belirttiği gibi ayrıca bu kelime ‘sevgi, cesaret, dürüstlük’ gibi kavramları içeren ‘duygu, sezgi’ terimlerini de karşıladığını işaret etmiştir (Argunşah, 2016:259).”

Yine Mehmet Aydın da kaleme almış olduğu ‘Gönül Kelimesi Üzerine’ adlı çalışmasında ‘gönül sözü insanın manevi cephesiyle duygu dünyasıyla ilgili temel kavramları yansıtan bir ögedir ve üstelik insanla ilgili en yüce duyguların anlatımına aracılık eder. Hem ilahi aşkı hem de beşeri aşkın kaynağı gönüldür. İnsanın tutkularının isteklerinin alevlenerek tutuştuğu merkez yine gönüldür.’ şeklinde ifade etmiştir (Aydın, 2010:104).

Duygu merkezli bir terim olduğu konusunda hem fikir olunan fakat çeşitli şekillerde tanımlanan ‘gönül’ kelimesinin uluslararası dillerde karşılığının olup olmadığına bakalım olursak:

İngilizce: heart = kalp, yürek, gönül

Fransızca: cœur =kalp, yürek, gönül

Rusça: сердце = kalp, yürek, gönül

Almanca: сердце =kalp, yürek, gönül

Görüldüğü üzere İngilizce, Fransızca, Rusça, Almanca gibi uluslararası olarak kabul edilen dillerin lügatlerinde ‘gönül’ kelimesini karşılayan ayrıca bir sözcük bulunmamaktadır. Yani ‘gönül’ Türk Lehçe ve Şivelerinde görülen bir kelimedir. Diğer dillerde birebir karşılığı bulunmamaktadır. Genel manada da akılla düşünülüp kalple oluşturulan ortak bir dil manasındadır. Yani soyut bir terimdir.

Bu kelime ilk olarak Költigin ve Tonyukuk kitabelerinde ‘köngülte, köngülteki, könglünçe’ şekillerinde karşımıza çıkar. Arzu, istek, dilek gibi kavramları karşılamıştır (Aydın, 2010: 105-106).

Eski Uygurca metinlerde ‘köngülçe’ olarak kullanılmış yine kalp, duygu, bilinç, dilek anlamlarına karşılık gelmiştir. (Aydın 2010: 107)

Divan-ı Lügat-i Türk’te Kaşgarlı Mahmut ‘köngül’ ü kalp, yürek, anlayış olarak ‘köngüllen’ şeklini de düşünmek ve anlamak; arzu etmek olarak tanımlamıştır. (DLT 1985 Besim Atalay çevirisi: 361)

Etimolojik olarak da inceleyecek olursak: Şçerbak: *köñ biçiminden yola çıkmıştır.

Räsänen: *köñül biçimini başlangıç olarak kabul etmiştir.

Kononov: köke- ~kökü- ~kök- fiilinin kö- kökünden gelir. Bu fiilin Türk diyalektlerinde köküz

(>gögüs, kükürök, kükrek, kükrak gibi birtakım türevleri geçer. Türkçe kö-ñ-lek~gö-ñ-ül

türevlerinde de *kö-kökü göze çarpar.

Eski Türkçe köñl~köñül> DLT köñül> TT gönül (Gülensoy, 2007: 382)

Kelime başı k>g değişimi Eski Türkçe ile Batı Türkçesi arasında görülen bir değişikliktir. Ötümsüz ön damak patlayıcısının ötümlüleşmesi tarihsel Oğuz Türkçesinden itibaren karşımıza çıkar ve bugünkü Azerice, Türkmençe ve Türkiye Türkçesinde sürüp gider (Karaağaç, 2013: 201).

-ñ->-n- değişimi ise yine Batı Türkçesinde görülen en mühim değişikliklerden biridir. Bu değişiklik Batı Türkçesi içerisinde yalnız İstanbul Türkçesinde meydana gelmiştir. Batı Türkçesinde Türkçenin karakteristik seslerinden biri ve belki de birincisi olan ñ konsonantı öteden beri mevcuttu (Ergin, 2013: 92).

Şimdi de *gönül* “*köñül*” kelimesinin Yeni Uygur Türkçesinde olumlu ve olumsuz yansımalarını inceleyecek olursak:

Yeni Uygur Türkçesi Deyimlerinde ‘Köñül’ (Gönül) Kelimesinin Olumlu Yansımaları

- ‘Köñlü-köksü qanmaq’

Gönlü-göğsü kanmak: Arzu ve isteklerine doymak...

- ‘Köñlü-köksü keñ’

Gönlü-göğsü geniş: Gönlünde hoşnutsuzluk saklamayan, affeden...

- ‘Köñli bar’

Gönlü var: Gönülden beğenmek, güzel görmek, meyilli...

- ‘Köñli bay’

Gönlü zengin:Gönlü göğsü geniş olmak, olanağı az olduğu halde malını esirgmeden veren kimse...

- ‘Köñli boşamaq’

Gönlü umursamamak: Gımanı-endişesi azalmış gibi olmak, dert-elemi hafiflemiş gibi hissin ortaya çıkması...

- ‘Köñlü-köksü yayırmaq’

Gönlü-göğsü rahatlamak: Neşeli, memnun, sevinçli olmak...

- ‘Köñli aq’

Gönlü temiz: Ortada herhangi bir kötü niyetin olmaması...

- ‘Köñli pütün’

Gönlü bütün: Derdi endişesi olmayan, dertten kurtulmuş...

- ‘Köñli tartmaq’

Gönlü çekmek: Meyil, isteğin var olması...

- ‘Köñli teskin tapmaq’

Gönlü teskin etmek: Telaşsız hale getirmek, sakin, rahat olmak, gönlü rahatlatmak...

- ‘Köñli tüz’

Gönlü düz: Samimi, hayal kurmayan...

- ‘Köñli tinmaq’

Gönlü avunmak: Dert-endişesi tükenmek, sakin olmak, huzur bulmak...

- ‘Köñli cayda’

Gönlü huzurlu: Gönlü telaşsız sakin olmak...

- ‘Köñli çüşmek’

Gönlü düşmek: İyi bakmak, beğenmek, sevmek...

- ‘Köñli xuş’

Gönlü hoş: Memnun, sevinçli...

- ‘Könlide bolmaq’

Gönlünde olmak: Düşüncesinde-fikrinde olmak, gözünde olmak...

- ‘Könlide çot soqmaq’

Gönlünden hesap yapmak: İçinden hesaplamak-hesap yapmak, plan kurmak...

- ‘Könlü derya’

Gönlü derya: Gönlü göğsü geniş, gam-keder taşımayan, fesatlık yapmayan...

- ‘Könlide saqlımaq’

Gönlünü korumak: Kendini bilmek...

- ‘Könlide san bolmaq’

Gönlünden geçirmek: Önceden tasarlamak...

- ‘Könlide kir yoq’

Gönlü temiz-saf: Gönlünde kin, nefret saklamayan....

- ‘Könlidikini bilmek’

Gönlündekini bilmek: İçinde düşüncelerini bulmak...

- ‘Könlidikini démek’

Gönlündekini söylemek: Düşüncesini anlatmak...

- ‘Könlimizdin cay almaq’

Gönlümüzde yer edinmek: 1. Birisine fazlasıyla hürmet göstermek 2. İyi görmek...

- ‘Könlidin keçmek’

Gönlünden geçmek: Düşünmek, hayal etmek...

- ‘Könlü sap’

Gönlü saf: Niyeti dürüst, temiz, tertemiz düşünmek...

- ‘Könlü su içmek’

Gönlü su içmek: Razı olmak, kanaat etmek, memnuniyet kılmak...

- ‘Könlü suyuq’

Gönlü hareketli: Oturduğu bir yeri olmayan...

- ‘Könlü söyünmek’

Gönlü sevinmek: Razı olmak, memnun olmak, gönlü kanaat etmek

- ‘Könlü qanmaq’

Gönlü doymak: Razı olmak, kanaat etmek...

- ‘Könlü kötürmek’

Gönlü götürmek: İsteği olmak, kabul etmek...

- ‘Könlü kötürülmek’

Gönlü götürülmek: Sevinçli olmak, mutlu olmak...

- ‘Könlü-köksi keñ’

Gönlü göğsü geniş: Affeden, içinde sır barındırmayan...

- ‘Köñlige aram bermek’

Gönlü dinlenmek: Gönlü avunmak, teselli bulmak, gönlü emin olmak...

- ‘Köñlige aram bolmak’

Gönlünü rahatlatmak: Gönlü telaşsız, sakin olmak, avunmak...

- ‘Köñlige su sepmek’

Gönlüne su serpmek: Var olan durumu olumlu olarak geri döndürme sonucunda oluşan his...

- ‘Köñlige su yügürmek’

Gönlüne su akmak: Kabul etmek, gönlü çekmek, gönlü sevmek, beğenmek...

- ‘Köñlige qarimaq’

Gönlüne bakmak: Meyline, hoşuna gidene bakmak...

- ‘Köñlige qol salmaq’

Gönlüne el koymak: Hoşa giden durumu, isteği, düşünceyi-hayalini bilerek hareket etmek...

- ‘Köñlü nazuk’

Gönlü nazik: Sözleri ağır olmayan, sesi yükselmeyen...

- ‘Köñlini avundurmaq’

Gönlünü avutmak: Gönlünü açmak, hoşlanmak...

- ‘Köñlini tartmaq’

Gönlünü çekmek: Kendine doğru bastırmak, meylini çekmek...

- ‘Köñlini qayturmaq’

Gönlünü döndürmek: Durumu geri çevirmek, caydırmak...

- ‘Köñli oçuk’

Gönlü açık: Memnun, sevinçli...

- ‘Köñli ornığa çüşmek’

Gönlü yerine düşmek: Gam-endişe kalmaması, telaşsız sakin olmak, gönlü rahatlamak...

- ‘Köñli öymek’

Gönlü büyümek: Memnun olmak, gönlü yükselmek...

- ‘Köñli éçılmaq’

Gönlü açılmak: Hoşa gitmek...

- ‘Köñli yaxşı’

Gönlü iyi: Kişinin kötülük yaptığını düşünmemek, niyeti dürüst...

- ‘Köñli yaş’

Gönlü genç: Arzu-hevesinin gençlere benzemesi...

- ‘Könlü yumşaq’

Gönlü yumşaq: Başkalarına eziyet vermeyi istemeyen, merhametli, acıyan, şefkatli...

- ‘Könlü yumşaqıq’

Gönlü yumşaqıq: Merhametlilik...

- ‘Könlü yéqin’

Gönlü yakın: Münasebeti iyi, sempatisinin, empatisinin olması...

- ‘Könlü yéniklimek’

Gönlü hafifletmek: Özgürlüğü hissetmek, gam-endişeden kurtarılmak...

- ‘Könlü açmaq’

Gönlü açmaq: Oynayıp rahatlamak, memnun olmak...

- ‘Könlü avutmaq’

Gönlü avutmaq: Telaşsızlaşmaq, rahatlatmaq...

- ‘Könlü aynımak’

Gönlü acımak: Meyiline, durumuna bakmaq...

- ‘Könlü bağlımaq’

Gönlü bağlamak: İyi görmək, tutku ile bağlanmaq...

- ‘Könlü bermek’

Gönlü vermek: Güzel görmək, muhabbete başlamak, sevmək...

- ‘Könlü bölmek’

Gönlü ayırmak: İtibar vermek, dikkat etmək...

- ‘Könlü toxtatmaq’

Gönlü durdurmaq: Bir karara varmaq.

- ‘Könlü toq’

Gönlü tok: Gam, endişe yok...

- ‘Könlü tuyma’

Gönlü duymak: Önceden sezmək, önceden bilmək...

- ‘Könlü tiniqi’

Gönlü şəffaflığı: Düşünce- hayalini, fikrini saklamadan söyleme...

- ‘Könlü xuşi’

Gönlü hoş: Memnuniyet, gönlü rahatlığı...

- ‘Könlüde tutmaq’

Gönlüde tutmaq: Akılda saklamak, akıldan çıkaramamak...

- ‘Könlüdeki gep’

Gönlüde ki söz: Gerçekten gönlüden çıkan, kulağa hoş yankılanan söz...

- ‘Könlüdikini tapmaq’

Gönlündekini bulmak: Düşüncesindeki bulmak, amacını gerçekleştirmek...

- 'Köñüldin orun almaq'

Gönlünden yer almak: Gönlüne yerleşmek, onun kalbinde ortaya çıkmak...

- 'Köñüldin ötküzmeq'

Gönlünden geçirmek: Hayaline getirmek, düşünmek...

- 'Köñül sanimaq'

Gönül saymak: Hürmet göstermek, itibar etmek...

- 'Köñül sorimaq'

Gönül sormak: Halini vaziyetini sormak...

- 'Köñül qoymaq'

Gönül koymak: İçtenlikle, candan olmak, zihnini merkezileştirmek...

- 'Köñülge ayan'

Gönlü açık: Belli, malum, gönüllü...

- 'Köñülge egeşmeq'

Gönlünün peşinden gitmek: Hayalini kurduğu şeyleri gerçekleştirmeye çalışmak...

- 'Köñülge pükmeq'

Gönlünü bükmeq: İçinden planlamak, niyet etmek...

- 'Köñülge ot salmaq'

Gönlünü ateşlemek: Muhabbet ateşini yakmak, sevgisini harekete geçirmek...

- 'Köñülge yarişaq'

Gönlüne uygun (göre): Yüzüne ve gönlüne yakışan...

- 'Köñülge yakmaq'

Gönlünü beğenmeq: Yaratmak, makul bulmak...

- 'Köñülni almaq'

Gönlünü almak: Razı etmek, memnun etmek...

- 'Köñülni tatliq qilmaq'

Gönlünü tatlandırmak: Kendini memnun etmek...

- 'Köñülni toq tutmaq'

Gönlünü tok tutmak: Gam-endişesi kalmamak...

- 'Köñülni çüşenmeq'

Gönlünü anlamak: Niyetin, maksadını, ne demek istediğini bilmek...

- 'Köñülni kötürmeq'

Gönlünü kaldırmak(yükseltmek): Hoşlanmak, mutlu etmek...

- 'Köñülniñ çigişini peşmeq'

Gönlünün düğümünü çözmek: Gönüldeki kını öfkeyi çıkarıp atmak...

- ‘Köñülniñ keynige kirmek’

Gönlünün ardına girmek: Gönlünün istediğini yapmak...

- ‘Köñülniñ kirini almaq’

Gönlünün kirini almak: Gönlünde, şüphe, düğüm, vesvese olmayan...

- ‘Köñülni utmaq’

Gönlünü kazanmak: Meyilini kendine çekmek, ele geçirmek...

- ‘Köñülni izhar qılmaq’

Gönlünü izhar etmek: Düşüncelerini açığa vurmak, göstermek...

- ‘Köñül éytmaq’

Göñül temizlemek: Gönlüne avutan sözler söylemek, teselli vermek...

- ‘Köñül izdimeq’

Göñül aramak: Gönlünün iyi olmasını arzu etmek...

- ‘Köñül yasımaq’

Göñül yapmak (onarmak): Teselli vermek, teskin etmek, yatıştırmak...

- ‘Köñül yayırmaq’

Gönlü rahatlamak: Çok sevinmek, acayip hoşla gitmek...

- ‘Köñlü yoruq’

Gönlü aydınlık: Gönlünde hiçbir zaman dert-endişe olmaması, ön yargı, şüphe ve vesveseye yer verilmesi...

Yeni Uygur Türkçesi Deyimlerinde ‘Köñül’ (Göñül) Kelimesinin Olumsuz Yansımaları

- ‘Köñli elek-selek bolmaq’

Gönlü elek selek olmak: Endişeye düşmek, vahimlenmek...

- ‘Köñli barmasliq’

Gönlü olmamak: İstememek, katılmamak, gönlü çekmemek...

- ‘Köñli başqıçe bolmaq’

Gönlü başkaca olmak: Gönlüne başka fikirler gelmek; gönlü burulmak...

- ‘Köñli başqa’

Gönlü başqa: Yüreği başka birine meyilli, yüreği başka birini istemek...

- ‘Köñli buzuq’

Gönlü bozuk: Çirkin niyetli, kıskanç, niyeti kötü...

- ‘Köñli buzulmaq’

Gönlü bozulmak: Umutsuzlanmak, hasret çekmek, azaplanmak...

- ‘Köñli bölünmek’

Gönlü bölünmek: Sevgi ve muhabbetten yavaş yavaş uzaklaşmak...

- 'Köñli biaram'

Gönlü telaşlı: Gönlünde dert-endişenin olması, gönlü sakin olmamak...

- 'Köñli biaram bolmaq'

Gönlü telaşlı olmak: Gönül rahatlığının bozulması...

- 'Köñli perişan'

Gönlü perişan: Fikir-hayali bir yerde değil, gönlü bulanmak...

- 'Köñli perişan bolmaq'

Gönlü perişan olmak: Fikir-hayali dağılmak, gönlü bulanmak...

- 'Köñli peş'

Gönlü rezil (ahlaksız): Ahlaksız işlerle uğraşan, kendi vidanı ile hesaplaşamayan...

- 'Köñli toñlimağ'

Gönlü üşümek: Var olan durumundan dönmek, hoşa gitmemek, isteksizlik...

- 'Köñli cayda emes'

Gönlü huzursuz: Gönlü sakin değil, telaşlı...

- 'Köñli çigiş'

Gönlü düğüm: Hoşa gitmeyen, gönlü dertli...

- 'Köñli çigişleşmek'

Gönlü düğümlenmek: Gönlünde şüphe ortaya çıkması...

- 'Köñli çigilmek'

Gönlü bağlanmak: Gönlünde şüphe ortaya çıkması...

- 'Köñli xamuş bolmaq'

Gönlü suskun-durgun olmak: Gam-kasvet (sıkıntı) içine batmak, hüznünlük...

- 'Köñli xire'

Gönlü donuk: Umutsuzluk, dertlenmek...

- Köñlide ğum saqlimağ:

Gönlü girdap: Gönlünde kin tutmak, kindarlık, kincilik...

- 'Köñli zeher'

Gönlü zehir: Niyeti kötü...

- 'Köñli sovumağ'

Gönlü soğumak: Durumdan dönmek, gönlü kırılmak...

- 'Köñli sus'

Gönüllü olmamak: Gönlü olmamak, çok istememek...

- 'Köñli sunmağ'

Gönlü kırılmak: Gönlü yarım kalmak, dertlenmek, miskinleşmek...

- ‘Könlü sunuq’

Gönlü kırık: Gönlü yarım, dertli, miskin...

- ‘Könlü siyirilməq’

Gönlü sıyrılmak: Çok acımaq, tahammül edememek, içi acımaq...

- ‘Könlü geş’

Gönlü bulanmaq: Gönlü yarım, dertli, üzüntülü, ruhu, keyfiyeti düşük...

- ‘Könlü geş bolmaq’

Gönlü bulanık olmak: Gönlü yarım olmak, hüzünlü olmak...

- ‘Könlü qattiq’

Gönlü katı (sert): Sevecen olmayan, bağı taş...

- ‘Könlü qara’

Gönlü kara: Niyeti kötü, elinden iyilik gelmeyen...

- ‘Könlü qariliq qilmaq’

Gönlü karalamak: Niyetini bozmak, niyeti kötü olmak...

- ‘Könlü qalmaq’

Gönlü kalmak: Durumdan dönmək, inancını iyi görme duygusunu yok etmək; Ümitsizleşmek...

- ‘Könlü qiymaslik’

Gönlü elvermemək: İradesizlik, istememek, kabul etmemek...

- ‘Könlige almasliq’

Gönlü elmas: Hassas, çabuk üzülen, gönlü kırılan...

- ‘Könlige cin kirmek’

Gönlüne cin girmek: Kötü düşünmek, hayal etmek...

- ‘Könlige şək çüşmek’

Gönlüne şüphe düşmek: Şüphenin ortaya çıkması...

- ‘Könlü lasside bolmaq’

Gönlü kuvvetsizleşmek: Gönlü ansızın soğumak, var olan vaziyetten geri dönmək...

- ‘Könlüni astin-üstün qilmaq’

Gönlü alt-üst olmak: Gönlü dağınık olmak, dikkatsiz, düzensiz olmak...

- ‘Könlüni parakende qilmaq’

Gönlü dağınık olmak: Gönlü bulanmaq, sakinliğini bozmək...

- ‘Könlüni ram qilmaq’

Gönlünü bastırmək: Hoşgörüsünü göstermemək...

- ‘Könlüni sarasimige salmaq’

Gönlüne şaşkınlık yerleşmesi: Telaşlanmak, heyecanlanmak, şaşımak, sersemlemek, zihni bulandırmak, endişelenmek...

- ‘Köñlini qayturmaq’

Gönlünü döndürmek: Durumu geri çevirmek, caydırmak, ümitsizlenmek...

- ‘Köñli érimek’

Gönlü erimek: İçi hastalanmak, duygulanmak...

- ‘Köñli ézilmek’

Gönlü ezilmek: Gönlü sert ama eksik olmak, çok umutsuzlanmak...

- ‘Köñli yanmaq’

Gönlü yanmak: Dönmek, soğumak, durumdan vazgeçmek...

- ‘Köñli yoq’

Gönlü yok: Sevmemek, hiçbir şeyi iyi görmemek...

- ‘Köñül arami yoq’

Gönül rahatlığı yok: Gönüllü değil, istememek, telaşlı olmak...

- ‘Köñül ağriki’

Gönlü hasta: Kırılğan, kederli, hasta, üzgün...

- ‘Köñülaağrimaq’

Gönlü kırılmak: Hastalanmak, kederlenmek...

- ‘Köñül aynimaq’

Gönlü bulanmak: Vazgeçmek, olgunlaşmak, bulanmak...

- ‘Köñül tiniki’

Gönül şeffaflığı: Fikir-düşüncüyü düşünmek...

- ‘Köñül xuş

Gönlü hoş: Memnuniyet, gönül rahatlığı...

- ‘Köñüldin çiqarmaq’

Gönülden çıkarmak: Unutmak, unutup gitmek, akıldan çıkarmak...

- ‘Köñüldin öçmek’

Gönlünde sönmek: Unutmak, onun aklından çıkmak...

- ‘Köñülge tegmek’

Gönlüne değmek: İncinmesine, üzülmesine sebep olmak...

- ‘Köñülge ot salmaq’

Gönlünü ateşlemek: Kızgınlığını harekete geçirmek...

- ‘Köñülni ezmek’

Gönlünü ezmek: Çile çektirmek, eziyet etmek...

- ‘Köñülni bend etmek’

Gönlünü meşgul etmek: Kendine çekmek, gönlünü çerçevelemek...

- ‘Köñülni biaram qilmaq’

Gönlü telaşlandırmak: Gönül rahatlığını bozmak...

- ‘Köñülni zede qilmaq’

Gönlü zedelemek: Eziyet çektirmek, incitmek...

- ‘Köñülni geş qilmaq’

Gönlü rahatsız olmak: Gönülsüzlüğün ortaya çıkması, gönlünü donuklaştırmak...

- ‘Köñülniñ közi yoq’

Gönlünün gözü yok: Güzeli, iyiyi, kötüyü ayıramamak, gönlüne girenin ne güzel ne de iyi olmaması...

- ‘Köñülni üzmeq’

Gönlüyle ilişkiyi kesmek: Vazgeçmek, bırakmak...

- ‘Köñülni yérim qilmaq’

Gönlünü yarımlemek: Gönül bozulmak, umutsuzlanmak...

- ‘Köñül yérim’

Gönlü yarım: Gamlı, umutsuz...

Yeni Uygur Türkçesi deyimlerinin yapısal olarak değerlendirilmesi:

İSİM+İSİM	İSİM+ YARDIMCI FİİL
Köñlü-köksi keñ	Köñlü-köksi qanmaq
Köñli bar	Köñli boşamaq
Köñli bay	Köñlü-köksi yayırmaq
Köñli aq	Köñli tartmaq
Köñli pütün	Köñli teskin tapmaq
Köñli tüz	Köñli tinmaq
Köñli cayda	Köñli çüşmek
Köñli xuş	Köñlide bolmaq
Köñli derya	Köñlide çot soqmaq
Köñlide kir yoq	Köñlide saqlımaq
Köñli sap	Köñlide san bolmaq
Köñli suyuq	Köñlidikini bilmek

Köñlü nazuk	Köñlidikini démek
Köñli oçuk	Köñlimizdin cay almaq
Köñli yaxşı	Köñlidin keçmek
Köñli yaş	Köñli su içmek
Köñli yumşaq	Köñli söyünmek
Köñli yumşaqliq	Köñli qanmaq
Köñli yéqin	Köñli kötürmek
Köñül toq	Köñli kötürülmek
Köñül tiniqi	Köñlige aram bermek
Köñüldiki gep	Köñlige aram bolmak
Köñülge ayan	Köñlige su sepmek
Köñli başqa	Köñlige su yügürmek
Köñli buzuq	Köñlige qarimaq
Köñli biaram	Köñlige qol salmaq
Köñli perişan	Köñlini avundurmaq
Köñli peş	Köñlini tartmaq
Köñli cayda emes	Köñlini qayturmaq
Köñli çigiş	Köñli ornığa çüşmek
Köñli xire	Köñli öymek
Köñli zeher	Köñli éçilmaq
Köñli sunuq	Köñli yéniklimek
Köñli qattiq	Köñül açmaq
Köñli qara	Köñül avutmaq
Köñlige almasliq	Köñül aynimak
Köñli yoq	Köñül baqlimaq
Köñül arami yoq	Köñül bermek

Köñül ağriki	Köñül bölmek
Köñül tiniki	Köñül toxtatmaq
Köñülniñ közi yoq	Köñül tuyma
Köñül yérím	Köñülde tutmaq
	Köñüldikini tapmaq
	Köñüldin orun almaq
	Köñüldin ötküzmek
	Köñül sanımaq
	Köñül sorımaq
	Köñül qoymaq
	Köñülge egeşmek
	Köñülge pükmeq
	Köñülge ot salmaq
	Köñülge yarışa
	Köñülge yakmaq
	Köñülni almaq
	Köñülni tatlıq qılmaq
	Köñülni çüşenmek
	Köñülni kötürmek
	Köñülniñ çığışını peşmek
	Köñülniñ keynige kirmek
	Köñülniñ kirini almaq
	Köñülni utmaq
	Köñülni izhar qılmaq
	Köñül éytmaq
	Köñül izdimeq

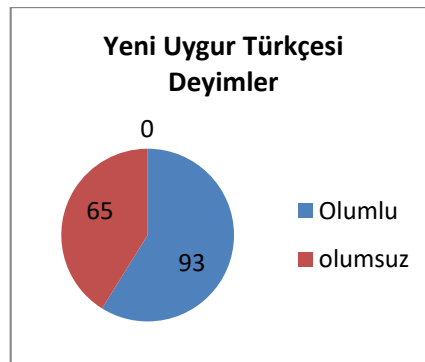
	Köñül yasımaq
	Köñül yayırmaq
	Köñlü yoruq
	Köñli elek-selek bolmaq
	Köñli barmaslıq
	Köñli başqıçe bolmak
	Köñli buzulmaq
	Köñli bölünmek
	Köñli biaram bolmaq
	Köñli toñlımaq
	Köñli çigişleşmek
	Köñli çigilmek
	Köñli xamuş bolmaq
	Köñlide gum saqlımaq
	Köñli sovumaq
	Köñli sus
	Köñli sunmaq
	Köñli siyirılmaq
	Köñli geş
	Köñli geş bolmaq
	Köñli qarılıq qılmaq
	Köñli qalmaq
	Köñli qiymaslık
	Köñlige cin kirmek
	Köñlige şek çüşmek
	Köñli lasside bolmaq
	Köñlini astin-üstün qılmaq

	Köñlini parakende qılmaq
	Köñlini ram qılmaq
	Köñlini sarasimige salmaq
	Köñlini qayturmaq
	Köñli érimek
	Köñli ézilmek
	Köñli yanmaq
	Köñül ağrimaq
	Köñül aynimaq
	Köñüldin çiqarmaq
	Köñüldin öçmek
	Köñülge tegmek
	Köñülge ot salmaq
	Köñülni ezmek
	Köñülni bend etmek
	Köñülni biaram qılmaq
	Köñülni zede qılmaq
	Köñülni geş qılmaq
	Köñülni üzmek
	‘Köñülni yérim qılmaq

Taranan Kaynak: *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti, Milletler Neşriyati (1990), 4. Cilt (670-683)*

SONUÇ

1.Yeni Uygur Türkçesinde “köñül” kelimesi ile ilgili yüz elli sekiz adet deyim incelenmiş olup bu deyimlerden doksan üç tanesi olumlu, altmış beş tanesi olumsuz anlam içermektedir.

Yani bu da olumlu anlamların yüzde doksan üçlük gibi önemli bir dilimi kapsadığını, olumsuz anlamların da yüzde altmış beş gibi bir orana sahip olduğunu göstermektedir.

2. İçerisinde hem olumsuz hem de olumlu anlam barındıran bir tane deyim bulunmaktadır: “*Köñülge ot salmaq (gönlünü ateşlemek)*”... Olumlu anlamı, “muhabbete başlamak, sevgisini harekete geçirmektir”. Olumsuz anlamı ise “kızmaya başlamak” şeklinde geçmektedir.
3. Türkiye Türkçesinde de var olan “*Köñül qoymaq (gönül koymak)*” deyiminin Yeni Uygur Türkçesinde anlamsal olarak farklılaştığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde “alınmak, darılmak, gücenmek” gibi olumsuz bir anlamda kullanılırken, Yeni Uygur Türkçesinde içtenlik, candan olmak gibi olumlu bir anlamda kullanılmaktadır.
4. Türkiye Türkçesinde “*gönül*” geçen deyimlerle Yeni Uygur Türkçesinde “*köñül*” geçen deyimler arasında farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de bulunmaktadır. Örneğin YUT “*Köñli qalmaq*” TT’ de “*gönlü kalmak*” hem şekil hem de anlam bakımından aynıdır. Yine YUT’da “*köñli érimek*”, TT’ de “*gönlü erimek*”; YUT “*köñli yanmaq*”, TT “*gönlü yanmak*”; YUT “*köñli ézilmek*”, TT “*gönlü ezilmek*”; YUT “*köñülge tegmek*”, TT “*gönüle değmek*” gibi deyimlerde şekil ve anlam bakımından Türkiye Türkçesiyle nerdeyse birebir aynıdır.
5. Olumsuz yansımalar anlam itibarıyla birbirine benzemektedir. Birçoğu umutsuzluk, gam, keder, anlamlarını içermektedir.
6. Olumlu yansımalarda da karşımıza meyletmek, hoş gitmek, istemek, heveslendirmek manalarına gelen deyimlerin daha sık kullanıldığını görmekteyiz.
7. Beşeri aşktan bahseden toplamda on altı tane deyim bulunmaktadır. Toplamda “*köñül*” ile ilgili yüz elli sekiz adet olan deyimlerin içerisinde çok az bir yüzdellik dilim oluşturmaktadır.
8. Deyimlerin yapısal olarak incelendiği tablo da ise yapı ve şekil bakımından aynı olan deyimleri dâhil etmemekle birlikte, *kırk iki adet isim+isim*, *yüz on bir adet isim+yardımcı fiille* kurulmuş deyim tespit edilmiştir.

Başka dillerde karşılığı olmayan, geniş bir anlam yelpazesine sahip olan ‘*gönül*’ kelimesi Türk lehçe ve şivelerinin sözcüklüğü içerisinde işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Aynı zamanda gönül kelimesinin bu kadar işlek kullanılması savaşçı bir millet olan Türk ulusunun insanî duygulara da ne kadar önem verdiğinin bir kanıtıdır.

KAYNAKÇA

Kitap

- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesinde Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Hava Kurumu Basım Evi
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Diven-ı Lüğati’t Türk*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuğlacı, P. (1998). *Büyük Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul. Abc Yayın Grubu.
- Kemaletdinova, G. (2008). *Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça Büyük Sözlük*. İstanbul Fono Yayınları
- Kocabay, Y. (2008). *Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük*. Ankara. Okutman Yayıncılık.
- Ulusoy, Z. (1998) *Türkçe-Almanca/Almanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul. Fono Yayınları.
- Eren H. (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* Bizim-Büro Basımevi

Makale/bildiri

Argunşah, M.(2016). Kutadgu Biligde “Köñöl” Kelimesiyle Kurulan Deyimlerin Anlam Dünyası. *Türk Dünyası GörüŐünün Őaheseri-Uluslararası Bildiriler: (258-279)*

Aydın, M. (2010). Gönöl Kelimesi Üzerine. *TDK (104-108)*

Önler, Z. (1999). Eski Türkçeden Günümüze “köñöl>gönöl” Kelimesinin Kullanımı.4. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı.TDK (1-15)*

İnternet Kaynağı

TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=DEY%C4%B0M

KISALTMALAR

YUT: Yeni Uygur Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

ORDU'NUN GÜRGENTEPE İLÇESİNDEN DERLENEN HALK ANLATILARI

EKİN DEVRİM AÇIKGÖZ

Gazi Üniversitesi

Öz: *Ordu'nun Mesudiye-Sivas Devlet Karayolu'nun 48. km'sinde bulunan Gürgentepe, rakımıyla ilin en yüksek ikinci ilçesidir. İlçe, tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Bölgede kurulan hanlar, uzun süre konaklama ve alışveriş merkezi olarak hizmet vermiştir. Anadolu'yu Türkleştirmek amacıyla bölgeye gelen Türkmenler tarafından kurulan tekkeler, bölgede zengin bir kültür oluşmasına imkân tanımıştır. Bu kültürel zenginliğin etkisiyle bölgenin her yerinde halk anlatılarına rastlamak mümkündür.*

Halk anlatıları, toplumların ortak ürünleridir. Toplumun, yaşantısını, kültürünü, acısını ve zevklerini halk anlatılarında görürüz. Destanlar, masallar, efsaneler, halk hikâyeleri, fıkralar gibi halk anlatıları, toplumun inanç ve değer dünyasını yakından tanıyabileceğimiz türde eserlerdir. Yapmış olduğumuz çalışmada, halk anlatılarının en güzel ve orijinal örneklerinden olan efsaneler üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: *Ordu, Gürgentepe, efsane, halk anlatıları, kültür*

GİRİŞ

Gürgentepe, Ordu ilinin, Ordu-Mesudiye-Sivas Devlet Karayolu'nun 48. km'sinde bulunan bir ilçedir. 1.275 olan rakımıyla ilin en yüksek ikinci ilçesidir. Denize yakın olmasına rağmen dağların birdenbire yükselmesi sebebiyle engebeli bir araziye ve sert bir iklime sahiptir. Yazları ılık ve yağmurlu, kışları ise soğuk ve kar yağışlı geçer. Her mevsim yağışlı iklim şartları, farklı türden bitkilerden oluşan bitki örtüsünü meydana getirmiştir. Elverişli topraklara sahip olmasına rağmen arazi yapısı tarımı zorlaştırmaktadır. İklim, toprak ve arazi yapısına en uygun ürün olan fındık, en önemli geçim kaynağıdır. Fındık üretimi dışında, arıcılık ve az da olsa hayvancılık yapılmaktadır.

İlçe, tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Ordu-Sivas yolu üzerinde kurulan hanlar, uzun süre konaklama ve alışveriş merkezi olarak hizmet vermiştir. "Hanyanı" ismi ile gelişmeye başlayan bu küçük yerleşim birimi, yakın köylerin de ilgisiyle pazaryeri özelliği kazanmıştır. Cuma günleri düzenlenen güreşler, Hıdırellez geleneği ile birleşmiş ve geleneğin daha canlı bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlamıştır (Çiçek, 2007: 37). Çok eski tarihlerden bu yana yapılan Hıdırellez Şenlikleri, Tikenlice köyünde bulunan kaya mezarları ve bölgede yaşayan insanların sıkı sıkıya bağlı oldukları örf ve adetler, kültürel zenginliğin en somut örnekleridir.

14.314 nüfuslu ilçe nüfusunun %80'ini Alevi vatandaşlar oluşturmaktadır (Çiçek, 2007: 36). Alevilerin uzun yıllar dışa kapalı bir politika benimsemesi, kültürel yapının korunmasında etkili olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz, sert iklim özellikleri ve zor arazi yapısı da dışa kapalı yapının oluşmasında rol oynamıştır. Bu kapalılık, bölgede halk kültürünün ve anlatılarının korunmasını ve bütün canlılığıyla yaşamasını sağlamıştır.

Gürgentepe ve Halk Anlatıları

Bölgede yaşayan Alevilere ve Sünnîlere ait halk anlatıları, örf ve adetler arasında büyük benzerlikler görülmektedir. Bunun sebebi, çoğu örf ve âdetin Orta Asya kaynaklı olmasından ileri gelmektedir. Anadolu'yu Türkleştirmek amacıyla bölgeye gelen Türkmenler tarafından kurulan tekkeler, bölgede zengin bir kültür oluşmasına zemin hazırlamıştır. Değişen coğrafya ve yaşam şartları sonucunda bazı örf ve âdetler unutulmuş, bazıları da zamanla terk edilmiştir (Çiçek, 2007: 39-40; Baş, 2014: 154).

Bölgede Alevi ritüelleri ve inanç pratikleri varlığını sürdürmektedir. Alevîlerin, daha önce belirttiğimiz dışa kapalı tutumlarından dolayı, halk anlatıları konusunda daha zengin bir kültüre sahiptir. Bu kültürel zenginliğin etkisiyle bölgenin her yerinde halk anlatılarına rastlamak mümkündür.

Halk anlatıları, toplumların ortak ürünleridir. Toplumun; yaşantısını, kültürünü, acısını ve zevklerini halk anlatılarında görürüz. “Geleneksel halk anlatılarının en önemli özelliği ‘sözlü’ olmalarıdır. Türk halk kültüründe sözün elverdiği olanaklar ve ‘sözlü formüller’ halk anlatılarının kurulmasında kullanılmıştır; kültürel bilgi nesiller arasında, mekânlar arasında taşınması zor olan, savaş ve yağmalarda yok olması muhtemel ‘yazıyla’ değil, ‘sözle’ taşınmıştır. Ong’un ifadesiyle,

‘...göçer halk kalıcı iz bırakmaz, kalıcılıkla zaten kafasını yormaz’. Hayatını idame ettirmeye çalışan göçer halk kalıcılıkla kafasını yormamış olabilir fakat yeni nesillerin devamını ve refahını sağlayacak kültürel bilgi birikimini aktarmak için ‘sözlü aktarım yeteneğini’ etkin bir şekilde kullanmıştır” (Demren, 2009: 10).

Destanlar, masallar, efsaneler, halk hikâyeleri, fıkralar gibi halk anlatıları, toplumun inanç ve değer dünyasını yakından tanıyabileceğimiz türde eserlerdir. Yapmış olduğumuz çalışmada, halk anlatılarının en güzel ve orijinal örneklerinden olan efsaneler üzerinde durduk.

Efsaneler

Efsane sözcüğünün aslı Farsça fesanedir. Üzerine pek çok tanım yapılan efsaneyi Mehmet Aça: “Anlatı türleri içinde, masal, destan ve halk hikâyesine göre daha kısa, içinde abartma ve olağanüstülük bulunan nesir anlatıdır” şeklinde tanımlamıştır (Aça vd., 2015: 145). Efsanelerin en temel özelliği inanış konusu olmasıdır. Onların anlattığı şeylerin doğru olduğuna inanılır. Bu niteliği ile efsaneler masallardan ayrılır, hikâye ve destana yaklaşır. Efsaneler, sade bir konuşma diliyle ve hazır kalıplara yer vermeyen kısa anlatılardır. (Boratav, 2013: 111-113).

Efsanelerde bir inanış söz konusudur. Bu inanış unsuru, efsaneleri diğer türlerden ayıran en temel özelliktir. Halkın geçmişi, umutları ve daha pek çok şey efsanelerde yer alır (Boratav, 2013: 120). “Halkbilimi normatif bir bilim değildir. Bu nedenle ele aldığı herhangi bir konuda olduğu gibi halk inanışları konusunda da bu inançların “iyi, kötü” veya “doğru, yanlış” olup olmadıklarını araştırmaz” (Çobanoğlu, 2015a: 16). Bu yüzden, bu anlatıları gerçek dışı olarak nitelendirmek abesle iştigal olur. Efsaneyi anlatanlar ve dinleyenler, anlatılanların gerçek olduğunu düşünür. Anlatımda “Duyduğuma göre, dedemin anlattığına göre” gibi sözler efsanenin gerçek olduğunu kuvvetlendirir (Seyidoğlu, 2005: 13).

Saim Sakaoğlu, efsanelerin temel özelliklerini dört ana başlık altında toplamıştır:

- “ 1) Şahıs, yer ve hadiseler hakkında anlatılırlar,
- 2) Anlatılanların inandırıcılık vasıfları vardır,

3) Genellikle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü olma vasfı görülür,

4) Belirli bir biçimleri yoktur, kısa ve konuşma diline yer veren anlatı türleridir” (Güzel ve Torun, 2014: 190).

Efsanelerle ilgili üzerinde durmamız gereken bir diğer nokta da efsanelerin konuları ve motifleridir. Ülkemizde efsane konuları ve motifleri ile ilgili; Pertev Naili Boratav, Saim Sakaoglu, Bilge Seyidoğlu, Metin Ergun, Ali Berat Alptekin gibi çok önemli isimlerin çalışmaları olmuştur. Yapılan tasnifler genel hatlarıyla birbirine benzemektedir.

Çalışmamızda kullandığımız tasnif Ali Berat Alptekin'e aittir. Alptekin, konusuna göre efsaneleri 14 başlık altında toplamıştır. Bunlar:

“ 1) Taş Kesilme Konulu Efsaneler

2) Dağlar ve Tepelere Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler

3) Göllerle İlgili Efsaneler

4) Suyu Konu Alan Efsaneler

5) Yerleşim Merkezleriyle İlgili Efsaneler

6) Kalelerle İlgili Efsaneler

7) Köprülerle İlgili Efsaneler

8) Velilerle İlgili Efsaneler

9) Hayvanlarla İlgili Efsaneler

10) Olağanüstü Varlıklarla İlgili Efsaneler

11) Taşlardaki Ayak ve El İzleriyle İlgili Olarak Anlatılan Efsaneler

12) Bitkilerle İlgili Efsaneler

13) Cami Hamam İkilisini Konu Alan Efsaneler

14) Savaşa Katılan Balıklar” (Alptekin, 2014: 7-8).

Derlediğimiz efsaneler tasnif edilirken yukarıda bahsi geçen efsane tasnifi kullanılmıştır. Çalışmamızda, derlediğimiz metinlerin hangi konu içerisinde yer aldığı belirtilip, konuyla ilgili bazı açıklamalara yer verilmiştir.

Yukarıda özelliklerini verdiğimiz tasnife göre malzemelerimizi değerlendirecek olursak, derlediğimiz efsanelerin; beşi “Velilerle İlgili Efsaneler” kısmına, ikişer tanesi “Cami Hamam İkilisini Konu Alan Efsaneler” ve “Göllerle İlgili Efsaneler” kısımlarına, birer tanesi de “Suyu Konu Alan Efsaneler”, “Yerleşim Merkezleriyle İlgili Efsaneler”, “Taş Kesilme Konulu Efsaneler”, “Bitkilerle İlgili Efsaneler” ve “Hayvanlarla İlgili Efsaneler” kısımlarına dâhil olmaktadır. Gürgentepe’de derlediğimiz halk anlatıları arasında, “Dağlar ve Tepelere Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler, Kalelerle İlgili Efsaneler, Köprülerle İlgili Efsaneler, Savaşa Katılan Balıklar, Olağanüstü Varlıklarla İlgili Efsaneler, Taşlardaki Ayak ve El İzleriyle İlgili Olarak Anlatılan Efsaneler” bölümlerine dâhil edebileceğimiz bir anlatı bulunmamaktadır. Ancak bölgede bu konularda da efsaneler anlatıldığı yapılan diğer çalışmalarda görülmüştür.

Gürgentepe'den Derlenen Efsaneler

1. Taş Kesilme Konulu Efsane

Taş kesilme motifi, Anadolu Türk efsaneleri arasında en sık görülen motiflerden biridir. “*Taş kesilmeyle neticelenen efsanelerde esas olan şey cezalandırmaktır*” (Ergun, 1997: 176). Efsanelerin tamamı, insanlara doğru yoldan ayrılmamaları gerektiği konusunda uyarılarda bulunur. Doğruluktan ayrılanlar, büyüklerini dinlemeyenler, kibirli kişiler, toplumun değerlerini hiçe sayanlar ve benzeri kişiler efsanelerde gerekli cezaları alırlar. (Şahin, 2013: 189; Sakaoğlu, 2015: 11).

Yalan söylemek bütün toplumlarda kötü bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumunun da yalana karşı duruşu oldukça nettir. Geçimini hayvancılıkla sürdüren bir coğrafyada, bir kişinin öküz çalması ve bunu inkâr ederek yalan söylemesinin cezası elbette taş kesilme olacaktır. Gürgentepe'nin Gülbelen köyünden derlenen efsanemiz:

“Bir kadının iki tane öküzü varmış. Bir tane de öküz çalmış. Ondan sonra bu öküzleri yaylaya götürmüş. Çobandan öküzlerini yaymasını istemiş. Çoban, bu öküzleri yaymayacağını söylemiş. Kadın bunun sebebini sormuş. Çoban: “Bu öküzlerden biri çalıntı, o yüzden yaymam.” demiş. Kadın: “Öküz benim çalıntı değil.” demiş. Çoban, kadından yemin etmesini istemiş. Kadın da tamam demiş ve yemin etmiş. Öküzlerle kadın taş olmuş” (KK1).

2. Göllerle İlgili Efsaneler

Su, tüm toplumlarda olduğu gibi Türklerde de çok önemli bir yere sahiptir. Su, kutsaldır. Su, arınmanın, saflığın ve duruluğun sembolüdür. Su, berekettir. Türklerin kutsal saydığı pek çok akarsu, pınar, deniz ve göl vardır.

Göller, halk anlatılarında Türklerin hayal ve düşünceleri ile kutlu olarak anlatılmıştır. (Ögel, 2014: 521). İnsanlar kutsal gördükleri varlıklardan istekte, dilekte bulunurlar. Su da Türkler için kutsal olduğundan insanlar Allah'a dileklerini su aracılığıyla iletmışlerdir.

Kutsal olarak kabul edilen sudan, “çocuk dileme” motifini Manas destanında Yakup Han'ın karısına serzenişinde görmekteyiz:

*“On dört yıldır alalı, anne dahi olmadı,
Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı,
Kutsal pınara gidip, yanında bir yatmadı,
Bir elmanın altına, giderek oynamadı,
Kısırlıktan kurtulup, kutlu yol bulamadı!...”*

Manas destanındaki bu sözlerden de anlaşılıyor ki kısırlıktan kurtulup çocuk sahibi olabilmek için bir şeyler yapmak gerekiyor (Ögel, 2014: 458-459). Yapılacak şeylerden biri de kutsal suyun yanında adak adayıp, kurban kesmektir. “*Adaklar iki maksatla adanır: a) Bir hastalıktan kurtulmak, b) İşin yolunda gitmesi istenir. Her ikisinde de ziyaret edilen yerin olağanüstü gücünden yardım beklenir. Buralarda yatan ermiş ve kutsal insanların onlara inananları hala koruduğuna inanılır*” (Seyidoğlu, 2005: 272).

Derlemiş olduğumuz efsane, Ordu'nun Çambaşı Yaylası'na sınır olan Karagöl'e aittir. Karagöl, 3.275 metre yükseklikte bulunan berrak bir krater gölüdür. Bu olağanüstü özelliklere sahip göle ait iki efsaneye ulaşabildik:

Karagöl I

“Adamın birinin oğlu olmuyormuş. Karagöl’de ziyaret yeri varmış, Yaz zamanı, adamın anası ve babası oraya gidiyor ve kurban adıyor: “Allah’ım sen bize bir oğlan evlat verirsen sana getirip kurban keseceğiz.” diye. Bunların bir oğlu oluyor. “Bir sene sonra kurban getirin diyorlar.” Ertesi yıl, Karagöl’de, daha kadın hamileyken bir kurban kesiyorlar. Ondan sonra bu çocuk büyüyor, delikanlı oluyor ve evleniyor. Diyorlar ki, “Karagöl’e ziyarete gidelim.” Çocuk bilmiyor tabi ne olacağını. Yaylaya gidilip ziyaret yerine varıldığı zaman, orada kurban kesiliyor ve sonra bütün organlarını; başını, ayağını, bağırsaklarını bu göle atılıyormuş. O zaman kadar oraya hiç gitmemiş adamcağız. Bu adam da, Karagöl’e giderken kurban götürüyor. Kurbanı kesiyorlar, yiyip içiyorlar. Oğlan gölün etrafında gezerken göl patlıyor. Ne olduğunu anlayamıyorlar. Duman kaplıyor her yeri, sis oluyor. Beş dakika sonra duman kayboluyor. Bakıyorlar ki oradan alınan oğlan yok. Arıyorlar, tarıyorlar ama oğlan yok ortada. Büyüklere danışmışlar, hacı sakallı kocamanlar varmış orada. Onlar demişler ki: “Buradan alınan çocuk buraya geldiği anda, göl verdiği çocuğu geri alır” (KK2).

Karagöl II

"Anam rüyasında Karagöl’e gidiyor. Uyurken, bir kocaman varmış bizim Tikenlice Köyünden Fezail Derviş’in torunuymuş bu, onu görüyor rüyasında. Anamın iki on dakika arayla ölmüş. Ondan sonra bir kız çocuğu olmuş, onların peşinden oğlan yok. Anam devamlı ağlarmış, oğlu yok ya. Rüyasında bu kocaman, anama diyor ki: “Yarın ben Karagöl’e gideceğim. Seni de götürüyüm kızım.” Anam da: “Gidelim dervişim.” diyor. Derviş, anama rüyasında: “Gözünü yum bakalım.” diyor. Anam gözünü yumup açıyor, bir de bakıyor ki Karagöl. Orada sakallı kocamanlar (yaşlılar) varmış. Onlardan biri: “Sen gel böyle otur kızım.” diyor. Anam ile giden derviş uçar imiş. Gözünü yumar buradan uçarmış. O saatte orada bulunmuş. Oraya vardığında anam oturuyor. Oradaki dervişlerden biri: “Fezullah Derviş hoş geldiniz, kızım sen de hoş geldin diyor. Maslahatın ne?” diye anama soruyor. Anamın omzuna vuruyor elini oradaki derviş. Anam ile giden Fezullah Derviş: “Sen bilirsin onun maslahatını.” diyor. Derviş: “ Tamam kızım, sen bize bir koç kurban verirsen senin yüzünü güldürürüz.” diyor. Anam: “Dervişim diyor bu sene hiç koçumuz yok ama Allah kısmet ederse seneye gözümden iste. Yeter ki benim yüzüm gülsün.” diyor. Sonra anam uyanıyor ki gördükleri rüyaymış.

Bir zaman sonra anam bana hamile oluyor. Ertesi yıl o derviş yine Karagöl’e gidecek. Her yaz ortası Karagöl’e ziyarete gidermiş. O uçarmış ama nasıl gittiğini bilmezmiş kimse. Kurbanla beraber gidermiş Karagöl’e. Derviş gidecek, anam hasta oluyor. Kocaman bize geliyor, yazın. Babaannem karşılıyor onu. “Ben yarın Karagöl’e gideceğim, kurbanla geldim. Gelin doğum hastası, ben komşulara gidiyorum, çocuğun adını Feyzi verin.” diyor. Bir su okuyor ve: “Bu suyu geline içirin, oğlan kurtulacak, on dakika sonra oğlan olacak” diyor. O suyu içiriyorlar anneme, on dakika sonra ben dünyaya geliyorum. Derviş geliyor sonra: “Adını ne verdiniz?” diye soruyor. “Adını sen ver” diyorlar. Derviş: “Feyzi olsun” diyor. Anamın da beş sene çocuğu olmamış, çocukları öldükten sonra. Benim adımla Feyzullah veriyorlar. Babaannem beni severken: “Çok şükür oğlumuz oldu!” dermiş. Dört yaşında babam nüfusta Şükrü diye yazdırmış adımla.” (KK2).

3. Suyu Konu Alan Efsaneler

Yerleşim yerlerinin ad almasıyla ilgili efsaneler olduğu gibi ırmakların, göllerin, denizlerin de adlarıyla ilgili çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. “*İrmakların adlarına bağlı olarak anlatılan efsaneler daha çok ırmağın rengiyle ilgilidir. Suyun kıpkırmızı akmasından dolayı Kızılırmak, nehrin etrafında çok sayıda insanın ölmesi üzerine yas adetlerine bağlı olarak Karasu, vb. adlar verilmiştir*” (Alptekin, 2014: 96).

Derlemiş olduğumuz efsanede de suya verilen adda renk ön plana çıkmaktadır. Ancak bu renk, ırmakta boğulan kişinin saç rengiyle ilgilidir:

Sarı Hasan

“Bir adam varmış, Hasan adında. Sarı saçlı bir adammış. Bu adam köyde yaşarmış. Bir gün ırmağın yanında koyunlarını ve ineklerini yayarken bir koyunu ırmağa düşmüş. Bunu gören Sarı Hasan da koyununu kurtarmak için ırmağa atlamış. Koyununu kurtarmaya çalışırken Sarı Hasan ölmüş. Yıllarca anlatılan bu olay sonunda ırmağa, “Sarı Hasan” adı verilmiş” (KK3).

4. Yerleşim Merkezleriyle İlgili Efsaneler

Türkiye'nin bütün yerleşim yerlerinin ad almasıyla ilgili efsaneler anlatılmaktadır (Alptekin, 2014: 103). Derlemiş olduğumuz efsane, bölgenin geçim kaynağı olan hayvancılığın yer adlarına etkisini göstermesi açısından önemlidir:

Tuzla

“1900’lü yılların başlarında, köyümüzde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık çok yapılmış. Bu yüzden hayvanları tuzlarlarmış, her yere tuz serperlermiş. Ondan dolayı buraya Tuzla köyü demişler” (KK4).

5. Velilerle İlgili Efsaneler

Önemli şahsiyetlerle ilgili anlatılan efsaneler, Anadolu Türk efsaneleri içerisinde en geniş yere sahip efsanelerdendir. “*Belli şahsiyetler ve olaylar etrafında efsane teşekkül etmesi, halkın gözünde de bu yerlerin ve bu şahsiyetlerin bir kutsiyet kazanması değerlerinin fark edilmesi anlamını taşır. Halk kendisine hizmet edenleri efsanelerle yüceltir, onları unutulmazların arasına katar*” (Seyidoğlu, 2005: 20).

Halk anlatılarının sınıflandırılmasında en büyük güçlük, dini anlatıları sınıflandırma konusunda yaşanıyor. Çalışmamızda yer alan anlatılar büyük ölçüde efsane özelliği taşımaktadır. Bu yargıya, Pertev Naili Boratav’ın açıklamalarından varıyoruz:

“*Bu efsaneler, bütün bir ülke veya ulusun geçmişinde önemi olan adı, çağı belli, ünleri yazılı belgelere geçmiş olaylar ve kişileri değil, bir toplumun kendi geleneğinde benimsediği, kendi geçmişine değin bildiği, çocukluk çağları, adları bile bilinmeyen kişileri ve onların maceralarını anlatır. Ermiş kişilerin Müslüman-Türk toplumlarındaki özellikleri, onların dinlik niteliklerinden çok, olağanüstü güçlerle, alışılmışın dışında işler görmeleridir*” (Boratav, 2013: 116).

Özellikle Alevi vatandaşlardan derlenen “Velilerle İlgili Efsaneler”, Aleviler arasında sözlü kültürün, halk anlatılarının hala bütün canlılığıyla sürdüğünü göstermesi açısından önemlidir. Gürgentepe efsanelerinde karşımıza çıkan dervişler; olağanüstü özelliklere sahip, saygı duyulan, alışılmışın dışında işler gören ve kendisine yapılan saygısızlıkları cezalandıran yapıları ile karşımıza çıkmaktadır:

Derviş I

“Köylü, dervişin türbesine gitmiş. Dervişin türbesinde su varmış, bunu almaya karar vermişler. Toplanmışlar, eşmişler toprağı ve boruyu sermişler. Akşam olmuş ve herkes evine gitmiş. Derviş, boruyu gece toplamış, suyun yanına getirmiş. Millet sabahleyin gelmiş, depoyu yapacaklar. Bakıyorlar ki borular yok, hendek kapanmış. Tekrar kanalı açıyorlar, seriyorlar boruyu. Malzemeyi yıkıp başlamışlar çalışmaya. Akşam olmuş, herkes yine evine gitmiş. Derviş gelmiş. Boruları kesmiş, depoyu yıkmış, benim suyum kimse

götüremez diye. Sabah kalkmış millet. Bakmışlar ki depo yıkılmış. Borular yok. Suyun gözüne varmışlar. Bakmışlar ki borular parçalanmış. Çıkmışlar dervişin türbesine. Dervişe yalvarmışlar: 'Biz ettik sen etme! Bu su, senin ve ziyaretçilerinin.' diye."(KK5)

Derviş II

"Adamın biri gelinini dervişe götürüyor. Dilek diliyorlar. Gelinin çocuğu olmuyor. Dervişin türbesine gidip yalvarıyorlar: "Bir torun ver" diye dua ediyorlar. Kurban kesiyorlar. Sonra adam tırpan sapı kesmeye gidiyor. Tırpanları kestikten sonra cemevine gidiyor. Burada ibadet ediyor ve geri eve geliyor. Derviş, adamın rüyasına giriyor: "Sen çocuk istemeye gelmedin, tırpan sapı almaya geldin." diyor. Adam uyanıyor. Geline iki gün sonra yine gidiyoruz, diyor. Gelin: "Neden?" diye soruyor. Dileğimiz kabul olmamış, diyor. Neyse tekrar gidiyorlar. Dervişe dua ediyorlar. Yeniden kurban kesiyorlar, tırpan kestiği yere götürüyorlar. Sonra eve gidiyorlar. 9 ay sonra kadının çocuğu oluyor. Tekrar gidiyorlar. Bahar zamanı kestiği dikme aynen ağaç oluyor" (KK5).

Derviş III

"Derviş, köyden bir kadının kötülüğünü görmüş. Kadın dervişe demiş ki: 'Senin sakalını bilmem ne edeyim.' Derviş, küfürlü konuşmamasını söylemiş. Ben kocamanım kötü niyetim yok, demiş. Kadın yine devam etmiş tepki göstermeye. Derviş de: 'Allah evine yılan yağdırsın.' demiş, gitmiş. Kadının iki gün sonra evini yılan basmış. Beşiğinden, her yerden yılan çıkmış. Evi kapatmışlar. Kadın dervişin yanına varmış evimi yılan bastı diye. Derviş: 'Bu yılan seninle toprağa girecek, bu yılan senin ecelin ama kimse görmeyecek.' demiş" (KK5).

Hüseyin Derviş

"Akören'de Hüseyin Şen diye bir derviş varmış. Bu dervişin görünümü biraz farklıymış. Bu dervişe, aynı köylü birisi lakap takmış. Dervişle dalga geçer, onu küçük düşürecek laflar edermiş. O adama, derviş içerleniyormuş. Daha sonra araları bozulmuş. Derviş bir gün ölmüş. Tabi lakap takan kişi de gelmiş cenazeye. Cenazeyi mezarlığa araçla götürüyorlarmış. Araca dalga geçen kişi de binmiş. Araba belli bir yol gittikten sonra yolda kalmış. Şoför arabanın arıza yaptığını düşünerek aşağıya inmiş. Arabasına bakmış ama arıza bulamamış. Geri gelmiş ve arabamda arıza yok, demiş. "Bu cenazeyle arasında küslük olan var mı?" diye sormuş. "Kendini bilen aşağı insan" demiş. İki kişi inmiş aşağı. Şoför arabayı çalıştırmayı denemiş ve araba çalışmış. Gidip cenazeyi defnetmişler" (KK6).

Ulus Derviş

"Zamanında Ulus Derviş diye bir derviş varmış. Uçması ve bazı kerametleri ile bilinen bir kişiymiş. Gürgentepe'ye bağlı Akören köyünde yaşarmış. Dedemin kardeşi Hüseyin amca varmış. Koyun güdermiş, koyun çobanıymış. Bu Ulus Derviş de üç beş koyunla amcamın yanına geliyor. Diyor ki: "Benim koyunları da güder misin?" Amcam: "Tabii güderim" diyor ve koyunları sürüye katıyor. Ulus Derviş gidiyor. Aradan bir hafta, on gün geçiyor. Ulus Derviş emanetlerini almaya gelecek. Bu arada amcam üzülüyormuş. Adamın emanetleri kayboldu, ben ne cevap vereceğim diye. O gün, emanetleri bıraktığı gün kayboluyor bırakılan koyunlar. Zaman geçiyor, Ulus Derviş emanetleri almaya geliyor. Tabi amcam utanıyor. Selamlaşıyorlar, oturuyorlar. Amcam: " Ben senin emanetlerini saklayamadım, kaybettim onları. Sana söz verdim ama ben ne yapacağım?" diyor. Ulus Derviş: "Benim emanetlerim kaybolmaz." diyor. Çağırıyor emanetlerini, koyunlarını. Bıraktığı kadar koyun sürünün içinden çıkıp geliyor. Koyunları arkasına alıp gidiyor" (KK6).

6. Hayvanlarla İlgili Efsaneler

Her taşın, ağacın, bitkinin bir efsanesi olduğu gibi her hayvanın da bir efsanesi vardır (Alptekin, 2013: 119). Türkler için kutsal kabul edilen pek çok hayvan vardır: Kurt, at, kartal, geyik vb. bunlardan bazılarıdır. Bu hayvanlarla ilgili anlatılan başta efsaneler olmak üzere pek çok halk anlatısı vardır. Üzerinde duracağımız hayvan, derlemiş olduğumuz efsanede karşımıza çıkan “geyik” olacaktır.

Geyik, halk anlatılarımızın hepsinde kutsal bir hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Gürgentepe’de de bu anlatılara paralel olarak geyik kutsal kabul edilmektedir. Türk efsanelerinde dişi geyik önemli bir yere sahiptir. Gürgentepe’de özellikle dişi geyiklere zarar vermektan korkulmaktadır. Çünkü bölge halkı dişi geyiği kutsal kabul etmekte ve dişi geyiğe zarar verilmesinin kendilerine uğursuzluk getireceğine inanmaktadır.

“Geyiğin iyileştirici, şifa verici özelliğinin olup, bazı soyların geyikten türediklerini konu alan efsaneler vardır. Giresun ve çevresinde anlatılan “Ana Geyik Efsanesi” bu şekildedir. Efsaneye göre; sekiz tane oğlu bir annenin en küçük oğlu hastalanınca anne nasıl olsa geride yedi tane oğlum var diyerek onu bir ağaç kovuğuna terk eder ancak kısa bir süre sonra diğer oğulları hastalanır ve hepsi ölür. Anne ağaç kovuğuna bıraktığı oğlunu merak eder. Ağacın yanına varınca bir geyiğin ağaçtan çıkıp hızla uzaklaştığını görür. Geyik hastalıktan ölmek üzere olan çocuğu iyileştirmiştir. Geyiğin beslediği bu çocukta Yayla oğulları sülalesi meydana gelir. Rivayete göre, bu sülalenin geyik eti yemesi haram kılınmıştır” (Yıldız, 2011: 93).

Bu efsane, 1997 yılında Ordu ili Ulubey ilçesi Durak köyünde ve 2002 yılında Trabzon ili Şalpazarı ilçesinde Prof. Dr. Necati Demir tarafından da derlenmiştir. 2015 yılında Ordu’nun Gürgentepe ilçesinde de tarafımızdan derlenmiştir. Bu da efsanenin hala, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yaşadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bilge Seyidoğlu bu durumu şöyle açıklıyor: *“Efsanelerin bazıları pek az değişikliklerle bir ülkenin değişik yörelerinde anlatılır. Böyle efsanelere “gezgin-migratory” efsane denir. Gezgin efsanelerin bazıları ülke dışında da gezer. Bunlar daha ziyade masal kaynaklı efsanelerdir” (Seyidoğlu, 2005: 19).*

Derlemiş olduğumuz “masal kaynaklı efsane”, sonu itibariyle anlatılan benzer efsanelerden biraz ayrılmaktadır:

Elikçioğlu Efsanesi

“Bir kadın varmış. Bu kadının iki tane oğlu varmış. Kadının kocası ölmüş. Türkler göçebe olduğu için yaylaya çıkıyorlarmış. Kadının yükü ağır olmuş. Hasta olan çocuğunu bir ağacın dibine bırakmış ve yola devam etmiş. Yaylaya çıktıklarında, yaylaya çıkardığı çocuğu ölmüş. Yayladan dönüşte: “Bakayım çocuğum yaşıyor mu?” demiş. Bakmış ki, çocuğu ağacın dibinde. Çocuğu bir tane elik keçi büyütmüş. Çocuk büyümüş, gürbüzleşmiş. Sonra bu çocuğun soyundan gelenlere “Elikçioğulları” demişler.

Bu çocuk yaşarken dört oğlu, dört kızı olmuş. Bu dört kız, dört oğlan yaşamış soylarını devam ettirmişler. Sonra bunlar çok zenginleşmiş. İlçenin yarısından fazlasına sözleri geçermiş. Bu dört kız dört oğlandan sonuncu çocuğun, üç oğlu üç kızı olmuş. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Abdullah’mış.

Bir gün savaş çıkmış. Abdullah’ın kafası pek yerinde değilmiş. Bunların büyük kardeşi: “Abdullah’ı savaşa salarsak hemen ölür, zaten deli.” demiş. Sonra savaştan Abdullah’ı kaçırmışlar. Abdullah, Ordu’ya gelmiş. Ordu’da savaş yıllarında Ermeniler ülkeden gönderildiği zaman Mesudiye’ye gelmiş. Abdullah ve bir mağaraya saklanmış. Orada da bir tane Ermeni varmış, yaşlı. Onunla karşılaşmışlar. Ermeni: “Benim bir hazinem var, ben yaşlandım. Bu hazine sana, tüm ceddine bakar. Bu hazineyi al. Benim çeliğim, çocuğum

yok.” demiş. Abdullah deli olduğu için: “Ben kardeşlerimi bulacağım.” demiş. Kardeşlerini aramaya başlamış ama bulamamış. Buraya gelmiş, Gurgentepe’ye. Gurgentepe’de bizim köyün yarısından fazlası ona aitmiş. Abdullah’ın da üç oğlu, üç kızı olmuş. Bunlardan biri de dedem.” (KK7).

7. Bitkilerle İlgili Efsaneler

Kutsal ağaç; hayatın kaynağıdır, sürekliliğe işarettir. Bu yönleriyle Allah’ı temsil eder. Altına sığınılan, dallarına çaput bağlanan, ölümsüzlük bahşeden ağaç, bizim toplumumuz için tarihin her döneminde önemli bir yere sahip olmuştur (Ergun, 2004: 291). “*Türklerin ağaç hakkındaki inanışları da İslamiyet’le birlikte bazı değişimlere uğramıştır. Artık ağaçlar, evliya veya dede gibi gösterilmiş, belirli zamanlarda ziyaret edilmiş, etraflarında dönülmüş, diplerinde taşlardan yükselteler oluşturulmuş ve dallarına dilekleri simgeleyen bez parçaları bağlanmıştır*” (Duymaz-Şahin, 2008: 120-121).

Her konuda efsaneler söylendiği gibi ağaçlarla ilgili de pek çok efsane söylenmiştir. Efsanelerle birlikte ağaç farklı anlamlar kazanmıştır. Efsaneyle kazanılan kutsallık zamanla o mekân ya da şahısları dokunulmaz yapmıştır. Bu durumun en güzel örneği de mezarlıklardaki ağaçlardır. Ağacın kutsallaştırılması onun kesilmesini, hatta budanmasını bile yasaklamıştır (Alptekin, 2014: 17). Bahaeddin Ögel, Türklerde mezarlara ağaç dikmenin çok eski bir Türk kültürü olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Çingiz Han soylarının mezarları üzerine dikilen ağacın ruhu dinlendirdiği inancına da dikkat çekmektedir (Ögel, 2014: 599).

Ağaç kültü, farklı Alevi toplulukları içinde daha ziyade Tahtacılar ve Yörükler’de yayılmıştır. Özellikle Tahtacılar, geçimlerini ağaç kesmekle sağlayan kişilerdir. Bu yüzden ağaçlara büyük bir saygı ve bağlılıkları vardır. Muharrem ayında ve salı günleri ağaç kesmezler (Ocak: 2005: 134).

Bitkilerle ilgili derlenen efsane:

“Evin yanında mezarlık varmış. Mezarlığın içinde de kocaman bir ağaç. Ağaç çok yaşlıymış ve yaklaşık altı metre uzunluğundaymış. Yaşlılar torunlarını getirir, bir iki saat torunlarıyla ağacın dibinde uyurlarmış. Çocuk uyursa hastalığı geçer uyumazsa geçmezmiş. Sonra bir gün ağaç kesilmiş. Ağaç kesildikten sonra oradan gelenler, mezarlıkta ağlayan çocuk sesleri duymuşlar. Gece boyunca mezarlıkta bebekler ağlamış, herkes duymuş” (KK8).

8. Cami Hamam İkilisini Konu Alan Efsaneler

İslam dininin ibadethanesi olan ve kutsal sayılan camilerle ilgili de pek çok efsane anlatılmıştır. Bunun başlıca sebebi, efsanelerin dini ve inandırıcı anlatılar olmasıdır. (Alptekin, 2014: 131).

Camiler kutsaldır ve anlatılan efsanelerde bu kutsallık, dokunulmazlık öne çıkmaktadır. “*İçinde kutsal ve olağanüstü bir şahsın yattığına inanılan kabrin yerinin değiştirilmesi hatta onarılması bile mümkün değildir. Kutsal olan bu yerlere el sürülemediği için yüzyıllarca varlıklarını korumuşlardır.*” (Seyidoğlu, 2005: 272-273).

Derlediğimiz efsanelerin önemli bir kısmını oluşturan “Cami Efsaneleri” sadece Gurgentepe’de değil, ilin genelinde benzer şekilde anlatılmaktadır. Hakkında efsane anlatılan camilerin ortak özellikleri, ahşap olması ve yerinin değiştirilmek istenmesidir:

Eskiköy Cami Efsaneleri

“Yaklaşık 600 yıl önce yapılan bir ahşap cami. Bu camimizin adı Eskiköy Saitler Cami. Mezarlık içinde bulunan bir camidir. Köy heyeti tarafından caminin yeri belirleniyor, mezarlık alan içerisinde. Keresteler taşınıyor. Köy halkı taşıyor bunları. Buraya yapılacak diye karar alıyorlar. Bu karar üzerine gündüz taşıdıkları keresteler, gece başka yere, yüz elli metre öteye taşınıyor. Sürekli, üç dört gün aynı şey gerçekleşiyor. Köy heyeti diyor ki: “Bu odunlar buraya nasıl geliyor? Bunu takip edelim.” Gece geç saatlerde takip ediyorlar. Yaşlı, beyaz saçlı bir adamın kağını ile odunları eski yerine taşıdığını görüyorlar” (KK9).

II

“Eskiköy’de bulunan yüzlerce yıl önce yapılmış bir camimiz vardır. Bu camimizi anayola yakın değil diye taşımak istemişler. Camimizi bulunduğu yerden söküp anayolun kenarına getiriyorlar. Gündüz yaptıkları malzeme ertesi sabah bakıyorlar ki yok, cami eski yerinde. Herkes şaşırıyor. Sabahleyin gidiyorlar yine malzemeyi getiriyorlar. Ertesi gün bakıyorlar ki yine cami yerinde. Biz bunu yapıyoruz bu malzeme nasıl yerine gidiyor diye düşünüyorlar. Üç arkadaş gece malzemeyi getirdikleri yeri gözetliyor. Bir çift öküz ile bir sakallı, sarıklı bir adam geliyor ve öküz arabasına malzemeleri yükleyip götürüp camiyi Allah’ın yardımını ile tekrar yapıyor. Bu arkadaşlardan ikisi o akşam, diğeri de ertesi akşam vefat ediyor. Cami de olduğu gibi yerinde kalıyor” (KK10).

SONUÇ

Gürgentepe’de yaklaşık dört ay süren derleme çalışmamızda, bölgede anlatılan pek çok efsaneye ulaşıldı. Kısa sürede çok sayıda anlatıya ulaşmamız, bölgenin kültürel zenginliğinin göstergesidir. Yine pek çok efsane motifinin, anlatılan efsaneler içerisinde yer alması da kültürel çeşitliliğin nişanesidir.

Anlatılan efsanelerle, ilçeye ve halkın yaşantısına bakıldığında büyük bir uyum görülmektedir. Efsaneler; kültürel yapı, coğrafi konum, iklimi yapısı, üretim ve inanç yapısından izler taşımaktadır.

Çalışma sonucunda, uzun süre dışa kapalı olarak yaşamış topluluklarda, halk anlatılarının bütün canlılığıyla yaşadığı gözlemlenmiştir. Bu kapalılıktaki etkenlerden biri olarak Alevi kültürünün etkisinden çalışmada bahsedilmiştir. Alevi kültürünün dışa kapalı yapısından zaman içerisinde sıyrılması, efsanelere ulaşmamızı kolaylaştırmıştır.

Yapmış olduğumuz çalışma, kısıtlı bir sürede ve iklim şartlarının zor olduğu bir dönemde yapılmıştır. Bu yüzden Gürgentepe’de yapılacak daha kapsamlı bir derleme çalışması, Türk efsaneleri külliyyatına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Derlediğimiz Malzemenin Kaynak Kişileri

KK1: Bu efsaneyi anlatan Ergün Karakaya, Gürgentepe Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi öğrencisidir. Karakaya, Gürgentepe’nin Gülbelen köyünde doğmuştur ve 17 yaşındadır. Bu efsaneyi büyüklerinden duyup öğrenmiştir.

KK2: Bu iki efsaneyi anlatan Şükrü Lafçı, ilkokul mezunudur. Lafçı, Gürgentepe’nin Ağızlar köyündendir ve 73 yaşındadır.

KK3: Bu efsaneyi anlatan Metin Can Yılmaz, Gürgentepe Şehit Ahmet Yaşar Anadolu Lisesi öğrencisidir. Yılmaz, Gürgentepe’nin Akmescit köyünde doğmuştur. 17 yaşındadır. Efsaneyi büyüklerinden öğrenmiştir.

KK4: Efsaneyi anlatan Murat Öztürk, ilkokul mezunudur. Tuzla köyünde oturmaktadır. 62 yaşındadır.

KK5: Efsaneleri anlatan Şahin Bektaş, Gülbelen köyündendir ve ilkokul mezunudur. 40 yaşındadır.

KK6: Efsaneleri anlatan Göller köyünden Yaşar Aydemir'dir. Aydemir, ilkokul mezunudur ve 48 yaşındadır.

KK7: Efsaneyi anlatan Ali Aydemir, Gürgentepe Şehit Ahmet Yaşar Anadolu Lisesi öğrencisidir. 16 yaşında olan Aydemir, Göller köyünde doğmuştur.

KK8: Efsaneyi anlatan Fikriye Yılmaz'dır. Yılmaz, ilkokul mezunudur ve 35 yaşındadır.

KK9: Efsaneyi anlatan Mehmet Büyükaslan'dır. Eskiköylü olan Büyükaslan, ilkokul mezunudur ve 45 yaşındadır.

KK10: Efsaneleri anlatan Murat Şimşek'tir. Eskiköylü olan Şimşek, ilkokul mezunudur ve 38 yaşındadır.

Akademik Kaynaklar

Aça, Mehmet vd. (2015) *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Grafiker.

Ayva, Aziz (2001) *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'nun Efsane Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.9, s.365-391.

Baş, Mithat (2014) *İlkçağdan Günümüze Ordu Tarihi*, Ankara: Yason.

Boratav, Pertev Naili (2013) *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Ankara: BilgeSu.

Çebi, Sıtkı (2001) *Ordu Folklorundan Damlalar: Ordu Efsaneleri*, Ordu Çevre Koruma Vakfı

Çiçek, Murat (2007) *Gürgentepe (Ordu) Yöresinde Yaşayan Alevilerde Dini ve Sosyal Hayat*, Elazığ. (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Çobanoğlu, Özkul (2015a) *Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları*, Ankara: Akçağ.

Çobanoğlu, Özkul (2015b) *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara: Akçağ.

Demir, Necati (2005) *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Bayraktar, Sancaktar ve Alemdar Aileleri*, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, S.35, s.61-66.

Demir, Necati (2006) *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları IX*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Demren, Özlem (2009) *Geleneksel Halk Anlatılarının Çoklu Zeka Kuramı Çerçevesinde Tahlili*, Ankara. (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Duymaz, Ali ve Şahin Halil İbrahim (2008) *Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar*, Balıkesir Üniversitesi SBF Dergisi C.11-S.19, s.120-121.

Ergun, Metin (1997) *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ergun, Pervin (2004) *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Günay, Muzaffer ve Erişti, Mehmet (2013) *Geçmişten Günümüze Ordu Belediyeleri*, İstanbul: Ceren.

Güzel, Abdurrahman ve Torun, Ali (2014) *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara: Akçağ.

Ocak, Ahmet Yaşar (2005) *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim.

Ögel, Bahaeddin (2014) *Türk Mitolojisi I, II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sakaoğlu, Saim (2015) *101 Anadolu Efsanesi*, Ankara: Akçağ.

Seyidoğlu, Bilge (2005) *Erzurum Efsaneleri*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Şahin, Halil İbrahim (2013) *Çepniler*, Ankara: Altınpost.

Türkan, Kadriye (2012) *Türk Masallarında Su Kültü*, Milli Folklor, S.93, s.135-148.

Yıldız, Şerife Nilgün (2011) *Türk Halk Anlatılarında Hayvan Motifleri*, Elazığ. (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

MUSTAFA EFENDİ'YE AİT BİR CÖNK

A Cönk Belonging to Mustafa Efendi

ELÇİN CENİK

Gazi Üniversitesi

Öz: Çalışmamızın konusu, Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda 06 Mil.Yz. Cönk 21 arşiv numarasıyla kayıtlı olan Mustafa Efendi tarafından istinsah edilen cöngün transkripsiyonlu metnin hazırlanması, bu metin üzerinden dil incelemesi yapılması ve dizinin hazırlanmasıdır. Türk edebiyatının, Türk kültür tarihinin oldukça önemli “yazılı belleği” niteliğinde olan cönkler, klasik metinlere nazaran malzeme açısından çok zengindir. Bu özellikleri dolayısıyla bu eserlerin günümüze aktarılması ve tanıtılması son derece önem arz etmektedir. Cönkler üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmalar, genellikle birkaç cöngün transkribe edilmesi, edebî yönden, şekil ve muhteva yönünden incelenmesiyle sınırlı kalmıştır. Şimdiye kadar cönkler üzerine bir dil çalışması yapılmamış olması münasebetiyle çalışma konusu olarak seçilmiş ve bu çalışmayla Türk diline katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Mustafa Efendi, Cönk, Cönklerin Dili

Abstract: The subject of our work is to prepare the transcription of cönk, written by Mustafa Efendi, registered with the archive number 06 Mil. Yz.Cönk 21 in the Collection of the Writings of the National Library of Turkey. The cönks, which are very important “written memory” of Turkish cultural history and Turkish literature, compared to classical texts, it is very rich in terms of materials. Due to these features, it is of utmost importance that these works are presented and transferred present-day. Although there have been many studies on cönks, these studies have been usually been limited to a few cönk transcripts being examined in terms of literature, shape and content. Until now, there has not been a language study on cönks, so this field has been chosen as the study topic and it s aimed to contribute to the Turkish language with this study.

Key words: Turkish Danguage, Mustafa Efendi, Cönk, The Language of Cönk

GİRİŞ

A. Cöngün Tanımı

Cönk kelimesini ilk tanımlayan araştırmacı olduğu düşünülen Mahmud Mesud [Koman], 1928’de Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası’nda yazdığı “Cönk” makalesinde cönk kelimesini şu şekilde tanımlar: “Cönk; türkü, mani, destan, koşma, şiir, bozlak, hikâye, atalar sözü, darbimesel, ferman, buyrultu, dua, hutbe, nefes, mersiye gibi millî, dinî, tasavvufî, felsefî, aşkî, manzum ve gayr-i manzum eserlerin eski zamanlarda toplanıp yazılmış olduğu mecmualara denir ki bunlar tulânî açılır, defter şeklindedir.”

Sabri Koz, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi’ndeki “Cönk” maddesinde cönk kelimesini şu şekilde tanımlamaktadır: “Çoğunlukla Âşık edebiyatı, Halk edebiyatı ve halkiyat ürünlerini ihtiva eden; uzunlamasına açılan, ensiz, uzun yazma mecmualara verilen ad. İnce uzun oluşları sebebiyle halk arasında sığır dili, dana dili diye adlandırılırlar. Esasen, cönklerin ve muhteva yönünden bunlarla benzeşen fakat biçim yönünden bilinen kitaplar gibi olan yazmaların genel adı mecmuadır. Mecmua tabiri, belli konularda seçilmiş

örnek metinlerden oluşan yazma-basma kitaplar için kullanılmaktadır. Dua mecmuası, mecmua-i eş'ar, mecmua-i fetâvâ, mecmua-i fevâid, mecmua-i resâil gibi... Kütüphanelerdeki yazmalar arasında cönkler, esas itibariyle birer mecmua olarak değerlendirildikleri için mecmua-i eş'ar adıyla fişlenmekte, gerek görülürse fişin bir köşesine «cönktür» notu konulmaktadır.”

Şükrü Elçin, Halk Edebiyatı Araştırmaları I'de cönk kelimesini şöyle tanımlamıştır: “Başta halk şairlerinin şiirleri olmak üzere çeşitli folklorik bilgilerin kaydedildiği ve uzunlamasına açılan, sırtı dar, ensiz, deri kaplı defterlere cönk denilir. Benzerliğinden ve şeklinden dolayı bu defterlere sığırdili yahut danadili de denilmiştir. Bunların sağdan sola, soldan sağa, bugünkü eserlerde olduğu gibi tertip edilenlere de “mecmua” adı verilir.”

Özellikle önceki yüzyıllara ait sözlük ve ansiklopedilerin neredeyse hemen hepsinde cönk kelimesinin gemi anlamına geldiği kayıtlıdır. Örneğin;

Aka Seyyid Muhammed Ali, Ferheng-i Nizâm adlı eserinde Türkçe olduğunu söylediği cöngü “türlü konuların, özellikle çeşitli şairlerden seçilmiş şiirlerin yazılı olduğu kitap veya defter” şeklinde tarif eder ve kelimenin Türkçede “büyük gemi, fakirlerin kullandığı satrançlı çul ve kilim, büyük nesne” anlamlarında kullanıldığını söyler. (Gökyay 1993: 73)

Şeyh Süleyman Efendi, Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî adlı eserinde cöngü “gemi, sefine” karşılığını verir ve bir edebiyat terimi olarak “mecmua” anlamına da geldiğini belirtir. (Gökyay 1993: 73)

Farsça-Türkçe Lugat'ta ise cönk, “Büyük gemi ve içinde türlü türlü şiirler ve meseleler bulunması itibariyle eş'ar defterine denir. Ona beyâz-ı büzürg de derler.” şeklinde tarif edilmiştir. (Gökyay 1993: 73)

Veled Çelebi (İzbudak), Türk Dili Lügati'nde cönk kelimesinin Türkçe “cönemek, cönlemek, cünlemek” fiillerinden türetilmiş bir isim olduğunu ileri sürmüştür. (Koz 1977: 84)

Cönk kelimesi gerek gemi anlamıyla gerekse mecmua ve diğer anlamlarıyla XV. yüzyıldan beri Türkçenin çeşitli lehçelerinde kullanılmıştır. Bugün Türkiye'de halk arasında cönk kelimesi kullanılmamakta, bazı yörelerde ve özellikle Sivas'ta cönk yerine mecmua denilmektedir. (Gökyay 1993: 73)

B. Cönklerin Genel Özellikleri

1) Günümüzde Âşık edebiyatı, Dinî -Tasavvufî edebiyat ve birçok halkiyat örneklerinin bulunduğu yazılı kaynakların başında gelen cönkler içinde, yalnız saz şairlerine ait şiirlerin yer aldığı bir eser olarak dar anlamda bakmak doğru değildir. Cönklerde daha çok âşıkların şiirleri bulunmakla birlikte “seyrek de olsa ya âşık deyişleri arasına serpiştirilmiş olarak ya da bir cönk bütünlüğü tahsis edilerek Divan şairlerinin şiirlerine, divan kültürüyle yetişmiş kişilere has güzel özlü sözlere, mektup örneklerine; çok az olarak da Tanzimat ve sonrası şairlerin eserlerine rastlanır. Hatta bütünüyle halk hikâyelerine, Karagöz metinlerine yer veren cönkler de bulunmaktadır. İstanbul Ansiklopedisi'nde yayımlanan iki yangın destanının Ermenice bir cönkten alındığı Aznavuroğlu maddesinde kayıtlıdır.” (Koz 1977: 84). Ayrıca bazı dinî ve fikhî bilgilerin, notların, hutbe ve vaazlarda kullanılacak metinlerin, duaların yer aldığı dinî muhtevalı olanları da vardır. Nitekim Osmanlı âlimlerinden Kara Dede lakabıyla tanınan İbrahim Kemâleddin'in yazıldığı andan itibaren medrese talebeleri arasında büyük rağbet bularak günümüze intikal eden Dede Cöngü adlı eseri bunların en meşhurdur. (Gökyay 1993: 74)

2) Genellikle âşıkların, seyrek olarak da divan şairlerinin bir kısım şiirlerini ihtiva eden cönklerde çeşitli dualar, sihirle ilgili notlar, ilaç tarifleri, sahibini ilgilendiren doğum ve

ölüm tarihleri, alacak verecek hesapları, anonim türkü, mani ve ilahiler, halk hikâyeleri ve daha birçok konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Halk, gezgin şairlerin uğradıkları yerlerde söyledikleri türkü, koşma, destan ve fıkraları, hikâyeleri çok defa aklında tutabildiği kadarıyla eksik ya da yanlış olarak kağıda geçirmiş; mani ve bilmeceleeri, kendi hayatıyla ilgili ve kendince gerekli birtakım hastalıkların tanımını, bunların tedavi yollarını, reçeteleri, tılsımları, özel hayatına ait notları bu defterlere yazmış, böylece sayısız ve birbirinden çok farklı muhtevaya sahip cönkler meydana gelmiştir. (Gökyay 1993: 74). Bu bakımdan cönkler, içinde her türlü mal bulunan gemilere benzetilmiştir. (Kaya 2007: 2)

3) Cönkler ekseriyetle düzenleyenleri belli olmayan eserlerdir. Bazı cönklerde sahibine ait notlar, hatta mühürler bile görölse de pek çoğunda bu tür kayıtlara rastlanmaz. (Koz 1977: 84). Ayrıca cönklerin bazılarında yazı özelliklerinin değişmesi, altlarındaki isimlerin farklı farklı olması, ayrı yüzyıllarda yetişmiş şairlerden örneklere rastlanması, metinlerde görülen imlâ değişiklikleri metnin tek elden çıkmadığını göstermektedir. Az sayıdaki derleyeni belli olan cönkler göz ardı edilirse cönkler anonim bir eser olarak bakmak yanlış bir yaklaşım olmaz.

4) Gerek Halk edebiyatı ve edebiyat tarihi ile ilgili araştırmacıların kitaplıklarında, gerekse genel kitaplıklarda bulunan cönklerin pek eski tarihlere kadar inmediği görölmektedir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığı'nda bulunan ve XV. asra ait olabileceği ileri sürülen bir cönk dışında çoğunlukla XVI, XVII, XVIII, XIX ve XX. asırlara ait cönkler rastlanır. XVIII. asrın son yarısından XIX. asrın son yarısına kadar yazılmış ve günümüze kadar gelebilmiş cönklerin sayısı pek çoktur. Elde bulunanların büyük çoğunluğu bu yıllara aittir. (Koz 1977: 85)

5) Çoğunda yaprak veya sayfa numarası bulunmayan cönklerin enleri ve boyları birbirini tutmaz. Bazıları sığır dili biçiminde bazıları ise bilinen defterlere benzemektedir. (Gökyay 1993: 74). 5X10, 15X23 cm boyutlarında olanlar, yaprak sayısı bakımından 30 ilâ 700 arasında değişenler bulunmaktadır. Ekseriyetle az ya da orta kalınlıkta olurlar. Çok yapraklı cönkler nadir rastlanır. (Koz 1977: 85)

6) Cönkler çoğunlukla iyi işlenmemiş derilerle kaplıdır. Ciltlenme yönünden özen gösterilmiş olanları pek azdır. Çok okunup çok el değiştirmelerinden, ciltlenmelerindeki iptidailikten dolayı cönkler çabuk eskimekte ve kolayca yıpranmaktadır. (Koz 1977: 85)

7) Cönklerde her parçanın sonunda o parçanın bittiğini gösteren yazı ve işaretler yer alır. Çoğunun altında Arapça "temmet" (tamam oldu) kelimesi bulunmaktadır. Bazısında bu kelimededen sonra şiirin cöngge geçtiği tarih de verilmiştir. Birtakım cönklerde parçaların altında "kâf" ve "yâ" işareti görölmekte, ancak bunların ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir. (Gökyay 1993: 75)

8) Cönklerde geçen şiirlerin başlarına da çoğu zaman türkü, ilâhî, koşma, şarkı, gazel gibi şiirin türünü belirten başlık yazılır. Ancak bilgisizlikten kaynaklanan yanlış isimlendirmeler de görölür. (Kaya 2007: 2)

9) Cönkler yazı ve imlâ bakımından da bazı özellikler gösterirler. Hemen bütün cönkler okunması güç, kötü bir yazıyla yazılmışlardır. En çok nesih kırması, ta'lik bozması ve kötü bir rik'a yazı şekilleri göze çarpar. Bunların yanında yapı ve imlası düzgün cönkler de bulunmaktadır. Meraklıların imla bilgisinin azlığından, iyi yazı yazamamalarından dolayı cönk okumak, alışkanlıklara ve çok uğraşmaya bağlı olarak gelişen bir yetenek ve uzmanlık isteyen bir alan olmuştur. (Koz 1977: 85)

10) Cönklerin imlâları ise başlı başına bir konudur. Cönklerin çoğu "standart imlâ" ile yazılmamıştır. Bilindiği gibi standart imlâ, "Osmanlı Türkçesindeki Arapça, Türkçe ve Farsça kelime ve eklerin yüzyıllar boyunca aynı tutarlılıkla yazılmasıdır. Cönkler için

söylenen pek çok yazım yanlışlarını barındırdığı düşüncesi de standart imlâ ile ölçülmesinden, bazen de okunamamasından kaynaklanan bir yargıdır.” (Aksoyak 2016: 6)

C. Çalışmanın Kapsamı

Çalışmamızın konusu, Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda 06 Mil. Yz. Cönk 21 arşiv numarasıyla kayıtlı olan cöngün transkripsiyonlu metnin hazırlanması, bu metin üzerinden dil incelemesi yapılması ve dizininin hazırlanmasıdır.

Eski yazılı metinler üzerine yapılan çalışmaların önemli bir adımı olan yazı çevirimi, hem Osmanlı Türkçesi alanındaki yetkinliği arttırmak hem de yeni eserleri gün yüzüne çıkarmak açısından son derece önemlidir. Türk edebiyatının, Türk kültür tarihinin oldukça önemli “yazılı belleği” niteliğinde olan cönkler, klasik metinlere nazaran malzeme açısından çok zengindir. Bu özellikleri dolayısıyla bu eserlerin günümüze aktarılması ve tanıtılması son derece önem arz etmektedir. Bugün sadece ülkemizin değişik yerlerindeki kütüphanelerde 500’ün üzerinde cönk vardır. Cönkler üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmalar, genellikle birkaç cöngün transkript edilmesi, edebî yönden, şekil ve muhteva yönünden incelenmesiyle sınırlı kalmıştır. 2015 yılında Cahit DENİZ tarafından hazırlanan *Niğde-Bor Kaynaklı Cönkler Üzerine Tetkik (1580-6649-42142 no’lu cönkler)*, 2010 yılında Cavit GÜZEL tarafından hazırlanan *Ziyabey Kütüphanesi Kaynaklı Cönkler Üzerine Bir İnceleme (6771, 6774, 6776, 6777 numaralı cönkler)*, 2012 yılında Serkan DÜĞENCİ tarafından hazırlanan *Ziyabey Kütüphanesindeki 6740 no’lu Cönk Üzerine Bir İnceleme* gibi çalışmalar örnek olarak gösterilebilir. Şimdiye kadar cönkler üzerine bir dil çalışması yapılmamış olması münasebetiyle çalışma konusu olarak seçilmiş ve bu çalışmayla Türk diline katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Orhan Şaik GÖKYAY’ın da belirttiği gibi “Cönklerin dili, üzerinde durulmaya değer ayrı bir saha olup dilciler için burada çok önemli dil malzemesi bulunmaktadır.” (Gökyay 1993: 75)

D. 21 Numaralı Cönk Üzerine

1) 21 Numaralı Cöngün Genel Özellikleri

Çalışmamıza konu olan eser, yazmalar.gov.tr. adresinden taratılarak bulunmuştur. Buradan alınan bilgilere göre cöngün yazarı/yazarları belli değildir. Cöngün müstensihisi Mustafa Efendi olup istinsah tarihi 1827’dir. Mustafa Efendi, *Sicill-i Osmanî* ve *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*’nden taratılmış ancak bu isimli ve XIX. yüzyılda yaşamış çok kişi olduğu için kesin olarak kim olduğu henüz tespit edilememiştir. Bu konudaki araştırma devam etmektedir.

Cönk, 220X105 mm boyutlarındadır. Kağıt türü üç ay filigranlıdır. Yaprak sayısı 39 olup yapraklardaki satır sayıları farklılık göstermektedir. Yazı türü ise harekeli nesihdir. Ciltsiz olan cönk, baştan ve sondan eksik olup, Ali Koçak ESEN’den satın alınmıştır.

Cönkte alfabetik sıraya göre şu şairlerin şiirleri yer almaktadır: Âşık Ömer, Câhidî, Derviş, Derviş Mehmed, Eşref, Eşrefoğlu Rûmî, Fuzûlî, Hayretî, Kânî, Kara Derviş, Kâtibi, Kemâl Ümmî, Muhyî-i Gülşenî, Nakşî, Nevrûzî, Nûrî, Seyfullâh (Seyyid Nizamoglu), Sûzî, Şemsî, Şeyh Cemâlî, Şükûfî, Talibî, Yahya, Yunus Emre, Zeynelabidin.

Elimizdeki cöngün muhtevasını ilahî, na’t, nefes, dua, gazel, divan-kalenderî ve türkü oluşturmaktadır. Fuzûlî ve Hayretî’ye ait birer gazel, 1 türkü, Âşık Ömer’e ait 4 divan-kalenderî ve cöngün sonunda yer alan dua dışında geri kalan şiirler ilahî, na’t ve nefesten oluşmaktadır. Yani elimizdeki cönk daha çok Dinî-Tasavvufî edebiyat örneklerinden oluşmuştur.

Cönkte şiiirlerden önce genellikle şairlerin adı ve şiiirin türü yazılmıştır. Hem şair adı hem de şiiirin türü olarak ikisinin birlikte belirtilmesi genellikle Yûnus Emre'nin şiiirlerinde yapılmış, diğer şiiirlerde daha çok sadece şairin adı verilmiştir. Mesela ilahi Yûnus, Kemâl Ümmî, Eşrefoğlu gibi.

Neredeyse her şiiirin sonunda o şiiirin bittiğini gösteren Arapça “temmet” (tamam oldu) kelimesi bulunmaktadır. Bazı şiiirlerde beyitler, dörtlükler arasında Arapça bir kelime olan ve “yine öyle, kezâ, öteki gibi” anlamlarına gelen “eyzân” kelimesi geçmektedir.

Cönkte yer alan şiiirlerin türleri ve şairleri ile ilgili tablo şöyledir:

İlahî – Na't - Nefes	Câhidî	28[başı eksik]
	Derviş	17b
	Derviş Mehmed	33b
	Eşref	32
	Eşrefoğlu Rûmî	8, 31b
	Kânî	18b
	Kara Derviş	14b-15
	Kâtibi	28b
	Kemâl Ümmî	1-5, 10ab, 26, 32b-33
	Muhyî-i Gülşenî	11b
	Nakşî	18
	Nevrûzî	8b-9
	Nûrî	7b
	Seyfullâh (Seyyid Nizamoğlu)	16
	Sûzî	34b-35
	Şemsî	9b
	Şeyh Cemâlî	14-14ab
	Şükûfî	7
	Talîbî	12b-13
	Yahya	31
Yûnus Emre	5a, 5b, 6ab, 11, 12, 13ab, 19, 19b, 24, 24b, 25b, 25ab, 26, 27, 30, 30ab, 31b-32, 33ab, 34	
Zeynelabidin	29	
Gazel	Fuzûlî	36b
	Hayretî	27b
Divan-kalenderî	Âşık Ömer	20b-21, 22b, 23, 23b
Türkü		21b
Dua		38b-39

Cönkteki şiiirler sayı bakımından incelendiğinde, cönkte en çok şiiiri olan şair Yûnus Emre'dir. Çoğunluğu ilahî olmak üzere 20 şiiirine yer verilmiştir.

2) 21 Numaralı Cöngün İmlası

Elimizdeki eserde imla yanlışları ve imla tutarsızlıkları göz ardı edilemeyecek kadar fazladır. İmlâda görülen bu yanlışlıklar ve tutarsızlıklar birkaç istisna dışında Türkçe kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Arapça ve Farsça kelimelerin neredeyse tamamı doğru yazılmış, harekelenmede şeddelerine kadar verilmiştir. Eserde görülen bazı imlâ yanlışları ve tutarsızlıkları şöyle sıralayabiliriz:

1. Harfleri Birbirinin Yerine Kullanma

a) “te” ve “tı” harfleri birbirinin yerine kullanılmıştır:

Tuṭağım ḳurudu beñzim şarardı
Tanıyamazam oldum ol yaḥşı yamânı

(Kemal Ümmî)

Bu beyitte “tuṭağım” kelimesinde, *te* harfi yerine *tı* harfi kullanılmıştır. İç seste *tı* harfinin kullanılması yanlıştır. Ancak tüm kelimelerde bulunan iç sesteki *t*’ler, *tı* ile yazılmamış, umumiyetle *te* harfi ile yazılmıştır.

Yine “tanıyamazam” kelimesinde, *tı* yerine *te* harfi kullanılmıştır. İlk harf *tı* ile yazılması gerekirken *te* ile yazılmıştır. Hemen bir üstündeki kelimenin ilk harfinin *tı* ile yazılıp bu kelimenin *te* ile yazılması ilgi çekicidir.

b) “kaf”, “kef”, “gayın” harfleri birbirinin yerine kullanılmıştır:

“Gözüm bakrḳan nuṭḳım ṭutuldu” dizesinde, “bakarken” kelimesindeki -ken zarf-fiil eki, “kef+nun” şeklinde yazılması gerekirken “bakarkan” şeklinde *kaf ile* yazılmıştır.

“bırağuban” kelimesinde de *kaf yerine gayın* harfi kullanılmıştır.

2. Harfleri Fazla Yazma

a) “elif” harfinin fazladan yazılması

lar/ler çokluk ekinin yazılışında bir tutarlılık yoktur. Çoğu zaman *elifsiz* bazen de *elifle* yazılmıştır. Standart imlâda bu ek *elifsizdir*. Örneğin; “ağlarlar” kelimesinde ek *elifsiz* yazılmışken “unudurlar” kelimesinde *elifle* yazılmıştır.

maz/mez olumsuzluk ekinin yazılışında da bir tutarlılık söz konusu değildir. Bu ek ekseriyetle yazılmaması gereken *elifle* yazılmıştır. Örneğin “koymazmış, karuşdurmaz, eylemez” kelimelerinde *elifle*, “sevmez, varabilmez” kelimelerinde *elifsiz* yazılmıştır.

b) Eklerdeki yardımcı ünlülerin yazılması: Türkçe eklerdeki yardımcı ünlüler standart imlâda yazılmaz. Elimizdeki eserde, eklerdeki yardımcı ünlüler bazen yazılmış bazen yazılmamıştır. Örneğin; “tuṭağım” kelimesinde son hecedeki yardımcı ünlü yazılmazken “gözüm” kelimesinde son hecede *vav* yazılmıştır.

c) *ye* tamlama ekinin ilk kelimeye birleştirilmesi:

“müşki canber”, “bağı cinân”, “seyri sülûk” vb. örneklerde standart imlâda yazılmayan tamlama eki, ilk kelimeye birleştirilerek yazılmıştır. Eserde tüm tamlamalar bu şekilde ilk kelimeye bir *ye* harfi eklenerek yapılmamış, bazısında da harekeyle gösterilmiştir.

3. Harfi Eksik Yazma

a) “ye” harfinin yazılmaması: Türkçe kelimelerin bünyesinde bulunun *ı/i* ünlüsü ekseriyetle yazılmamış, harekelendirmekle yetinilmiştir. “bildürmeyeler, kıldı, gitdi, bilin(belin)” vb. kelimelerin ilk hecesindeki *ye* harfi yazılmamış, onun yerine *esre* işareti konmuştur.

b) “elif” harfinin yazılmaması: “kaldım ve kalmaz” kelimelerinde ilk hecedeki *elif* harfi yazılmamış, onun yerine üstün işareti konulmuştur. “kalmaz” kelimesinde, kelimenin bünyesinde bulunan *elif* yazılmazken ekteki *elif* yazılmıştır. Yine “dergâha” kelimesinin son harfindeki yönelme hâli eki yazılmamış, *güzel he* harfinin üstüne üstün konulmuştur.

c) “güzel he” harfinin yazılmaması: “bendeye” örneğinde, Farsça bir kelime olan “bende” (kul, köle) kelimesinin son harfindeki *güzel he* yazılmamış, *dal* harfinin üstüne üstün işareti konulmuştur.

4. Bazı kelimeler birbiriyle birleştirilerek yazılmıştır:

“*ol dem, evvel dem, koyup göklere, ne kim*” kelimeleri birbiriyle bitişik yazılmıştır. Ancak her yerde bu şekilde değildir. Bu kelimelerin ayrı yazıldığı örnekler de vardır.

5) Bazı kelimelerin yazılışında ikilikler görülmektedir. Örneğin;

Ne mûnis kaldı baña hûd yoldaş

Baña bildürmeyeler â'mâl olanı

(Kemâl Ümmî)

Beyitinde birinci dizede geçen bana kelimesi “be+elif+kef+güzel he” ile yazılmışken ikinci dizede geçen bana kelimesi, “be+kef+elif” ile yazılmıştır.

Yine “*münkir*” kelimesinin son hecesindeki ünlü peş peşe geçen iki beyitin birinde üstün, diğerinde ötre ile harekelenmiştir.

E. 21 Numaralı Cöngün Dil Özellikleri

İmlâda olduğu gibi dil özelliklerinde de tutarsızlıklar bulunmaktadır. Eserde tespit edilen belli başlı dil özellikleri şunlardır:

1) Eski Anadolu Türkçesinin tipik zarf-fiil eki olan –UbAn, -UbAnI, -UbAnIn zarf-fiil ekleri, eserde fazlasıyla geçmektedir: *sürüyübeni, yügürübeni, sevünübeni, uluban, oluban, yığuban, bırağuban* gibi.

2) Eserde bazı kelimelerde yuvarlak kullanımlar görülmektedir: *sevgülü, ileriye, fuğân, yalıñuzam* gibi. Ancak fuğân kelimesinin fiğân kullanımı da görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde kelime sonu –ğ’lerin düşmesi sonucu yuvarlaklaşmalar olmuştur. Elimizdeki eserde de bu kullanımlara fazlaca rastlanmaktadır. Örneğin;

Yûnus hûn gözleri aya teşbih

Kapunda kuldur sultandan içeri

(Yûnus Emre)

Örneğinde aslı “kapığ” olan kelime, –ğ sesinin erimesi sonucu Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinin son dönemlerine kadar “ı” yardımcı ünlüsü, yuvarlak şekilde kullanılmış ve –ğ sesinin görevini üstlenmiştir.

3) Harezmi Türkçesinde başlayan, Çağatay Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olan kelime başı ve ilk hece e’lerinin i’ye dönmesi olayı eserde yaygın bir şekilde görülmekle birlikte bu durum için de bir tutarlılık söz konusu değildir: *di- (de-), vir- (ver-), ikende (erkende), ni (ne)* gibi. Ni kelimesinin *ne* şeklinde e’li kullanımıyla da karşılaşmaktadır.

3) Elimizdeki eserde, görülen geçmiş zaman ekinin kullanımında ikilikler görülmektedir.

“*Didim bir dem amân virgil aña ben*” dizesinde, ek ince ünlülü kullanılmışken,

“*Didüm Allâh hem ol dem Muştafâni*” dizesinde de yuvarlak ünlülü kullanılmıştır.

Yine aynı şekilde “*kurudu-soyundi*” örneklerinde ek, yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerden ilkinde yuvarlak, ikincisine düz ünlülü olarak gelmiştir.

4) İyelik eklerinin kullanılışında da bir tutarlılık söz konusu değildir:

“*Elüm ayaklarım virdi güvâhı*” dizesi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. T.1.şahıs iyelik ekinin yardımcı ünlüsü, düz ünlülü kelimenin birine yuvarlak, diğerine düz şekilde gelmiştir.

T.3.şahıs iyelik ekinin kullanımında da aynı durum geçerlidir: (*mah*) *yüzünde*, (*tost*) *yüzüne* örneklerinde aynı kelimeye hem düz hem yuvarlak şekilde gelmiştir.

5) Geniş zaman ekinin kullanımında da aynı ikili kullanımlar görülmektedir: *gelür*, *bilür*, *virir* örneklerinde görüldüğü gibi ek, düz ünlülü kelimelere hem düz hem de yuvarlak şekilde gelmiştir.

6) Köktürkçeden itibaren yuvarlak ünlülü kullanılan -dur/-dür faktif ekinin kullanımında da tutarsız kullanımlar söz konusudur. İnce sıradan kelimelere hem düz hem de yuvarlak şekilde gelmiştir: *bindürdiler*, *bildürmeyeler*, *geydirdi*, *indirdiler* gibi.

7) -up/-üp zarf-fiil eki eserde ekseriyetle yuvarlak ünlülü kullanılmıştır: *çalkayup*, *diyüp*, *olupdur*, *çıkarpur* gibi.

8) Soru eki çoğunlukla mı/mi şeklinde düz ünlülü olarak kullanılmıştır. Ancak bu ekin kullanımında daçeşitlilikler görülmektedir:

Nûrîde **mü** deheşde bahri gam furkatde

Ka'r-i mey hayretde düdânemeyem bilmem

(Nûrî)

Bu beyitte “düdânemeyem” kelimesinde ek, ilerleyici ses benzeşmesinin etkisiyle “me” şeklini almıştır.

SONUÇ

Çalışmamıza konu olan Mustafa Efendi tarafından istinsah edilen cönk üzerinde eserin traskripsiyonlu metni hazırlanacak ve bu metin üzerinden dil incelemesi yapılacaktır. Bu çalışmada cönkte geçen şiirler şekil, üslûp ve edebî yönden değil sadece dil özellikleri bakımından incelenecek ve en son eserin gramatikal dizini hazırlanacaktır.

Görüldüğü gibi üzerinde çalışılan cönk, gerek imlâ ve muhteva gerekse diğer özellikleri bakımından cönklerin genel özelliklerini taşımaktadır. Ancak bu cönkte sadece saz şairlerinin değil Divan şairlerinin şiirlerine de çok fazla yer verilmiş ve muhtevayı genellikle Dinî-Tasavvufî edebiyat örneği olan şiirler oluşturmuştur.

Dil özellikleri bakımından ise Eski Anadolu Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özelliklerine daha yakın olmakla beraber özellikle eklerde görülen ikili kullanımlardan dolayı tam anlamıyla Eski Anadolu Türkçesinin dil özelliklerini taşıdığı da söylenemez.

KAYNAKÇA

- Aksoyak, İ. H. (2016). Cönk İmlası. *Milli Folklor Araştırmaları Dergisi*, 111: 5-13.
- Deniz, C. (2015). *Niğde-Bor Kaynaklı Cönkler Üzerine Tetkik (1580-6649-42142 no'lu cönkler)*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düğenci, S. (2012). *Ziyabey Kütüphanesindeki 6740 no'lu Cönk Üzerine Bir İnceleme*. Kayseri: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Elçin, Ş. (1997). Cönkler ve Mecmualar Üzerine. *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*: 11-13.
- Ercilasun, A. B. (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1993). “Cönk” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul:T.D.V. Yay. s: 73-75.
- Güzel, C. (2010). *Ziyabey Kütüphanesi Kaynaklı Cönkler Üzerine Bir İnceleme (6771, 6774, 6776, 6777 numaralı cönkler)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kaya, D. (2007). Kültürümüzde Cönklerin Önemi ve Sivas Kaynaklı Cönkler. *Kültürümüz ve Kitap Sempozyumu*. Sivas: Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları.
- Koz, S. (1977). "Cönk" Maddesi. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul: Dergâh Yayınlar. C. 2. S: 83-85.

TÜRKMEN DEYİMLERİ ÜZERİNE SEMANTİK AÇIDAN BİR İNCELEME

An Research on Turkmen Idioms in terms of Semantic

EMRAH YILMAZ

Gazi Üniversitesi

Öz: *Günlük hayatın vazgeçilmez ögesi olan deyimler, bir dilin kültür hazinesi mesabesinde. Deyimler üzerinden bir dilin ifade etme derecesini ve inceliklerini; o dili konuşanların beyin gücünü ve dil psikolojilerini; halkın tarihini, medeniyetini ve yaşam zenginliğini tetkik etmek mümkündür. Kelimelerin kavram boyutuyla düşünen insan, dünyayı ana dilinin penceresinden algulamaya, anlamlandırmaya ve takibe başlar. Dolayısıyla dilin anlatım gücü ve kavram zenginliği, bir milletin kültür yapısı, inançları, ananeleri, tarihi ve tabii hadiseleri, hayat karşısındaki tavrı ve refleksleri de dile yansır. Bu bağlamda bir dilin bütünüyle kavranabilmesi için de deyimlerinin mutlak surette incelenmesi gerekir. Deyimler vasıtasıyla bir toplumun sosyo-kültürel yapısı ve dil hassasiyeti hakkında da analizler yapılabilir. Bu çalışmada örnek olarak seçilen bazı Türkmen deyimleri, idrak semantiğinin verileri ışığında değerlendirilmeye çalışılacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Türkmen deyimleri, idrak semantiği, metafor, göstergebilim.*

Abstract: *The idioms, which are indispensable elements of everyday life, are a language of cultural treasure. The degree and subtlety of expressing a language through idioms; Those speakers who speak the brain power and language psychology; It is possible to examine the history, civilization and richness of life the people. A person who thinks of the concept of the words as a concept, starts to perceive, understand and follow the world from the window of the mother tongue. Therefore, language is reflected in language and concept richness, culture structure of a nation, beliefs, pamphlets, history and natural sciences, attitudes and reflexes towards life. In this context, in order for a language to be understood in its entirety, its utterances must be examined in absolute terms. Analyzes can also be made about the socio-cultural structure and language sensitivity of a society through idioms. Some Turkmen idioms selected as an example in this study will be tried to be evaluated in the light of the knowledge cognitive semantic.*

Key words: *Turkmen idioms, cognitive semantics, metaphor, semiotics.*

GİRİŞ

Türkmenistan'da frazeologiya/durnuklı söz düzümleri olarak tanımlanan deyimler üzerine yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında; “*Frazeologik Sözlük*” adıyla ilk deyimler sözlüğünün 1947 yılında H. Baylyev ve P. Azimov tarafından yayımlandığını (Babayev 1962: 29), H. A. Baskakov ve M. Y. Hamzayev'in 1956 yılında beraber hazırladıkları “*Ruşça-Türkmençe Sözlük*”te de deyimler hakkında kısa açıklamalara yer verildiğini, 1957 yılında M. Hamzayev tarafından kaleme alınan “*Türkmen Sovyet Dil Biliminiñ Ösüş Yolu*” (Hamzayev 1957: 27) ve 1958 yılında yayımlanan S. Altayev'in “*Türkmen Dilinde Evfemizimler*” (Altayev 1958: 40) adlı makalelerinde de deyimlere genel olarak değinildiğini ifade edebiliriz. S. Altayev tarafından aynı yıl tercüme yoluyla yapılan “*Rus Dilindeki Durnuklı Söz Düzümleriniñ Tercime Edilişi*” adlı bir çalışma mevcuttur. 1959 yılına gelindiğinde C. Kuliyeve tarafından deyimler üzerine “*Tokmak*

Jurnalının Dilindeki Durnuklu Söz Düzümleri” adlı stilistik bir çalışma yapıldığı söyleyebiliriz (Babayev 1962: 29).

Deyimler konusunda yapılan en son sözlük çalışması ise dört yüz sayfadan müteşekkil *Türkmen Dilinin Frazelogik Sözlüğü* adıyla 1976 yılında S. Altayev, G. Açılova ve S. Gücükov tarafından hazırlanmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemle birlikte kırk yıllık bir zaman diliminde sözlü kültür geleneği zengin bir milletin ortaya koymuş olduğu deyimlerinin yakın zamanda henüz derlenip işlenmemiş olması pek şaşırtıcıdır. Türkiye’de Prof.Dr. Mehmet Kara ve Doç.Dr. Ahmet Karadoğan tarafından 2004 yılında hazırlanan “*Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*” adlı eser ise 1976 yılında S. Altayev ve arkadaşları tarafından derlenen *Türkmen Dilinin Frazelogik Sözlüğü* adlı çalışma esasında Türkiye Türkçesine aktarılmıştır ve modern Türkmen Türkçesinin deyimlerini ihtiva etmemektedir.

Türkiye literatüründe deyimlerle ilgili çalışmalara genel olarak bakıldığında; deyimleri oluşturan kavramların “*gerçek anlamı dışında yan anlamları ile kullanıldıkları, etkileyici bir anlatım gücüne sahip oldukları, değişip çekiplenebildikleri ve özel anlatım kalıplarıyla sunulduğu*” hususunda bilim adamlarının uzlaştıkları söylenebilir (Korkmaz 1992: 43; Aksoy 1998: 52; Aksan 2009: 35; Hatipoğlu 1982: 194).

Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğünde deyim; “*Anlam açısından bir bütünü oluşturan, bir fikri karşılayan sabit ve değişmeyen söz öbekleri*” şeklinde tanımlanır (TDDS 2016: 310).

Çağdaş dilbilimin ve yapısalcılığın kurucusu olarak kabul edilen Ferdinand de Saussure (1857-1913), dilin bir *göstergeler sistemi* olduğu görüşünü ileri sürer (Vardar 1982: 26). Saussure, dil ile söz ayırımına giderek dilin bir göstergeler sistemi olduğundan hareketle sözün de dilin somut kullanımı olduğuna dikkat çeker ve sözün arkasında soyut toplumsal bir yapının var olduğu kanısındadır. Saussure, sözcüklerin işaret ettiği kavram olarak tanımlanan gösterge’nin *gösteren* (ses imgesi) ve *gösterilen* (imaj şeması, zihinsel haritalama) yönüne dikkat çeker (Moran 2016: 188). Dolayısıyla dilbilimciler dile kendi kavramsal sistemi içerisinde yaklaşıp idrak semantiğinden bakarak dilin zihinsel tasvirlerini *kognitif üçgen* (cognitive triangle) adını verdikleri insanı çevre kuşatan üç dünyanın (*iç dünya, dış dünya, dil dünyası*) varlığıyla ilişkilendirerek göstermek çabasındadırlar.

Felsefi temelleri Gestalt psikolojisine dayanan ve 1980’lerden bu yana aktif olarak kullanılan idrâk semantiğinin faaliyet alanları temelde anlam bilimi, söz dizimi ve şekil bilgisinden oluşmakla birlikte pek çok kavramsal süreç, dil edinimi, fonoloji, art süremsel (diachronic) araştırma metodu, tarihsel dilbilimi ve yüksek gramatikal yapılar gibi çalışma alanlarını da irdeler (Croft-Cruse 2004: 1-5) İdrak dilbiliminde metafor ve metonim arasındaki kavramsal etkileşim incelenirken imaj şemalarından bahsedilir ve imaj şemaları somut deneyimleri yapılandırmanın yanı sıra metaforlar vasıtasıyla soyut deneyimleri de yapılandırır (Lakoff 1987: 453). Bu imaj şemalarının iki temel özelliği vurgulanır: 1-Metonimik haritalanmada baskın hedef ve kaynak arasındaki ilişkin yapısı, 2- Metafor ve metonim arasındaki aksiyolojik değer (Velasco 2001: 47).

Klasik görüşte istiare olarak ele alınan ve modern görüşte ise nesnelere imaj şemalarının insan zihnine akseden biçimlerinin, zihindeki algılayış sürecinden geçirildikten sonra dinleyiciye aktarmada kullanılan bir anlatım yolu olarak da nitelendirilen metafor; bir kavramı daha farklı, belirgin ve canlı bir şekilde ifade etmek için başka bir kavramın kaynak olarak belirlenmesi ile iki kavram arasında benzerlik, karşılaştırma, çağrışım veya yakınlaştırma ilgisi kurulması neticesinde meydana gelen anlam ilişkisi ve *hedef alan* olarak belirlenen kavramın *anlam alanına* nüfuz etmesiyle oluşturulan *kaynak alan* veya *sonuç* şeklinde tanımlanır (Bilgegil 1989: 154-168; Lakoff-Johnson 2010: 27; Erdem 2003:

36). Lakoff ve Johnson, 1980'de birlikte yayımladıkları *Metaphors We Live By* adlı çalışmalarında İngilizcedeki metaforları idrak dilbilimi esasında kavram türlerine göre tasnif ederek *ontolojik* (ontological), *yapısal* (structural) ve *yönelmeli* (orientational) metaforlar şeklinde üç grupta ele alır. Ontolojik metaforları da kendi içinde; a) *varlık ve madde metaforları*, b) *kişileştirme*, c) *kapsayıcı metaforlar* şeklinde tanımlar ve kapsayıcı metaforları da; *1-yer metaforları*, *2-görüş-alan metaforları*, *3-olaylar, faaliyetler ve durumlarla ilgili metaforlar* şeklinde alt unsurlara ayırır (Lakoff-Johnson 1980: 25-41).

Doğan Aksan ise metaforları dört kategoride değerlendirir: 1-Organ adlarının doğaya uygulanması, 2-Doğayla ilgili kelimelerin insana uyarlanması, 3-Duyularla ilgili kavramlar arasında aktarmalar, 4-Somutlaştırma (Aksan 1978: 124-155). İleri sürülen görüşlerle birlikte, metaforlar niteliği bakımından beş grupta tasnif edilebilir:

1-Doğal özellikleri olan metaforlar, 2-Zoolojik özellikleri olan metaforlar, 3-Botanik özellikleri olan metaforlar, 4-Metabolik özellikleri olan metaforlar, 5-Ontolojik özellikleri olan metaforlar (Sarıyev 2014: 109, Kondratyeva 2007'den).

Yukarıda bahsi geçen bakış açıları ışığında Türkmen kültürüne ait beş deyim irdelemeye çalışacağız.

Deyim 1: Acal atına münmek/“Ecel atına binmek” (TDFS 1976: 19)

Bu örnekte “ecel”in “binek hayvanına” benzetilmesiyle kaynağını hayvandan alan ontolojik bir metaforun varlığından söz edebiliriz. Kırsal kültürlerde at, *süratin*, *hızın ve hareketin* sembolü gibi tasavvur edilebilir. Dolayısıyla deyimın derin yapısında ecel adeta kişiyi gitmesi gereken yere götürmek üzere görevlendirilen bir yarış atı gibi teyakkuz halindedir. Ölümün habercisi ve taşıyıcısı şeklinde zihinsel bir haritalanmaya gidilmiştir.

Kaynak alan: At

Hedef alan: Ecel

Hedef anlam olarak belirlenen ECEL kavramının BİNMEK eylemiyle At kavramının anlam alanına dahil edilmesi sonucunda *ECEL BİNEK HAYVANIDIR*, yolcusu da “CANLIDIR” metaforu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle kaynak alan olarak seçilen *At* kavramının, *Ecel* üzerine şemalanması sonucu ECEL = CANLIDIR eşitliği sağlanarak ontolojik metafor meydana gelmiştir. Ayrıca soyut bir kavram olan “ecel”in somutlaştırılarak Türk dilinin somutlaştırma eğiliminden istifade edildiğini de belirtmek gerekir. İdrak semantiğinden bakılırsa iç dünyamızdan [İ] “*ecel*” kavramı ele alınmış, dış dünyamızdan [D] “*binek hayvanı* veya *at*” kavramları hedef olarak gösterilmiş ve zihinde kompoze yoluyla sonuca, dil dünyasına [D] (Milli Kültür Kavramına/Gönderge'ye) transfer edilmiştir, denilebilir.

Gösterdiğimiz örnek deyim ile aynı bağlam içerisinde kullanılan bir başka deyim Mahtumkulu eserlerinde de rastlıyoruz: “*Bir gün olur ağaç ata binersin, kalkamazsın kum altında yatarsın*” (MD 2014: 16)

Gönderen: Mahtumkulu,

Alıcı: bizler, okur.

Gönderilen temel ileti/Mesaj: “ÖLÜM” düşüncesi,

Gönderilme zamanı: 18. yy,

Gösteren: 1-Ecel atı, 2-Ağaç at.

Gösterilen: Ölüm kavramına matuf imaj şeması “zihinde beliren hayali ve öznel bir görüntü”

Gönderge/Milli Kültür Kavramı: Türkmene aittir,

Bağlam/Anlam bileşenlerinden ortaya çıkan sonuç: Fâni âlemden ebedî âleme irtihâl etmektir. Ölmek, tabuta konulmak, son yolculuğuna uğurlanmak, dört kolluya binmek, imam kayığına binmek.

Anlatım tarzı: “Bir gün olur ağaç ata binersin, kalkamazsın kum altında yatarsın” diyerek sonucu da belirttiğinden *kuşatıcı ve bütünsel bir bakış açısıyla* aktarılmıştır,

Kullanılan anlatım tekniği: Ölüm düşüncesi hatırlatılarak “Çağrışım Tekniği”nden (leomotif), klasik edebiyatımızda (telmi) sanatından yararlanılmıştır.

Yapısal özelliği: Manzum şeklinde kaleme alınmış olup *eş süremsel anlatı* söz konusudur.

Kelime türleri, tamlama grupları ve morfolojik açıdan sentezi:

Ecel atına binmek > Ad + Ad + Fiil → ST → A₁ + 3. T.Ş.İ.E. + Kay. S. + A₄ + Mastar

Ağaç ata binmek > Ad + Ad + Fiil → ST → A₁ + A₄ + Mastar

Deyim 2: Söviş bilen garşı almak/ “Kurban ile karşılamak” (TDFS 1976: 309)

Klasik Türk edebi metinlerinde karşılaştığımız ve modern Türkmen Türkçesinde de “*söviş etmek*” (TDFS 1976: 309) şeklinde kullanılan fakat Türkmen Deyimler Sözlüğüne “*Söviş bilen garşı almak*” (Kurban ile karşılamak) şekliyle henüz dahil edilmemiş olan bu deyimde değerler yargısı, aksiyoloji, toplumsal imgeler/kültürel kodlar açısından bakılacak olursa;

Genelde Türk toplumunun özelde ise Türkmen halkının misafir ağırlama geleneğine dair ipuçlarına ulaşılabilir. Türk felsefesine göre gelen misafir Tanrı adından gelmektedir. Çünkü bir eve girileceği vakit ev sahibinden “*Tanrı misafiri kabul eder misiniz?*” diye nezaket ifadesiyle müsaade istenir, öylece girilir. Bu nezaket ifadesi de misafire yapılan izzet, ikramın derin yapıda Tanrı’ya hürmeten yapıldığını ve halka hizmet Hakk’a hizmettir anlayışını göstermesi bakımından dinî bir değer olarak kabul edilebilir. Yine Türk-İslam medeniyetinin getirmiş olduğu bir anlayışın ürünü olarak Türkmen kültüründe ev de kutsal bir mekan kabul edilir ve eve girildiği vakit kimse olmasa bile selam verilir, akabinde içeri girilir. Bu ritüelle birlikte “*söviş*” sözcüğünün anlam katmanları da analiz edildiğinde Türkmen mefkuresinde tekabül ettiği karşılığı toplumsal imge/kültürel kod kavramı ile izah edilebilir.

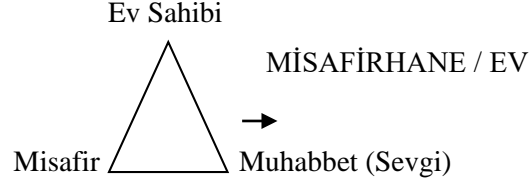
Misafir ağırlama ve *söviş* ile karşılama kültürünün izlerini 18. yy metinlerinde ve Mahtumkulu örneğinde de görmekteyiz: *Mıhman geler alıs yerden garşılasañ söviş bile* (Aşırov 2013: 109) “misafir gelir uzak yerden karşılasan kurban ile”; *Baglı bolar Muhannasıñ gapısı, mıhman gelse bolmaz sovki-sapası* (Aşırov 2013: 385) “Bağlı olur Muhannesin (şeytan) kapısı, misafir gelse olmaz zevk ü sefası”; *Gelen aş diyip gelmez tursutmagıl yüz, nana mütüç däl söze mıhmandır* (Aşırov 2013: 256) “Gelen aş deyip gelmez ekşitme sen yüzünü, ekmeğe muhtaç değil söze misafirdir.”

Yukardaki örneklerden de anlaşılacağı üzere şair; misafirin kurbanla karşılanması gerektiğine, misafir olan eve şeytanın giremeyeceğine, gelen misafire yüz ekşitmeden güler yüzle davranılmasının uygun olacağına, misafirin kendi bereketiyle geldiğine ve ekmeğe değil söze misafir olduğuna dikkat çekmektedir. Rızık endişesi güdülmediği içindir ki; Türk toplumu samimi bir edayla *Misafir umduğunu değil bulduğunu yer* atasözünü kullanmıştır. Esasen misafire gösterilen ihtimamın izlerini Türkmen atasözlerinde de görmek mümkündür:

- Mıhman atadan uludur (TNA 2002: 257) > *Misafir dededen büyüktür.*
- Mıhmana aş goy iki elini boş goy (TNA 2002: 256) > *Misafire aş koy, iki elini boş koy.*

- Öy eyesi mihmaniñ guludur (TNA 2002: 257) *Ev sahibi misafirin hizmetkarıdır.*
- Mihman gelmeyän öyüñ yıkılanı yağşı (TNA 2002: 257) *Misafir gelmeyen evin yıkılanı iyi.*

Tüm bu verilerden hareketle;

Üç kavramın birleştiği doğal yaşam alanını **MİSAFİRHANE = İNSANLIĞIN ADRESİ** olarak düşünmek mümkündür. Bu üçgenin temelinde var olan aksiyolojik çözümlemeye;

- Paylaşmak ve kardeşlik duygusunun egemen olmasından,
- İnsanî değerlerden (muhabbet, sevgi, sadakat, vefa vs...),
- Kalbî birliktelikten, misafirperverlikten ve yardımseverlikten söz edilebilir.

Dilbilimciler dilin zihinsel tasvirlerini *kognitif üçgen* (cognitive triangle) adını verdikleri insanı çepeçevre kuşatan üç dünyanın (iç dünya, dış dünya, dil dünyası) varlığıyla ilişkilendirerek göstermek çabasıdadırlar. Gramatik kavramıyla *kelime türleri* ve *morfolojik* yapılar; kognitif kavramıyla dilin *iç dünyası* ile *dış dünyası* arasındaki ilişkiye; semantik kavramıyla deyim *anlam katmanlarına* değinilmektedir. Bu çalışmalar ışığında Mahtumkulu'ndan örnek aldığımız deyim idrak semantiğinden bakacak olursak;

Deyim 3: *Dovzahu satın almak* / “Cehennemi satın almak”

Dünyaya gelenlerin gitmesi gerek,
Korku çok müminler haberdar olun.

Dûzahı satın alan şeyh Bahaveddin,

Yine bir dûzah var, haberdar olun. (MDS 2016: 226)

Gramatik / Yapısal: Ad + B. Fiil → A₁ + Mastar

Kognitif / Kavramsal: Cehennem'in niteliği ***ticaret ile ilişkisiyle*** ortaya konmaktadır (satın al-)

Semantik / Anlamsal: Merhamette sınır tanımamak, şefkat timsali olmak.

Şairlerin yaratıcılık sürecinin en mühim belirtilerinden biri de sözcüksel sapmalara veya alışılmadık bağdaştırmalara yer vermesidir. Metaforik açıdan bakıldığında deyimde hedef anlam olarak belirlenen *dûzah* kavramının *satın almak* eylemiyle ticaret kavramının anlam alanına dahil edilmesi neticesinde *dûzah* satın alınabilen bir *nesnedir/metadır* eşitliği sağlanmıştır. Ancak bu deyimde geçen “*dûzah*” ve “*satın almak*” göstergeleri, göndergesel anlamı dışında metnin derin katmanında başka bir hakikate, dinî motife işaret etmektedir:

Şiirde anlatılan konuyu bir bütün olarak ele aldığımızda; deyim *satın almak* kaynağı, merhamet timsali Hz. Ebu Bekir'in *Ya Rabbi vücûdumu o kadar büyüt ki, cehennemi ben doldurayım. Oraya bir başkası girmesin* sözüne dayanmaktadır. Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Muhammet Bahaeddin'in şahsında Hz. Ebubekir'e atıfta bulunulmuştur. Türkmen şairi Mahtumkulu'nun bu minvalde söylediği bir başka dikkat çeken ifadesi de “***Dûzahıñ gapısını bağlamak/Cehennemın kapısını bağlamak***” (MDS 2016: 227) deyimidir. Şairin

cehennem ve cennetle ilgili diğer ifadelerine dikkatle bakıldığında “*cehennem satın alınır; ancak cennet hediye edilir*” düşüncesi hakimdir.

Deyim 4: Saçı sübse eli kesevi olmak / Saçı süpürge eli orak olmak (Kara 2014: 207).

Türkmen deyim sözlüklerinde *çok zahmet çekmek, haddinden fazla eziyet görmek, sıkıntı içinde yaşamak* şeklinde ifade edilen deyim, Türkiye Türkçesinde *saçını süpürge etmek* deyiimiyle karşılık bulur. Burada saçın süpürge ile elin de orakla ilişkilendirilmesi neticesinde insandan cansız nesnelere bir aktarım yapıldığını görmekteyiz. Dolayısıyla konu dilbilimi açısından değerlendirilirse; dilin kendi göstergesel sistemi içerisinde ontolojik bir metafora yer verildiğini söyleyebiliriz.

Süpürge ve *orak* kavramları üzerine kurgulanan zihinsel haritalamadan veya imaj şemasından hareketle dil konuşurunun kırsal bir coğrafyada ve hayatla iç içe yaşadığı sonucuna varılabilir. Diğer bir ifadeyle yukarıda kullanılan kavramlardan hareketle kültür taşıyıcısının kültürel pasaportuna ve toplumsal dokusuna dair ipuçları elde edilebilir. Bu durum sözcükler içerisinde önemli bir yekunu teşkil eden deyimler üzerinden toplumsal imgelere, kültürel kodlara, hayatı algılayış ve ifade ediş biçimlerine, toplumun genel temayülüne ve millî karakterine dair verilere ulaşmanın mümkün olduğunu göstermektedir.

Deyim 5: Soñkı tükürlük sakal ezmez/ Son tükürük sakal ezmez (TDFS 1976: 308).

Türkiye Türkçesinde “*son pişmanlık fayda etmez*” deyiimiyle aynı bağlam içerisinde kullanılan bir deyimdir. Deyimdeki temel iletinin ve düşüncenin asıl yükü “*tükürük*” ve “*sakal*” kavramlarına yüklenmiştir. Söz konusu kavramların olumlu ve olumsuz kullanımları üzerinden zihinsel bir manevra yapılmıştır. Metinde verilen temel mesaj; tedbir almak, hataya mahal vermemek, dikkatli davranmaktır. Deyimin derin yapısından hareketle konuyu değerler yargısıyla değerlendirecek olursak, muhatap kitleden beklenen en uygun davranış sakalın hakkını vermektir. Aksi halde sakalın tükürülecek bir hedef haline gelmesi kaçınılmazdır.

Örnek deyimde sakal kavramı, “*sakalım yok ki sözüm geçsin*” cümlesinde olduğu gibi inandırıcılığı veya ikna etmeyi sembolize ederken tükürük kavramı temel anlamıyla olumsuz düşüncüyü, başarısızlığı ifade etmektedir. Ancak Türk toplumunun genel karakteristik özelliği dikkate alındığında tükürük kavramına olumlu anlamların yüklendiğini de görmekteyiz. Kimi zaman nazardan ve kötü ruhlardan korunmak için yapılan bir ritüel olarak karşımıza çıkarken kimi zaman da bir erenin/arifin tükürüğü şeklinde şifa veren özelliğiyle kendisini gösterir. Türkmen kültüründe tükürükle ilgili dikkat çeken başka bir husus da, günlük konuşmada *verilen sözün yerine getirileceğini taahhüt etmeyi* gösteren bir ritüel olarak; “*eğer sözümü tutmazsam evliya boynumu kessin*” manasında işaret parmağı dil ile ıslatılıp boyuna götürülür. Böylece muhatap kişi ikna edilmek istenir. Yapılan bu eylem psikolojik açıdan çözümlendiğinde muhatap kitleden bir ikna veya baskı/sorumluluk hissi uyandırmaya yönelik önemli bir parametre olarak değerlendirilebilir. Tükürük eylemini aynı bağlam içerisinde sosyolojik açıdan çözümlendiğimizde ise konuşma dilindeki *sözleşmenin mühürü* olarak kabul edebiliriz.

Örnek deyimde olumlu özelliğiyle aksettirilen sakal kavramının da Türkmen kültüründe olumsuz düşüncüyü yansıttığı deyimlere rastlamak mümkündür: *ayıbı ortaya çıkmak, keli görünmek, kıymetten düşmek, sözüne itibar edilmemek* manasında *yün sakgal bolmak* deyiimi de kullanılmaktadır.

SONUÇ

İncelediğimiz deyimlere genel olarak bakıldığında Türk dilinin somutlaştırma, dolaylama, çok anlamlılık özelliğinden ziyadesiyle istifade edildiği görülmektedir: “*ecel*

atına binmek/cehennemi satın almak” gibi. Denilebilir ki; çapı çevresinden geniş olan ve sözvarlığı içerisinde mühim bir yekunu teşkil eden her deyim kendi özgül ağırlığı içerisinde değerlendirmek gerekir. Deyimler üzerinden bir milletin millî karakteri ve karakter analizleri, sosyal psikolojisi, ruhsal betimlemeleri, dünyayı anlamlandırma becerisi, kültürel dokusu, zihin gücü, muhakeme yetisi, dil hassasiyeti, kültürel belleği hakkında analizler yapma imkanı mümkündür. Bu bakımdan deyimler sosyo-kültürel yapısı ve taşıdığı mahiyeti itibarıyla disiplinlerarası incelemeye tabi tutulması gereken kültürün zengin unsurlarıdır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara: 1978.
- . *Türkçe Tabirler Sözlüğü*: İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1993.
- . *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.
- AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 1. ve 2. cilt, İst: İnkılap Yay., 1988.
- ALTAYEV, S., ve diğer. *Türkmen Diliniñ Frazelogik Sözlüğü*, Aşkabat: İlim Neşr., 1976.
- AŞIROV, Annagurban. *Magtimgulı Divanı*, Aşkabat: Türkmen Dövlət Neşr. Gul., 2013
- BABAYEV, Kakacan. *Türkmen Dilinde İdiomalar*, Aşkabat: 1962.
- BİLGEGİL, Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, Belagat*, İst: Enderun Kitabevi, 1989.
- CROFT, William; CRUSE, D. Alan. *Cognitive Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- CUYCKENS, H. ve diğer. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*, Berlin: Gruyter 2003
- ÇETINKAYA, Bayram. "Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelenmesi", Afyon: Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- ERDEM, Melek , *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Ankara: KÖKSAV Yayınları, 2003.
- GELDIYEV, G.-ALTIYEV, A. *Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi*, Ankara: AKMY, 2002.
- GUIRAUD, Pierre. *Dilbilim, Anlam Bilim*, (Çev.: Berke Vardar), İst.: Multilingual, 1999.
- kayıtları hakkında*, Aşkabat : Miras Neşriyat, 2000.
- HATIPOĞLU, Vecihe. *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: DTCF Yay., 1982.
- KARA, Mehmet-KARADOĞAN, Ahmet. *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Etkileşim, 2014.
- KIYASOVA, G.-vd. *Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlüğü*, Aşkabat, İlim Neşriyat, 2016.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- LAKOFF, George and JOHNSON, Mark. *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İst: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- LAKOFF, George-JOHNSON, Mark. *Metaphors We Live By*, London: Chicago Press, 1980.
- LAKOFF, George. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- MORAN, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- PALMER, F.R. *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- RİFAT, Mehmet. *Göstergebilimin ABC'si*, İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- SARI, Selcen Koca. *Kutadgu Bilig'de Metaforlar*, Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- SARIYEV, Berdi. *Klasik Düşüncenin Türkmen Mimarları: Devletmehmet Azadi ve Oğlu Mahtumkulu*, İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları, 2014.
- TOKLU, Osman, *Şiir Dili ve Çevirisi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- VELASCO, Olda İsabel Diez. *Metaphor, Metonymy And Image-Schemas: An Analysis of Conceptual Interaction Patterns* Journal of English Studies, Volume-3, 2001.
- YILMAZ, Emrah. *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2016.

KISALTMALAR

- TDDS: Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi
TDFS: Türkmen Diliniň Frazelogik Sözlügi
TNA: Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi
MDS: Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü
B.Fiil: Birleşik fiil
ST: Sıfat Tamlaması
A₁: Yalın hâl
A₂: İlgi hâli
A₃: Yükleme hâli
A₄: Yaklaşma hâli

NOGAY TÜRKLERİ VE ORDU'DA NOGAY YERLEŞİMİ

ERTAN SARIKAYA

Ordu Üniversitesi

Öz: Günümüzde Nogay Türkleri Kafkasya'da ve Kuzey Hazar bölgesinde yoğun olarak yaşamaktadırlar. Tarih sahnesine çıktıkları bu topraklarda kendi kültürlerini ve dillerini yaşatmış olan Nogay Türkleri, zaman içerisinde Rus zulümlerine uğramış ve bu büyük sürgün yıllarında yurtlarından terk edilmek zorunda bırakılmışlardır. Kafkasya sınırları içerisinde yer değiştirmek zorunda kalan Nogayların bir bölümü o dönemlerde Osmanlı Devletine sığınmış ve Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Zor zamanlardan geçen Nogaylar bugün büyük sıkıntılar içerisinde varlık savaşı vermektedirler. Yapılan bu çalışmada Nogay tarihine ışık tutarak zaman içerisinde yaşadıkları önemli olaylar, değişimleri ve sosyokültürel yaşamları ele alınmıştır. Ayrıca ülkemiz sınırları içerisinde Ordu vilayetine yerleştirilmiş olan bazı Nogay aileleri hakkında da bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Nogay Türkleri, Ordu, Büyük Sürgün, Kafkasya Türkleri.*

GİRİŞ

Moğol İmparatoru Cengiz Han zamanında ülke toprakları batı da Anadolu içlerine ve kuzeyde Kafkasları da içine alarak bugünkü Macaristan sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Cengiz Han, toprakları altı oğlu arasında paylaştırdı. Kafkaslar ve çevresini oğlu Cuçi Han'a bıraktı. Cuçi Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Batu Han geçti ve Batu Han Kuman Kıpçak Türkleriyle burada Altınordu Devletini kurdu(1223-1502).Berke Han zamanında Moğol baskıları sürmekteydi. Ülkedeki iç karışıklıklar ve taht kavgaları nedeniyle de devlet hanlıklara ayrılmıştır. Bu hanlıklardan biri de Nogay hanlığıdır. Berke Han'ın ordu komutanı Nogay Han, kendisine bağlı il ve uruglarla hanlık kurmuştur ve bu hanlığa Nogay adı verilmiştir. Nogay Han'a bağlı il ve uruglara da Nogay denmiştir. Nogayların Cuçi ulusundan olduğu da söylenmektedir. Aslen Kazak Türkleridir.

Nogay adı tarihte ilk kez bir Türk devleti olan Avarlar döneminde geçmektedir. Kafkaslarda Altınordu devletinin ordu komutanının adı Nogay olduğu gibi Kafkaslar ve Kırım bölgesinde bulunan Avarların hükümdarının adı da Nokay'dır. Noğ ve Nok kelimesi sağlam , güçlü anlamlarına gelmektedir. Ay ile birleştiğinde Nogay-Nokay kelimesi "sağlam-güçlü aile" anlamına gelir.

NOGAY TARİHİ

Nogay Han Altınordu devletine tabi bir şekilde yaşamıştır. Batu Han döneminde askerlik görevine başlayan Nogay, Berke Han döneminde ordu komutanı olduktan sonra birçok savaşa katılmış ve zaferlerle dönmüştür. 1252 – 1269 yılları arasında komutanlığı döneminde Kafkaslar ve çevresine akınlar düzenlemiş, İran'daki İlhanlılar hükümdarı Hülagü Han ve sonraki hükümdarlar üzerine birkaç kez akın yapmıştır. Komutan Nogay

Mısır da kurulmuş olan Memlük devletinin hükümdarı Sultan Baybars ile ilişkilerde bulunmuştur. Alınan zaferler neticesinde Berke Han, Nogay'a Don ırmağı ve çevresindeki bölgenin hakimiyetini vermiştir. Berke Han'ın ölümünden sonra o bölge tamamen Nogay Han'ın hakimiyeti altına alındı ve Nogay Hanlığı kurulmuş oldu (1298).

Nogay Han kendisine bağlı uruglar ile önce Kırımın batısına göç etmiş ve bir süre orada yaşamıştır. Daha sonra İdil nehrinin doğusuna geçerek Kafkasların kuzeyine yerleşmiştir. Kuman Kıpçak Türklerinin bir kolu olan Nogaylar burada nüfuzlanarak büyük bir hanlığa dönüşmüştür. Sınırlar kuzey de İrtiş nehri ve geniş düzlükler, batı da İdil(Volga) nehrinden başlayarak doğuda Emba nehrine ve Aral gölüne dek uzanmaktaydı. Merkezi bölgesi ve Nogay Han'ın kışlık ikametgah yeri Saraycık şehriydi. Saraycık daha sonra Nogay Orda devletinin başkenti olmuştur. Nogaylar esas olarak DestiKıpçak sahasında yaşamışlardır. Nogay ordası ve Nogayların yaşam alanlarının sınırlarını hayvancılık faaliyetleri ve hayvan sürüleriyle mevsimlik göç imkanları belirlemiştir.

Nogaylar, Arapların bu bölgede münasebetler kurmasıyla Berke Han ve ordu komutanı Nogay han islamiyeti kabul etmişlerdir. Savaşlarda da galibiyet almaları hilafet için alınan bir intikam ve islamiyetin zaferi olarak anıldı. Dolayısıyla Kıpçak bozkırındaki Şamanist ve Hristiyan Türklerde müslüman olmuşlardır.

14. yy. da Nogaylar bölgede hakim bir güç haline geldi. Bu durumdan hoşnut olmayan Altınordu hükümdarı Toktamış Han Nogaylar üzerine seferler düzenledi. Bölgede iyi ilişkiler kuran Nogay Han çevre boyların da desteğiyle Toktamış Han'a karşı savaştı. Bu savaş neticesinde Nogaylar ağır bir yenilgi aldı ve düzenleri bozuldu. Nogay Han'ın ölümünden sonra Nogaylar bir araya gelmekte zorlandılar. Altınordu devleti Başkomutanı Edige Bey, Nogayları tekrar bir arada toplamaya çalıştı. Buna karşılık Altınordu devletine karşı Moğol İmparatoru Timurdan yardım istedi. Ve Timur Altınordu devletine sefer düzenleyerek Toktamış Han'ı öldürdü ve devlet yıkılma dönemine girdi. Taht'a Temur-Kutluk Han oturdu. Bu sırada çok güçlenen Edige Bey ülkenin çeşitli bölgelerinin idaresini oğullarına verdi. Tekrar bir araya gelen Nogaylar'ın başındaki isim Edige Bey'in oğlu Nurettin'di(1420). Edige Beyin öldürülmesinin ardından Altınordu devleti yıkıldı ve parçalandı. Bunun sonucunda Nurettin Bey önderliğinde Nogay Orda devleti kurulmuş oldu(1426-1558). Böylece bütün Nogaylar Nurettin Bey'in çevresinde toplandılar. Nogay Türk Orda'sı İdil'den(Volga) Balkaş'a ve Aral gölüne kadar dek geniş bir sahayı sınırları içine alıyordu. Başkenti Yayık da bulunan Saraycık şehri oldu.

Polonyalı Coğrafyacı Mehowski'ye göre Nogay devletinin nihai olarak şekil alması Edige Han'ın torunu Vakkas zamanında gerçekleşir. Yıkılan Altınordu devletinin mirası üzerine yapılan kavgalara Nogay şehzadeler de katılmıştır. Kırım Hanları ile mücadele etmişlerdir. Kırım Han'ı Muhammed Giray Han'a karşı Nogay şehzadeleri Ağış ve Mamay birlikte hareket ederler. Kırım Han'ı Muhammed Giray'ın öldürülüşünde bu Nogay şehzadelerinin payı büyüktür (1523).

Nogay Orda hükümdarı İbak Bey'in ölümünden sonra yerine Musa Mirza geçmiştir. Musa Mirza öldükten sonra yerine Şeyh Mamay geçmiştir. Şeyh Mamay'ın ana yurdu Sibir Hanlığı ve Kazak Ordasına yakın Sıra nehri dolaylarındaydı. Şeyh Mamay'ın ölümünden sonra yerine Musa Mirzanın oğlu Yusuf Mirza geçmiştir (1550) . Yusuf Mirza, beyliği döneminde Osmanlı ile dostane ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Osmanlı devletine gönderdiği elçi ile Osmanlı padişahının verdiği cevap şudur ; "Haşmetli Hüdaverdigar" dan bir elçi geldi. Hüdaverdigar bana kardeşlik ve dostluk sözleri ilettiler. " dedi. Osmanlı padişahı elçi ile Yusuf Mirza'ya gönderdiği mesaj ise ; "Yusuf, sen beylerin beyisin. Senin dostlarının dostu, düşmanlarının düşmanı olacağım." dır. Böylece Osmanlı padişahının Yusuf Mirza'ya emir-ül ümeralık verdiği anlaşılmaktadır. Astrahan ve Nogay Devletlerinin toprakları geniş yer tutmaktaydı. Osmanlı devleti, Nogay orda devleti ile Astrahan

hanlığına sefer düzenlemek ve sınırlarını Kafkaslarda genişletmek istedi ise de bu gerçekleşmemiştir.

Rus Çarlığı bu dönemde sınırlarını genişletmek amacındadır ve Kazan Hanlığını ele geçirmiştir. Bunu fırsat bilen İsmail Mirza Rus desteğini almak istemiştir. Karşılıklı görüşmeler neticesinde Ruslar İsmail Mirza'ya arka çıkmışlardır. Amaç Osmanlı devletinin nüfuz alanını daraltmak ve Nogay devletini ortadan kaldırarak Kırım Hanlığına karşı bir güç oluşturmaktır. İsmail Mirza'yı desteklemelerinin nedeni de budur. İsmail Mirza da Beylerinin desteğini alarak devletin başına geçme arzusundaydı. Yusuf Mirza ise çevre hanlıklarla yakın akrabalık ilişkileri kurarak güçlü bir devlet olmak ve Rusların ilerlemesini kısmen de olsa yavaşlatmak istemiştir. Ama Rus yanlısı İsmail Mirza Osmanlı yanlısı Nogay Orda hükümdarı Yusuf Mirzayı öldürmüştür ve başa geçmiştir. İsmail Mirza'nın yanından ayrılan, Yusuf Mirza'ya yakın olan Nogaylar Kadı Mirza'nın himayesinde 1557 yılında İdil nehrini geçerek Azak denizi ile Kabardağ bölgesi arasında Kuban ırmağı yakınındaki topraklara yerleştirildiler. Burada oluşturulan ordaya Küçük Nogay Ordası denmekteydi. Bunun sonucunda Nogay Orda devleti dağılmış ve yıkılmıştır(1558). Ruslar, bölgeyi hakimiyetleri altına almak ve yeni yerleşimler açmak için İsmail Mirza'ya karşı dostane ilişkiler kurmaya devam etmiştir.

16. yüzyıl içinde Nogaylı bir grup tarafından Bucak Ordası adıyla yeni bir orda kuruldu. Bu orda adını Basarabya'nın güneyindeki Bucak'tan almıştı. Ruslar bu ordaya Belgorod Ordası demişlerdir. Ayrıca Altavul Ordası da Aral denizi çevresinde bulunmaktaydı.

Büyük Nogay ordası üzerindeki yoğun Rus baskısı İsmail Mirza ve Tin Ahmed Mirza zamanında da sürdü(1563-1578). Astarhan seferine Osmanlı Devleti'ni yönlendirenler arasında Nogaylar da vardı, fakat sefer sırasında herhangi bir yardımda bulunmadılar. Büyük Nogay Orda'nın beyi Urus Mirza Rus baskısına karşı direndiyse de Rus yönetiminin etkisi onun zamanında da sürdü. Rusya, bu devrelerde Nogaylarla ilişkilerini görünüşte dostluk çerçevesinde tutma politikası izlemekteydi. 16. yüzyıla ait Rus belgelerinde Moskova'nın düşmanları sıralanırken bunlar arasında hem Büyük Nogay Ordası hem Küçük Nogay Ordası yer alıyordu. Bu dönemde Büyük Nogay Orda'ndan bazı gruplar zaman zaman Rus topraklarına anlaşmazlıklardan dolayı akınlarda bulundular ve ganimet elde ettiler. İdil dolaylarında güvenliği sağlamak ve Büyük Nogayları etkisiz hale getirmek için buralarda yaşayan Nogaylara zulüm yaparak sürgün etmişlerdir. Moskova Çarlığı 1586'da Samara ve Ufa, 1589'da Tsaritsin ve 1590'da Saratov gibi şehirler kurmuştur. Bununla birlikte Astrahan'ı güvenlik altında tutmayı planlıyordu. Nogaylar, Kırım Hanlığının kendilerine karşı izlediği politikadan da memnun değillerdi.

17. yüzyılın başında Büyük Nogay Orda'nın beyi olan İşterek Mirza, Kırım Hanlığının aracılığı olmadan Osmanlı Devleti ile görüşmeler yapmak, Rusya ve İran ile çıkarlarına uygun siyaset izlemek istediye de bunda başarılı olamadı. 17. yüzyılda Nogaylar önemli sıkıntılar yaşadılar. Bunların başında Kalmuk istilâsı geliyordu. Kalmukların ağır baskısı sonucu Nogayların bir bölümü Osmanlı-Kırım koruması altındaki alana kaçtı; bir bölümü de Kalmukların idaresi altına girdi. 1644'te Kalmuklar, Nogayları kendi yanlarına çekmek ve onları eski topraklarına döndürmek için Kabardağ bölgesine sefer yaptılar. Kafkas toplulukları ve Nogayların birleşik güçleri Kalmukları ağır yenilgiye uğrattı. Ancak Kalmukların tehdit ve baskıları sürdü. Rus hükümeti ise Nogayların bozkırdaki egemenliğine son verilmesi ve bozkırın Nogaylardan arındırılması planını uygulamaya başladı.

18. yüzyıl başlarında Nogaylar daha da parçalandı. Bunların bir kısmı Kırım yarımadasında yaşamaktaydı. Yedisan, Camboyluk, Bucak ve Kuban Nogayları, Kırım Hanlığının hâkimiyeti altındaydı. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Nogay problemi de Kırım Hanlığı meselesine bağlı olarak sürdü. Kırım'ın Rusya'nın denetimi altına sokulmasından sonra Nogaylar kendilerine yapılan muameleye tepki gösterdilerse de

1783'te General Suvarov ve Leontyev kumandasındaki kuvvetler onları ağır bir yenilgiye ve kıyımaya uğrattı.

19. yüzyıl içinde Nogayların hayatını etkileyen en önemli unsur göç olayıdır. Rus Çarlığı Nogayların göçlerini özellikle teşvik etmiştir. Bunda Nogayların denetiminin güç olması, verimli Nogay arazilerine el konulması ve Rus iskan politikası gibi sebepler etkili olmuştur. 1850'li yılların sonunda Kuban ve Stavropol Nogayları, ardından Tavrida (Kırım) Nogayları göç etmeye başladı. 1865'e kadar kitleler halinde, sonra da küçük kabilelerle Osmanlı'ya sığındılar. Yaklaşık 600.000 Nogay Anadolu'da Ankara (Polatlı, Şereflikoçhisar, Keçiören), Erzurum, Konya, Kırşehir, Gaziantep (Birecik), Adana (Çukurova), Amasya, Sivas, Ordu (Aybastı, Fatsa, Ünye), Eskişehir (Alpu Aktepe, Işıkören, Yelice köyleri) şehirlerinde iskan edilmişlerdir.

20. yüzyılın içinde sayıları önemli ölçüde azalmış olarak Rusya'da kısmen toplu bir yerleşim manzarası gösteren Nogayların yaşadığı bütün topraklar 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği sınırları içine alındı. Nogayların ihtilâlden sonra başlıca merkezlerinden biri Terskoy bölgesiydi. Nogayların birinci kurultayı 1922'de Açıkulak'ta yapılmıştı; aynı yılın Nisan ayında yapılan bir başka toplantıda yetkililer Nogaylara hangi bölgede kalmak istediklerini sormuşlar, Nogay temsilcileri de Dağıstan topraklarında kalmayı istediklerini söylemişlerdi. Bu toplantıda Nogaylara kısmî özerklik vaadinde bulunulduysa da bu söz yerine getirilmemiştir.

1922'de Kızlar merkezli bir vilâyet oluşturularak Kızlar, Şelkov, Açıkulak, Kayasulin Nogayları bu vilâyetin sınırları içine alındı. 1928-1936 yılları arasında Nogay Türkçesi ile ilgili gelişmeler ortaya çıktı. Bunlar arasında Latin alfabesinin uygulanması söz konusu oldu. Bunun yanında 1936'da Nogay lehçesi resmî dil hüviyetinden uzaklaştırıldı, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden tanınma işlemi yürürlüğe konuldu. 22 Şubat 1938'de Dağıstan'ın kuzey bölgesi beşe ayrıldı, bunlardan biri de Kara Nogay bölgesiydi. II. Dünya Savaşı sırasında Nogay bölgesinden Rusya'nın safında savaşa katılanlardan 2000 kişi hayatını kaybetti.

1957 yılı Nogaylar için sıkıntılarının önemli ölçüde arttığı bir dönemin başlangıcıdır. Bu tarihte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Stavropol yöneticileri Nogay okullarını ve gazetelerini kapatmışlardır. Fakat daha sonraki dönemlerde gazete çıkarılmasına izin verilmiştir. Sovyetlerin dağılma sürecinin ardından Nogaylar haklarını korumak için teşkilatlanma gereği duydular. Rusya Federasyonu içinde Nogay Halkının Birlik Derneği 1989'da Nogay Halkının İkinci Birlik Kongresi yapıldıktan sonra kuruldu. Ancak Nogaylar siyasal ve kültürel haklarının korunmasında önemli ölçüde sıkıntılarla karşı karşıya kaldılar. Bunun için Nogaylar, Türkiye'de Nogay Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneğini kurmuşlardır. TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı) tarafından Nogay Türkleri ile ilgili kültürel çalışmalar yapılmakta ve bu çalışmalar halen devam etmektedir. Nogaylar birlik ve beraberliği sağlamak, kültürlerini yaşatmak amacıyla bir çok faaliyetlerde bulunmaktadır.

Türkiye'de bulunan Nogaylar, özellikle 1800'lü yıllarda yapılan zulüm, sürgün ve zorunlu göçlere rağmen kendi dillerini örf ve adetlerini kaybetmemiş, geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Nogaylar kendi örf ve adetlerini uygulayıp anadillerini konuşmaktadırlar. Genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmakta olup, gelir düzeyi ile eğitim düzeyleri yüksektir. Köylerde emekli sayısı epey fazladır. Bölgedeki diğer Nogay olmayan komşu köylerde "Tarımı biz tatarlardan öğrendik." diye bir deyim kullanırlar. Nogayları Tatar Türkleri olarak görmektedirler. Genelde Nogaylar teknik ve düzenli tarım yaparlar. Köylerde yaşayan Nogaylar da ulusal kimliklerini korumuşlar, adetlerinden ayrılmamışlardır. Yaşanan ekonomik zorluklardan dolayı bir kısmı köylerinden bağlarını koparmadan büyükşehirlere, ilçelere yerleşmişler, bir kısmı da 1960'lı yıllardan itibaren Avrupa da birçok ülkeye gitmişlerdir ve oralarda yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır.

Köylerinde tarım ve hayvancılıkla geçinen yöre halkı, köylerinin dışında günümüz koşullarına göre meslek edinmişlerdir.

Nogayların Tarihi yerleşme alanları; Don - Kuban ırmakları arası, Kırım bölgesi, Astrahan bölgesi, Hazar'ın kuzey bölgesi, Aksu-Özü ırmakları arası ve Tuna ırmağı çevresidir. Göçebe ve yerleşik bir hayat sürerlerdi. Göçebe olanlar hayvancılıkla uğraşır ve derme çatma evlerde otururlardı. Yerleşik hayat sürenler daha çok ziraatla uğraşırlar, "Kara Öykü" denilen evlerde otururlardı. Nogaylar, askeri birer kuruluş olan boylar halinde teşkilatlanmışlardı.

GÜNÜMÜZDE NOGAYLAR

Günümüzde Nogay Türkleri Kuzey Kafkasya'nın değişik yerlerinde dağınık bir biçimde Karaçay-Çerkez Cumhuriyetinde, Stavropol vilayetinde, Dağıstan Cumhuriyetinde, Astrahan bölgesinde, Çeçenistan Cumhuriyetinde, Rusya dışında Romanya'da, çoğunlukla Türkiye'de olmak üzere, Ukrayna'da, Orta Asya Cumhuriyetlerinde (özellikle Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde) ve Avrupa'nın birçok ülkesinde yaşamaktadırlar.

Bir zamanlar hanlık ve devlet kuran, uzun süre huzur içinde yaşamış olan, Kuman-Kıpçak Türklerinin bir kolu olan Nogay Türkleri, Türk dünyası içinde Tatar Türkleriyle birlikte en büyük zulme ve kıyıma uğrayan bir Türk topluluğudur. Yurtlarından edilen dört bir yana dağılan bu ulu Türk boyu, kendi kültürlerini ve dillerini yaşatmak için büyük çaba harcamaktadırlar. Elbette, halkın parçalanması, ortak ülke bütünlüğünün olmaması kültür düzeyine ciddi derecede zarar vermektedir. Bu nedenle en çok zararı da Nogay Türkçesi görmektedir. Dünya üzerinde 426 dil yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Nogay Türkçesi de zaman içerisinde zarar görerek bu diller arasına girmiştir. Bu durumun önüne geçebilmek için öncelikle yapılması gereken Nogay Türklerinin toprak bütünlüğünün sağlanması ve kültürel özerkliklerinin verilmesidir.

ORDU'DA NOGAY YERLEŞİMİ

Aybastı Nogayları

28 Haziran 1783 tarihinde Rus General Suvarov'un Nogay kıyımına başlamasının hemen ardından bütün varlıklarını satıp nakit'e çeviren Nogay aileleri göç kararı alarak Osmanlıya iltica ediyorlar ve Ordu'nun Aybastı ilçesi Alacalar ve Başdam köylerine yerleşiyorlar. Alacalar köyüne yerleşen kabilenin üyeleri Şahanlı Mahallesini ve Nogaylar Mahallesini kuruyorlar. Varlıklı gelen kabile getirdikleri Altınları sakladıkları ev de bulamayarak zor şartlarda çok daha fazla çalışmak zorunda kalmışlardır.

1934'te Soyadı kanunu çıkınca Alacalar köyü Şahanlı mahallesindekiler İnel, Nogaylar mahallesindekiler Alacalar, Başdam köyünde kiler de Bağcıvan soyadlarını almışlardır.

Bugün Alacalar ve Başdam köylerinde 60 Nogay hanesi olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Meslek ve geçim nedeniyle 30'a yakın hane başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin çeşitli yerlerinde ikamet etmektedirler. Aybastı'da Nogay market alışveriş merkezi bulunan aile, yazları Perşembe yaylasına da çıkarak hayvancılık yapmaktadır. Tarım olarak da fındık ziraati yapmaktadırlar. Bir kısım akrabaları birkaç hane olarak Akkuş Haruniye köyünde ve Gölköy de yaşamaktadırlar. Bugün 300-350 nüfusa sahiptirler.

Başdam ve Alacalar köylerine yerleşen Nogaylar buraya uzun bir göç yolculuğundan sonra gelip yerleşmişlerdir. Kalabalık bir aile olarak gelip yerleştikleri bu topraklarda kısa zamanda uyum sağlayıp zorlukları yenmesini bilmişlerdir. Bir taraftan tarım ve hayvancılık yaparken bir taraftan da çocuklarının eğitimi için çabalamışlardır. Bugün eğitime verdikleri önem neticesinde doktor, mühendis, öğretmen ve çeşitli memurluklarda çalışan azımsanmayacak kadar eğitilmiş insan sayısına sahip olmuşlardır.

Ünye Nogayları

Ateş Kabilesi

Büyük Kafkas göçünün sonlarına, yani 1864 yılına doğru gemilerle Trabzon limanına gelen ve gelirken akrabalarının büyük çoğunluğunu kaybeden Nogay grubu, beraberindeki Abhazlar ve Karaçay Çerkezleriyle birlikte 901 kişilik göçmen grubu olarak o zamanlar belediye olan Ünye'ye gönderilirler. Kuban yöresinden gelmişlerdir. Ünye'ye gelen bu göçmen grubunun büyük kısmını oluşturan Abhazlar, Fatsa- Korgan arasına Abhaz ve Gümüşörgü köylerine yerleşirler.

Buradaki Nogayların büyük grubu Ünye Yavi köyüne yerleşirler. Buldukları köyde Arnavut, Boşnak ve Lazlar ile beraber yaşamaktadırlar. İlk yerleştikleri zamanlarda köylerinde komşuları olan Lazlar ve Arnavutlarla birlikte uzun bir anlaşmazlık dönemi geçirmişlerdir. Öncelik olarak bu yerleşimi kabullenmeyen Lazlar ve Arnavutlar zamanla alışarak kız alıp vererek Ateş ailesiyle hısımlık ve akraba olmuşlardır. Ailenin geçim kaynağı tarımdır ve fındık ziraati yapmaktadırlar. Kıtlik ve yokluk içinde yaşayan aile uzun mücadeleler sonucunda güzel bir yurt kurmayı başarmışlardır. Bugün Ünye Yavi köyünde 30 Nogay hanesi bulunmakta ve çevre köyler tarafından Tataroğulları diye adlandırılmaktadırlar. Nüfus olarak 180-200 nüfusa sahiptirler. Tataroğulları Nogay ailesi bir taraftan tarımla uğraşırken artan nüfusun istihdamındaki zorluk nedeniyle de eğitime önem vermişlerdir.

Fatsa Nogayları

Sarıkaya Ailesi

1864 yılında Büyük Kafkas Göçüyle Ünye'ye gelen Nogaylardan bütün akrabalarını çatışmada ve göç sırasında kaybeden ve bir daha onlardan haber alamayan Sarı Halil ailesi Ordu'nun fatsa ilçesine Kuban yöresinden göç etmiştir. Ünye'den de beraberindeki Karaçay Çerkes Mustafa'nın ailesiyle Fatsa Kavraz köyüne yerleşmişlerdir. Beylerin köyü olan Kavraz da Hazinedaroğulları bulunmaktadır. Beylerin gösterdiği bağ ve bahçelere yerleşen Sarı Halil ve ailesi tarım ve hayvancılık yapmaya başlamıştır. Sarı Halil ve eşi, oğlu Kara Mustafa ve eşi ve diğer oğlu Muharrem ile 5 kişilik çekirdek bir ailedir. Rüşti Bey'in ormandan bozma bahçesini işlemek oldukça zor olduğundan Kara Mustafa'nın kardeşi Muharrem aynı köydeki Şalvaroğlu mahallesine yerleşmiştir.

Ailenin küçük aile olması nedeniyle yöre beylerinin dediklerini yapmak zorunda kalan aile, her savaş durumunda erkeklerini savaşa göndermiş ve nüfus olarak bir türlü çoğalma imkanı bulamamışlardır. Yunanlılarla yapılan Taselya Savaşında bir şehit, Birinci Dünya Savaşında üç ve yakın zamanımızdaki terör olaylarından bir şehit olmak üzere 5 şehitleri vardır. Ailenin yetişkin tek erkeği olan Çaplıcı Hacı 1912-1922 yılları arasında topçu eri olarak savaşmış ve savaş sonrası yeniden ev ve aile olmayı başarmıştır. Memleketine döndüğünde çaplıcılık(Ayakkabıcılık) yaparak geçimini sağlayan ve kazancıyla Ilıca Kasabasının da toprak alan Çaplıcı Hacı'nın bir oğlu olmuştur ve oğlu Dursun Mehmet'ten 5 erkek torunu olmuş ve aile az da olsa çoğalma imkanı bulmuştur. Bugün nüfusu 33 kişi

olan ailenin eğitime katkısı büyüktür. Sarıkaya ailesi halen Ordu'nun Fatsa ilçesin de ikamet etmektedir.

KAYNAKÇA

- ALPARGU, Mehmet, XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları, s.32-34, 1996
- BAŞER, Alper, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Nogaylar, Afyonkarahisar
- BİCE, Hayati, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Ankara 1991 s. 51
- BULGAROVA, Mariya, Nogay Dilinin Bugünkü durumu ve Kullanım Alanları, Karaçay-Çerkesk Üniversitesi Rusya
- BULGAROVA, Mariya, Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanındaki Ortak Motifler Hakkında, Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara 1995
- CAFEROĞLU, Ahmet, Kafkasya Türkleri, Türk Kültürü, s. 173, 1965
- ÇAĞATAY, Saadet, Nogaylar ve Dilleri, Türk Lehçeleri ve Örnekleri, Ankara 1992
- DEVLET, Nadir, Türk Ansiklopedisi, Nogaylar XXV, MEB yay. , Ankara 1977
- EKREM, Mehmet Ali, Kırım ve Nogay Türkleri'nin Osmanlı Devrinde Dobruca'ya ve Tüm Rumeli'ye Geçmeleri ve Yerleşmeleri VIII, Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1983, C. III, s.1602
- EKŞİ, Pelin, Türkiye'de Nogayca Çalışmalarına Genel bir Bakış, Ankara 2005
- ERKAN, Süleyman, Kırım ve Kafkasya Göçleri, Trabzon 1996 s. 75
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin, Nogay Türkleri, Yeni Türkiye, Türkler, Ankara 2002, s. 556-564
- İNAN, Abdulkadir, Nogaylar, Türk Ansiklopedisi, C. XXV, s. 310
- İPEK, Nedim, Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri, Türkiye Mecmuası, C. XX, İstanbul 1997
- KALAFAT, Yaşar, Edige Destanı'nda Olağanüstü Tipler
- NOGAY Sami, Nogay Türkleri, Ankara 1997, s. 28-29
- NOGAY, Sami, Nogay Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Dergisi, Ankara 2007, s. 1-3
- ÖZERGİN, Kemal, "Nogaylar" Milli Eğitim ve Kültür Sayı, s. 68-74 1985
- SÜTBAŞ, Cemil, Nogay Türkleri Tarihi, Nogay Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2016
- TOGAN, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 20
- TOMBULOĞLU, Tuba, Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü, Ankara, 2003
- YAKUBOVSKİY, A. , Altınordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 46

KAMUS-I TÜRKÎ'DE GEÇEN ÖZEL ADLAR

Proper Nouns in Kamus-ı Türkî

EZGİ İPEK BULUT

Ege Üniversitesi

Öz: Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî adlı sözlüğünde Arapça, Farsça, İtalyanca, İngilizce, Yunanca gibi alıntı sözcükler mevcuttur. Bu alıntı sözcüklerin yanında Türkçe sözcükler, sözlüğün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Madde başı olarak verilen kelimeler içerisinde "Özel Ad" olarak niteleyebileceğimiz kelimeler de bulunmaktadır. Aslında özel adların, ansiklopedilerde yer alması gereken bilgiler olması gerektiği düşünüldüğünde, Kamus-ı Türkî'nin sıradan bir sözlük olmadığı anlaşılır. Bu çalışmada Kamus-ı Türkî'de madde başı olarak yer alan özel adlar tespit edilecek, bunlardan hangilerinin şahıs adı, hangilerinin yer adı ve hangilerinin kavim adı oldukları belirlenip sayısal veriler bağlamında değerlendirileceklerdir.

Anahtar Kelimeler: Şemsettin Sami, Kamus-ı Türkî, Özel Ad, Kavim Adı, Yer Adı

Abstract: Sami Frasheri included Arabic, Farsi, Italian, English and Greek words in this dictionary Kamus-ı Türkî. Besides these borrowed words, the dictionary is composed mainly of Turkish words. There are also words that might be considered "proper nouns/names" among the lexical headwords. Considering that lexical analysis of proper nouns/names is included in encyclopedias, it is understood that Kamus-ı Türkî is not an ordinary lexicon. In this study, the proper nouns as lexical items in the headwords will be determined, they will be distinguished as pronouns, place names and tribe names, and will be evaluated in terms of quantitative data.

Key words: Sami Frasheri, Kamus-ı Türkî, Proper Names, Place Names, Tribe Names

GİRİŞ

Osmanlı dönemi aydınlarından olan Şemsettin Sami, gerek dil gerekse edebiyat araştırmaları kapsamında, hakkında çalışmalarda bulunulan isimlerin başında gelmektedir. Şemsettin Sami'nin edebiyat alanında verdiği eserlerin önemi büyük olsa da o, "olgunluk devri olarak nitelenen 1888 ve 1900 yılları"¹ arasında daha çok dil alanında eser vermiştir.

Kendi döneminde yazmış olduğu eserlerle toplumun edebiyat disiplini açısından sahip olduğu boşluğu doldurma amacı güden Sami Bey, hazırladığı sözlüklerle Türklük bilimine değerli katkılarda bulunmuştur. Onun dil ve edebiyat hakkındaki düşüncelerinin incelenmesi dahi Türk diline verdiği önemi ve bu bağlamda oluşturduğu çalışmaların değerini daha belirgin kılar. Şemsettin Sami, dönemi içerisinde cereyan eden Türkçülük hareketine, kaleme aldığı yazılarında ifade ettiği fikirlerinin yanı sıra verdiği eserlerle de hizmet etmiştir. Türk diline hizmet etme amacıyla vermiş olduğu eserleri arasında bulunan Kamus-ı Türkî, bu anlamda öne çıkan bir eserdir. Bu sözlük Sami'nin hem dil alanında ilke edindiği fikirlerine hizmet eder hem de "dönem içerisinde var olan sözlüklerin aksine

¹ Levend, Agah Sırrı, Şemsettin Sami, TDK Yay., Ankara, 1969, 103. s.

adında “Türk” ibaresinin bulunması bakımından”² bir değer ve yenilik arz eder. Şemsettin Sami, Kamus-ı Türkî adlı sözlüğünün ön sözü olan “İfade-i Meram” da belirttiği üzere buraya Osmanlı Türkçesinde var olan tüm sözcüğünü dâhil etmiştir. Bu düşüncesini şu sözlerle dile getirmiştir: “*Lisanımız için tertip olunacak kamus bu lisanı müstamel gerek Türkiyyü’l-asl ve gerek el-sine-i sa’ireden me’huz kelimat ve istilahatın cümlesini cami ve lisanımızda müstamel olmayan kelimelerden ari olmalıdır.*”³ Sami’ye göre Osmanlı Türkçesinin bünyesinde yabancı dil kökenli kelimeler olsa bile bu kelimeler toplum tarafından benimsenmiş ve kullanılagelen kelimeler ise bunlar halkın dilinden sayılmalı ve söz varlığına dâhil edilmelidir. Bu anlamda zengin bir söz varlığı bulunan sözlük, Arapça, Farsça, Yunanca, İngilizce, Çağatayca gibi çeşitli dil ve lehçelerden birçok madde başını içermektedir. Bu makalede, sözlükte yer alan madde başlarından “özel ad” lar dikkate alınarak bunların kendi içerisinde sahip olduğu sınıflandırmalara yer verilecektir. Bu çalışmayı hazırlama aşamasında kaynağımız Paşa Yavuzarslan tarafından 2015 yılında Latin harfleriyle yayımlanan “Kamus-ı Türkî” olmuştur. Öte yandan Arap harfli sözlük üzerinden özel adların tespiti mümkün olamayacaktır.

Özel Ad Nedir?

Adlar, nesnelere ya da kişilere bir kimlik kazandırır. Kazandırdıkları bu kimlikler kimliği kazananın bazı özelliklerine göre şekillenir. İnsanın kendini ve çevresindeki varlıkları bir şeye benzetme ve bir şeyle özdeşleştirme içgüdüünün sonucu olarak varlıklara verdiği adlar da kişinin gözlemine ve onda bıraktığı izlenime göre şekillenmektedir. İnsanın kendi gözlemlerine ya da nesnenin özelliğine göre verdiği bu isimler onları daha kolay ve çabuk kavrama ve algılama konusunda kolaylık sağlar. Bir kimliğe sahip oluşumuz nasıl ki bizi bir kimse yapıyor ve bizi belirgin kılıyorsa varlıkların bir ada sahip oluşu da onları belirgin kılma konusunda önem taşımaktadır. Bu yüzden çalışma alanları içerisinde ad çalışmalarının da önemli bir payı vardır. “*Ad çalışmalarının önemli alanlarından biri de onomastiktir. Onomastik, adların kökeni ve anlamlarıyla uğraşan dilbilim dalıdır.*”⁴ “*Herhangi bir dilin söz varlığı içinde, genel adlardan ayrı, özel ad olarak kullanılan farklı bir malzemesi yoktur.*”⁵ Dillerde bağımsız bir özel ad kadrosunun yer almaması, özel adların yapı ve sözlerinin tamamının genel sözlükten veya söz diziminden alınmış olduklarının bir göstergesidir. Özel adlar kendi içerisinde birtakım kategorilere ayrılır; etnonim, toponim ve antroponim olmak üzere üç başlık altında şekillenirler. Bu kategoriler adın, gösterdiği nesne ile olan ilişkisiyle ilgilidir. Adın gösterdiği nesnelere ortak oluşu aynı özel ad kategorisinin bir parçası olduklarını gösterir.

Sözlüklerde Özel Adların Madde Başı Olarak Yer Alması Durumu

Özel adlar, birçok dil bilgisi yazarının da belirttiği üzere “sözlüğe değil ansiklopediye ait” bilgilerdir. Çünkü sözlükler bir dilin içerisinde var olan genel bilgilerin adlarını barındırır. Bir diğer deyişle sözlükler; dilin bünyesinde var olan, bilgilerimizi oluşturan adların bir bütünlük içerisinde sunulmuş şekilleridir. Bu yönüyle söz konusu dilin sözcüğünü yansıtır. Özel adlar ise bilginin işaret ettiği düzlemin genel değil özel oluşunu ifade eder. Hiçbir dilde müstakil olarak ‘özel ad’ unsurunun bulunmayışından da

² Yavuzarslan, Paşa, “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemsettin Sami’nin Kamus-ı Türkî’si”, DTCF dergisi, 44/2 2004, 194. s.

³ Yavuzarslan, Paşa, **Kamus-ı Türkî**, Ankara: TDK yayımları, 2015, 11. s.

⁴ Calp, Mehrali, “Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği)”, TAED, sayı:52, 2014, 28. s.

⁵ Karaağaç, Günay, **Dil, Tarih ve İnsan**, Akçağ Yay., 2002 Ankara, 50. s.

anlaşılacağı üzere “*özel adlar genel ad kaynaklıdır.*”⁶ Genel ad kaynaklı olmaları, onların sözlükte yer almalarına ve söz varlığına katılmalarına olanak sağlar. Genel bir kullanımın karşılığı olan genel adlar ile genel adların özel kullanımından doğan özel adlar sözlüğün malzemesini oluşturur. İşte kendisine bu şekilde bir kullanım alanı yaratan özel adlar sözlüğe ait bir alan olup söz varlığımızın bir parçası haline gelirler.

Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türkî Adlı Sözlüğünde Madde Başlı Olarak Verilen Özel Adlar

Bir Tanzimat devri aydını olan Şemsettin Sami 54 yıllık ömründe çoğu kimsenin bireysel olarak hazırlamaya kendinde güç bulamayacağı eserler yazmıştır. Kimi eserleri hayatının 12 yılını almışsa da Şemsettin Sami'nin asıl hedefi Türk ulusuna ve Türk diline hizmet etmek olduğundan bu onun için bir övünç kaynağı olmuştur. Roman ve tiyatro türünde eserleri bulunan Sami, eleştiri yazıları kaleme almış, çeşitli dergi ve gazete faaliyetlerinde bulunmuştur.⁷ Fakat ilim hayatına bu şekilde adım atan Sami'nin asıl çalışmaları sözlük alanında olmuştur. İki ciltten oluşan Kamus-ı Fransevî'yi hazırladıktan sonra Kamusu'l A'lam gibi 6 ciltlik bir eseri 12 yılda tamamladığını bilmekteyiz⁸ Kamusu'l Alam'dan sonra Kamus-ul Arabî ve Kamus-ı Türkî sözlüklerini yazan Sami bu tarihten sonra yazmış olduğu sözlüklerdeki başarısıyla dikkat çekmektedir. Özellikle Kamus-ı Türkî adlı sözlüğü bu başarısının kaynağı durumundadır. Şemsettin Sami bu sözlükte uyguladığı yöntemler ve belirlediği dil ilkeleri konusunda kendisinden sonraki sözlük yazarlarına da örnek olmuş, Türk sözlükçülük anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır. Sami'nin dil ve edebiyat konusundaki görüşlerini kamusta görebilmek mümkündür. Şemsettin Sami, İfade-i Meram adlı ön sözde de belirttiği üzere sözlüğünde Osmanlı Türkçesinde var olan tüm sözcüklüğe yer vermiştir. Kamus-ı Türkî'nin bünyesinde var olan madde başlı olarak verilen 29.038 kelime⁹ içerisinde tespit ettiğimiz özel ad sayısı 507'dir. Bu 507 özel ad da etnonim, toponim, antroponim olarak kendi arasında sınıflara ayrılmaktadır. Özel adların bir alt disiplini olan bu etnonim, toponim, antroponimler haricinde kalan özel adlar ise o özel adların oluşturduğu gruba ait farklı bir isimle kategorize edilerek sunulmuştur. Kamus'ta geçen özel adların tümünü şu alt başlıklar halinde sınıflandırmak mümkündür:

Özel Adlar

Etnonim	125
Toponim	115
Antroponim	21

Tematik Adlar

Dil Adları	40
Dinle İlgili Adlar	61
Mitoloji Kaynaklı Adlar	9
Astronomi İle İlgili Adlar	12
Eşya/Alet Adları	2

⁶ Karaağaç, Günay, **Dil, Tarih ve İnsan**, Akçağ yay., Ankara, 52. s.

⁷ bk. Levend, Agah Sırrı, **Şemsettin Sami**, TDK yay., Ankara, 55-99. s.

⁸ bk. age. 88. s.

⁹ Bıyıklı, Mustafa, **Osmanlı Açısından Arap Harfli Türkçe Lügatlerde ve Sözlüklerde Kelimelerin Karşılaştırmalı Analizleri**, 268. s.

Para Birimi Adları	2
Kavram Adları	30
Mensubiyet Bildiren Adlar	85
Edebiyat Bilgisi Terimleri	5

Sözlükler bir toplumun ve o toplumun kullandığı dil yapısının göstergeleridir. Söz varlığını ifade etmeleri de bu sebepten ileri gelmektedir. O zaman, bünyesinde, dilin içerisinde yoğrulmuş kelimelerin bulunduğu sözlüklerden biri olan Kamus-ı Türkî'ye bakmak bize toplum ve dili hakkında bazı bilgiler de vermektedir.

Sözlükte tanımlanan her bir madde bize, toplumun o bilgiye o an ya da geçmişte sahip olduğunu gösterir. Tabii bunlara bakarak toplum yapısıyla ilgili kanılara varmak ve bir sonuç çıkarmak elbette ayrı bir araştırma konusudur. Ancak burada bulunan özel adları dikkate alarak birtakım sonuçlar çıkarmak da mümkündür. Yukarıdaki tabloda yer alan özel ad kategorileri için şu örnekler verilebilir:

Özel Adlar

Etnonim: Türk, Arnavut, Bulgar, Kazak, Tatar, Rum, Turanî, Çinli, Fransız, Berber, Boşnak, Roman, Sırp, Hırvat, Kırkız, Macar, Türkmen, Kazak, Uygur...

Toponim: Eflak, Kıbrıs, Macaristan, Türkistan, Berberistan, Basra, Çin, Eflak, Fergana, Fırat, Hicaz, İstanbul, Mısır, Nil, Sırbistan, Tibet, Türkistan, Trabzon...

Antroponim: Eflatun, Kayser, Meryem, Nuh, Ömer, Doce, Şeddat, Yunus, Yusuf,

Tematik Adlar

Dil adları: Arapça, Arnavutça, Berberce, Bosniyakça, Ulahça, Çehçe, Osmanlıca, Türkçe, Flemenkçe, Gürcüce, İbranice, Macarca, Moğolca, Romanca, Rumca, Yunanca...

Dini adlar: Furkan, Huda, Yezdan, Lat, Kur'an, Nekir, Rab, Rıdvan, Sübhan, Zemzem, Deccal, Fatiha, Habil, Harut, Hızır, Regaip, Tevrat, Yasin...

- Mezhep Adları: Katolik, Protestanlık, Şîî
- Din Adları: İslam, İslamiyet, Mecusiyyet, Yahudilik

Mitoloji kaynaklı adlar: Anka, Simurg, Kaf, Arâf, Hüma, İshak Kuşu, Kevser, Tuba

Astronomi ile ilgili adlar: Bercis, Merih, Ülker, Cevza, Utarit, Süreyya, Tarık, Zühal, Zühre, Pervin, Süheyl,

Esya/Alet adları: Dımışkî, Amerikan, Selimî

Para birimi adları: Frank, Abbâsî

Yiyecek adı: Ebucehil Karpuzu

Edebiyat Bilgisi terimleri: Farisiyyât, Fürsiyyât, Arabiyyât, İsrailiyyât

Kavram adları: Osmanlılık, Rumlaşmak, Toskalık, Türkçeleşmek, Ulahlık, Almanlık, İngilizlik, Türklük, Müslümanlık, Hristiyanlık...

Mensubiyet bildiren adlar: Kırımî, Mecusî, Selçukî, Bektaşî, Caferî, Fârisî, Fransevî, Halvetî, Hanefî, İsevî, İncilî, İslâmî, Mekkî, Rafizî, Selçukî, Sünnî, Şîî

Dilin bütünlüğünü oluşturan, onu bilindir kılan ve kullanımını sağlayan unsur sesler ve doğal olarak kelimelerdir. Bir toplumun kültür hayatını dilinin zenginliği, dilinin zenginliğini ise kelimelerin çeşitliliği belirler.

Dil haznesinde var olan kelimeler toplumun, o kelimenin işaret ettiği bilgiye vâkif olduğunun göstergesidir. Sözlük bilgimizin zenginliği, kelime bilgimizin zenginliğinden geçmektedir. Bu sebeple sözlüklere dahil ettiğimiz kelimeler dilimizin bünyesinde olan kelimelerle sınırlıdır. Dilimizin bünyesinde olan kelimeler içerisinde alıntı kelimeler de vardır. Bu yüzden Şemsettin Sami sözlüğüne, dilimize Arapça, Farsça ve Batı dillerinden geçmiş sözcükleri de madde başı olarak almıştır.

Tespit edilen kelimeler ile ilgili bazı saptamalar:

Kamus-ı Türkî'de yer alan 507 özel ad bütün olarak ele alındığında çeşitli etnik gruba, kültüre, dine ve inanışa dair izler bulunabilmektedir. Bu izler Osmanlı toplumunun o dönem içerisinde sahip olduğu toplum ve kültür hayatının yansımasıdır. Nitekim Tanzimat Dönemine karşılık gelen, eserin yazıldığı dönem olan bu devirde, farklı etnik grupların, çeşitli kültürlerin varlığı söz konusuydu.

Kavram adlarındaki “Rumlaşmak” ve “Türkleşmek” gibi ifadeler bu söylemleri kanıtlar niteliktedir. Tanzimat ile birlikte doğmaya ve gelişmeye başlayan Türkçülük hareketleri toplum hayatında bu ve buna benzer kavramlara yer açmış ve dilin bir ögesi olarak sözlüklerde yerini almıştır.

Bunlar haricinde toponim adlarında yer alan “Berberistan” adı Osmanlıların Cezayir için kullandığı ifadedir. Bugün ise bu isimle böyle bir ülke bulunmamaktadır. “Engerüs” ise Osmanlılar tarafından Macarlara verilen addır. “Ehrimen” adı ise şeytana verilen bir isimdir. Yine dil adlarında bulunan “Bosniyakça” olarak bilinen isim ise bugün “Boşnakça” olarak bilinmektedir.

Ayrıca Katolik, Protestanlık gibi mezheplerin ve İslam, Yahudilik ve Mecusiyyet gibi din adlarının varlığı da toplumu oluşturan etniklerin inanç sistemi konusunda bilgi vermektedir.

Şemsettin Sami'nin verdiği özel adlar içerisinde “Çağatay”, “Kazak”, “Kıbrıslı”, “Kırımli”, “Kırkız”, “Nogay”, “Özbek”, “Tatar”, “Türk”, “Türkmen” gibi kavim adlarının yanında “Türklük”, “Türkleşmek”, “Türkleştirmek”, “Türkçeleşmek” ve “Türkçeleştirmek” gibi kavram adlarına yer verilmesi Şemsettin Sami'nin Türkçü fikir anlayışına beslediği ilgiyi de ifade etmektedir. Bu bakış açısıyla Kamus-ı Türkî'de tespit edilen bazı kavim adlarını inceleyeceğiz:

Arnavut: Şemsettin Sami Arnavut kökenlidir. Kamus-ı Türkî'de Arnavut maddesine şu şekilde ver vermiştir: “Rumeli'nin Garp cihetinde sakin maruf kavim.” Nitekim Rumeli için de “Memalik-i Osmanıyyenin Avrupa'daki kısmı” notunu kaydetmiştir.

Arnavut etnonimi haricinde Şemsettin Sami, Türk kavimleri içerisinde Batı Türkistan kavimlerinin tümüne, Kafkasya Türklerinden Nogay kavmine ve Kırım Türklerine yer vermiştir.

Çağatay: Çağatay kavmi için de etnonimin kökeniyle ilgili bilgi vermekte ve “Çingiz Han'ın torunu Çağatay Han'ın ismine nispetle Maverâünnehir cihetlerinde sakin Türk kavmine ve söyledikleri Şark Türkçesine verilen isim olup “Uygur” ismi yerine geçmiştir.” demektedir. Sami, Çağatay ve Çağatayca maddelerinin yanında Çağatay ve Çağatayca şekillerini de madde başı olarak almıştır.

Kazak: Kelimenin kazı- fiiliyle ilişkisinden bahseden Sami; her kavmin askerliğe ve

akına ayrılmış kimseler ile Rusya’da sipahiye benzeyen bir grup süvari asker olduklarını kaydeder. Sakalsız olmaları en büyük özellikleridir diye de belirtir.

Kırkız: Bu ad için “Sibirya’nın batısı Hazar Denizinin kuzeyinde bulunan kavim.” notu düşülmüştür.

Macar: Şemsettin Sami, Macarların Turanî kavimlerden biri olduğunu, 1453’ten sonra Avrupa’ya göç ettiklerini ve eski Panonya (Bugünkü Macaristan) taraflarında kurulmuş devletin ahalisi olduklarını belirtmiştir.

Moğol: Sami Moğollardan ise “Çin’in kuzeyinde geniş bozkırlarda dolaşan göçebe bir kavim” olarak bahsetmektedir.

Nogay: Nogaylar hakkında ise “Aslen Moğol olup Rusya’nın güneydoğusunda bulunan Türkleşmiş bir kavim” olduklarını söylemektedir.

Özbek: Sami, kelimenin müstakil olarak “emir” demek olduğunu belirtmiş, devamında “Cengizîlerin himayesinde olan böyle bir beyin hükümeti altında bulunmuş bir Moğol taifesine verilen isimdir” demiştir.

Tatar: Aslen bir Türk kavmi olan Tatarlara Cengiz askerlerinin önde gidenleri olduğundan genellikle Moğollara da Tatar dendiğini belirtmiş daha sonra Moğolların Türklerle karıştığını, Deşt-i Kıpçak ile Kırım ve Kazan Türklerine de Tatar dendiğinden söz etmektedir.

Türk: Sami, Türk adından, esasen Asya kıtasının kuzeybatısında yaygınlık gösteren sonrasında yaptıkları fetihler sonucunda güney ve batıya doğru yayılarak Avrupa’nın dahi güneydoğusuna yayılan bir kavimdir şeklinde bahsetmiştir.

Türkmen: “Türk ümmeti şubesinin bir büyük kavmidir. Göçebe halinde yaşarlar, Azerbaycan ve Irak taraflarında bulunanlar dahi bu kavimdir.”

Toska: “Arnavut’un güney Arnavutluk kısmından olan halka verilen bir isimdir.” diyerek Arnavutlukta bulunan etniklere dair bilgiler vermiştir.”

Uygur: “Büyük bir Türk kabilesidir. Maveraünnehir’in kuzey ve doğu taraflarında yaygınlık gösterirler. İlk olarak yerleşik hayata geçen, yazıyı kullanarak Türkçeyi yazanlar bunlardır. Uygur yazısı ve dili adıyla şöhret bulmuşlardır. Cengiz Han’dan sonra İslam’a gelen Moğollarla karışıp Çağatay ismini almışlardır.”

Mensubiyet bildiren adlardan bazıları gerçekten bir bağlılık, söz konusu varlıkla ilişkiyi anlatsa da bazıları ise bir topluluğa işaret ettiğinden kavim adı olarak adlandırılabilir. Örneğin sözlükte yer alan “Hanefî” maddesi o mezhebe mensupluğu ifade ederken “Turanî” bir topluluğa işaret eder. Dolayısıyla birincisine mensubiyet bildiren ad ikincisine ise kavim adı demek daha doğru olur. Nitekim Şemsettin Sami de sözlüğünde bu kelime için şöyle demiştir: “Turan kıt’asına yani Türkistan ve Tataristan cihetlerine mensup ve müteallik ve bu yerlerin ahalisinden olan.” İfadede görüldüğü üzere Sami, Turan olarak adlandırdığı bölgedeki halkları kastetmiş ve aynı zamanda “Turan” adlandırmasının sınırlarını belirtmiştir.

Mensubiyet ifade eden diğer maddelerden bazıları: Arabî, Azerî, Bektaşî, Berberî, Caferî, Fârisî, Fransevî, Halvetî, Hanefî, İsevî, İncilî, İslâmî, Mekkî, Rafizî, Selçukî, Sünnî, Şî vs.

Mensubiyet eki almış fakat kavim adına karşılık gelen maddelerden bazıları: A’rabî (Çölde yaşayan Arap), Habeşî, Harzemî, Hicazî, Irakî (Iraklı), İbranî, İrani, Kırımî, Lübnanî, Turanî vs.

“Mısırlı” maddesinin; “Mısır ahalisinden olan, Mısrî” şeklinde açıklanması “Mısırlı”

kavim adıyla “Mısrî” mensubiyet bildiren adın eş anlamlı olduğunu gösterir. Bunun haricinde “Kırımlı” maddesi de “Kırımı” maddesine gönderme yapmaktadır. Bu örneklerden de görüleceği üzere bazı mensubiyet eki almış adların aslında kavim adına karşılık geldiği görülmektedir. Yalnız elde ettiğimiz 507 özel adın sınıflandırılması aşamasında mensubiyet eki almış tüm adlar aynı kategoriye dahil edilmiştir. Yukarıda açıklananlar sözlükte sistematik olarak verilmiş adların anlam açısından ele alınmış şekilleridir.

“Etrâk” ve “Ekrâd” maddeleri “Türk” ve “Kürt” kelimelerinin çoğul şekilleridir. Bu çoğul şekiller de sözlükte madde başı olarak yer almıştır.

Sözlükte bazı madde başlarının ilgili başka bir maddeye atfedildikleri görülür: A'câm için “Acem” maddesine, A'râb için “Arap”, Arabiyyat için “Arabiyyet”, Bosnevi için “Bosniyak”, Cibrîl için “Cebraîl”, Kadîrî için “Kadirî”, Kavkas-Kavkasya için Kafkas, Kırımı için “Kırımlı”, Yemenî için “Yemani” maddelerinde gönderme yapılmıştır.

Şemsettin Sami bazen yazdığı bir madde başının yanında kelimenin çeşitli türevlerini de sıralamıştır. Boşnak- Boşnakça- Bosniyak- Bosniyakça, Hanâbile- Hanbeli, Kavkas-Kavkasya- Kafkas, Nemçe- Nemse gibi kelimelerin bir arada verilmesi bunun bir göstergesidir.

Kamus-ı Türkî'ye bakıldığında genellikle etnonim olan bir kelimenin toponiminin de var olduğu görülür. Fakat Bağdadî maddesi bu söylenilenin dışındadır. Sözlükte “Bağdat” toponimi yer almamış sadece “Bağdadî” etnonimine yer verilmiştir. Bunun dışında dini terminoloji, sözlüğün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Havva adının varlığına karşın Âdem adının olmaması da dikkat çekicidir.

“Acem” kelimesi eş yazılı olarak alt alta iki madde başında da verilmiştir. Fakat çoğul şekillerinin farklı oluşu bu kelimeler arasındaki farklılığa da işaret etmektedir. Bu sebepten bu kelimeler iki ayrı madde başı olarak değerlendirilmiştir.

Bunların haricinde tematik adlar başlığı altında verilen kelimelerden bazıları sözlükte özel admış gibi büyük harfle verilse de anlamıyla birlikte düşündüğümüz zaman bunların aslında özel ad olmadıkları anlaşılır. Örneğin, eşya adlarında yer alan “Amerikan”, sözlükte bir kumaş türü olarak ifade bulmuştur. Bu anlama göre ise bu kelime aslında özel ad kategorisinin dışında kalmalıdır. Bugün kullanılan İngiliz anahtarı, hint kumaşı vb. gibi genelleşmiş bir isimdir.

“Ebucehil karpuzu” ise bir meyvenin adıdır. Dolayısıyla bu da genel bir kullanımdır ve özel ad olduğunu kabul etmek uygun değildir. Bu yüzden özel ad olmadığı düşünülen bu kelimeler sayıma dahil edilmemiştir.

SONUÇ

Şemsettin Sami Tanzimat Devrinin değerli aydınlarından. 54 yıllık ömrünün 12 yılını bir esere harcayacak kadar bilime önem veren ve ele aldığı her eserinde Türk diline ve Türk kültürüne hizmet etmeyi şiar edinen bir bilim insanıdır. Bu düşünceyle yazmış olduğu eserleri arasında olan bir eseri de, devrinde olduğu kadar sonraki devirlerde de adından söz ettirecek, Kamus-ı Türkî adlı sözlüğüdür. Bu sözlük Sami'nin dil ve edebiyat hakkında ifade ettiği düşüncelerine hizmet eder niteliktedir. Osmanlı Dönemi sözlükçülüğü arasında adında ilk kez “Türk” ibaresinin bulunmasıyla bir değer kazanan sözlük, Osmanlı Türkçesinde var olan tüm söz varlığını içermektedir.

Bu çalışmada kamusta yer alan özel adlarla ilgili sayısal bir veri elde edilmiş ve tespiti yapılan özel adlardan bazıları sözlükte verilmiş durumlarına göre incelenmiştir.

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan. (2015). Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara. TDK yay. 3. c. 91-115. AMANOĞLU Ebülfez Kulu. (2000). "Divanü Lûgat-it Türk'deki Kişi Adları Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.
- BIYIKLI Mustafa. "Osmanlıca Açısından Arap Harfli ve Latin Harfli Türkçe Lügatlerde ve Sözlüklerde Kelimelerin Karşılaştırılması Analizleri". 268. s.
- CALP Mehrali. (2014). "Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği)". *Erzurum. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (52: 28. s.)
- KARAAĞAÇ G. (2002). Dil, tarih ve insan. "Özel Ad Bilgisi". Ankara. Akçağ yay. LEVEND Agâh Sırrı. (1969). Şemsettin Sami. Ankara. TDK yay.
- SAKLI Ali Rıza. (2012). "Osmanlı Döneminde Türk Milliyetçiliği". *Akademik Bakış Dergisi*. (Kasım-Aralık: 33).
- YAVUZARSLAN Paşa. (2004). "Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemsettin Sami'nin Kamus-ı Türki'si". *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*. (44/2). 194. s.
- YAVUZARSLAN Paşa. (2009). *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara. Tiydem yay. 223-244. YAVUZARSLAN Paşa. (2015). *Şemsettin Sami- Kamus-ı Türki*. Ankara. TDK yay.

ATASÖZLERİNDE TEZATA VE MİZAHA DAYALI UNSURLAR

Elements Based On Contrast And Humor In Proverbs

FATMA BUSE GÖKTAŞ

Ordu Üniversitesi

Öz: Gözlem ve tecrübelerle dayalı olarak üretilmiş, halka mâl olmuş, öğüt verici nitelikteki atasözleri ile gülmece unsurunu tezata ve mizaha dayalı incelemeyi amaçlayan bu çalışmada tezat unsurunu oluşturan sözcükler isim, fiil ve fiilimsi başlıkları altında ele alınacaktır.

İsim soylu sözcüklerde tezat ilişkisi ölçü-miktar, renk, mevsim, zaman, yön, cinsiyet, insanın fiziksel ve ruhi özellikleri, din, ahlak, sosyal yapı, sosyal mevki, ticaret, yeme ve içme, nitelik ve nicelik, aile ilişkisi, organ adı, insan hayatının dönemleri ve meslek unsurları yönünden değerlendirilecektir.

Fiil soylu sözcüklerde ise tezat ilişkisi insanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren, insanın temel hareket ve oluşları gösteren fiiller, varlıkların oluş ve hareketlerini gösteren fiiller alt başlıkları altında incelenecektir.

Fiilimsi soylu sözcüklerde tezat ilişkisi ise insanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren fiilimsiler, insanın temel hareket ve oluşlarını gösteren fiilimsiler olmak üzere iki başlık altında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, mizah, tezat, isim, fiil, fiilimsi

Abstract: The proverbs which are mostly advisory and accepted by people, were produced by observations and based on experiences. This article aims to study proverbs in terms of the humorous elements based on contrast. The words those make contrast in proverbs will be examined under the main titles of “the nouns”, “the verbs” and the gerundials” in this article.

The contrast relation of the nouns will be evaluated in terms of the measure, the amount, the colour, the season, the time, the direction, the gender, the physical and the psychological features, the religion, the morality, the social position, the trade, eating and drinking, the quantity, the relationship, with family, the name of the organ, the periods of human life and the occupational aspects.

The contrast relation of the verbs will be examined under the subtitles of “the verbs showing feelings, opinions and wishes of the human”, “the verbs showing basic movements and occurrences of the presences.”

The contrast relation of the gerundials will be studied under two subtitles. The first one is “the gerundials showing feelings, opinions and wishes of the human” and the second one is “the gerundials showing basic movements and occurrences of the human.”

Key words: Proverb, humor, contrast, noun, verb, gerundial.

GİRİŞ

Atasözleri; “İnsanoğlunun deneyimlerinde, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanan çoğunlukla bir tümce biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla, söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir.” (Aksan, 2015:39)

“İfadeyi etkili kılmak için anlam bakımından birbirinin zıddı olan kelimeleri birbiriyle ilişkili olarak söylemeye tezat denir.” Bir dilin söz varlığının içine girmiş öğelerden biri olan atasözlerinde de tezat kavramı sıkça kullanılmıştır. Bunun nedeni ise anlatımı kuvvetlendirmektir.

Bir dilin kullanıcıları anlatmak istediklerini en kısa yoldan anlatmak için atasözlerinden yararlanırlar. Atasözleri, insanın dili kullanma yeteneğinin ne kadar ileri seviyede olduğunun göstergelerindedir. İnsanlar atasözlerine bağlı dili kullanırken mizahın olanaklarından yararlanırlar.

Bu çalışmada atasözlerinde tezata dayalı mizah kavramı üzerinde durulduktan sonra, Ömer Asım Aksoy’un “Atasözleri Sözlüğü -1 “ adlı eserindeki atasözleri tezata dayalı mizahi unsurlar, biçim ve anlam yönünden tespit edilecek, sınıflandırılacak ve değerlendirilecektir.

Atasözü, Tezat ve Mizah İlişkisi

Atasözlerini normal konuşmalardaki bazı söz kalıplarından ayıran temel özellik anlatımlarının kısa, kesin ve açık olmasıdır. Atasözlerinde anlatım mümkün olduğunca yalındır. Atasözlerinin biçim özellikleri genel hatlarıyla şu şekilde ortaya konulabilir.

1-Atasözleri kalıplaşmış, klişe hâle gelmiş sözlerdir. Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli kelimelerle söylenmiş olup donmuş bir biçimdir. İçindeki kelimeler değiştirilemeyeceği gibi, cümle kuruluşu da bozulamaz; “*Derdini söylemeyen derman bulamaz.*”

2-Atasözleri kısa ve özlüdür. Az kelime ile çok şey anlatır; “*Dikensiz gül olmaz.*”

3-Atasözlerinin çoğu bir, iki cümledir. Daha uzun olanları azdır; “*Vakit nakittir.*” , “*Dost ile ye iç alışveriş etme.*”

4-En çok “geçmiş zaman kipi” ve özellikle öğüt veren atasözlerinde “emir kipi” kullanılmıştır. Bazı atasözlerinin fiilleri atılmıştır; “*Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış.*”, “*Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.*”, “*Evvel taam, sonra kelâm.*”

Atasözleri bir dil birliğinin dünya görüşünü, yaşayış biçimini, yansıttığı gibi o toplumun kültür tarihiyle ilgili, önemli ipuçları da verir. “Türkçe, doğaya sıkı sıkıya bağlı, anlatım sırasında doğadan yararlanan, olayları, durumları ve duyguları somut nesnelere dayanarak, somutlaştırma adını verdiğimiz aktarmalar yoluyla dile getiren bir dildir.” (Aksan,2015:36) Bu nedenle Türkçedeki atasözlerinde doğanın etkisini açıkça görmek mümkündür. Tabiat unsurlarına sıkça rastlanır.

Atasözleri de tıpkı deyimler gibi bir birikimin ürünüdür. Zamanla dilin işlenmesi ile oluşurlar. Atasözlerinin bilinen en eski yazılı örneklerini “Orhun Anıtları” , “Divânü Lügâti’ t-Türk” ve Uygur dönemi yazılı metinleri oluşturur.

Tezat, “isim ise 1. karşıt olma, zıtlık, çelişki, kontrast, antagonizma, 2. anlatımda birbirine karşıt iki sözü yan yana kullanma .” olarak tanımlanmıştır. (<http://www.tdk.gov.tr>)

“Tezat” sanatı, konu ile ilgili kaynakların çoğunda, birbirinin zıddı olan kavramların bir arada söylenmesi olarak tarif edilmektedir. Ali Nihat Tarlan’ a göre büyük coşku ve duyguya dayanan tezat iki zıt imge ya da düşüncenin aralarında bir ilgi, hatta ayniyet/tıpkılık kurarak bir kavramda birleştirilmesidir. Bu da bir şeye, biri gerçek diğeri mecaz olmak üzere iki zıt yönden bakabilmekle mümkündür. Burada özellikle belirtilmesi ve vurgulanması gereken husus, zıtlığın kelimedede değil, düşüncede ve imgede olmasıdır. Buna göre Tarlan’ ın tezat sanatı hakkındaki görüşleri şu şekilde sistemleştirilebilir:

- 1-Şair/sanatkâr bir objeye/kavrama iki zıt yönden bakar.
- 2-Bu bakış açısından biri mecazi, diğeri ise hakikî manadır.
- 3-Bu iki zıt kavram aynı noktada/objede birleşir.

Özellikle belirtmeliyiz ki Ali Nihat Tarlan' ın bu sözleri her ne kadar kendi görüşü de olsa, tartışmaya değer niteliktedir. Çünkü görüldüğü kadarıyla eski kaynakların çoğu edebi sanatlarla ilgili ilhamlarını eski Arap ve Fars belâgat kitaplarından almışlardır. Eski kaynaklara dayalı olarak tezat sanatı hakkında bir hükme varmak gerekirse;

1-Bir ibare içerisinde birbirine zıt iki şeyin bulunması tezat sanatının oluşması için yeterlidir.

2-Bu iki şey isim “gece – gündüz, aç – tok”; fiil “gülmek – ağlamak, düşmek – kalkmak” olabileceği gibi günümüz okullarında ısrarla “karşıt değıllerdir” diye öğretilen fiillerin olumlu - olumsuz çekimleri “almak – almamak, yazmak – yazmamak “ ve ” siyah – beyaz” gibi renkler de olabilir. Çünkü eldeki örnekler gösteriyor ki eski anlayışta bunlar da “karşıtılık” kabul ediliyordu.

3-Aynı kavram üzerinde olmasa dahi aynı yerde (mısra, beyit, bend) bulunmaları da iki şey arasında tezat oluşturmaya yeterlidir.

İnsanoğlu, doğası gereğince gün içerisinde farklı etkinliklerde bulunur. Günün çok hareketli geçmesi nedeniyle yorulan insan, bu yorgunluğunu ve iş hayatının ortaya koyduğu sıkıntılarını üzerinden atmak amacıyla birtakım eylemlere yönelir. Bu eylemlerin başında da mizah gelir.

Mizah, “gülmece; gülmece ise 1. eğlendirme, güldürme ve bir kimsenin davranışına incitmeden takılma amacı güden ince alay, mizah, homur, 2. gerçeğin güldürücü yanlarını ortaya koyan edebiyat türü, mizah, ironi.” olarak tanımlanmıştır. (<http://www.tdk.gov.tr>)

İnsanoğlunun neden ve neye güldüğü her zaman zihinleri meşgul eden bir konu olmuştur. John Morreal, gülme ya da mizahın oluşumunu “memnuniyet verici bir değışikliğe bağlamaktadır.” (*Eker, 2003:407-436*) Bu konuda değışik kuramlar ortaya atılmıştır. Gülme ve mizah teorilerini şu şekilde gruplandırarak özetlemek mümkündür.

1-Uyumsuzluk Teorisi: Bu teori insanların deneyim ve beklentilerinden hareketle açıklanabilmektedir. Buna göre insanlar beklenmedik, akıl dışı ve uygun düşmeyen durumlar karşısında tepkide bulunmaktadır. Uyumsuzluk kuramında gülme eyleminin gerçekleşebilmesi birbirine uymayan iki durum ya da nesne olmasına ve beklenmeyen bir durumun yaşanması ya da beklenmeyen bir nesnenin ortaya çıkmasına bağlıdır.

2- Üstünlük Teorisi: Üstünlük teorisi Platon ve Aristoteles dönemine kadar dayanmaktadır. Üstünlük teorisi mizaha kişinin çevresindeki statüsüyle ilişkili olarak değerlendirilir. Bu türden mizah belli bir kişi veya gruba yönelik olup, onları değıştirmeye, kızdırmaya yöneliktir ve bu tür mizah tipik olarak politiktir. Karşı olunan ya da sevilmeyen etnik gruplar hakkında veya karşı cins hakkındaki mizahi yaratmalar bu gruptaki gülmeyi yaratan mizah olarak değerlendirilir.

3-Rahatlama Teorisi: Bu gruptaki teoriler aynı zamanda psikolojik ve psiko-analitik teoriler olarak da adlandırılmakta olup, Sigmund Freud bu teorilerin bilinen en önemli temsilcisidir. Bu teoriler mizahın alıcısı üzerinde meydana gelen psikolojik etkinin ne olduğu üzerinde odaklanır. Freud'a göre mizah; bir tür değışme mekanizması olarak kabul edilmelidir. Buna göre mizah bir kişinin sosyal olarak tabu kabul edilen saldırgan arzularının kabul edilebilir bir biçime sokulması ve bu suretle tabu kabul edilen arzuları bastırmak için daha fazla ruhsal enerjiyi boşa harcamaktan kaçınma yolu olarak tanımlanmalıdır.

Bu kuramların hiçbirini tek başına insanın neden, neye güldüğünü tam olarak açıklamamaktadır. Şu bir gerçek ki insanların neye güldükleri insandan insana, ortamdan ortama, dönemden döneme ve kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Yapılan çalışmalara göre; Mizahın konusu değişse de mizah yapma yolları değişmemektedir (*Küçük,2015:71*). Yani, neye güldüğümüz değişse de nasıl güldürüldüğümüz değişmemektedir.

Mizah; dil oyunları başlığı altında toplanan mübalağa, benzeşleme (yanlış anlama), eş adlılık, çok adlılık, argo kullanımı, teşbih, istiare, mecaz-i mürsel, tezat, müşakale (bir eylemle başka isimlerin bir arada kullanılması), iştikak, yankı, dil sürçmesi, kaydırma, alışılmamış bağdaştırma kullanımı, karşıtlama, ikilem, aktarım, değiştirim, geçişme, değişim, türeme, tersine çevirme, önsayıtlarla oynama, ironi, saçmalama, imleme ve dil oyunları ile gülmece dilinin dile yaptığı müdahaleler başlığı altında toplanan sapmalar, düzenlilik ile yapılır. (*Küçük,2015:71*)

Agâh S. Levent ve Kenan Akyüz mizahı edebi tür olarak, Mehmet Narlı, Muzaffer İzgü, M. Bayrak ve Ali Nar anlatım biçimi olarak değerlendirmektedir. (*Küçük,2015:71*)

Atasözleri oluştururken de mizaha başvururken de insanoğlu dilini, zekâsını ve yeteneğini kullanmıştır. Bu noktada atasözü ve mizah kesişir, yani atasözlerinde mizahi unsurlara yer verilmiştir. Dilin kullanıcıları atasözlerini meydana getirirken nasıl mizahı yararlanıyorlarsa, mizaha başvuranlar da aynı şekilde atasözlerini kullanarak mizah yapmaktadırlar. Buna göre “Neye güldüğümüz değişse de nasıl güldürüldüğümüz değişmiyor.” düşüncesi atasözlerinde de kendini açıkça gösterir.

1-BİÇİM YÖNÜNDE

1.1 İSİM SOYLU SÖZCÜKLERLE YAPILANLAR

1.1.1 Miktar, Sayı vb. Ölçüye Dayalı İsim Soylu Sözcüklerle

Görüldüğü üzere bu gruptaki atasözlerinde tezat *az- çok* veya *çok- az* gibi miktar bildiren isim soylu sözcüklerle sağlanmıştır. Tezat ve mizah ilişkisi de yine aynı sözcüklerle oluşturulmuştur.

Az ada, çok öde.

Aza demişler : “—Nereye?” “ — Coğun yanına demiş.”

Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz.

Az ateş çok odunu yakar.

Azca nereye? — Çokcanın yanına

Az el aş kotarır, çok el iş kotarır. (Az eli aştı gör, çok eli işte gör.)

Azı bilmeyen çoğu hiç bilmez.

Az mal kan yutturur, çoğu birbirini güttürür.

Az söyle, çok dinle.

Az tamah çok zıyan (zarar) getirir.

Az veren candan, çok veren maldan.

Az yiyen az uyur, çok yiyen güç uyur.

Bin dost az, bir düşman çok.

Çoğu zarar, azı karar.

Her çok, azdan olur.

1.1.2 İçerisinde Renk İfadesi Bulunan İsim Soylu Sözcüklerle

Bu gruptaki atasözlerinde tezat *ak-kara* gibi birbirinin zıddı olan renklerle oluşturulmuştur. “Saçım ak mı kara mı? – Önüne düşünce görürsün.” örneğinde olduğu gibi mizah ilişkisinde *ak – kara* kelimesiyle sağlanmıştıdır.

Ak akçe kara gün içindir.

Ak curun akmazsa kara curun kol gibi.

Ak göt (don, bacak), kara göt (don, bacak) geçit başında (hamamda) belli olur.

Ak gün ağartır, kara gün karartır.

Akın (beyazın) adı (var), karanın (esmerin) tadı (var).

Ak koyun ak bacağından, kara koyun kara bacağından asılır.

Ak koyunu kara kuzusu da olur.

Ak şeker, kara şeker, bir damar soya çeker.

Aktan kara kalktı mı?

Beyazın (akın) adı (var), esmerin (karanın) tadı (var).

Saçım ak mı kara mı? – Önüne düşünce görürsün.

1.1.3 İçerisinde Mevsim İfadesi Bulunan İsim Soylu Sözcüklerle

Bu yapıdaki atasözlerinde *ağustos (yaz) – zemheri (kış)* yani *yaz – kış* veya *kış – yaz* gibi birbirine tezat oluşturan mevsimlere yer verilmiş ve kavramsal olarak çatışma yaratılmıştır. Aynı zamanda tezata dayalı mizah ilişkisinde bu tezatlığı barındıran bazı atasözlerinde görülmektedir.

Ağustosta gölge kovan, zemheride karnın ovar.

Ağustosta yatanı zemheride bügelek tutar.

Ağustosun yarısı yaz, yarısı kıştır.

Benzeye benzeye yaz, benzeye benzeye kış olur.

Gönlün yazı var, kışı var.

İşini kış tut da yaz çıkarsa bahtına.

Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar.

Kış kış gerek, yaz yaz.

Leyleği kuştan mı sayarsın, yazın gelir, kışın gider.

Yazın araması, kışın taraması olmasa herkes besler mandayı.

Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer.

Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.

Yazın gölge kovan, kışın karın ovar.

Yazın harmana sıçan öküzün kışın yemlikte ağzına gelir.

Yazın yanmayan kışın ısınmaz.

Yazın yersen lokumu, kışın yersin bokumu.

Yaz yalan, kış gerçek.

Yaz yaz gerek, kış kış.

1.1.4 İçerisinde Zaman Kavramı ve Öncelik Sonralık İlişkisi Bulunan İsim Soyul Sözcüklerle

Zaman kavramını barındıran atasözlerinde *akşam – sabah, sabah – akşam, karanlık – aydınlık* gibi günün belirli bir zamanını oluşturan veya öncelik sonralık ilişkisine dayalı *önce-sonra* veya *gündüz – gece, gece – gündüz, sabah – akşam, evvel – sonra, er – geç, ilk – son* gibi sözcüklerle tezata başvurulmuştur. Mizah ise *önce – sonra, ilk – son* vb sözcüklerle sağlanmıştır.

Akşamın hayrından sabahın şerri iyidir (yeğdir.)

Akşamın işini sabaha (yarına) bırakma (koyma).

Akşam ise yat, sabah ise git.

Akşam oldu kon, sabah oldu göç.

Allah fukarayı sevindirmek isterse önce eşeğini yitirtir, sonra buldurur.

Ayın on beşi karanlık, on beşi aydınlıktır.

Baktın ibrik akıyor; önce götünü yu, sonra aptes boz.

Elifin hecesi var, gündüzün gecesi var.

Er ek, geç ek, tava ek.

Evvel can, sonra canan.

Evvel taam (selam), sonra kelam.

Gece yağar gündüz açar, yıl düzgünlüğü; erkek söyler kadın susar, ev düzgünlüğü.

Gündüzün mum yakan geceyle (geceleyin) bulamaz.

Gündüz yağar gece açar, yıl bozgunluğu; kadın söyler erkek susar, ev bozgunluğu.

İlk avrat çarık, sonraki sarık.

Köre “şimdi gece” demişler ; “Ne zaman gündüzdü” demiş.

Önce düşün, sonra söyle.

Önce iğneyi kendine batır, sonra çuvaldızı ele.

Önceki çarığı, sonraki sarığı.

Sabahın kızılıllığı akşamı kış eder; akşamın kızılıllığı sabahı güz eder.

1.1.5 İçerisinde Yön Kavramı Bulunan İsim Soylu Sözcüklerle

Yön kavramlı atasözlerinde *iç – dış, sağ – sol, ön – art, beri – öte* gibi birbirinin zıddı sözcükler kullanılmıştır. Tezat ve mizah ilişkisi *iç – dış* ve *ön – art* kelimeleriyle sağlanmıştır.

Adamın alacası içinde, adamın alacası dışında.

Allah sağ eli sol ele muhtaç etmesin.

Arabanın ön tekerliği nereden geçerse art tekerleği de orada geçer. (Ön tekerlek nereye giderse art tekerlek de oraya gider.)

Bir (sağ) elinin verdiği öbür (sol) elin görmesin (duymasın).

Duvarın beri yüzü beri, öte yüzü öte.

Erenlerin sağı, solu (belli) olmaz.

İnsanın (adamın) alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır.

Ön tekerlek nereye giderse art tekerlek de oraya gider.

Sağ elinin verdiği sol el görmesin.

1.1.6 İçerisinde Cinsiyet İfadesi Bulunan İsim Soylu Sözcüklerle

Bu tür atasözlerinde cinsiyet yönünden birbirinin zıddı olan sözcükler kullanılmıştır. Bu sözcüklerle tezat ve mizah ilişkisi oluşturulmuştur. Örneğin, *oğul – kız, dişi – erkek, erkek – kadın* vb.

Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez.

Dişi köpek kuyruğunu sallamayınca, erkek köpek ardına düşmez.

Dişi yalanmazsa erkek dolanmaz.

Erinenin oğlu, kızı olmamış.

Erkeğin şeytanı kadın (karı). (Kadın erkeğin şeytanıdır.)

Erkek arslan arslan da dişi arslan arslan değil mi?

Erkek sel, kadın (avrat) göl.

Gece yağar gündüz açar, yıl düzgünlüğü; erkek söyler kadın susar, ev düzgünlüğü.

Kadın erkeğin şeytanıdır.

Kadının fendi erkeği yendi.

Kadının şamdanı altın olsa mumu dikecek erkektir.

Oğlan anası kapı arkası, kız anası minder kabası.

1.1.7 İnsanın Fiziksel ve Ruhi Özelliklerini Anlatan İsim Soylu Sözcüklerle

İnsanın fiziksel özelliklerini barındıran atasözlerinde *güzel – çirkin* gibi insanın ruhsal özelliklerini anlatan *akıllı – deli, cefa – sefa* veya *sefa – cefa, dert – derman* gibi sözcüklerle tezata başvurulmuştur. Tezata dayalı mizah ise *akıllı – deli, safa – cefa* sözcükleriyle yapılmıştır.

Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu evirir.

Akıllı köprü arayınca dek deli suyu geçer.
Cefayı çekmeyen şafanın kadrini bilmez.
Derdini söylemeyen (saklayan) derman bulamaz.
Dert gezmiş, derman beraber gezmiş.
Güzel bürünür, çirkin görünür.
Güzele köken yakışır, çirkine allar neylesin.
Güzellerin talihi çirkin olur.
 Saç safadan, tırnak cefadan uzar.
Safa ile yenen cefa ile kazanılır.

1.1.8 Dini Nitelikli İsim Soylu Sözcüklerle

Görüldüğü üzere bu gruptaki atasözlerinde tezat *hayır – şer* veya *şer – hayır*, *cennet – cehennem*, *helal – haram*, *haramzade – helalzade* gibi dini nitelik bildiren isim soylu sözcüklerle sağlanmıştır.

Akşamın hayrından sabahın şerri iyidir (yeğdir.)

Cennet de bu dünyada cehennem de.

Çocuğun yediği helal, giydiği haram.

Haramzade pazar bozar, helalzade pazar yapar. (Helalzade barıştırır, haramzade karıştırır.)

Hayır işi uzat şerre dönsün, şer işi uzat hayra dönsün.

Helalzade barıştırır, haramzade karıştırır.

Şer işi uzat hayra dönsün, hayır işi uzatma şerre dönmesin.

Yuyucunun hakkı eline geçsin de ölü ister cennete gitsin ister cehenneme.

1.1.9 Ahlak Kavramını İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Bu tür atasözlerinde ahlak yönünden *acı – tatlı*, *yalan – gerçek*, *eğri – doğru*, *cömert – nekes*, *iyi – kötü*, *gizli – aşikane*, *iyilik – kötülük* gibi birbirinin zıddı olan sıfat kullanımlı isim soylu sözcüklerle tezata başvurulmuştur. Mizah *yalan – gerçek*, *eğri – doğru* sözcükleriyle yapılmıştır.

Acı (kötü) söz insanı (adamı) dininden çıkarır, tatlı söz yılanı ininden çıkarır.

Ana yılan, sözü yalan, karı çiçek, sözü gerçek.

Baca eğri de olsa duman doğru çıkar.

Cömertle nekesin harcı birdir.

Dereyi, tepeyi sel bilir; iyiyi kötüyü el bilir.

Eğri otur (oturalım), doğru söyle (konuşalım).

Gizlide gebe kalan aşikane doğurur.

Minare de doğru, ama içi eğri.

İyi evlat babayı vezir, kötü evlat rezil eder.

İyiliğe iyilik her kişinin karı, kötülüğe iyilik er kişinin karı. (Kötülük her kişinin karı, iyilik er kişinin karı.)

Kötülük her kişinin karı, iyilik er kişinin karı.

Tatlı söz can azığı, acı söz baş kazığı.

Yaz yalan, kış gerçek.

Yılan ne kadar eğri gitse deliğine doğru gider.

1.1.10 Sosyal Yapı, Sosyal Mevki ve Sosyal İlişki İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Sosyal yapıyı ele alan barındıran atasözlerinde *kuru – yaş* gibi sosyal mevki içeren atasözlerinde *büyük – küçük*, *var – yok*, *zengin – fakara*, *zengin – züğürt*, *tok – aç* sosyal ilişki içeren atasözleri ise *dost – düşman* gibi sözcüklerle tezata başvurulmuştur. Tezat mizah ilişkisi *büyük – küçük*, *dost – düşman*, *zengin – fakara* örneklerinde olduğu gibi birbirinin zıddı olan sözcüklerle sağlanmıştır.

Akıl (baht) olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta.

Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır. (Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun)

Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli.

Baht (akıl) olmayınca, ne kuruda biter ne yaşta.

Büyük balık küçük balığı yer (yutar).

Bin dost az, bir düşman çok.

Cahilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yerdir.

Deli dostun olacağına akıllı düşmanın olsun.

Deve büyüktür amma beşini bir eşek yeder. Eşek küçüktür amma dokuz deveyi yeder.

Dost başa bakar, düşman ayağa.

Dost bin ise azdır, düşman bir ise çoktur.

Dost evinde başını bağla, düşman evinde tırnağını kes.

Dost için ölmeli düşman için dirilmeli.

Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez.

Eski düşman dost olmaz (olsa da dürüst olmaz.) (İt derisinden post olmaz.)

Kazanırsan (sen) dost kazan, düşmanı anan da doğurur. (Sen dost kazan; düşman ocağın başından çıkar.)

Mal adama hem dost hem düşmandır.

Pek yaş olma, sıkılırsın; pek de kuru olma, kırılırsın.

Sen dost kazan; düşman ocağın başından çıkar.

Tok, acım hâlimden bilmez (ne bilir). (Var ne bilsin yok halinden.)

Var ne bilsin yok halinden.

Varsa (var mı) pulun, herkes kulun; yoksa (yok mu) pulun, dardır yolun. (Paran varsa cümle âlem kulun; paran yoksa tımarhane yolun).

Varsa hünerin, var her yerde yerin; yoksa hünerin, var her yerde yerin.

Var ağlatır, yok söyletir.

Yağmurda düşmanın koyunu, dostun atı satılsın.

Zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır.

Zengin ateş dökecek olsa fukara götüne saksı eder.

Zengin giyerse “sağlıcakla”, fakir giyerse “nerden buldu ki” derler.

Zenginin malı, züğürdün çenesini yorar.

Zengin kesesini döver, züğürt dizini.

Zengin silkinse fakir bay olur.

1.1.11 Ticari Kavram İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Bu yapıdaki atasözlerinde mizah ilişkisi *kâr – zarar* veya *zarar – kâr*, *kâr – ziyan*, *ucuz – pahalı* gibi birbirinin zıddı olan ticari kavram içeren sözcüklerle oluşturulmuştur.

Kâr, zararın kardeşidir (ortağıdır.)

Korkak bezirgân (tüccar) ne kâr eder ne ziyân (zarar).

Paran ucuz olursa sen pahalı olursun.

Ucuz alan pahalı alır (pahalı alan aldanmaz.)

Ucuzdur vardır illeti, pahalıdır vardır hikmeti.

Zararın neresinden dönülse kârdır.

1.1.12 Yeme ve İçme İfadeleri İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Yeme ve içme ifadesi içeren atasözlerinde *aç – tok*, *açlık – tokluk*, *tatlı – acı* gibi birbirinin zıddı olan sözcüklerle kullanılmıştır. Mizah ise *tatlı – acı* tezatlığıyla yapılmıştır.

Aç arslandan tok domuz yeğdir.

Aç doymam sanır, tok acıkmam sanır.

Aç gezmekten tok ölmek yeğdir.

Açlık ile tokluğun arası yarım yufka (bir dilim, bir lokma ekme.)

Aç ne yemez, tok ne demez.

Hamı tatlı, yetkini acı.

Sabır acıdır, (acı ise de) meyvesi tatlıdır.

Tatlı tatlı yemenin acı acı geçirmesi olur.

Tok, acın hâminden bilmez (ne bilir). (Var ne bilsin yok halinden.)

Tok ne bilir aç hâminden?

1.1.13 Nicelik ve Nitelik Bildiren İsim Soylu Sözcüklerle

Görüldüğü üzere tezat bu gruptaki atasözlerinde *ağır – yeğni* veya *yeğni – ağır*, *kuru – yaş* veya *yaş – kuru*, *alçak – yüksek*, *dip – yüzey*, *berk – seyrek*, *büyük – küçük* veya *küçük – büyük*, *bol – dar*, *boş – dolu* veya *dolu - boş*, *eski – yeni*, *uzun – kısa*, *kalın – ince*, *dar – geniş* gibi nitelik ve nicelik bildiren isim soylu sözcüklerle sağlanmıştır. Tezata dayalı mizah ise *ağır – yeğni*, *berk – seyrek*, *dar – geniş* kelimeleriyle sağlanmıştır.

Ağır basar, yeğni kalkar.

Akıl (baht) olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta.

Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır.

Baht (akıl) olmayınca, ne kuruda biter ne yaşta.

Balı dibinden, yağı yüzünden.

Berk kaçan atın boku seyrek düşer.

Borçtan korkan kapısını büyük açmaz (küçük açar.)

Dilin cirmi küçük, cürmü büyük.

Dünya bol olmuş neye yarar, pabuç dar olduktan sonra.

Eli boşa “ağa uyur” derler; eli doluya “ağa buyur” derler.

Eskisi olmayanın yenisi olmaz.

Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez.

Eşeğin kuyruğunu kalabalıkta kesme; kimi uzun der, kimi kısa.

Kalın (yoğun) incelenen kadar ince üzülür.

Kurunun (arasında) yanında yaş da yanar.(Yaşın yanında kuru da yanar.)

Oynamasını bilmeyen kız “yerim dar” demiş; yerini genişletmişler (bollatmışlar); “gerim (yenim) dar” demiş.

Pek yaş olma, sıkılırsın; pek de kuru olma, kırılırsın.

Şahin küçük, et yer; deve büyük, ot yer.

Tabancanın dolusu bir kişiyi korkutur, boşu kırk kişiyi.

Yaşın arasında (yanında) kuruda yanar.

Yeğniyi yel alır, ağır yerinde kalır.

1.1.14 Aile İlişkisini Ele Alan İsim Soylu Sözcüklerle

Bu tür atasözlerinde aile ilişkisi yönünden birbirinin zıddı olan sözcükler kullanılmıştır. Örneğin *üvey – öz* vb.

Üveye etme, özünde bulursun; geline etme kızında bulursun.

Üvey öz olmaz, kemha bez olmaz.

1.1.15 Organ Adı İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Bu gruptaki atasözlerinde *baş – ayak* tezat ilişkisi oluşturmuştur.

Baş nereye giderse, ayak da oraya gider.

1.1.16 İnsan Hayatının Dönemlerini İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

İnsan hayatının dönemlerini içeren atasözlerinde *büyük – küçük* veya *küçük – büyük*, *gençlik – ihtiyarlık* gibi birbirinin zıddı olan sözcükler kullanılmıştır.

Bir senden büyüğün, bir de senden küçüğün sözünü dinle.

Gençliğin kıymeti ihtiyarlıkta bilinir.

Kendinden küçükten kız al, kendinden büyüğe kız ver.

Su küçüğün, sofraya büyüğün.

1.1.17 Mesleki Unsurları İçeren İsim Soylu Sözcüklerle

Mesleki unsur barındıran atasözlerinde *acemi – usta*, *çırak – usta* gibi sözcüklerle tezata başvurulmuştur.

Acemi nalbant kürt, gâvur, ahmak eşeğinde öğrenir, usta olur dener kendini.

Kabiliyetli çırak ustayı geçer (ustadan usta olur.)

1.2 FİİL SOYLU SÖZCÜKLERLE YAPILANLAR

1.2.1 İnsanın Duygu Düşünce ve İsteklerini Gösteren Fiillerle

İnsanın duygu, düşünce ve isteklerini gösteren fiillerle yapılan atasözlerinde tezat ve mizah ilişkisi *ağla- – gül-* fiilleriyle kurulmuştur.

Ağlatan gülmez.

Bağı ağlayanın yüzü güler.

Ödünç güle güle gider, ağlaya ağlaya gelir.

1.2.2 İnsanın Temel Hareket ve Oluşlarını Gösteren Fiiller

Bu yapıdaki atasözlerinde *al- –ver-veya ver- – al-*, *al- – sat-*, *ek- – biç-*, *yap- – yık-*, *kalk- – yat-, in- – bin-* veya *bin- – in-, at- – çıkar-*, *git- – gel-*, *düş- – kalk-*, *götür- – getir-*, *çıkart- – indir-*, *kal- – otur-* vb. fiil soylu sözcüklerle tezata başvurulmuştur. Tezata dayalı mizah ise “Leyleği kuştan mı sayarsın, yazın gelir, kışın gider.” Örneğinde olduğu gibi *gel- – git-* fiilleriyle oluşmuştur.

Al gününde al; ver gününde ver.

Allah dokuza verdiğini sekizde almaz.

Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar.

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı.

Almadan vermek, Allah’a mahsus (yaraşır.)

Arpa eken buğday biçmez.

Ata binersen Allah’ı attan inersen atı unutma.

Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar.
Ayda bir gel dostuna, kalksın ayak üstüne; günde bir gel dostuna, yatsın sırtı üstüne.
Bin atın varsa inişte in, bir atın varsa yokuşta bin.
Bir deli bir kuyuya taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış.
Böyle gelmiş böyle gider.
Çocuk düşse kalka büyür.
Deve bir götür, deve bin akçeye getir.
Eğreti ata (emanet ata, el atına) binen tez iner.
Ekmeden biçilmez.
El atına binen tez iner.
Emanet ata binen tez iner.
Eşeği dama çıkaran yine kendi indirir.
Gelene git denilmez.
Giden gelse dedem gelirdi.
İN kalk (çık) dünyası.
İtle yatan bitle kalkar.
Kalkacağın yere oturma.
Kendinden küçükten kız al, kendinden büyüğe kız ver.
Kişi (herkes) ektiğini biçer.
Leyleği kuştan mı sayarsın, yazın gelir, kışın gider.
Ne ekersen onu biçersin. (Herkes ektiğini biçer.) (Eken biçer, konan göçer.)
Ödünç güle güle gider, ağlaya ağlaya gelir.
Öfkeyle kalkan zararla (ziyanla) oturur.
Üçlenmemiş eken, olmamış biçer.

1.2.3 Varlıkların Oluş ve Hareketlerini Gösteren Fiillerle

Bu tür atasözlerinde varlıkların oluş ve hareketini gösteren fiillerle tezat oluşturulmuştur. Örneğin *ak-* – *dur-* vb.

Akacak kan damarda durmaz.

Hak deyince akan sular durur.

1.3. FİİLİMSİ SOYLU SÖZCÜKLERLE YAPILANLAR

1.3.1 İnsanın Duygu Düşünce ve İsteklerini Gösteren Fiilimsilerle

Bu tür atasözlerinde insanın duygu düşünce ve isteklerini gösteren *ağlayan* – *gülen* vb fiilimsilerle tezat oluşturulmuştur.

Ağlayanın malı gülene hayır etmez.

1.3.2 İnsanın Temel Hareket ve Oluşlarını Gösteren Fiilimsilerle

Bu yapıdaki atasözlerinde insanın temel hareket ve oluşlarını gösteren fiilimsiler birbirinin zıddı olarak kullanılmıştır. Örneğin *acıkan –doyman, alacak – verecek, alma – satma, eken – biçen, gelen – giden, gidip – gelip, veren – alan vb.*

Acıkan doyman sanır, susayan kanmam sanır.

Alacakla verecek (borç) ödenmez.

Alma alı, satma kırır, ille doru, ille doru; yağızında binde biri.

Eken biçen, konan göçer.

Gelen gidene rahmet okutur.

Gelen gideni aratır.

Gidip de gelmemek var, gelip de görmemek (bulmamak) var.

Haberi verenden alan uz gerek.

SONUÇ

İnsanlar konuşurken, fıkrâ dinlerken veya anlatırken, güldürü programlarını izlerken mizaha başvururlar. Aynı şekilde atasözleri oluşturulurken de mizahın gücünden yararlanılır.

Mizahın olması için gülmek ve/veya güldürmek birinci şart değildir. Mizah bazen güldürmekten çok tebessüm ettirir bazen de güldürürken düşündürür.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerini oluştururken ve mizaha başvururken atalarımız dilini zekâsını ve yeteneğini kullanmıştır. Atasözlerinde anlatımı kuvvetlendirme yollarından biri olarak da tezata başvurulmuştur. Bu noktada atasözü, tezat ve mizah kesişir.

Atasözleri oluşturulurken edebi sanatlardan biri olan tezata başvurulur. Bazı atasözlerinde mizah tezat sanatı ile yapılır. Fakat her tezata dayalı atasözünde mizah unsuru vardır demek yanlış olacaktır.

Örneğin; ‘‘Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez.’’ atasözünde oğlan ve kız kavramlarıyla tezat sanatı yapılmıştır. Ancak bu atasözünde herhangi bir mizahi unsur yoktur. ‘‘Oğlan anası kapı arkası, kız anası minder kabası.’’ atasözünde ise yine oğlan ve kız kavramlarıyla tezat yapılırken aynı zamanda mizahtan da yararlanılmıştır. ‘‘Eve gelin geldikten sonra oğlanın anası kapı dışarı edilecek gibi görülür. Kızın anası ise başköşeye oturtulur.’’ anlamındaki atasözünde kız anası ve oğlan anası üzerinden mizah yapılmıştır.

Fiilimsi soylu sözcüklerin kullanıldığı atasözlerinde ilgili bazı sözcükler arasında tezat ilişkisi olmakta birlikte mizaha rastlanmamıştır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
 Aksoy, Ö.A. (2016). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları
 Eker Ö.G. (2003). *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Milli Folklor Yayını
 Ercilasun, A.B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dil Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları

- Oğuz, M.Ö., Ekici M., Aça, M., Düzgün, D., Akarpınar, R.B., Arslan, M., Yılmaz, A.M., Eker, G.Ö., Özkan, T. (2015) *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları
- Kartal, A. (2007). Türk Edebiyatında Belagat Çalışmaları ve ‘‘Tezad’’ ve ‘‘Telmih’’ Sanatlarına Eleştirel Bir Bakış. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1: 417-419
- Küçük, S. Ünal Ü. (2015). Deneyimlerde Mizahi Unsurlar. *Dede Korkut Dergisi*. 12: 70-71
- Yaşar, Ö.F. (2010). Mizahta Uyumsuzluk Kuramına Bağlı Tekerlemeler. *ZWFT*, 1: 49
- Güncel Türkçe Sözlük (2017). (<http://www.tdk.gov.tr>)

KALIP SÖZLERDEN İLENÇLERİN DERLEME SÖZLÜĞÜNDEKİ ANLAM ÖZELLİKLERİ VE SIKLIK HARİTASI

HAKAN ÇELEBİ

Ordu Üniversitesi

Öz: İlençler veya bir diğer ifadeyle beddualar Türkçenin söz varlığı içerisinde halkın günlük hayatta kullandığı kalıp sözlerdir. Kişinin adının yok olması (adı batasica), başkalarına muhtaç olmak (el eline bakası), başka birinin hasta olmasını dileme (davun çıkasica), kişinin acı çekmesini dileyen (canından yanasica), görülmek istenmeyen varlıkların yok olması (gara yola get) vb. amaç ve niyetlerle söylenen ilençlerin bir tür kalıp söz olarak söz varlığımızı zenginleştirdiği görülmektedir. Halk ağzında da geniş bir alana yayılmış ve ağızdan ağıza, nesilden nesile sözlü kültür aracılığı ile aktarılmışlardır.

Beddua, kargış, lânet ve âh gibi kavramlarla da adlandırılan; kötü niyet barındıran yapılarıyla karşımıza çıkan ve halk ağızlarında yaygın olarak kullanılan ilençleri tespit etmeyi ve incelemeyi, özelliklerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada Derleme Sözlüğü'ndeki ilenç içeren madde başları tespit edilmiş, ilençlerin söylenme ve kullanım amaçları belirlenmiş ve anlam özelliklerine göre gruplandırılmıştır. Bunun yanında görsel olarak konunun daha iyi somutlaştırılabilmesi için Türkiye haritasında bölgelere göre kullanımları da gösterilmiştir. İlençlerin kullanım sıklıkları başlıca yedi bölgeye göre ayrıştırılmış ve il il dağılımları gösterilmiştir. Madde başındaki bir ilencin söyleyiş biçimindeki yöresel farklılıklar da haritaya yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözvarlığı, Kalıp Sözler, İlençler, Derleme Sözlüğü, Harita.

GİRİŞ

Halkın günlük hayatta sıkça kullandığı ilençler, Türkçenin söz varlığını oluşturan söz öbeklerindedir. "Bir dilin sözvarlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerinin, kalıp sözlerinin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerinin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz. (Aksan 2015: 15)." Aksan, Türkçenin Sözvarlığı adlı kitabında sözvarlığının içerdiği öğeleri şu başlıklar altında toplamıştır. (1)Temel Sözvarlığı, (2)Yabancı Sözcükler, (3)Deyimler, (4)Atasözleri, (5)İlişki Sözleri (Kalıp Sözler), (6)Kalıplaşmış Sözler (7)Terimler, (8)Çeviri Sözcükler. İlençler, söz varlığında kalıp sözlerin bir diğer adıyla ilişki sözlerinin içerisinde yer alır ve halk arasında kullanım olarak geniş bir yere sahip kalıp sözlerdendir.

İnsanlar arasında iletişim amaçlı ilişkilerde kalıp sözlerin kullanımı fazladır. Kalıp sözler, "Bir toplumun bireyleri arasında belirli iletişim durumlarında geleneksel olarak kullanılan, duyguları, düşünceleri ve dilekleri açığa vuran, en az iki sözcükten oluşan, tek bir kavramı mecazsız olarak karşılayan, zaman ve kişiyi gösteren ekler dışında biçim olarak hep aynı kalan, kullanım yerleri sınırlı kalıplaşmış sözcük dizileridir. (Gökdayı 2011: 69). Kalıplaşmış dil birimlerinin belli başlı yapısal özellikleri şöyledir. "(1) kalıplaşmış olarak bulunma, (2) çoğunlukla tümce veya sözcük öbeği dizilişiyle görünme, (3) belirli tümce ve

sözcük öbeği türlerinde yer alma ve (4) az sayıda sözcükten oluşma şeklinde sıralanabilir." (Gökdayı 2008: 92). Bu özellikler kalıp sözlerin hemen hemen hepsinde görülür.

Anlam olarak kalıp sözler; selamlaşma, takdir etme, özür dileme, teşekkür etme, inanç, rica etme, vedalaşma, değerlendirme, hitap, uyarma, minnettarlık, dilek, saygı, övgü, yergi, ödüllendirme, küfür, ilenç (beddua) vb. çeşitli gruplara ayrılabilir. Bu çalışmamızda halk ağzında çokça kullanılan kalıp sözlerden olan ilençlerin üzerinde durulmuştur.

Genellikle beddua olarak bilinen sözcüğün, Türkçe olan ve halk ağzında en çok bilinen karşılığı *ilenç* sözcüğüdür. İlenç sözcüğü yapı ve köken olarak şu şekildedir.

İlen-: ['Beddua et' =ET., **ilen-** (DLT,KB) 'ayıplamak, takdir etmek' TT.:İLEN-(Ç/İŞ/ME), **ilenç**: 'İlenmek amacıyla söylenen söz' =OT. İlenç 'ayıplama, takdir, çıkışma' (DLT,KB) <**ilen-ç** (Gülensoy 2011: 430)

İlen-: Birinin kötü bir duruma düşmesi dileğini gönlünden geçirmek veya açıkça söylemek, beddua etmek (TDK), Beddua etmek. (DS 2009: 2521) **İlenç**: Beddua, kargış. (TDK), [İlenti, ilinç] Beddua. (DS 2009: 2520)

İlenci kullanan kişi genellikle haksızlığa uğradığını düşünen, canı yanan kişidir. İlençler kırgınlık halinde karşı tarafa yöneltilen ağır sözleri içerir. "Bir iç yangını, bir acıyı, öfkeyi, nefreti yansıtan çoğu zaman acımasız, kıyııcı, yok edici anlamlar yüklenen kalıp sözlerden oluşurlar." (Bulut 2012: 1132). İlenci özetlemek gerekirse, kötülüğe uğradığına inanan insanın gönlündeki üzüntüsünü, öfkesini dindirmek amacıyla acımasızca ve ağır bir şekilde karşı tarafa yönlendirdiği sağduyudan uzak, inanca dayalı Allah'ın adaletine güvenilerek anlık ve hissiyatlı bir şekilde söylenen kalıp sözcüklerdir.

İlenç farklı adlarla karşımıza çıkmaktadır. En çok "kötü dilek" anlamlı beddua sözcüğüyle bilinir. Farsça *bed* (kötü) ile Arapça *dua* sözlerinden meydana gelmiştir. Anadolu'da *beddua*, *kargış*, *lânet* ve *âh* gibi sözcüklerde ilencin diğer terim karşılıklarıdır.

Kalıp sözlerden olan ilençler üzerine yaptığımız bu çalışmada Derleme Sözlüğünden yararlanılmıştır. "Türk Dili Kurumu tarafından yayınlanmış olan Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (DS), 1932-1960 yılları arasında, yurdumuzun çeşitli bölgelerinden derlenmiş Türkçe, Türkçeleşmiş veya kısmen yabancı kökenli sözcükleri de derlemiş önemli bir kaynaktır." (Küçük 2016: 426). Sözlükte ilenç olarak belirtilen madde başları tespit edilmiş; anlam özellikleri ve ağızlardaki kullanım sıklığı üzerinde durulmuştur.

1. İLENÇLERİN ANLAM ÖZELLİKLERİ

İlençlerin genel anlam özelliği ölüm içeriklidir. Canı yanan kişinin, canını yakan kişiye karşı söylediği kötü dilek ve ağır sözler dikkat çeker. Bela, ceza, kahrolma, acı çekme, evsiz-barksız kalma, hastalık, ölüm gibi olumsuz dilekler ilençlerde ön plandadır. İlençlerin anlam özelliklerine dayalı sınıflandırılması şu şekildedir.

1.1. Yüzü Görülmek İstenmeyen İnsanların Yok Olması Üzerine İlençler

Zararını gördüğümüz bir kişinin yüzünü görmek istemediğimiz zaman söylenen ilençlerdir. Olmaz olsun, yok olsun, ölsün, gebersin anlamlarında kullanılır. En çok kullanılan ilenç şekillerinden biridir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	andır galsın	Olmaz olsun, yok olsun: <i>Andır galsın öyle insan.</i>	Or.-Sm.	DS/1:260

2.	andır kalmak [1.andır galmaò, 2.andıra galmaò, 3.andıra kal-]	Miras kalmak, ölüden artakalmak (ilenç olarak kullanılır): <i>Andır galsın senin verdiğin ekmek.</i>	Gr.-Sn.-Or.-Kr. [1.Kr., 2.Kr., 3.Kr.]	DS/I:260
3.	batasica	İlenç olarak kullanılır: <i>O batasica yine gelmiş.</i>	Çkr.-Or.-Ank.	DS/I:569
4.	batasica	Ölesice anlamında ilenç.	Af.	DS/VI:4450
5.	bobalara çıkası	Ölsün, yok olsun anlamında ilenç.	Af.	DS/VI:4463
6.	gara yola get	Öl, geber anlamında ilenç: <i>Gara yola get, cegennemin de isli bucağına.</i>	By.-Kr.	DS/III:1921
7.	gelmezine gitmek	Ölmek (ilenç olarak kullanılır): <i>Gelmezine gitsin.</i>	Nğ.	DS/III:1984
8.	termaş kalsın	Yok olsun, olmaz olsun anlamında ilenç.	Ar.	DS/V:3895
9.	topun kalksın	Yok olası, ölesin anlamında ilenç.	Ezm.	DS/V:3967
10.	yarΨç	Yerin dibine geç (ilenç).	Ank.	DS/VI:4252
11.	yeregir	Öl, geber (ilenç).	Ur.	DS/VI:4252

1.2. Hastalık Dileyen İlençler

Hastalığın gelmesi, hastalığa tutulma, hastalığa yakalanma ve yara çıkmasını dileyen ilençlerdendir. İnsanın hastalıkla uğraşmasını ve derman bulamaması istenir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	çer (III)	İlenç olarak söylenir: Çer deye.	Kr.-Ml.-Mr.-Sv.-Ky.	DS/II:1144
2.	davun çıkasıca [davun çüksün, 2.davun duta, 3.davun vursun]	İlenç olarak kullanılır.	Mn.-Sm.[1.Mn., Çkr., Sm. 2.Gm., Krş., Ezm. 3.Ar.]	DS/II:1383
3.	daylı (I)	Ölesice anlamında ilenç.	Nğ.	DS/VI:4485
4.	dert soğa	Hastalık gele (ilenç).	Ml.	DS/VI:4486
5.	etlerin döküle	İlenç olarak kullanılır.	El.	DS/III:1799
6.	hörtük	Yara (ilenç anlamında kullanılır).	Mr.-Ada.	DS/III:2435
7.	karababaya tutulmak	Çaresiz hastalığa tutulmak, ölmek (ilenç olarak kullanılır).	Ama.-Or.-Ağ.	DS/IV:2638
8.	maccalar çıkası	Dert, yara çüksün anlamında ilenç.	Isp.	DS/IV:3100
9.	örtdekiye tüşmeyh	Ateşli bir hastalığa yakalanmak (ilenç olarak).	Kr.	DS/V:3351

10.	yanıkara (IV) [yanıkararasıca]	Bir ilenç.	Ama.-Ezm. [Ant.]	DS/VI:4170
-----	-----------------------------------	------------	---------------------	------------

1.3. Organlara Yönelik Söylenen İlençler

Göz, dil, kulak, ağız duyu organlarının yanında, idrar yolları üzerine yapılan ilençlerden oluşur.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	ağzın soğuya	Öl, geber anlamında ilenç olarak kullanılır.	Gm.	DS/I:120
2.	basarağını bağlasın	Allah gözlerini bağlasın anlamında ilenç.	Bo.	DS/I:538
3.	diline düğüm düşmek	Dilsiz kalmak anlamında ilenç.	By.-Kr.	DS/II:1494
4.	elbiz kurşunu	"Kulağına elbiz kurşunu çakıla" biçiminde ilenç olarak kullanılır.	Gaz.	DS/III:1704
5.	ellin körü [ellin kori]	Bir çeşit ilenç.	Ar.-El.-Gaz. [Ar.]	DS/III:1725
6.	kıfır aka	Gözün kör olsun anlamında ilenç: <i>Gözüne kıfır aka.</i>	Gaz.	DS/IV:2790
7.	südüklen tutulsun	Sidik yolun kapansın (ilenç).	Ank.	DS/VI:4712

1.4. Doğrudan Kişinin Ölmesi Üzerine Söylenen İlençler

İnsanın doğrudan ölmesini dileyen; öl, ölesice anlamı taşıyan ilençlerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	beΨmΨiklē olası	Ölesice anlamında ilenç.	Af.	DS/VI:4453
2.	geberesig	Ölesin.	MI.	DS/VI:4509
3.	keserin kalksın	Ölesin anlamında ilenç.	Bo.	DS/IV:2764
4.	sovka	Ölesice anlamında ilenç.	Ky.	DS/VI:4705
5.	soykasında galmak	Ölerek, giysilerini bırakmak (ilenç).	Nğ.	DS/V:3672
6.	tefin dürüne	Öl anlamında ilenç.	Isp.-Bt.	DS/V:3860

1.5. Kişinin Soyunun Kesilmesi Üzerine İlençler

Kişinin büyümemesi, soyunun kesilmesi, ölmesini dileyen ilençleri içermektedir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	eysilesi	Geberesice anlamında ilenç.	Bo.	DS/III:1827
2.	gıran giresice [gıran guylası]	Ölesice anlamında ilenç.	Brd.-Bo. [Bo.]	DS/III:2053

3.	ösmeyesin kallık	Büyümeysesice anlamında ilenç.	To.	DS/V:3357
4.	yetişmeysesice	Büyümeden ölsün (ilenç).	Krş.	DS/VI:4822
5.	yetişmeysesice [1.yetişip yetmeyesice, 2.yetmiysesice]	Büyümeden ölsün (ilenç).	To.-Sv.-Yz. [1.El. 2.Mn., To., Es., Çr., Sm., Ml., Mr., Hat., Siv]	DS/VI:4260

1.6. Zehirlenmeyi Dileyen İlençler

İnsanın yediğinin içtiğinin zehir olması ve sonunda ölmesinin dilediği ilenç türüdür. Baba, çor, zıkkım sözcükleri zehiri ifade eden sözcüklerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	baba (II) [babba (II)]	Zehir zıkkım (ilenmelerde): <i>Baba yiyesice.</i>	Mr.-Sv.	DS/I:447
2.	baba çıka [1.baba çıda, 2.baba çıdasıca, 3.baba çıkası, 4.baba çıkasıca, 5.babalar ala, 6.baba tutasıca, 7.baba yıhasıca, 8.boba çıkasıca]	Öl, geber anlamında ilenç olarak kullanılır.	Ks.-Sm.-Gm.-Ezc.-Dz.-El.-Ga.-Mr.-Sv.-Yz. [1.Gm., El., Sv. 2.To. 3.Isp. 4.Çr., Or., Ank., 5.Or., 6.Or., 7.Yz., 8.Isp.]	DS/I:449
3.	boyanasıca	İlenç.	Gaz.	DS/I:745
4.	çorlan (II)	Zehir zıkkım ye, zıkkımla anlamında ilenç.	Or.-Tr.-Gm.-Rz.-Ar.	DS/II:1272
5.	zıkkıltı [zıkgım]	Ağılan, öl anlamında ilenç.	Kr.	DS/VI:4836

1.7. Kişinin Acı Çekmesini Dileyen İlençler

Kişinin üzüntü yaşaması, yasa boğulması, acı çekmesi ve canının yanması üzerine söylenen ilençler olarak karşımıza çıkar.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	canıñ gayısına yan	İlenç olarak kullanılır.	Es.	DS/II:857
2.	canından yanasıca	İlenç olarak kullanılır.	Es.	DS/II:857
3.	vayına batasın	Üzüntüye, yasa boğulasın (ilenç).	Vn.	DS/VI:4095
4.	vayına oturasın	Acısını göresin (ilenç).	Sv.	DS/VI:4095

1.8. Kahrolmayı Dileyen İlençler

İnsanın kahrolmasını isteyen ilençlerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	beymece olsun	Kahrolsun, olmaz olsun (İlenç).	Af.	DS/I:648
2.	gaybana galasica	Kahrolasica anlamında ilenç.	Düz.	DS/III:1943
3.	issölesice	Kahrolasica anlamında ilenç.	Kn.	DS/IV:2561
4.	soyka kalmak	Kahrolmak, yok olmak (ilenç).	Af.-Kr.	DS/V:3672

1.9. Evsiz-Barksız Kalmak Üzerine İlençler

İnsanın barınacak yerinin kalmaması, ocağının sönmesi, evinin yıkılması gibi kötü istekleri barındırır.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	eterin kesile	Ocağın söne evin bata anlamında ilenç.	Hat.	DS/III:1798
2.	ocağın bata	Evin yıkılsın anlamında ilenç.	Ur.	DS/V:3264
3.	ören kalsın	İyeleri ölüp evin yıkılsın anlamında ilenç.	Isp.	DS/VI:4628

1.10. Kişinin Adının Yok Olması Üzerine İlençler

Kişinin adının dahi duyulmasının istenmediği durumlarda söylenen ilençtir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	adı batasica [1.adı batmış, 2.adı kalasica, 3.adı addara kala, 4.adın bata, 5.adını eller alsın]	İlenç.	Gaz. [1.Kr., 2.Brd., 3.Vn., 4.Kr., 5.Dz.]	DS/I:65
2.	atları batmış	Adı batasica!	Af.	DS/I:371

1.11. Bela ve Cezayı Dileyen İlençler

Kişinin belasını bulmasını ve ceza çekmesini dileyen ilençlerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	davin çıksın	Allah cezanı versin anlamında ilenç.	Dz.	DS/II:1379
2.	kül başına	Allah belânı versin anlamında ilenç.	Ur.	DS/IV:3028

1.12. Haksız Bir Şey Elde Etme Üzerine İlençler

Haksız bir kazan elde eden kişiye yapılan ilenç şeklidir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	canına yatsın	Haksız bir şey elde eden için ilenç olarak kullanılır.	Tr.	DS/II:857
2.	sırtının üstünden gelmek	Yararına görmemek (ilenç).	Es.	DS/V:3621

1.13. Kişiyi Başka Bir Kişiyi Havale Etme Üzerine İlençler

Kişiyi başka birine havale ederek ölmesini dileyen ilenç biçimidir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	bancıla kal	Öl, geber anlamında ilenç.	Es.	DS/I:517
2.	vurucular vurasıca	Kötü bir ölümle ölesice (ilenç).	Isp.	DS/VI:4110

1.14. Kişinin Kötü Olması Üzerine İlençler

Kişinin beter durumlara düşmesini, fena olmasını dileyen ilençlerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	beterine karmak	Daha fena olmak (ilenç).	Isp.	DS/I:646
2.	betterine garmak	Daha kötü durumlara düşmek (ilenç).	Af.	DS/VI:4457

1.15. Mal Mülk Para İle İlgili İlençler

Hayvan, tarla, eşya vb. mal varlığının sahihsiz ve devlete kalmasını dileyen ilenç türüdür.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	beyliğe çıkmak	Hayvan, tarla, herhangi bir eşya sahihsiz kalarak devlet tarafından satılığa çıkmak (İlenç olarak kullanılır): <i>Beyliğe çıkması at, arpayı yine tüketti.</i>	Isp.	DS/I:648
2.	beyliklere çıksın [1.bemecüsüñ, 2.beyliğe çıksın]	Sen ve yakınların ölsün; malınız, varlığınız devlete kalsın anlamında ilenç.	Af. [1.Af., 2.Af.]	DS/VI:4457

1.16. Mutlu, Huzurlu Günler Görmemek Üzerine İlençler

Kişinin ömrüne doymadan, mutlu olmadan ölmesini dileyen ilençlerdir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	kütüpür	Ömrüne doymadan (anlamında ilenç): Kütüpür ölesin.	Kerkük.	DS/IV:3056

2.	onmayasın	Mutlu olma anlamında ilenç.	Ant.	DS/V:3286
----	-----------	-----------------------------	------	-----------

1.17. Hasret Çekmek, Kavuşamamak Üzerine İlenç

Sevdiği kişinin ellere kalmasını, kavuşamamasını dileyen ilençtir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	ellere kalası [1.ellerde illerde kalası, 2.ellere kalasınca]	2.Nişanlısının başkasına kalması için kullanılan ilenç: Allah seni onunla gönendirmeyede ellere kalasın.	2.Es.	DS/III:1721

1.18. İş Üzerine İlenç

Yapılan işin başarılı olmamasını dileyen ilençtir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	başan döne	Başına çalın: <i>Yaptığın iş başan döne.</i>	Bt.	DS/I:552

1.19. Her Şeyden Mahrum Kalmak Üzere Söylenen İlenç

İstediklerine, beklentilerine ulaşamaması ve her şeyden mahrum kalması üzerine söylenir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	ummıyasın	İstedğini, özendiğini elde edemiyesin (ilenç).	Kr.	DS/VI:4787

1.20. Başkalarına Muhtaç Olmak Üzerine İlenç

Kişinin ihtiyaçlarını karşılayamaması ve başkalarının eline muhtaç kalmasını bildiren ilenç çeşididir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	el eline bakası	Başkasına muhtaç olasında ilenç.	Gm.	DS/III:1710

1.21. Kimsesiz Kalmak Üzerine İlenç

Kişinin öksüz, yetim, kimsesiz kalması üzerine söylenen ilençtir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	ellere kalası [1.ellerde illerde kalası, 2.ellere kalasınca]	1.Kimsesiz, öksüz, yetim kalasın anlamında ilenç.	1.Uş.-İsp.-Brd.-Dz.-Ay.-İz.-Kü.-To.-Es.-Çr.-Or.-Gm.-Rz.-Ar.-Ezm.-	DS/III:1721

			Ezc.-El.-Mr.- Sv.-Krş.-Kn.- İç.-Mğ. [1.Çr., 2.Brd., Hat.]	
--	--	--	--	--

1.22. Ölenlerin Arkasından Söylenen İlenç

Kişi öldükten sonra arkasından söylenen bir ilençtir.

SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	hollayası	Ölenlerin arkasından söylenen ilenç.	Bo.	DS/III:2397

1.23. Diğer İlençler

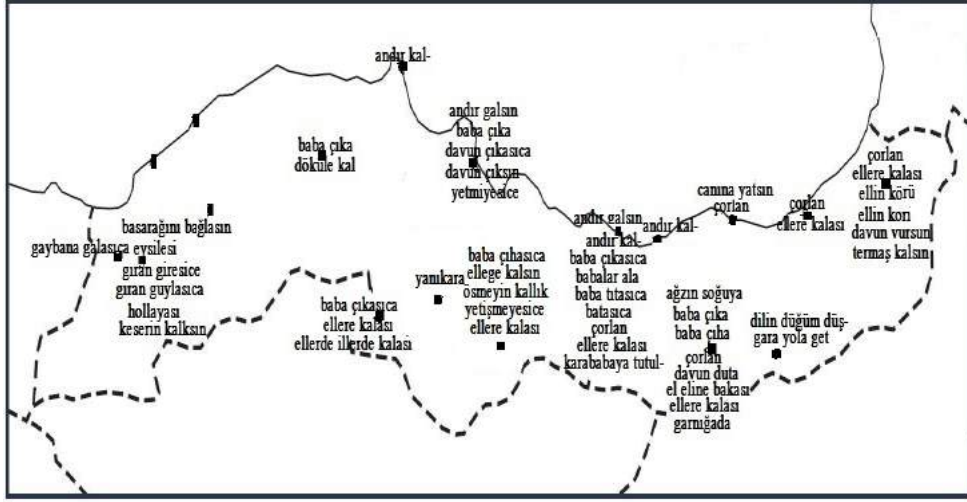
SIRA	MADDEBAŞI	ANLAM	YÖRE	SAYFA
1.	döküle kal	İlenç olarak kullanılır.	Ks.-Çkr.	DS/II:1574
2.	ellege kalsın	İlenç olarak kullanılır: <i>Senin o yiyeceğin ellege kalsın.</i>	To.	DS/III:1720
3.	garnığada	İlenç olarak kullanılır.	Gm.	DS/III:1929

2. İLENÇLERİN BÖLGELERE GÖRE AĞIZLARDAKİ SIKLIK HARİTASI

Bölgelere göre ilenç kullanım haritası oluştururken Derleme Sözlüğündeki madde başlarının yanında ağızlardaki farklı kullanımları yani türevleri de haritaya yansıtılmıştır. Türkiye'nin altı bölgesinin ilenç kullanım haritası belirlenmiştir. Sadece Marmara bölgesinde ilenç kullanımı tespit edilemediğinden bir ilenç haritası oluşturulmamıştır.

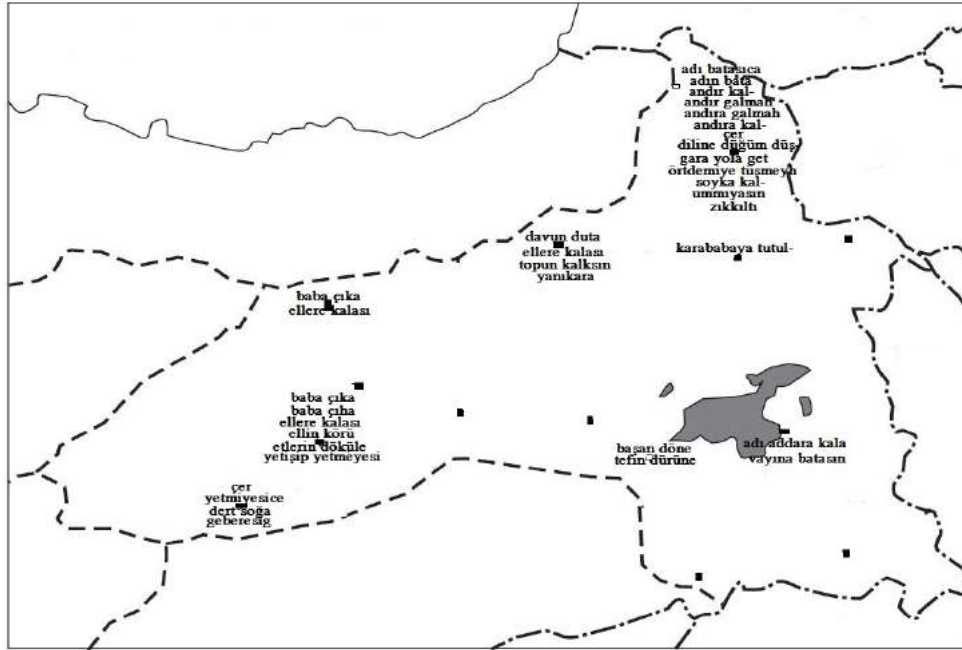
2.1.Karadeniz Bölgesi

Birkaç il haricinde ilenç kullanımı Karadeniz Bölgesinde yaygındır. *Andır kalsın, çorlan ve baba çıkasica* ilençleri Karadeniz'de öne çıkan ilençlerdir. En fazla ilenç kullanımı (9) ile Ordu iline aittir. Gümüşhane 8 ilenç kullanımı ile Ordu'yu takip etmektedir. Bolu ve Artvin illeri 6 ilenç kullanım ile üçüncü sırayı paylaşmaktadır. Diğer ilenç kullanımları şu şekildedir: Tokat, Samsun (5), Çorum (3), Trabzon, Bayburt, Rize, Kastamonu (2), Giresun, Sinop, Amasya, Düzce (1). Karadeniz'in toplam ilenç kullanım sıklığı 54'tür.

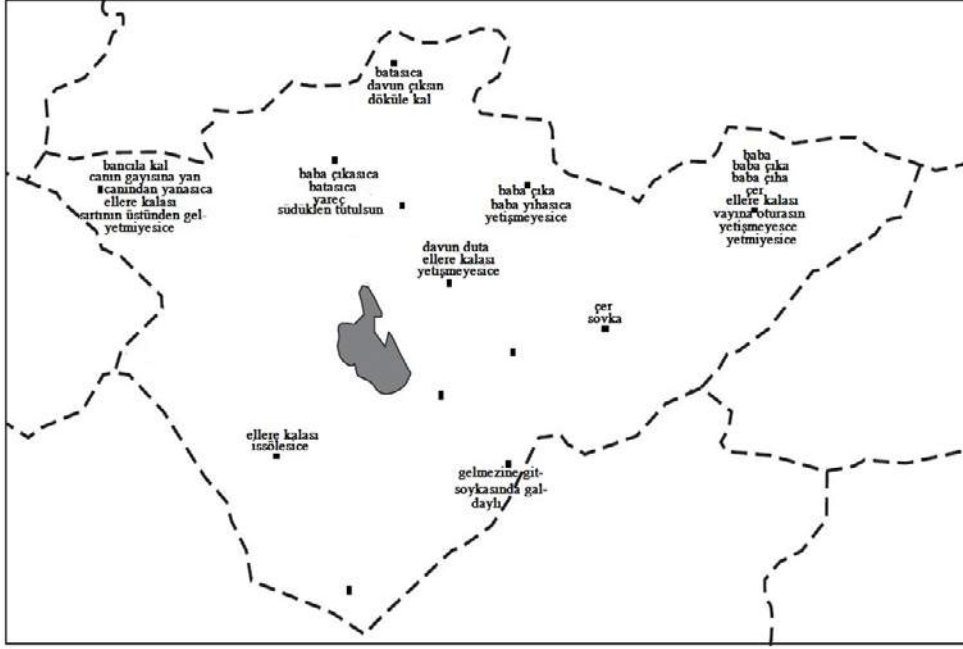
2.2. Doğu Anadolu Bölgesi

Doğu Anadolu'da ilenç kullanımı Erzurum-Kars Bölümünde daha yoğundur. Belirgin bir ilenç kullanımı yoktur ve genellikle farklı ilenç kullanımı görülür. Özellikle Kars ili 13 ilenç ile dikkat çekmektedir. Elazığ 6 ilenç kullanımı ile Kars'ın arkasındadır. Diğer ilenç kullanımları şöyledir: Malatya, Erzurum (4), Van, Bitlis, Erzincan (2), Ağrı (1). Doğu Anadolu Bölgesinin toplam ilenç kullanım sıklığı 34'tür.

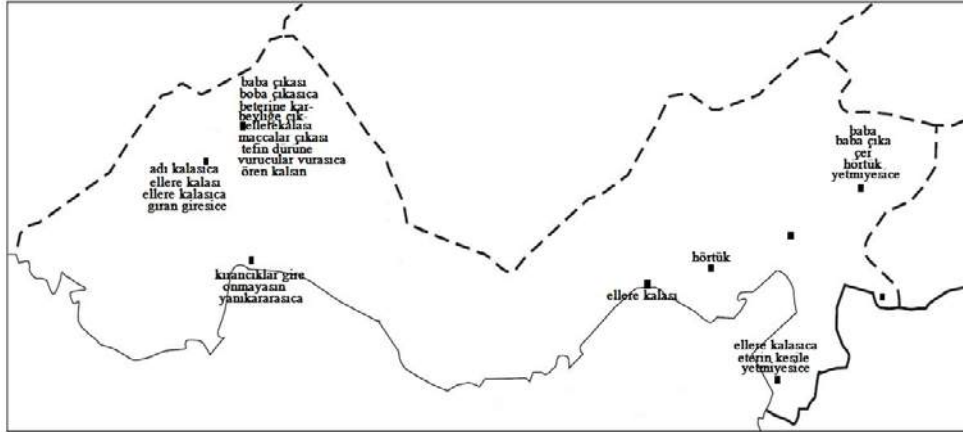
2.3. İç Anadolu Bölgesi

İç Anadolu Bölgesinde ilenç kullanımı genellikle dengeli bir görüntü çizmektedir. Sivas (8) ve Eskişehir (6) ilenç kullanımı bakımından diğer illere göre öndedir. Diğer illerin ilenç dağılımı şöyledir: Ankara (4), Yozgat, Çankırı, Kırşehir, Niğde (3), Kayseri, Konya (2). İç Anadolu Bölgesinin toplam ilenç kullanım sıklığı 34'tür.

2.4. Akdeniz Bölgesi

En fazla ilenç kullanımı 9 ile Isparta iline aittir. Maraş 5 ilenç kullanımıyla ikinci sırada yer alır. Diğer kullanım sayıları şu şekildedir: Burdur (4) Hatay, Antalya (3), İçel, Adana (1). Akdeniz Bölgesinin toplam ilenç sıklık sayısı 26'dır.

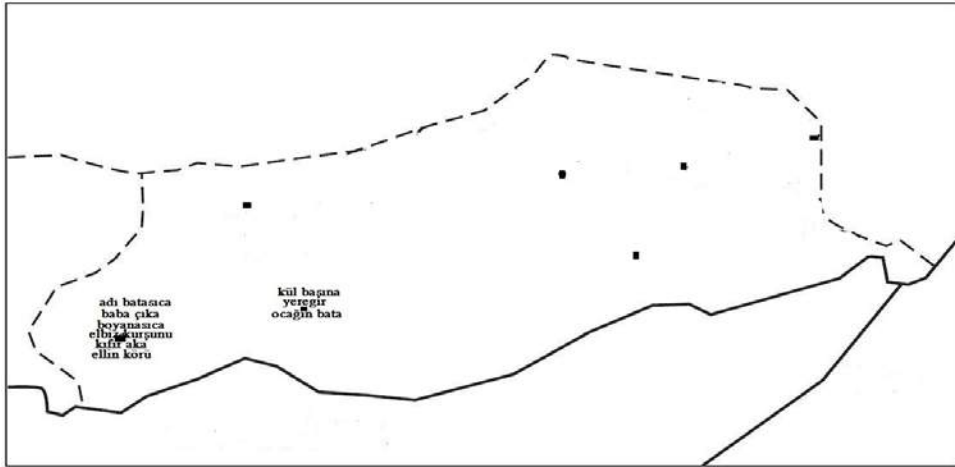
2.5. Ege Bölgesi

Ellere kalası, bölgenin genelinde en fazla kullanılan ilençtir. Bölgede en yoğun ilenç kullanımı Afyon (10) ilinde görülür. Bölgenin toplam ilenç kullanımının yarısı kadardır. Afyon'u Denizli (4), Manisa (2), Uşak, Aydın, İzmir, Kütahya, Muğla (1) takip eder. Toplam ilenç sıklık sayısı 21'dir.

2.6. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

İlenç kullanımı yönünden aktif olmayan bir bölgedir. Sadece Gaziantep (6) ve Şanlıurfa'da (3) ilenç kullanımı görülür. İlenç sıklığı 9'dur.

SONUÇ

Türkçenin sözvarlığını ilgilendiren bu çalışma, kalıp sözlerden olan ilençler (ilişki sözleri) üzerine yapılmıştır. Bu ilençler tespit edilirken bir yazılı kaynak olan Derleme Sözlüğü'ne başvurulmuştur. Halk ağzından derlenen toplam 78 maddebaşı ilenç tespit edilmiştir. Bu ilençlerin halk ağzında ses ve söz farklılıklarına dayalı kullanım sayısı 32 olup, maddebaşı ve türevlerinin toplamdaki sayısı 110'dur.

İlençlerin anlam özellikleri belirlenmiş ve 23 başlık altında toplanmıştır. Genellikle kişinin ölümünü dileyen ilençler (sayıları) şöyle sınıflandırılmıştır: Yüzü görülmek istenmeyen insanların yok olması (11), hastalık dileyen (10), organlara yönelik (7), kişinin soyunun kesilmesi (5), kişinin acı çekmesini dileyen (4), kahrolmayı dileyen (4),

Bitlis	Bt.	Kayseri	Ky.	Urfa	Ur.
Bolu	Bo.	Kırklareli	Krk.	Uşak	Uş.
Burdur	Brd.	Kırşehir	Krş.	Van	Vn.
Bursa	Brs.	Kocaeli	Kc.	Yozgat	Yz.
Çanakkale	Çkl.	Konya	Kn.	Zonguldak	Zn.
Çankırı	Çkr.	Kütahya	Kü.	Düzce	Düz.
Çorum	Çr.	Malatya	MI.	Bayburt	By.
Denizli	Dz.	Manisa	Mn.		
Diyarbakır	Dy.	Maraş	Mr.		
Edirne	Ed.	Mardin	Md.		
Elazığ	El.	Muğla	Mğ.		
Erzincan	Ezc.	Muş	Mş.		
Erzurum	Ezm.	Nevşehir	Nş.		

İLENÇ SÖZLÜĞÜ

ander (I) [andır (I)]: 1. Ölüden kalan eşya, sahihsiz kalan eşya, soyka. **2.** İnsan ve hayvanlara ilenç yerine, sahihsiz kal anlamında kullanılır: *Ander galsın yaşmağın, göremedim yüzünü.* (DS/I:259)

baba (II) [babba (II)]: 1. Büyük ve onulmaz çıban veba, dert, hastalık (ilenmelerde): *Elinde kolunda babalar çıksın.* (DS/I:447)

bancı: Müezzın. (DS/I:517)

basarak: Görme kuvveti. (DS/I:538)

beylik (I): 2. Köyün ortak malı, semiz sığır. (DS/I:648)

beymece: ?

boyanmak: 1. Zıkkımlanmak. **2.** Zehirlenmek. (DS/I:745)

çer (III):1. Hastalık (daha çok hayvanlar hk.): *Çer değmiş at kaçtı.* **2.** İlenç olarak söylenir: *Çer deye.* (DS/II:1144)

çor (I): 1. Dert, keder, hastalık. (DS/II:1269)

çor (II): 3. Zehir, zehir gibi. (DS/II:1270)

davın: 2. Belâ, baş belâsı. (DS/II:1379)

davun(I) [daun (I), davın]: 1. Taun, veba. **2.** Kan çıbanı. **3.** Hayvanların boğazlarında meydana gelen şişkinlik ur. **4.** Zehir. (DS/II:1383)

elbiz (IV): Şeytan, düşman. (DS/III:1707)

eter (III): Çocuk kokusu. (DS/III:1798)

gaybana (III): Kimseye faydası olmayan şey. (DS/III:1943)

gayı (I) [gaygı]: Kaygu, tasa. (DS/III:1945)

hörtük: 1. Yara (ilenç olarak kullanılır). (DS/III:2435)

kıfır (II): Üzüm salkımlarına gelen ve tanelerin dökülmesine neden olan bir çeşit hastalık. (DS/IV:2790)

kütüpür:

maçça (I): Dert, hastalık (frengi, kanser, sıraca gibi ağır hastalıklar). (DS/IV:3100)

oñmak: Rahata kavuşmak, mutlu olmak. (DS/V:3286)

ören (I) [örene (I), ören yeri]: 3. Şehir ya da ev yıkıntısı, kalıntı. (DS/V:3347)

ösmek: 1. Büyüme, boyu uzamak. 2. Yükselmek. (DS/V:3357)

soyò, soyka (I) [soò, söyka]: Ölünen üstünden çıkan giysi. (DS/V:3671)

tef (III): Kefen. (DS/V:3860)

termaş (I): Uğursuzluk getirdiğine inanılarak sahibinin ölümünden sonra ortada kalmış hayvan ya da eşya. (DS/V:3895)

vurucu: Azrail. (DS/VI:4110)

yanıkara [yanıgara, yanğara, yanika, yanıkara, yankın]: 1. Sığırdada, attada görülen bir hastalık. 2. Akciğer yangısı. 3. Bir ekin hastalığı. 4. Ağaç gövdesinde kabuk kararma hastalığı. 5. Bir çeşit kötü çıban. 6. Lekeli humma. 7. Süreğen bel romatizması.

zikkım[zıggım, zıòım, zukkum]: 1. Ağrı 2. Acı. (DS/VI:4836)

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (2015). Türkçenin Sözcükleri, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TÜRKİYE'DE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ (2009). C. I- VI, Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKDAYI, H. (2008). *Türkçede Kalıp Sözcükler*, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Kış 2008, S. 44 (89-110).
- GÖKDAYI, H. (2011). *Türkçede Kalıp Sözcükler*, İstanbul: Kriter Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, Ankara: TDK Yayınları.
- BULUT, S. (2012). *Anadolu Ağızlarında Kullanılan Kalıp Sözcükler ve Bu Kalıp Sözcüklerin Kullanım Özellikleri*, Turkish Studies, V. 7/4. ss.1117-1155.
- KÜÇÜK, S. (2016). *Derleme Sözlüğü'nde Çocuk Diline Ait Adlandırmalar / Naming Related to Nursery Language in the Dictionary of Compilation*, TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308- 2140, Volume 11/10 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9549, p. 423-442.

BARTIN YÖRESİNE HAS MİTOLOJİK UNSURLAR

Myths in Bartın

HANİFE KARACA

Bartın Üniversitesi

Öz: Mit, Türkçe sözlükte “ geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi ya da efsaneleşen kavram veya kişilerdir.” şeklinde geçmektedir. Mitler toplumun inancına, felsefesine, yaşayış biçimine, öğüdüne, diline, sanatına kısacası hayatlarının her safhasına etki eder.

Bartın yöresi çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış, her medeniyetten somut ve somut olmayan kültürel miraslar edinmiş tarihi bir şehirdir. Adını Yunan mitolojisi tanrısı Parthenios'tan aldığı ve zamanla Bartın'a dönüştüğü düşünülmektedir. “Sular ilahı veya muhteşem akan su” anlamına gelen Bartın, ihtişamıyla da Fatih Sultan Mehmet'in: “Çeşm-i Cihan bu mola” dedirtecek kadar hayran bırakmış bir diyardır. Bu çalışma da böyle bir yörede devamlılığını sürdürmekte olan mitolojik unsurlar üzerinedir. Bölgeye has ağız özellikleri, yaşayış tarzları, İslamiyet'e rağmen devam eden mitolojik inançlar, yöreye özgü mitolojik tedavi yöntemleri derlenip açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, Bartın, ağız, kültür.

Abstract: Myths are described in Turkish as people or concepts that are regarded as legendary, are transmitted traditionally from one generation to one another or varies with effects of society's imagination; or as folk tales that has an allegorical narration. Myths affects society's religious belief, language, art, philosophy, life style; In other words, Myths affects every parts of the society.

Bartın is which hosted various of civilizations throughout the history, carries the cultural heritage of these civilizations, a historical city. It is thought that the city derives its name from a Mythical Greek God, named Parthneious and also thought that this name is transformed into Bartın in the course of time. Bartın literally means “divine water or gorgeously flowing water.” Even Mehmed the Conqueror was mesmerized by the glorious beauty of Bartın and said “Lala, lala!, Çeşm-i Cihan bu mu ola” about its beauty. This particular study is based on the mythical elements which exist in such a historical place. The local language life styles, ongoing mythical beliefs, treatment methods; which can only be seen in this particular area, is assembled and explained in this study.

Key words: Proverb, humor, contrast, noun, verb, gerundial.

GİRİŞ

Mit, Türkçe sözlükte “geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi ya da efsaneleşen kavram veya kişilerdir.” şeklinde geçmektedir.

Mit, basit bir hayali, sahte izlenimleri hatta tamamıyla gerçek ya da kutsal rivayetlere kadar her şeyi içerebilir, onun gerçekliği normal hayatın sunabildiği her şeyde ağırlığını hissettirmektedir. (Oğuz-Gürçayır, 2005: 247).

Mit kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, "başlangıçtaki" masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, Doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca

bir parçası (sözelimi bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini dile getirir. Demek ki mit her zaman bir "yaratılış"ın öyküsüdür: Bir şeyin nasıl yaratıldığını, nasıl var olmaya başladığını anlatır. Mit ancak gerçekten olup bitmiş, tam anlamıyla ortaya çıkmış olan şeyden söz eder. (...) Sonuç olarak, mitler, kutsal (ya da doğüstü) olan şeyin, dünyaya çeşitli, kimi zaman da heyecan verici akımlarını betimlerler. İşte Dünya'yı gerçek anlamda kuran ve onu bugün içinde bulunduğu duruma getiren kutsalın bu akımıdır. (Eliade,1993: 13).

Mitler toplumların ilk anlatıları, ilk örnekleri, ilk zihinsel eylem ürünleri kabul edilerek kültürel kodları oluşturan zemindir. Dolayısıyla mit ya da mitik unsur denilince anlaşılması gereken nokta, toplumun öz kimliği, düşünce yapısının kökenleri ve tarihsel zaman içindeki dönüşümüne bağlı olarak dinamik yapısıdır. "Zira mit, canlı bir söylemdir" (Batuk, 2006: 16).

Mitlerin tarihleri ne kadar eskiyse epos ve mitosları da o ölçüde eskidir. Kültür ve din temas ve kaynaşmalarıyla her millet komşularından yeni yeni efsaneler alarak, onları özümseyerek bu kültür hazinesini zenginleştirir. Geniş bir coğrafya üzerine yayılmış bir millette, mitolojiya pek bol çeşitlemelerle karşımıza çıkar (Necatigil,1969: 9).

Toparlayacak olursak; var olan insanın dünyada bırakmak istediği, faniliğe karşı bir koruyuş olan ebediyetin müptelalık süresince gelen zaman içinde ortak bir miras, kültür, medeniyet, yaşantı oluşturarak gerek bireysel gerekse müşterek bir sosyallikte oluşturduğu süreç mit dediğimiz zenginliği doğurmuştur. Şayet bir millet, bir yöre, bir bölge, hatta en küçük yapı biriminden tutun da daha geniş mecralara yayacak olursak ortak kültür kalıntılarına ve genlerine rastlamak gayet tabiidir. Nasıl ki her bir bireyin bir bakış açısı, dünya görüşü var; öylede her toplumun, milletin yapısına ait, yaşam şekillerine ya da milli değerlerine dair onları bir arada tutan desenler vardır. Mitler, yaratılışın yaşayan gerçekliğidir. Günümüzde de yankıları devam etmektedir. Mitler, sebebini tahmin edemeyeceğimiz birçok neden-sonuç ilişkisine dayanak temeli oluşturmaktadır. Çünkü biliriz ki hayatta hiçbir enerji boşa değildir... Şimdi bundan hareketle Bartın yöresinin mitolojik mirasını, batıl olduğu gerekçesiyle sindirilmeye çalışılan bu unsurları tarihe not düşürmek adına bilgi vereceğiz. Ayrıca yöredeki yerli halkın etnik kökenini bilememek gibi bir sıkıntısı mevcuttur. Bu çalışma ile bu sorunlara ışık tutabilmeyi amaçlıyoruz.

Bilindiği gibi hiçbir tarih toplum ya da tarihsel süreç bulunduğu coğrafyadan uzak değildir. Bundan ötürü Bartın'ın tarihsel, coğrafi ve ağız özelliklerine de kısaca değinmek isabet olacaktır.

Bartın

Bartın; Karadeniz Bölgesi'nin batı bölümünde, denizden 10km içeride kurulmuş, tarihî, turistik değerleri, ormanları ve doğal güzellikleri yönünden el değmemiş, Türkiye'nin çok önemli ve gelişmekte olan antik kentlerinden biridir. Doğusunda Kastamonu, batısında Zonguldak, güneyinde Karabük ve kuzeyinde Karadeniz bulunur. Orman bakımından zengin olan ilin büyük bir kısmı Küre Dağları Millî Parkı sınırları içerisinde yer almaktadır. Şehrin içinden geçen ve Türkiye'de rejimi düzenli olup üzerinde ulaşım yapılabilen tek ırmak olan Bartın Çayı'na sahiptir. Bartın çayı, Bartın düzlüğüne gelirken dik açılı bir buklüm yaparak, Bartın'ı üç tarafından sularla çevrilen bir yarım ada durumuna getirir. Ayrıca Bartın çayının şehrin bulunduğu yerden Karadeniz'e kadar olan kesiminde (Bartın Boğazı) çeşitli büyüklükte deniz taşıtlarının buraya kadar sokulmasına imkân

vermesi, Bartın'ı Türkiye'nin yegâne nehir limanı durumuna getirmiştir¹. Bartın Çayı'nın önemli özelliklerinden bir diğeri ise, şehre adını vermesidir.

Bartın adının kaynağı, Yunan mitolojisinde tanrıların babası olan Okeanos'un² oğlu Parthenios'tan³ geldiği düşünülmektedir. "Sular ilahı" veya "muhteşem akan su", "Genç kızlar için koro türküleri", "Irmak" ve de tanrıça Athena'nın bir sıfatı olan "Genç bakire" manalarına gelmektedir. Parthenios Irmağı'nın kenarında kurulan yerleşim yerine de Parthenia denilmiştir. Parthenia sözcüğünün de zaman içinde Bartın şekline dönüştüğü - kesin olmamakla beraber- bu şekilde kabul edilmektedir.⁴

Bartın'ın Türk-İslam devrinden önceki tarihi oldukça eskidir. Britanya ve Paphlagonia tarihine kadar iner.⁵ Bartın'ın geleceği, bugün ilçesi olan Amasra'nın Fatih Sultan Mehmet zamanında alınmasından sonra geliştiği anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmet Cenovalardan Amasra'yı almak için geldiğinde bu şehrin ihtişamına hayran kalır ve şu ünlü: "Lala Lala, Çeşm-i Cihan bu mola" sözünü dile getirir. Bartın'ın MÖ 14. ve 13 yüzyıllardaki ilk sahipleri Gaskalar ve Hititlerdir. Ardından diğer sahipleri sırasıyla; Bithinya, Paphlagonya, Frigler, Fenikeliler, Kimmerler, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Pontuslular, Romalılar, İonlar, Bizans, Anadolu Selçukluları, Candaroğulları Beyliği, Cenevolar ve Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bu kadar çok devlete ve medeniyete ev sahipliği yapmış ve hemen hemen her medeniyetten somut ve somut olmayan kültürel miraslar edinmiş tarihî bir şehirdir.

Bartın'ın şuan konuşmakta olduğu ağız özellikleri ise XI. Yüzyılda Anadolu'nun Türkleşmesinden sonra yani Türk-İslâm devri süresince oluşmuştur.

Bartın ve yöresi ağızlarındaki belli başlı dil özellikleri, bu özelliklerin temsil ettiği birbirinden ayrı ağız ve lehçe kolları bakımından ele alınacak olursa, bölgede üç ayrı lehçe ve ağız tabakasının bulunduğu tespit edilir. Bunlar:1) Oğuz, 2)Türkmen, 3) Kıpçak tabakalarıdır.(Korkmaz,1994: 41)

Oğuzca özellikler şöyledir: önseste ünsüz tonlulaşması (kurt>ğurt⁶, tatlı>datlı), ünlü inceme ve daralmaları (lazım>ilazım, öğretmen>üretmen), ses düşme ve türemeleri (açım>açyım, elbet>helbet), aynı sesi üst üste tekrarlayan r'li hecelerden birinin yutulması (giderken>gidēken⁷, karnı>gānı), ünlü ve ünsüz arasındaki benzeşme⁸, -duk/-dük I. geçmiş zaman I. şahıs çokluk ekindeki yuvarlaklık gibi özellikler bölgenin dil yapısındaki temel tabakayı kurarlar.

Türkmence özellikler: kelime ve hece başlarında yuvarlak ünlüler önündeki g->ğ-, k->ğ değişimleri ve bu gelişimlerin geliştirilmiş olduğu orta boğumlanmalı o,u ünlülerinin bulunuşu, hâl kipi ekindeki düzleşme, belirli kelimelerin ilk hecelerinde görülen Türkçedeki "aslî uzunluklar" konusu ile ilgili bulunan uzun ünlüler, vurgulu hecelerdeki ünlü uzamaları, kelime ve cümle sonlarına gelen hecelerin birçok halleriyle yüksek tonlu ve uzatılarak söylenmesinden doğan ahenkli konuşma tarzı, b> v değişiminden oluşmuş –van/-ven, -vuz/-vüz birinci şahıs bildirme bağı(cevher fiili) eklerinin daha ileri bir ses değişimine uğramış şekilleri olan –yın/yin, -yuz/-yüz eklerinin devam ettirile gelmesi⁹, bu

¹ Tuncel, M.(1992).Bartın. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları*, Cilt 5, İstanbul:87.

² Yunan tanrılarından Uranos ile Gaia'nın oğludur. Denizlerin ve suyun sembolüdür. Bugünkü okyanus sözcüğü de Okeanos'tan gelmektedir.

<http://www.zeugmaweb.com/zeugma/sozlukop.htm> (11.04.2017)

³ Okeanos'un oğludur. Bugünkü Bartın Çayı'nın eski adıdır. Irmak anlamına gelmektedir.

⁴ Daha detaylı bilgi için; Ünal, Y. (Eylül-2014). Bartın Adının Anlamı Üzerine Bir İnceleme. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, sayı XIX:647-661.

⁵ Bu konuda bilgi almak için bk. Ch. Texier, *Küçük Asya Tarihi*, C. III:155.

⁶ ğ: arka damak g'si. T: t-d arası ünsüz.

⁷ : ünlüler üzerinde uzunluk işareti.

⁸ Bk. Eren, E.(1997).Zonguldak- Bartın-Karabük İlleri Ağızları. *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara:42-43

⁹ Hayyan, A.(1931). Kitabü'l-idrak li lisanül-etrak, *A. Caferoğlu Yayını*, İstanbul:161

özelliklerde daha özel bir kimliğe bürünerek yörenin ağız özelliklerini Türkmen lehçe tabakasına dayandığını göstermektedir.

Kıpçak özellikleri : $\tilde{n} > y$, $g > v$ vb. ses değişimleri bakımından da 13. ve 14. yüzyıl Kıpçak Türkçesi ile ortaklaşan bir ağız niteliği taşımaktadır.

Bartın ağız bu 3 ayrı lehçe ve ağız tabakasının karışmasından oluşmuştur. Oğuz tabakası diğerlerine nispeten daha zayıftır. Türkmen ve Kıpçak tabakalarının karışıp kaynaşmasından oluşmuş şekiller daha hâkim duruma geçerek Bartın ve yöresini diğer Anadolu ağızlarından belirli şekilde ayıran özel bir kişilik ve dil yapısı kazandırmıştır.

BARTIN YÖRESİNDEKİ HASTALIKLAR VE MİTOLOJİK TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Günümüz Türk Halk Hekimliğinde yer alan uygulamalar yüzlerce yıllık zaman, din ve ekolojik faktörlere bağlı olarak değişmesine rağmen, morfolojik olarak millî özelliklerini korumuşlardır. (Küçükbasmacı, 2000: 66)

Halkın olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyeceği için veya gitmek istemeyince, hastalarını tanımlama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne hak hekimliği denir. (Boratov, 1994:122)

Bartın'da da hastalıkları yöreye özgü tedavi eden kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler genellikle kadınlardır. Ve bunlara “el almış”, “tenbürü yazıcısı/çizicisi”, “yıkayıcı”, “kurşuncu” gibi isimler verilmektedir. Bu hekimlerin: dinî-ilmî yönden ergin, güvenilir, ahlâklı, söz söyleme kabiliyetine sahip ve atalarından el almışlık gibi özellikleri bulunur.

1.Tenbürü

Türkiye'nin farklı bölgelerinde yapılmış olan folklor çalışmalarında temre/temrü olarak bilinen hastalık Bartın yöresinde tenbürü olarak geçmektedir. Tenbürü sözcüğünü yapısal olarak ele aldığımızda ten ve bürü-sözcüklerinden oluşmaktadır. Gerçekten de bu hastalık ciltte oluşan ve cildi kaplayıp istila eden kırmızı halkalar şeklindedir. Hastalığın tedavisi *el almış* ya da *tenbürü yazıcıları* tarafından yapılır. Tenbürücüler genellikle kadındır. Fakat hastalığın erkekli-dişili (daha kırmızı ve daha hızlı yayılan türü) olması nedeniyle erkekler de bu işlemi yapmaktadır.

Tenbürü hastalığı hemen hemen her yaş ve cinsiyet grubunda görülmektedir. Hastalığın altında yatan sebep tam olarak bilinmemekle birlikte nazardan ötürü meydana geldiği düşünülmektedir. Tenbürü yazımı ritüel bir tören şeklinde geçmektedir. Hastalığın vücuttan tamamen silinmesi amacıyla bu merasim 1 ila 7 kez tekrarlanmaktadır. Tenbürü merasimi sadece Çarşamba ve Cumartesi günleri ve Güneş tam tepeye gelmeden önceki vakit aralığında yapılır.

Tedavi için; 7 ayrık otu, 7 kızıl erik dalı, 7 arpa tanesi veya 7 tenbürü (temre) otundan birisi temin edilir. Genellikle bu malzemelerden ayrık otu tercih edilir. Bu bitkinin tercih edilme nedeni; yörede çok yaygın, 4 mevsim bulunabilen ve de hastalık gibi kendisi de çok hızlı türeyip yayılan bir bitki olmasıdır. Temin edilen bitki bir kaba konur ve merasim başlar.

Tenbürücü: Sen buraya niçin geldin?

Hasta: Tenbürü yazdırmak için geldim.

Tenbürücü: O zaman yazalım bakam. Der ve işlem başlar.

Önce tenbürü herhangi bir dolmakalem yardımıyla etrafı çizilerek halka içine alınır. Bunun sebebi de hastalığın yayılmasını engellemektir. Ardından tercih edilen bitki, tenbürülü bölgeye aşağı-yukarı hareket ettirilerek sürülür. Her hareketten sonra bitki temiz olarak değiştirilir. Bu işlem 7 adet bitkinin o bölgeye uygulanmasından sonra biter. Bu işlemler gerçekleşirken de tenbürücü “bizim elimizden değil Fatma anamızın elinden” der ve çeşitli dualar (Nazar duası, Ayet-el Kursi, Felak, Nas ve Fatiha) okur. Her duanın sonunda 3 defa hastanın baş kısmından başlayıp ayak ucuna kadar tükürür. Dua vasfı bittikten sonra tenbürücüler: “ten ten tenbürü, senin adın tenbürü, senin burada yerin yok, kalk git, çık git Kaf dağına”, “karıncanın kanadı yok, güvercinin sütü yok, senin burada yerin durağın yok, kalk git, çık git, çakalın başına.” gibi bu ritüele özgü sözler söylerler. Akabinde yine 3 defa hastaya tükürülür. Sonrasında tenbürücü hastayı alarak kapıdan ya da pencereden dışarı baktırarak şu sözleri söylemesini ister: “dağlara taşlara, ulu ağaçlara, tüü tüü tüü ver sağını al çürüğünü” diyerek 3 defa tekrarlatır ve bu sefer de hastanın 3 defa tükürmesini ister. Merasim bu şekilde sonuçlanır. Tenbürücü, burada kullandığı bitkileri 7 gün boyunca kurutur ve akabinde bir ağaç dibine gömer. Hastanın tenbürücüyü bir hediye yahut para vermesi gerekmektedir aksi takdirde tenbürünün düzelmeyeceğine inanılır.

2.Yaşıt Olma

Bir çocuğun yetişkin tarafından kendi yaşına yakın olan başka bir çocuğun üzerine doğru kaldırılması sonucu meydana geleceği düşünülen ve aşağıda kalan çocuğun gelişip büyüemeyeceği, yukarıya kaldırılan çocuğun ise yerdekini büyüme ve gelişme fonksiyonlarını kendi üzerine alacağına inanılması olayıdır. Yaşıt olan çocuğun diğer akranlarına göre cilt rengi soluk, vücut gelişimi duraklamış veya gerilemiştir. Böyle bir durumla karşılaşıldığında “Eyvah! çocuk yaşıt oldu.” denilir. Ve kutsal bir şekilde yıkanması gerekir. Bu işlemin türbelerde yapılması makbuldür. Fakat bu mekânlarda bu tarz eylemlerin yapılması kat’i suretle yasaklandığı için gerçekleştirilememektedir. Bu nedenle yıkayıcıların evlerinde yapılır. Oralarda bir nevi kutsal olarak kabul edilir. Yaşıt olan çocukların yıkama işlemi *el almış* ya da *yıkayıcı* denen kişiler tarafından yapılmaktadır.

Yıkama merasimi sadece Cumartesi günü yapılır. Eyleme başlamadan 1 gün önce yani Cuma gecesinden 3 farklı yıkayıcı için 3 farklı iğneye değişik renklerde ip takılır. Her iğne bir yıkayıcıya temsil eder. Bu iğneler bir kabin içerisine konulmuş olan suyun içine atılır ve yıkayıcılar hastanın kendi elinden şifa bulmasını dileyerek adakta bulunur. Ertesi gün bu iğnelerden birisi muhakkak paslanır yahut diğerlerine oranla daha çok paslanır. Şayet paslanma olayı gerçekleşmezse 7 gün beklenir. 7 gün sonraki ilk Cumartesi günü yıkama merasimi düzenlenir. İğnenin paslanma olayı yaratıcının izni ile o kişinin seçtiği anlamına gelmektedir. Ve bu paslanan iğne hangi yıkayıcıya aitse, bu yıkama merasimi o yıkayıcı tarafından yapılır. Böylelikle çocuğun sadece onun elinden şifa bulacağına inanılır.

Bir ibriğin içerisinde bulunan suya ilave olarak 40 kaşık su sayılır. Ardından 40 gül yaprağı, annenin alyansı ve bir miktar tuz da ibriğin içine atılır. Yaşıt olan çocuklar leğen içerisine alınıp sırt sırta oturtulur. Çocukların başlarına kalbur tutulup ibrikteki su dökülmek suretiyle çocuklar bu şekilde yıkanır. Yıkayıcı Eûzu Besmele çekerek “benim elimden değil Fatma anamızın elinden, Allah’ım bunu temizle de git” der ve dualar okuyarak yıkama işlemi yapar. Yıkama işlemi bittikten sonra yaşıt olan çocuklar asma bağı dallarından yapılmış olan halka içerisinden geçirilir. Halka 7’şer defa, yaşıt olan çocukların sırayla başlarından ayaklarına kadar geçirilir. Yıkama suyunun da ayva ağacının dibine dökülmesi ile son bulur. Çocuğun bu şekilde eski sağlıklı haline döneceğine inanılmaktadır.

3.Oklu Tatar/Tatar Kurdu

Ergenliğe girmemiş çocuklarda uzun süre devam eden ve şiddetli geçen karın ağrılarında oklama işlemi yapılır. Bu işlemi *el almış* yapar. Oklama işleminde ok için oklava, yay için ayva dalının iki ucu ip vb. ile birbirine bağlanarak yapılmış zembildek (yay) ve siper alınması içinde yufka açılan sofraya gerekmektedir.

Karnı ağrıyan çocuk annesi ile birlikte sofrayı önlerine alarak kendilerine siper ederler.

El almış, sofranın arkasındakilere: Sen buraya niçin geldin?

Çocuğun annesi: Ben buraya oklu tatar yaptırmak için geldim.

El almış: Yaptım, kestim, biçtim. Diyerek zembildek vasıtasıyla oklavayı sofraya doğru Besmele çekerek 7 kez atar. Oklama işlemi yaparken de: “oklu tatar, kalk git, seni tom da vuracağım, karşı dağa atacağım ” diyerek gerçekleştirir. Ardından sofraya üzerinde bulunan eski hamur kalıntıları her atıştan sonra bir bıçak yardımıyla kaşık içerisine ufak bir parça alınması suretiyle kazınır. Bu hamur parçaları çocuğa yedirilir ve bu şekilde karın ağrısından kurtulacağına inanılır.

4.Siğil

Siğil vücutta oluşan beyaz pütürlü ve yayılan bir deri hastalığıdır. Siğilin nazardan ya da siğilli kurbağanın bulaştırdığına inanılmaktadır. Siğil çizme işlemi *el almış* yapar.

Siğilin yazılması için özel bir zaman dilimi vardır; o da Ay'ın, yeni ay (ilk dördün) evresidir. Bu zamanda yapılmasının nedeni dilenen dileklerin ve beklentilerin daha hızlı olacağına inanılmasıdır. Ve yeni ayın bu 14 günlük evresi haricinde siğil yazdırma işlemi yapılmamaktadır.

Öncelikle siğilin etrafı tenbürü de olduğu gibi bir dolmakalemle çizilerek karantinaya alınır. 7 söğüt dalı ya da toprak alınarak siğilli bölgeye dualar okunarak sürülür. Bu işlemde kullanılan malzemeler atılmaz, el almış tarafından ocak yaşmağı denilen yerlerde ya da bir ağaca asılarak kurutulur ve gömülür. Bu kullanılan malzemenin kuruması ile birlikte siğilin de kuruyup yok olacağına inanılır.

5. Kurşun Döktürme

Nazara karşı ve nazardan korunmak amacıyla yapılan bir işlemdir. Kurşun döktürme işlemi Bartın yöresinin yanı sıra Anadolu'nun birçok yerinde yapılan bir ritüeldir. Diğer yörelerden pek farkı bulunmamaktadır.

Kurşun dökülecek kişi ocak önünde üzerine örtü örtülmüş vaziyette yerde oturarak bekler ve bu esnada demir bir tava içerisine kurşun konularak ocak içinde eritilir. Kurşunun ocak içinde eritilmesinin sebebi bütün hastalıkların bu yanan ateş ile birlikte yakılıp temizleneceğine inanılmasıdır. Ardından kurşuncu kadın sol elinde içerisine su bulunan bir kap; sağ elinde de ocakta eritmiş olduğu kurşun ile hastanın başına gelir: “benim elimden değil Fatma anamızın elinden, dökmesi benden, şifası Allah'tan “ der ve kurşunu su dolu kabın içine boşaltır. Kurşunun su kabının içine dökülürken çıkardığı sese göre nazarın şiddeti ve etkisi hakkında bilgi verilir. Kurşun dökülürken de çeşitli dualar okunur. Özellikle Tebbet Suresi okunurken ayet yarıda kesilir ve “... keseb¹⁰ bunun hastalığını kes at ” denir. İki defa bu şekilde, üçüncü dökme esnasında surenin tamamı söylenir. Kurşun dökülen su kabı bir bıçak yardımıyla üçgen olacak şekilde kesilir. Bıçakla kesmekteki amaç

¹⁰ Tebbet yedâ ebi lehebin ve tebb. Mâ eġnâ anhû mâlühû ve mâ keseb. Seyeslâ nâren zâte leheb. Vemraetühû hammâletelhatâb. Fî cî dihâ hablün min mesed.

hastalığı kesmektir. Kurşun dökülen kişiye bu kaptaki suyun buharı içine çektilir ve sudan 3 yudum içtirilir. Ardından bu su, kurşun dökülen kişinin yüzüne, kollarına ve bütün vücuduna 3 kez mesh eder gibi sürülür. Bu esnada: “dışını ben temizliyorum, içini de sen temizle Allah’ım” denir. Mesh işlemi bitiminde hastaya pencere veya kapıdan baktırılır “dağlara taşlara ulu ağaçlara...” dedirtirilir. Kalan su, gül ya da ağaç dibine dökülür - hastanın ağaç veya gül gibi açması ve yeşermesi niyetiyle-. Kurşunun içine döküldüğü su kabı ters kapanır ve 1 gün boyunca açılmaz. Böylelikle hastalığın tencerenin altına gömüldüğü düşünülür. Son olarak kurşun ocakta tekrar eritilir ve kuru taş bir zemin üzerine dökülür. Çeşitli figürler oluşur buna göre de nazarın çıkıp çıkmaması konusunda yorumlar yapılır. Nazar çıkmadığını gösteren şekil oluşursa 7 gün sonra kurşun dökme işlemi tekrar yapılır.

6.Kabakulak

Tükürük bezlerinin, özellikle kulak altı bezlerinin iltihaplanmasıyla beliren bulaşıcı, salgın ve ateşli bir hastalık, kabaş, yazma (TS, 2011:1248). Bu hastalık için yöresel bir ad yoktur sadece k>ğ değişimi gerçekleşmiş versiyonu kullanılmaktadır.

Hastalığın tedavisi için, kabakulak¹¹ adı verilen siyah tavukların kulak bölgesine iğne batırılır. İğnenin üzerindeki tavuk kanı hastanın kulak altlarına sürülür. Sonra hastanın boynuna yazma¹² bağlanır. Yazma bağlanmasının sebebi, hastalığın bir diğer adı olan yazma için kendi kullandıkları eşya olan yazmayı hastalığın vücuttan gitmesi niyetiyle bağlandığı düşünülmektedir. Burada herhangi bir dua okunmaz sadece şifa bulunması için dilek dlenir.

İSLÂMİYET’E RAĞMEN DEVAM EDEN MİTOLOJİK İNANÇLAR

1.Ruh Kelebeği

Ruh kelebeği çoğunlukla siyah, kahve veya küllü renklerdedir. Kanatlarında göz şeklinde halkalar vardır. Genellikle cenaze olduğu zamanlarda ve sadece geceleri görünen bir kelebeğdir.

Yörede, cenaze olan eve akşamleyin bu kelebek gelir. Cenaze merasiminde bu kelebek görüldüğünde “A! Bak dedenin, ninenin (ölen kişi kimse artık) ruhu geldi, bizden Kur-an okumamızı bekliyor.” gibi sözler söylenir. Yörede cenaze için komşulardan yemekler getirilmekte ve 7 gün boyunca her akşam cenaze evinde Kur-an okunup dualar edilmektedir. Bu kelebeğin de düzenlenen bu merasime bir veya birkaç kez geldiği görülür. Oraya da kendisi için okunan duaları dinlemeye geldiği düşünülmektedir. Kelebek bir müddet sonra kaybolmaktadır. Bu kelebeğin bir sonraki aşamada görülmesi 40, 52 (kişini ölümünden sonraki gün sayısı kadar geçen süre) sayılarıyla adlandırılan merasimlere denk gelir. Bu merasimler dışında görüldüğünde; yine o ailenin eski mensubu olduğu düşünülür ve ailesinden dua istediği yahut mezarının ziyaret edilmesi gerektirdiğini çağırıştırır.

2.Işık Yakma

Cenaze evinde, ölen kişi gömüldükten sonra ölünün odasındaki ışık 7 gün boyunca açık bırakılır. Işık yakılma sebebi; kişinin ruhu, gece evine geldiğinde yatacak yerini bulamaz

¹¹ Kulaklarının üstündeki tüyler diğer tavuklarla kıyaslandığında daha kabark bir görüntüye sahip olan tavuk türü.

¹² Bohça, yemeni, başörtü, yorgan vb. şeylerde yapmakta kullanılan bezden yapılmış yöresel örtünme eşyası.

düşüncesinden kaynaklıdır. Elektriğin olmadığı durumlarda da mum, fener, kandil vb. yakılır.

3.Ölü ve Ölümle İlgili Diğer İnançlar

Kişi öldüğünde üzerinde bulunan kıyafetler makasla kesilerek çıkartılır, kıyafetler yıkanır ve 7 gün boyunca evinin etrafındaki çitlere asılır. Kişinin ruhunun 7 gün boyunca bu kıyafetleri giydiği düşünülmektedir. 7 gün sonrasında kıyafetler çitlerden alınarak ayak basılmayan bir yere gömülür. Önceleri kişinin mezarının hemen yanına gömülmekteydi. Lakin bu işlemin İslam inancına aykırı olması nedeniyle mezarlıklara gömülmesine izin verilmemektedir. Fakat yörenin bazı köylerinde ölünün eşyaları, mezarının hemen yanına gömülmeye devam ettirilmektedir. Diğer eşyaları da ihtiyaç sahiplerine verilir. Ayrıca ölen kişinin varsa protez dişi, protez ayak veya kol gibi şahsı aletleri de gömülür.

Kişi evde ölürse, ölünün kanı kılıçtan duvarlara sıçradı denilir ve 40 kaşık su sayılarak odanın duvarlarına serpilir. Buna da *kırklama* denir.

SONUÇ

Bartın'ın merkez mahalle ve köylerinde derlemeler yaparken bu gelenekleri yapan ve yaptırnanlar ile halkın büyük çoğunluğuna yöneltimiz sorular şunlar oldu: “Kökeniniz nereye dayanıyor? Bu adetleri size kimler öğretti ve niçin yapıyorsunuz, yaptırıyorsunuz?” Halkın neredeyse tamamı nereden geldiğini ve kökeninin nereye dayandığını bilememektedir. Diğer soruya da verdikleri cevap “atalarımız böyle yapıyordu, bizde böyle yapıyoruz” oldu. Bizde muammalı olan bu duruma yerli halkın çok sık başvurduğu kültürel zenginlikleriyle değerlendirmeye çalıştık. Bununla beraber Bartın halkının hangi kültüre yakın olduğunu, ritüellerde kullandığı mitolojik öğeleriyle geçmişine ve bugününe ışık tutabilmeyi, derlemelerde geçen ve nesiller boyu kullanılan şu özelliklerle göstermeye çalıştık:

- 1.Geleneksel törenlerde 1,3,7,40 gibi formel sayıları çokça kullanmaları.
- 2.Tedavilerde ağacın kutsiyetine inanılması hasebiyle ağaç dalları kullanmaları.
- 3.Mitin icrası esnasında kötü ruhların ya da hastalığın kendilerine bulaşmaması için tükürme işlemi ile bunları savmaya çalışmaları.
- 4.Merasimlerini Ay ve Güneş'in durumuna göre düzenlemeleri.
- 5.Su ve ateşin temizleyici özelliğine inanmaları.
- 6.Tabiat kültlerine önem vermeleri; törenlerin sonunda da dağlara, taşlara ve ulu ağaçlara seslenerek onlardan sağlık istemeleri.
- 7.Eski Türklerde “ruh” kuş gibi uçabilen bir şey olarak düşünülmüştür. Yörede de ruhun kelebek gibi uçtuğu inancı hakîmdir.
- 8.Yine eski Türk toplulukları arasındaki en köklü ve en eski inançlardan biri olan Atalar kültü, İslamiyet'in kabulünden sonra da Evliya kültürüne dönüşmüştür. Bu sebeptendir ki yörede, bazı merasimlerin türbelerde yapılması.

9.Kurşun dökme merasimi dışında -çok kapsamlı olduğu için metne ilave edemediğimiz- birçok ocak kültü inançları bulunmaktadır. Birkaç örnek verecek olursak: bağ bahçelerine diktikleri sebzeleri, ocak adı verdikleri yuvarlak çukurlara ekmeleri, böylece daha verimli ürünler alacaklarını düşünmeleri. Ocakta ateş yanarken ocağa su dökülmesinin günah olduğunu söyleyerek engellemeye çalışmaları. Ayrıca yörede büyü ve büyücülük çok yaygındır. Büyü yapılırken aileyi, ocak temsil eder. Aileye yönelik

yaptırdıkları büyüleri genellikle ocak adı verilen sebze dikilme yerlerine gömerler... Bunlar gibi daha birçok özellikleri -değişimler geçirmiş olsa bile- İslamiyet'ten önceki eski Türk inançlarıyla bağdaşmaktadır.

10.Ritüellerde bazı kötü ruhları kovmak için Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetleri okumaları, ritüellerini daha da güçlü duruma getirmeye çalışmaları, bilinçli ya da bilinçsiz bile olsa isteklerini önce doğadaki nesnelere ardından Allah'tan istemeleri mit ile İslamiyet'i sentezleyerek Türk mitolojik inançlarını sürdürdüklerini göstermektedir.

Halkın büyük çoğunluğu Müslümandır. Fakat İslamiyet'i benimsemelerine ve İslami kurallara rağmen yaşadıkları ve yaşatmaya çalıştıkları bu kültürel miraslarını sürdürme temayülündedirler.

Bu saptamamız yine de kesin olmamakla beraber mitler vasıtasıyla bir toplumun aidiyetini göstermektedir. Kısacası, insan yaptıkları ve söyledikleri ile nereye ait olduğunu gösterir...

KAYNAKÇA

Kitap

- Seyidoğlu, B. (1995). *Mitoloji*. Kayseri: Bizim Gençlik Yayınları.
- Eliade, M. (1993). *Mitlerin Özellikleri*, Çeviren Sema Rıfat. İstanbul: Simavi Yayınları
- Artun, E. (2016). *Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri*. Adana: Karahan Kitapevi.
- Oğuz, M.Ö. (2016). *Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Oğuz, M.Ö.-Gürçayır S. (2005) *Halk biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Geleneksel Yayınları
- Behçet Necatigil (1969). *Mitologya*. İstanbul: Gerçek Yayınları
- Batuk, C. (2006). *Mitoloji ve Tarihsellik-Hristiyanlığın Aslı Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü*. İstanbul: İz Yayıncılık
- Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu
- Texier, Ch. *Küçük Asya Tarihi*. C.III.
- Hayyan, A.(1931). *Kitabü'l-idrak li lisanül-etrak*. İstanbul: A. Caferoğlu Yayını.
- Boratov, P.N. (1994). *100 soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Tuncel, M.(1992).Bartın. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 5.

Makale/Bildiri/Tez

- Korkmaz, Z.(1994). Bartın ve Yöresi Ağızları. Ankara: *Türk Dil Kurumu Yayınları*:584
- Eren, E. (1997).Zonguldak- Bartın-Karabük İlleri Ağızları. Ankara: *Türk Dil Kurumu Yayınları*:686
- Dönmez, P.(2001). Türk Mitolojisi Üzerine Türkiye'de Yapılan Yayınların Bibliyografyası ve Bu Yayınların Analizi.İzmir: *Yüksek Lisans Tezi*.
- Küçükbasmacı, G. (2000). Kastamonu'da Halk Tababeti, İnanış ve Uygulamaları. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı Master Tezi*
- Ünal, Y. (Eylül-2014). Bartın Adının Anlamı Üzerine Bir İnceleme. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, sayı XIX:647-661.

İnternet Kaynağı

www.zeugmaweb.com/zeugma/sozlukop.htm (11.04.2017)

<http://www.bartinkulturturizm.gov.tr/> (11.04.2017)

SUYLA BOĞULAN ŞEHİR: SARKEL

The City Drowned In Water: Sarkel

IŞIL ARSLAN

Ordu Üniversitesi

Öz: Konargöçer hayat tarzı sebebiyle Türkler şehir hayatından uzak göçebe olarak tanımlanmaktadır. Aslında bugünkü Doğu Türkistan sınırları içerisinde bulunan 2500 yıllık Yargol, Idik Kut, Balasagun, Oş gibi yine en az 2000 yıllık şehirler, aslında Türklerin yerleşik hayatta da oldukça eskiye giden hayat tarzlarının en önemli tapu belgeleridir. Önceleri Göktürk devletine bağlı olarak yaşayan Hazarlar, daha sonra yaklaşık 400 yıl Kafkasya'da Proto-Bulgar etnik yapısı üzerine devlet olarak yaşamış Araplar, Ruslar ve Bizans ile ticaret başta olmak üzere siyasi ilişkiler kuran Hazarlar şehir hayatı açısından da Türk tarihinde önemli yer edinmişlerdir. Tarihte 400 yıl hüküm süren bu önemli siyasi yapı ve bu yapının etnik unsuru hakkında başta dilleri olmak üzere maalesef pek fazla bilgi ve belge bulunmamaktadır. Hazarların başkentlerinden birisi olan Sarkel bugün Rusya Federasyonu sınırları içerisinde Lenin Kanalı olarak bilinen Don-Volga Kanalının tahliye kanalı olarak kullanılan havuz gölü altındadır. Tebliğimizde Hazar yerleşik hayatının önemli bir şehri olan Sarkel hakkında bilgiler sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Sarkel, Hazar, Hazar eserleri

Abstract: Turks are defined as migrant far away from city life because of their nomadic lifestyle. In fact, the cities of at least 2000 years, such as Yargol, Idik Kut, Balasagun, Osh, which are located within the boundaries of today's East Turkestan, are actually the most important land title of their lifestyles that lead to quite old life. The Khazars who lived under the Göktürk state and lived as a state on the Proto-Bulgarian ethnic structure in the Caucasus for about 400 years later, the Khazars who established political relations with the Byzantine, Arab and Russians, especially in trade, are also important in Turkish history in terms of city life. Unfortunately, there is not much information and documentation about this important political structure which has been ruled for 400 years in history and ethnic element of this structure. Sarkel, one of the capitals of the Khazars, is now under the poolside which is used as the drainage channel of the Don-Volga Canal known as the Lenin Canal within the borders of the Russian Federation. In our paper, we will try to provide information about Sarkel city which is an important city of Caspian settled life.

Key words: City, Sarkel, Khazar, Khazar Works.

GİRİŞ

Toplumların medeniliğini gösteren birçok ölçüt vardır; bunlardan biri de yerleşiklik. Göçerlik, konar-göçerlik kavramları sosyolojide toplulukların toplayıcılık sonrası henüz medenileşmemiş, az gelişmiş toplumlar için bir ifade tarzı olmuştur. Hâlbuki Türk sosyal hayatında konar-göçerlik iklim ve coğrafya şartlarına göre hayatlarını devam ettirmekle ilgilidir. Yazlık, kışlık hatta gözlük ve baharlık yaşam yerleri olan Türkler daimi olarak şehir hayatını da uzun zaman önce kazanmış, kendi kurdukları şehirlerde yaşamışlardır.

Günümüzde Doğu Türkistan sınırları içerisinde antik şehir olarak hala ayakta duran M.S. 856'dan itibaren beş asır Turfan Uygur devletinin başkenti olan *İdikut* şehri bunlardandır. M.S.866'da Böğü Tekin'in kurduğu 'Koço İdikut Devleti'nin başkenti,

1389'da Doğu Çağatay hükümdarı Hızır Han tarafından yerle bir edilmiştir. Hem İdikut Devleti hem de azametli şehrin hayati yine Türkler tarafından sona erdirilmiştir.

2300 yıllık bir başka Türk şehri ise 619-907 yılları arasında Tang Hanedanlığından kalma *Yargol* şehridir. Günümüzde dünyanın en büyük kerpiç antik şehri olarak bilinen *Yargol*; iki nehir ortasına, doğal surlar içeresine kurulmuş, hem mimari açıdan hem de askeri açıdan mühendislik harikasıdır. Şehrin sokakları, temiz ve atık su sistemi bugün bile yıkıntılar arasında görülmektedir. Bu şehirler arasında *Balasagun*, *Oş* ve *Taraz* gibi Ortaçağ Türk yerleşim yerlerini sayabiliriz.

Türk tarihinde yerleşik hayatlarıyla bilinen, Kafkasya'da yaklaşık dört yüzyıl hüküm sürmüş, Göktürklerin vassalı sonradan bağımsız devlet olan Hazar İmparatorluğu ve onun şehirleri bilinmektedir.

HAZARLAR

Hazar ismi ilk defa 558'de Sasani-Sabir savaşlarında geçmekte, 576 yılında Göktürk hâkimiyeti Karadeniz'in kıyılarına ulaşınca bu sefer Çin kaynaklarında T'ang-Shu'da T'ükü Ho-sa ve K'o-sa diye geçer. 586 yılındaki Bizans kaynağında ise artık iyice tanınırken aynı zamanda Türk adı ile de anılır. Bu sıralarda Hazarlar Batı Gök Türk Hakanlığı'nın batıda en uç noktasını meydana getiriyorlardı. Hazar ülkesi, 576 yıllarında hâkimiyeti Karadeniz'e ulaşan Göktürk İmparatorluğunun sahası içinde görülmekte ve topluluk adları kullanılışı da Türk geleneğine uygun düşmektedir(Kafesoğlu 1997: 161-162).

Önceleri Göktürk Devletine bağlı olan Hazar Hakanlığı bu devletin iç ve dış savaşlar neticesinde yıkıldığı 630-650 yılları arasındaki süreçte devlet olma temellerini atmıştır. Kuruluşundan sonra hızla büyüyen bu devlet, 7. ve 10. yüzyıllar arasında Ortaçağın en önemli güçlerinden biri haline almıştır. Hazar Devleti coğrafi sınırlarını batıda Kiev, kuzeyde Bulgar, güneyde Kırım ve Dağıstan, doğuda Hârezm sınırlarına uzanan step bölgelerine kadar genişletmiştir(Özdemir 2013:1). Hazarların yerleşim sahası Don-Volga (Etil-İdil) Kafkasya üçgenini içine alıyordu(Rasonyi 1993:111). Şimdiki coğrafi tanımlama ile batıda Ukrayna'dan doğuda Aral Gölü boylarına, güneyde Azerbaycan'dan kuzeyde Tataristan'a kadar uzanan bir alanda yaklaşık dört yüz yıl bir konfederasyon olarak hüküm sürmüştür(Özdemir:1).

Hazar adı; Arapça'da el'-Hazar; İbranice'de Hazar, Kozar; Latince'de Chazari, Gazari; Grekçe'de Khazaroi; Rusça'da Kozar; Gürcüce'de, Hazari şeklinde; Çince'de, Ko-sa ve Kasat şeklinde kullanılır(Uydu Yücel:2). Kelime, “gez-” anlamına gelen “kaz” kökünden türemiştir. Kazar, *gezer* anlamına gelmekte olup, Anadolu Türkçesi'nde *serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan* demektir(Uydu Yücel:2). Hazarlar konusunda titiz ve geniş bir çalışma yapan Ş. Kuzgun, Arap kaynaklarında bu kelimenin ayrıca “çekik ve küçük gözlü” anlamına geldiğini belirtmektedir(Kuzgun 1985: 14-15). Kuzgun, Ayrıca Hazar isminin şahıs ismi olabileceğini çünkü insanlığın türeyişini anlatan soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e ait bilgiler verilirken bazılarında Yafes'in Hazar adında bir oğlu olduğunu, bazılarında ise Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir oğlu olduğunu haber verdiklerini belirtmektedir(Kuzgun:15).

Hazarlar, Sabar Türkleri'nin devamı olduklarını ve İbrahim Kafesoğlu'nun İslam yazarı El-Mesudi'den naklettiğine göre de İranlıların “Hazar” dedikleri topluluk Türkler tarafından “Sabar” (Sibir) diye anılır. Sabar adı yerine Hazar tabirinin hemen aynı manaya gelmesi de bunu teyit eder. Hazarları meydana getiren halkın yalnız eski Sabar Türklerinden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan başka, hakanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında farklı Türk gruplarının yer aldığı da şüphesizdir(Kocarık 2013: 13).

7.-10. yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlükleri İtil (Volga)'den, Özü (Dinyeper)'ye, Çolmar (Kama)'a ve Kiyef'e uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayan en mühim Türk devleti olarak görünmekteydi(Kafesoğlu:161). Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar denizi ve Karadeniz arasındaki bölgeye yani İdil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. İdil, Yayık, Don ve Kuban dört büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en büyük ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu. Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar bu yerlere M.Ö devirlerde gelmişlerdir. Gürcü hükümdarı Mirvan (M.Ö 167-123) Hazarlara karşı savaşmış, ülkelerini onlardan korumak için Daryal geçidinde istihkâmlar inşa ettirmişti(Uydu Yücel:2-3).

Geçmişte yaşayan birçok farklı Hazar'ın var olmasına rağmen, bilimsel yazın sadece M.S. 650'den 965'e kadar varlığını sürdüren Hazar Hanlığındaki yerleşimcileri bu isimle anmaktadır. Ancak bu Hanlıkta yaşayan yerleşimcilerin bile farklı diller konuştuğu, Hun-Hazarlar, Göktürk-Hazarlar ve Yahudi-Hazarlar olmak üzere üç farklı etnik gruptan geldiği artık biliniyor(Kocarık:17). Bizler ancak Kök-Türkler'in kesin olarak tarih sahnesine çıkışları ile beraber Hazarların varlığından bahsedebiliriz. Hazarların, Kök Türkler'den bağımsız olarak mı varlıklarını sürdürdüklerine, yoksa bölgeye Kök Türkler tarafından mı getirildiklerine karar vermek güçtür(Kocarık:20). 7. yüzyıl daha sona ermeden Hazarlar, Kırım'ı ele geçirip, Azak Denizi üzerinde tam bir hâkimiyet sağladılar ve böylece Hazar Denizinden, Dinyester'e, Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden Oka nehrine kadar bütün bölgeyi ve Kırım'ı hâkimiyetlerine aldılar(Kocarık:20-21).

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban Boyu ve Kırım'ın Hazarların eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münasebetleri büsbütün sıkılaştırdı. Bu ilişkiler ilk başta dostane şekilde iken daha sonra Hazar-Bizans münasebetleri, İmparator Romanos Lekapenos (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozuldu. Hazarlar ile dostane ilişkileri bozulan Bizans eski kuvvetini kaybeden Hazarlar'dan artık faydalanamayacağını anlayınca hemen dostluğu kesti, Ruslar ve diğer Türk boyları ile anlaşıp, Hazar Devleti'nin yıkılmasına sebep oldular(Kocarık:28-29). 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Hazar ülkesinde özellikle ticari alanda son derece etkili olmaya başladılar. Ruslar'ın Hazar topraklarındaki bu rahatlıkları onlara kendi devletlerini kurma imkânı verdi ve daha sonra kurdukları devletin bağımsızlığını ilan etme zeminini hazırladılar(Kocarık:30). Rusların, Hazarlara ait olan birçok yerleşim yeri ve savunma kalelerini yerle bir ettiğini, Z.V.Togan, Ruslar'ın İtil'in yanı sıra Dağıstan'daki Hazar şehirlerini, *Sarkel*'i yakıp-yıktığını, bu olaydan sonra Hazarların Azak ve Kırım taraflarında küçük bir devlet olarak ikamete devam ettiklerini belirtiyordu(Kocarık:31-32).

Bu olaydan sonra Hazarlar'ın iyice zayıflamasından faydalanmak isteyen komşu Türk kabileleri, tekrar Hazarlar'a saldırdılar. Zor durumda kalan Hazarlar, Harezmlilerden yardım istediler. Harezmliler Müslümanlığı kabul ettikleri takdirde Hazarlar'a yardım edebileceklerini söyleyince, Hakan'ın dışındaki pek çok ileri gelen kişiler, Müslüman oldular ve Harezmlilerin yardımıyla yok olmaktan kurtuldular(Kocarık:32).

Hazarlar'ın çöküşüne birinci dereceden tesir eden, Ruslar'dır. Ancak ondan önce Hazarlar'a en büyük darbeyi Peçenekler vurdu. Peçenekler, 9. yüzyılın ortalarında İtil-Harezm ticaret yolunu işgal ettikleri gibi Don'dan Dinyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını ele geçirmeye başladılar. Gerek Peçenek, Guz ve benzeri kabilelerin saldırıları, gerekse 965 Rus saldırısı sırasında, Müslüman Harezmliler yardımıyla ayakta durmaya çalışan Hazarlara, felaketler art ardına geldi, devlet bir daha yeniden canlanamadı(Kocarık:33).

Hazar devleti tarihte kurulan diğer devlet yapısından çok daha farklıydı. Bu farklılık yaşadığı coğrafyada çok farklı dinlerin bulunması söylenebilir. Bununla birlikte Hazar

topraklarının asıl ve uzun süreli dini geleneksel Türk dini oldu. Buna göre Hazar Türkleri Tengri Han (Gök Tanrı) adını verdikleri bir ilaha tapınıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara da dini anlamda saygı gösteriyorlardı(Uydu Yücel:17-18).

Hazar Hakanlığında erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din Hıristiyanlıktır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hazar ülkesine Hıristiyanlığı ilk sokanlar Arranlı misyonerler olmuş ve özellikle onları gönderen Arran metropoliti İsrail, bu hususta büyük bir çaba sarf etmiştir. Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yaygınlaşması 860 yıllarında başşehir İdil'e gelen Slav azizi Kyril sayesinde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Son Hazar hakanı Kırım'da Bizans'ın yardımını sağlamak için Hıristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul etmiş fakat Bizans'tan beklediği yardımı alamayınca eski dinine geri dönmüştür(Taşgıl:188).

Hazar tarihinin en dikkate değer özelliklerinden biri de Musevi dinini resmî devlet dini olarak kabul etmiş olmalarıdır. Museviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul edişleriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. 1140'ta yazılan Judah Halevi'nin (Jehudah) "Kuzari" adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hanedanı 740 yılında Museviliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnürreşîd'in halifeliği sırasında (786-809) olduğunu söylemektedir. Museviliği tercih etmelerinin sebebi muhtemelen, büyük bir Hıristiyan devleti olan Bizans İmparatorluğu ile kuvvetli İslâm halifeleri karşısında onların siyasî nüfuzlarından uzak eşit bir devlet olarak kalma arzusudur. Bu şekilde yine kitabî bir din olan Museviliği kabul etmekle kendi siyasî durumlarını korumuşlardır. Hazarlar'ın Museviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sadece Musevilerin Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden oldukça erkenden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başladıkları bilinmektedir(Uydu Yücel:18). Hazarlarda üst tabaka Kağan, beyler ve saray erkânı Museviliği kabul etti. Bilindiği gibi Türk tarihinde Musevi dinini benimseyen başka bir hükümdar sülalesi bilinmiyor(Kocarık:37-38). İslam tarihçilerinin¹ kayıtlarına göre, camii, kilise ve sinagoglar yan yana bulunuyordu.

Hazar Devletinde çeşitli diller konuşuluyordu. Bu devlette, Bulgarca (s) Türkçesi, Macarca, (y) Türkçesi (Türk dili ve Sabir dili) ve bazı bölgelerde diğer diller konuşuluyordu. Yazı da çeşitli idi. Runik, Yunan, Arap, İbrani ve daha sonra Kiril yazısı kullanıldı. Dini, siyasi ve kültürel tesirler neticesinde Grek ve Arap alfabeleri yoğun olarak kullanıldı(Kocarık:34-35). 10. yy'dan sonra Museviliğin Hazarlar arasında yayılması, Hazarların İbrani dili ve alfabesini kullanmalarına sebep oldu. Ancak, Grek, Arap ve İbrani yazılarından önce ve zaman zaman bu yazılarla birlikte damgalardan oluşan Göktürk yazısının bir versiyonu kullanıldı. Hazarların bu yazıyla yazılan eserleri Arap, Bizans, Rus ve Yahudiler tarafından neredeyse yok edildi(Doğan 2000:1).

Hazarlardan günümüze kadar kendi dillerinde yazılmış bir eser kalmadığından veya bulunamadığından, menşeleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Onlardan kalan birkaç kelime, tabirler, kavmi hususiyetleri incelendiğinde, kültür ve adetlerine dair Arap, Bizans ve Yahudi kaynaklarındaki bilgiler neticesinde yapılan çalışmalar, bunların Türk olduğunu ve bugünkü Çuvaş lehçelerinin temsil ettiği Lir lehçesi zümresine mensup olduklarından hiç şüpheye yer kalmamıştır(Uydu Yücel:21).

Maalesef Hazarlar'dan kalma Hazarca yazılmış bir eser yoktur. Sadece Hazar Hakanı Yusuf'un (Joseph), Endülüslü Hasdai İbni Şarput'a İbranice olarak yazdığı bir mektup (kısa mektup) ile anonim bir Hazar Yahudisi'nin İbranice yazdığı bir mektup (uzun mektup) vardır. Bu iki mektup dışında daha öncede belirtildiği gibi Hazarlardan kalma ne bir kitap ne de başka bir belge mevcut değildir(Kocarık:15). Zeki Velidi Togan'a göre Hazarların dillerinde bir zamanlar Horasan'da yaşadığına dair deliller vardır. Hazarca'nın Türkçe

¹ İstahri, El-Mesudi, İbni Havkal.

dışında bir dil olmadığını Z.V. Togan ispatlamak için muhtelif kaynak eserlerden Hazarca bazı kelimeler topladı. Barskbek, Baştuva, Kundaçık, Hakan, Hatun, Tarha, Bek, Şad, Tudun, İlteber, Tanrı, Han, Ak, Sarı, Semender, Bıgındı, Kayakent, Çiçek, Buseri, Bun, Bal, Azak, Tuzdı, Yalınık, Bordacı, Tudaracı, Uğradacı gibi örnekler verilebilir(Kocarık:35).

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Rusya'da Mayatskiy kazılarında ortaya çıkarılan seramikten başka *Sarkel*'de bulunan tuğlalar üzerinde de Göktürk yazısına benzeyen oyma yazılı işaretler görülmüştür. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen İbranice metinler arasında 10. yüzyılın ilk yarısından kalma Musevi Hazarların İbranice yazılı metni ortaya çıkarılmış, mektubun metninde geçen isimlerden bir kısmının Türkçe olduğu tespit edildiği gibi bunlar arasında oyma yazı ile yazılmış bir Hazarca kelimeye de rastlanmıştır. "Kiev Mektubu" olarak isimlendirilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır. Artık Musevi Hazarların resmi dil olarak İbranice kullandıkları ve yazdıkları bilinmektedir(Uydu Yücel:21).

Başlangıçta göçebe bir kavim olan Hazarlarda at çok önemli bir yer tutuyordu; yapılan kazılarda çok çeşitli koşum takımları bulunmuştur. Yerleşik hayata geçen Hazarlar'ın, ilk dönemlerinde yapı malzemesi olarak daha çok ahşap ve keçeyi tercih ettikleri, hakanın sarayı dışında hiçbir yerde tuğla kullanmadıkları bilinmektedir. Ancak zamanla kesme taşlarla kale ve askeri garnizonların inşa edildiği, evlerin ve sütunlu büyük binaların yapıldığı görülmektedir. Hazarlarda el sanatları da gelişmişti. Prenses Çiçek'in çeyiz olarak götürdüğü ev eşyası, elbise, altın ve gümüş kupalar Bizans'ta hayranlık uyandırmıştı(Taşgıl,1997:120).

7. ve 8. Yüzyıllarda hayvancılık ve tarımcılık Hazar ekonomisinde önemli yer tutuyordu ve tarımcılık ise sulamalı idi. Tersko Sulak bölgesinde eski sulama kanalları bulunmuştur. Üzümcülük ve bağcılık üst seviyedeydi. Bunun yanında hububatçılık da tarım işlerinde büyük rol oynuyordu. Tarım işinde sadece köy halkı değil, şehirli de meşgul idi. Şehirlerde bulunan tarım aletleri, hububat Hendekleri ve şehirlerin yanındaki geniş tarım bölgeleri buluntuları bunun göstergesidir(Eldarov 2006: 17). Hazarlar ile ilgili araştırma yapan arkeolog Bader, Pers sitili gümüş, çatal, bıçak ve gümüş eşya desenlerinin kuzeye doğru yayılmasında Hazarların büyük rolü olduğuna değinmektedir. Bulunan bu tür eserlerin bazıları Hazarlar tarafından ihraç edilmiş olabileceği gibi bazıları da Hazar atölyelerinde yapılan taklitler olabilirler. Bu tür atölyelerin kalıntıları Hazarların *Sarkel* Kalesi yöresinde bulundu. Bu kalenin içindeki dehlizlerde bulunan mücevherler de yerli yapımdır(Kocarık:36).

Hazarlar yerleşik hayat geçip şehirler kurmuşlardır. Etil, Semender, Hamlık (Hanbalık), Belencer, Beyza, Savgar şehirleri Hazarlarındı. Ayrıca Kevin Alan Brook, Çernigov, Çerson, Çhufut-Kale, Doros, Feodosiya, Karatobe, Kerç, Kiev, Sarkel, Sudak, Tmutorokan, Saltovo, Evpatoria şehirlerini de Hazar şehirleri arasında saymakta ve Hazar başkentleri olarak Belencer, Semender ve Etil olduğunu söylemektedir(Eldarov:18). Hazarya'nın üç başkenti vardır; ilki Balanjar, sonra Samandar ve son olarak da Atil kentleri. En başta, Hazarların merkezi yerleşim bölgesi, başkent Balanjar'ın yer aldığı Kuma Nehri'nin güney bölgesiydi. Devletin asıl merkezi bugünkü Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde bulunan "Belencer" idi. Hazarlar, 720'lerde, Arapların Hazar bölgesini istilasından sonra, başkentlerini Samandar'a taşıdılar. 730 ile 750 yılları arasındaki bir tarihte de Hazar İmparatorluğu'nun başkenti, Hazaran-Atil oldu(Brook:37).

Bu kadar etkili ve geniş bir hâkim alanına sahip olan Hazarların günümüze ulaşan edebi ürünleri ve tarihi mimari yapıların çok az olması düşündürücüdür. Bu yapılar ve edebi öneme sahip eserler yok mu edildiği yoksa hala karanlık sayfalardan gün yüzüne çıkarılmayı mı bekliyor bilmiyoruz ama Hazarların dili, tarihi, eserleri ve yapıları araştırılıp gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen önemli birer hazinelerdir. Geniş bir coğrafyaya hâkim

olan Hazarlar bu tarihi çerçeve içerisinde birçok yerleşim yerleri kurmuşlardır. Başta siyasi ilişkiler ve ticaret olmak üzere Arap, Bizans ve Ruslarla etkileşim içinde olan Hazarlar, kurdukları kent ve şehirler ile kültürel bir yapı meydana getirmişlerdir.

HAZARLARIN BİLİNER ŞEİRLERİ

Balanjar

Balanjar Hazarların ilk yerleşim şehridir. *Balanjar* adı, ‘baba’ (büyük) ve ‘Enzher’ (Dağıstan’da yaşayan bir Hazar klanının adı) sözcüklerinden türemiş olmalıdır. *Balanjar*, Kuzey Dağıstan’ın Kızılyurt bölgesinde akan, Terek Nehri’nin bir kolu olan Sulak Irmağının kıyısındaki bir tepe üzerine inşa edilen Verkhneye Chiryurtovskeye adlı kalesi ile tanınmıştır. Şehir 16.000 metrekarelik bir alan üzerine kurulmuş olup çatısız iki küçük Hıristiyan kalesi ve kireç taşından yapılmış bir kale, *Balanjar*’ın en önemli mimari eseridir. Çok geniş bir kültür birikimine sahip olan şehir, içinde çok sayıda çanak atölyesi ve demir tasfiyehanesi barındırır. *Balanjar*’da ortaya çıkarılan mezarlarda çok sayıda silah, Bizans sikkesi, koşum takımı, mücevher, kemer ve küpe bulunmuştur. Yapılan diğer arkeolojik keşifler arasında *Balanjar*’da üzerine bir av sahnesi resmedilmiş ve kemiklerle süslenmiş, sanatsal öneme sahip bir eyer, sazlardan örülerek yapılmış tabutlar ve kurganların altında bulunan yeraltı mezarları da vardır. Hazar aristokratlarına ait olduğu düşünülen bu mezarlardan başka Bulgarlar, Sabirler ve Alanlara ait iskeletler de çıkarılmıştır(Brook:39).

Samandar

Samandar şehrini kimin kurduğuna dair bilgiler araştırmacılar tarafından ortak bir noktaya sahip değildir. Ortaçağ Arap kaynaklarında *Samandar*’ın Derbent (Bab al-Abwab) ve Atil arasında, Hazar kıyısına yakın bir yerde olduğu kesin olarak belirtilmektedir. George Gubaroff, *Samandar*’ı Hazar idarecilerin kurduğunu öne sürerken buna karşın Svetlana Pletnyova *Samandar*’ın Farsçada “en uzaktaki kapı” anlamına geldiğini ve şehrin 6. yüzyılda İranlılar tarafından kurulduğunu bahsetmektedir. Araştırmacılara göre de *Samandar* şehrinin tam yeri konusunda da hem fikir değillerdir. Omeljan Pritsak, *Samandar*’ın modern Kafkas şehri Kizliar, olduğunu savunurken bir başka araştırmacı Rene Grousset, *Samandar*’ın Terek Nehri ile bir kale şehri olan Derbent arasında, adı sonradan Tarqu (Tarki) olan Sulak Irmağı’nın güneydeki Hazar sahil şehri olduğuna inanıyordu. Vlademir Minorsky’de Samandar’ı bugünkü Tarqu şehri olarak tanımlamıştır. Çünkü Tarqu deniz kenarına çok yakındı. Oysa Kizliar ülkenin iç kısımlarında yer alıyordu. Gerçekten de arkeologlar Tarqu’da *Samandar*’a benzeyen bir şehir ve deniz kıyısına doğru yokuş aşağıya uzanan, taştan yapılmış sur kalıntıları buldular. Ibn Haugal, 970’lerin sonlarında tuttuğu kayıtlarda *Samandar*’da yaşayanların, çeşitli dinlere inanan insanların meydana getirdiği farklı bir toplum olduğunu, *Samandar*’ın nüfusunun Müslümanlar ve diğer dinlerin mensuplarından oluştuğunu; “Müslümanların camileri, Hıristiyanların kiliseleri ve Yahudilerin sinagogları vardı.” şeklinde kayıt tutarak anlatmaktadır(Brook:44-45).

Hazaran- Atil

Hazaran-Atil, Hazarya’nın doğusunda, aşağı Volga Havzası’nda, Hazar Denizi’ne bitişik ikiz şehirlerdir. Şehrin iki bölümünü birbirine, dubalar üzerine kurulmuş bir köprü bağlıyordu. Hazar imparatorluğunun en önemli ticaret merkezi olan şehir, aynı zamanda yönetim ve din merkeziydi. Hazaran-Atil’de çok sayıda çarşı ve hamam vardı. Başkentte

yerleşmiş olan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, birbiriyle uyumlu bir yaşam sürüyorlardı. Şehrin *Hazaran* olarak bilinen doğu bölümünde Harezmi ve İran'ın doğusundan göç etmiş çok sayıda Müslüman tüccar ve zanaatkâr oturuyordu. Arap tarihçi İbrahim İbn Muhammed al İstakhri'ye göre başkentte, 920 yıllarında yaklaşık otuz tane cami vardı. Hazarya'da paganlar da yaşıyordu. Yine 920'lerde Arap seyyah Ahmet İbn Fadlan'ın kayıtlarına göre Hazaran, bir Müslüman olan ve Müslümanlarla ilgili dava ve anlaşmazlıklara bakan, "Haz" tarafından yönetiliyordu. Şehrin *Atil* olarak adlandırılan batı bölümü, Peter Golden'e göre yaklaşık olarak 740 yılında Hazar başkenti olmuştu. Atil sakinleri, kağan, bey, ordu mensupları, dört bin memur ve "safkan Hazarlardan" oluşuyordu ve şehir, güçlendirilmiş tuğla duvarla çevriliydi. Atil'in etrafını saran duvarda, üçü bozkırlara biri de nehre açılan dört kapı vardı. Al-Istakhri'nin kayıtlarında tuğladan inşa edilmiş hükümdar sarayının, nehir kenarından uzakta olduğunu belirtir. Al-Masudi, sarayın Atil içinde batı yakasına komşu bir adanın üzerinde kurulmuş olduğunu yazar(Brook:37-38).

Chernigov (Chernihiv)

Chernigov (Chernihiv), Desne Nehri'nin sağ tarafında yer alan şehrin 8. veya 9. yüzyılda kurulduğu sanılmaktadır. Omeljan Pritsak, Chernigov'u Hazar kenti olarak kabul etmektedir. 10. yüzyılda Kiev Ruslarına dâhil olan şehir, 1024 yılında Chernigov Prensiği'nin başkenti olmuştur. 1239 yılında Moğollar tarafından harap edilen ve daha sonra yeniden inşa edilen bu şehir, bugün Ukrayna toprakları içerisinde yer almaktadır.

Cherson

Benjamin Pinkus'a göre *Cherson*, Hazar hâkimiyeti boyunca bir Yahudi yerleşim yeri olmuştur. Cherson, Kırım Yarımadası'nda, bugünkü Sivastopol yakınlarında yer alıyordu. Şehir 7. yüzyıl başlarında, Tudun (eyalet valisi) tarafından yönetiliyordu. 7. Yüzyıl ortalarında şehir artık Hazar imparatorluğunun bir parçası değildi. 834 yılında Bizans İmparatorluğunun himayesine geçen şehir, 1475 yılında tamamen yıkılmıştır(Brook:40).

Chufut-Kale

9. ve 10. yüzyıllarda Hazar şehri olan *Chufut-Kale* bugünkü Simferopol ile Eski-Kermen'in güneyinde ve Mangup'un kuzeydoğusunda yer almaktadır. *Chufut-Kale*, Bahçesaray şehri yakınlarındaydı. Ortaçağ boyunca bu şehirde çok sayıda Yahudi yaşamıştı. Şehirde Hazar Yahudilerine ait bir mezarlık bulunmaktadır. *Chufut-Kale*, Kırım Tatarlarının dilinde "Yahudi Kalesi" anlamına gelmektedir(Brook:40).

Doros

Güneybatı Kırım'ın dağlık kesiminde yer alan ve bir Got şehri olan *Doros*, Hazar hâkimiyeti altında olan bir şehirdi. 540 yılında, Cherson'a giden yolları savunmak amacıyla Bizanslılar tarafından kurulmuştu. Fakat şehri ele geçiren Gotlar, burayı Got prensliğinin merkezi haline getirmiştir. *Doros* aynı zamanda Feodora, Theodora ve Mangup adlarıyla da bilinmektedir. Doros, 786'dan 810 yılına kadar Hazar tudunları tarafından yönetildi(Brook:41).

Kara Tobe

Kara Tobe, Yevpeyoria'nın güneydoğusunda, Karadeniz ile günümüz Kırım'daki Saki kentinin tam batısında kalan Sasyk Gölü arasındaki geniş düzlükte kurulu bir şehirdir. İlk zamanlarında Yunan ileri karakolu görevi görmüş fakat sonraları Ortaçağ Hazarlarının kalesi haline gelmiştir. Bugün burada yapılan arkeolojik kazılarda Hazarlardan kalmış kemikler ve kırmızımtırak renklerde çanak ve çömlekler bulunmuştur(Brook:41).

Kerç

Karch-ev olarak da bilinen şehir, Kırım'ın batı kıyısında, Taman Yarımadası'nın karşısında *Kerç* Boğazı üzerinde kurulu geniş bir Hazar kasabasıdır. Yunan kolonisi Pantikapeum ile yan yana bulunurdu ve burada Yahudilerden kalma birçok eser bulunmuştur. Kimmerya Boğazı olarak da bilinen *Kerç* Boğazı, Karadeniz ile Azak denizlerini birbirine bağlar. Şehir, Don Nehri'ne gidebilecek tek su yolu olan Azak Denizi'ne çok yakın olması nedeniyle önemli bir konuma sahiptir(Brook:42).

Kiev

Tüm Rus şehirlerinin kaynağı olan *Kiev*, bin yıldan daha eskidir ve ilk zamanlarında Hazarlara ve Macarlara ev sahipliği yapmıştır. Dinyeper Nehri'nin kıyılarında kurulmuş olan şehrin bugünkü nüfusu iki milyondan fazladır(Brook:42).

“The Rus'ian Primary Chronicle”² adlı eserde Kiev'in kuruluşunu üç kardeşe Kiy, Shchek, Khoriv atfediyordu ve Kiev'i üç kardeşin ölümünden sonra Varangianlar (Ruslar) tarafından geri alınan bir Hazar sömürgesi olarak tanımlamıştır. “The Rus'ian Primary Chronicle” adlı eserin bir bölümünde bu üç kardeşi sanki Polianian klanına mensupmuş gibi gösterirken aynı kaynağın Laurentian, Suprasl ve Semeonovskaya versiyonlarında da Hazarlar ile bağdaştırmaktadır. Bundan dolayı Julius Brutzkus, kardeşlerin Hazar ırkından olduğu sonucunu çıkarmıştır. Pritsak'ın da belirttiği gibi kaynak bir bölümde, üç kardeşin Hazarlar ile akraba olduğunu açıkça ifade ediyordu: “...ve biz (Kievliler) burada yaşıyoruz ve onların (Kiy, Shchek ve Khoriv) akrabalarına, Hazarlara vergi ödüyoruz.” Hatta Pritsak, Kiev'in asıl kurucusu olan Kiy'in, Hazar veziri Kuya ile aynı kişi olduğunu ileri sürmektedir(Brook:42).

Kiev'in bir bölümü Hazarlar tarafından 9. yüzyılın başlarında *Sambata* adı ile kurulmuştu. Bizans İmparatoru Contantine VII.Porphrogenitus, ünlü eseri *De Administrando Imperio*'da (İ.S. 950 zamanlarında yayınlanmıştır), Kiev'in *Sambatas* olarak da anıldığını yazmıştır. *Sambata* adı birçok araştırmacı ve bilim adamları tarafından tartışmaya yol açmıştır. İbn Rustah, Gardezi ve Hudud al-'Alam, şehri Kiev Zambat olarak adlandırmışlardır. Brutzkus, *Sambata*'nın “yüksekteki kale”, Kiev'in ise “nehir kıyısındaki ev” ya da “alçaktaki ev” anlamına geldiğini öne sürer. Brutzkus'un iddiasına göre Türkçe ön ek olan sam- “tepe, yüksek” demektir ve bat ise Türkçede “dayanıklı, sağlam” anlamına geliyordu. Böylece Sam+bat “yüksekteki kale” anlamını veriyordu. Brutzkus, Kiev'in de “nehir kıyısındaki ev” demek olduğunu öne sürdü. Çünkü küi “alçaktaki bölge, nehir kıyısı ya da rıhtım”, ev ise Hazar dilinde “yerleşim yeri, ev” demektir(Brook:43). Hazarların Kiev tarihine katkılarının birisi de Eski Kiev kültürü, Hazar- Saltovo yaşam tarzı temellerine dayanıyor olmasıydı. Ayrıca Kiev'de bulunan ve kemer süsleri yapımında kullanıldığı anlaşılan bir döküm kalıbının yan tarafında, Arapça harflerle yazılmış olan “Türk”

² *The Rus'ian Primary Chronicle: Ukrayna'da ortaya çıkarılmış olan Rus tarihi ile ilgili en eski yazılı kaynaktır ve değişik birçok versiyonu vardır. Türkçeye “ilk Rus Tarihi” olarak çevrilebilir.*

kelimesidir. Öyle ki bu ibare, Kiev'in de eski bir Hazar yerleşimi olduğunu kanıtlar niteliktedir(Brook:44).

Ancak bu şehirler arasında *Sarkel* ayrı bir öneme sahiptir. Bu önem hem *Sarkel*'in Hazarlara başkent olmasından hem de âdeta sular altında bırakılarak tarihi izlerinin silinmesinden kaynaklıdır.

Sarkel

Hazarlar'ın işgal ettikleri saha coğrafî bakımdan çok önemlidir. Hazarların ülkesi önceleri Terek sularında iken, sonraları ağırlık merkezini olarak Aşağı İdil boyu teşkil etmiştir. Buraları, İdil nehri, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını teşkil etmekten başka bu devrin en büyük ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Bu yollardan en önemlisi İdil (Volga) nehrinin kendisi idi. İdil nehri İslâm Dünyası (Suriye, Irak, İran, Türkistan) ve Çin ile İskandinavya arasındaki büyük ticaret faaliyetine imkân sağlamıştı. Aynı zamanda Harezmi'den Aşağı İdil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı İdil'den geçirdi(Kurat 1972: 30-31). Hazar Kağanlığının Aşağı İdil boyundaki elverişli coğrafî durumu sebebiyle, bir yandan Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas sahilleri, öte yandan Yayık boylan ve Harezim ticaret yolunu da kontrolü altında tutması mümkün olmuştur. Hazar Kağanlığının sınırları genişledikçe maruz kalması mümkün olan hücumları karşılamak veya bazı çevreleri kontrol altında bulundurmaya maksadıyla kaleler inşa edildiği de biliniyor(Kurat:33).

Bunlardan biri de Don Nehri'nin orta kısmında, bugünkü Tsimlyanka mevkiindeki *Sarkel* kalesidir.

9. yüzyıla kadar Kuzey Karadeniz sahillerinde ve Podneprov'un çevresine yakın orman-step şeridinde hâkimiyet kurma konusunda Hazarlara rakip olabilecek hiçbir güç yoktu. Hazar Hakanlığı, en azında bir buçuk asır boyunca Doğu Avrupa'nın güney yarımının tam hâkimiydi ve Hazarlar kendilerini Asya'da Avrupa'ya açılan Ural-Hazar kapısını tutan güçlü bir set olarak taktim ediyordu. Tüm bu zaman zarfında Hazarlar doğudan gelebilecek göçebe saldırılarını engellemişlerdi. Fakat 9. Yüzyılda bu sette bazı yeni göçebe toplulukları, Karadeniz civarındaki bozkırlarda kendine yer edinmeye başlamıştı. İlk gelenler Madyarlardı. Onların arkasından gelenler Peçeneklerdi. Bu hadiseler yaşanırken aynı zamanda Orta Dinyeper'deki Slavyanlar arasında güçlü deniz seferleriyle Karadeniz sahilleri boyunca Bizans ve Hazar hâkimiyetini tehdit eden, Hazar Hakanlığı için ciddi bir tehdit unsuru olabilecek Ruslar ortaya çıkıyordu(Artamonov 2008:385).

Artamonov'un bahsettiği bu hususlar doğrultusunda Hazarlar, batılı komşuları tarafından gelebilecek saldırılara karşı ve kendi toprak bütünlüğünü korumak için bazı önlemler almak zorunda kaldılar. İşte bu tedbiri önlemlerden biride *Sarkel* kalesinin inşa edilmesi idi.

Bu kalenin nasıl yapıldığına ait Konstantin Porphyrogenetos'un *De Administrando Imperiosunda* ayrıntılı bilgi nakledilmiştir. Buna göre: Hazar kağanı Bizans imparatorundan Don nehri üzerinde bir kale yapmak için ustalar gönderilmesini istemiş ve imparator Theophil de, 834 veya 835 de Petrona Kamateroa'un maiyetinde ustalar ve inşaat işçisi yollayarak, Don nehri boyundaki *Sarkel* kalesinin yapılmasına yardım etmişti. "*Sarkel*" "Akkerman" (beyaz taşlardan yapıldığından ötürü) manasına gelmektedir(Kurat:33). Proto-Bulgarca *şarı, *şara Bulgarca ile akraba olan Hazar Türkçesinde de "şar" biçimindedir. Bunu Hazarların 833'te Bizanslı ustalara aşağı Don havzasında kurdurdukları "*Şarkel*" adından anlıyoruz. Bu kale ve şehrin adı İslav kaynaklarında "Beyaz Kule", Arap kaynaklarında da "Ak Şehir" olarak geçer. Buna göre Şarkel veya Şarkil adının ilk hecesi Çuvaşçada şuri-şur diye yaşayan *şarı veya *şar "ak,

beyaz”, ikinci kelimesi yine Çuvaşçada kil veya kili şeklinde yaşayan “ev, avlu” kelimesidir. Rasanen, bu kil kelimesini, haklı olarak Türkçe –gil eki ile ve Kaşgarlıdaki, *kirdeş* “ komşu, bir avluda birlikte yaşayan” kelimesinin ilk hecesiyle (<kir-deş) birleştiriyor. Şarkil veya Şarkel’deki –kel “ev” Moğolcada “ev” anlamındaki ger kelimesiyle de birleştirilebilir(Tekin 1987: 64-65).

Sarkel kelimesinin okunuşu ve telaffuzu hakkında çeşitli görüşlerden biride Peder B. Golden’in yayınlanmamış çalışmasında yer almaktadır.

Kale, yalnız Bizans ve İbrani kaynaklarda zikredilmekle birlikte telaffuzda Bizans şekilleri, hem s hem de ş’yi gösterebileceğinden ya *Sarkel* ya da *Şarkel* okunabileceğini; İbrani şekillerde ise iki değerli yapıdadır. Noktalamaya bağlı olarak (ki burada nokta yoktur) ya ş (bu, yabancı kelimelerin transkripsiyonunda daha yaygın bir kullanıştır) ya da s (daha eski bir s’ye gider) telaffuz edilebilir. İmlası ile verilen şekil yalnız S.rk.l. tarzında söylenebilir. Burada s iki değerli değildir. Her iki okunuş için de bir olasılık öne sürülebilir. Eğer Firkoviç koleksiyonu hakikaten Hazar geleneğini temsil ediyorsa bu, kabul edilmesi gereken okunuş olacaktır (Sarkil) (Golden1980:160-161).

Sarkel üzerine yapılan açıklamalarda ise Constantine Porphyrogenetus Khazarca’da *Sarkel* adının manasını ‘beyaz mahalle’ olduğu zikredilirken Theophanes’in takipçisi Continuator, bunu daha klasik ve farklı bir anlamda ‘beyaz ikametgâh’ olarak verir. Bu tercümelelerin her ikisi de Oğurca okunuşu *Şarkil* (şar = Çuv. Sarıg “sarı”, “beyaz”dan gelen sura “beyaz”, “açık”, “parlak”) ‘e temayül gösterir. Eğer *Sarkil*’ i kabul edersek ilk unsurun sarı olarak tercümesi gerekir. Diğer taraftan Constantine Porphyrogenetus ve Theophanes’in takipçisi, Oğurca şekilleri olan şar / şarı, Modern Çuvaş şura’yı destekler(Golden:161). Czegledy ve Harmatta, Sarkel’in ikinci unsurunu incelediler ve onun İrani bir kelime gil’den kaynaklandığını ve Eski İran ‘grda’ “house”, “yaşama yeri”, “aile”, “ev ve aile” anlamında kullanıldığını ve bu, Güneybatı İrancasında gil ve Kuzeybatı İrancasında grda- gird – guli / gali oldu. Bu değişikliğin Sasaniler zamanında yer aldığı ve Harmatta’ya göre kelime Türk diline, muhtemelen altıncı ve onuncu yüzyıl arasında girdi(Golden:161).

Marquart, Hazarların 965 yılında düşüşünde vakayinamelerin kayıtlarında İtil’den değil Bela Veza’dan bahsettiklerine dikkat etmişti. Buradan İtil ve Bela Vaza’nın aynı şehir olduğu sonucunu çıkarmıştır. Zaxoder, bir başka varyantına göre Bela Vaza, Atil/ İtil’in bir kısmıdır. Hazar zamanında yer adlarında beyaz ve sarı rengin yaygın olarak kullanıldığını delil teşkil ettiğini ve Zaxoder, beyaz kelimesinin seçilmesini, o zaman kullanılan tuğlaların badanalınmış gibi bir görünüşte bulunması ile açıklar. Aynı zamanda da ‘beyaz’ın Hazarlardaki asil sınıfı ifade edebileceğini de kaydeder. İstahri’nin, halk için kullanılan Kara Hazar’a karşı “Beyaz, Ak” Hazarları şeklinde zikretmesi kayda değer bir delildir(Golden:162). Nemeth ve Pelliot, Sarkel’i Oğurca bir kelime, yani Şarkil olarak görürler. Buna karşın tek bir kelime ile Hazarların ne türde bir Türkçe konuştuğunu tespit etmek imkânsızdır. Hatırlatmamız gereken şudur ki Sarkel/ Şarkil’in yerleşik halkı arkeolojik delillerin gösterdiği gibi Volga ve Tuna Bulgarlarına benzer bir kültüre sahipti, yani Ogurlardı. Bunların Magna Bulgaria’nın dağılmasından sonra, Hazar hâkimiyeti altına girmiş kabilelerinden birinin soyundan olması ihtimali doğruya benzer. Theophanes ve Nicephorus, Kubrat devletinin beş kabilesinden birinin Don’u geçerek orada yerleştiğini bildirir. Belki de kaleye ismini veren bu kabile idi muhtemelen Kuturgurlar(Golden:162).

“*Sarkel*” kalesinin, yeri açık olarak tespit edilemiyordu. Bu kalenin Don Nehri’nin aşağı kısımlarında, eski Tanais veya Azak kalesi yakınlarında olduğu tahmin edilmekteydi. Ancak Sovyet-Rus arkeologları tarafından yapılan kazılar ve özellikle Don-Volga kanalının açılması nedeniyle yapılan geniş arkeolojik araştırmalar sonunda, bu eski Hazar kalesi olan “*Sarkel*” in yeri kesin olarak tespit edilmiş ve kalenin, Don Nehri’nin aşağı kısmında Tsımyanka mevkiinde olduğu anlaşılmıştır. *Sarkel* kalesi yerinde en çok kazılar

yapan ve Hazarlar üzerinde de bilgi sahibi olan Sovyet arkeoloğu M. İ. Artamonov olmuştur(Kurat:34).

Artamonov'un "Hazar Tarihi" adlı çalışmasında *Sarkel* kalesi hakkında şu bilgileri verilmektedir:

Hazar kalesinin yapımında yukarıda bahsetmiş olduğumuz tedbirler sonucu yapımı başlamış olsa da yapıldığı konum itibarıyla stratejik bir öneme sahiptir. Bu önemli oluşu, Bizans'ın, kalenin yapımında yardım etmesini sağlamıştır. Çünkü Karadeniz sahilleri civarındaki kabileleri Hazarlarla olan dostane ilişkileri vasıtasıyla kontrol altında tutması Bizans'a çıkar sağlıyordu. Böylece kendi sınır güvenliğini korumuş oluyordu. Bizans'ın gönderdiği Petrona, Hazarların seçmiş olduğu Don nehrinin sağ sahilindeki Popov çiftliğindeki Simlyan bölgesine yakın bir yerde bulunan inşaat alanına Khersones üzerinden gelmiştir. Simlyan köyündeki sarnıçların ortaya çıkarılışına kadar Konstantion Porphyrogennetos'da Sarkel'le ilgili anlatılanlarla bütünüyle uyumlu olan işaretleri havi harabe halindeki kale kalıntıları muhafaza edilmiştir. Kalenin burada kurulmuş olması Hazarlara batıdan gelebilecek tehlikelere karşı korumuştur(Artamonov:387).

Ancak Sarkel, sadece Don'a açılan su yolunu kontrol altında tutmak için yapılmamıştı. Çünkü bu nehir İtil'e çıkan kollar vardı. Kalenin nehri gözetlemeye uygun olmayan bir yerde yapılması buna delildir. *Sarkel*, nehir kenarına değil nehre geçişte kara yolu üzerinde kurulması Hazarların, bu yerle Hazarya'nın merkezinden yani İtil'den Aşağı İtil'e giden kısımdaki batı ve kuzeybatı bölgelerini kontrol altında tutma amacı taşıyordu. Aynı zamanda kale, sadece surlarıyla değil, geniş nehir sayesinde batıdan gelebilecek düşmanlara karşı da önlem amacı taşıyordu(Artamonov:388-389).

Sarkel'in tuğla surlarının kalınlığı 3.75 metreydi. Kalenin köşelerinde dört köşeli kalın kuleler bulunuyordu ve bunların sur hizasından yüksekliği beş metreye ulaşıyordu. Köşeli olanların dışında kale surları boyunca yer alan hisarlarda bulunmaktadır. Bunlardan ikisinde batı surundaki ile kuzey surundakinde demir çemberlerle kaplı kalın ağaç kanatlarla kapatılmış kemer görünümlü ana giriş kapıları yer almaktadır. Kalenin iç kısmı; kalınlığı dış savunma surlarından sadece biraz daha az (3 metre) duvarlarla desteklenmiştir. Ayrıca kale içinde yer alan tuğla binalar öyle bir şekilde yapılmıştır ki iki parçadan oluşan her bir bölüm yine kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır. Dış kapısı olmayan, ama ana sura açılan iki kapısı bulunan, bu yüzden düşmanların en zor ulaşabileceği yerde olan doğu kısmında kalın kare şeklinde kuleler bulunmuştur ki, büyük bir ihtimalle kumanda noktaları ve garnizonun son sığınma yerleriydi(Artamonov:389-390). *Sarkel*'in tuğladan yapılan inşaatı, temelsiz olarak yapılmış olup kalker taşı üzerine dörtgen şekilli tuğlalardan kurulmuştur. Bizans yapılarında kullanılan tuğla ile aynı değildir. *Sarkel*'de kullanılan tuğlalar çok kalın şekilde ve Bizans tuğlalarına oranla daha az dört köşelidir. Tuğlaların üst tarafında bazı işaretlere, harflere, sembolik figürlere ve şematik hayvan ve insan şekillerine rastlanmaktadır ki, bunlar Mayats harabelerinde ve Tuna Bulgarlarının eski başkenti Pliska'daki kaya ve tuğlalarında rastlanan şekillere benzemektedir (Artamonov:390-391).

Sarkel inşaatının yapımında çalışan işçiler yerli halktan olduğu şüphesizdi. Hazarların isteği üzerine Bizans tarafından gönderilen ustalar sadece danışmanlık yapmışlardır. Tuğladan yapılan kale, gerek şekilleri gerekse de üzerinde bulunan değişik çizgi, işaret ve harflerden anlaşıldığı gibi Bizans şekilleri örnek alınmadan yapılmış ve duvarlar Bizans stiline uygun şekilde örülmemişti. Yapılan arkeolojik kazılarda Bizans'a ait hiçbir özelliğe rastlanılmamıştı. Bizans'a ait sadece kalede bulunan kilise için getirilen mermer sütun ve sütun başlıklarıdır. Fakat bu sütundaki mimari özellikler dahi kullanılmamıştır. Bu yaklaşım Hazarların Bizans önceliğini oldukça sınırladıklarını göstermektedir (Artamonov:391).

Sarkel 965 yılında Kiev Rus Prensi Svyatoslav Igorevich tarafından işgal edilene kadar Hazar hâkimiyetindedir. Kaleye, Türkçe “Beyaz Kale” ya da “Beyaz Ev” anlamına gelen *Sarkel* adı verilmiştir. Doğu Slavları da kaleye yine “Beyaz Kale” anlamına gelen ‘Byelaya Vyezha’ diyorlardı. *Sarkel*’in tuğlalarına, kurutulmadan önce Türk klan sembolleri (tamga) oyulmuştu(Brook:45-46).

Sarkel kalesinin muhafızları, Volga’nın doğusunda yaşayan Oğuz ve Peçenek savaşçılarından oluşuyordu ve garnizonunda üç yüz Türk asker bulunuyordu. *Sarkel* şehri askeri açıdan savunmalı bir kale olsa da geniş bir ticaret ve sanayi bölgesinde yer alıyordu. Bu sebeple şehre çok sayıda kervanlar gelir ve her birinin konaklayacağı odaları, hayvanları barındırabileceği ölçüde ağılı, kervanında kalabileceği büyük bir avlusu olan kervansarayları bulunmuştur. *Sarkel*’in hemen yanında da büyük bir tuğla ocağı ve bir nalbant dükkânı vardır. *Sarkel* halkı, Arap paralarını (dirhem) boncuklarla birlikte ipe dizerek dekoratif malzeme olarak kullanıyordu(Brook:46).

Arkeolojik çalışmalar sonucunda *Sarkel* şehrinde çok sayıda demir ocakları, kap kakak atölyeleri, birçok mücevherler (yüzük, bilezik, küpe), kemer tokası ve *Sarkel* halkı tarafından kullanılan toprak kaplar bulunmuştur. Bulunan eserlerin çoğu Hazarlara aittir ve kendileri üretmiştir. Muhtemelen Kırım ve Taman yarımadalarından, Bizans imparatorluğundan ithal edilmiş eşyalar da bulunmuştur(Doğan 2000:183).

Sarkel’de yapılan kazılar sonucunda meydana çıkarılan duvar, surlar, ev ve mezar kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler sonunda, 834’lerde inşa edilen Hazar kalesi hakkında etraflı bilgi edinmek mümkün olmuştur. Burada ortaya çıkarılan seramik eşya ve ziynet eşyası Hazarlar’ın kültürleri ve münasebetleri hakkında bir dereceye kadar bilgi vermektedir. Çanak çömlek ve bazı diğer eşyalar üzerindeki yazılar-çizgiler de Hazarlar’da Gök Türk yazısının kullanıldığını gösterecek mahiyettedir. Buna rağmen *Sarkel* kalesi harabelerinde bulunan maddi eşya kalıntıları ve mezarlardaki iskeletler, yine de Hazarlar hakkında tatmin edici bilgi veremiyor. Hazarlar’ın antropolojik hususiyetleri, yaşayış tarzları, giyimleri, kültürleri ve dilleri hakkında fazla bir şey meydana çıkmamıştır; ancak *Sarkel* kalesinin surları ve içindeki binaların yapısında kullanılan tuğlaların şekli ve üzerlerindeki çeşitli alametler, Hazarlar’ın hususiyetlerini gösterir en önemli belgelerdir. *Sarkel* kazıları neticesinde buralarda vazifeli bazı Uz (Oğuz) ve Peçenek mezarları, eşyası da meydana çıkmıştır. Bir takım ekin aletleri ve diğer aletler, buralarda Orta Don sahasında bu sıralarda hayvancılık ve ziraat kültürünün gelişmiş olduğunu gösterecek özelliktedir. *Sarkel* kalesinin 834 tarihlerinde, daha ziyade Orta Don çevresini kontrol altında bulundurmak amacıyla inşa ettirilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu kale sonraları özellikle Peçenek ve Uz saldırılarına karşı koymak için kullanılmıştır. Bir müddet sonra da Don Nehri’nin yukarısından veya Batısından gelen Rus-Slav hücumlarına karşı *Sarkel* kalesi, mühim bir dayanak noktası teşkil etmiş olmalıdır(Kurat:34).

Ruslar, 965 yılında Hazarlar ile yaptıkları savaş sonucunda *Sarkel* şehrini istila ettiler. Yıkımından bir süre sonra Ruslar şehri tekrar inşa edip ticaret faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettiler. Sovyet hükümeti, Don Nehri’ni hâkimiyeti altına almak için yaptığı Tsimlyanka Barajı ve baraj gölü 1952 yılında tamamlandıktan sonra, buradan bıraktığı suyla birçok *Sarkel* kalıntısının sular altında kalmasına neden oldu. Don-Volga kanalının açılması, baraj ve baraj gölünün inşa edilmesi, aşağı Don havza üzerinde gemi taşımacılığın yapılması gibi sonuçlar *Sarkel* şehrini, bölgesinde bulunan birçok yerleşim yeri ile *Sarkel*’in tarihi eser ve kalıntılarının sular altında kalmasına neden olmuştur(Brook:46-47).

Sarkel şehri ve etrafındaki yerleşim yeri ve kurganlarından çıkarılan eserler ve kalıntılardan bazıları bugün müzelerde bulunmaktadır.

Nevoçerkask şehrinde yaşayan İgor Parisimov’un evinde bulunan vazolar, gemler ve üzengiler; Nevoçerkask müzesinde yer alan su kabı, vazo, iki adet kerpiç, 12 cm çapında

iki yuvarlak metal madalyon, müzenin dış kısmında yer alan balbal ve sütunlar Hazarlardan kalma eserlerdir. Azov Müzesinde bulunan kemik mızrak ucu ve balbal; Stavropol- Kray Müzesinde bulunan seramik kap, vazı, çanak, bengü taş ve su testisi Hazarlara ait önemli eserler ve materyallerdir(Doğan:15-42).

Sarkel'den çıkarılan arkeolojik materyaller başta Nevoçerkask şehri müzesi olmak üzere, Rostov ile Azov şehir müzeleri ve Ermitaj müzesine gönderilmiştir. Ancak bu eserler birçoğu hala kullanıcıların hizmetine sunulmamış depolarda bulunmaktadır. Novoçerkask müzesi kayıtlarında bulunan bir tutanakta Sarkel'den çıkarılan 136 adet arkeolojik materyalin o zamanki müze müdürü Hariton Papovivanoviç imzalı belgeyle Ermitaj müzesine gönderildiği kaydedilmektedir.

SONUÇ

Hazarların tarih sahnesine ne zaman çıktığı tartışmalı olup 10. Yüzyıla kadar siyasi, ekonomik ve askeri açıdan Don-Volga ve Kafkasya bölgelerinde güçlü bir imparatorluk kurmuş muazzam yapılı bir devlettir. Adı hakkında farklı görüşler olsa da Hazarlar Türk'tü ve Orta Asya'da batıya doğru gelip Karadeniz'in kuzeyine yerleşmişlerdi.

Hazarların dini konusunda birçok tartışma vardır. Hazarlar, münasebetleri olduğu komşu devletlerden ya da içinde barındırdığı etnik yapısından dolayı tebaasında ve zümresinde bulunan kişilerin farklı dinlere mensup olduğu görülmektedir. Hazar kağanının Museviliği benimsemesi, tebaasında bulunan pek çok grubun Hristiyan ve Müslüman oluşu arkeolojik kazılarda ve yerleşim yerinde bulunan cami, kilise ve sinagogların bir arada bulunması bunun ispatıdır.

Hazar kağanının Museviliği benimsemiş olması kağanın, diğer devletlerle stratejik yapıda olmak için siyasi olarak yapılan bir hamle olarak düşünsek bile Hazarlar, tarihte Museviliği resmi din olarak kabul eden ilk Türk devleti olma özelliğine sahiptir.

Hazarların sahip olduğu coğrafi konum itibarınca birçok kavmi ve haklı içinde barındırmıştır. İmparatorluğunun en güçlü döneminde geniş hâkim alanlarına sahip olması Hazarların birçok yerleşim yeri ve çeşitli dillerin konuşulduğu bir kültür çevresi yaratmıştır. 10. yüzyıla gelindiğinde Hazar devleti gittikçe zayıflamaya ve etrafında gelişen güçlü ulusların yıkıcı girişimlerine maruz kamış ve Hazar devletini yıkıma sürüklemiştir.

Bu uluslara karşı aldığı tedbirlerden biri olan *Sarkel* kalesinin inşası tebliğimiz çerçevesinde Hazar şehirleri arasında en önemli olanıdır. *Sarkel* şehri, Hazarlar için ticari ve ekonomik olduğu kadar siyasi açıdan bir savunma kalesi ve yerleşim yeridir. Günümüzde Sovyet devletinin yaptırdığı baraj neticesinde sular altında kalmış ve birçok tarihi eserler yok edilmiştir. Etrafında bulunan yerleşim yeri ve kurganlar sayesinde Hazarlara ait birkaç eser bulunsa da *Sarkel* şehrinin tarihi izleri artık kaybolmuştur.

KAYNAKÇA

- Artamonov, M.İ. (2008). *Hazar Tarihi*. (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Brook, A. K. (2016). *Hazar Türkleri Hazar Yahudileri*.(çev. İsmail Turçalı). İstanbul: Nokta kitap.
- Doğan, İ. (2000). *Kafkasya'daki Göktürk(Runik) İşaretli Yazıtlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, İ. (2000). *Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkılar*. Ankara: Orkun Dergisi, S.30.
- Eldarov, M. (2006). *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi Bilim Dalı.
- Golden, P. B. (1980). *Hazarlar Üzerine Çalışmalar*. (çev. Osman Nedim Tuna). Yayınlanmamış.

- Kafesoğlu, İ. (1997).*Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kocarı, H. (2013).*Hazarlarda Devlet Yönetimi*. Kilis: Yüksek Lisans Tezi, Tarih Ana Bilim Dalı.
- Kurat, A.N. (1972). *IX-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sayı,182.
- Kuzgun, Ş. (1985).*Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Se-da Yayınları, İlmi seri:3.
- Özdemir, P. (2013).*Hazar Türkçesi ve Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespiti Denemesi*. Karadeniz Araştırmaları, Sayı.36, 189-206.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. (Çev. Metin K). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşoğlu, A. (1997). *Hazarlar*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt.17.
- Tekin, T. (1987).*Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uydu Yücel, M. *Hazar Hakanlığı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, <http://www.altayli.net/wp-content/uploads/2015/12/HAZAR-HAKANLI%C4%9EI.pdf> (27.05.2017)

KISALTMALAR

Çev.: Çeviren	M.ö: Milattan Önce
Çuv.: Çuvaşça	M.s: Milattan Sonra

SELECTION OF THE LINKER CONSONANT IN TURKISH EMPHATIC REDUPLICATION

Türkçe Sıfat Pekiştirmelerinde Bağlantı Ünsüzünün Seçimi

KÜBRA ŞENDOĞAN

Boğaziçi Üniversitesi

Öz: Sıfatlarda pekiştirme, anlatımı çekici hale getirmek, sıfatların anlamlarını güçlendirmek, kuvvetlendirmek amacıyla yapılan bir yöntemdir. Anlam bakımından güçlendirilmiş sıfatlara pekiştirilmiş sıfat denir. Sıfatlarda pekiştirme çeşitli yollarla yapılır. Bu yollardan biri sıfat olan kelimenin ilk sesli harfinden sonra “m, p, r, s” pekiştirme harflerinden birisi getirilerek daha sonra sıfatın tamamı bu sesli harfin yanına tekrar yazılmasıdır. M, p, r, s ünsüzlerinden hangisinin nasıl seçildiğine dair birçok tartışma bulunmaktadır ve çalışmalar yapılmıştır. Demircan ve Wedel (akt. iç. Kaufman, 2014) bu tercihin belirli fonolojik sınırlamalar çerçevesinde yapıldığını savunmuştur. Bu sınırlamaların test edilmesi için anadili Türkçe olan kişilere bir anket uygulanmıştır. Ankette katılımcılardan normal şartlarda pekiştirilmeyen on beş adet sıfatı pekiştirmeleri istenmiştir. 285 katılımcının katıldığı çalışmada hangi ünsüzlerin seçildiği analiz edilmiştir. Araştırmanın sonucunda Demircan ve Wedel (akt. iç. Kaufman, 2014)’in sunduğu dört kısıtlamanın her zaman geçerli olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sıfatlarda pekiştirme, fonolojik kısıtlamalar

Abstract: In linguistics, reduplication means a morphological process in which a part of a word - could be the root, the stem, or just a part of the root- is repeated for any reason. Reduplication can convey a structural function or a semantic function like emphasizing. In Turkish, there are three types of reduplication. One of them is applied by duplication of the initial (C)V of the root, and adding a linker sound, that is one from {p, s, m, r}, to the base (Demircan, 1987; Keleşir, 1999). Some studies tell that this choice of the consonant is lexically conditioned (Yavaş, 1980). Nonetheless, some recent studies have suggested that there is a relationship between the distribution of linker consonant and the phonological features of the sound in the base (Keleşir, 1999). This selection of the linker consonant is tested by applying a survey to native Turkish speakers. The speakers were asked to apply emphatic reduplication to some adjectives, to which they usually do not.

Key words: Emphatic Reduplication, phonological restrictions

INTRODUCTION

In linguistics, reduplication means a morphological process in which a part of a word - could be the root, the stem, or just a part of the root- is repeated for any reason. Reduplication can convey a structural function or a semantic function like emphasizing.

In Turkish, there are three types of reduplication. In the first type which is doubling, the whole word is reduplicated to have a different meaning or to emphasize the meaning of the word; for example, *yavaş yavaş* (slow slow) meaning ‘gradually’. The second type which is m-reduplication reduplicates the whole word, but with changing the first sound with /m/ in order to broaden the meaning, such as in *kitap* (book) *mitap* meaning ‘books and such’.

The third one is emphatic reduplication applied so that the meaning is emphasized, like in *sapsarı* meaning ‘very yellow’.

Turkish Emphatic Reduplication (TER), is applied by duplication of the initial (C)V of the root, and adding a linker sound, that is one from {p, s, m, r}, to the base (Demircan, 1987; Kelepir, 1999). When the base starts with a vowel, the linker is always /p/. However; if the base starts with a consonant, which consonant will be chosen as a linker is a debatable issue. Some studies tell that this choice of the consonant is lexically conditioned (Yavas, 1980). Nonetheless, some recent studies have suggested that there is a relationship between the distribution of linker consonant and the phonological features of the sound in the base (Kelepir, 1999).

This paper attempts to examine and test the generalizations made upon the choice of linker consonant in Turkish Emphatic Reduplication which will be stated later.

1. LITERATURE REVIEW

Reduplication is a common morphological process in many languages. The studies on reduplication are so common, and they generally focus on the form. Reduplications are common in Turkish (Aksan, 2002). Notwithstanding that, Turkish Emphatic Reduplication is limited, only a few number of dimension, size and color adjectives are reduplicated for emphatic reasons (Göksel & Kerslake, 2005).

Inkelas and Zoll (2007) uses a term *cophonology* for reduplication aiming to emphasize. They define the cophonology theory as following:

In cophonology theory, morphologically conditioned phonology is captured by associating each morphological construction or lexical class with its own phonological grammar, or cophonology. All constraints within a given cophonology are purely phonological; no constraint directly refers to morphological context. (p. 133)

In other words, bases are considered as inputs, and they undergo some operations to be sent to the phonological interface in cophonology theory (Inkelas, 2000).

While Lewis (1967), Underhill (1976) and Dobrovolsky (1987) (as cited in Yu, 1998) have argued that speakers select the linker consonant randomly and learn them lexically, many others have rejected this idea stating that the choice of linker consonant from {p, s, m, r} is dependent on some identity- avoidance restrictions. Demircan (1987) states that native Turkish speakers show the knowledge of those restrictions when they are asked to reduplicate the adjectives they have never reduplicated beforehand. Demircan and Wedel (as cited in Kaufman, 2014) state these restrictions in phonological operation as follows:

- A. avoid full reduplication
- B. no gemination between linker and initial consonant of base
- C. avoid a linker that is identical to any consonant in the base
- D. avoid a linker that shares any features such as [labial], [strident], and [approximant] with any segment in the base (p. 15-16)

2. METHODOLOGY

In order to understand the linker consonant selections made by Turkish native speakers, I conducted a survey research. To gather data, a questionnaire was used as an instrument. The questionnaire consisted of 15 adjectives in Turkish (see Appendix 1). I selected the

adjectives trying to be sure that the participants would be unlikely to have applied emphatic reduplication to them.

The questionnaire was conducted online. Therefore, a convenience sampling was used. However, two criteria were mandatory to take the questionnaire: the participant had to be a native speaker of Turkish and had to be at least high school student.

285 participants participated in the survey; 180 females, 103 males, and 2 others. The average age was 24.25, and all the participants were Turkish native speakers. 276 of them were undergraduate students/graduates, 25 were graduate students/graduates, 23 were high school students/graduates, 5 were associate degree students, and 5 were doctoral students.

The questions were multiple choice. The choices were reduplicated versions of the adjectives using -p, -m, -s, -r for the linker consonant position. The participants were asked to choose how would they reduplicate the given adjectives if they were allowed to.

Percentage rate was calculated using SPSS version 21.

3. RESULTS

The percentages of selections can be seen in more detail in Table 1.

Table 1: TER results for the non-TER adjectives

makul

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	34	11,9	11,9	11,9
	-p linker	47	16,5	16,5	28,4
	-r linker	1	,4	,4	28,8
	-s linker	203	71,2	71,2	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

salak

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	22	7,7	7,7	7,7
	-p linker	261	91,6	91,6	99,3
	-r linker	2	,7	,7	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

minik

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	23	8,1	8,1	8,1
	-p linker	31	10,9	10,9	18,9
	-r linker	2	,7	,7	19,6
	-s linker	229	80,4	80,4	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

pullu

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	41	14,4	14,4	14,4
	-p linker	19	6,7	6,7	21,1
	-r linker	2	,7	,7	21,8
	-s linker	223	78,2	78,2	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

pinti

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	154	54,0	54,0	54,0
	-p linker	16	5,6	5,6	59,6
	-r linker	17	6,0	6,0	65,6
	-s linker	98	34,4	34,4	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

kırık

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	9	3,2	3,2	3,2
	-p linker	267	93,7	93,7	96,8
	-r linker	2	,7	,7	97,5
	-s linker	7	2,5	2,5	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

kibar

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	15	5,3	5,3	5,3
	-p linker	228	80,0	80,0	85,3
	-r linker	1	,4	,4	85,6
	-s linker	41	14,4	14,4	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

yırtık

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	20	7,0	7,0	7,0
	-p linker	209	73,3	73,3	80,4
	-r linker	1	,4	,4	80,7
	-s linker	55	19,3	19,3	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

yaman

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	22	7,7	7,7	7,7
	-p linker	170	59,6	59,6	67,4
	-r linker	5	1,8	1,8	69,1
	-s linker	88	30,9	30,9	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

topal

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	10	3,5	3,5	3,5
	-p linker	61	21,4	21,4	24,9
	-r linker	17	6,0	6,0	30,9
	-s linker	197	69,1	69,1	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

kaba

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	5	1,8	1,8	1,8

-p linker	137	48,1	48,1	49,8
-r linker	3	1,1	1,1	50,9
-s linker	140	49,1	49,1	100,0
Total	285	100,0	100,0	

gıcık

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	14	4,9	4,9	4,9
	-p linker	253	88,8	88,8	93,7
	-r linker	2	,7	,7	94,4
	-s linker	16	5,6	5,6	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

çevik

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	23	8,1	8,1	8,1
	-p linker	194	68,1	68,1	76,1
	-r linker	37	13,0	13,0	89,1
	-s linker	31	10,9	10,9	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

bilge

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	51	17,9	17,9	17,9
	-p linker	29	10,2	10,2	28,1
	-r linker	7	2,5	2,5	30,5
	-s linker	198	69,5	69,5	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

bozuk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	-m linker	150	52,6	52,6	52,6
	-p linker	46	16,1	16,1	68,8
	-r linker	1	,4	,4	69,1
	-s linker	88	30,9	30,9	100,0
	Total	285	100,0	100,0	

Most choices seem to be in compliance with the constraints formerly stated (Demircan, 1987; Wedel, 1999). However, some selections such as *pimpinti*, *kipkibar*, *yapyaman*, *kapkaba*, *bombozuk*, violate the constraints. These violations can be looked closer in following sections. In order to be able to look closer easily, we can state the generalizations by Demircan and Wedel (as cited in Kaufman, 2014) again:

- A. avoid full reduplication
- B. no gemination between linker and initial consonant of base
- C. avoid a linker that is identical to any consonant in the base

D. avoid a linker that shares any features such as [labial]¹, [strident]², and [approximant]³ with any segment in the base (p. 15-16)

3.1 Selections that violate the constraints

Constraint A was not taken into account in the research.

3.1.1 *pinti* ‘stingy’

Pirpinti and *pispinti* satisfy all the constraints; however, the majority did not select them. 5.6% of the participants selected *pippinti*, which violates the constraint B and the constraint C. 54% of the subjects selected *pimpinti*, violating the constraint D. The initial of the base /p/ is a bilabial sound. Constraint D requires not to use a linker consonant that shares any feature such as labial, the linker consonant /m/ is a bilabial sound, as well. Hence, selection of -m violates the constraint D.

3.1.2 *kibar* ‘gentle’

Kiskibar satisfies all the constraints, but few participants (14.4%) selected it. A vast majority (80%) chose *kipkibar*, which violates the constraint D. The second consonant of the base /b/ is a bilabial sound, the constraint D requires not to use a linker consonant that shares any feature such as labial. The linker consonant selected by the majority /p/ is a bilabial sound, as well. Hence, selection of -p violates the constraint D.

3.1.3 *yaman* ‘egregious’

Yasyaman satisfies all the constraints, 30.9% of the participants selected it. The percentage is not too low, but not the majority either. The majority (59.6%) chose *yapyaman*, which again disobeys the constraint D. The linker consonant /p/, and the second consonant of the base /m/ are both bilabial sounds. However, constraint D obliges us not to use any linker that shares similar features such as such as bilabial, strident, and approximant with any sound in the base.

3.1.4 *kaba* ‘rude’

Karkaba and *kaskaba* satisfy all the constraints. Only 1.1% of the participants selected *karkaba*. The majority (49.1%) chose *kaskaba*. However, 48.1% of the subjects who selected *kapkaba* should be taken into consideration, as well. The selection of -p as a linker violates the constraint D since it is a bilabial sound, and /b/ which is the second consonant of the base is bilabial, too.

3.1.5 *bozuk* ‘out of order’

Borbozuk is the only option that can satisfy all the constraints, yet only 0.4% of the participants selected it. All the other options violate the constraint D. 16.1% of the subjects chose *bopbozuk*, but /p/ as a linker and the initial sound of the base /b/ are both bilabial

¹ bilabial consonants of Turkish: /p/, /b/, /m/

² stridents of Turkish: /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /dʒ/, /tʃ/

³ approximants of Turkish: /r/, /v/, /j/, /l/, /ʋ/

sounds. 30.9% selected *bosbozuk*. However, the linker consonant /s/ and the second consonant of the base /z/ are both strident sounds. The majority of the participants (52.6%) selected *bombozuk*. It also violates the constraint D, because both the linker /m/ and the initial sound of the base /b/ are bilabial sounds.

CONCLUSION

The study of the selection of the linker consonant in Turkish Emphatic Reduplication done with unexpected reduplicated adjectives shows that not all the constraints of the selections are obeyed by a sample of Turkish native speakers. The results seem to be almost compatible with the constraints B and C, whereas constraint D is prone to be violated.

The responses show that the participants hardly violate the constraints. This may be because constraint B and constraint C deal with gemination of the linker consonant and any segment of the base. The native speakers of Turkish may tend to avoid a consonant as a linker which occurs in the base as well, and most probably, this does not happen in a cognizant way. In other words, it can be said that in some cases, the linker consonant is selected in the reduplication process so that the linker has less resemblance to any segment in the base (Kılıç & Bozsahin, 2013).

Besides, considering the responses, it can be said that Turkish native speakers are more prone to violate the constraint D. It shows us that there is hardly a relationship between the phonetic feature of the selected linker consonant and the phonetic features of the consonants of the base.

In conclusion, there is hardly any precise data to explain the selection of the linker consonant in Turkish Emphatic Reduplication in terms of phonetic and phonemic features.

REFERENCES

- Aksan, D. (2002). *Anadilimizin söz denizinde: sözcükler, ikilemeler, deyimler, atasözleri, terimler üzerinde geçişe de uzanan açıklamalar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Demircan, O. (1987). Emphatic Reduplication in Turkish *Studies on modern Turkish; Proceedings of the 3rd conference in Turkish Linguistics*; ed. Hendrik E. Boeschoten, Ludo Th. Verhoeven. Tilburg University Press.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: a comprehensive grammar*. Oxon: Routledge.
- Inkelas, S. (2000). Phonotactic blocking through structural immunity. *Lexicon in focus*, 45, 7.
- Inkelas, S., & Zoll, C. (2007). Is grammar dependence real? A comparison between cophonological and indexed constraint approaches to morphologically conditioned phonology. *An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences*, 45(1), 133-171.
- Kaufman, B. (2014). *Learning an unproductive process: Turkish emphatic reduplication* (Order No. 1567527). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (1629480824). Retrieved from <http://0-search.proquest.com.seyhan.library.boun.edu.tr/docview/1629480824?accountid=9645>
- Keleşir, M. (1999, January). Emphatic non-identical reduplication in Turkish. In *73rd Annual Meeting of the Linguistics Society of America, Los Angeles*.
- Kılıç, O., & Bozsahin, C. (2013). Selection of linker type in emphatic reduplication: Speaker's intuition meets corpus statistics.
- Wedel, A. (1999). Turkish Emphatic Reduplication. *Linguistics Research Center*. UC Santa Cruz: Linguistics Research Center. Retrieved from: <http://escholarship.org/uc/item/6sm3953w>
- Yavas, M. (1978). Borrowing and Its Implications for Turkish Phonology. University of Kansas. *Linguistics Graduate Student Association*, 3(34), 34-44.

Yu, A. (1998). *On the Origin of the Turkic Emphatic Reduplication*. Ms, University of California, Berkeley.

APPENDIX 1

The list of the adjectives in the questionnaire:

1. *makul* ‘reasonable’
2. *salak* ‘stupid’
3. *minik* ‘tiny’
4. *pullu* ‘scaly’
5. *pinti* ‘stingy’
6. *kırık* ‘broken’
7. *kibar* ‘gentle’
8. *yırtık* ‘torn’
9. *yaman* ‘egregious’
10. *topal* ‘lame’
11. *kaba* ‘rude’
12. *gıcık* ‘snappish’
13. *çevik* ‘nimble’
14. *bilge* ‘wise’
15. *bozuk* ‘out of order’

SSCB ZAMANINDA TÜRK-GÜRCÜ VE GÜRCÜ-TÜRK EDEBİ ÇEVİRİLERE DAİR BİR İNCELEME

A Review of Turkish-Georgian and Georgian-Turkish Literature in the Time of the USSR.

MARİAM GAPRİNDASHVİLİ

Hacettepe Üniversitesi

Öz: SSCB zamanında Gürcistan'da edebiyat yalnız Sosyal Realizm akımı çerçevesinde şekillenmiştir. Gürcü edebiyatı, SSCB iktidarının baskısına maruz kaldığı için, Türkçeden yapılan çevirilerde de SSCB hükümetinin sansürü etkili olmuştur. Dolayısıyla Türkçeden Gürcüceye sadece komünizm görüşlerini benimseyen yazarların eserleri çevrilmiştir. Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş eserlerde ise herhangi bir sansür uygulanmamıştır. Bu incelemede de çeviri eserler üzerinden bunu ispatlamayı amaçladık.

Yasaklara ve sansürlere rağmen SSCB zamanında Gürcü Edebiyatı kendi içinde zirveye ulaşmıştır. Ancak bu edebiyat Sovyet Birliği'nin dağılmasıyla baskı ve sansürden kurtulunca kendisini göstermiştir. Gürcistan'da SSCB zamanında Sosyalizm ideolojisine karşı çıkan yazarlar tutuklanmış, kitapları toplatılmıştır. Türkiye'de ise tam tersi bir durum olmuştur. Ülke sınırlarını "Demir Perde" ile ayıran iki komşu ülkede aynı zaman diliminde, aynı ideolojiye karşı farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada SSCB zamanında Türk-Gürcü ve Gürcü-Türk edebi çevirilere dair ayrıntılı bir inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Birliği (SSCB), Edebi Çevirileri, Yazarlık İlişkileri

Abstract: During the time Georgia was under the influence of the USSR, its literature was largely a byproduct of socialist realism, a style of art originating in the Soviet Union that celebrated communist values and proletarian concerns. Dominated by Soviet censorship, Georgian literature was subject to government scrutiny and work forbidden, with such oversight extended to and influencing translations of Turkish literature into Georgian. Only the works of Turkish authors whose views of Communism coincided with official dogma were translated into Georgian, which was not true before Soviet censorship of literature. I intend to demonstrate this with examples of translated works.

Despite prohibition and censure, Georgian literature reached its climax during the time of the USSR. Following the collapse of the Soviet Union, Georgian literature has continued to demonstrate resiliency and relevance during Georgia's transition away from Soviet-style totalitarianism into Western-style democracy. Prior to Georgia's independence, Georgian writers who opposed authoritarian socialism were arrested and their books confiscated. In contrast, the opposite was true in Turkey, where writers who embraced communist ideology were jailed and their work banned. With borders separated by "Iron Curtain" during the Cold War era, neighboring Georgia and Turkey held opposing views on Communism.

In this study, a detailed examination will be made about the translation of Turkish-Georgian and Georgian-Turkish literature during the period of the USSR.

Key words: Soviet Union (Soviet Union), Literary Translation, Authorship Relations

GİRİŞ

Gürcistan’da Sovyet rejimi yetmiş senelik bir tarihi içeriyor. Bu zaman içerisinde Gürcistan, Sovyet Birliği’nin ülkelerinden biri olarak kabul ediliyordu. Bütün Sovyet ülkelerinin yönetme merkezi Rusya Moskova’da bulunuyordu. Buna uygun olarak bu rejimi yönetenler de Ruslar tarafından görevlendiriliyordu. SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) 1922 yılında kuruldu. Rusların Kızıl Ordusu Gürcistan’ı ilk kez 1918’de işgal etmeye çalıştı ama başarılı olamadı. 1921’de ise Gürcistan’ı tamamen egemenliği altına aldı. Bu tarihten itibaren Gürcistan’da sosyalizm ideolojisi ülkedeki kültürünün, ekonominin, siyasetinin hatta milli değerlerinin yönlendiricisi oldu. Komünizm sisteminin ana unsurlardan birisi olan kolektivizasyon, Gürcü köylerinden başlayıp kasabalara ve şehirlere kadar uygulandı. “Herkes eşit” sloganı ve eylemini başlatan SSCB rejimi, sınıfların eşitlemesi ve zenginleri yok etmenin propagandasını çok zalim şekilde gerçekleştirdi. Karl Marx’ın sosyalizm ideolojisine dair fikirlerini paylaşan ve SSCB’yi kuran Lenin’in ölümünden sonra iktidarın başına Gürcü asıllı olan İoseb Stalin geldi. Stalin’in, aydın kişileri ve mal-mülk sahibi kişileri “temizleme” eylemi ise doruk noktasını 1936-37 yıllarında yaşadı.

Çalışma konumuz çeviri ve karşılaştırmalı edebiyat olduğu için burada kısaca Gürcü yazarların “kara kaderine” de değinmek gerekmektedir. Stalin zamanında hemen hemen bütün Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Gürcistan’da da SSCB rejimine, komünist ideolojiye karşı olan aydınların çoğu ya Sibiry’a sürgün edildi ya da kurşuna dizildi. Yasaklara ve sansürlere rağmen SSCB zamanında Gürcü Edebiyatı paha biçilmez eserler verdi. Ancak bu edebiyat Sovyet Birliği’nin dağılmasından sonra ortaya çıkmaya başladı.

O zamanki Türk Edebiyatı’na gelince, bizim ilgimizi çeken şu mesele olmuştur: Bizde yani Gürcistan’da SSCB zamanında sosyalizm ideolojisine karşı çıkan yazarlar tutuklanıyor, kitapları toplatılıyordu. Türkiye’de ise tam tersi bir durum vardı. Ancak komünist olan aydın kişilerin kitapları yasaklanıyor, bu tür yazarlar toplumda vatan haini olarak ilan ediliyordu. Ülke sınırlarını “Demir Perde” ile ayıran iki komşu ülkede ideolojilere dair farklı görüşler oluşmuştu. Anladığımız ve araştırdığımız kadarıyla Türkiye’de cumhuriyet kurulduktan sonra sosyalizm fikirlerini paylaşan aydınlar da hoş görülmemiş olmasına rağmen onların edebiyatı Türk edebiyatının merkezinde yer almıştır. Örnek vermek gerekirse Nazım Hikmet, Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Fakir Baykurt, Sabahattin Ali gibi isimleri hatırlatmak gerekmektedir.

DEĞERLENDİRMELER

Çalışmamızın sonucunda ortaya çıkan bir başka gerçek ise şudur: SSCB zamanında Gürcistan’da Türk dilinden, eski Türk Edebiyatı’ndan çevrilen eserlerin yanında modern Türk Edebiyatı’ndan çoğu solcu yazarların çevrildiği ortaya çıkmıştır. Tiflis Milli Kütüphanesi’nde Türkçeden Gürcüceye çevrilmiş edebi eserleri araştırırken ortaya çıkan eserler hep bu yolda olmuştur. SSCB zamanında, sanatta ve özellikle edebiyattaki sansür o kadar güçlüydü ki sadece Gürcü Edebiyatı’ndaki eserler değil, çeviriler de baskı altındaydı ve denetim sonucunda gün ışığına çıkabiliyordu. Bunun için o devirde Türkçeden Gürcüceye sol düşünceye sahip ama eserleri de güzel olan yazarlar çevrildi. Gürcistan’da daha çok 70-80’li yıllarda başkentten başlayıp da kasabalara kadar çeşitli gazete-dergilerde yayınlanmış Türk yazarların eserlerinin türlerini değerlendirirsek eğer, şöyle bir sonuca varırız: Türkçeden Gürcüceye çevirilerin başında şiir türü gelmektedir, ondan sonra hikaye ve son olarak da romanları sayabiliriz. Ara sıra gazete-dergilerde Türk yazarların Gürcistan’a ziyaretine dair notlar şeklinde köşe yazılarına da rastlayabiliriz.

Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş eserlere gelince durum farklıdır. Çünkü Gürcüceden Türkçeye çeviriler biraz geç başlamıştır. Ancak Stalin’in zalim rejiminden sonra,

diyebiliriz. Bu işe ilk olarak başlayan Osmanlı-Rus Savaşı zamanında Gürcistan'dan Türkiye'ye göç eden bir Gürcü ailesinin oğlu Ahmed Özkan Melaşvili (1922-1980) olmuştur. Türkiye'de yaşayan Gürcülere Gürcüce alfabetini öğreten Ahmed Melaşvili aynı zamanda çevirilerle de ilgileniyordu. Türkçeye çevrilmiş Gürcü edebi eserleri, hikâyelerle şiirleri, yazarların biyografileri Ahmed Melaşvili'nin kurduğu Gürcü-Türk dergisi "Çvneburı"de yer alıyordu. Ahmed Melaşvili tarafından başlatılan bu çalışmalara halen devam ediliyor. Ama maalesef Türkiye'de yeterince çeviri olmadığı için Gürcü Edebiyatı halen tanınmıyor.

Sansür konusuna gelince Türkiye'de Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş eserlere ve yazarlara dair bir yasaklama, çeviriler başladığından bugüne kadar hemen hemen hiç görülmemektedir. Bunun dışında Gürcüceden çevrilmiş eserlerin türlerini incelemiş olursak, şunu diyebiliriz: Gürcüceden 70'li yıllardan bugüne kadar en çok roman türü çevrildi. Hikayeler ve şiirlerin hemen hemen az sayıda çevrildiğini görüyoruz. Gürcü-Türk kültür dergilerinde (*Çvneburı*, *Mamuli*, *Pirosmani*) Gürcü yazarların biyografileriyle eserlerinin değerleri makale şeklinde her derginin her sayısında yer almaktadır.

YORUMLAR

SSCB zamanının Gürcistan'ında Türk yazarlardan Nazım Hikmet, Ömer Seyfettin, Aziz Nesin, Fakir Baykurt en çok bilinen yazarlarındandır. SSCB zamanında Türkçeden Gürcüceye hemen hemen her türde edebi eserler çevrilmiştir. Nazım Hikmet'in şiirleri, Aziz Nesin'in hikayeleri, Orhan Kemal'in romanları *Vukuat Var* (1974), *Hanımın Çiftliği* (1978), Yaşar Kemal'in *Uzun Memed* (1984) ve diğer eserleri 60, 70 ve 80'li yıllarda Gürcüce'ye çevirmenler Sergi Cikia, İbrahim Goradze, Giorgi Batiaşvili, Giorgi Şakulaşvili, Nodar Canaşaia, Elizbar Cavelidze ve diğer Türkologlar tarafından çevrilmiştir. Gürcü okuyucular, Türk yazarların eserlerini o zamanlarda çıkan yerel ve başkentte çıkan gazete-dergilerin ve kitap halinde çıkmış basımlarından tanımışlardır.

1921-1991 zaman aralığına baktığımızda, bu süreç içerisindeki Türk-Gürcü edebi çevirileri üzerinde SSCB rejiminin etkilerini ortaya çıkartılmıştır. Bu sebeple tarihi süreç olarak Türkiye için cumhuriyetin ilanı olan 1923 yılını seçtik. Ama Gürcistan için SSCB tarafından işgal tarihi olan 1921 yılını seçildi. Çalışmamızın kapsadığı aralığın son tarihi olarak her iki ülke için de 1991 yılını belirledik. Çünkü 1991 yılı Gürcistan'ın SSCB işgalinden kurtuluşu bağımsız olduğu tarihtir.

ESERLERİ TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMİŞ GÜRCÜ YAZARLAR

Gürcüceden Türkçeye çeviriler daha çok bu son 10 yılda başlamıştır. Önceden Türkiyeli Gürcülerden olan Ahmed Özkan Melaşvili'nin başladığı çeviri işlerine bugüne kadar devam edilmiştir. Ahmed Melaşvili ve Türkiye'de yaşayan göçmen Gürcü yandaşları Gürcüce bildikleri için Gürcüceden daha çok tarihi romanları, Gürcü halk masallarını, Gürcistan'ın tarihinin parçaları anlatan ve yansıtan hikayeleri çevirmişler. Türkiye'de var olan Gürcü-Türk dergilerde *Pirosmani*, *Mamuli* isimli dergilerin her sayıda bir iki yazar hakkında bilgi verilmiştir. 90'lı yıllardan sonra Türkiye'de Gürcü edebiyatına olan ilgi daha da arttı. Son zamanlarda Gürcüceden Türkçeye Yergüz İsmail, Fahrettin Çiloğlu, Hasan Çelik, Kevser Ruhi, Harun Çimke gibi pek çok yazar edebi çeviriler yapmaktadır.

Edebi türlerine gelince araştırdığımız kadarıyla Gürcüceden Türkçeye son zamanlardaki yapılan çeviriler daha çok roman ve şiir türündedir. Fahrettin Çiloğlu tarafından çevrildiği Otar Çiladze'nin *Yolda Bir Adam Gidiyordu* (2015), Nodar Dumbadze'nin *Güneşli Gece* (2014) isimli romanları, ya da yine Fahrettin Çiloğlu'nun çevirdiği ve Çağdaş Gürcü Şairlerin Antolojisi türündeki şiir kitabına *Aşksız Mutluluk Yoktur* giren Galaktion Tabidze,

Tamaz Çiladze, Ana Kalandazdze, Muhran Maçavariani v.s. şiirleri Türk okuyucusunun ilgisini çekmişti ve Gürcü Edebiyatına karşı hoşgörülüğünü göstermiştir

Gürcüceden Türkçeye çeviriler yapılmaya 1970’li yıllardan başlanmaktadır. İlk çeviriler yapan Rusya-Türkiye Harbi zamanında Gürcistan’dan Türkiye’ye göç ettirilen Gürcülerin torunu olan Ahmed Özkan Melaşvili olmuştur. Gürcistan’ın tarihinden başlayıp da Gürcü yazarlara kadar Türkiye’de yaşayan Gürcülere bilgi veren tek kişi oydu diyebiliriz. Özkan Melaşvili Gürcü edebiyatından birkaç roman çevirdi. Onun dışında asıl Gürcüceden çeviri yapmaya Türkiye’de yaşayan Gürcülerden olan İbrahim Goradze başlamıştır. Ama bu çevirilerin birçok eksiklikleri vardı, yani Türk okuyucularına Gürcü edebiyatını sevdirebileceği kadar güzel çeviriler değildir.

Ancak 1980’li yıllarda Gürcü edebiyatını Türkçeye daha çok eser kazandırmaya başlamıştır. Gürcü yazarların çeviri yaparken çevirecekleri eserleri hangi kriterlere göre seçtikleri çok bilinmemektedir. Çevirilen türlerden (roman, şiir, öykü, tiyatro vs.) en çok hangisinin tercih edildiği de bilinmemektedir. Bu yönde çeviri sayılarının eşit olduğu düşünülmektedir.

SSCB zamanında *Türk-Gürcü Ve Gürcü-Türk Edebi Çevirilere Dair Bir İnceleme* adlı çalışmamızda 1921-1991 yılları kapsayan süreç içindeki iki ülkenin edebiyatları arasındaki ilişkileri çeviri açısından incelemeye çalıştık. Hem Tiflis hem de Ankara Milli Kütüphanelerinde, Kültür Bakanlığı’nın çeviri bölümlerinde araştırdığımız ve taradığımız Türkçeden Gürcüceye ve Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş, gazete-dergilerde ve kitaplar halinde yayımlandığı şiirler, hikâyeler ve romanlar bu çalışma vasıtasıyla ortaya çıkarttık ve bibliyografyaları oluşturduk. Bugüne kadar Türkçede bu konu hiç ele alınmadığı için hem Gürcü Sovyet hem de Türk “solcu” edebiyatları açısından anlamlı bir çalışma olmuştur.

SSCB zamanında SSCB ve Türkiye arasında mecazi terimi kullanırsak “Demir Perde” düzeni hüküm sürmekteydi. Türkler Sovyet yazarlarını ayrı ayrı ülkelere ait milli edebiyatlarına göre değil de Sovyet Edebiyatı olarak genel başlıklar halinde tanıyorlardı. O yüzden Gürcü edebiyatı Türkiye’de pek tanınmış değildi. Hatta Türkiye’de sınır ötesindeki Gürcülere bazen Ruslar da deniliyordu. Çünkü SSCB’de milliyet ayrılığı yoktu ve Rusların siyasi propagandası da bu algının daimi kalacağına telkin ediyordu. Bu yabancılaştırmaya rağmen Türkiye’de 40-70’li yılların yazarları ve özellikle solcu fikirlerine ve toplumcu gerçekçi eserlerine sahip olan aydınları Gürcü yazarlarını yakından tanıyorlardı. 1965 yılında Türkiye-Sovyet arasındaki kültürel anlaşma imzalandıktan sonra ilk kez 1966 yılında Gürcü yazarlar ekibi Türkiye’ye ziyarete geldi ve o zamanın ünlü Türk yazarlarıyla bir arada bulundu. Bu buluşmanın en ilgi çekici noktası şuydu ki; Gürcü yazarları Türk toplumcu gerçekçi ve aynı zamanda solcu yazarlarla iletişimde oldular. Yani Gürcü ekip, komünist olmayan ve bütün hayatı sosyalizm rejimine karşı mücadele için tutuklanan ve affedilen yazarlardan oluşuyordu. Karşılarında ise Türk komünist olan ve bunun için hayatlarının yarısı hapisanelerde geçiren Türk yazarlar vardı. Demek istediğim şu ki, bir ideolojiye bu kadar farklı açılardan bakan iki ülke yazarları ortak dili bulup eserlerinden ve özgülükten bahsedip aralarında dostluk kurdular.

SONUÇ

Bu çalışmamızın her iki ülkenin SSCB zamanındaki edebiyatını araştırdığımız ve konunun derinliğine girdiğimiz zaman daha enteresan ve bilinmeyen meseleleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, Türkiye’de yasaklanan Nazım Hikmet’in eserleri Gürcistan’da hem sosyalist hükümetin hem de okuyucuların çok isteği üzerinde birçok sayıdaki tirajlarda kitaplar halinde basılmıştır. Nazım Hikmet’in şiirleri, tiyatro eserleri *Komünist Gazetesi*, *Komünist Çalışması* vb. isimli yerel ya da başkent gazete-dergilerin hemen hemen her

sayısında yayınlanıyordu. Aziz Nesin'in eserleri de aynı popülerliğe sahipti. Aziz Nesin'in yalın ve mizahi dilini Gürcüler henüz onun ilk eserlerinin çevirilerinden benimsediler. Aziz Nesin'in tüm hikâyeleri Gürcistan'da 50-60'lı ve sonra 70-80'li yıllardaki çıkardığı komünist ya da edebiyat-sanat gazete-dergilerinin her sayısında yer alıyordu.

Sovyet Gürcistan'da Türk Edebiyatının bu kadar meşhur olmasında Sovyet Türkolojisi'nin de büyük bir payı vardı. Rus Türkolog Ekolu'nda yetiştirildiği Gürcü Türkologları sınırları kapatmasına rağmen Türkiye'ye gitme fırsatları bulup oradan Gürcistan'a Türkçe Lügatleri, yeni basılan kitapları, bilimle ilgili broşürleri getiriyor onların Gürcüceye çevrilmesini sağlıyorlardı.

Sovyet zamanında Gürcü Edebiyatından Türkçeye daha az eser çevriliyordu. Birkaç tarihi romanların dışında o zamanlarda Türkçeye en çok Nodar Dumbadze'nin mizahi ve aynı zamanda toplumcu gerçekçi tarzında yazılmış romanları çevriliyordu. Bunun dışında Gürcü Edebiyatı Türkiye için yabancı kalıyordu. Bunun sebebi de kitapların Gürcistan'dan Türkiye'ye gönderilme ihtimalinin düşük olmasından kaynaklanıyordu, diyebiliriz. Sovyet istihbaratı Gürcistan'dan Sovyet Birliği'nin dışındaki ülkelere gönderilecek kitaplarını bloke edip geri çeviriyordu. Bu yüzden Gürcü edebiyatının Türkçeye çevirme işlerine daha geç SSCB yıkıldıktan sonra başlandı ve şimdiye kadar yavaş-yavaş gelişmeye devam ediliyor.

Gürcü asıllı olan Stalin'in Sovyet yönetimi zamanında her alanda ve özellikle sanatta ve edebiyatta, akımları bile kendi belirliyor ve sansürün demir eliyle değerli Gürcü edebiyatını yok sayıyordu. Stalin'in zamanında komünizme karşı tavrı olan Gürcü aydınların ve yazarların çoğu büyük sürgünlerin ve diktatörün "kurşunu"nun kurbanı oldular. "Kara Günleri" geçiren Gürcü Edebiyatı yavaş yavaş ayağa kalkabildi ve 50'li yıllardan sonra toplumcu gerçekçilik akımını kendi çemberine uydurmaya çalıştı. Sonuçta bu tarzda yazılan romanları Gürcü toplumun gerçek hayatı ve özellikle sosyalist rejiminde yaşayan toplumun psikolojisini anlatmış oldu. Edebiyat üzerinde henüz sansür yapılıyordu ama onun o kadar gücü kalmamıştı. Bunun için yeni konular, yeni anlayışlar ortaya çıkmaya başladı ve Gürcü Edebiyatı yavaş yavaş Batı edebiyatının raylarına geçmeyi başarabildi.

Bahsettiğimiz dönemde Türk Edebiyatı'nda da hükümet sansürü solcu yazarların tutuklanma ve kitaplarının toplama işlerinde gerçekleşiyordu. Hem Gürcistan'ın hem de Türkiye'nin aydınları, yazarları ve şairleri hükümetlerin baskısına rağmen; inatla edebiyata ve özgür sözüne sadık kaldı. Bizim çalışmamızın leitmotivi de şu olabilir: yasaklara, sansüre rağmen özgür sözün savunması ve bu eylemin çeviri vasıtasıyla farklı kültüre sahip ülkelere paylaşması.

KAYNAKÇA

- Altunkaynak, H. (1977). *Edebiyatımızda 1940 Kuşağı*. İstanbul: T.S.Y. Yayınları.
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (1994). İstanbul: Hürriyet Yayınevi, C. 14. S. 240-244. C. 19. S. 221. C. 28. 176-180;
- Arabuli, A. (2006). *Gürcü Dili (Tarihi ve Bugünü)*, *Gürcistan Kültürü*. Çev.: Çimke, H. Tiflis: CİEV Yayınları.
- Aralov, S. İ. (1967). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923*. Çev. Ediz, H. A. İstanbul:
- Armaoğlu, F. (1987). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*. Ankara: Tisa Matbaası.
- Baramidze, A. Gamezardashvili, D.(1968). *Georgian Literature*, Tiflis: Tbilisi University Press.
- Benhür, Ç. (?). *Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. Selçuk Üniversitesi: Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- Bezirci, A. (1994). *Nazım Hikmet – Yaşamı, Şairliği, Eseri, Sanatı – Eleştirisi*. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.

- Boran, B. (1968). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Gün Yayınları.
- Brecht, B. (1976). *Sosyalist Gerçekçilik ve Toplum*. İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Brosset, M. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. Ankara: TTK Yayını.
- Buran, A. (2009). *Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*. *Turkish Studies: Volume 4/3* Spring, 430, 441-443.
- Çalışlar, A. (1986). *Gerçekçilik Estetiği*. İstanbul: De Yayınevi.
- Çernişevski, N. (1968). *Sanatla Gerçekçilik Arasındaki İlişkiler*. *Yeni Dergi*: Mays: 64.
- Çiloğlu, F. (1993). *Gürcüler'in Tarihi*. İstanbul: Ant Yayını.
- Çimke, H. (2015). *Gürcü Dili Çalışmaları ve Gürcistan'ın Dil Politikası*. *Karadeniz Araştırmaları*: 47, 101-112. 106-108.
- Demir, G. (2012-Aralık). *Edebiyatın İlham Ettiği Zayıf Düşünce: Hukuku Adil Kılmak*. *Varlık Dergisi*.
- Dinamo, H.İ (1984). *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*. İstanbul: De Yayınevi:
- Eagleton, T. (1985). *Eleştiri ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, T. (2015). *Marksizm ve Edebiyat Eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdem, G. (2012). *Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Mektuplar*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı: Kültür Serisi: 13.
- Erman, N. (1948). *Gazete ve Politika Edebiyatı*. *Ülkü II*: 15:28-29.
- Gamkrelidze, T. Kiknadze, Z. Şaduri, İ. Şengelia, N. (2003). *Teoriuli Enatmeciñerebis Kursi (A Course in Theoretical Linguistics)*. Tiflis: Tbilisi University Press.
- Geladze, E. (2016). *Sevgili Oğlum Stalin*. İstanbul: Altıkkırkbeş Basım Yayın.
- Gogolaşvili, G. (2009). *Iberiul-Kavkasiuri Enatmetsniereba, Kartuli rogorc Saxelmtsipo Ena*. Tiflis.
- Gramsci, A. (1967). *Aydınlar ve Toplum*. İstanbul: Can Yayınları.
- Gül, M. (2009-I). *Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri*. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*.
- Gümüş, N. (2000). *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*. İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürsel, N. (1981). *Yazın Akımlarının Oluşumunda Toplumsal/İdeolojik Yapının Yeri*. *Türk Yazın Akımları Özel Sayısı*: Ocak, s.6.
- Gürsel, N. (2007). *Başkaldıran Edebiyat (Eleştiri-İnceleme – 1966-1995)*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic.
- Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: TTK Yayını.
- Hands, G. (2011). *Marx-Kilit Fikirler*. İstanbul: Optimist yayın: s.120-122, 151.
- Hasanlı, C. (2011). *Türk-Sovyet İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hikmet, N. (2007). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: YKY.
- Hikmet, N. (2010). *İlk Şiirler*. İstanbul: YKY.
- İdil, A.M. (1983). *Sovyet Romanı*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- İlhan, A. (1980). *Gerçekçilik Savaşı*. İstanbul: Yazko Yayınları.
- İlhan, A. (2015). *Hangi Sol*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jdanov, A. (1977). *Edebiyat, Müzik, Felsefe Üzerine*. İstanbul: Bora Yayınları.
- Jijek, S. (2011). *İdeolojinin Yüce Nesnesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Jijek, S. (2008). *Stalinizm – Ya Da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı?*. İstanbul: Encore Yayınevi.
- Qasımlı, M. (2012). *SSCB Türkiye İlişkileri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kabaklı, A. (1994). *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kara, Ö. T. (2010). *Toplumsal Olayların etkisiyle Gelişen Üç Büyük akımın Türk ve Dünya Edebiyatında İzleri*; *The Black Sea Journal of Social Sciences*. Spring: 2.

- Kemal, Y. (2013). *II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Sovyet Birliği'nin Türkiye'ye Yönelik Talepleri ve Türk Basınının Tutumu*. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: *Kebikeç Dergisi*: Sayı 35.
- Koçak, C. (1995). *Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı*. *Kebikeç*: 2:149-159.
- Kononov, A.N. (1970). *P.M. Melioransky ve Sovyet Türkolojisi*. Moskova: *Sovyetskaya Turkologia*: Sayı 1. s. 16-18.
- Köprülü, F. (1976). *Edebiyat Araştırmaları*. İstanbul: TTK Yayınları.
- Kudret, C. (1965). *Türk Romanında Hikaye ve Roman*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kurat, A. N. (2002). *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayını.
- Kurban, V. (2014). *1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler. Çağdaş Türkiye araştırmalar Dergisi: XIV/28 (Bahar): 253-282*.
- Kurnaz, I. (?). *Sansürlü Yarım: Masaya Biranın Dökülüşünü Koymak*. Ankara: Bilkent Üniversitesi 1,3,8,9.
- Kültür Kurumları ve Sansür* (1998). Ankara: Panel:TKD.
- Laclau, E. (1985). *Faşizm ve İdeoloji, İdeoloji ve Politika(içinde)*. İstanbul:Belge Yay.
- Lenin, V. (1968), *Sanat ve Edebiyat*; Payel Yayınevi: İstanbul.
- Lukacs, G. (1978). *Gerçekçilik Sorunu – Birey ve Toplum İçinde*. İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1976). *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik Derlemesinde*. İstanbul: Yeni Dünya Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1982). *Sanat ve Edebiyat Üzerine*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1998). *Sosyalizm ve Edebiyat*. Çev.Bezirci, A. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Machavariani, E. (2008). *Kartuli Damtserloba*. Tiflis: Arete Yayınları.
- Mark, K. (1971). *Sanat ve Edebiyat*. İstanbul: De Yayınevi.
- Marx, K. (2012). *Basın Özgürlüğü Üzerine*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Mayakovsky, V. (1979). *Şiir Nasıl Yazılır?*. İstanbul: Sergen Yayınları.
- Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Sol - Cilt 8* (2014). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Mroveli, L. (1955). *Tskhovreba Kartvel Mepeta - Kartlis Tskhovreba*: Tiflis.
- Naci, F. (1956). *İnsan Tükenmez*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Naci, F. (1959). *Gerçek Saygısı*. İstanbul: Açık Oturum Yayınları.
- Naci, F. (1990). *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Oktay, A. (1984). *Toplumcu Gerçekçiliğin Bir Kuram Olarak Anlaşılmasına Doğru – Çağdaş Eleştiri*. Temmuz, sayı: 7, 39-43.
- Oktay, A. (2008). *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Öner, M. Nerimanoğlu, V. K. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, tutanaklar (26 Şubat-6Mart 1926)*. Ankara.
- Özdemir, E. (1981). *Gerçekçilik Üzerine Yargılar*. Türk Dili: 1(349), 97-138.
- Özkırımlı, A. (1981). *Türk Yazın Tarihinde Akımlar*. Türk Dili: 1(349), 411-435.
- Peikrişvili, J. (2006). *Kartuli Enis İstoria*. Kutaisi: Gamomtsemloba Kutaisis Sakhelmtsipo Üniversitesi: 117, 120-121.
- Plehanov, G. (1962). *Sanat ve Sosyalizm*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Plehanov, G. (1964). *Marksizmin Temel Meseleleri*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Plekhanov, G. (2015). *Anarşizm ve Sosyalizm*. İstanbul: Alter Yay.
- Polantzas, N. (1992). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. İstanbul: Belge Yay.
- Saginadze, R. Peikrişvili, J. Çimke, H. (2015). *Gürcü Dili (Sesbilgisi-Biçimbilimi)*, Rize: STS Yayınları: 42.

- Saray, M. (1997). *Türkiye ve Gürcistan Dostluğu*. İstanbul: *Kafkas Araştırmaları*, Sayı: 3, 1-24.
- Saydam, A. (?). *Milliyetler Problemi ve Sovyet İdeolojisi*. K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi: 177-184.
- Sayılgan, A. (1967). *Solun 94 Yılı*, Ankara: Mars Matbaası.
- Svanidze, M. Canaşia, N. (2011). *Gürcistan'da Türkoloji*. Tiflis: *Tarih Dergisi*: Sayı 54: 221-229.
- Sürmeli, S. (2001). *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını.
- Şen, C. (2006). *Stalin Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953)*. İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı: Yüksek Lisans Tezi.
- Şubitudze, İ. (2011). *Bilingvuri Ganatleba (Bilingual Education), Enobrivi Politika Sakartveloshi da*
- Sakhemtsipo Enis Stsavlebis Processshi Arsebuli Sirtuleebi*. Tiflis: *Samecniero-Saganmanatleblo Jurnalı*: No: 6.
- Tanpınar, A. H. (1976). *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Thomson, G. (1966). *Marksizm ve Şiir*. İstanbul: Uğrak kitabevi.
- Troçki, L. (1976). *Edebiyat ve Devrim*. İstanbul: Kız Yayınları.
- Türkmen, A. E. Özger, Ü. (2014). *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 2*. İstanbul: Dipnot Yayınevi.
- Türkmen, A. E. Özger, Ü. (2016). *Türkiye Solundan Portreler*. İstanbul: Dipnot Yayınevi.
- Uludağ, İ. Serin, V. (?). *SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Zelinski, K. (1978). *Sovyet Edebiyatı*. İstanbul: Konuk Yayınları.

KAZAK ATASÖZÜ VE DEYİMLERİNDE KORUNAN BAZI OĞUZCA SÖZCÜKLER ÜZERİNE

On Some Oghuz Words in Kazakh Proverbs and Idioms

MARLEN ADİLOV

Ege Üniversitesi

Öz: Kazakça, Türk dilinin Kıpçak grubu içinde yer alır. Ancak bu lehçe, Oğuzcaya ait bazı unsurları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu bildiride, yaşayan Oğuz lehçelerinde görülen, yani bugün için Oğuzca diyebileceğimiz veya daha önceki araştırmalarda Oğuzca olarak belirtilen söz varlığı unsurlarının Kazakça atasözü ve deyimlerindeki durumu tespit edilmeye çalışıldı. Oğuzca olarak kabul edilen bıyık, boy, çok, kemik, komşu, kök, kuyu, ses, uğur, yağ kelimelerinin Kazakça atasözü ve deyimlerindeki karşılıkları gösterilecektir. Kelimelerin diğer çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıkları da verilecektir.

Örneğin, Türk yazı dilleri ve ağızlarında “ses” anlamında birçok söz vardır: tawış (dowıs, dawıs, dawış), ün, avaz (awaz, awez), kü, çaw, ses. Bunların içindeki “ses” Oğuzcaya özgü bir sözdür, diğerlerinde yoktur. Kazakçada ise bu anlamda “dawıs” kullanılır. Bununla birlikte, Kazakça bir deyimde ses sözcüğüne rastlanır: ses berdi “ses verdi” gibi. Tek başına iken bir anlamı olmayan ve sadece bu deyimde geçen “ses” kelimesinin anlamını Oğuz lehçelerindeki kullanımından dolayı çıkarabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, Atasözü ve Deyimler, Oğuzca Sözcükler.

Abstract: Kazakh language belong to the Kipchak group of Turkish. However, the dialect has some Oguz features. In this article, the Oguz features that Kazakh proverbs and idioms has have been studied in terms of "Vocabulary". In this article, the situation of elements in Kazakh Language, which were identified as elements of Oghuz Language in the previous studies, has been attempted to be identified. In these studies, the words identified as the elements of Oghuz Language such as bıyık, boy, çok, kemik, kısırak, komşu, kök, kuyu, ses, uğur, yağ and their equivalents in Kazakh Language are given with their equivalents in other modern Oghuz dialects.

One example: in the Turkic languages and dialects we can see many words as the sense of the word “voice”: tauysh (tauys, dauys, dauysh, dovysh); un, avaz (auéz, auyz); kui, chau, ses. Including “ses” is one of the word which belongs to the Oguz dialects, but it is not used individually in other Turkic languages. And the word “dauys” has been used in the Kazakh language in this sense. At the same time in idioms of the Kazakh language we can see the word “ses”: ses korsetu “to dispute, to resist”. The meaning of the word “ses” which does not have the meaning when it stays lonely and which is found only in idioms will be able to understand through the meaning which is given in the modern Oghuz Turkish languages.

Key words: Kazak Language, Proverbs and Idioms, Oghuz Words.

GİRİŞ

Gürcistan’da Sovyet rejimi yetmiş senelik bir tarihi içeriyor. Bu zaman içerisinde Gürcistan, Sovyet Birliği’nin ülkelerinden biri olarak kabul ediliyordu. Bütün Sovyet ülkelerinin yönetme merkezi Rusya Moskova’da bulunuyordu. Buna uygun olarak bu rejimi yönetenler de Ruslar tarafından görevlendiriliyordu. SSCB (Sovyet Sosyalist

Cumhuriyetler Birliği) 1922 yılında kuruldu. Rusların Kızıl Ordusu Gürcistan'ı ilk kez 1918'de işgal etmeye çalıştı ama başarılı olamadı. 1921'de ise Gürcistan'ı tamamen egemenliği altına aldı. Bu tarihten itibaren Gürcistan'da sosyalizm ideolojisi ülkedeki kültürünün, ekonominin, siyasetinin hatta milli değerlerinin yönlendiricisi oldu. Komünizm sisteminin ana unsurlardan birisi olan kolektivizasyon, Gürcü köylerinden başlayıp kasabalara ve şehirlere kadar uygulandı. "Herkes eşit" sloganı ve eylemini başlatan SSCB rejimi, sınıfların eşitlemesi ve zenginleri yok etmenin propagandasını çok zalim şekilde gerçekleştirdi. Karl Marx'ın sosyalizm ideolojisine dair fikirlerini paylaşan ve SSCB'yi kuran Lenin'in ölümünden sonra iktidarın başına Gürcü asıllı olan İoseb Stalin geldi. Stalin'in, aydın kişileri ve mal-mülk sahibi kişileri "temizleme" eylemi ise doruk noktasını 1936-37 yıllarında yaşadı.

Çalışma konumuz çeviri ve karşılaştırmalı edebiyat olduğu için burada kısaca Gürcü yazarların "kara kaderine" de değinmek gerekmektedir. Stalin zamanında hemen hemen bütün Sovyet ülkelerinde olduğu gibi Gürcistan'da da SSCB rejimine, komünist ideolojiye karşı olan aydınların çoğu ya Sibirya'ya sürgün edildi ya da kurşuna dizildi. Yasaklara ve sansürlere rağmen SSCB zamanında Gürcü Edebiyatı paha biçilmez eserler verdi. Ancak bu edebiyat Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkmaya başladı.

O zamanki Türk Edebiyatı'na gelince, bizim ilğimizi çeken şu mesele olmuştur: Bizde yani Gürcistan'da SSCB zamanında sosyalizm ideolojisine karşı çıkan yazarlar tutuklanıyor, kitapları toplatılıyordu. Türkiye'de ise tam tersi bir durum vardı. Ancak komünist olan aydın kişilerin kitapları yasaklanıyor, bu tür yazarlar toplumda vatan haini olarak ilan ediliyordu. Ülke sınırlarını "Demir Perde" ile ayıran iki komşu ülkede ideolojilere dair farklı görüşler oluşmuştu. Anladığımız ve araştırdığımız kadariyle Türkiye'de cumhuriyet kurulduktan sonra sosyalizm fikirlerini paylaşan aydınlar da hoş görülmemiş olmasına rağmen onların edebiyatı Türk edebiyatının merkezinde yer almıştır. Örnek vermek gerekirse Nazım Hikmet, Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Fakir Baykurt, Sabahattin Ali gibi isimleri hatırlatmak gerekmektedir.

DEĞERLENDİRMELER

Çalışmamızın sonucunda ortaya çıkan bir başka gerçek ise şudur: SSCB zamanında Gürcistan'da Türk dilinden, eski Türk Edebiyatı'ndan çevrilen eserlerin yanında modern Türk Edebiyatı'ndan çoğu solcu yazarların çevrildiği ortaya çıkmıştır. Tiflis Milli Kütüphanesi'nde Türkçeden Gürcüceye çevrilmiş edebi eserleri araştıran ortaya çıkan eserler hep bu yolda olmuştur. SSCB zamanında, sanatta ve özellikle edebiyattaki sansür o kadar güçlüydü ki sadece Gürcü Edebiyatı'ndaki eserler değil, çeviriler de baskı altındaydı ve denetim sonucunda gün ışığına çıkabiliyordu. Bunun için o devirde Türkçeden Gürcüceye sol düşünceye sahip ama eserleri de güzel olan yazarlar çevrildi. Gürcistan'da daha çok 70-80'li yıllarda başkentten başlayıp da kasabalara kadar çeşitli gazete-dergilerde yayınlanmış Türk yazarların eserlerinin türlerini değerlendirirsek eğer, şöyle bir sonuca varırız: Türkçeden Gürcüceye çevirilerin başında şiir türü gelmektedir, ondan sonra hikaye ve son olarak da romanları sayabiliriz. Ara sıra gazete-dergilerde Türk yazarların Gürcistan'a ziyaretine dair notlar şeklinde köşe yazılarına da rastlayabiliriz.

Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş eserlere gelince durum farklıdır. Çünkü Gürcüceden Türkçeye çeviriler biraz geç başlamıştır. Ancak Stalin'in zalim rejiminden sonra, diyebiliriz. Bu işe ilk olarak başlayan Osmanlı-Rus Savaşı zamanında Gürcistan'dan Türkiye'ye göç eden bir Gürcü ailesinin oğlu Ahmed Özkan Melaşvili (1922-1980) olmuştur. Türkiye'de yaşayan Gürcülere Gürcüce alfabetesini öğreten Ahmed Melaşvili aynı zamanda çevirilerle de ilgileniyordu. Türkçeye çevrilmiş Gürcü edebi eserleri, hikâyelerle şiirleri, yazarların biyografileri Ahmed Melaşvili'nin kurduğu Gürcü-Türk dergisi

“Çveneburi”de yer alıyordu. Ahmed Melaşvili tarafından başlatılan bu çalışmalara halen devam ediliyor. Ama maalesef Türkiye’de yeterince çeviri olmadığı için Gürcü Edebiyatı halen tanınmıyor.

Sansür konusuna gelince Türkiye’de Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş eserlere ve yazarlara dair bir yasaklama, çeviriler başladığından bugüne kadar hemen hemen hiç görülmemektedir. Bunun dışında Gürcüceden çevrilmiş eserlerin türlerini incelemiş olursak, şunu diyebiliriz: Gürcüceden 70’li yıllardan bugüne kadar en çok roman türü çevrildi. Hikayeler ve şiirlerin hemen hemen az sayıda çevrildiğini görüyoruz. Gürcü-Türk kültür dergilerinde (*Çveneburi*, *Mamuli*, *Pirosmani*) Gürcü yazarların biyografileriyle eserlerinin değerleri makale şeklinde her derginin her sayısında yer almaktadır.

YORUMLAR

SSCB zamanının Gürcistan’ında Türk yazarlardan Nazım Hikmet, Ömer Seyfettin, Aziz Nesin, Fakir Baykurt en çok bilinen yazarlarındandır. SSCB zamanında Türkçeden Gürcüceye hemen hemen her türde edebi eserler çevrilmiştir. Nazım Hikmet’in şiirleri, Aziz Nesin’in hikayeleri, Orhan Kemal’in romanları *Vukuat Var* (1974), *Hanımın Çiftliği* (1978), Yaşar Kemal’in *Uzun Memed* (1984) ve diğer eserleri 60, 70 ve 80’li yıllarda Gürcüce’ye çevirmenler Sergi Cikia, İbrahim Goradze, Giorgi Batiaşvili, Giorgi Şakulaşvili, Nodar Canaşia, Elizbar Cavelidze ve diğer Türkologlar tarafından çevrilmiştir. Gürcü okuyucular, Türk yazarların eserlerini o zamanlarda çıkan yerel ve başkentte çıkan gazete-dergilerin ve kitap halinde çıkmış basımlarından tanımışlardır.

1921-1991 zaman aralığına baktığımızda, bu süreç içerisindeki Türk-Gürcü edebi çevirileri üzerinde SSCB rejiminin etkilerini ortaya çıkartılmıştır. Bu sebeple tarihi süreç olarak Türkiye için cumhuriyetin ilanı olan 1923 yılını seçtik. Ama Gürcistan için SSCB tarafından işgal tarihi olan 1921 yılını seçildi. Çalışmamızın kapsadığı aralığın son tarihi olarak her iki ülke için de 1991 yılını belirledik. Çünkü 1991 yılı Gürcistan’ın SSCB işgalinden kurtulup bağımsız olduğu tarihtir.

ESERLERİ TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMİŞ GÜRCÜ YAZARLAR

Gürcüceden Türkçeye çeviriler daha çok bu son 10 yılda başlamıştır. Önceden Türkiyeli Gürcülerden olan Ahmed Özkan Melaşvili’nin başladığı çeviri işlerine bugüne kadar devam edilmiştir. Ahmed Melaşvili ve Türkiye’de yaşayan göçmen Gürcü yandaşları Gürcüce bildikleri için Gürcüceden daha çok tarihi romanları, Gürcü halk masallarını, Gürcistan’ın tarihinin parçaları anlatan ve yansıtan hikayeleri çevirmişler. Türkiye’de var olan Gürcü-Türk dergilerde *Pirosmani*, *Mamuli* isimli dergilerin her sayıda bir iki yazar hakkında bilgi verilmiştir. 90’lı yıllardan sonra Türkiye’de Gürcü edebiyatına olan ilgi daha da arttı. Son zamanlarda Gürcüceden Türkçeye Yergüz İsmail, Fahrettin Çiloğlu, Hasan Çelik, Kevser Ruhi, Harun Çimke gibi pek çok yazar edebi çeviriler yapmaktadır.

Edebi türlerine gelince araştırdığımız kadarıyla Gürcüceden Türkçeye son zamanlardaki yapılan çeviriler daha çok roman ve şiir türündedir. Fahrettin Çiloğlu tarafından çevrildiği Otar Çiladze’nin *Yolda Bir Adam Gidiyordu* (2015), Nodar Dumbadze’nin *Güneşli Gece* (2014) isimli romanları, ya da yine Fahrettin Çiloğlu’nun çevirdiği ve Çağdaş Gürcü Şairlerin Antolojisi türündeki şiir kitabına *Aşksız Mutluluk Yoktur* giren Galaktion Tabidze, Tamaz Çiladze, Ana Kalandazdze, Muhran Maçavariani v.s. şiirleri Türk okuyucusunun ilgisini çekmişti ve Gürcü Edebiyatına karşı hoşgörülüğünü göstermiştir

Gürcüceden Türkçeye çeviriler yapılmaya 1970’li yıllardan başlanmaktadır. İlk çeviriler yapan Rusya-Türkiye Harbi zamanında Gürcistan’dan Türkiye’ye göç ettirilen

Gürcülerin torunu olan Ahmed Özkan Melaşvili olmuştur. Gürcistan'ın tarihinden başlayıp da Gürcü yazarlara kadar Türkiye'de yaşayan Gürcülere bilgi veren tek kişi oydu diyebiliriz. Özkan Melaşvili Gürcü edebiyatından birkaç roman çevirdi. Onun dışında asıl Gürcüceden çeviri yapmaya Türkiye'de yaşayan Gürcülerden olan İbrahim Goradze başlamıştır. Ama bu çevirilerin birçok eksiklikleri vardı, yani Türk okuyucularına Gürcü edebiyatını sevdirebileceği kadar güzel çeviriler değildir.

Ancak 1980'li yıllarda Gürcü edebiyatını Türkçeye daha çok eser kazandırmaya başlamıştır. Gürcü yazarların çeviri yaparken çevirecekleri eserleri hangi kriterlere göre seçtikleri çok bilinmemektedir. Çevirilen türlerden (roman, şiir, öykü, tiyatro vs.) en çok hangisinin tercih edildiği de bilinmemektedir. Bu yönde çeviri sayılarının eşit olduğu düşünülmektedir.

SSCB zamanında *Türk-Gürcü Ve Gürcü-Türk Edebi Çevirilere Dair Bir İnceleme* adlı çalışmamızda 1921-1991 yılları kapsayan süreç içindeki iki ülkenin edebiyatları arasındaki ilişkileri çeviri açısından incelemeye çalıştık. Hem Tiflis hem de Ankara Milli Kütüphanelerinde, Kültür Bakanlığı'nın çeviri bölümlerinde araştırdığımız ve taradığımız Türkçeden Gürcüceye ve Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş, gazete-dergilerde ve kitaplar halinde yayımlandığı şiirler, hikâyeler ve romanlar bu çalışma vasıtasıyla ortaya çıkarttık ve bibliyografyaları oluşturduk. Bugüne kadar Türkçede bu konu hiç ele alınmadığı için hem Gürcü Sovyet hem de Türk "solcu" edebiyatları açısından anlamlı bir çalışma olmuştur.

SSCB zamanında SSCB ve Türkiye arasında mecazi terimi kullanırsak "Demir Perde" düzeni hüküm sürmekteydi. Türkler Sovyet yazarlarını ayrı ayrı ülkelere ait milli edebiyatlarına göre değil de Sovyet Edebiyatı olarak genel başlıklar halinde tanıyorlardı. O yüzden Gürcü edebiyatı Türkiye'de pek tanınmış değildi. Hatta Türkiye'de sınır ötesindeki Gürcülere bazen Ruslar da deniliyordu. Çünkü SSCB'de milliyet ayrılığı yoktu ve Rusların siyasi propagandası da bu algının daimi kalacağına telkin ediyordu. Bu yabancılaştırmaya rağmen Türkiye'de 40-70'li yılların yazarları ve özellikle solcu fikirlerine ve toplumcu gerçekçi eserlerine sahip olan aydınları Gürcü yazarlarını yakından tanıyorlardı. 1965 yılında Türkiye-Sovyet arasındaki kültürel anlaşma imzalandıktan sonra ilk kez 1966 yılında Gürcü yazarlar ekibi Türkiye'ye ziyarete geldi ve o zamanın ünlü Türk yazarlarıyla bir arada bulundu. Bu buluşmanın en ilgi çekici noktası şuydu ki; Gürcü yazarları Türk toplumcu gerçekçi ve aynı zamanda solcu yazarlarla iletişimde oldular. Yani Gürcü ekip, komünist olmayan ve bütün hayatı sosyalizm rejimine karşı mücadele için tutuklanan ve affedilen yazarlardan oluşuyordu. Karşılarında ise Türk komünist olan ve bunun için hayatlarının yarısı hapisanelerde geçiren Türk yazarlar vardı. Demek istediğim şu ki, bir ideolojiye bu kadar farklı açılardan bakan iki ülke yazarları ortak dili bulup eserlerinden ve özgülükten bahsedip aralarında dostluk kurdular.

SONUÇ

Bu çalışmamızın her iki ülkenin SSCB zamanındaki edebiyatını araştırdığımız ve konunun derinliğine girdiğimiz zaman daha enteresan ve bilinmeyen meseleleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, Türkiye'de yasaklanan Nazım Hikmet'in eserleri Gürcistan'da hem sosyalist hükümetin hem de okuyucuların çok isteği üzerinde birçok sayıdaki tirajlarda kitaplar halinde basılmıştır. Nazım Hikmet'in şiirleri, tiyatro eserleri *Komünist Gazetesi*, *Komünist Çalışması* vb. isimli yerel ya da başkent gazete-dergilerin hemen hemen her sayısında yayınlanıyordu. Aziz Nesin'in eserleri de aynı popülerliğe sahipti. Aziz Nesin'in yalın ve mizahi dilini Gürcüler henüz onun ilk eserlerinin çevirilerinden benimsediler. Aziz Nesin'in tüm hikâyeleri Gürcistan'da 50-60'lı ve sonra 70-80'li yıllardaki çıkardığı komünist ya da edebiyat-sanat gazete-dergilerinin her sayısında yer alıyordu.

Sovyet Gürcistan'da Türk Edebiyatının bu kadar meşhur olmasında Sovyet Türkolojisi'nin de büyük bir payı vardı. Rus Türkolog Ekolu'nda yetiştirildiği Gürcü Türkologları sınırları kapatmasına rağmen Türkiye'ye gitme fırsatları bulup oradan Gürcistan'a Türkçe Lügatleri, yeni basılan kitapları, bilimle ilgili broşürleri getiriyor onların Gürcüceye çevrilmesini sağlıyorlardı.

Sovyet zamanında Gürcü Edebiyatından Türkçeye daha az eser çevriliyordu. Birkaç tarihi romanların dışında o zamanlarda Türkçeye en çok Nodar Dumbadze'nin mizahi ve aynı zamanda toplumcu gerçekçi tarzında yazılmış romanları çevriliyordu. Bunun dışında Gürcü Edebiyatı Türkiye için yabancı kalıyordu. Bunun sebebi de kitapların Gürcistan'dan Türkiye'ye gönderilme ihtimalinin düşük olmasından kaynaklanıyordu, diyebiliriz. Sovyet istihbaratı Gürcistan'dan Sovyet Birliği'nin dışındaki ülkelere gönderilecek kitaplarını bloke edip geri çeviriyordu. Bu yüzden Gürcü edebiyatının Türkçeye çevirme işlerine daha geç SSCB yıkıldıktan sonra başlandı ve şimdiye kadar yavaş-yavaş gelişmeye devam ediyor.

Gürcü asıllı olan Stalin'in Sovyet yönetimi zamanında her alanda ve özellikle sanatta ve edebiyatta, akımları bile kendi belirliyor ve sansürün demir eliyle değerli Gürcü edebiyatını yok sayıyordu. Stalin'in zamanında komünizme karşı tavrı olan Gürcü aydınların ve yazarların çoğu büyük sürgünlerin ve diktatörün "kurşunu"nun kurbanı oldular. "Kara Günleri" geçiren Gürcü Edebiyatı yavaş yavaş ayağa kalkabildi ve 50'li yıllardan sonra toplumcu gerçekçilik akımını kendi çemberine uydurmaya çalıştı. Sonuçta bu tarzda yazılan romanları Gürcü toplumun gerçek hayatı ve özellikle sosyalist rejiminde yaşayan toplumun psikolojisini anlatmış oldu. Edebiyat üzerinde henüz sansür yapılıyordu ama onun o kadar gücü kalmamıştı. Bunun için yeni konular, yeni anlayışlar ortaya çıkmaya başladı ve Gürcü Edebiyatı yavaş yavaş Batı edebiyatının raylarına geçmeyi başarabildi.

Bahsettiğimiz dönemde Türk Edebiyatı'nda da hükümet sansürü solcu yazarların tutuklanma ve kitaplarının toplama işlerinde gerçekleşiyordu. Hem Gürcistan'ın hem de Türkiye'nin aydınları, yazarları ve şairleri hükümetlerin baskısına rağmen; inatla edebiyata ve özgür sözüne sadık kaldı. Bizim çalışmamızın leitmotivi de şu olabilir: yasaklara, sansüre rağmen özgür sözün savunması ve bu eylemin çeviri vasıtasıyla farklı kültüre sahip ülkelere paylaşması.

KAYNAKÇA

- Altınkaynak, H. (1977). *Edebiyatımızda 1940 Kuşağı*. İstanbul: T.S.Y. Yayınları.
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi* (1994). İstanbul: Hürriyet Yayınevi, C. 14. S. 240-244. C. 19. S. 221. C. 28. 176-180;
- Arabulı, A. (2006). *Gürcü Dili (Tarihi ve Bugünü)*, *Gürcistan Kültürü*. Çev.: Çimke, H. Tiflis: ÇIEV Yayınları.
- Aralov, S. İ. (1967). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923*. Çev. Ediz, H. A. İstanbul:
- Armaoğlu, F. (1987). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*. Ankara: Tisa Matbaası.
- Baramidze, A. Gamezardashvili, D.(1968). *Georgian Literature*, Tiflis: Tbilisi University Press.
- Benhür, Ç. (?). *Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. Selçuk Üniversitesi: Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- Bezirci, A. (1994). *Nazım Hikmet – Yaşamı, Şairliği, Eseri, Sanatı – Eleştiri*. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.
- Boran, B. (1968). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Gün Yayınları.
- Brecht, B. (1976). *Sosyalist Gerçekçilik ve Toplum*. İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Brosset, M. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. Ankara: TTK Yayını.

- Buran, A. (2009). *Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*. *Turkish Studies*: Volume 4/3 Spring, 430, 441-443.
- Çalışlar, A. (1986). *Gerçekçilik Estetiği*. İstanbul: De Yayınevi.
- Çernişevski, N. (1968). *Sanatla Gerçekçilik Arasındaki İlişkiler*. *Yeni Dergi*: Mays: 64.
- Çiloğlu, F. (1993). *Gürcüler'in Tarihi*. İstanbul: Ant Yayını.
- Çimke, H. (2015). *Gürcü Dili Çalışmaları ve Gürcistan'ın Dil Politikası*. *Karadeniz Araştırmaları*: 47, 101-112. 106-108.
- Demir, G. (2012-Aralık). *Edebiyatın İlham Ettiği Zayıf Düşünce: Hukuku Adil Kılmak*. *Varlık Dergisi*.
- Dinamo, H.İ (1984). *İkinci Dünya Savaşı'ndan Edebiyat Anıları*. İstanbul: De Yayınevi:
- Eagleton, T. (1985). *Eleştiri ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eagleton, T. (2015). *Marksizm ve Edebiyat Eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdem, G. (2012). *Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Mektuplar*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı: Kültür Serisi: 13.
- Erman, N. (1948). *Gazete ve Politika Edebiyatı*. *Ülkü II*: 15:28-29.
- Gamkrelidze, T.Kiknadze, Z. Şaduri, İ. Şengelia, N. (2003). *Teoriuli Enatmecnierebis Kursi (A Course in Theoretical Linguistics)*. Tiflis: Tbilisi University Press.
- Geladze, E. (2016). *Sevgili Oğlum Stalin*. İstanbul: Altıkkırkbeş Basın Yayın.
- Gogolaşvili, G. (2009). *İberiul-Kavkasiuri Enatmetsniereba, Kartuli rogorc Saxelmtsipo Ena*. Tiflis.
- Gramsci, A. (1967). *Aydınlar ve Toplum*. İstanbul: Can Yayınları.
- Gül, M. (2009-I). *Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri*. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*.
- Gümüş, N. (2000). *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*. İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürsel, N. (1981). *Yazın Akımlarının Oluşumunda Toplumsal/İdeolojik Yapının Yeri*. *Türk Yazın Akımları Özel Sayısı*: Ocak, s.6.
- Gürsel, N. (2007). *Başkaldıran Edebiyat (Eleştiri-İnceleme – 1966-1995)*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic.
- Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara: TTK Yayını.
- Hands, G. (2011). *Marx-Kilit Fikirler*. İstanbul: Optimist yayın: s.120-122, 151.
- Hasanlı, C. (2011). *Türk-Sovyet İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Hikmet, N. (2007). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: YKY.
- Hikmet, N. (2010). *İlk Şiirler*. İstanbul: YKY.
- İdil, A.M. (1983). *Sovyet Romanı*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- İlhan, A. (1980). *Gerçekçilik Savaşı*. İstanbul: Yazko Yayınları.
- İlhan, A. (2015). *Hangi Sol*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jdanov, A. (1977). *Edebiyat, Müzik, Felsefe Üzerine*. İstanbul: Bora Yayınları.
- Jijek, S. (2011). *İdeolojinin Yüce Nesnesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Jijek, S. (2008). *Stalinizm – Ya Da Stalin İnsanın İnsanlığını Nasıl Kurtardı?*. İstanbul: Encore Yayınevi.
- Qasımlı, M. (2012). *SSCB Türkiye İlişkileri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kabaklı, A. (1994). *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kara, Ö. T. (2010). *Toplumsal Olayların etkisiyle Gelişen Üç Büyük akımın Türk ve Dünya Edebiyatında İzleri; The Black Sea Journal of Social Sciences*. Spring: 2.
- Kemal, Y. (2013). *II. Dünya Savaşı'ndan Sonra Sovyet Birliği'nin Türkiye'ye Yönelik Talepleri ve Türk Basınının Tutumu*. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: *Kebikeç Dergisi*: Sayı 35.

- Koçak, C. (1995). *Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı. Kebikeç*: 2:149-159.
- Kononov, A.N. (1970). *P.M. Melioransky ve Sovyet Türkolojisi*. Moskova: *Sovetskaya Turkologia*: Sayı 1. s. 16-18.
- Köprülü, F. (1976). *Edebiyat Araştırmaları*. İstanbul: TTK Yayınları.
- Kudret, C. (1965). *Türk Romanında Hikaye ve Roman*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kurat, A. N. (2002). *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayını.
- Kurban, V. (2014). *1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler. Çağdaş Türkiye araştırmalar Dergisi: XIV/28 (Bahar): 253-282.*
- Kurnaz, I. (?). *Sansürlü Yarım: Masaya Biranın Dökülüşünü Koymak*. Ankara: Bilkent Üniversitesi 1,3,8,9.
- Kültür Kurumları ve Sansür* (1998). Ankara: Panel:TKD.
- Laclau, E. (1985). *Faşizm ve İdeoloji, İdeoloji ve Politika(içinde)*. İstanbul:Belge Yay.
- Lenin, V. (1968), *Sanat ve Edebiyat*; Payel Yayınevi: İstanbul.
- Lukacs, G. (1978). *Gerçekçilik Sorunu – Birey ve Toplum İçinde*. İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1976). *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik Derlemesinde*. İstanbul: Yeni Dünya Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1982). *Sanat ve Edebiyat Üzerine*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Lunaçarski, A. (1998). *Sosyalizm ve Edebiyat*. Çev.Bezirci, A. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Machavariani, E. (2008). *Kartuli Dامتserloba*. Tiflis: Arete Yayınları.
- Mark, K. (1971). *Sanat ve Edebiyat*. İstanbul: De Yayınevi.
- Marx, K. (2012). *Basın Özgürlüğü Üzerine*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Mayakovsky, V. (1979). *Şiir Nasıl Yazılır?*. İstanbul: Serger Yayınları.
- Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Sol - Cilt 8* (2014). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Mroveli, L. (1955). *Tskhovreba Kartvel Mepeta - Kartlis Tskhovreba*: Tiflis.
- Naci, F. (1956). *İnsan Tükenmez*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Naci, F. (1959). *Gerçek Saygısı*. İstanbul: Açık Oturum Yayınları.
- Naci, F. (1990). *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Oktay, A. (1984). *Toplumcu Gerçekçiliğin Bir Kuram Olarak Anlaşılmasına Doğru – Çağdaş Eleştiri*.
- Temmuz, sayı: 7, 39-43.
- Oktay, A. (2008). *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Öner, M. Nerimanoğlu, V. K. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, tutanaklar (26 Şubat-6Mart 1926)*. Ankara.
- Özdemir, E. (1981). *Gerçekçilik Üzerine Yargılar*. Türk Dili: 1(349), 97-138.
- Özkırımlı, A. (1981). *Türk Yazın Tarihinde Akımlar*. Türk Dili: 1(349), 411-435.
- Peikrişvili, J. (2006). *Kartuli Enis İstoria*. Kutaisi: Gamomtsemloba Kutaisis Sakhelmtsipo Universiteti: 117, 120-121.
- Plehanov, G. (1962). *Sanat ve Sosyalizm*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Plehanov, G. (1964). *Marksizmin Temel Meseleleri*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Plekhanov, G. (2015). *Anarşizm ve Sosyalizm*. İstanbul: Alter Yay.
- Polantzas, N. (1992). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. İstanbul: Belge Yay.
- Saginadze, R. Peikrişvili, J. Çimke, H. (2015). *Gürcü Dili (Sesbilgisi-Biçimbilimi)*, Rize: STS Yayınları: 42.
- Saray, M. (1997). *Türkiye ve Gürcistan Dostluğu*. İstanbul: *Kafkas Araştırmaları*, Sayı: 3, 1-24.
- Saydam, A. (?). *Millietler Problemi ve Sovyet İdeolojisi*. K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi: 177-184.
- Sayılgan, A. (1967). *Solun 94 Yılı*, Ankara: Mars Matbaası.

- Svanidze, M. Canaşıa, N. (2011). *Gürcistan'da Türkoloji*. Tiflis: *Tarih Dergisi*: Sayı 54: 221-229.
- Sürmeli, S. (2001). *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını.
- Şen, C. (2006). *Stalin Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953)*. İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı: Yüksek Lisans Tezi.
- Şubtidze, İ. (2011). *Bilingvuri Ganatleba (Bilingual Education), Enobrivi Politika Sakartveloshi da*
Sakhemtsipo Enis Stsavlebis Processshi Arsebuli Sirtuleebi. Tiflis: *Samecniero-Saganmanatleblo Jurnalı*: No: 6.
- Tanpınar, A. H. (1976). *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Thomson, G. (1966). *Marksizm ve Şiir*. İstanbul: Uğrak kitabevi.
- Troçki, L. (1976). *Edebiyat ve Devrim*. İstanbul: Köz Yayınları.
- Türkmen, A. E. Özger, Ü. (2014). *Türkiye Sosyalist Solu Kitabı 2*. İstanbul: Dipnot Yayınevi.
- Türkmen, A. E. Özger, Ü. (2016). *Türkiye Solundan Portreler*. İstanbul: Dipnot Yayınevi.
- Uludağ, İ. Serin, V. (?). *SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Zelinski, K. (1978). *Sovyet Edebiyatı*. İstanbul: Konuk Yayınları.

ORTA ASYA KUR'AN TERCÜMELERİNDE GEÇEN TÜRKÇE İSLAMİ TERİMLERİN ANADOLU AĞIZLARINDAKİ DURUMU

MUHAMMET KAYA

Erciyes Üniversitesi

Öz: Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümeleleri yapılmıştır. Bu tercümeleler, dil çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'in tercümesi son derece güçtür. Bu yönüyle tercümeleler Türkçenin ifade gücünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu eserler, Türkçe kelimelerin tercümenin yapıldığı devirdeki manalarının Arapça karşılıklarıyla doğru olarak tespit edilmelerini sağlamaktadırlar.

Bu çalışmada, öncelikle Türk dilinin anlam ve söz varlığının zenginliğini gösteren Türkçe Kur'an tercümeleleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Ardından Orta Asya'da yazılmış bilinen ilk Kur'an tercümelelerinden hareketle Türkçe İslami terimler tespit edilmiştir. Taramanın sonucunda tercümelelerde geçen Türkçe İslami terimlerin hangilerinin Anadolu ağızlarında kullanıldığı, hangilerinin kullanılmadığı ortaya konulmuş ve okuyucuya sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Orta Asya, Kur'an tercümeleleri, Anadolu ağızları, Türkçe İslami terimler.

Abstract: Turkish translations of the Qur'an were made after the Turks had accepted Islam. These translations are of great importance in terms of language studies. It is a well-known fact that translating the Qur'an is extremely difficult. In this way, translations clearly reveal the expression power of the Turkic. These works provide the correct meaning of the translations made by the Turkish words in their Arabic equivalents.

In this study, firstly, information about Turkish Qur'an translations showing the richness of meaning and vocabulary of the Turkish language was given briefly. Then, from the first known Qur'an translations written in Central Asia, Turkish Islamic terms were identified. As a result of the survey, it is revealed that some of the Turkish terms used in the translations are used in the Anatolian dialects, which are not used and presented to the reader.

Key words: Qur'an, Central Asia, Quran translations, Anatolian dialects, Turkish Islamic terms.

GİRİŞ

Milletlerin yaşadığı din değişiklikleri doğrudan veya dolaylı olarak dillerini, edebiyatlarını, kültürlerini, yaşayış biçimlerini, ihtiyaçlarını da değiştirmiştir. Türkler de var oldukları günden bugüne farklı zamanlarda dinlerini değiştirmişlerdir. Bu durumun sonucunda Türkler birden fazla medeniyet tanımış ve tanıdıkları bu medeniyetlerin içinde bulunmuşlardır. Yapılan her din değişikliği beraberinde bir medeniyet çevresi değişikliğini de getirmiştir. Kabul edilen yeni dinin gereklerini halka anlatabilmek için o dinin kurallarının anlatıldığı eserlerin yazılması ya da tercüme yoluyla dile kazandırılması ihtiyaç haline gelmiştir. Uygurların önce Maniheizm, ardından Budizm inançlarına

girdikleri bilinmektedir. Uygurlar döneminde özellikle dini eserlerin, Çince, Sanskritçe, Toharca gibi dillerden Uygur Türkçesine çevrildiği de bilinmektedir.

Türkler, Karahanlı devleti zamanında, Satuk Buğra Han döneminde kitleler halinde İslam dinine girmişlerdir. Köklü bir dil ve kültüre sahip Türkler'in din değiştirmesi Türk dili ve edebiyatında alanında bir dönüm noktası olmuş ve beraberinde köklü değişiklikler getirmiştir. Tıpkı Uygur Türkleri'nin din değiştirmesi nasıl dil ve edebiyatlarına etki etmişse bu değişim de aynı oranda etkili olmuştur. Kutsiyete önem veren Türk milleti, mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'i anlamak için kutsal kitabın dilini bilmek zorundaydı. Fakat herkesin Kur'an dili Arapçayı öğrenmesi imkânsız bir durum olduğundan tercüme yoluna başvurulmuştur. Kutsal kitabın başka dillere çevrilmesi İslamiyet'in ilk yıllarında başlamıştır. Tercüme işi zamanla hız kazanmış ve değişik dünya dillerine çevrilen Kur'an'ın yüzden fazla dile çevrildiğini biliyoruz (Hamidullah 2010: 64-68). Aynı şekilde, Karahanlılar zamanında Türklerin İslam dinini kabulüyle ortaya çıkan yeni din hakkındaki bilgi eksikliği, öncelikle tercüme yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. Karahanlı döneminde doğrudan İslam dinini anlatan kitapların ne ölçüde yazıldığını tam olarak bilmemiz eldeki bilgilere göre mümkün görünmemektedir. O dönemden bugüne kadar kaybolmadan gelebilmiş, satır altı Kur'an tercüme dâhilinde elimizde doğrudan İslam dininin kurallarını anlatan bir kitap maalesef yoktur. Oysaki insanlara yeni dinin gereklerinin ve kurallarının anlatıldığı daha başka eserler de yazılmış olmalıdır. Özellikle de fıkıh kitaplarının yazılmış olması ya da en azından tercüme yoluyla Karahanlı Türkçesine kazandırılmış olması beklenir. Uygurlar tarafından gerek Maniheizm ve gerekse de Budist çevreye ait tercüme eserlerin -nispeten- bolluğuna bakarak Karahanlı Türkçesiyle de dini eserlerin hazırlanmış olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünebiliriz. Ancak bu eserler maalesef bugüne kadar ele geçmiş değil. O dönemden bugüne kadar elimize ulaşan tek mensur dini eser, İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in satır altı tercüme dâhildir. Sonraki dönemlerde, dini eserlerin Karahanlı dönemine göre daha bol olduğunu görüyoruz (Toker 2011: 9).

Kur'an'ın Türkçeye gerek kelime kelime satır altı çevirileri gerekse tefsir olarak çevirisi tespit edildiği kadarıyla ilk olarak Karahanlılar döneminde yapılmıştır. Bu dönemi takip eden Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerinde de Kur'an tercüme dâhillerinin yazıldığı biliniyor. Özellikle de Anadolu beylikler döneminde başlayarak Eski Oğuz Türkçesi döneminde çok sayıda Kur'an tercüme kaleme alınmıştır.

Ahmet Topaloğlu, "*XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*", isimli eserinde Kur'an tercüme dâhillerinin gerekliliği hakkında şu görüşlere yer verir:

"Türklerin X. Asrın ortalarında, İslâm dinini toplu bir halde kabul etmelerinden sonra, bu yeni dinin talimatını ve esaslarını öğrenme ihtiyacı duydukları, binaenaleyh, ana kaynak Kur'an-ı Kerim'i anlamak için kendi dillerine çevirmek istedikleri şüphesizdir." (Topaloğlu, 1976: 1).

1. Doğu Türkçesi İle Yazılan Tespit Edilmiş Kur'an Tercüme dâhilleri

Araştırmalar neticesinde, 12-16. yüzyıllar arasında Doğu Türkçesiyle yazılan, tespit edilmiş, sekiz Kur'an tercüme dâhilleri vardır (Hamidullah 2010, Eckmann 1973, Özkan 2010, Üşenmez 2011). Tespit edilen bu sekiz tercüme dâhillerinden beşi satır-altı, üçü de tefsirli tercüme dâhilleridir. Bu tercüme dâhilleri iki türlü kaleme alınmıştır. İlki kelime kelime yapılan satır-altı

tercümelerdir. İkincisi ise ayetin tercüme edilen kısmıyla ilgili geniş açıklamalar olan tefsir özelliğindeki tercümelerdir.

1.1. Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı, Cod. Mus. As. 332 co-Wabidow 1914, No. 2475.

Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. Mus. As. 332 co-Wabidov 1914, nr. 2475'te muhafaza edilen eser, şu anda Institut Narodov Azii Kitaplığı Cod. 332'de kayıtlı bulunmaktadır. Müstensihî ve yazılış tarihi belli değildir. 147 varaktan oluşan yazma, eksik bir nüshadır. Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinen eser, hem kelime kelime tercüme hem de tefsir özellikleri göstermektedir. Önce ayetlerin tek cümle halinde Türkçeye tercümesi verilmiş, sonra da tefsir ve açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamalar arasında zaman zaman surelerle ilgili hikâyelere de yer verilmiştir. Araştırmacılar eserin dönemi ve dili hakkında değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunan tefsirin dili karışık bir yapıya sahiptir. Esas olarak Karahanlı Türkçesi özelliklerini yansıtmakla birlikte, açıklama ve hikâyelerin anlatıldığı kısımda, Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurların yer aldığı Harezmi Türkçesi izleri görülmektedir. Eseri bir incelemeyle birlikte tıpkıbasım hâlinde yayımlayan Kazakbay Mahmudov ise eserin dilinin Eski Özbek dili olduğunu belirtir (Özkan 2010: 524-525). Eser üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Usta 1989). Borovkov ise tercümenin sözlüğünü hazırlamıştır (Borovkov 1963). Ayrıca bu sözlük Türkçeye de çevrilmiştir (Usta-Amanoğlu 2002).

1.2. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, No. 2.

Eser önce Millet Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa numara 951'de muhafaza edilmiş, ardından Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr. 2'ye nakledilmiştir. Harezmi Türkçesiyle yazılmış satır arası bir tercümedir. Eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır ve 583 yapraktan oluşan tam bir tercümedir. Eserin müstensihinin ve yazıldığı yerin bilinmediği, istinsah tarihinin ise 764 (1363) yılı olduğu belirtilmiştir. Eser üzerinde doktora çalışması yapılmıştır (Sağol 1993).

1.3. Türk İslam Eserleri Müzesi (TİEM), No. 73.

Eser, İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlıdır. Doğu Türkçesiyle yazılmış satır-altı Kur'an tercümelerinin en eskisi olarak kabul edilir. Bu görüşü, diğer tercümelere göre daha bütün ve güzel bir eser olması desteklemektedir. Eserin, Şirazlı Muhammed b. Hacı Devletşah tarafından 734'te (1333- 1334) istinsah edildiği bilinmektedir. Müstensihinin Şirazlı olması, eserin istinsah yerinin Şiraz olduğunu göstermektedir. 902 sayfadan oluşan tercümenin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Türkçe tercüme Arapçalarının altına ince bir yazıyla ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tercümede çok az Arapça, Farsça kelime kullanılmıştır. Mütercim her Arapça kelimeyi Türkçeleriyle karşılamaya gayret göstermiştir. Önceleri tercümenin dilinin baştan sona Oğuzca olduğu belirtilmişse de, daha sonra eser üzerinde yapılan incelemelerde, tercümenin dilinin 12-13. yüzyıllar müşterek Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıttığı ve yer yer Oğuz-Kıpçak unsurlar taşıdığı anlaşılmıştır (Özkan 2010:520). Eserle ilgili, Abdullah Kök ve Suat Ünlü'nün doktora çalışması vardır (Ünlü 2004, Kök 2004). Bu nüsha üzerine, 1976'da Ekrem Ural'ın doktora tezi hazırladığı belirtilse de (Topaloğlu 1976: 11) bugüne kadar böyle bir çalışmaya ulaşılamamıştır.

1.4. Taşkent, Özbek İlimler Akademisi, No. 2854.

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni Şarksinaslık Enstitüsü'nün yazma eserlerinin kataloğunu hazırlamış olan A. A. Semenov, söz konusu kataloğun dördüncü cildinde 13. yüzyıla ait olduğunu belirttiği bir Kur'an tercümesini tanıtır. Buna göre El Biruni adlı Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 numara ile kayıtlı bulunan bu Kur'an tercümesi eksik bir tercüme olup toplam 273 varaktan ibarettir. Tercüme ikinci sure (bazı eksikliklerle), üçüncü sure (tam) dördüncü sure (tam), beşinci sure (1-117 ayetler) ve altıncı sureden (71-136 ayetler) oluşmaktadır. Satır arası tipinde olan bu tercümenin 29×36 cm ebadında olan her sayfasında 5 satır bulunmaktadır. Arapça kelimelere hem Türkçe hem de Farsça karşılıklar verilmiştir. Ancak sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan 1-3 ve 19- 22. varaklarda sadece Arapça metin verilmiştir. Tercümede tefsir yoktur. Arapça kelimenin sağ başından aşağı sola doğru Farsça karşılıklar, bu Farsça karşılığın bittiği yerden bazen Farsça karşılığı da alttan kesecek şekilde sağ alttan sol üste doğru da Türkçe karşılıklar yazılmıştır. Arapça ayetler kalın; Türkçe ve Farsça karşılıklar ise Arapça kelimelere nazaran oldukça ince bir sülüs hatla yazılmıştır. Ayet sonlarında altın kaplama çiçek motifleri yer aldığı gibi, Allah lafzı da yine altın yıldız ile yazılmıştır. Semenov eserin dilinin Karahanlı-Kıpçak Türkçesi olabileceğini ifade etmektedir (Özkan 2010:521. Eser üzerinde doktora tezi hazırlanmıştır (Üşenmez 2010).

1.5. Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı 6624/921.

Bu eserin iki nüshası vardır. Birinci nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü 16 numarada kayıtlıdır. Eser tefsirli tercüme özelliği taşımaktadır. Bu nüsha 950 (1543–1544) yılında istinsah edilmiştir. Ayrıca eser, her biri 308 varaktan oluşan iki cilt halinde olup her sayfasında 29 satır yer almaktadır. Eserin ikinci nüshası da Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı'nda (6624/921) bulunmaktadır. Bu nüshanın istinsah tarihi ise 951'dir (1554). Eser 1304 sayfa olup her sayfasında 29 satır bulunmaktadır.

Eserin Konya nüshası üzerinde çalışma yapan Abdülkadir İnan, tefsirin Özbek hanlarından Ubeydullah Han (1511–1530) zamanında yazılmış olabileceğini belirtmiştir (İnan 1963: 61-62). Eser Klasik Çağatayca Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Tefsirde Çağatayca söz varlığı oldukça fazladır. Bu yönüyle de önemli bir Kur'an tefsiridir. Eserin ses ve yazım özellikleri üzerine bir çalışma yapan Hamza Zülfikar da, tefsirin Ubeydullah Han adına veya onun teşvikiyle yapılmış olabileceğini ifade etmektedir (Zülfikar 1974: 153-195). Eser üzerinde Hamza Zülfikar doktora (Zülfikar 1970), İbrahim Taş da yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Taş 2001).

1.6. Manchester (İngiltere), Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar 25-38.

Bu eser de Manchester'da, John Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38 numarada kayıtlı Kur'an tercümesidir. Kimin tarafından ne zaman ve nerede istinsah edildiği belli değildir. Dankoff yazmanın 13. yüzyılda istinsah edilmiş olduğundan bahseder. Bu tercümede de Arapça kelimelere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilmiştir. Farsça karşılıklar üstte Türkçe karşılıklar ise alt tarafta yer almaktadır. Ancak Türkçe karşılıkların Arapça ve Farsçalarıyla uyummadığı görülmektedir. Bu da müstensihin başka Farsça Türkçe tercümeli bir metinden, doğruluk ve yanlışlığına dikkat etmeksizin Farsça

ve Türkçe kelimeleri Arapçalarının altına yazdığını akla getirmektedir (Özkan 2010:521, Eckmann 1973: 19).

Eksik olan bu nüsha 14 ciltten ibaret olup 1145 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada üç satır yer almaktadır. Arapça metin celi-sülüs, tercüme ise küçük bir nesih ile yazılmıştır. Dil özellikleri bakımından 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl başları Karahanlı edebi dilinin özelliklerini yansıtmaktadır (Özkan 2010: 522). János Eckmann eserle ilgili Türkçe, Farsça ve İngilizce olarak bir sözlük yayımlamıştır (Eckmann 1976). Bu tercüme üzerinde Aysu Ata doktora tezi hazırlamış ardından bu eserini giriş, metin, notlar ve dizin halinde yayımlamıştır (Ata 2004). Aysu Ata kitabının giriş bölümünde “Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar” başlığı altında bu tercümeyle ilgili diğer çalışmalardan bahsetmiştir (Ata 2004: XXI-XXIII).

1.7. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü No: 3966.

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü No: 3966’da kayıtlı olan eseri bilim dünyasına ilk kez Nuri Yüce tanıtmıştır (Yüce 1990). Bu çalışmanın dışında eser üzerinde Osman Toker, Ayşe Uyansoy Hillhouse, Cengiz Müfettişoğlu ve Recep Yılmaz yüksek lisans tezi hazırlamışlardır (Toker 2000, Uyansoy Hillhouse 2006, Müfettişoğlu 2006, Yılmaz 2007). Farklı şive özellikleri taşıyan eserin başında, ortasında ve sonunda eksik yerler vardır. Bu bakımdan nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı belli değildir. Ancak yazmanın karışık dil özelliklerinden hareketle 13-14. yüzyıllar arasında yazıldığı söylenebilir (Özkan 2010: 523).

1.8. Yakup Çerhi Tefsiri

16. yüzyıl Özbek Türkçesi ile kaleme alınan eser, Yakup Çerhi hazretlerinin Farsça tefsirinin Özbek Türkçesine çevirisidir. 183 varaktan meydana gelen eksik bir tefsiridir. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde nadir eserler arasında muhafaza edilmektedir (Özkan 2010: 525).

2. Türkçe İslami Terimler ve Bu Terimlerin Anadolu Ağzlarındaki Durumu

Abdülkadir İnan, Kur'an tercümelerindeki Türkçe İslami terimlerin önemini şu ifadelerle belirtmektedir:

“Türk dili tarihini öğrenme ve Türk dilinin olgunlaşma ve gelişme süresini takip etme ve inceleme için eski Kur'an tercümelerinin önemi büyüktür. Hele İslâmdan sonra Türk dilinin gelişmesinde aldığı yeni istikameti, İslam dini ile gelen yeni kavramları ifade için İslâmdan önceki Türk kültürü devrinin dil hazinesinden (Budizm, Manihaizm, Şamanizm terimlerinden) nasıl faydalandığını öğrenmek için bu Kur'an çevirmeleri değerli gereçler vermektedir... Şunu da kaydedelim ki biz Kur'an tercümesinden Kur'an'ın kelimesi kelimesine (interlineare) yapılan çevirmelerini anlıyoruz. Kur'an'ın tefsiri çevrileri Türk filolojisi bakımından başka türlü değeri haizdirler” (İnan, 1991: 141).

Orta Asya’da bugüne kadar tespit edilebilmiş Doğu Türkçesi’yle yazılan sekiz Kur’an tercümesi vardır. Şimdilik sekiz olan bu sayı, katalogların daha ayrıntılı taranması ve özel koleksiyonlara ulaşılması sonucunda artacaktır. Tespit edilen bu tercüme hakkında gerek tez çalışmaları gerekse müstakil çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar Türk dili için oldukça önemli çalışmalardır. Doğu Türkçesi’yle yazılmış tercümelelerde tespit edilen

Türkçe İslami terimler, bu terimlerin karşıladığı anlamlar ve Türkçe İslami terimlerin Anadolu ağızlarındaki durumu şu şekildedir:

Türkçe İslami Terimler	Karşıladığı Anlam	Anadolu Ağızlarındaki Durumu
açgan	<i>Fettah*</i> (kapalı şeyleri açan, rahmet kapılarını açan)	-
açmak	<i>açıklama, beyan</i>	-
açmak	<i>fetih, zafer</i>	-
açuk hüccet	<i>ayet</i>	-
açuk yaruk	<i>Kur'an-ı Kerim</i>	-
adakin kıl-	<i>namaz kıl-</i>	-
adakin tur-	<i>kıyam</i>	-
adarmak	<i>furkan (Kur'an-ı Kerim)</i>	-
alkış	<i>dua</i>	<i>[alkış, alhış]</i> hayır, dua “Oğlum sözümü tut, alkışımı al” (*Emirdağı Türkmenleri-Af.; Sarpıncık *Karaburun-İz.; *Akhisar-Mn.; Çilehane *Reşadiye-To.; *Kangal ve köyleri-Sv.; Ayvagediği *Mersin-İç.) <i>[alkış etmek]</i> “Ben sana alkış ederim” (Arısama *Karapınar-Kn.; *Karaisalı-Ada.) <i>[alkış vermek]</i> (Çilehane *Reşadiye-To.; Sobran-Gm.;-Mr. ve çevresi; Çepni *Gemerek-Sv.; Darıcı *Sorgun-Yz.) <i>[alkış]</i> “bana alkış etti” (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı - Ky.)
arığ	<i>Sübhan*</i> (her türlü kusurdan, noksandan, beşerî nitelik zaatlardan uzak olan) <i>Kuddüs*</i> (düşünülebilecek bütün noksan sıfatlardan münezze)	-
arığ can	<i>Cebrail</i>	-
arığ İdi	<i>Sübhan*</i>	-
arığ kılınmış	<i>helal</i>	-
arığlamak	<i>tesbih etmek</i>	-
arığ tonluglar	<i>havariler</i>	-
arıklık	<i>Sübhan*</i>	-
arısız	<i>günahkar</i>	-
arığlan- / arın- / arıt-	<i>(Allah'ın katında) temizlenmek</i>	<i>[*arınak]</i> “gusülhane” (Resullü *Vakıfkebir -Tr.; *Yıldızeli Türkmenleri -Sv.)
artak	<i>fesad</i>	-

artat-	<i>fesad çıkarmak</i>	[*artırmak] “azmak, azıtmak” “O da artırdı gâli” (Dereçine *Sultandağı -Af.)
artmak	<i>fazl (lütuf, kerem, iyilik)</i>	-
artuk kat-	<i>işrak</i>	-
artukluk	<i>ihsan, lütuf</i>	-
artukluk İdisi	<i>Latif* (lütuf ve ikram sahibi)</i>	-
artukrak namaz	<i>ikindi namazı</i>	-
atanmış öd	<i>ecel</i>	-
atasız	<i>yetim</i>	-
ayırt kemişgen	<i>hak ile batıl ayıran, furkan</i>	-
bağırsak	<i>Rauf* (çok esirgeyen, merhametli)</i>	-
barlama-	<i>inkâr</i>	-
başçı	<i>imam</i>	[başcın/başçıl] “baş, önder” (Dereçine *Sultandağı -Af.; - Ml.)
baş kötürgen	<i>Ali*</i>	-
başlaglı/başlaguçı	<i>halife</i>	-
bayaş	<i>Allah*</i>	-
belgü	<i>ayet</i>	-
belgülig nişan	<i>mucize</i>	-
belgüsüz	<i>gayb</i>	-
berk	<i>emin</i>	-
berk bıçığ	<i>yemin</i>	-
beş namaz	<i>salihat</i>	-
bilge	<i>Hakim* (varlıktaki şeylerin mahiyet ve hakikatlerini aklı ile bilen)</i>	-
bilgen	<i>Habir* (haberi olan)</i>	-
bilig eyeleri	<i>ilim sahipleri</i>	-
bilig içinde tölengen	<i>ilimde derinleşmiş âlim</i>	-
biliglig	<i>Alim*</i>	-
biligsiz	<i>cahil</i>	-
biligsizlik	<i>cehalet</i>	-
bî-namaz bol-	<i>hayz olmak</i>	-
bir İdi	<i>Ahad*</i>	-
birle-	<i>Tanrıyı tevhid etmek</i>	-
bir ök	<i>Vahit* (yalnız ve tek olan)</i>	-
bit-/büt-	<i>ibadet etmek</i>	-
bitgen	<i>mümin</i>	-
bitgen kuncug	<i>mümine</i>	-
bitgen tişi	<i>iman eden kadın</i>	-
bitig	<i>Kur'an-ı Kerim</i>	-
bitigli	<i>mü'min</i>	-
bitmek	<i>iman</i>	-
bodun	<i>ümmet</i>	-
boguzlagu	<i>kurban</i>	-
borgu	<i>sur</i>	-
boynagu	<i>mütekebbir</i>	-
boyun berigli	<i>müslüman</i>	-
boyun sümek	<i>müslümanlık</i>	-

bulgak	<i>fitne</i>	-
burhan	<i>put</i>	-
buyrukdın çıkğan	<i>fasık, kafir</i>	
bütügli	<i>müimin</i>	-
bütün işlig	<i>Hakim* (varlıktaki şeylerin mahiyet ve hakikatlerini aklı ile bilen)</i>	-
bütün söz	<i>hikmet</i>	-
ceza küni	<i>yevmü'd-din</i>	-
çın	<i>hakikat</i>	-
emgü	<i>süt anne</i>	-
erklig bolmış	<i>dost (Allah*)</i>	-
esenlik	<i>selam</i>	<i>[esenlemek]</i> “selametlemek” (Tokat -Es.; -Çkr.)
eşitgen	<i>Semi’*</i>	-
erinçlig	<i>rızk, nimet</i>	-
erklig	<i>Malik* Hakim*</i>	-
ertüt-	<i>kurban kesmek</i>	-
et-öz	<i>nefs</i>	-
ew bodnı	<i>ehl-i beyt</i>	-
ewürmek	<i>ceza</i>	-
gurdın kopgu	<i>haşır</i>	-
ıdılmış	<i>elçi</i>	-
idi/ide/iyeye/issi	<i>Allah*</i>	<i>[iye]</i> “koruyan, sahip” (*Kadıçiftliği -Yl.; Çilehane *Reşadiye -To.)
idi tuta and	<i>Allah için</i>	-
igitgen	<i>Allah*</i>	-
ile yüzlüg	<i>münafık</i>	-
iş	<i>amel</i>	-
kargamak	<i>beddua etmek</i>	<i>[kargamak]</i> “ilenmek, beddua etmek” (Alâeddin *Acıpayam -Dz.; *Osmancık -Çr.; -Ama.; Çilehane *Reşadiye -To.; Zellice *Sarıkamış -Kr.; -Ur.) <i>[kargıç etmek]</i> (Ergan -Ezc.) <i>[kargımak]</i> (*Bornova -İz.; Azerbaycan) <i>[kargış dökmek]</i> (*Ahlat -Bt.) <i>[kargış etmek]</i> (-Ezm.; Cenciğe -Ezc.; *Ağın - El.) <i>[karğalamak]</i> (Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) <i>[karğamak]</i> (-Ama.; *Çıldır -Kr.; Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) <i>[karğıslamak]</i> (-Ezm.)

		<p>[<i>kariş etmek</i>] (*Hozat -Tn.) [<i>kariş vermek</i>] (-Isp.; *Artova -To.; Tavşanlı *Hafik, *Suşehri, Çepni *Gemerek, *Divriği -Sv.; Çalış *Haymana -Ank.; *Bünyan, *Develi -Ky.) [<i>karkışlamak</i>] (-Gm.) [<i>karkış tökmek</i>] (*Erçiş -Vn.) [<i>karvuş etmek</i>] (Galyan *Maçka -Tr.) [<i>karvuşlamak</i>] (*Maçka -Tr.)</p>
kargış	beddua	<p>[<i>kargış</i>] “ilenç, beddua” (*Bornova -İz.; -İst.; -Ama.; Kaya *Alucra -Gr.; -Ezm.; Cenciğe -Ezc.; *Ahlat -Bt.; -Sv.; -Kn.; *Kozan, *Kadirli -Ada.; *Hayrabolu -Tk.; *Refahiye - Ezc.) [<i>kargış</i>] (-Çkl.; *Şebinkarahisar -Gr.; *Bayburt -Gm.; Çayağzı, Yavuz *Şavşat -Ar.; -Kr.; Başhöyük *Kadınhamı -Kn.) [<i>kariş</i>] (-Çkl.; *Niksar -To.; -Tr.; Mezirme *Arapkir -Ml.; *Antakya -Hat.; -Sv. ilçe ve köyleri; *Sorgun -Yz.; -Krş.; *Develi, *Bünyan -Ky.; Tahtacı -Isp.) [<i>karkış</i>] (Şebinkarahisar -Gr.; *Erçiş - Vn.) [<i>karnıkada</i>] (*Şabinkarahisar -Gr.; -Ezc.; - Ağ.) [<i>karnıkara</i>] (*Şabinkarahisar -Gr.) [<i>karvuş</i>] (Galyan *Maçka -Tr.; *Alucra - Gr.)</p>
katıksız	ihlas sahibi	-
katıksız kılıklı	günahtan arınmış	-
keçürgen	Afuvv* (bağışlayan)	-
keçrütölmek	şefa'at etmek	-
ked rahim	Rahim* (merhamet eden)	-
ken işlig	Vasi* (ilmi, ihsan ve ikramı sonsuz genişlikte olan)	-
kertgün-	şüphesiz iman etmek	-

kesigli	<i>Hâkim*</i> (her şeyi hikmetli yaratan)	-
kesilmiş	<i>farz</i>	-
kezigli	<i>vesvese</i>	-
kılınç	<i>amel, ahlak</i>	-
kın	<i>azap</i>	-
kınamakga iwmege	<i>Halim*</i> (kullarının isyanını görüp bildiği halde onları cezalandırmayan)	-
kınguç	<i>Müntakim*</i> (zalimlerin cezasını veren)	-
kidinki	<i>ahiret</i>	-
kidinki kün	<i>ahiret günü</i>	-
kirtgüngen	<i>iman eden</i>	-
kirtgünmek	<i>iman</i>	-
kirtgünmiş	<i>mümin</i>	-
kışmak	<i>sapıklık</i>	-
kop-	<i>kıyam etmek</i>	-
koparıl-	<i>diriltilmek</i>	-
kopmak	<i>ahiret</i>	-
köndürgen	<i>Hadi*</i> (doğru yolu gösteren)	-
köni işlig	<i>Hakim*</i> (her şeyi hikmetli yaratan)	-
köni yol	<i>hidayet</i>	-
könügli	<i>hidayete eren</i>	-
könül urgan	<i>mütevekkil</i>	-
körksüz yazuk	<i>hayasızlık</i>	-
köyürgen ot	<i>cehennem ateşi</i>	-
kutu	<i>ümmet</i>	-
küç kıladaç	<i>zalim</i>	-
küçlüğ ugan	<i>Kadir*</i> (her şeye gücü yeten)	-
küdezgen	<i>Hafız*</i> (koruyan muhafaza eden)	-
kündelü	<i>kuşluk vakti</i>	-
munsuz	<i>Rezzak, Gani*</i>	-
ogramak	<i>niyet</i>	-
okıgu	<i>Kur'an-ı Kerim</i>	-
okımak	<i>dua</i>	[*okumak evi] “kadın hocaların kadınlara müslümanlık üzerine öğüt ve bilgi verdiği özel ev” (-Dz.)
olça	<i>ganimet</i>	[olça] “düşmandan ele geçirilen mal” (*Çemikezek -Tr.)
ortak kat-	<i>işrak</i>	-
ögdülmüş	<i>Hamid*</i> (kulları tarafından sonsuza kadar övülen)	-
ölüçi	<i>fani</i>	-
örtgen	<i>Gaffar*</i> (günahları örten, çok mağfiret eden)	-
öz	<i>nefs</i>	-
ruzi bergen	<i>Rahman*</i> (yarattığı bütün varlıklara merhamet eden)	-

sakışçı	<i>Hasib*</i> (hesabını bilen ve hesaba çeken)	-
sakış küni	<i>kıyamet/ahiret</i>	-
saknuk	<i>muttaki, Allah'tan korkan</i>	-
sawçı	<i>peygamber</i>	-
seç-	<i>vahyetmek</i>	-
serigli	<i>sabırlı</i>	-
sewünç	<i>müjde</i>	-
seziñç	<i>şüphe, zan</i>	-
son saray	<i>ahiret</i>	-
soyurkamak	<i>Rahim*</i> (merhamet eden)	-
şükr öte-/kıl-	<i>şükretmek</i>	-
tamug	<i>cehennem</i>	[<i>tamu</i>] “cehennem” (*Bornova -İz.; -Mn.; Alanos - Sm.; Ezinepazarı -Ama.; -Tr.; Maçaris *Erciş -Vn.; Üçem *Balâ -Ank.; *Ürgüp -Nş.; *Tarsus -İç.) [<i>tama</i>] (Köşker -Krş.) [<i>tamo</i>] (*Lâpseki -Çkl.; -Çr) [<i>tamuğ</i>] (*Buca -İz.; *Safranbolu -Zn.)
tandalık	<i>kuşluk vakti</i>	-
tanguçı	<i>kafir</i>	-
tanmaklık	<i>küfr</i>	-
Tanrı	<i>Allah*</i>	[<i>Tanrı</i>] “Allah” (-Vn.) [<i>Tarı</i>] (Kerkük) [<i>Tari</i>] (-Vn.)
Tanrı tuta	<i>billahi</i>	-
Tanrıka yan-	<i>tövbe etmek</i>	-
Tanrıka yangan	<i>ermiş</i>	-
Tanrın bilgen	<i>dindar</i>	-
tap-	<i>kulluk etmek</i>	-
tapmakka	<i>Allah*</i>	-
tapgu/tapug	<i>ibadet</i>	-
tapungu	<i>Allah*</i>	-
tayangu	<i>cennet/cehennem</i>	-
teziginmek	<i>tavaf etmek</i>	-
tokısgu yer	<i>ibadet hücresi</i>	-
tokuş-	<i>cihat etmek</i>	-
törüt-	<i>yaratmak</i>	-
törütge	<i>yaratan</i>	-
törütteçi	<i>yaratıcı</i>	-
törütüpli	<i>yaratan</i>	-
tüzün	<i>Halim*</i> (kullarının isyanını görüp bildiği halde onları cezalandırmayan)	-

uçanur	<i>rüku</i>	-
ugan	<i>Kadir*</i>	-
ukgan	<i>Habir*</i>	-
ulug	<i>Kebir*</i>	-
ulug bahşışlıg	<i>Rahman*</i>	-
ulug kün	<i>kıyamet</i>	-
ulug yazuk	<i>büyük günah</i>	-
übübük	<i>hüd hüd kuşu</i>	[<i>ibibik</i>] “çavuş kuşu” (*Gördes -Mn.; *Kuşunlu - Çkr.; *İskilip -Çr.; *Bor -Nğ.)
üküş bergen	<i>Vahhab*</i>	-
üküş örtgen	<i>Gaffar*</i>	-
ülüg	<i>nasip</i>	[<i>ülü</i>] “kısmet” (Bahçeli *Bor -Nğ.; *Manavgat -Ant.)
ülüksüz/ülüşsüz	<i>nasipsiz</i>	-
yad kıl-	<i>zikretmek</i>	-
yakın tiriğlik	<i>dünya hayatı</i>	-
yalavaç	<i>peygamber</i>	-
yalgan söz	<i>iftira</i>	-
yanluk	<i>insan</i>	-
yanmak	<i>tövbe</i>	-
yanut	<i>mükafat</i>	-
yaraglıg	<i>hak, gerçek</i>	-
yaragsız	<i>batıl</i>	-
yaralğan	<i>Bari*</i>	-
yaratan	<i>Allah*</i>	-
yarlıg ıd-	<i>vahiy gönder-</i>	-
yarlıg ıdmak	<i>vahiy</i>	-
yarlıka-	<i>affetmek</i>	-
yarlıkaglı	<i>Rahim*</i>	-
yaruk yol	<i>şeriat</i>	-
yarukluk	<i>nur</i>	-
yatgu yer	<i>mezar, kabir</i>	-
yazuk	<i>günah</i>	-
yek	<i>şeytan</i>	-
yeti kat kök	<i>gökyüzü</i>	-
yinçke işlig/körügli	<i>Habir, Alim, Latif*</i>	-
yok söz	<i>iftira</i>	-
yulug	<i>fidye</i>	-
yumışçı	<i>peygamber</i>	-
yun-	<i>boy abdesti al-</i>	-
yük	<i>günah yükü</i>	-
yükünügli	<i>secde eden</i>	-
yüksek	<i>Ali*</i>	-
yükün-	<i>secde etmek</i>	-

SONUÇ

1. Kur'an tercümeleleri içerdığı söz varlığıyla Türk dili için oldukça önemlidir. Bu önem

bir çok araştırmacı tarafından da belirtilmiş ve bu eserlerin söz varlığı yapılan çalışmalarla Türkolojiye kazandırılmıştır.

2. Tercümelere geçen Arapça kelimelerin hemen hepsine doğrudan Türkçe karşılıklar verilmiştir. Kur'an tercümeleri sayesinde Karahanlı Türkçesi döneminde kelime türetme yolları ve kelime türetmenin ne şekilde ve hangi eklerle yapıldığı tespit edilebilmektedir. Ayrıca bu kadar kelimenin türetilmesi de Türkçenin zenginliğini ve Türklerin bu konudaki kabiliyetini ortaya koymaktadır.

3. Kur'an tercümelerinde yeni kelimelerin türetilmesi Türkçenin kelime dağarcığını da zenginleştirmiştir.

4. Bu eserler Türklerin İslam dinini daha iyi doğru şekilde tanıyıp, anlamasını sağlamıştır.

5. Fakat Orta Asya Kur'an tercümelerinde geçen İslami Türkçe terimlerin çoğu bugüne ulaşamamış ve kullanımdan düşmüştür. Birkaç istisna terim (alkış, kargamak, kargış, tamug... v.b.) dışında diğer Türkçe İslami terimler bugün Anadolu ağızlarında kullanılmamaktadır.

6. Tercümelere tespit edebildiğimiz 212 Türkçe İslami terimin sadece 14'ü bugün hala Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Bu durum bize, 15. yüzyıla beraber, Arapça ve Farsça'nın etkisini artırmasıyla, o gün kullandığımız Türkçe İslami terimlerin yerini Arapça İslami terimlerin aldığını gösteriyor.

KAYNAKÇA

- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- Borovkov, A. K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.* Moskova.
- Eckmann, J. (1973). Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri. (çev. Ekrem Ural), *TDED*. XXI: 15-24.
- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Akademia Kiado.
- Derleme Sözlüğü (1963-1982). C. I-XII. Ankara: TDK Yay.
- Hamidullah, M. (2010). Kuran-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri. *Türkiyat Mecmuası*. 14: 65-80. <http://dergipark.gov.tr/iuturkiyat/issue/18509/195119> (28.05.2017).
- İnan, A. (1960). Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevrileri Üzerine Notlar. *TDAY-Belleten*. s. 79-94.
- İnan, A. (1961). *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Bşk. Yay.
- İnan, A. (1963). Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri. *TDAY-Belleten*. s. 61-62.
- İnan, A. (1991). *Makaleler ve İncelemeler*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müfettişoğlu, C. (2006). *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 37b-72a)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Özkan, M. (2010). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul. s. 517-558.
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Sağol, G. (1993a). *An Interlinear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Part I: Introduction and Text-Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, 1. Kısım: Giriş ve Metin*.

- Cambridge-Boston: Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Turkish Sources XIX, Harward University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Sağol, G. (1995). *An Interlinear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Part II: Glossary-Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, 2. Kısım: Sözlük*. Cambridge-Boston: Sources of Oriental Languages and Literatures 26, Turkish Sources XXIII, Harward University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations.
- Taş, İ. (2001). *Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b), Giriş-Metin-Dizin*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Toker, O. (2000). *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak No: 109b-144a)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, A. (1976). *Muhammed Bin Hamza-XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi I*. İstanbul: KB Yay.
- Topaloğlu, A. (1978). *Muhammed Bin Hamza-XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi II (Sözlük)*. İstanbul: KB Yay.
- Usta H. İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Usta H. İ.- Amanoğlu, E. (2002). *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Ankara: TDK Yay.
- Usta, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Poyraz Ofset.
- Uyansoy Hillhouse, A. (2006). *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1a-37a)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üşenmez, E. (2010). *Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini)*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üşenmez, E. (2011). Doğu Türkçesi ile Yapılmış Kur'an Tercümeleleri Üzerine. *I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*. Ankara: TDK Yayınları. 235-244.
- Yılmaz, R. (2007). *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1839b-222a)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüce, N. (1990). Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen. -*Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen*. 13.-16. Juli 1990. herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). 221-227.
- Zülfikar, H. (1970). *Çağatayca Kur'an Tefsiri*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- Zülfikar, H. (1974). *Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri*, Ankara: *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 6. 1: 153-195.

İLGİ HÂLİ EKİNİN MÜFREDÂT-I MÜKELLEF'TEKİ KULLANIM ŞEKİLLERİ ÜZERİNE

On The Usages of Genitive Suffix in Müfredât-ı Mükellef

MUSA ŞENGÜN

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Öz: Eski Oğuz Türkçesinin grameri ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların ilgi hâli ekinin fonetik yapısı ile ilgili görüşlerinin birbirlerinden farklı olmadığı görülmektedir. Bu paralel görüş; ekin ünlü ile biten kelimelerden sonra {+nUŋ}, ünsüz ile biten kelimelerden sonra ise {+Uŋ} şeklinde; ben ve biz zamirlerinden sonra ise {+üm} şeklinde eklendikleri ve ek ünlüsünün daima yuvarlak ünlülü olduğudur. Ancak, XV. yy Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden, aynı zamanda telif ilk bahname olma özelliği taşıyan Müfredât-ı Mükellef adlı tıp metninde, ilgi hâli ekinin gramer çalışmalarında zikredilen şeklinin dışında, ek ünlüsünün düz olduğu şekillerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada, adı geçen eserle ilgili bilgi verildikten sonra, ekin ilgili gramer çalışmalarındaki ele alınmış biçimleri verilecek, ardından metinde tespit edilen standart dışı yapılar gösterilecek ve sonuç kısmında da bu yapılar ve ekin Eski Oğuz Türkçesindeki durumu üzerine bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Oğuz Türkçesi, İlgi Hâli Eki, Müfredât-ı Mükellef.

Abstract: When the studies on the grammar of the Old Oghuz Turkish are examined, it is seen that the opinions of the researchers about the phonetic structure of the genitive suffix are not different from each other. The parallel idea is that the genitive suffix is added as {+nUŋ} after the words ending with a vowel, as {+Uŋ} after those ending with a consonant and as {+üm} after the pronouns I and we, and that the vowel of the suffix is always with rounded vowels. However, in the fifteenth-century medical text of Müfredât-ı Mükellef, which has the language features of the Old Oghuz Turkish, and which is the first copyright bahname, it has been found that forms other than the shape mentioned in the grammatical studies of the genitive suffix are also used in which the vowel of the suffix is unrounded. In the study, after some information about the mentioned work is provided, the ways of handling the suffix in the related grammatical studies will be discussed, and then the non-standard structures determined in the text will be shown, and will be some remarks about that structures in Old Oghuz Turkish.

Key words: Old Oghuz Turkish, Genitive Suffix, Müfredât-ı Mükellef.

GİRİŞ

Müfredât-ı Mükellef adlı eser XV. yüzyıla ait bir tıp metni olup, ele aldığı konu bakımından, kelime anlamı Arapça *bah* “şehvet” ve Farsça “mektup, kitap, mecmua” anlamlarına gelen *name* kelimelerinin birleşmesinden oluşan, *bahname* türünde bir eserdir. “Bahnameler cinsel sağlık konularının işlendiği tıp metinleridir” (Doğan 2013:125). Bu eser, Anadolu Türk tıbbında Türkçe yazılmış bahnamelerin bilinen ilk ve en kapsamlı olanıdır (Bayat 2010:289). Eserin müellifi, metnin giriş kısmından anlaşıldığı üzere Ali bin İshak'tır ve eserini II. Murat'a sunmuştur. “Ali bin İshak, II. Murat devri tabiplerindendir ve Kitâb fî ‘İlm al-Bâh adlı bir eser yazmıştır. Bu eserin Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü’ndeki nüshasının adı Müfredât-ı Mükellef olarak geçer” (İhsanoğlu vd. 2008:66).

Eser, ilk yirmi beş bölümü erkeklerle ve son on beş bölümü de kadınlarla ilgili cinsel bilgileri ihtiva eden kırk bölümden oluşmaktadır. Eserin, Tire Necip Paşa Kütüphanesi ve Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü nüshaları olmak üzere, bilinen iki nüshası vardır. Asıl konuya geçmeden önce bu nüshalar hakkında bilgi vermek ve yapılan çalışmalardan bahsetmek faydalı olacaktır.

Tire Necip Paşa Kütüphanesi Nüshası

Bu nüsha, Tire Necip Paşa Kütüphanesinde müstakil bir şekilde değil, *el-Ahkâmu'n-Nebeviye fi Sinaati't-Tıbbiye* adlı eserin içerisinde 166. ve 207. varaklar arasında bulunmaktadır. Nüsha, her sayfasında 21 satır bulunan 42 varaklık bir nüshadır ve tam harekeli nesihle yazılmıştır. Bölüm başlıkları, metinde geçen özel adların çoğu (hekim adları), macun isimleri ve aynı amaca yönelik bu macunların farklı maddelerden hazırlanışlarının anlatıldığı ana başlık altındaki yan başlıklar, Arap harfli tılsım işaretleri ve şekiller kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bu nüsha gayet düzenlidir ve metnin okunmasına engel olacak yıpranmalar bulunmamaktadır. Başlangıçta müellifin eseri hangi amaçla yazdığı, kime ithaf ettiği ve hangi kaynaklardan yararlandığı belirtiltikten sonra içerik mahiyetinde, hangi başlığın hangi konuyu ele alacağı belirtilmiştir ve akabinde birinci bölümden başlanarak ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Nüshanın son varığında istinsah tarihi verilmiştir. Buna göre eser hicri 1136 Rebiü'l-evvel ayının on beşinci gününde tamamlanmıştır. Bu tarih miladi olarak 1723 yılının Aralık ayına denk gelmektedir yani 18. yüzyılda istinsah edilmiştir. Nüshanın nerede ve kim tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir.

Nüsha üzerine Ali Haydar Bayat'ın bir çalışması vardır (Bayat:2009). Bu çalışma, nüshanın transkripsiyonu, sözlüğü, tıpkı basımı ve günümüz Türkçesine aktarımından oluşmaktadır. Bayat, bazı yazılarında, eserin incelemesinin ve transkripsiyonlu metnin yakında yayımlanacağını/yayımladığını bildirmiştir (Bayat 2006:650; Bayat 2010:289). Ancak hazırlanan bu çalışma Bayat vefat ettiği için baskıda kalmıştır ve yayımlandıktan sonra da bu çalışmaya ulaşılmasından dolayı araştırmacılar, Bayat'ın bu çalışmasının o, hayattayken yayımlanmadığını belirtmiştir (Doğan 2013:126). Bayat 2006 yılında vefat etmiştir ve bu çalışması 2009 yılında yayımlanmıştır. Anlaşılacağı üzere Bayat hayattayken çalışmasını tamamlamış fakat yayımlamaya ömrü vefa etmemiştir (Ali Haydar Bayat ve çalışmaları ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Karayaman 2006). Bayat'ın yayımlanan bu çalışmasına katalog taramalarında sadece iki yerde ulaşılmıştır. Bunların ilki, İstanbul Bilim Üniversitesi Kütüphanesi *Ref WZ 124 BAY 2009* katalog numarasında kayıtlıdır. Bu çalışma, üniversite kütüphanesine bağış yoluyla sağlanmış ve ödünç verilemez referans kitabı konumundadır. Çalışmanın bulunduğu diğer kütüphane ise İstanbul Medipol Üniversitesi Merkez Kütüphanesidir ve *WZ 54/.B393* numarada kayıtlıdır.

Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsü Nüshası¹

Bu nüsha, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Enstitüsünde nr. 39 da kayıtlıdır (İhsanoğlu vd. 2008:67) ve kütüphanede müstakil bir kitap biçiminde bulunmaktadır. Her sayfasında büyük bir çoğunlukla 13 satır bulunan 136 varaktan oluşmaktadır. Bazı sayfaların satır sayıları değişiklik göstermektedir. Bu nüsha, diğer nüsha gibi tam harekeli değildir. Diğer nüshadan farklı olarak bu nüshanın ilk varığında bir fihrist bulunmaktadır. Bunun haricinde konuların işleniş biçimi her iki nüshada da aynı şekildedir. Nüshanın ikinci varığının sağ üst kısmında kitabın adının *Müfredât-ı Mükellef* olduğu bildirilmiştir. Bu nüshada da tıpkı diğer nüshada bahsedilen tarzdaki yerler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

¹ Bu nüsha üzerine tarafımızdan bir yüksek lisans bitirme tezi hazırlanmaktadır.

Çok fazla olmamakla birlikte, bazı satırların bir kısmı okunamaz, bir kısmı da güçlükle okunabilir durumdadır. Bu nüshada eserin kim tarafından, nerede ve ne zaman istinsah edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hazırlanan çalışmada, kitabın bu nüshası esas alınmıştır.

İlgi Hâli Ek ile İlgili Araştırmacıların Görüşleri

İlgi hâli ekinin, Eski Oğuz Türkçesi gramer çalışmalarındaki durumu şu şekildedir: Timurtaş, çalışmasında *isim çekimi* başlığı altında, ilgi hâli ekinin (genitiv terimini kullanmıştır) ünsüz ile biten isimlerden sonra -uŋ, -üŋ; ünlü ile biten isimlerden sonra -nuŋ, -nüŋ olduğunu ve ekin teklik ve çokluk 1. şahıs zamirine ekleniş biçiminin -üm, -ümüz biçiminde olduğunu belirtmiştir: *yâr-uŋ cemâli, hâlet-üŋ sıfatı; ben-üm bigi, biz-üm iduzumuz* (Timurtaş 2012:68-69).

Gülsevin², ilgi hâli ekinin (tamlama hâli eki terimini kullanmıştır) ünlüsünün daima dar-yuvarlak olduğunu ve ekin dudak uyumuna uymadığını belirtir. Ekin ünsüzle biten kelimelerden sonra +Uŋ, ünlü ile biten kelimelerden sonra +nUŋ şeklinde görülmesinin, Eski Anadolu Türkçesi ile Göktürk Yazıtları arasındaki köprü olduğunu ileri sürer. Ardından Timurtaş'ta olduğu gibi ilgi hâli ekinin birinci kişi teklik ve çokluk zamirlerine ekleniş biçiminin +Um şeklinde olduğunu ifade eder. Fakat Timurtaş'tan farklı olarak ilgi hâli eki olan +Um'un ben ve biz zamirlerine eklenişinin ben+iŋ>benüm, biz+üŋ>biz+üm şeklinde bir *uzak-dudak benzetmesi* olduğunu, bu gelişmede de birinci kişi iyelik eki olan +(U)m'un da bir *bulaşma* yoluyla etki yaptığının düşünülebileceğini ifade etmiştir: *ma'rifetüŋ orunu, dünyānuŋ dirliği; binüm hâlüm, bizüm ilmimiz* (Gülsevin 2011:25-26).

Korkmaz, çalışmasının *Beylikler Dönemi Türkçesi: Eski Anadolu Türkçesi (XIV-XV)* bölümünün *Şekil Bilgisi* başlığı altında *Ad Çekim Ekleri* bahsinde ilgi hâli ekinin (*ilgi durumu -genitivus-* terimini kullanmıştır) daima +Uŋ, +nUŋ ve ek ünlüsünün de yuvarlak olduğunu belirtmiştir: *ilan+uŋ, siz+üŋ, ayı+nuŋ* (Korkmaz 2013:95).

Şahin, ilgi hâli ekini (*tamlayan eki* terimini kullanmıştır) isimlere gelerek eklendiği ismi diğerleri gibi bir fiile değil bir isme bağlamasından dolayı, ilgi hâli ekinin diğer hâl ekleri içinde farklı bir yeri olduğunu belirttikten sonra ilgi hâli ekinin +(n)Uŋ biçiminde ve ünlüsünün daima yuvarlak olduğunu ifade etmiştir (Şahin 2015:50).

Sev, çalışmasında ilgi hâli ekini, *İlgi Hâli* başlığı altında ve sırasıyla *Ekin Fonolojik Özellikleri*, *Ekin kullanılış Özellikleri* ve son olarak da *Ekin Sözdizimi Fonksiyonları* bölümlerinde ele almıştır (Sev 2007:8-9). Bu bölümlerin Eski Oğuz Türkçesi ile ilgili kısımları incelendiğinde, ekin 1. teklik ve çokluk şahıs zamirlerinden sonra +üm, ünsüz ile biten kelimelerden sonra +Uŋ ve ünlü ile biten kelimelerden sonra ise +nUŋ şeklinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ekin diğer lehçelerden farklı olarak daima yuvarlak ünlülü olduğuna dikkat çekmiştir (2007:126).

Türk, Doğan ve Şerifoğlu'nun çalışmasında ilgi hâli eki, *İsim Çekim Ekleri* başlığı altında verilmiş ve ekin, eklendiği ismi bir başka isme bağlama fonksiyonunun olduğu belirtildikten sonra Eski Oğuz Türkçesindeki yapısının +(n)Uŋ biçiminde ve daima yuvarlak ünlülü olduğu ve bu ekin yapısından dolayı dudak uyumunu bozan ekler arasına girdiği belirtilmiştir (Türk, Doğan ve Şerifoğlu 2013:36).

Kartallıoğlu, *Klasik Osmanlı Türkçesindeki* eklerin ses düzenini incelediği çalışmasının *U Sınıfı Ekler* başlığı altında ve *Eski Türkiye Türkçesinde Yuvarlak Ünlülü Olan Ekler* bahsinde, ekin XV. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi vermek için Gülsevin'e atıf yapmış

² Gülsevin ve Boz'un çalışması olan *Eski Anadolu Türkçesi* (2013) adlı çalışma da konuyla ilgili olarak taranmış, fakat konuyla ilgili kısmın, Gülsevin'in *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* adlı çalışmasıyla farklılık göstermediği görülmüş ve dolayısıyla tekrardan buraya alınmamıştır.

ve ilgi hâli ekinin Eski Oğuz Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü olduğunu ve uyuma bağlı olmadığını belirtmiştir. Kartallıoğlu, ilgi hâli ekinin düz tabanlardan sonra uyumlu olarak düz ünlülü kullanımının XVI. yüzyıl metni olan *Kitâb-ı Bahriyye*'de (1525) görüldüğünü belirtmiştir. Bu metinde ek genel olarak yuvarlak ünlülüdür (Kartallıoğlu 2011:399).

Yukarıda zikredilen araştırmacılardan farklı olarak Doğan, *Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni "Hikâye-i Fâtıma" ve Dil Özellikleri* adlı makalesinde (Doğan 2012), ilgi hâli ekinin yuvarlak ünlülü kullanımının yanı sıra, düz ünlülü kullanımını da tespit etmiştir. *Hikâye-i Fâtıma* adlı eser de XV. yüzyıla ait, Eski Oğuz Türkçesi dil özelliklerini gösteren bir eserdir. Ekin düz ünlülü kullanımının tespit edildiği yapılar: 'ahdın günü (1-a/8), kâğıdın içinde (4-a/2), ümmetlerin kaydın (3-b/10), onların kaydın (5-a/8), çarhın işi (2-a/14), anın için (2-a/7), fâtımânın eli (1-b/12), fâtımânın ola (3-b/10) gibi yapılarıdır (2012:8). Fakat bu çalışmada ilgi hâli ekinin, teklik birinci şahıs ve çokluk birinci şahıs zamirlerine düz ünlülü olarak {+im} şeklinde eklenmesine rastlanmamıştır. Yani ek ben ve biz zamirlerine eklenirken, standart yapısı olan yuvarlak ünlülü biçimini korumuştur: *sen benim eksüklüğüme kalmağıl (3-a/2), bu uzak yola benim budur kutum (3a/14)* (2012:13-14). Doğan, çalışmasının eserin dil özelliklerini incelediği bölümünde, ilgi hâli ekindeki düz ünlülü kullanımın metnin geç dönem istinsahına bağlanamayacağına, zira EOT'nin ilk dönemlerinden beri ekin az da olsa düz ünlülü biçiminin de kullanıldığına dikkat çekmiştir (2012:8-9).

İlgi Hâli Eki ile İlgili Metindeki Veriler

Metnin genelinde ilgi hâli ekinin ünlüsü yuvarlak ünlülüdür: *anın* (انوك) izdiyâdına (10a/6), ol sebepten *olanın* (اولنك) (Ar. nun harfi ötreli yazılmış), *hağasının* (خطاسنك) (Ar. nun harfi ötreli yazılmış) tedârüki, *bizim* (بزم) (Ar. ze harfi ötreli yazılmış) *dağı* evvel. Burada sıralanan örnekler çoğaltılabilir. Aşağıda ekin standart dışı kullanımına örnekler verilmiştir.

İlgi hâli ekinin, incelenen nüshadaki düz ünlülü kullanımına örnekler: cemî' mâlların *anların* (انلريك) huşûlünde (2b/3-4), kim ol *yağların* (ياغلريك) cimâ' üzerine (6a/6-7), *bögreklerin* (بكركلريك) (Ar. ye harfi esreli yazılmış) hâli (24b/9), ol *kişilerin* (كشيلريك) tedbîri (39b/2), sâkin eder *anın*-üçündür (انكچؤندر) (Ar. nun harfi esreli yazılmış) kim (46a/2), *anların* (انلريك) gibi kişilere gerekdür (51a/11), bu *a'zânın* (اعضائيك) ıslâhına (54b/3), muğavvî *yağların* (ياغلريك) birisi (64b/8), *nergesin* (نركسك) şoğanın *dağı* (Ar. sin harfi esreli yazılmış) (65a/5), *bizim* (بزم) dedüğümüz (110a/7).

Metinde Tespit Edilen Verilerin Analizi

Yukarıda, metinde tespit edilen ekin düz ünlülü kullanımına dair on örnek incelendiğinde, ilgi hâli ekinin, ünlüyle biten iki örnekte {+nın}, ünsüzle biten yedi örnekte {+In} ve bir örnekte de {+im} şeklinde isimlere eklendiği görülmektedir. Metnin tam harekeli olmadığı, yer yer harekeli olduğu daha önce belirtilmişti. Bu örneklere bakıldığında zaman, bazı örneklerin harekeli (esreli) olmayan yerlerde *ye* harfi ile işaretlendiği; (anların, yağların, kişilerin, bizim), bazılarının ise hem *ye* harfi hem de *esre* ile işaretlendiği (bögreklerin) ve iki örnekte de sadece *esre* ile gösterildiği (anın-üçün, nergesin) görülmektedir. Yine örnekler incelendiğinde ilgi hâli ekinin bazı düz tabanlı kelimelere düz ünlülü olarak eklendiği görülmektedir (kişilerin, bizim, anın, onların, yağların).

SONUÇ

İlgi hâli ekinin, Eski Oğuz Türkçesindeki fonetik yapısı hakkındaki genel görüş; ekin ünlü ile biten isimlerden sonra {+nUŋ}, ünsüz ile biten isimlerden sonra ise {+Uŋ}, teklik ve çokluk birinci kişi zamirlerinden sonra {+üm} biçiminde ve daima yuvarlak ünlülü oldukları ve dudak uyumunu bozduklarıdır. Bunun yanı sıra ekin, teklik ve çokluk birinci şahıs zamirlerine eklenişinin {+üm} şeklinde olduğudur. Ancak EOT dönemine ait, *Müfredât-ı Mükellef* adlı eserde on örnekte ekin EOT'deki standart yapısından farklı olarak düz ünlülü şekilde isimlere eklendiği görülmektedir. Örnekler incelendiğinde, düz ünlülü yapıların müstensih hatası olamayacağı açıktır. Çünkü birden çok örnekte hareke ile, hareketin olmadığı yerlerde ise ek ünlüsü Arapça ye harfi ile gösterilmiştir. Yine bir başka EOT eseri olan *Hikâye-i Fâtıma* adlı eserde de ilgi hâli ekinin fonetik yapısının düz ünlülü olduğuna dair örneklerin tespit edilmesi, EOT'ye ait başka eserlerde de düz ünlülü kullanımların olabileceğini düşündürmektedir. Bazı araştırmacılar ekin düz ünlülü biçimine XVI. yüzyıldan itibaren rastlanıldığını belirtmiştir. Fakat incelenen bu eserden hem de *Hikâye-i Fâtıma*'dan yola çıkarak, ilgi hâli ekinin düz ünlülü biçimine XV. yüzyılda rastlandığı ifade edilebilir. Konunun tüm yönleriyle ve Eski Oğuz Türkçesinin, ilk dönem metinleri ağırlıklı olmak üzere çalışılması, ek hakkındaki genel görüşü değiştirebilir. Bu konudaki çalışmalarımızı devam ettiriyoruz.

KAYNAKÇA

- Bayat, A. H. (2006). *Osmanlı Devletinde Telif İlk Bahname Ali bin İshak'ın Bahnamesi [~1430]*, Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu, Volume I, Societies, cultures, sciences: a collection of articles, s. 643-662. İstanbul: IRCICA yayınları.
- Bayat, A. H. (2009). *Osmanlı Tıbbında Cinsellik ve Ali bin İshak'ın Bahnamesi [~1430]*. İzmir/Bornova: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Doğan, Ş. (2012). Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni “Hikâye-i Fâtıma” ve Dil Özellikleri. *Akademik Bakış Dergisi*, 32: 1-20.
- Doğan, Ş. (2013). Anadolu Türk Tıbbında Bahnameler ve Musa bin Mesud'un Bahname Tercümesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan*, 13:123-138.
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G., Boz E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- İhsanoğlu E. (ed.) (2008). *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi* (Haz. İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA).
- Karayaman M. (2006). Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın Hayatı ve Eserleri, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2: 275-292.
- Kartallıoğlu, Y. (2011). Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sev, G. (2007). *Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Türk V., Doğan, Ş., Şerifoğlu Y. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- İnternet Kaynağı**
<http://www.ttk.gov.tr/guncel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (7.3.2017)

KISALTMALAR

Ar.: Arapça

bk.: Bakınız

EOT: Eski Oğuz Tũrkęesi

vd.: Ve diğerleri

HAKASYA'DAKİ KUTSAL KAYA İDOLLER BAĞLAMINDA “ULUG HURTUYAH TAS” İLE İLGİLİ İNANÇSAL PRATİKLER

*Religious Practices About “Ulug Hurtuyah Tas” in the Context of Sacred Stone Idols of
Khakassia*

NÜKHET OKUTAN

Hacettepe Üniversitesi

Öz: Hakas steplerinde binlerce yıldır açıkça insan formuna sahip olmalarıyla dikkatleri çeken çeşitli dikili taşlar bulunmaktadır. Bu insan biçimli kaya idoller, taşın Hakaslar arasında sonsuzluk ve dayanıklılık sembolü olarak kabul görmesinin de etkisiyle, halkın inanç dünyasında ibadet nesneleri olarak ayrı bir yer edinmiştir. Yalnızca Güney Sibirya'ya özgü olan Okunev arkeolojik kültürüne ait bu idollerden biri de Türkiye Türkçesinde Ulu İhtiyar Kadın Taş anlamına gelen Ulug Hurtuyah Tas'tır. Erken Bronz Çağında dikilmiş olan bu idol, günümüzde yalnız Hakaslar tarafından değil, bölgede yaşayan Ruslar tarafından da ibadet ve saygı nesnesi olarak görülmektedir. Hurtuyah Tas'a genellikle çocuk sahibi olma, çeşitli hastalıklar karşısında şifa bulma gibi konular-da başvurulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hakasya, Okunev, Kamlık, kaya idol, kurban.

Abstract: Thousands of years various anthropomorphic standing stones which capture attention by their distinctiveness exist in Khakass steppes. These anthropomorphic stone idols have gained a specific ground in people's beliefs as the objects of worship on account of the commonly-held sense about stones' being the symbol of eternity and solidity among Khakass tribes. One of the idols which belong to the archeological culture of Okunev that is unique to South Siberia is “Ulug Hurtuyah Tas”. In Turkish Ulug Hurtuyah Tas means “The Great Old Woman Stone”. This idol which had been standing in the Early Bronze Age has gained acceptance as an object of worship and homage among not only Khakass people but also Russians who live in that area at the present day. Local people invoke Hurtuyah's mercy generally to have offsprings or to recover from various diseases.

Key words: Khakassia, Okunev, Shamanism, stone idol, sacrifice.

Hakas bozkırlarında binlerce yıldır bazıları açıkça insan formunda, bazıları da biçimsiz görünen ve kurganların çevresinde ya da mezarlarla hiçbir bağlantısı olmayan yerlerde rastlanmış çeşitli dikili taşlar bulunmaktadır. Yalnızca Güney Sibirya'da değil, diğer Türk halklarının da yaşadıkları geniş coğrafyanın farklı bölgelerinde bulunmuş olan pek çok gezgin, genel olarak Türklerin mezar taşlarına önem verdiklerinden ve öldürdükleri düşman sayısı kadar balbal diktiklerinden, bazı taşlara kutsiyet atfettiklerinden bahsetmektedir. Aynı şekilde XIII. yüzyılda Wilhelm Rubruk da, Moğolistan'daki Tatarların putlar (idoller) yaptıklarını söyler (Banzarov 1891: 7). Fakat Hakaslar arasında taşların “sonsuzluk, güç ve dayanıklılık sembolü” (Burnakov, Tsidenova 2014: 258) olarak kabul görmelerinin de etkisiyle, halkın inanç dünyasında ibadet nesneleri olarak ayrı bir yere sahip olan, yalnızca Güney Sibirya'ya özgü bu farklı idollerden ilk olarak XVIII. yüzyılda Daniel Gottlieb Messerschmidt günlüğünde bahsetmiştir. Daha sonraları ise pek

çok Sovyet bilim adamı da bu idoller ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu noktada Elga Borisovna Vadetskaya'nın (1981) aşağıdaki ifadelerine değinmek yerinde olacaktır:

Kötü hava şartları ve zaman sebebiyle fazlasıyla tahrip olmuş olan bu heykeller, XVIII-XIX. yüzyıllarda bile yerliler arasında hala korku ve saygı uyandırmaktadır. Hakaslar bu taşlara putlar, idoller, ihtiyarlar, kızlar, şeytanlar gibi adlar vermektedirler. Onlar bu taş heykellerin nasıl ortaya çıktığını bilmeseler de önlerinde eğiliyorlar, onlara kurbanlar sunuyorlar, heykellerin dibine yemek bırakıyorlar, bu *nine*'lerin ağızlarına smetana (ekşi krema), yağ ve hayvan kanı sürüyorlardı (s. 61).

Vadetskaya'nın bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere, taş heykeller karşısında bölgeye özgü bir tapınım söz konusudur. XX. yüzyılın başlarında, Evgeni Konstantinoviç Yakovlev de, ibadet nesnelere arasında yerlilerin büyük saygı gösterdikleri insan formundaki kaya idolleri göstermiştir. (Yakovlev 1900: 111-112). Antropomorfik özellikleriyle ön plana çıkan bu kült nesnelere yerlilerin hayatlarındaki derin etkisi, Hakas topraklarındaki yer adlarında da görülebilmektedir: *Uş His Tag*, “Üç Kız Dağı” (gora treh dev); *His Közee*, “Kız Taşı” (kamennoe izvayanie deviçye); *His Obaa* “Kız Kaya” (kamennaya deva); *Ool Haya*, “Oğul Kaya” (paren skala); *Çiti His*, “Yedi Kız” (sem dev); *Ham Tag*, “Kam Dağı” (gora şaman) vb. (Vasilyeva 2008: 93-95). Orta Yenisey vadisindeki bu görkemli anıtlar, adını bugünkü Abakan civarındaki “Okunev” (Esin, Gorbatov 2011: 2) *ulus*'unun yakınında gerçekleştirilen kazılardan alan Okunev arkeolojik kültüründen (M.Ö. II. binyıl) başlayarak farklı dönemlere tarihlendirilmiştir ve çeşitli adlara sahip olmuştur. Fakat binlerce yıllık bu kültürel mirasın son temsilcileri olan günümüz Hakasları, bu dikili taşlara genel olarak *iney tas*, yani “taş nine” (Butanayev 2002: 193) adını vermişlerdir. İdollerin yaşı düşünüldüğünde ve 4000 yıl gibi bir süreyle yüz yüze gelindiğinde, Hakasların soydaşlarından farklı inançsal gelenekler doğrultusunda ilerledikleri görülecektir. Peki, yerli halkın dikili taşlar konusundaki bu hassasiyetinin tek sebebi, taşların yalnızca ebediyet ve kudret simgesi olarak görülmesi midir?

Hakas folkloruna göre bu taşların çoğu, yüce yaratıcılar olan *çayaan*'ların kararıyla taş dönüşmüş olan bahadırlar, şamanlar ya da önde gelen figürlerdir ve hepsi de Hakasların kadim ataları olarak kabul edilir (Burnakov, Tsidenova 2014: 259). Katanov da idollerle ilgili bu noktaya özellikle değinir ve şöyle der: “Minusinsk Tatarları, onlara saygı gösterirler, sanki onlar kutsal atalarıymış gibi onların ağızlarına kaymak ve yağ sürerler” (Katanov 2004: 125). Çayaanların, ata kabul edilen bu kişileri taşla dönüştürmeleri ise destanlarda da karşımıza çıktığı üzere genellikle bir yasağın çiğnenmesi sonucu gerçekleşmektedir: “*Añnap-hustap parğannañ, çayannar çaratpaan çirge sıgıp, adı pozinañ tas polıp, adañar am daa anda turça.*” Avlanmaya gittiğinde ilahların izin vermediği yere çıktığında atı kendisiyle taş olan Atanız hala orada durur (Yılmaz Killi 2013: 66-67). Ayrıca, ruhları gökteki yıldızlara ya da yer üstündeki dağ iyelerine dönüşmüş ve taşlara hapsolmuş olan mitolojik Hongoray¹ bahadırları sebebiyle bu taşlar yalnızca *iney tas* olarak değil, *alıp közee* yani “alp, yiğit taşlar” olarak da adlandırılmaktadır (Butanayev 2003: 192). Yerli halkın dikili taşlar konusundaki hassasiyetinin sebebiyle ilgili soruya dönülecek olursa, atalarına hürmet etme konusunda oldukça titiz olan Hakaslar, kendilerini tam olarak bu nedenle kaya idollerin önünden ya da civarından geçerken durup şarap saçısı yapmakla, onları yağ ile beslemekle ve etraflarında saat yönünde üç kez dönerek ibadet etmekle yükümlü kılmışlardır. İdollerin yanından geçerken onlara saygı göstermemek yerliler tarafından oldukça sakıncalı kabul edilir; çünkü heykellerin iyelerinin, yani ata ruhlarının kızacağına ve kendilerinden mutlaka intikam alacağına inanırlar. Hakasların dikkat ettiği saygı göstergesi işaretlerin başında, idollerin yanında yüksek sesle konuşmamak, bağırılmamak ve özellikle de onlara zarar vermemek, dikilmiş oldukları toprağı kazmamak gelmektedir. Ataların isteklerini yerine getiren, eski geleneklere uyan

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Butanayev V. Y., Hudyakov Y. S. (2000). İstoriya yeniseyskih kyrgyzov. Abakan: İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova.

inançlı kişilerin ise mutlulukla ödüllendirileceğine inanmaktadırlar (Butanayev 2002: 193). Ayrıca bu ibadetlerin yerine getirilmesi sonucu dileklerinin kabul olacağına, hastalıklar karşısında arzuladıkları şifaya ulaşacaklarına da itimatları tamdır. Bu sebeple kutsal idollerle dalga geçilmesi ya da onların insan elinden çıkma olduklarına dair cümleler sarf edilmesi de yerli halkın kesinlikle hoş karşılamadığı davranışlar arasındadır (Burnakov, Tsidenova 2014: 259).

Ata ruhlarına yüksek koruyuculuk vasıfları atfeden ve onlardan çok çeşitli konularda yardım isteyen Hakasların, yine tanrılaşmış atalarının tasvirleri olarak gördükleri kaya idollere, özellikle şifa dağıtma gücü gibi sıra dışı özellikler yüklemeleri de çok doğal bir mantıksal bağ yardımıyla oluşmuş olsa gerektir. Taş heykellerin iyileştirici kudrete sahip olduğu düşüncesinin yerli Hakaslar için oldukça eski bir inanış olduğu destanlarda yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır:

<i>Hızıl hayanınñ ortı oliında</i>	Kızıl kayanın orta vadisinde
<i>Hıs somı hızıl tas turça.</i>	Kız sureti kızıl taş duruyor.
<i>On imcegeneñ tirig suğ ahçadadır,</i>	Sağ memesinden yaşam suyu akmaktadır,
<i>Sol imcegeneñ möñi suğ tamcılap turadır.</i>	Sol memesinden bengi su akmaktadır.
<i>Hızıl tas hıs kıziniñ köksinde</i>	Kızıl taş kız kişinin göğsünde
<i>Pidirelip pazıl parğan:</i>	Pürtüklü bir biçimde [şöyle] yazılmış:
<i>“Möñi suğnañ tirig suğ</i>	“Bengi su ile yaşam suyu
<i>Ölgen-çathannı tirgisçeñ.”</i>	Ölmüş kalmışı diriltir” (Yılmaz Killi: 2013: 198-199)

Hakaslarda olduğu gibi onların komşuları olan Tıvaların halk masallarında da *közhee dazhi* yani “anıt taşı,” ölen kişinin ruhunu barındıran yer ve eski toprağa verme törenleri ile alakalı eski inanışlara dayandırılarak kutsal ve olağanüstü niteliklerle donanmış olarak gösterilmektedir. Bu durum ise, Güney Sibirya Türklerinin, söz konusu taşlarla ilgili ortak bir algıya sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Örneğin, Tıva masallarında kahraman, anıt taşın çevresinde döndüğünde kılık değiştirebilmekte ya da taşın yanına konan kuşların konuşmalarını anlayabilmektedir (Samdan 2003: 59).

Hakas topraklarında Okunevlerden kalan bu idollerin neden yapıldıkları ve bu taşları diken insanların esas olarak kimlere tapındıklarına dair tartışmalar sürmektedir. Kesin olansa, bu heykellerin birer mezar taşı niteliği taşımadıklarıdır. Bu putların eski dönemlerde kutsal mekânlara ya da tapınaklara yerleştirilmiş oldukları ve içlerinden bazılarının, kendilerinden daha geç dönemde yapılmış olan kurganlarda bulunmalarının da, mezarların inşası sırasında buldukları bölgelerden taşınıp getirilmiş olmalarından başka bir sebep taşımadığı artık bilim çevrelerince kabul edilmektedir. Zaten bu figürlere özel olarak tapınıldığı ve onlar için kurbanlar sunulduğu arkeolojik kazılarla kanıtlanmış durumdadır. Heykellerin pek çoğunun önünde açıkça kurban kalıntısı kemikler ve koyun kafatası olan çukurlar bulunmuştur (Vadetskaya 1981: 70). Yenisey valilerinden Stepanov’un, XIX. yüzyıldaki sözleri de bu durumu destekler görünmektedir: “Kızlar, balballar, ihtiyarlar gibi adlarla bilinen bu kaba heykeller, mezar heykelleri ya da mezar taşı olarak dikilmemişlerdi; putperest Tatarlar için sığırları vahşi hayvanlardan koruyan azizler, tapınılacak idoller olarak yapılmışlardı” (1835: 129.).

Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, söz konusu Okunev dönemi heykellerinin neredeyse tamamı, belirgin göğüsler, şişkin bir karın, küpeler, süslü yüksek şapkalar ve göğüslüklerle adeta özel bir kostüm içinde tasvir edilmiş kadın görüntüsünü yansıtmaktadır (Vadetskaya 1981: 70). Kızlasov (1986) da, Okunevlerdeki bu dikili taşlarla ilgili kültürün temelinde, ağırlıklı olarak kadın figürleri bulunması sebebiyle bir yüce tanrıça kültü olabileceğini ileri sürmektedir (s. 287). Burada dikkate değer bir başka nokta da, Hakas

geleneklerine göre, eskiden kadınların düğünden önce kızları için *poğo* adı verilen ve üzerine boncuk, deniz kabuğu gibi çeşitli nesnelerin dikilmesiyle zenginleştirilip geleneksel kıyafetin üzerine giyilen bir çeşit göğüs aksesuarı hazırlamalarıdır. Hakas kahramanlık destanlarındaki eski şiirler arasında da gelin kıyafetinin şöyle bir tarifine rastlanmaktadır: “*Altinnañ itken poğozı ayğa çastal turadır, kümüsteñ itken poğozı küñge sustal turadır*” (Altından yapılan poğo’su ay gibi parlıyor, gümüşten yapılan poğo’su gün gibi ışılıyor), (Butanayev 1996: 100). Okunev dönemi taş ninelerinin göğüs kısımlarında da *poğo*’ya benzer süslü tasvirlerin bulunması, Hakasların bu mirasın gerçek sahipleri olduklarının kanıtı niteliğindedir (Butanayev 1996: 101).

Hakas steplerinin binlerce yıllık bu taş tanrıları, zamanla buldukları yerlerden alınıp Rusya’nın çeşitli müzelerine taşınmıştır. Koruma altına alınan bu idollerden ve üzerinde petroglifler bulunan anıtlardan yaklaşık 100 kadarı ise 2015 yılına dek Hakasya L. R. Kızlasov Milli Tarih Müzesinin binasında sergilenmekteydi. Müze bu eser sayısı, Okunev kültürünün tanıtılması bakımından Rusya’daki tüm müzelerden daha kapsamlı bir koleksiyona sahipti. Heykellerin çoğu, ortasında en ünlü idollerin muhafaza edildiği bir stelleriumun bulunduğu “Eski Hakasya’nın Sanatı” adlı ayrı bir salonda bulunuyordu. Bu özel koleksiyonun oluşturulması ise, müzede 1943 - 1970 yılları arasında çalışmış olan arkeolog A.N. Lipskiy tarafından gerçekleştirilmişti (Gotlib 2015: 52-61). 2015 yılının eylül ayında ise ulusal müze ve kültür merkezi ana birimi adıyla, bazıları 4,5 tondan daha ağır olan tam 93 kaya idolün sergileneceği yeni bir bina hizmete girmiş ve müze görevlileri ile uzmanlar gözetiminde Okunev dönemi idolleri yeni salonlarına taşınmıştır.² Bozkırın taş tanrıları, artık tüm dünyadan araştırmacıların, gezginlerin ve öğrencilerin çok daha kolay ulaşabileceği bir yerde durmakta ve gizemlerini çözecek kişileri binlerce yıllık sessizliklerini bozmadan beklemektedirler.

Okunev dönemi kaya idollerinin genel olarak kadın figürünü yansıtmaları sebebiyle *iney tas*’lar, yani taş nineler olarak adlandırıldıklarından yukarıda bahsedilmiştir. 4000 yıl önce Erken Bronz Çağı’nda dikilmiş olan ve günümüzde yalnız Hakaslar tarafından değil, bölgede yaşayan yerli Ruslar tarafından da ibadet nesnesi olarak görülen ve yardım için kendisine başvurulmuş taş ninelerin en ünlüsü şüphesiz, ulu ihtiyar taş anlamına gelen *Ulug Hurtuyah Tas*’tır. İdolün kaba bir şekilde oyulmuş yüzü, binlerce yılın tahrip edici gücüne rağmen hala oldukça belirgindir. Karnı ve göğüsleri gösteren çıkıntılar da net bir şekilde görülmektedir. Ulug Hurtuyah Tas, Askiz köyü yakınlarındaki kurganlardan birinde bulunmuş olduğu için “Askiz ninesi” olarak da adlandırılmaktadır (Vadetskaya 1981: 61).

XVIII. yüzyılda bölge ile ilgili detaylı bilgi sağlaması amacıyla Çar I. Petro tarafından Hakas topraklarına yollanan ve burada yerel nüfusun birtakım kaya idollere tapındığını fark eden Daniel Gottlieb Messerschmidt, bölgeye özgü bu putlar ve onlar çevresindeki ibadetler ile ilgili gördüklerini derhal günlüğüne geçirir (Esin, Gorbatov 2011: 8). 18 Ağustos 1722 tarihini düştüğü sayfada da, söz konusu Hurtuyah heykelinin gri kumtaşından yapıldığını ve yere belli bir açıyla dikilmiş olduğunu yazar. Ayrıca Tatar ve Kalmık kadınlarının bugün de taşıdıkları gibi, heykelin arkasında uzanan kalın saç örgüsünün görülebildiğini söyler. Messerschmidt yerli Tatarların bu kaya idol için gerçekleştirdikleri ibadeti de izlemiş ve günlüğüne şöyle aktarmıştır:

Pagan Beltir Tatarları (Hakaslar) atlarından inip hürmetle eğiliyorlar ve her biri heykelin etrafında üç kez dönüyor, bu ritüelden sonra yemeklerinin birazını, yemesi için heykelin dibine koyarak sunuyorlar. Atalarından duyduklarına göre Kurtuyak heykeli bir zamanlar soylu bir kadınmış; fakat Kayra Han yani yüce tanrı onu taş çevirmiş (1962: 300).

² Bkz. (<http://gazeta19.ru/news/33198> (03.09.2015)).

Messerschmidt'in aktardığı bu ibadet geleneği, dönemin gazetelerinden de anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılda da değişmemiştir:

Ava giden ya da oradan geçmekte olan yerliler, taş ihtiyara eğilerek yaklaşır süt ya da ayran saçısı yapıyorlar ve putun kabaca oyulmuş çıkıntılı yüzündeki büyük bir delikten oluşan ağzına öyle bir coşkuyla yağ ve *smetana* (ekşi krema) sürüyorlar ki, doyumsuz ihtiyarın ağzı bu çeşitli maddelerin yağ katmanlarından kararmış durumdadır (*Yeniseyskie gubernskie vedomosti*, 1859, No.24'ten aktaran Vadetskaya 1981: 61).

Messerschmidt'ten bir asır sonra, yine XIX. yüzyılda Klements de, Tatarlar arasında seyahat etmiş ve bu gezisi sırasında yanına yerli bir rehber olarak Hurtuyah Tas'ın huzuruna çıkmıştır. Şüphesiz Hakasların bozkırdaki binlerce yıllık taşlara atfettikleri olağanüstü niteliklerde, Klements'in betimlediği büyülü manzaranın da payı vardır: “Gölgelerin hızla ilerlediği, uzadığı ve büküldüğü günün son ışıklarında heykelin rengi her geçen dakika değişiyor; pembe, mora ve maviye dönüşüyor, putun çukurlarındaki gölgeler gittikçe koyulaşıyor, kararıyor ve büyüyor. Sanki bu çukurların her birinde gizemli bir hayatın izleri yatıyor” (Klements 1884: 9).

Klements, bu özel betimlemeleri defterine yazmadan önce elbette Hurtuyah heykeline daha yakından bakmak istediğini söylemiştir; fakat rehber, idolü Ruslara göstermenin yasak olduğunu, aksi takdirde başlarına bir bela geleceğini söyleyerek bu isteğe şiddetle karşı çıkar. Klements, “Korkma, hiçbir şey olmayacak. Sadece gidip bakacağız. Bir şeyler yazıyorum,” der; fakat yerli rehberin cevabı aşağıdaki gibi olmuştur:

Hayır, *sana* bir şey olmayacak çünkü sen Russun. Senin inancın farklı, bizim inancımız farklı. Dinle, sana bir olay anlatayım. Bir gün iki Tatar, İney-tas'ın yakınlarından geçiyorlarmış. Biri, ‘şu İney-tas da ne ki? Sadece bir kaya,’ diye dalga geçmiş. Diğeri onu ikna etmeye çalışsa da dalga geçen Tatar daha sesli gülmeye başlamış ve sonunda o kadar sapıtmış ki, yerden bir taş alıp İney-tas'a fırlatmış. Sonra ne olmuş dersin? İkisinin atı da yok olmuş, eve yayan dönmüşler. Bu hep böyledir, eğer İney-tas kızarsa hayvanlar yok olur yani ölürler. Biz Tatarlar, hayvanlar yok olmaya başladığında biliriz ki İney-tas onları kendi sürüsüne katmıştır. Madem öyle, gidip bakalım, eğer döndüğümüzde hayvanlar yerinde olursa bir şey yok demektir (Klements 1884: 9).

Rehber, Hurtuyah heykeli ile ilgili kendisini bu şekilde uyardığı Klements'e daha sonra Hakaslar tarafından idol karşısında gerçekleştirilen özel ritüelleri de anlatır:

Her yıl Petro gününden sonra buraya geliriz. Büyük bir bayram olur. Üç dört şaman toplanır. Önce şarap içeriz ve İney-tas'a da içiririz. Sonra şamanlar ayin yaparlar. Koyun, inek ve atlar kesilir. Her hayvanın etinden bir parçayı ateşe atarız, bu İney-tas içindir, kalanını da biz kendimiz yeriz (Klements 1884: 9).

Kaynaklar ışığında, XIX. yüzyılda dahi devam ettiği anlaşılan Hurtuyah Tas için kurban kesme geleneğinin kökleri, idolün yerden ilk kez yükseltilmiş olduğu binlerce yıl öncesine uzanıyor olmalıdır. Nitekim bölgede gerçekleştirilen kazılar, taşın dikilmesi için kazılmış olan ilk çukurun dibinde kurban edilen hayvanların parçalarını ortaya çıkarmıştır. Bunun dışında, yüzü doğuya bakacak şekilde dikilmiş olan idolün güney kısmında başka bir kurban çukuru daha bulunmuştur (Esin, Gorbatoev 2011: 2).

Hurtuyah Tas'ın ortaya çıkmasını konu alan pek çok efsane vardır. En çok anlatılanlardan biri ise Hara Tas'ın ihtiyar karısı ile ilgili olandır. Anlatılana göre, Kim nehrinin yukarısında, Hantigir nehrinin ağzında *Hara Tas* (Kara Taş) adlı bir ihtiyar yaşarmış. Bir gün Kim nehrinin yukarı tarafından Moğol askerlerinin geldiğini gören ve onların savaş dışında bir şey için gelmeyeceğini gayet iyi bilen Hara Tas, buz tutmuş nehirde bir delik açmış. Moğol askerlerinin tamamı, ihtiyarın tuzak kurduğu bu yere vardıklarında suya düşerek ölmüşler. Onların bu halini gören Hara Tas, taşa dönüşünceye

kadar gülüp közee taşı olmuş (Çirim Tamurları 1982: 3). Bugün Hakas dilinde, “kizi hıyalına külbe,” (Maynagaşeva 2014: 33) (kişilerin başına gelen kötü olaylara gülme) şeklinde bir atasözü bulunması da adeta hikâyedeki Hara Tas’ın ceza olarak taşın dönüşmesini açıklar niteliktedir. İhtiyarın taşın dönüştüğü yerin, Hakaslar tarafından *Haratas* (günümüzde Sayanogorsk) olarak adlandırılmış olduğu da bu öyküyle ilgili bilinenler arasındadır (Butanayev, Butanayeva 2007: 72).

Hikâyenin devamında, kocasının taşın dönüştüğünü gören yaşlı kadının başına gelenler anlatılmaktadır. Tabii olarak çok korkmuş olan kadın, yanındaki çocuklarıyla birlikte oradan kaçmak ister. Kaçarken kullandıkları, *Hızıl Haya* (Kızıl Kaya) dağındaki yol ise bugün hala görülebilmektedir ve ihtiyar kadının anısına *Hurtuyah Çolu* (ihtiyar kadının yolu) olarak adlandırılmıştır. Yolun devamında Abakan nehrini geçerken kızıyla tartışan yaşlı kadın, küçük oğlunu suya düşürür. Hikâyeye göre çocuğun suya düştüğü yerde Abakan nehri bugün bile coşkun akmaktadır. Çocuğunu kaybeden kadın, kızına çok sinirlenir ve ona sopayla vurur. Buna çok üzülen kızı da ağlayarak oradaki *Kök Haya* (Mavi Kaya) dağına doğru kaçar. Vardığı yerde o kadar çok ağlar ki, o da babasının kaderini paylaşır, *Hıs Közee* adlı taşın dönüşür. O vakitten sonra hem kocasını, hem de çocuklarını kaybetmiş olan yaşlı kadın üzüntü içinde Hamhazı nehrine varır. Burada yüzünü doğuya dönerek yere oturur ve şu sözleri söyler: “*Alni çanuma ah mal püt halzın, kisti çanuma aınnañ hus püt halzın!*” (Önümde sürüler, arkamda av hayvanları çoğalsın). Bu sözleri söyledikten sonra ise *Hurtuyah Tas* adlı taşın dönüşür. O günden sonra bölgede hayvanlar sayılamayacak kadar artmış diye anlatırlar (Çirim Tamurları 1982: 3).

Hakas steplerindeki kaya idollerin genel görünüşleri ve haklarında yerliler arasında kuşaktan kuşağa yayılan efsaneler bağlamında Hurtuyah heykeli ile ilgili dinî pratikler incelenecek olursa, ağırlıklı olarak çocuk sahibi olmak isteyen kadınların taşın nineyi ziyaret ederek ondan yardım istemeleri anlaşılabilir bir durumdur. Butanayev’in, steplerdeki kadın figürlerinin Türklerdeki Umay’a tekabül eden bir bereket tanrıçası figürünü oluşturuyor olabileceğine dair fikirleri de halk arasında uygulanagelen bu ibadetleri desteklemektedir (Butanayev 1984: 98). Çocuk sahibi olmak isteyip de olamayan kadınların Askiz ninesine yönelttiği dualardan biri aşağıdaki gibidir:

*Geniş yolun kenarında
Büyük nehrin koyağında
Durur tüm kadınların hanı ve hükümdarı
Hurtuyah Tas, ninem.
Abakan vadisinde
Senden daha yaşlı kişi,
Senden daha yaşlı han yoktur.
Eğer elimi kaldırırsam,
İzin ver sana saçı olsun,
Eğer sana kucak açarsam,
Bırak sana kurban sunayım.
Ak bir koyun kestim,
Getirdim sana,

Yağlı etle besliyorum seni.
Afiyetle ye bu yağı ve eti.
Benim sunduklarım sana yarasın.
Burnun ve ağzın yağın bulansın,
Ağzın dilin yağ ve etle beslensin.
Yer üstünde tüm canlıların meyvesi var,
Yavruları var.
Vahşi hayvanların ve kuşların da yavruları var,
Sığırların da yavruları var,
Böceklerin de yavruları var.*

*İnsanların da yavruları var.
Benimse ne yazık, çocuktan yana şansım yok,
Benim meyvem yok, çocuğum yok.*

*Yer üstündeki canlılar,
Çocuklarından fayda görmeseler bile,
Gelecek kuşakların aşkına yaşarlar.
Döl yoksa, çocuk yoksa,
Bu yaratıklar yaşamıyor demektir.
Yaşlı ninem, sana yalvarıyorum,
Gözyaşlarına boğulmuş bana, şu kısır kadına
Çocuk ver.
Çünkü dölüm yoksa, çocuğum yoksa,
Bana da yaşamak yoktur bu dünyada*

(Burnakov 2013: 127; Aktaran: Okutan 2016: 162-164).

3,02 metre uzunluğunda ve 2,6 ton ağırlığında olan Askiz ninesi, 1954 yılında arkeolog Albert Nikolaeviç Lipskiy tarafından Abakan müzesine taşınmıştır. Ancak çocuk sahibi olmak isteyen Hakas kadınları, ihtiyarı “ziyaret etmeye ve beslemeye” (Vadetskaya 1981: 62) tıpkı günümüzde olduğu gibi devam etmişlerdir. Lipskiy, Hurtuyah Tas’a tapınmak ve ondan isteklerde bulunmak için bu kez müzeye gelmeye başlayan insanlardan bahsederken bir anısını anlatır. Bir gün genç bir Hakas kadınının, elinde mayalanmış kısırak sütünden yapılan ve alkollü bir içki olan *araka* dolu bir kâse ile Hurtuyah heykelinin önünde durduğunu ve idolün ağzına bu içkiden sürerken bir şeyler fısıldadığını görür. Genç kadının duası bittiğinde Lipskiy onu ve yanındaki yaşlı kadını müze binasına davet eder ve orada yoğun ısrarlar sonucu yaşlı kadını konuşturmayı başarır. Kadın, gelininin 10 yıldır evli olduğunu; fakat çocuk sahibi olamadığını, Hurtuyah Tas’ın Abakan’a getirildiğini duyunca da çare için hemen buraya geldiklerini açıklar. Lipskiy ayrıca genç kadının Hurtuyah Tas’a ettiği duayı da sormuş ve kaydetmiştir:

*Bizim ak taş anamız,
Tüm hayvanların yavruları var,
Tüm kuşların yavruları var,
Tüm balıkların yavruları var,
Tüm insanların yavruları var,
Yalnız benim yavrum yok,
Yardım et, ben de ana olayım*

(Esin, Gorbatov 2011: 13).

Eskiden kız kaçırmaya niyetlenen erkekler de yardımını istemek için Hakas tanrıçası Hurtuyah Tas’ı ziyaret ederlerdi. N. S. Teneşev, çocuk sahibi olmak isteyen kadınların dualarını derlediği gibi kız kaçırma öncesinde erkeklerin ettikleri duayı da bizzat kayda geçirmeyi başarmıştır. 1900’lü yıllarda Perevoznaya ulusundan Çigoy Sandikov’un akrabalarıyla birlikte komşu ulus Beltirlere kız kaçırma amacıyla yola çıkmadan önce “yollarını açık etmesi için” Hurtuyah Tas’ın huzurunda ettiği dua aşağıdadır:

*Büyük nehrin vadisinde
Geniş yolun kenarında duran
Yiğit Tas İney (taş nine)!
Abakan nehri vadisinde
Senden daha yaşlı kimse yoktur.
Eğer elimi kaldırırsam,
İzin ver sana saçı olsun,
Eğer sana kucak açarsam,
Bırak sana kurban sunayım.
Bu ekmeğin (yemeğin) tepesini*

*Sana hediye olarak getirdim,
Dudak bükme, al (biraz daha şarap sunuyor),
Sana yağlı boynuz sunuyorum,
Durma, al.
Küçümseme, kızma,
Sana sunduklarımızı ye, iç!
Onun için yollara düştüğümüz kişiyi
Getirmemize yardım et*

(Burnakov 2013: 127-128; Aktaran: Okutan 2016: 165).

Hakas erkekleri kız kaçırmadan önce olduğu gibi, Rusların atlarını kaçıırken de Askiz ninesinin yardımını ve kutsamasını istiyorlardı. Baza köyünden *Muhlay* adındaki ünlü bir at hırsızının işe koyulmadan önce Hurtuyah Tas'a ettiği dua şöyledir:

*Sen geniş yolların bekçisi
Herkesten yaşlısın Tas İney (taş nine)!
Eğer elimi kaldırırsam,
İzin ver sana saçı olsun,
Eğer sana kucak açarsam,
Bırak sana kurban sunayım.
Seni beyaz yağ ile besliyorum,
Önümdeki yolu açık et
Arkamdaki yolu dönüşümüze dek zincirlerle tut.
Eğer kırat sürüsü kaçırsak
Bırak kızıl ibikli horozlar bağırmasın
Ki kırmızı gözlü Ruslar uyanmasın.
Eğer biz bir kara aygır sürüsü kaçırsak,
Bırak kara ibikli horozlar bağırmasın
Ki yeşil gözlü Ruslar uyanmasın*

(Burnakov 2013: 128; Aktaran: Okutan 2016: 166).

Bunların dışında eskiden ava çıkacak olan avcılar da taş nineyi ziyaret ederler, kaya idolü şarap ve yağ ile besleyerek avın iyi geçmesi için yardım isterlerdi. Hurtuyah Tas'ın kendisine saygısızlık yapanlara öfkesini özellikle sürülerdeki hayvanları alarak göstermesi ya da kendisine sunulan hediyelerden tatmin olması durumunda avcılara av hayvanları konusunda yardım etmesi ve hatta Rusların atlarını kaçırmak isteyen hırsızların işlerini kolaylaştırmak için horozları susturması dikkate değer bir noktadır. Kaya idolle ilgili bu inanışın temelinde ise, Askiz ninesinin insanlar üzerinde hükmü olduğu gibi, onun "hayvan ruhlarının da efendisi" (Esin, Gorbatoev 2011: 8) olarak görülmesi yatar. Hurtuyah'a yalnızca çocuk sahibi olmak konusunda başvurulmaması, onun Hakasların inanç dünyasında ne kadar güçlü bir figür olduğunun kanıtı niteliğindedir. N. S. Teneşev, av öncesi yapılan bir ayın esnasında söylenen aşağıdaki duayı, 1925-26 yıllarında ritüeli uygulayan ve bölgede tanınmakta olan avcı E. A. Sırğaşev'den derlemiştir:

*Sen geniş yolların bekçisisin,
Tüm insanlardan yaşlısın,
Ninem Tas İney.
Abakan nehri vadisinde
Senden yaşlı kimse yoktur.
Eğer elimi kaldırırsam,
İzin ver sana saçı olsun,
Eğer sana kucak açarsam,
Bırak sana kurban sunayım.
Seni ak yağ ile besliyoruz,
İzin ver karnını doyursun.
Önümüzdeki yolu açık et
Ardımızdaki yolu kolla dönüşümüze dek.*

*Zor ve yorucu yolumuzu kolay kıl.
Avin kuşun ayağını ve kanadını tutmaz et*
(Burnakov 2013: 128; Aktaran: Okutan 2016: 167).

SONUÇ

Milattan önceki dönemlerden beri pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapmış olan Güney Sibirya toprakları, tarihî kaynaklar sayesinde adlarını bildiğimiz en eski Türk halklarından olan Yenisey Kırgızlarının da yurdu olmuştur. IX. yüzyılda kendi devletlerini kurmuş olan bu eski Kırgızların torunları Hakas Türkleri ise, atalarının günümüzde Rusya Federasyonu'nun sınırları içerisinde bulunan kadim topraklarında ilan ettikleri Hakas Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar.

Ancak Hakaslar yalnız Türk dilli eski Kırgızları değil, kendilerinden çok daha erken devirlerden, Bronz Çağından başlayarak söz konusu bölgede yaşamış olan halkları da ataları olarak benimsemiş ve onların bugünkü Minusinsk steplerine bırakmış oldukları dikili taşlar, kaya idoller, kurganlar gibi binlerce yıllık eserlerini ve yapılarını, geleneksel Hakas Kamlık inancı içinde eriterek bu inanca özgü kült nesnelere haline getirmişlerdir. Özellikle M. Ö. II. binyılın başlarında söz konusu bölgede yaşamış olan Okunevlerden kalan ve dünyada bir eşi daha bulunmayan kaya idoller ile ilgili uygulamalar, Hakasları soydaşları olan diğer Türk halklarından inançsal bağlamda farklı kılan bir zenginlik olmuştur. Böylesi eşsiz bir kültürel mirasın temsilcisi olmanın, Hakas halkını oldukça girift bir dinî yapı oluşturmaya yönelttiğini söylemek de pekâlâ mümkündür.

XVIII. yüzyıldan itibaren kimi zaman ağır, kimi zaman da hafif asimilasyon politikalarına maruz kalmış olan Hakaslar, nüfus bakımından gün geçtikte erimekte, azalmaktadırlar. Hakas Cumhuriyeti'nde çoğunluğu Rusların oluşturmasının bu durumu hızlandırdığını söylemek mümkündür. Tüm bunlara rağmen Hakas halkının içinde bulunduğumuz XXI. yüzyılda hala geleneksel dünya görüşlerini muhafaza etmeye çalıştıklarını ve atalarına olan bağlılıklarını koruyarak, bu bağlılığı çeşitli formlarda ortaya koyduklarını görmek umut vericidir. Ayrıca Hakas topraklarında çoğunluk olan Rus nüfusun da Hakasların atalar kültü bağlamında gerçekleştirdikleri çeşitli ibadetleri aktif katılım sağlayacak kadar benimsemiş olması da dikkate değer bir noktadır.

Modern insan için belki de anlamsız görünebilecek bu inanışlar, esas olarak Hakasların kadim bilgeliğinin ürünleridir ve içinde insanın en üstün yaratık olarak tasavvur edilmediği bir doğa ile ondan faydalanan varlıkların muhteşem uyumunu anlayış sahibi gözlere her fırsatta sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Banzarov, D. L. (1891). *Çernaya vera ili şamanstvo u mongolov i drugie stati*. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk.
- Baskakov, N. A., İnkizhekova-Grekul, A. I. (1953). *Hakassko-russkiy slovar*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i natsionalnih slovarey.
- Burnakov, V. A., Tsidenova, D. T. (2014). Obrazy kamnya i kurgana v religiozno-mifologičeskikh vozzreniyah hakasov. (Konets XIX-XX vek). *Vestnik NGU, Seriya: İstoriya, filologiya*, 13-3: 256-267.
- Butanayev, V. Y. (2003). *Burhanizm tyurkov sayano-altaya*. Abakan: İzdatelstvo HGU im. N. F. Katanova.
- Butanayev, V. Y. (1984). Kult bogini umay u hakasov. *Etnografiya narodov sibiri*. Novosibirsk: İzdatelstvo Nauka. Sibirskoe otdelenie: 93-105.

- Butanayev, V. Y. (2002). Kult kamennih izvayanii v sisteme beloy very hongoraya. *Sibir na perekrestye mirovih religii*. Novosibirsk: İzdatelstvo NGU.: 193-194.
- Butanayev, V. Y. (1996). *Traditsionnaya kultura i byt hakasov*. Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih* (Çev. Yaşar Gümüş). İstanbul: Ötüken Yay.
- Butanayev V. Y., Hudyakov Y. S. (2000). *İstoriya yeniseyskih kyrgyzov*. Abakan: İzdatelstvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova.
- Çirim Tamırları (1982). Haz. V. Y. Butanayev, İ. İ. Butanayeva. Abakan: Hakasskoe otdelenie krasnoyarskogo knizhnogo izdatelstvo.
- Esin, Y., Gorbato, L. (2011). *Ulug Khurtuyakh Tas*. Abakan: Jurnalist.
- Gotlib, A. (2015). Hakas L. R. Kızlasov Milli Tarih Müzesinin Koleksiyonundaki Taş Heykeller ve Estampajlarının Koleksiyonu. Uluslararası Forum Türk Dünyasının Kültürel Mirası ve Müzeler (Bursa-İstanbul / 8-12 Kasım 2013) Bildiriler Kitabı. Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yay., 52-61.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında* (Çev. Attila Bağcı). Konya: Kömen Yay.
- Kızlasov, L. R. (1986). *Drevneyşaya hakasiya*. Moskva: İzdatelstvo moskovskogo universiteta.
- Killi Yılmaz, G. (2013). *Hakas Destanları IV Altın Taycı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Klements, D. A. (1884). Minusinskaya şveysarii i bogi pustyni. *Vostoçnoye obozreniye*, No. 5/2-2: 7-9.
- Maynagaşeva, N. S. (2014). *Hıyğa Sös*. Abakan: . GBNİU RH HakNİİYALİ.
- Messerschmidt, D. G. (1962). *Forschungsreise Durch Sibirien 1720-1727*. Berlin: T. I, Akademie-Verlag.
- Okutan, N. (2016). *Hakaslarda Atalar Kültü ve Günümüz Hakas Kültürüne Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Samdan, Z. B. (2003). *Kül-Tegin* (Çev. K.-M.A. Simçit). Ankara: Türksöy Yay.
- Stepanov, A. (1835). *Yeniseyskaya guberniya, I*. Sankt - Peterburg: Tipografiya konrada vintebera.
- Vadetskaya, E. B. (1981). *Skazy o drevnih kurganah*. Novosibirsk: İzdatelstvo Nauka. Sibirskoe otdelenie.
- Vasilyeva, S. P. (2008). Genderniy faktor v toponimiçeskoj kartine mira hakasov. *Vestnik KGPU im. V.P. Astafyeva* / 2: 91-97.
- Yakovlev, E. K. (1900). *Etnograficheskiy obzor doliny yuzhnogo yeniseya i obyasnitelniy katalog etnograficheskogo otdela muzeya*. Minusinsk: Opisanie minusinskogo muzeya. Vypusk IV.

TÜRKLERDE AD VERME GELENEĞİNDE ORDU KÖY ADLARI ÖRNEĞİ

Ordu Village Names in The Promotion of Administration in Turkey

OSMAN ALBAYRAK

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Öz: Eski Oğuz Türkçesinin grameri ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların ilgi hâli ekinin fonetik yapısı ile ilgili görüşlerinin birbirlerinden farklı olmadığı görülmektedir. Bu paralel görüş; ekin ünlü ile biten kelimelerden sonra $\{+nU\eta\}$, ünsüz ile biten kelimelerden sonra ise $\{+U\eta\}$ şeklinde; ben ve biz zamirlerinden sonra ise $\{+üm\}$ şeklinde eklendikleri ve ek ünlüsünün daima yuvarlak ünlülü olduğudur. Ancak, XV. yy Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden, aynı zamanda telif ilk bahname olma özelliği taşıyan Müfredât-ı Mükellef adlı tıp metninde, ilgi hâli ekinin gramer çalışmalarında zikredilen şeklinin dışında, ek ünlüsünün düz olduğu şekillerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada, adı geçen eserle ilgili bilgi verildikten sonra, ekin ilgili gramer çalışmalarındaki ele alınış biçimleri verilecek, ardından metinde tespit edilen standart dışı yapılar gösterilecek ve sonuç kısmında da bu yapılar ve ekin Eski Oğuz Türkçesindeki durumu üzerine bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Oğuz Türkçesi, İlgi Hâli Eki, Müfredât-ı Mükellef.

Abstract: When the studies on the grammar of the Old Oghuz Turkish are examined, it is seen that the opinions of the researchers about the phonetic structure of the genitive suffix are not different from each other. The parallel idea is that the genitive suffix is added as $\{+nU\eta\}$ after the words ending with a vowel, as $\{+U\eta\}$ after those ending with a consonant and as $\{+üm\}$ after the pronouns I and we, and that the vowel of the suffix is always with rounded vowels. However, in the fifteenth-century medical text of Müfredât-ı Mükellef, which has the language features of the Old Oghuz Turkish, and which is the first copyright bahname, it has been found that forms other than the shape mentioned in the grammatical studies of the genitive suffix are also used in which the vowel of the suffix is unrounded. In the study, after some information about the mentioned work is provided, the ways of handling the suffix in the related grammatical studies will be discussed, and then the non-standard structures determined in the text will be shown, and will be some remarks about that structures in Old Oghuz Turkish.

Key words: Old Oghuz Turkish, Genitive Suffix, Müfredât-ı Mükellef.

GİRİŞ

İnsanoğlunun var oluşundan beri buldukları bölgeleri diğer bölgelerden ayırma çabasına girmişlerdir. Bu çabaların sonucunda ortaya yer ad bilimi çıkmıştır. Yer adları bilimi, yer adlarının çeşitli yönlerden incelenmesini amaçlar. Söylemek gerekir ki yer ad bilimi de bütün diğer bilim dalları gibi insanoğlunun ihtiyaçlarından ortaya çıkmıştır.

İnsanlığın ortaya çıkış tarihinin tam olarak bilinmemesi ve yer ad biliminin başlarda ilkel ihtiyaçlarla kullanılması geçmişinin tam olarak hangi zamana ulaştığının bir gizem olarak kalmasına neden olmuştur. “Yer adları verme geleneğinin ne zaman başladığı tam bilinmemektedir. İnsanoğlu ad verme geleneğini bir şeyi başka bir şeyden ayırt etmek

amacıyla kullanmaya başlamıştır. Yer adlandırma tarihinin, insanoğlunun yaşadığı yöreyi ve civarını, bununla birlikte, hayati ihtiyaçları ve bağlı bulunduğu cemiyetin ekonomisi için önem taşıyan avlanma sahalarını adlandırmasıyla başladığı kabul edilir.” (Yıldırım (b) 2006:4)

Yer ad bilimi çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu bölümde; Bahaeddin Yediyıldız’ ın, Mehmet Eröz’ün, Tuncer Gülensoy’un yer ad bilimi tanımları sırası ile verilmiştir.

“Konusu yer adlarını incelemekten ibaret olan bu ilim dalının adı toponomi’dir. Toponomi dar manada, dil biliminin bir kolu olan ve genel olarak özel isimleri inceleyen onomastik’in bir dalı olarak mütalaa edilmektedir.” (Yediyıldız, 1984: 25)

“İçtimai zümrelerin (sosyal grupların) arazi üzerinde yerleşip mekân tutmalarında coğrafi ve iktisadi zorlamalar yanında, sosyal ve kültürel yapılarla, siyasi ve askeri ihtiyaçlarında rol oynadığı, sosyolojik çalışmaların konusuna onomastik, yer ve insan adları bilgisinin, yer adları ile uğraşan kolu toponimi...” (Eröz, 1984: 43)

“Dünya bilim âleminin uzun yıllar önce üzerine eğildiği ve pek çok problemini hallettiği şahıs adları (anthroponymie), coğrafi adları (hydronymie ve ononymie) ve yer adları (toponymie / toponomastigue).” (Gülensoy, 1984:144)

Varlıklara verilen adlar onların kimlikleri niteliğindedir. Bu adlar insanların zihninde o varlıklar ile ilgili yargıların oluşmasına neden olur. Bu duruma kişi adları açısından baktığımızda Hans, Helga gibi isimlerin bir Almanya ait olduğu, Michael, Jessica gibi isimlerin bir İngilize ait olduğu ve Aybars, Aybüke gibi isimlerinde bir Türk’e ait olduğu bu isimlerin ilk duyulduğu zaman anlaşılabilir. Bunun yanında isimler, kişinin mensup bulunduğu toplumun inanışları hakkında da bize bilgiler vermektedir. Hasan, Ali vb. isimleri veren ailelerin Müslüman bir topluma ait olduğu, Christ, Mary vb. isimleri veren ailelerin Hristiyan bir topluma ait olduğu, İshak, Moses vb. isimleri veren ailelerin Yahudi toplumuna ait olduğu hemen anlaşılır.

“İnsanlar yer adlarını kullanarak birbirleri ile iletişim kurmuşlardır. Bir yere mensup olmak, en azından iki kişi arasında başlayan ilişkide önemli aşama teşkil etmektedir. Kişiler, bir yerden diğerlerinin yapısı, karakteri, geçimi vs. gibi bilgileri tahminî de olsa elde edebilir.” (Kurgun, 2001:160) Bu durum göstermektedir ki nasıl bir kişi adı o kişinin ırkının ve benimsemiş olduğu dinin hakkında bize kesin olmamakla birlikte yanılma ihtimali çok az olan bilgiler verirse, yer adları da bazen o ismi verenler hakkında bizlere mensup oldukları ırk ve dini inanışları hakkında bilgiler vermektedir. Aynı zamanda ismi veren toplumun yaşam şekli, günlük hayatları hakkında da yer adlarından bilgiler edinebiliriz.

“İnsanlık tarihinde toplulukları etkileyen iki önemli unsurla karşılaşırız. Bunlar medeniyet ve kültürdür. Dünyanın etnik görünümüne baktığımızda medeniyetin insanları ve insan gruplarını birbirine yaklaştırmaya, kültürün ise farklılığı korumaya çalıştığını görürüz. Bunlardan ilki, insanlığın ortak malıdır ve inşa edilebilir bir niteliğe sahiptir; diğeri ağaç gibidir, bulunduğu ortamda yetişir. İkincisi içinde büyüdüğü ortamın, dolayısıyla insan grubunun özelliklerini yansıtır. Bu özellikler, insan gruplarına, dünyanın etnik görünümünden temsil ettikleri “milli karakter”i veya “milli kimlik” kazandırır.” (Yıldırım (a), 1984:157) Yer adları da bu kültürün içinde barınan bir unsurdur. Yer adları bir toplumun diğer toplumlardan ayırt edilmesinde rol oynayan bir unsurdur.

Türk yer adları, Türk kültürü ile coğrafya arasındaki ilişkiyi göz önüne sermesi açısından çok önemlidir. Baktığımızda herhangi bir coğrafi şekline verilen ad Türk gelenek ve efsanelerini, hayat tarzlarını, dini inançlarını belirtmektedir. Bu zengin malzeme, insan ve coğrafyaya ait çok değerli bilgiler içermektedir.

“Türk’ün üstünde yaşadığı yer “yir” /yer/ ve “sula” /su/’tan ibaretti. Orada yaşayan Türkler için bu yer “ıduk” /mukaddes/’tir ve sahibi kişioglunu yönetmek için yaratılmış olan “Türk” tür. Demek ki Türkler, yaşadıkları tabiat ortamını bu şekilde değerlendirmekte ve ona “mukaddes” gözüyle bakmakta, ecdadın el tuttuğu yer olmasından dolayı kıymet vermektedir.” (Yıldırım(b), 2006:8)

İnsanların ırklar halinde ayrılıp yaşamaya başladığı tarihlerden itibaren yer adları daha büyük önem kazanmıştır. Yerleri sahiplenmeyi ilk zamanlarda sınır taşları ve bazı nesnelere üzerine yapılan damgalarla yapmaya başlayan insanoğlu daha sonra bunu yer adları ile uygulamışlardır.

Türkler Anadolu ve Rumeli coğrafyasına yerleşmeye başladıklarından itibaren, ana vatandan getirdikleri kültürü bu yeni yerleşim alanlarına işlemeye başlamışlardır. Günümüzde de Türklerin terk etmek zorunda kaldığı bazı vatan topraklarında bu izleri görmek mümkündür. “Türkler aşağı-yukarı 1000 yıla yakın zamandan beri Anadolu ve Rumeli coğrafyası üzerinde, eski yurttan taşıdığı vatani işlemiş, geliştirmiş, mükemmelleştirmiş, kültürlemiş ve kendileri olan bir vatan yapmıştır. Anadolu ve Rumeli coğrafyası üzerinde atalarımızın kurmuş olduğu bize miras bıraktığı, bizim de gelecek nesillere intikal ettireceğimiz Vatan’a ait yer adlarını çalışmak zorundayız. Bunu yapmak suretiyle günümüz gündemine tarihi gerçekleri tarif ederek, ya da yanlış varsayımlara oturtup getiren, propaganda malzemesi olarak iddiaları büyük ölçüde ortadan kaldırılabılır.” (Yıldırım (b), 2006:9).

Ordu ilinin 19 ilçesine bağlı 741 köyü vardır. Çalışmamızda Ordu ili köy adlarının anlam incelemesini yapacağız.

1. TABİATA VE COĞRAFİ KOŞULLARA DAYANAN KÖY ADLARI

1.1. ÇEVRE İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

1.1.1. YÖN BİLDİREN KÖY ADLARI

Ordu ili köy adlarında yön bildiren pek çok yer adı bulunmaktadır. Bunlardan en önde gelenleri “*aşağı-yukarı*” kelimeleridir. Bu kelimeler kullanılarak genelde aynı adı taşıyan iki yerleşim yerinin konum açısından birbirlerinden ayrılmaları sağlanmıştır. Ordu ili köy adlarında *aşağı-yukarı* kelimeleri her zaman ilk kelime olarak kullanılmıştır.

Aşağıardıç, Aşağıgökçe, Aşağı Kozpınar, Aşağıtepe, Aşağıyavaş, Yukarıbahçeler, Yukarıdüğencili, Yukarıtepe, Yukarı Kozpınar, Yukarıdamlalı, Yukarıgökçe, Yukarı Kızılın, Yukarıtepe

Ordu ili köy adlarında yön bildiren kelimelerden en çok kullanılan *güney* kelimesidir. Bunun haricinde kuzey anlamına gelen *kuz* kelimesi de köy adlarında kullanılmıştır. Doğu, batı ve kuzey kelimeleri ise Ordu köy adlarında kullanılmamıştır.

Akgüney, Güneyce, Güneycik, Kuzköy, Yeşilgüneycik

1.1.2. KONUM BİLDİREN KÖY ADLARI

Ordu ili köy adlarında sık kullanılan konum ifade eden kelimelerin birincisi *baş* kelimesidir. Bu kelimenin zıttı olarak aynı adı taşıyan konumu farklı yerleşim yerleri için de *dip* kelimesi kullanılmaktadır. Ordu ili köy adlarında “*baş-dip*” kelimeleri her zaman adın sonunda bulunmaktadır.

Başçardak, Başköy (Fatsa, Ünye), Darıcabaşı, Derebaşı (İkizce, Mesudiye), Tahtabaş, Hızırbaşığınluk, Kayabaşı (Aybastı, Kumru, Ordu), Yolbaşı, Kayadibi, Kaledibi, Yokuşdibi

Ordu köy adlarında konum bildiren diğer sözcükler arasında şunları görüyoruz: **alt, taban, zemin, yatak, çukur ve derin**... Bu kelimeler genellikle adların sonunda bulunmaktadır.

Çukurköy, Çökek, Gürgenliyatak, Derinçay, Çukuralan, Elmaçukuru, Pelityatak

Ordu ili köy adlarında kullanılan **merkez, iç, bel ve orta** kelimeleri de konum bildirir.

Ortabölme, Ortaköy (Çatalpınar, Ordu, Ünye), İçeribükü, İçyaka, Ortaca, Ortaçoğdeğirmen, Ortatepe, Belalan, Belenyurt, Eğribel

Ordu ili köy adları içinde bulunan aşağıdaki adlandırmalar da konum bildirirler.

İnönü, Kaleönü, Derbent, Medreseönü, Çamarası, Hanyanı

1.1.3. COĞRAFYA İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

Coğrafya adları altında ele aldığımız bu bölümde Ordu ili köy adları içerisinde bulunan su ve yeryüzü şekilleri ile ilgili yer adları ele alınacaktır.

1.1.3.1. KAYNAĞI SU OLAN KÖY ADLAR

Kaynağı su olan yerleşim yeri adları, yerin genellikle su ile ilgili bir unsurun etrafında bulunduğunu göstermektedir. Bu yerleşim yeri adları bölgede bulunan suyun coğrafi adına göre *su, çay, dere, pınar, göl* vb. bir ad ile genişletilmiştir. Ordu yerleşim yeri adları içerisinde bulunan su ve su ile ilgili kelimeler adların içinde bazen birinci, bazen de ikinci kelime olarak yer almaktadır.

1.1.3.1.1. Su

Su bulunan bir bölgede kurulan yerleşim yeri adlarında su kelimesi geçmektedir. Ordu ili köy adları içerisinde az da olsa bu tür kullanımlar bulunmaktadır.

Göksu, Sudere, Turnasuyu

1.1.3.1.2. Çay

Akarsu çeşitlerinden olan çayın etrafında kurulan yerleşim yerleri **çay** kelimesinin de içinde bulunduğu adlar ile anılmıştır. *Çay* kelimesi Ordu ili köy adlarında ilk kelime olarak kullanıldığı gibi son kelime olarak kullanılmıştır.

Çaybaşı, Çaytepe, Derinçay, Taşlıçay

1.1.3.1.3. Dere

Dere etrafında kurulan yerleşim yerleri adlandırma esnasında da dere kelimesini içinde bulduran bir adla adlandırılmışlardır. Ordu ili köy adlarında su ile ilgili adların içerisinde en yoğun şekilde bulunan yer adları dere kelimesini içerisinde barındıranlardır.

Çaldere, Ketendere, Uzundere, Dereyurt, Derebaşı (İkizce, Mesudiye), Gümüşdere, Kirazdere, Yeşildere, Akçadere, Kavaklıdere, Yardere, Ağudere, Cevizdere, Dereköy

1.1.3.1.4.Pınar

Kurulduğu mevkide pınar olmasından dolayı adının içinde bu yerleşim yerleri **pınar** kelimesini barındırmaktadır. Ordu ili köy adlarında **pınar** kelimesini içinde barındıran yer adları da diğerlerine göre oldukça fazladır.

Akpınar (Akkuş, Ulubey), Yuvapınar, Hisarcıkpmarı, Özpınar, Gülpınar (Kabadüz, Mesudiye), Aşağı Kozpınar Beypınarı, Soğukpınar (Korgan, Perşembe), Yukarı Kozpınar Pınarlı, Çatalpınar (Çatalpınar, Ünye), Günpınarı, Üçpınar

1.1.3.1.5.Göl

Ordu ili **göl** bakımından pek zengin olmayan bir il olmasına karşın az da olsa **göl** kelimesini içerisinde barındıran yer adlarına rastlamak mümkündür.

Göller, Gököy (Gölköy, Fatsa), Gölcüğe

1.1.3.1.6.Su ile İlgili Diğer Adlandırmalar

Ordu ili köy adları içerisinde su ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili pek çok yer adı bulunmaktadır. Bunların içerisinde **yağmur, damla, ılıca, deniz ve çağlayan** doğrudan; **çökek, oluk, ada, sahil ve değirmen** dolaylı olarak su ile ilişkili kelimeler olarak sıralanabilir.

Çökek, Oluklu, Ilica, Yoğunuluk, Yeşilada, Eskiçokdeğirmen, Oluklu, Ortaçokdeğirmen, Yukarıdamlalı, Ilışar, Yağmurlar, Karaoluk, Akoluk, Çağlayan, Kiranyağmur, Şekeroluk, Denizbükü, Göbü, Sahilköy, Yeşilada

1.1.3.2.KAYNAĞI YER ŞEKİLLERİ OLAN KÖY ADLARI

1.1.3.2.1.Dağ

Dağın bulunduğu bir mevkide kurulmuş yerleşim yerlerinin adları içerisinde **dağ** kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime Ordu ili köy adlarının içerisinde bazen birinci bazen de ikinci kelime olarak kullanılmaktadır.

Bozdağı, Dağyolu, İslamdağ, Kabakdağı

1.1.3.2.2.Tepe

Yerleşim yerinin kurulduğu bölgede tepe bulunmasından dolayı yerleşim yeri adının içerisinde de **tepe** kelimesi bulunmaktadır. Ordu köy adlarında sıkça kullanılan tepe kelimesi pek çok köy adında renklerle beraber kullanılmıştır.

Akçatepe, Aşağıtepe, Aydıntepe, Boztepe, Çaltepe, Çataltepe, Çaytepe, Dumantepe, Esentepe (Akkuş, Gürgentepe, İkizce), Gültepe, Gürgentepe, Işıktepe, Kayatepe, Kiraztepe, Ortatepe, Saraytepe Sofutepesi, Tepe Alan, Tepecik (Fatsa, Perşembe), Tepeköy (Gürgentepe, Korgan, Perşembe, Ünye) Yeşiltepe, Yukarıtepe (Fatsa, Ordu)

1.1.3.2.3.Kaya

Yer şekilleri ile yapılan yer adlarına bir diğer örnek de kayadır. Ordu köy adları içerisinde **kaya** kelimesi ile yapılan yer adları şunlardır:

Akkaya, Delikkaya, Dişkaya, Gelinkaya, Kayabaşı (Aybastı, Kumru, Ordu), Kayaca, Kayadibi

Kayatepe, Şahinkaya

1.1.3.2.4.Taş

Ordu ili köy adları içinde taş kelimesi de birçok yer adında geçmektedir.

Kabataş, Karataş, Kaynartaş, Taşca, Taşlıca, Taşlıçay, Yassıtaş, Yumrutaş

1.1.3.2.5.Düz

Ordu ilinin coğrafi yapısı itibariyle düzlük alanlar kısıtlı olmakla beraber köy adları içerisinde **düzlük** kelimesi azımsanmayacak şekilde kullanılmıştır.

Döngeldüzü, Düzçiftlik, Düzköy (Ordu, Ünye), Düzmeşe, Düzsaylam

1.1.3.2.6.Yer

Ordu köy adlarında nadir olarak kullanılan **yer** kelimesi mekân anlamında kullanılmaktadır.

Damyeri, Duayeri, Sarıyar

1.1.3.2.7.Yayla

Yaylalar daha çok hayvancılıkla uğraşan halkın yazları tercih ettiği yerleşim yerleridir. Ordu ilinde de pek çok yayla bulunmasına rağmen yer adlarında yayla kelimesinin kullanımı sınırlıdır.

Güzelyayla, Sarıyayla, Yaylalı

1.1.3.2.8.Kışla

Kelimesinin kullanıldığı yer adlarını kışları yaşanan mekânlar olarak algılayabileceğimiz gibi bir yerleşimin yapısının adı olarak da algılayabiliriz.

Karakışla, Kışlacık

1.1.3.2.9.Alan

Düz, geniş ve boş saha anlamına gelen **alan** kelimesi Ordu ili köy adları içerisinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Alankent, Alanköy (Akkuş, Mesudiye), Alanyurt, Arpaalan, Bayıralan, Belalan, Çayıralan

Çukuralan, Tepe Alan, Yeniakçaalan, Yeşilalan

1.1.3.2.10.Çukur

Etrafına göre daha alçak bir durumda bulunan yerler için kullanılan **çukur** kelimesi az da olsa yer adları içerisinde geçmektedir.

Çukurköy, Elmaçukuru

1.1.3.2.11.Bayır

Arazi bakımından engebeli bir yapıya sahip olan Ordu ilinde küçük yokuş anlamına gelen **bayır** kelimesi yer adları içerisinde kullanılmaktadır.

Bayıralan, Bayırköy, Gökçebayır, Karabayır

1.1.3.2.12.Yurt

Oturulan yer, mesken anlamına gelen **yurt** kelimesi yer adlarında yoğun şekilde kullanılmıştır.

Altinyurt, Belenyurt, Dereyurt, Erenyurt, Esenyurt, Güvenyurt, Güzelyurt (Gölköy, Ulubey) Şenyurt (Kumru, Perşembe, Ünye), Yeşilyurt

1.1.3.2.13.Kaynağı Yer Şekilleri Olan Diğer Yer Adları

Ordu ili yer adları içerisinde yer şekilleri ile yapılmış az rastlanan yer adları ise şunlardır:

Gürgenliyatak, Kurtboğaz, Sakargeriş, İçeribükü, İnönü, Meşebükü, Yalıköy, Çatak, İçyaka Kaleyaka, Gülbelen, Yokuşdibi, Derbent, Beyseki, Yardere, Boğazcık, İstanbulboğazı, Yarlı, Yazlık, Kıranyağmur, Yukarı Kızılın, Çatak, Denizbükü, Pelitliyatak

1.2. İÇERİSİNDE RENK ADI GEÇEN KÖYADLARI

Ordu ili köy adları içerisinde yerleşim alanlarının ve çevre unsurlarının renk özelliklerini belirten adlar yaygın şekilde kullanılmaktadır. Renk adları yerleşim yeri adlarında genellikle birinci kelime olarak geçmektedir. Ancak bunun yanında son kelime olarak geçen ve ortada geçenler de vardır.

1.2.1.Ak

Ordu ili köy adları içerisinde sık kullanılan renk adlarından birisi olan **ak** daha çok birinci kelime olarak kullanılmıştır. **Ak** kelimesinin eş anlamlısı durumunda olan Arapça kökenli **beyaz** kelimesi ise hiç kullanılmamıştır.

Akbaba, Akgüney, Akkaya, Akkese, Akkuş, Akoluk, Akpınar (Akkuş, Ulubey)

1.2.2.Akça

Tam ak olmayıp, ak rengine yakın anlamları ihtiva eden “**ak+ça**” renk adı da renklerle oluşturulan köy adlarında dikkat çekmektedir. **Akça** renk adı olarak bazen başta bazen de ortada yer almaktadır.

Akçadere, Akçalı, Akçatepe, Yeniakçaalan

1.2.3.Al

Arapça kırmızı ile eş anlamlı olan *al* rengi yerleşim yeri adları içerisinde kullanılmıştır.

Alınca (Ordu, Perşembe)

1.2.4.Ala

Karışık renkli anlamına gelen Türkçe *ala* kelimesi Ordu ili yerleşim yeri adlarında iki defa kullanılmıştır.

Alacalar, Alaşehir

1.2.5.Boz

Açık toprak rengi anlamına gelen *boz* kelimesi genellikle halk arasında kullanılmaktadır. *Boz* renk adı Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde az da olsa kullanılmıştır.

Bozdağı, Boztepe

1.2.6.Çal

Çaldere, Çaltepe, Karaçal

1.2.7.Gök

Gök; mavi veya yeşile çalan mavi anlamına gelen bir renktir. Ak renginin *akça* şeklinde kullanımı olduğu gibi, gök renginin de *gökçe* şeklinde kullanımı bulunmaktadır.

Aşağıgökçe, Gökçebayır, Gökçeli, Gökömer, Göksu, Yukarıgökçe

1.2.8.Kara

Kara, Ordu ili köy adlarında sık kullanılan renklerden birisidir. Bu rengin eş anlamlısı olan siyah rengi ise hiçbir yer adında kullanılmamaktadır.

Karaağaç (Kumru, Ordu), Karabayır, Karaçal, Karahamza, Karahasan (Çatalpınar, Gölköy), Karakışla, Karakiraz, Karaoluk, Karataş

1.2.9.Karaca

Karaca; karaya benzeyen karaya yakın anlamına gelmektedir. Bu kullanım ak ve gök renklerinde olduğu gibi kara renginde de *karaca* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Karacalar, Karacaömer, Karacaören

1.2.10.Kızıl

Ordu ili köy adlarında kullanılan renklerden birisi de kıızıdır. Kızıl renginin bazı yer adlarında ak, gök ve kara da olduğu gibi *kızılca* şekli de kullanılmıştır.

Eskikızılcakeşe, Kızılelma, Kızılhisar, Yenikızılcakeşe, Yukarıkızılın

1.2.11.Sarı

Ordu köy adları içerisinde kullanılan renklerden biri olan *sarı* renginin kullanımı azdır. *Sarıhalil, Sarıyar, Sarıyayla*

1.2.12. Sarıca

Sarıyı andıran, sarıya yakın anlamına gelen *sarıca* Ordu ili yer adları içerisinde az da olsa kullanılmıştır. Bu kullanım *ak, gök, kara* ve *kızıl* renklerinin kullanımını gibidir.

Çiftlik Sarıca, Kafi Sarıca

1.2.13.Yeşil

Ordu ili Karadeniz bölgesi genelinde olduğu gibi bitki örtüsü bakımından zengin durumdadır. Bu zenginlik yerleşim yeri adları oluşturulurken bölgenin doğal görüntüsünde en baskın renk olan yeşilin fazlaca kullanılmasına neden olmuştur. *Yeşil* yer adlarının tamamında birinci kelime olarak kullanılmıştır.

Yeşilada (Kabadüz, Ünye), Yeşilalan, Yeşilçit, Yeşildere, Yeşilgüneycik, Yeşilkent, Yeşilköy (Akkuş, Fatsa, Ordu, Perşembe), Yeşiltepe, Yeşilyurt

1.2.14.Renklerle İlgili Diğer Adlandırmalar

Çakır; mavimsi, mavi benekli, gri göz rengidir. *Kır* ise beyazla az miktarda siyah karışımından oluşan renktir. Bu iki renk Ordu ili köy adlarının içerisinde nadir de olsa kullanılmıştır.

Çakırlı, Kırlı

1.3. ASTRONOMİ İLE İLGİLİ KÖY ADLAR

Gökyüzünün aydınlık ve karanlık olması ile ilişkili yer adlarının yanı sıra ay ve gökyüzünün kullanıldığı yer adları da Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde bulunmaktadır.

Aybastı, Aydınlar, Aydınlık, Aydıntepe, Aydoğan, Işıklı, Işıktepe, Yıldızlı

1.4.HAVA OLAYLARI İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

Ordu ili köy adları içerisinde rüzgârın esmesi ile ilgili oluşturulmuş yer adları şunlardır:

Esence, Esentepe (Akkuş, İkizce), Esenyurt

Ordu ili köy adları içerisinde havanın konumunu, hava hareketlerini ve yağış şekillerini belirten diğer yerleşim yeri adları ise şunlardır:

Buhari, Bulut, Duman, Dumantepe, Kıranyağmur, Yağmurlar, Yukarıdamlalı

1.5. SAYI ADLARI

Ordu ili köy adları içerisinde az da olsa sayılarla oluşturulmuş yer adlarına rastlanmaktadır. Sayılarla oluşturulan yer adları genellikle birleşik kelime şeklindedir.

1.5.1. Asıl Sayı Sıfatları

Birebir, Üçpınar, Beşbiyık, Beşdam, İkizce

1.6.MADEN VE MADENLE İLGİLİ KÖY ADLAR

Yer adlarında kullanılan maden isimleri genellikle bölgeden çıkarılan bir madenin adı ya da herhangi bir neden ile bölgeyle alakalı bir madenin adıdır. Ordu yerleşim yeri adları içerisinde kullanılan maden adları yerleşim yerine bölgedeki varlığından değil diğer nedenlerden dolayı verilmiştir.

1.6.1.Maden Sözcüğüyle İlgili Köy Adları

Ordu ili köy adları içerisinde genel olarak *maden* isminin kullanıldığı tek yerleşim yeri vardır.

Madenköy

1.6.2.Altın- Gümüş

Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin adları diğer madenlere nazaran daha fazla kullanılmıştır.

Altınyurt, Gümüşdere, Gümüşköy

1.6.3.Diğer Madenler

Ordu ili yerleşim yeri adlarında *demir* ve *tuz* birer yer adı içerisinde kullanılmıştır.

Demirci, Tuzla

1.7.ZAMAN KAVRAMIYLA İLGİLİ KÖY ADLAR

Ordu ili köy adları içerisinde zaman kavramları ile oluşturulmuş yer adları bulunmaktadır. Bunların içerisinde sık kullanılanlardan biri *gün* kavramıdır.

1.7.1.Gün Sözcüğü İle Oluşturulanlar

Gündoğdu (Çatalpınar, Perşembe), Günören, Günpınarı, Hızarbaşığınlük

1.7.2.Mevsim, Ay ve Gün Adları İle Oluşturulanlar

Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde *mevsim*, *ay* ve *gün* adları da görülmektedir.

Bahariye, Güzle, Karakışla, Kışlacık, Perşembe, Yazkonağı, Yazlık

Bir tek kullanımla kısıtlı olmakla beraber kutsal zamanları belirten adlar da Ordu köy adları içerisinde kullanılmaktadır.

Ramazan

1.8. ÖLÇÜ BİLDİREN KÖY ADLARI

Ordu ili köy adları içerisinde çeşitli ölçü bildiren kelimelerden yararlanarak kurulmuş yer adlarının sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur.

Aynı isimle anılan yer adlarının birbirinden ayrılmasını sağlamak için kullanılan *büyük* ve *küçük* kelimeleri aynı zamanda bir zıtlık da oluşturmuştur.

Büyükakçakese, Küçükakçakese, Büyükköç, Küçükköç

Yer adlarının kurulumunda oran bildiren diğer iki kelime de *uzun* ve *kısa*'dır. Yer adlarında uzun kelimesi kısaya oranla daha fazla kullanılmıştır.

Kısacık, Uzundere, Uzunisa, Uzunmahmut, Uzunmusa

Yerleşim yeri adlarında tek bir örneğine rastladığımız *ulu* kelimesi ise büyüklük anlamındadır.

Ulubey

Yerleşim yeri adları içinde ebat bildiren kelimelerin içinde *derin*, *eğri*, *kaba*, *orta* ve *yassı* da vardır. Bu kelimeler buldukları yerleşim yerlerinin coğrafi şekillerini de ifade etmektedir.

Derinçay, Eğribel, Kabataş, Ortabölme, Ortaca, Ortaçokdeğirmen, Ortaköy, Ortatepe, Yassıbahçe, Yassıtaş

1.9. BİTKİLER İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

1.9.1. Çiçek ve Çiçek İle İlgili Adlar

Ordu ili köy adlarında çiçek adları ile oluşturulmuş yer adlarının sayısı azdır. Çiçekle ilgili yer adlarının büyük çoğunluğu *gül* ile yapılmıştır.

Çiğdemköy, Gülbelen, Gülpınar (Kabadüz, Mesudiye), Gültepe, Gülyalı

1.9.1.1. Meyve ve Meyve İle İlgili Adlar

1.9.1.1.1. Elma, Armut

Ordu bölgesinde yetişen meyvelerin başında gelen elma ve armut yerleşim yeri adlarında da kullanılmaktadır.

Armutkolu, Elmaçukuru, Elmaköy, Elmalık, Kızılelma

1.9.1.1.2. Kiraz

Kiraz da Ordu ilinde bol miktarda yetiştirilen bir meyvedir. Bundan dolayı yerleşim yeri adlarında da sıkça kullanılmıştır.

Karakiraz, Kirazdere, Kirazlık, Kiraztepe, Tekkiraz

Ordu bölgesinin geçim kaynaklarının başında gelen fındık ve bunun yanında *beşbiyik*, *ceviz*, *kestane*, *döngel* ve *üzüm* gibi meyvelerde az da olsa yerleşim yeri adı olarak kullanılmıştır.

Beşbiyik, Cevizdere, Cevizlik, Döngeldüzü, Erikköy, Fındıklı, Kestane, Koruklu, Meyvalı, Pelitli, Pelitözü, Pelityatak, Taflancık, Yemişken, Yemişli

1.9.1.2.Ağaç ve Ağaç İle İlgili Adlandırmalar

Ordu ilinin içinde bulunduğu Orta Karadeniz Bölgesi bitki örtüsü bakımından çok zengindir. Bundan dolayı yerleşim yeri adları içerisinde yoğun şekilde ağaç adlarına rastlanmaktadır. Ağaç adları arasında en sık kullanılanlar gürgen ve çam olmakla beraber farklı pek çok ağaç adı kullanılmıştır.

1.9.1.2.1.Gürgen

Ambargürgen, Gürgenliyatak, Gürgentepe, Oyumgürgen

1.9.1.2.2.Çam

Çamarası, Çamaş, Çamlı, Çamlıca, Doğançam

1.9.1.2.3.Diğer Adlandırmalar

Aşağıardıç, Beyağaç, Çıncık, Düzmeşe, İlküvez, Karaağaç (Kumru, Ordu), Kavaklıdere, Meşebükü, Yukarıardıç

1.9.1.3.Tahıl Adları

Ordu ili köy adları içerisinde tahıl adları ile kurulan yer adlarının sayısı değildir. Tahıl adları içerisinde en fazla kullanılan ise *arpa'dır*.

Arpalan, Arpaköy, Arpalık, Çavdar (Akkuş, Mesudiye), Darıcabaşı, Ekinciler, Ketendere

1.9.1.4.Sebze Adları

Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde sebze adlarının yerleşim yeri adı olarak kullanılmasına tek bir örnekte rastlanılmaktadır. Bu sebze Ordu ilinde bol miktarda yetiştirilen *kabak''* tır.

Kabakdağı

1.9.1.5.Diğer Bitki Türleri, Bitki Parçaları ve Bitkilerin Yetiştikleri Alanlar İle İlgili Adlar

Ordu ilinin bitki örtüsü zenginliği ağaç adlarında olduğu gibi diğer bitki adlarının da yerleşim yeri adı olarak yoğun şekilde kullanılmasına neden olmuştur.

Bahçeler, Bağlarca, Budak, Çaybaşı, Çayıralan, Çayirkent, Çaytepe, Çetilli, Dikence, Dikenlice, Kargı, Köklük, Tarlacık, Taşlıçay, Yassıbahçe, Yapraklı, Yukarıbahçeler

1.10.HAYVANLAR İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

1.10.1.Kuş Adları

Kuşlar, sesleri ve görüntüleri nedeniyle halk arasında sempati duyulan hayvan türlerinden birisidir. Yerleşim yeri adlarında *kuş* adlarından oldukça yoğun şekilde yararlanılmıştır.

Bülbülköy, Kumru, Kumrulu, Toygar, Turnasuyu

Yırtıcı kuş adları da yerleşim yeri adları içinde kullanılmaktadır.

Akbaba, Aydoğan, Doğan köy, Kuşdoğan, Şahin, Şahinkaya

Bir cins belirtmeden genel ad olan kuş kelimesi de yer adlarında kullanılmıştır. Akkuş *Kuşçulu (Akkuş, Ünye)*

1.10.2.Evcil Hayvan Adları

Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde kullanılan evcil hayvan adlarını deve ile kurulan yer adı dışında genellikle küçükbaş hayvan adları oluşturmaktadır. Bunun yanında bir yer adı da arı kelimesi ile kurulmuştur.

Arıcılar, Büyükköç, Devecik, Keçili, Koçcuvaz, Koçcuğaz, Koyunculu, Küçükkoç

1.10.3.Evcil Olmayan Hayvan Adları

Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde kullanılan evcil olmayan hayvan adlarında deniz canlısı adlarının yanında da yırtıcı hayvan adları ve sevimli yabani hayvan adları da vardır.

Aslancami, Balıklı, Çiftlik Sarıca, Geyikçeli, Kafi Sarıca, Karacalar, Karacaömer, Karacaören, Kurtboğaz

2. İNSANLARA VE TOPLULUKLARA DAYANAN KÖY ADLARI

2.1.KİŞİLERİN FİZİKSEL YAŞAYIŞI İLE İLGİLİ KÖY ADLARI

2.1.1.YAPI VE YAPIT ADLARI

Ordu ili köy adları içerisinde insan kaynaklı varlıkların adlarını yerleşim yeri adı olarak kullanmak oldukça yaygındır. Bunların çoğunluğunun yaşam içerisindeki ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu görülmektedir.

2.1.1.1.Kale

Kale, düşmanın gelmesi muhtemel bölgelerde güvenliği sağlamak için kurulan yapıdır. Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde bu yapı adı yer adı olarak kullanılmıştır.

Esenkale, Kaledibi, Kaleköy (Gölköy, Mesudiye, Ünye), Kaleönü

2.1.1.2.Hisar

Kalenin daha küçüğü olan *hisar* da Ordu ili yer adları içerisinde kullanılmaktadır.

Hisarbey, Hisarcık, Hisarcıkpınarı, Kızılhisar

2.1.1.3.Ören

Eski çağlardan kalma harabeler için kullanılan *ören* kelimesi yer adlarında da kullanılmıştır.

Karacaören, Kozören, Örencik (Fatsa, Ordu), Örenköy

Yol güzergâhı üzerinde yolcuların konaklama ihtiyaçlarını gidermek için yapılmış olan yapılar, buldukları bölgede yerleşim yeri adı olarak kullanılmıştır. Bazı yerleşim yerleri ise doğal görüntüleri bakımından bu yapılarla benzetilmiştir.

Hanyanı, Kervansaray, Konacık, Konak, Konaklı, Medreseönü, Saraycık, Sarayköy

Dini açıdan önem taşıyan yapılar buldukları bölgede yer adı olarak kullanılmıştır.

Aslancami, Tekke

İnsanların günlük hayatlarındaki ihtiyaçlarını gidermek için oluşturdukları yapılar ve mekânlar da Ordu ili köy adları içerisinde görülmektedir.

Başçardak, Beşdam, Çiftlik, Çiftlik Sarıca, Damyeri, Düğencili, Düzçiftlik, Eskiçokdeğirmen, Eskipazar, Gülyalı, Güzelyalı, Karakışla, Kışlacık, Ortaçokdeğirmen, Yazkonağı, Yenidivan, Yukarıdüğencili

2.1.2.EŞYA VE EŞYA İLE İLGİLİ KÖY ADLAR

İnsanların günlük yaşamlarını sürdürmeleri açısından önem taşıyan eşyaların adları da yer adlarının oluşturulmasında kullanılmıştır.

2.1.2.1.Tarımda Kullanılan Adlar

Ordu ilinin fiziksel yapısı nedeniyle tarım alanları kısıtlı olmasına rağmen yer adlarında tarımla ilgili kelimeler de kullanılmıştır.

Çötel, Herközü, Yavi

2.1.2.2.Ev Eşyaları İle İlgili Adlar

Günlük yaşam içerisinde evde değişik amaçlarla kullanılan eşyalar da yer adlarında kullanılmıştır.

Çakmak, Çatalpınar (Çatalpınar, Ünye), Çataltepe, Çömlekli, Kazancılı, Külekçi

2.1.3.SOSYAL HAYAT İLE İLGİLİ YERLEŞİM YERİ ADLARI

2.1.3.1.Din İle İlgili Adlar

İnsanların inandıkları din ile ilgili adları yerleşim yeri adları olarak kullanması insanın iç dünyasının dışa vurumudur. Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde de dini içerikli kelimeler yer adlarında kullanılmaktadır.

Dedeli, Hacılar (Ordu, Perşembe), Hocaoğlu, Kadılar, Şeyhler, Sofutepesi

Erenler hayatta bulunmamalarına rağmen insanların günlük hayatları içerisinde yer tutan uhrevi varlıklardır. Yer adlarındaki kullanımları şunlardır:

Erenli, Erenyurt, Hıdırbeyli

İnançla ilgili diğer terimler de yer adlarına konu olmuştur.

Duayeri, İslamdağ, Kutluca, Ramazan, Yüceler

2.1.4.KİŞİLERİN AD VE LAKAPLARI İLE İLGİLİ YERLEŞİM YERİ ADLARI

2.1.4.1.Kişi Adları

İnsanlara verilen adlar somut varlıklara ve soyut kavramlara verilen adların tümünden olabilir. İşte bu çok geniş bir yelpazeden oluşan insan adları da yerleşim yeri adı olarak da kullanılmaktadır.

2.1.4.2.Genel Adlar

Bu grupta ele aldığımız adlar herkes tarafından bilinen ve sıkça kullanılan insan adlarından oluşmaktadır.

Abdili, Ahmetli, Bayramlı, Bekirli, Dursunlu, Erenli, Esatlı, Hamzalı, Muratlı, Musalı, Mustafalı, Pınarlı, Salihli, Seferli, Uğurlu

2.1.4.3.Önemli Tarihi Şahsiyetlerin Adlarıyla Oluşturulmuş Yer Adları

Tarih içerisinde insanlığa faydada bulunmuş ya da yerleşim yerinin yakınlarında bir yapıya adı verilmiş insanların adları yerleşim yeri adı olarak da kullanılmıştır.

Aziziye, Haruniye, Mahmudiye, Orhaniye, Osmaniye, Selimiye, Süleymaniye

Herkes tarafından tanınan, herhangi bir dönemde yaptıkları ile insanlığa faydalı olmuş ve kendi alanlarında önderlik etmiş kişilerin adları Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde kullanılmıştır.

Fatih, İnönü, Mehmetakif, Ulubey

2.1.4.4.Akrabalık İle İlgili Adlar

Ordu ili yerleşim yeri adları içerisinde akrabalık bağlarını belirten adlar da kullanılmıştır.

Akbaba, Anaç, Bacanak, Dedeli, Kardeşler, Neneli

2.1.4.5.Rütbe ve Unvan Adları

Ordu ili köy adları içerisinde kullanılan rütbe ve unvan bildiren adların tamamı bey kelimesi ile oluşturulmuştur.

Beyağaç, Beyceli, Beylerce, Beylerli, Beyli, Beypınarı, Beyseki, Göçbeyi, Hıdırbey, Hisarbey

2.1.4.6.Sülale Belirten Adlar

Buldukları bölgede büyük ailelerin anıldıkları sülale adları ya da lakaplar bölgeye yer adı olarak da verilmiştir.

Ahmetler, Alacalar, Arıcılar, Aydınlar, Bahtiyarlar, Çavuşlar, Ekinciler, Emirler, Hacılar (Ordu, Perşembe), Kadılar, Kumanlar, Karacalar, Saitler, Sazcılar, Yiğitler, Yüceler

Oğlu kelimesi de unvan adlarında ikinci kelime olarak kullanılmaktadır.

Hocaoğlu

Kazanılan bir başarının sonrasında elde edilen ünvanlar da yer adlarına konu olmuştur.

Fatih, Yiğitler

Saygınlık belirten adlar da yer adlarına konu olmuştur.

Ataköy

2.1.4.7.Kişilerin Fiziksel Özellikleriyle Birleşen Adlar

Bölgede önde gelen bir kişinin fiziksel özellikleri yer adına o kişinin adı verilirken beraberinde kullanılmaktadır.

Akbaba, Arıkmusa, Gökömer, Karacaömer, Karahamza, Karahasan (Çatalpınar, Gölköy), Sarıhalil, Uzunisa, Uzunmahmut, Uzunmusa

2.1.4.5.Kişi Adlarından Oluşturulmuş Köy İle İlgili Söylenceler

Yaşadıkları dönem içerisinde buldukları yöreye hizmetlerde bulunmuş insanların adlarının unutulmaması adına yöreye isimleri verilir. Ordu ili köy adları içerisinde de bu durumu görmek mümkündür.

Alisayvan: “Kurtuluş Savaşından sonra Ali adında biri bu bölgeye gelmiştir. Burada ev kurup yerleşen şahıs bölgeye kendi adını vermiştir.”¹

Gökömer: “Bölgede yaşamış olan ve çok sevilen, yeşil gözlü, uzun boylu ve yakışıklı Ömer adında birinden gelmektedir.”² Yeşil renginin kök> gök> göğ> göv şeklindeki kullanımlarından dolayı kelimenin “Yeşilömer” anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

Karahasan (Çatalpınar, Gölköy): Bölgenin fethinde yararlılık gösteren Kara Hasan Yusufa atfen köye ad olarak verildiği düşünülmektedir.

Haliluşağı: Bafra ve Engiz civarında düşmanlardan kaçıp köye yerleşen ağanın adıdır.

Haliluşağı; Halil ve çocukları

Sarıhalil: Burada yaşayan çok sevilen ve sayılan sarışın biri olan Halil’in adı köye verilmiştir.

Uzunisa, Uzunmahmut, Uzunmusa: “Bu üç köyün ismi üç kardeşten gelmektedir. Osmanlı döneminde yönetici sıfatı ile atanan Uzunmusa kendi adı ile anılan Ordu merkez

¹(<http://tr.wikipedia.org/wiki/Alisayvan>. Ordu 15 Eylül 2011 saat 14:21)

²(<http://nedir.antoloi.com/ordu-gokomer-koyu/> 15 Eylül 2011 saat: 14:47)

köyüne, Uzunmahmut kendi adını taşıyan Ulubey'in köyüne ve Uzunisa'da yine kendi adını taşıyan merkeze bağlı belediyeye yerleştikleri daha sonra bölgelerin bu yöneticilerin adı ile anıldıkları söylenmektedir.”³

Efsanelerine ulaşılabilen bölge halkı tarafından bilinen kişi adlarından oluşturulmuş yer adları şunlardır:

ArıkmusaDurali, Hıdırbeyli, Karacaömer, Karahamza, Kılavuzömer

SONUÇ

Çalışmamızda yerleşim yeri adları anlam yönünden incelenmiştir. Öncelikle coğrafi ve fiziksel koşulların yer adları üzerine yansması değerlendirilmiştir. Bölgenin su kaynakları yönünden zenginliği ve eğimden dolayı yer şekillerinin adlandırmalara çeşitli şekillerde yansıdığı görülmüştür.

Anlam yönünden incelemelerde bulunduğumuz bölümün renk adları ile ilgili kısmında ise Karadeniz bölgesinin bitki örtüsünün zenginliğinin de etkisi ile “yeşil” renginin yer adlarında fazlaca kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca “kara” rengi fazlaca kullanılırken eş anlamlısı “siyah” hiçbir yer adında kullanılmamıştır.

Bu bölümde ele aldığımız astronomi, hava olayları, sayılar, madenler ve zaman kavramı ile ilgili adlandırmaların ise fazla olmamakla beraber yine de adlandırmalarda kullanıldığı görülmüştür.

Bitkiler ile ilgili bölümde yer adlarında çeşitli meyve, ağaç, bitki ve tahıl adlarının kullanıldığı gözlenmiştir. Bunun sebebi ise bölgede iklimle dayalı ürün çeşitliliğidir.

Hayvanlar ile ilgili yapılan adlandırmalarda genellikle evcil hayvan ve kuş adlarının daha fazla kullanıldığı az sayıda da yabancı hayvan ismine yer verildiği görülmüştür. Bu durum bölgede yabancı hayvan türünün fazla olmamasından ve hayvancılığın yaygın olmamasından kaynaklanmaktadır.

Yer adlarında “kale”, “hisar” ve “ören” kelimeleri de fazlaca kullanılmıştır. Ayrıca ev eşyaları ve az da olsa bölgede kullanılan tarım aletlerinin de adlandırmalara konu olduğu görülmektedir.

Kişi adlarıyla ilgili daha çok önemli tarihi şahsiyetlere yer verildiği görülmektedir. Bunun yanında Ordu'da iz bırakmış; Alisayvan, Arıkmusa, Durali, Gökömer, Haliluşağı, Hıdırbeyli, Karacaömer, Karahamza, Karahasan, Kılavuzömer, Sarıhalil, Uzunisa, Uzunmahmut ve Uzunmusa gibi kişi adları da yer adı olarak kullanılmıştır.

Sülale, akraba, rütbe adları ve dini adlar da yer adlarında kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

ERÖZ, Mehmet, “Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, KYB, Ankara, 1984.

GÜLENSOY, Tuncer, “Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, KYB, Ankara, 1984.

KURGUN, Levent, Çivril Yer Adlarına Bakış, Düünden Bugüne Çivril Sempozyumu, Çivril Kaymakamlığı ve Pamukkale Üniversitesi, Çivril, 18-19 Eylül 2001, s. 159-171.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, KYB, Ankara, 1984.

YILDIRIM, Dursun(a), Coğrafya'dan Vatan'a Geçiş ve Vatan İle Göç Ediş Problemleri, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, KYB, Ankara, 1984.

YILDIRIM, Mehmet(b), Uşak İli ve İlçeleri Yerleşim Yeri Adları (Orun)'nm Yapı ve Köken Bakımından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Alisayvan>. Ordu

<http://nedir.antoloi.com/ordu-gokomer-koyu/>

ŞEFİK-NÂME ŞERHİ'NDE TÜRKÇE KARŞILIKLARI VERİLEN ATASÖZÜ, DEYİM VE KELÂM-I KIBÂRLAR

ÖMER TEMİZ

Marmara Üniversitesi

Öz: *Klâsik Türk edebiyatı alanında birçok metin şerh edilmiştir. Bu alanda yapılan metin şerhleri, muhtevâlarında çeşitli pek çok bilgiyi barındırmaları açısından önem arz etmektedir. Şerhler, özellikle dil bilgisi açısından önemli kaynaklardır. Şöyle ki, Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin Türkçe şerhleri, Türkçe ile bu iki dilin söz varlıklarının mukâyeseleri açısından yol göstericidir. Bu şerhlerden birisi de, Osmanlı Devleti vak'a-nüvislerinden olan Şefik Muhammed tarafından 18. asırda te'lif edilmiş Şefik-Nâme isimli mensûr mu'ammâ örneği eserin şerhidir.*

Konya Mevlâna Müzesi'ndeki 2262 kayıt numaralı Şefik-Nâme, Şefik-Nâme Şerhi ve Edhem ü Hü mâ Mecmû'a'sında bulunan bu şerh (Şefik-Nâme Şerhi) Muhammed El-Hâc Muslî tarafından te'lif edilmiştir. Şerh metinlerinde temel gâyenin, anlaşılma zorluk çekilen kelime, ibâre ve ifâdelerin izâh edilerek nasıl daha anlaşılır hâle getirilmesi olduğu bilinmektedir. Bundan hareketle bir mensûr mu'ammâ örneği olan Şefik-Nâme de lugaz ve mu'ammâlarla dolu bir üslûp ve ağır, anlaşılması güç bir metin olduğu için şerh edilmeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu şerhte, Şefik-Nâme'de geçen Arap ve Acem (Fars) kökenli pek çok atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın ne anlam ifade ettiği, Türkçe'de neye karşılık geldiği izâh edilmiştir. Hatta şârihin ifâdesine göre; bâzı Türkçe atasözü ve deyimlerin Arapça ve Farsça'dan me'hûz, yani alıntı olduğu söylenmektedir.

Bu tebliğde, Şefik-Nâme Şerhi'nde geçen Arap ve Fars diline ait atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın Türkçe'de hangi atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârla karşılandığı, günümüzde bu atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın nasıl kullanıldığı, atasözleri ve deyimlerle ilgili sözlükler başta olmak üzere, çeşitli kaynaklara bakılarak bu atasözleri ve deyimlerin günümüzde var olup olmadığı incelenmiştir. Şefik-Nâme'de yer alan bazı atasözleri ve deyimlerin günümüz atasözleri ve deyimler kitaplarında bulunmadığı tespit edilmiş ve bunların ilim âlemine tanıtılması ve kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mu'ammâ, Şefik-Nâme, şerh, atasözü, deyim*

GİRİŞ

Mensûr bir mu'ammâ örneği olan Şefik-Nâme, Şefik Muhammed tarafından 18. asırda te'lif edilmiştir. "Mu'ammâ; kelime olarak 'gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz' anlamındadır."¹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere, Şefik-Nâme'nin anlaşılması güç bir metin olduğunu tahin etmek zor olmayacaktır. Şöyle ki; "Şefik-Nâme isimli eserde, 1703 yılında meydana gelen ve bir pâdişâhın tahttan indirilmesine sebep olan, pek çok azli ve katli doğuran meşhûr olay Edirne Vak'ası anlatılır. Dönemin vak'a-nüvislerinden Masraf-zâde Şefik bu olayı anlatırken lugaz ve mu'ammâlarla dolu bir üslûp ve ağır anlaşılması güç bir dil kullanmıştır."² Bilindiği üzere, Mu'ammâlarla gizlenmiş olan söz, kelime, ifâde ve ibâreler çözülmeyen, metnin asıl gâyesini anlamakta bir hayli zorluk çekilecek, fakat asıl

¹ Ahmet Mermer (Koms.), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2009, s.376

² Turgut Koçoğlu, Muhammed El-Hâc Muslî'nin "Şefik-Nâme Şerhi" *Turkish Studies*, 1. C., s. 549-554.

gâye anlaşılacaklardır. Burada da, Edirne Vak'ası, mü'ellif tarafından "tamamen mu'ammâlar, lugazlar tevriyeler üzerine kurulmuş; süslü, ağır bir dille yazılmış; secilerle ahengi yakalamış; süslü nesir örneği"³ ile anlatılmıştır. Anlaşılması güç sözlerin, kelimelerin, ifâdelerin ve ibârelerin yoğunluğu içerisinde anlatıldığından metin, Muhammed El-Hâc Muslî⁴ tarafından şerh edilmiştir.

Şefik-Nâme Şerhi'nin giriş kısmında Muhammed El-Hâc Muslî, Şefik-Nâme'yi nasıl şerh etmeye karar verdiğini; şerhinde hangi metodları, nasıl kullanacağını yazmıştır. Metnin orijinal kısmını buraya almamakla birlikte, bu açıklamadan anladığımız özetle şudur ki; "Muhammed El-Hâc Muslî bazı gecelerde Şefik-Nâme'yi okumuş; fakat, Şefik-Nâme'nin anlaşılmasız, muğlak, bununla birlikte belîğ ve fasih bir üslûba sahip olduğunu düşünmüştür. Sonra Şefik-Nâme'nin bazı müşkilatını, anlaşılmasızlıklarını çözmek ve açıklamak için bir eser yazmaya karar vermiştir. Ancak El-Hâc Muslî, Şefik-Nâme'yi şerh etmek istediği eserinde, zamanının müsait olmamasından dolayı Şefik-Nâme'de bulunan mu'ammâ ve lugazların çözümünü başka bir vakte bırakıp, sadece Şefik-Nâme'deki birtakım Arap ve Acem atasözlerinin ve deyimlerinin kaynaklarını, ne mahalde kullanıldıklarını açıklamak ve bazı beyitlerin içerdiği hikâyeleri edebi kitaplardan nakletmekle yetinmiştir."⁵

Şârihlerin asıl gâyesinin anlaşılması güç metinlerin, daha anlaşılır bir hâle nasıl getirilmesi husûsu olduğu bilinmektedir. Burada da görüldüğü üzere metinde yoğun olarak bulunan ve bünyesinde gizlilikleri barındıran mu'ammâlar, şerhi zorunlu kılmıştır. Anlaşılmakta zorluklar çekilmesi sonucu şerh edilen metinde, esas unsur olması gereken mu'ammâların çözümü yoktur. İçerisinde bulunan mu'ammâlarla adeta bir gizlilik yumağı olan Şefik-Nâme'de, metnin şerh edilmesi bizlere metnin asıl gâyesini verememektedir. Mu'ammâların çözülememesinden dolayı metnin tam mânâsıyla anlaşıldığını söylemek elbette zordur. Ancak, Şârih'in yukarıda da belirttiğimiz üzere, zamanının olmamasından dolayı, mu'ammâları çöz(e)mediği, sadece metni şerh ederek bırakmasının da, büyük emekler isteyen kıymetli bir çalışma olduğunu belirtelim.

Bu çalışmada ilk olarak yapmamız gereken, Şefik-Nâme Şerhi'nde geçen Arap ve Fars diline ait atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın tespitidir.

Öncelikle, belirtmemiz gereken, El-Hâc Muslî'nin şerh ettiği Şefik-Nâme Şerhi'ni incelediğimizde şârihin izlediği yol şu şekildedir:

Şerh edilen bütün atasözü, deyim ve -veciz söz olarak adlandırabileceğimiz- kelâm-ı kibârdan önce, verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere "kavlehu" kelimesi kullanılmıştır. Biz de verdiğimiz örnekleri üçü hâriç olmak üzere, baştan yani "kavlehu" kelimesinden itibaren aldık. Şöyle ki; Şârih'in "lisân-ı Türkî'de" olarak adlandırdığı ve bu ifâdeden sonra atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın Türkçe'deki karşılığını verdiğini belirtelim. Ancak değindiğimiz üç örnekte, Arapça ve Farsça kısımların hacimli olarak açıklanmasından dolayı, metnin bu kısmını çalışmamıza dâhil edemedik. Alıntıda da, lisân-ı Türkî'nin öncesini, yani kavlehuya kadar olan kısmı "kavlehu... şeklinde gösterdik.

Ele alacağımız çalışmada, Şefik-Nâme Şerhi'nde geçen, Arapça ve Farsça olarak tespit ettiğimiz atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın, Türkçe'de hangi atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârla karşılandığı meselesidir ki bunun için vereceğimiz örnekler şunlardır:

³ Turgut Koçoğlu, Şefik-Nâme, Şefik-Nâme Şerhi ve Edhem ü Hümâ Mecmuası (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkı Basım), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Atabey Kılıç) Kayseri 2004.

⁴ Musallî olduğuna dair rivayetler de var.

⁵ Turgut Koçoğlu, Muhammed El-Hâc Muslî'nin "Şefik-Nâme Şerhi" Turkish Studies, 1. C., s. 549-554.

"øavlehu... "Ve øile's-seyyidü elleÿi yu≈illü bihi'n-nâsi keşiran" yaúni ol seyyiddür ki Ðalø aña çøø tereddüd iderler ve "úan Ebi'l-Beøä el≈alimü'r-rezini'l-úaøli" ≈ä'ılı Türkicesi u'lu úaøıllu her yirde Ðiffet itmez bir a'ırbaşlı devletlüdür dimek..."⁶

Muhammed El-Hâc Muslí tarafından te'lif edilen Şefik-Nâme Şerhi'nden aldığımız ilk örneğimizi şöhle îzâh edelim: Uslu akıllı kişi her yerde hafif, ucuz olmayan ağırbaşı mutluluğa ermiş ulu bir kişidir.

Ele alacağımız bu cümleden hareketle, günümüzde kullanılan deyimlerin de bulunduğunu söyleyebiliriz. İlk olarak metinde uslu akıllı olarak geçen deyim, günümüze yansıyan şeklinin "akıllı uslu (kişi)"⁷ deyimini olduğunu biliyoruz. Şöyle ki; taşkın davranışları olmayan, dengeli, kendi halinde olan kişilere kullandığımız deyim akıllı uslu deyimidir.

Yine aynı şekilde belirtmemiz gereken diğer bir husus da, "ağırbaşı"⁸ deyimidir. Günümüzde, işlerini ciddiyetle yapan, kendini hafifliklere kaptırmayan, ciddi kişileri karşılayan kelâm-ı kibârın ağırbaşı olduğunu söyleyebiliriz.

"øavlehu... "úani'l-Mu'ni caúcaúat bihi ey 'aÐat bihi men caúcaúa iÿä 'ä≈a bihi ve minhu øavlihim ismaú caúcaúaten velä erä ≈a≈nen celebtühü min 'ayri fäðidetin ve hüve 'avtü'r-re≈ähünä ve caúcaúat ey ≈abisethü ve'l-caúcaúi'l-mekâni'~ayyiøi" ammä münteÐib-i Meydâni'de meşel-i meÿkür "Yu~rabu limen yeúuddü ve lä yüfü" yaúni vaúd idüp vefä itmeyenler ≈aøøında ~arb olunur diyü mes~ürdür ≈ä'ılı bu maøämda caúcaú kelimesinüñ yäð-i nisbiyyeye iðäfeti ≈asebiyle terkibe mülâyim Ðulä'ä-yı mefhüm bu fehm olunur ki bir hem-zede-yi kâşâne-yi kâðinät olan eyyäm-ı fereätde zindänlarda vü ma≈beslerde ve säðir kâriz-i gürizde mescün u ma≈büs u muÐtefi ne deñlü a'≈äb-ı ceräðim ü meðäşim var ise bi≈aÿfirihim çıøarılp ve ðuhúra gelüp o maøüleler ve daÐı mikşâr u mahÿâr ki lisân-ı Türki'de degirmeni 'atmış çaøılda'ını bo'azına ≈aømış didükleri..."⁹

Şârih tarafından Türk diline ait olduğu söylenen, "değirmeni satmış çakılacağını boğazına takmış" adlı sözün günümüzde hangi karşılıktaki kullanıldığına rastlayamadığımızı belirtelim.

"øavlehu **mümeşşili-yi bâz ü rüstâ** emşâl-i säüire-yi úAcem'dendür bir şeyð-i nefis øadr u øıymetini bilmez bir nädân-ı Ðasis eline girmegile ðäyiú vü telef oldu diyecek ma≈alde @urafä-yı Aúcäm bâzi vü rüstâyı dirler lisân-ı Türki'de **çiftçi eline düşmüş øo'an** didükleri meşeldir ve øi'ası daÐı meşürdür ki mülükdan birinüñ bir maøbül øo'anı øaçup bir rüstâyinüñ eline girdükde evvel cenä~ların baúdehu mıÐleb ü minøârın øa' u øa~ı ider øanadların niçün kesdüñ diyü suðâl olunduøda eger kesmesem uçup øaçardı demiş ya mıÐleb ü minøârın niçün büride itdüñ dinildükde ≈avucuøarımı incidüp yidi dimegile bâz ü rüstâ ve bâzi vü rüstâyı diyü meşel olmuşdur."¹⁰

Şefik-Nâme Şerhi'nden yaptığımız alıntıdan yola çıkarak yukarıda aslını verdiğimiz kıssayı açıklayalım: Burada, çiftçi eline düşmüş bir doğan kuşunun meşhûr hikâyesi anlatılmaktadır. Hükümdârlardan birinin, hoş bir doğanı kaçıp köylü birinin eline geçtiğinde; köylü, doğanın önce kanatlarını, sonra tırnaklarını ve gagasını, göğsünü keser. Kendisine doğanın kanatlarını niçin kestini diye sorulduğunda; eğer kesmeseydim uçup giderdi demiş, peki tırnaklarını ve gagasını niçin kestini denildiğinde, tavuklarımı yedi diye söylediğinde, (artık bu ibâre) doğan ile köy ve doğanlı ve köylü diye atasözü olmuştur.

⁶ Turgut Koçoğlu, Şefik-Nâme, Şefik-Nâme Şerhi ve Edhem ü Hüma Mecmuası (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkı Basım), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2004 s.140.

⁷ Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C. II, s.550.

⁸ Aksoy, C. II s.534.

⁹ a.g.e., s.141.

¹⁰ a.g.e., s.149.

Çiftçi eline düşmüş doğanın hikâyesi sonucunda ortaya çıkan atasözünün günümüzde bir karşılığına rastlayamadık.

"øavlehu *istün fi'l-mä iken enfün fi's-semä oldu* bu daΔı emşäl-i úArab'dandur Meydâni'de a'l-ı terhib-i meşel "*Enfün fi's-semä ve istün fi'l-mä*" olup "*Yu-rabü lil-mütekebbir 'a'irü's-şân* ≈aøında -arb olunan meşeldür lisân-ı Türki'de **adı büyük göti øavuø** meşeli °alibä bundan meøΔüŸdur ve meşel-i merøüm "*Reøsün fi's-semäø istün fi'l-mäø*" terhibi ile daΔı müstaúmeldür."¹¹

Burada, belirlediğimiz adı büyük götü kavuk¹² deyiminin günümüzde "Çok ün kazanmış ama sanıldığı gibi tersi olan bir durumu var." Anlamında "Adı ulu, götü kuru"¹³ şeklinde kullanıldığını tespit ettik. Burada değinilmesi gereken bir başka husus ise Şârih'in ileri sürmüş olduğu bir görüşüdür ki; Muslí'ye göre bu deyim Arapça bir atasözünden me'hûz yani alıntı olduğu düşüncesidir.

"øavlehu *duúaymiş-i mefäsîd* duúaymiş ü duúaymiş biøamme'd-däl ü fet≈a'l-úayn iúläm-ı ricâlden olup emşäl-i úArab'dandur felân bu işüñ recüli ve bu emrün aúlemidür diyecek ma≈alde úArab "*Duúaymiş häÿa'l-emr*" dirler Ebu'l-Faøl Meydâni Emşäl'inde a'l-ı terhib-i meşel "*Edelle min duúaymişü'r-remli*" diyü mes÷ur olup "*Hüve racülün kâne delîlen Δarriyetâ yu-rabü bihi'l-meşeli fe-yuøälü duúaymişün häÿe'l-emr ey úülimün bihi*" diyü tefsir olunmuşdur yaúni Duúaymiş didükleri ebnä-yı sebile delil olup rehberlikte ve øula°uzluøda kemâl-i mehâret birle úa'ırnuñ yegânesi dühâtdan bir kimesne olma°ın beyne'l-úArab her işinüñ recüli ve bulundu°ı kârnuñ aúlemi olan kimesne ≈aøında "*Duúaymiş häÿa'l-emr*" diyü meşel olmuşdur lisân-ı Türki'de fülân kimesne **işinüñ eri vü 'anúatnuñ úalä faøihidür** didükleri kelâm bundan meøΔüŸ olmaø mu≈temeldür."¹⁴

Yine aynı şekilde şârih tarafından ileri sürülen ancak burada kesin olmamakla birlikte, "işinin eri ve sanatının alâ fakihidir" deyimini Türk diline Arapça bir atasözünden geçmiştir. Muslí'nin, kendisinin de belirttiği üzere alıntı olması muhtemel bu meseleyi, bir tarafa bırakarak bu deyim günümüzdeki kullanım şeklinin şu şekilde olduğunu ifade edelim. Öncelikle "sanatının alâ fakihidir, yani yaptığı işlerin, ilminin üstâdıdır" kısmının günümüzde kullanılmadığını, "işinin adamı (eri)"¹⁵ şeklinde kısaldığını, ancak "çalıştığı işin gerektirdiği nitelikleri taşıyan (kişi) olarak" bir anlam kazandığını görüyoruz. O hâlde şunu söylemek yanlış olmayacaktır: Yaptığı işlerin, ilminin üstâdı anlamında kullanılan 'sanatının alâ fakihidir' deyimini, 'işinin ehli' olan deyimle de karşılandığı için günümüzde kısalmıştır.

"øavlehu *lä-úaleyye ve lä-leyyâ* "*Ey lä-úaleyye mine' -arari ve's-şerri ve lä-leyyen mine'n-nefüi ve'l-Δayr*" yaúni bu işde baña ne defü-i ÷arar u şerr ve ne celb-i nefü ü fâide vü Δayr muta'avverdür hemân lillâh işlerim demek maúnâsına lisân-ı Türki'de **baña ne girer çioar** didükleri kelâm bundan meøΔüŸ olmak fehm olunur."¹⁶

Bu örneğimizde de, Muhammed El-Hâc Muslí'ye göre bu söz hangi dilden olduğu belirtilmemiş bir ibâreden me'hûz yani alıntıdır. Bana ne girer çıkar denilen kelâm günümüzdeki şekline yazılı kaynaklarda rastlayamadık. Ancak halk arasında argo olarak kullanılan bir söz olduğunu belirtmek isteriz.

"øavlehu *âb-ı der-i zîrgâh* bu daΔı emşäl-i úAcem'dendür Türki'de daΔı 'aman altından' u yürütdi dirler yaúni el altından gizlüce işini diyecek ma≈alde -arb olunur meşeldür."¹⁷

¹¹ a.g.e., s.149.

¹² kavuk, [kavık] 1. Sidik torbası, 2. İçi boş şey.

¹³ Aksoy, C. II, s.532.

¹⁴ a.g.e., s.165.

¹⁵ Aksoy, C. II, s.888.

¹⁶ a.g.e., s.166.

¹⁷ a.g.e., s.170.

Burada Acem'den yani Fars'tan bir atasözü ile karşılaşmaktayız. "Saman altından su yürütmek"¹⁸ yani el altından gizlice işini uygun bir şekilde yapmak anlamındaki atasözünün günümüzde şeklini aynen koruduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde "saman altından su yürütmek; kendisinin yaptığını belli etmeyerek ortalığı karıştırmak herkesi birbirine düşürmek" anlamında kullanılmaktadır. Şârih'in açıklamasında geçen "el altından" ifâdesinin de günümüzde deyim olarak kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde; "el altından, alttan alta, gizliden gizliye, " olarak; kimsenin haberi olmadan, kimseye haber vermeksizin, gizlice bir işi yapma anlamında kullanılmaktadır.

"øavlehu **baøâr-ı meslûbetü'l-enyâr** laf@-ı enyâr cemûdür müfredi nirdür boyunduruø maúnäsına baøâr da∆ı baøaruñ cemûdür "**Baøâr-ı meslûbetü'l-enyâr**" boyunduruødan øurtulmuş øöküzler dimek maúnäsına nite ki lisân-ı Türki'de **zevleden øurtulmuş øöküz gibi ba'up ÷urdu'ı yiri bilmez** dirler vallâhu aúlem bi'-'avâb"¹⁹

Bir başka örneğimiz "zevle"²⁰den kurtulmuş øöküz gibi basıp durduğu yeri bilmez" meselidir ki, günümüzde herhangi bir karşılığına rastlayamadık. Anlam olarak şöyle izah edelim: "Boyunduruktan kurtulmuş øöküz gibi bastığı yeri bilmez."

"øavlehu **~adişü şücünün** bu da∆ı emşâl-i úArab'dandur a'1-ı terkib-i meşel "**El-~adişü Yü şücünün**" olup Türkicesi bir sözden bir äDar söz ve keYâlik o sözden da∆ı yine bir äDir söz açılma°ıla gitdükçe söz uzayıp dallu budaølu oldu dinilecek yirde "**~adişü Yüşücünün**" diyü -arb olunur meşeldür münşi-yi risâlenüñ bu ma~alde øa'dı vaúúä@ ~aøøında a°lar göz döğünmez söz utanmaz yüz dinilen Türki meşel oldu°ını "**Abüsen øam÷arìran**" iøtibâsı teøyid ider ammâ şücün úalâ vezn-i fúnun cemú-i şecen bisükünü'l-cim ÷arìø u şüü ü itti'âl ü iltifâf ü iştibâk maúnâlarına olup şecere-yi mültefetü'l-a'°ân yaúni dalı buda°ı birbirine girüp 'armaşmış dolaşmış a° gibi ørölmüş diradta şecene didükleri bundandır."²¹

Arapça bir atasözünün Türkçe karşılığını veren Muslî'ye göre, "bir sözden bir başka söz ve yine aynı şekilde - kezâ - o sözden de yine bir başka sözün açılmasıyla gittikçe söz uzayıp dallı budaklı oldu" anlamındaki vecizenin günümüzdeki karşılığı şu şekildedir: "Dallanıp budaklanmak [Bir iş]"²² olarak ifade edilen deyimnin anlamı ise; "yayılp genişlemek, büyüüp karışık durum almak" şeklindedir.

Yine bir başka örneğimizde; "ağlar göz, döğünmez söz, utanmaz yüz" denilen bir Türk atasözünden bahsedilmekle birlikte bu örneklere günümüz yazılı kaynaklarında rastlayamadık.

"øavlehu **mühre be-÷äs-endâz-ı sùrgâh-ı kâöinât oldı** mühre be-÷äs-endâz emşâl-i úAcem'dendür bir kimesne bir cemúiyet-i úu@mäda ∆a÷äden 'avt-ı bülend ile yillenüp bi'l-cümle ~uøøâr 'adâsını iştmeğile ol kimesne taf-i~ olunmaødan kinäye olunur keşret-i istiúmälden nâşi her şol kimesneden ki bir fa-i~at-ı müstenkir 'ädîr olma°ıla beyne'l-enâm rüsvây u bed-nâm olsa @urafä-yı Aúcâm anuñ ~aøøında "**Mühre be-÷äs endâ∆t**" diyü fa-ä~ätinden kinäye iderler lisân-ı Türki'de **Dügünde o'urmuşa döndi** didükleri meşele øarìbdür ki a'lı úArabiyye'de "Ef-ah min ~abaøatin ~aløatin" meşeli olup andan meøüYdur"²³

Şârih Muslî'ye göre Farsça atasözünden alıntı olduğu ileri sürülen, bu ifâdenin günümüzde karşılığına herhangi bir yazılı kaynakta rastlayamadık.

¹⁸ Aksoy, C. II, s.1027.

¹⁹ a.g.e., s.185.

²⁰ zevle, [zivle] Çift øöküzünün boyunduruktan çıkmaması için boyunduruğa geçirilen ağaç.

²¹ a.g.e., s.192.

²² Aksoy, C.II, s.704.

²³ a.g.e., s.201.

"øavlehu... yaüni bir eski øurumuş øirbadur vaøtä ki aña bir °ı#ä ittiÄäÿ olunup muvâfiø gelse "*Väfaøa Şenne Äebaøa*" dirler "*üani'ş-Şerişi eş-Şennü el-øaryetün yäbisetü'l-bäliyetü*" ve "*üan Ebi'l-Beøä isteşenne'l-edimü ey yebese ve aΔlaøa*" ≈ä'ılı her mişleyi-ni mütevâfiøin için ¯arb olunur meşeldür °älibä lisän-ı Türki'de çömlek øapa°ın buldı meşeli A' maøi'nüñ bu øavlinden meøΔüÿdur"²⁴

Son örneğimizi teşkil eden "Çömlek kapagın buldu" deyimini de Muhammed El-Hâc Muslî'ye göre Arapça bir atasözünden me'hûz, yani alıntıdır. Bu atasözünün günümüzdeki karşılığı ise "Tencere yuvarlanmış (yuvarlandı), kapağını bulmuş (buldu)"²⁵ şeklindedir. "Hoşa gitmeyen herhangi bir nitelik yönünden birbiriyle benzeşen iki kişi bir araya gelmiş, birleşmişler." Anlamında kullanılan bir atasözüdür.

SONUÇ

Doç. Dr. Turgut Koçoğlu'nun Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığı, Şefik-Nâme, Şefik-Nâme Şerhi ve Edhem ü Hümâ Mecmû'ası adlı çalışmasından hareketle ele aldığımız bu tebliğde, Şefik Muhammed tarafından te'lif edilen Şefik-Nâme adlı mensûr bir eserin, Muhammed El-Hâc Muslî tarafından şerh edilmesi üzerine, Şefik-Nâme Şerhi'nde Arapça ve Farsça atasözü, deyim ve veciz söz niteliğinde olan kelâm-ı kibârların Şârih tarafından açıklaması verilmiş ve Türk Dili'ndeki karşılıkları îzâh edilmiştir. Bu ifade ve ibârelerin metinden hareketle tespiti yapılmış, bununla birlikte; atasözü, deyim ve kelâm-ı kibârın günümüzdeki karşılıkları verilmiştir. Toplamda verdiğimiz on bir örnekten, altı tanesinin izahı yapılmakla birlikte günümüzdeki şekillerine Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü başta olmak üzere çeşitli yazılı kaynaklardan taraması yapılmış, fakat karşılıkları bulunamamıştır. Bu altı örneğin içerisinde yukarıda da belirtildiği üzere halk ağzında argo şeklinde kullanımı vardır. Ancak, çalışmamızda yazılı kaynakları esas aldığımız için, bu ifade şekillerini tebliğe dâhil etmedik. Metinden hareketle verdiğimiz diğer beş örnek ise, günümüzdeki şekilleriyle îzah edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. C. I-II*. İstanbul. İnkılâp Kitabevi.
- Dağlar, A. "Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi" *Turkish Studies*, 1. C. s.293-307.
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara. Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara. TDK Yayınları.
- Gümüş, Z. Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri", *Turkish Studies*. 1. C. s. 423-431.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (2005). 30. C. İstanbul.
- Kılıç, A. (2011). "Geleneksel Şerh ve Modern Metin İncelemelerine Eleştirel Bir Bakış: Metotlar, Çalışmalar, Beklentiler" III. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, s. 239-246, Kayseri.
- Koçoğlu, T. (2010). "Metin Neşrinde İmlâ Üzerine Görüşler ve Uygulamalara Dâir" II. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu, Kayseri. s. 275-286.
- Koçoğlu, T. "Muhammed El-Hâc Muslî'nin Şefik-Nâme Şerhi" *Turkish Studies*. 1. C. s.549-554.
- Koçoğlu, T. (2004). "Şefik-Nâme, Şefik-Nâme Şerhi ve Edhem ü Hümâ Mecmuası (İnceleme-Tenkitletli Metin-Sözlük-Tıpkı Basım)", Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kayseri.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul. Enderun Kitabevi.

²⁴ a.g.e., s.211.

²⁵ www.tdk.gov.tr, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü.

Mermer, A. Alıcı, L. Eflatun, M. Bayram, Y. Keskin Koç, N. (2009).*Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatına Giriş*, Ankara. Akçağ Yayınları.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri

İLK TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMELERİNDE ORGANLARLA KURULAN DEYİMLER

Idioms, Related to Organs, in the First Turkish Qur'an Translates

RAMAZAN ÖZPINAR

Akdeniz Üniversitesi

Öz: *Bir metnin ikinci bir dile çevrilmesinin tam anlamıyla imkânsız olduğu bilinen bir gerçektir. Söz konusu metinde söz sanatlarının yoğun olarak kullanılması ve bunun yanı sıra metnin mütercime günah işleme korkusu ve diğer insanlara karşı sorumluluk duygusu yükleyen Allah kelamı olması ise işi daha da zorlaştırmaktadır. Ancak bu durum, çeviri yapmaya engel teşkil etmemektedir.*

Bütün insanlara gönderilmiş bir kitap olan Kur'an'ın da bütün dillere tercümesi, herkesin pratikte Arapça öğrenmesinin imkânsız olması ve İslam dininin öğrenilmesi-anlaşılması noktasında yeni oluşumlar, gelişmeler ve ilerlemeler kaydedilmesi bakımından gereklidir. Nitekim Kur'an, insanlara anlaşılacak için gönderilmiştir.

İlk Türkçe Kur'an tercümelerinde organlarla kurulan deyimlerden sıklıkla faydalandığı görülmektedir. Bu deyimlerin dil estetiği ve zenginliği bakımından incelenmesi önem taşımaktadır. Bu bakımdan çalışmamızda ulaşılabildiğimiz Satır-altı Kur'an tercümelerinde geçen Türkçe organ ve insan hisleriyle ilgili deyimlerin kullanımları gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dil, Deyimler, Satır-altı Kur'an Tercümeleleri.*

Abstract: *It is known that perfect translate is impossible. Being used rhetoric intensely in this text, translator's "wrong translate is a sin" concerns, and being the word of Allah, giving responsibility to humanity, is also making difficult it. But it is not a handicap to translate.*

To researches, improvements and progresses in terms of to be learned and understood the religion of Islam, it is necessary to translate the Qur'an, sent to all mankind, to all languages. Because it is impossible for everybody to learn Arabic in practice. Qur'an is sent to be understood.

It is seen that the idioms formed with the organs in the first Turkish Qur'an translations are frequently used. It is important to examine these idioms in terms of language aesthetics and richness. In this respect, It is going to be tried to present the usage of the idioms related to the Turkish organs and human senses in the interlinear translations of Qur'an which we can reach in our work.

Key words: *Language, Idioms, Interlinear Qur'an translations.*

GİRİŞ

Türklerin, Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte İslam'ın emir ve yasaklarını öğrenmek adına kutsal kitap Kur'an'ı Kerim'i kendi dillerine çevirme ihtiyacı duymuşlardır. Oluşan bu ihtiyaç sebebiyle birçok tercüme yapılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda Kur'an'ın iki şekilde çevrildiği görülmektedir. Bunlar kelime kelime yapılan satır altı ve hikâyelerle genişletilen tefsirli tercümelemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur'an, ilk defa Samanoğulları'ndan Mansur b. Nuh (M. 961-967) zamanında Horasanlı ve Maverâünnehirli âlimlerden oluşan bir heyet tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Bu

tercüme, Taberi tefsirinden kelime kelime yapılmıştır. Z. V. Togan, bu heyette Türk üyelerin de var olduğunu ifade etmektedir. İlk Türkçe tercüme de heyetin bu Türk üyeleri tarafından Farsça tercümeyle dayanılarak yapılmıştır (Kara, 1993: 25).

Satır Arası Birebir Çeviriler

Satır Arası birebir çeviriler Arapça sözlerin tek tek Türkçeleriyle karşılanması esasına dayalı çevirilerdir. Bu metinlerde Türkçe sözcük, daha küçük ve ince harflerle Arapça sözcüklerden farklı bir yazı stiliyle Arapça kelimelerin tam altına yazılıdır (Kök 2004: 14). Kur'an'ın bu şekildeki Türkçe çevirilerine sık rastlanmaktadır. İstanbul ve Anadolu'daki kütüphaneler ile Türkiye dışındaki değişik kütüphanelerde (İnan 1960: 79-94) bu türden çok sayıda nüsha bulunmaktadır. Bu tip çevirilerde Türkçe cümle kuruluşuna genellikle hiç uyulmadığı için Türkçe çeviriyi, bazen Arapçasına bakmadan anlamak son derece güçtür.

Satır Arası Doğu Türkçesi Kur'an Çevirileri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Doğu Türkçesiyle yapılan satır-arası Kur'an çevirileri dört tanedir. Bunlardan birincisi TIEM 73'te kayıtlı bulunan, mevcut Kur'an tercümelerinin en eskisi olarak bilinen, Karahanlı Türkçesi özellikleri gösteren Suat Ünlü ve Abdullah Kök'ün Doktora tezi olarak üzerinde çalıştıkları nüshadır.

İkinci tercüme şu anda Özbekistan İlimler Akademisi Kitaplığı, nr. 2008'de kayıtlı bulunan ve 270 varaktan meydana gelen eksik nüshadır. Bu Kur'an tercümesi satır arasında Türkçe ve Farsça tercümelere oluşmuştur. Nüsha üzerinde A. A. Semenov, "Sobranie Vostochnih Rukopisey" (*Akademii Nauk Uzbeskskoy SSSR*, IV, Taşkent 1957, s. 45-46) çalışmıştır.

İngiltere (Manchester), John Rylands Kütüphanesi, Arabic MSS. 25-38'de kayıtlı olan Rylands Kur'an çevirisi üzerinde Eckmann'ın *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976) adlı çalışması vardır. Eser, satır arasında hem Farsça hem de Türkçe tercüme ihtiva etmektedir. Tamamı 30 cilt olan eserin 14 cildi mevcuttur. Bu 14 cilt, 1145 varaktan ibarettir. Elde bulunan varaklarda da eksiklikler vardır. Bu 14 cildin haricinde tercümeyle ait olan iki varak da Dublin, Chester Beaty, Kütüphanesi, nr. 1606 ve nr 1630'da kayıtlı bulunmaktadır (Sağol 1993: 26). Bu eserin tanıtması S. Tezcan tarafından yapılmıştır: János Eckmann: *Middle Turkic Glosses Of The Rylands Interlinear Koran Translation*, *TDAY-Belleten 1978-1979*, s. 279-294.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 2 numarada muhafaza edilen Harezmi Türkçesi özellikli Satır-arası Kur'an çevirisini G. Sağol doktora tezi olarak hazırlamıştır: Gülden Sağol, *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük, I-II* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1993. Sağol'un doktora tezi neşredilmiştir: Gülden Sağol, *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, Harvard, (410 pages), 1993; (*Part II: Glossary*) Harvard, 1995, (310 pages); (*Part III Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section One: 1b-300b*), Harvard, 1996; (*Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section Two: 301a-587b*), Harvard, 1999.

Tefsirli Çeviriler

Bu tür Kur'an tercümelerinde ayetler satır arası Kur'an tercümelerinde yapıldığı gibi

birebir çeviriler, tefsirli tercümelelerde yapıldığı gibi açıklamalar, parçalar, hikâyeler de eklenir. Ayetin başında ayetin indiriliş sebebi, ayetin inişine sebep olan olay geniş bir şekilde açıklandıktan sonra ayetin tercümesine geçilir. Bu tür Kur'an tercümeleleri satır arası Kur'an tercümeleleriyle Tefsirler arasında kalmıştır.

Bu tür tefsirli çeviriye verilebilecek en iyi örnek, Türkoloji çevresinde *Anonim Tefsir* olarak veya "Orta Asya Tefsiri" olarak Leningrad'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı Cod.332'de 2475 numarada kayıtlı olan yazmadır. 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Türkistan'da bulunan bu nüsha 147 varaktan ibarettir. Türkçe tefsir 18. surenin 4. ayeti ile başlamaktadır. Ve 23-47. sureler eksiktir (Sağol 1993: 26). Eser üzerinde ilk büyük çalışma Borovkov'a aittir: A.K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azii. Moskova, 1963. (Türkçe Çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, TDK, Ankara, 2002).

H. İbrahim Usta tarafından da eserin metin ve sözlüğü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1989.

Tefsirler

Bu tür Kur'an tercümeleleri ayeti bir bütün olarak ele alıp ayetin bütün olarak açıklamasına yönelik bir tercüme türü olduğu için hacimlidir. Bu tür tercümeleler, hikâyeler, parçalar ihtiva ettiği için de dönemin olayları hakkında da bilgi vermektedir. Çok hacimli olmalarından dolayı üzerlerinde ciddi bir şekilde durulmamıştır. Kütüphanelerde özellikle Anadolu sahasına ait çok sayıda böyle Kur'an tercümeleleri bulunmaktadır.

Bu tür tercümelelere verilecek en iyi örnek Şeybanîler devrinde XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan Kur'an tercümesidir. İki nüshası vardır. Birinci nüsha Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed bölümü, nr 16'da kayıtlıdır. İstinsah tarihi H. 950/M.1543-1544 olan nüsha, her biri 308 varak olan iki ciltten meydana gelmiştir. Her sayfada 29 satır bulunmaktadır (Sağol 1993: 27). Hacimli olmalarından dolayı bu tefsirler üzerinde Zülfikar ve Taş'ın çalışmaları dışında dikkate değer çalışma yapılmamıştır: Hamza Zülfikar, *Çağatayca Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi – Metin - Dizin*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, Ankara, 1970; İbrahim Taş,.

Kur'an tercümeleleri Arapça bilmeyen insanlara Kur'an'a ait emir ve yasakları öğrettiği gibi toplumsal ve sosyal hayata ait birçok değeri de geliştirmektedir. Bunlardan en önemlisi çevirisi yapılan dile katkılarıdır. Satır arası Kur'an tercümeleleri birebir tercüme olduğu için sözlükçülük açısından önemlidir. Çünkü yeni bir dine girerken bu dine ait terminolojiyi karşılayacak kelimeler üretmek ve mevcut kelimelere de yeni anlamlar yüklemek gerekir. Bu durum dilin kelime hazinesinin anlam yönünden gelişmesine ve yeni kelimelerin ortaya çıkmasına sebep olur. Diğer taraftan tefsirli çevirilerde ve tefsirlerde olaylar geniş bir şekilde anlatıldığı için hem dönemin tarihî ve sosyolojik olaylarına ışık tuttuğu gibi hem de dilin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Çalışmada bahsi geçen Kur'an çevirilerinin sözlükçülük açısından önem arz etmesinin yanı sıra bir başka önemli özelliklerinden biri de, yazıldıkları dönemde kullanılan bazı deyimleri içermeleridir. Somutlaştırma adına son derece etkili olan bu deyimlerin, Satır altı Kur'an tercümelelerinde geçen örneklerine bakıldığında dikkati çeken husus organ isimlerinin deyim yapılarında sıklıkla ve işlek bir halde kullanıldığı görülmektedir.

ORGAN ADLARIYLA KURULAN DEYİMLER**Ağız****ağızları tamğa ur-:** “ağızları mühürlemek” TİEM 73 323r/3=036/065**azğına hatm eyle-:** “ağızları mühürlemek” Manisa KT 318b/7=036/065)**ağızlarından yigränçilik:** “ağızlarından öfke taşmaktadır” TİEM 73 49v/3=003/118**ağızlarından düşmānlik āşikār ol-:** “ağızlarından öfke taşmaktadır” Manisa KT 45b/3=003/18**Ayak****adağ bākūt-:** “itişmek, ısrar etmek” TİEM 73 423v/8=071/007**adağ tik-:** “inat etmek, ayak diremek, direnmek” Rylands KT 36/91b2=045/008; TİEM 73 365r/4=045/008**adağın bol-:** “kalkmak, ayağa kalkmak” (Rylands KT 33/59b1=034/046)**adağın bol-:** “vakti gelmek, zamanı gelmek” (TİEM 73 217v/3=018/036)**adağın kııl-:** “namazı tam erkānı ile yerine getirmek” Rylands KT 28/45b1=7/170**adağın tur-:** “ayakta durmak, kıyam etmek”(TİEM 73 227r/4=019/073 Rylands KT 34/84b1=039/09**adağın tut-:** “namazda ayakta durmak” (TİEM 73229r/2=020/014)Rylands KT 38/9a3=058/013**adağının at(t)ım:** “sürüklemek, teşvik etmek” (TİEM 73 233r/5=020096)**Akıl****ağıl gider-:** “kendinden geçirmek, sarhoş etmek” Manisa KT 435b/3=080/033**ağılları git-:** “ kendinden geçmek” Bursa KT 567b/1**ağılsuz ol-:** “aklı başında olmamak, ahmak olmak” Manisa KT 14a710=002/130**ağlı gel-:** “kendine gelmek, düşünmeye başlamak, akıllanmak” Manisa KT 116b/8=007/143; Bursa KT 171b/1**‘ağlı git-:** “kendinden geçmek, düşünmeye başlamak, akıllanmak” Manisa KT 393b/1=056/19**ağlı kit-:** “sarhoş olmak” Hekimoğlu KT 427b/1=037/047**‘ağlı qarış-:** “düşünemez hale gelmek” Manisa KT 202b/10=017/101**‘ağlı qarış-:** “düşünemez hale gelmek” Manisa KT 202b/10=017/101**‘ağlı ol-:** “akıl sahibi olmak, akıllı olmak” Manisa KT 19a/11=002/179; Bursa KT 26b/7**ağlı yitiz bol-:** “olgunlaşmak” Hekimoğlu KT**ağılsız bol-:** “sarhoş olmak” Hekimoğlu KT 511b/3=56/19**Arka/Sırt****ard döndür-:** “sırt geçirmek, arkasını dönmek” TİEM 40 89a/11=9/25**ardca gel-:** “takip etmek, bir işin peşine düşmek” TİEM 40 136b/8=17/69**ardca yüri-:** “ardına düşmek, takip etmek” TİEM 40 134b/11=17/36

ardı kesil-: “sonu gelmek” Bursa KT 280a/6

ardınca eyle-: “peşinden yapmak, arkasından takip takmak” TİEM 40 20b/6=2/262

ardınca gel-: “peşinden gelmek, takip etmek” TİEM 40 20b/8=2/263

ardınca gelin-: “peşinden gelinmek, takip edilmek” TİEM 40 236a/11=44/23

ardınca ir-: “peşine düşmek, takip etmek” TİEM 40 150b/3=20/78

ardınca irür-: “peşine katmak, arkasına takmak” TİEM 40 185b/11=28/42

ardınca ol-: “peşinden gitmek, takip etmek” TİEM 40 280a/1=79/7; Bursa KT 43b/2

ardınca var-: “peşinden gitmek, takip etmek” TİEM 40 198b/5=33/2

ardınca viribi-: “arkasından göndermek” TİEM 40

ardını kes-: “tamamen yok etmek” Bursa KT162a/6

ardlarına düş-: “takip etmek, izlemek” Bursa KT 228b/6

Arka/Sırt

arğa ber-: “yüz çevirmek, ardını dönmek” TİEM 73 238v/9=021/057; Rylands KT 34/27b3=037/091

arğa beriş-: “desteklemek, birleşmek, bir araya gelmek “ (TİEM 73 9r/9=002/085)

arğa bol-: “yardım etmek, muavenet etmek” TİEM 73 406r/1=060/009

arğa çevür-: “sırt çevirmek, geri dönmek” Bursa KT 485b/1

arğa äwür-: “idaresine vermek, hazırlamak, tayin etmek, musallat etmek, yardımcı vermek, sahiplik ettirmek, çevirmek, vazgeçirmek, dönüvermek, yönelmek, dönüp gitmek, dönüp kaçmak” TİEM 73 298v/1=030/052

arğa ol-: “yardım etmek” Manisa KT 300a/2=033/26

arğa birikdür-: “birbirine destek olmak, yardımlaşmak” TİEM 40 186a/9=28/48

arğa dilen-: “yardım istenilmek” TİEM 40 111b/2=12/18

arğa eg-: “namazda rükua durmak” TİEM 40 4b/4=2/43

arğa kaytar-: “sırt çevirmek, geri dönmek” Bursa KT 197a/6

arğa kıl-: “yardım etmek” TİEM 40 159b/8=22/39

arğa ol-: “yardım etmek, desteklemek” Bursa KT 309b/1

arğa vir-: “yardım etmek, yardımcı olmak” TİEM 40 87b/10=9/4

arğa vèr-: “yardım etmek, yardımcı olmak Bursa KT 268a/3

arğa virmek dile-: “yardım istemek” TİEM 40

arğa virmek dilen-: “yardım istenmek, yardıma muhtaç olunmak” TİEM 40 157a/9=21/112

arğa virmek iste-: “yardım istemek” TİEM 40 1b/3=1/4

arğa virin-: “yardım görmek” TİEM 40 9b/7=2/123

arğa virinil-: “yardım görmek” TİEM 40 7a/9=2/86

arğa viriş-: “birbirine yardım etmek, yardımlaşmak” TİEM 40 262b/8=60/8

arğada oltur-: “halef olmak” Rylands KT 36/62b2=043/060

arşaları ardına bırak-: “kulak ardı etmek” Bursa KT 73b/6

arşamı katıg küçlüg kıl-: “desteklemek kuvvetlendirmek, güç artırmak” (TİEM 73 230v/3=020/031); (Anonim KT 20a/6=020/031)

arşası sınımış: “arkası kesilmek, nesli kesilmek”¹ (Gülle 1999-I: 371)”005/103=92v/9

Avuç

awuçmaq ur-: “elindekiyle vurmak” TİEM 73 332r/3=038/044

Aya

aya birle ün kıl-: “el çırpmaq, alkışlamak” Hekimoğlu KT

Ayak

ayağa düş-: “itibardan düşmek, kesata uğramak” TİEM 40 89a/7=9/24

ayağ bas-: “gitmek, bulunmak, ayak basmak” TİEM 40 200a/9=33/27

ayağ üstine dur-: “ayakta durmak” Manisa KT 234a/2=022/26; TİEM 40 68a/2=6/141; Bursa KT 503b/2

ayakın tur-: “ayakta durmak” **Hekimoğlu KT**

Baş

baş kötür-: “büyüklük taslamak” TİEM 73 145v/7=009/057) Rylands KT

baş a kaç-: “sitem etmek, başa kakmak” TİEM 40 116a/1=12/92

başı aşağı dön-: “baş aşağı, gerisin geri dönmek” TİEM 40 155a/11=21/65

başı degzin-: “başı dönmek, şaşırıp kalmak, şaşkına dönmek” TİEM 40 179a/9=27/4

başı koyu eyle-: “baş aşağı etmek, geri çevirmek” TİEM 40 211a/7=36/68

başı kötrül-: “başı yukarıya kalkmak” Hekimoğlu KT 420b/3=36/8

başın dut-: “üzerine almak, deruhte etmek” TİEM 40 166b/2=24/11; Bursa KT 376a/6

başını aşığa eyle-: “boynunu bükmek” TİEM 40

başçı kıl- : “rehber olmak, yol göstermek, liderlik yapmak” TİEM 73 266r/4=025/074

başları tüzginip yörü-: “şaşkınlık içinde bocalamak” .(TİEM 73 3v/2=002/015)

başları üze ködü kemiş-: “inanç ve inatlarına döndüler” (Anonim KT 21/65)

başı tüzginip kal-: “şaşırmak, şaşırıp kalmak” (TİEM 73 33r/5=002/258)

başları tutuk: “yalpalamak” TİEM 73 75v/1=004/0143

başğa elt-: “anlaşmayı yerine getirmek” TİEM 73 185r/8=013/020

başka ürünlük kir-: “yaşlanmak, saçın sakalın ağarması” (Anonim KT 11b/13=019/004)

başlarını kuğı kemiş-: “başını dikmek, dik durmak” TİEM 73 191v/5=014/043

suv türtünlär başlarııızka-: “abdest almak, mesh etmek”

Boğaz

¹ Arapların cahiliye geleneğinden biridir. Şöyle ki: Bir erkek devenin dölünden on batın doğarsa onun sırtını haram sayarlar, onu hiçbir sudan ve otlaktan men etmezler “sırtı korunmağa alınmıştır” derlerdi. İşte “ham=arkası sınımış” sözcüğüyle bu töreye işaret edilmiştir.

boğaza dur-: “boğazda tıkanmak” Manisa KT 426a/4=073/13

boğazğa revân bar-: “kolayca yutulmak” Hekimoğlu KT 263b/3=16/66

Boyun

boyn vur-: “öldürmek” Manisa KT 420b/9=069/46

boynağı bol-: “haddi aşmak, itaattan çıkmak” TİEM 73 434v/7=079/017

boynağıluğ kıl-: “itaat etmemek” TİEM 73 263v/9=025/021; Rylands KT 35/58b2=40/60; Hekimoğlu KT

boynağıluğ yanındın çök-: “itaatsizlikten dolayı çökmek, düşmek” Hekimoğlu KT 298b/6=19/69

boyun ber-: “itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek” TİEM 73 241r/1=021/108; Anonim KT 3a/2=018/028; Rylands KT 28/64b2=008/001

boyun dut-: “himayesine almak, kefil olmak” TİEM 40 25b/6=3/44

boyun kâr-: “zorlayıcı olmak, musallat olmak, azgın ve zorba olmak” TİEM 73 344v/7=040/035; Anonim KT 13a/5=019/032

boyun ur-: “öldürmek, boynunu vurmak” TİEM 40 241b/4=47/4

boyun su-: “itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak” Rylands KT 29/53b2=9/74

boyun sun-: “itaat edilmek, sözü dinlenmek” Rylands KT 26/36b1=4/64

boyun sü-: “boyun eğmek, itaat etmek” TİEM 73 242v/2=022/032; Rylands KT 37/17a2=47/21; Hekimoğlu KT 58b/1=3/83

boyun sün-: “itaat etmek” Hekimoğlu KT 566a/7=81/21

boyun sür-: “boyun eğmek, itaat etmek” TİEM 73 374v/3=047/021

boyun vër-: “itaat etmek, boyun eğmek” Bursa KT 272a/2

boyun vir-: “itaat etmek, boyun eğmek” TİEM 40

boyun virici eyle-: “itaatkar kılmak, emre hazır hale getirmek” TİEM 40 122b/2

boyun virici olun-: “itaatkar hale getirilmek, boyun eğdirilmek” TİEM 40 73b/1=7/54

boyun virinil-: “itaat edilmek” TİEM 40 40a/7=4/64

boyunğalığ kıl-: “haddi aşmak, hududu çiğnemek, itaattan çıkmak” TİEM 73 442v/6=089/011

Can

cân al-: “öldürmek” TİEM 73 182r/3=012/101, Rylands KT 30/43b3=16/32; Manisa KT 433b/8=079/01; TİEM 40 279b/11

cân boğaza yetiş-: “ölmek üzere olmak” Bursa KT 580a/1

cân boğaza yitiş-: “ölmek üzere olmak” Manisa KT 395a/5=056/83

cân çık-: “ölmek” Manisa KT 135b/5=009/055

cân kir-: “can almak, öldürmek” Rylands KT

cân kötür-: “öldürmek, vefat ettirmek” TİEM 73 157v/7=010/046

cân tart-: “can çekişmek” Anonim KT 18b/33

cân vër-: “ölmek” Manisa KT 278a/3

cān vir-: “ölmek” Manisa KT 295a/11=032/09

cān alın-: “ölmek, vefat etmek” TİEM 73 242v/7=22/005; TİEM 40 225b/7=40/67

cānı çık-: “ölmek” Hekimoğlu KT 193a/9=9/85

cānını al-: “ruhunu kabzetmek, öldürmek” TİEM 40 34b/3=3/193

cānlar çıkar-: “öldürmek” Bursa KT 630a/2

cānları çık-: “ölmek, vefat etmek” TİEM 73 148r/2=009/085

Dil

dil çıkar-: “dilini dışarı çıkartıp solumak” Manisa KT 120b/7=007/176

dili açıl-: “konuşmak” Manisa KT 257b/11=026/013

dili dutul-: “konuşmamak” Bursa KT 42a/6

dilin çıkar-: “dilini sarkıtıp sokmak” TİEM 40

dil vèr-: “konuşturmak” Bursa KT 516a/3

dil vir-: “konuşturmak” Manisa KT 346b/9=041/21

Diz

diz ur-: “diz çökmek” Manisa KT 113a/5=007/091

diz üstine çök-: “diz çökmek” Manisa KT 216a/6=019/68

diz vur-: “diz çökmek” Manisa KT 112a/1=007/078

dizi üzere otur-: “diz çökmek” TİEM 40 238b/2=45/28

dizin çök-: “diz üstü çökmek” TİEM 40 147a/9=19/72

dizlerin ur-: “diz çökmek” Bursa KT 244a/5

dizleri üstine çök-: “diz çökmek” Bursa KT 332a/2

El

el irür-: “kuvvet ve kudretini erdirmek, üstün kılmak, imkan vermek” TİEM 40 87a/6=8/71

el sun-: “el uzatmak” TİEM 40 118a/4

el sür-: “elini sürmek, iyileştirmek” TİEM 40 47b/9=4/171

el virdür-: “güç, kudret vermek, tasarruf sahibi olmak” TİEM 40 144a/1=18/95

el üstünlüğün vir-: “kudret ve şeref vermek” TİEM 40 114a/1=12/56

el uzat-: “el uzatmak” Bursa KT 108a/5

elden vir-: “bizzat getirip vermek” TİEM 40 89b/6=9/29

eli üstün ol-: “hükümrân olmak” TİEM 40 73a/11=7/54

eli yitiş-: “erişmek, elde etmek” Manisa KT 137b/6=009/074

eline düş-: “birisine muhtaç olmak” Manisa KT 272b/79=028/10; Bursa KT 414b/4

elin boynuna bağla-: “elini boynuna bağlamak” TİEM 40 271b/5=69/30

elini dart-: “elini çekmek, ayrılmak, yaklaşmamak” TİEM 40 16b/8=2/222

elini helaklige bırak-: “kendini tehlikeye atmak” TİEM 40 14b/4=2/195

elini sür-: “meshetmek” TİEM 40 49a/9=5/6

elig bul-: “etkisi altına almak” Rylands KT

âlig uzat-: “el uzatmak” TİEM 73 390r/5=054/029

eli elgi osandur-: “elleriyle yaptığını unutmak” Anonim KT 5a/9=018/057

Fikr

fikr düş-: “düşünmek” Manisa KT 236a/7=022/52; Bursa KT 362b/2

fikr ét-: “düşünmek” Bursa KT 631a/1

fikr eyle-: “düşünmek” Manisa KT 166a/11=012/045; Bursa KT 253a/7

fikr eylet-: “düşündürmek” Manisa KT 33b/7=002/282; Bursa KT hatırlatmak” 47a/3

fikr it-: “düşünmek” Manisa KT 52b/1=003/191

Gönül

gönül bağla-: “kati karar vermek, azmetmek” TİEM 40 101a/11=10/71

gönül bağlan-: “azmedilmek” TİEM 40 34a/5=3/186

gönüle bırağıl-: “ilham edilmek” TİEM 40 149a/2=20/38

göñ(ü)line bırağ-: “ilham etmek, bildirmek” TİEM 40 285b/7=91/8

göñ(ü)line kórku bırağ-: “içine korku düşürmek, korku hissetmek” TİEM 40 248b/11=51/28

Göz

göz bırağdur-: “muttali kılmak, haberdar etmek” TİEM 40 140a/5=18/21

göz deg-: “nazar değmek” Manisa KT 168a/6=012/067; TİEM 40 114b/3; Bursa KT 256a/4

göz depret-: “göz ucuyla bakmak” TİEM 40

göz dut-: “beklemek, intizar etmek” TİEM 40 17a/4=2/228

göz kaçış-: “bir birine kaş göz işareti yapmak” Bursa KT 635b/5

göz kısa eyle-: “gözünü yabancıya bakmaktan men etmek” TİEM 40 217a/4=38/52

gözi aydın ol-: “gözünü aydın olmak, sevinmek” TİEM 40 184a/4=28/13; Bursa KT 336a/4

gözi düş-: “görmek, muttali olmak” TİEM 40

göz yum-: “göz kapatmak” Manisa KT 390a/6=054/50; Bursa KT 44b/1

gözlü eyle-: “muttali kılmak, haberdar etmek” TİEM 4033b/4=3/179

gözsüz ol-: “görmemek” Manisa KT 3a/8=002/018; TİEM 40 55a/5=5/71

Kan

kan dök-: “insan öldürmek” TİEM 40 73b/3

kan eyle-: “canlandırmak” Manisa KT239a/5=023/014”

kan gör-: “adet görmek” Manisa KT 24b/9=002/222; Bursa KT 34b/2

kan ol-: “kanlanmak, kana bulanmak” Manisa KT 429b/1=075/38

kan tök- “kurban kesmek” TİEM 73 247v/7=022/067

Kanat

kanatını kuğı tut- “ mütevazı davranmak, alçak gönüllü olmak” TİEM 73 273r/4=026/215

kanatını yağur-“kendine gelmek, tamamen emin ve fütursuz olmak” TİEM 73 283v/6=028/032

kanatların yay- “kanatlarını açarak süzölmek” Hekimoğlu KT 540b/8=067/019

Karın

karını toldurul- “karnı doldurulmak” Hekimoğlu KT 453b/6=040/072

Kaş

kaşın közin imle- “işaret etmek, işaret yoluyla anlaşmak “ (Anonim KT 12a/5=019/011)

Kol

kol koy- “dokunmak” Manisa KT 446a/8=098/002

kol uzat- “saldırmak” Manisa KT 273b/7=028/19; Bursa KT 399b/4

Gönöl

könlümni aç- “gönlüme ferahlık ver “ (Anonim KT 20a/4=020/025)

köülläri üze bağla- “kalplerine kuvvet vermek “(Anonim KT 1a/10=018/014)

köülläri meşğöl bol- “kalpleri de gaflette olarak dinlemek “(Anonim KT 32a/2=021/003)

köñöl bağla- “sebat göstermek” Rylands

köñöl bulğaştur- “kışkırtmak, kalbi saptırmak “ TİEM 73 253v/9=023/097

köñöl ur- “tevekköl etmek” TİEM 73 265r/2=025/058; Rylands KT 30/50b3=016/042

köñlini osanuğ kıl- “Kalbini anmaktan gafil kılmamak “ (Anonim KT 3a/2=018/028)

köñülleri üze örtüglər kıl- “kalplerine perdeler gerdik “ (Anonim KT 5a/9=018/057)

Köz

köz bağla- “büyü yapmak, büyülemek” Hekimoğlu KT 159b/5=007/116

köz äwröl- “gözünü tekrar tekrar çevirip bakmak” TİEM 73 416v/6=067/004

köz kemiş- “göz atmak, yükselerek bakmak, bakmak” Rylands KT 32/26a3=028/038; Anonim KT 2a/1=018/018

köz tart- “göz dikmek” TİEM 73 Hekimoğlu KT 309b/8=20/131

köz tut- “gözetmek, beklemek” TİEM 73 249r/7=023/025; Anonim KT 26a/10=020/135; Rylands KT

köz ur- “perişan bir şekilde bakmak” TİEM 73 389r/8=054/008

köz yanındın yarı- “sevinmek, mesut olmak” Hekimoğlu KT 295a/9=19/26

köz yum- “görmemek, gözlerini kapatmak” (TİEM 73 35v/9=002/267), Hekimoğlu KT 42b/6=2/267

közi yaru- “sevinmek, mesut olmak” Hekimoğlu KT 302b/6=20/40

köz yumup açınça: “bir göz açıp yumma gibi”, çok kısa süre, anlık süre için.(TİEM 73 201v/4=016/077)

közləri örtüg: “gözleri Zikr’ime (Kur’an’a) karşı perdeli olmak “(TİEM 73 =222r/5=018/101)

közləri içinde örtüg “gözleri Zikr’ime (Kur’an’a) karşı perdeli olmak” (Anonim KT 5a/6=018/101)

közleri tikil-: “gözleri açılıp donakalmıştır” (Anonim KT 021/097)

közsüz bol-: “kör olmak” Hekimoğlu KT 115b/7=5/71

közün bol-: “seyretmek, göz önüne getirmek “ TİEM 73 238r/3=021/061

Kulak

kulak bıraç-: “kulak vermek, dinlemek” Bursa KT 561a/6

kulak dut-: “kulak vermek, dinlemek” TİEM 40; Bursa KT 334b/5

kulak eşit-: “dinlemek, ibret almak, öğüt almak” TİEM 73 420v/7=069/012

kulak kâmiş-: “dinlemek, işaret bırakmak, ibret bırakmak” TİEM 73 382r/9=050/037; Hekimoğlu KT497a/2=50/37

kulak kemiş-: “kulak vermek, dinlemek” Hekimoğlu KT497a/2=50/37

kulak ol-: “kulak vermek, dinlemek” Manisa KT 136a/4=009/061

kulak tut-: “kulak vermek, dinlemek” TİEM 73 235v/5=021/002; Anonim KT 32a/1=021/002; Rylands KT 37/81a1=50/41; Hekimoğlu KT 568b/7=84/2

kulak vir-: “kulak vermek, dinlemek” Manisa KT 380b/10=050/37

kulakları içinde ağırlık: “kulaklarına da ağırlıklar koyduk” (Anonim KT 5a/10=018/057)

kulakları üzä ur-: “kulaklarını (dış dünyaya) kapattık (Onları uyuttuk)” (Anonim KT 1a/7=18/11)

kulakı tälînmişdin: “Cahiliye dönemi Arap törelerindedir.² (005/103=92v/9)

kulakı ağır: “sağır” (TİEM 73 165r/4=011/024)

Sinir

sinrin käs-: “sinirini kesmek” TİEM 73 390r/5=054/029

sinrin kıy-: “köküne inmek, öldürmek, canına kıymak, canına okumak” TİEM 73 443r/9=091/014

Surat

şurat eyle-: “şekillendirmek, şekil vermek” TİEM 40 23a/9=3/6

Dil

til çıkar-: “dil çıkarmak, dilini uzatıp solumak” Rylands KT 28/50b2=7/176

til et-: “ayıplamak” Rylands KT 37/61b2=49/11

tilin çıkar-: “ dilini çıkarmak, sarkıtmak” Hekimoğlu KT 167b/6=7/176

² Bir deve beş batın doğurur beşincisi erkek olursa bu hayvanın kulağını yarıp salıverirler, kendisini sağmazlar, kendisinden hiçbir şekilde yararlanmazlar ve bu hayvana “bahire=kulakı telinmiş” derlerdi (Gülle 1999-I:371).

til kıl-: “yüce bir doğruluk dili var ettik “ (Anonim KT 14a/4=019/050)

tilimden tügünün çise ber-: “Dilimdeki tutukluğu çöz “ (Anonim KT 20a/5=020/027)

asız tillig bol: “aşırı davranmak, azmak” (20b/9=020/045)

tüy taç-: “deli gibi davranmak, delilik belirtisi göstermek” TİEM 73 421v/4=069/042

Tiz

tizin çök-: “diz üstü hazır edeceğiz, diz çöktürmek, boyunduruğu altına almak “ (Anonim KT 15a/5=019/068)

Akıl

usına kel-: “kendine gelmek, akılı başına gelmek” Rylands KT 28/22b1=7/143

ussı azın-: “aklı başından gitmek, sarhoş olmak” TİEM 40 255a/10=56/19

ussı diril-: “aklı başına gelmek, ayılmak” TİEM 40 78a/11=7/143

ussı git-: “bayılmak” Manisa KT 116b/8=007/143; TİEM 40 242b/3=47/20; Bursa KT 171a/7

Vücut

vücüda çıkar-: “meydana getirmek” Manisa KT

vücüda gel-: “meydana gelmek” Manisa KT 40a/6=003/059; Bursa KT 56a/3

vücüda getir-: “meydana getirmek” Manisa KT; Bursa KT 5a/6

Yürek

yürek acıd-: “acı vermek” Manisa KT 2b/8=002/010

yüregi dar ol-: “içi sıkılmak, sıkıntılı olmak” Manisa KT 64a/8=004/090

yürek acıt-: “kalbe acı vermek, sıkıntıya sokmak” Manisa KT 36b/6=003/021

yürek boğaza gel-: “korkudan yürek yerinden sökülüp boğaza dayanmak” Manisa KT 339a/3=040/18

yürekler boğaza dıķıl-: “yüreği ağzına gelmek” Bursa KT 506b/2

yürekleri öl-: “ımanı zayıflamak” Bursa KT 362b/5

yürek daral-: “sıkılmak” Manisa KT 33b/8=0027282

yürek kıpar-: “heyacanlandırmak” Manisa KT 419b/2=069/04

yüräk toķı-: “korkmak, irkilmek” TİEM 73 447r/6=101/001

yüräk toķu-: “korkmak, irkilmek” TİEM 73 447r/6=101/002

yürek yandur-: “sıkıntıya sokmak” Manisa KT 72a/3=004/16

yüreksiz bol-: “cesareti kırılmak, korkuya kapılmak” Rylands KT 29/5b3=8/46; Hekimoğlu KT 176b/6=8/46

yüreksizlik kıl-: “korkmak” Rylands KT 29/3b3=8/43

yüreksüz ol-: “cesareti kırılmak, yılmak” TİEM 40 31b/7=3/152

Yüz

açığ yüzlüğ bol-: “yüzünü buruşturmak, kaşlarını çatmak” Hekimoğlu KT 555a/4=74/22

yüz buru-: “yüzünü ekşitmek, suratını asmak” TİEM 40 280b/5=80/1

yüz dönder-: “rağbet etmemek, uzak durmak” Bursa KT 39a/7

yüz döndür-: “yüz çevirmek, terk etmek, vazgeçmek” TİEM 40 170b/3=24/63; Bursa KT 209b/4

yüz dut-: “dönmek, yönelmek” TİEM 40 213b/4=37/94; Bursa KT 342b/3

yüz äwrä-: “yüz çevirmek “ TİEM 73 259v/8=024/047

yüz ewür-: “yüz çevirmek, terk etmek, yüz çevirip kaçmak” TİEM 73 235v/4=021/001; Anonim KT 2a/1=018/018; Rylands KT 28/60b3=7/199; Hekimoğlu KT 470b/9=043/057

yüzi utrukımi bil-: “önlerindeki de arkalarındaki de (yaptıklarını da yapacaklarını da) bilmek” (Anonim KT 33a/6=021/025)

yüzün burtar-: “suratını asmak” Bursa KT 631b/3

yüzlärin tüg: “yüz düğümlemek” buradan “yüz buruşturmak”. “Çehresini ekşiten, suratını iyice asık olanlara”(TİEM 73 253r/6= 023/104)

yüzün tüş-: “yüz üstü düşmek, yere kapanmak” Hekimoğlu KT 297b/9=19/58

SONUÇ

Az sözle çok şey anlatma yolu olan deyimler bir dilin işlenmişliğinin, zenginliğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ayrıca bir toplumun kültürü, sosyal yapısı ve ona ait değerlerin ifadesinde de kendini gösterir. Özellikle bir dilde çok fazla deyim kullanılması dilin konuşucularının keskin zekâsı ve derin bir kavrama ve ifade etme yeteneğine sahip olduğunun en güçlü kanıtıdır.

Deyimler, bir toplumun tarihten bu yana biriktirmiş olduğu sosyal hafızalar ve kültürel birikimleridir. Kısacası kendini ifade etmek için kullanılan genetik kodlardır.

Sonuç olarak Doğu ve Batı Satır altı Kur'an tercümelerinde kullanılan deyimlerin sıklıkla insan organı ve hisleriyle üzerine kurulduğu görülmektedir. Bunun sebebi Kur'an'ın insanı, merkezine alması ve örnek olayları onun üzerinden vermesi, olayı daha canlı ve ha etkili kılmak için örnek olayları soyutlaştırma ilgili olduğu düşünülebilir

Deyimler Kur'an'ın anlatım gücünü en üst seviyede yansıtır. Maddi âlemden manevi âlemin tüm anlatımlarında kullanılan deyimler hiçbir Kur'an müfessirinin göz ardı edemeyeceği olağanüstü bir estetiktedir. Bu nedenle deyimler Kur'an'ın doğru anlaşılmasında ve sanatsal değerinin ortaya çıkmasında son derece önemlidir. Ayrıca incelediğimiz metinlerde geçen Arapça deyimlerin Türkçe çeviride asıl manaya bağlı kalarak deyimleştirildiği göze çarpmaktadır. Bütün bunlardan yola çıkarak Kur'an'ın derin anlamı, zenginliği ve vecizliği Türk dilinin işlekliliği ve mana genişliğiyle ne kadar başarılı bir şekilde ifade edildiğini incelediğimiz metinlerde kullanılan deyimler en mükemmel surette ispatlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Ata, A. (2000). “Türk Dilinde Esmâ-i Hüsnâ”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, İzmir.

Ata, A. (2003). “İlk Türkçe Kur'an Tercümesi”, Mustafa Canpolat armağanı, s. 41/55, Ankara.

Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar Dizin*, Ankara: TDK.

Ateş, S. (1975). *Kur'an-ı Kerim ve Cümle Meali*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Borokov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. - XIII.*

- Yüzyıllar), (Rusçadan Çeviren: USTA, Halil İbrahim, AMANOĞLU Ebülfez), Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (1968).** *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK.
- Cumhur, M. (1959).** *Türkçe Kur'ân Tefsir ve Çevirileri Bibliyografyası*, (Basılmış Eserler), Yeni yayınlar (Nisan), c.IV,s.111-124, Ankara.
- Çanga, M. (1999).** *Kur'an-ı Kerim Lugatı*, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1991).** *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (1993).** *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 2. Baskı, Ankara.
- Hamîdulah, M. (1965).** *Kur'ân-Kerim'in Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, s.1-90, İstanbul.
- İnan, A. (1960).** *Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar*, Ankara: TDAY.
- İnan, A. (1998).** *Makaleler ve İncelemeler II C.*, Ankara.
- Sarı, M. (1982).** *El-Mevârid*, Arapça –Türkçe Lügat, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1971).** *Kur'an ve Türkler*, Ankara.
- Topaloğlu, A. (1978).** *Muhammed Bin Hamza, XVI/ Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası Kur'an Tercümesi, I Giriş ve Metin*, İstanbul,1976; II, Sözlük, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu (2000).** *Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Yaşaroğlu, M. (1965).** *Kur'an'ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası*, s. 109, İstanbul.
- Usta, H. İ.; Amanoğlu, E. (2002).** *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII yüzyıllar)*, Ankara: TDK.
- Makale / Bildiri**
- Cumhur, M. (1962).** "Kur'ân-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, s. 123.142, Ankara.
- Erdoğan, A. (1938).** "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", *-Vakıflar Dergisi*, c.1, s.47-48 Ankara.
- İnan, A. (1961).** "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme Üzerine Bir inceleme" s.8 Ankara.
- Kara, M.(1993).** Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'an Tercüme ve Tefsirleri. *Diyanet İlmi Dergisi*, Sayı 3: s.25-36.
- Keskiöğlu, O. (1961).** "Fatih Devrine Ait İki Kur'ân- Kerim Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, IV, s.91-103, Ankara.
- Keskiöğlu, O. (1962).** "Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Kur'ân Tercüme", *Vakıflar Dergisi*, V, s.157-160, Ankara.
- Keskiöğlu, O. (1987).** "Nüzulünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri", s. 214, Ankara.
- Kök, A. (2004).** "İlk Türkçe Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar", Türk Dil Kurumu V/ Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Ankara.
- Kök, A. (2004).** "İlk Türkçe Kur'an Tercümelerinde Metonimli Kullanımlar Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Sempozyumu Ankara.
- Küçük, M. (2004).** "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesinde İmla ve Ses Özellikleri", *Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s.39-71 Ankara.
- Togan, Z. V. (1928).** "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler", TM, c.II s. 315-345.
- Kök, A. (2004).** "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi" (TİEM 73, 1v/235v/2), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Küçük, M. (2001).** *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi, İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Togan, Z. V. (1960).** "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair" İTED, c. III, s.135, İstanbul.
- Usta, H. İ. (1989).** "XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- Ünlü, S. (2004).** *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TİEM 73, 235v/3- 450r/7) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Zülfikar, H. (1970).** “Çağatayca Kuran Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi- Metin- Dizin.” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN LEYLA VÜ MECNUN MESNEVİSİNİN KARAÇAY TÜRKÇESİNE BİR UYARLAMASI

An adaption of Alisher Navai's Laila and Majnun Masnavi to Karachai Turkic

RÜMEYSA ÇİNPOLAT YILDIZ

Gazi Üniversitesi

Öz: *Karaçay Türkçesindeki eserlerin bazıları telif, bazıları ise tercüme ya da uyarlama eselerdir. Bu çalışmada ele alınacak olan eser ise Ali Şir Nevâyî'nin Leyli vü Mecnun mesnevisinden hareketle Karaçay Türkçesine uyarlanmıştır. Eserin yazarı Ahmat Kubanov olup eser 26 bölüm ve 3211 beyitten oluşmaktadır. Bu çalışmada yazar ve eserin içeriği hakkında bilgiler verilecek ve eserden bazı örnekler sunulacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Ali Şir Nevâyî, Leyla ile Mecnun Hikâyesi, Karaçay Türkçesi, Ahmat Kubanov, Uyarlama.*

Abstract: *The literature of Karachai Turkic consists of original works along with translations and adaptations. The work which will be examined here is an adaptation of Ali Sher Neavi's Laila and Majnun Masnavi to Karachai Turkic. The author of the adaptation is Ahmat Kubanov. The work comprises 26 chapters and 3211 couplets. In this paper, there will be given some information concerning the content of work and its author, and be presented some examples from the work.*

Key words: *Alisher Navai, Leila and Majnun, Karachai Turkic, Ahmet Kubanov, adaptation*

GİRİŞ

Karaçay – Malkar Türkleri çoğunlukla, günümüzde Kuzey Kafkasya olarak adlandırılan ve Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde Avrupa'nın en yüksek dağı olan Elbrus Dağı (Mingi Taw) ve Kuban Irmağı'nın çevresinde yaşamakta olup başta Türkiye olmak üzere Avrupa, Amerika, Kazakistan, Suriye ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde gruplar halinde hayatlarını sürdürmektedirler.

Dil araştırmaları Karaçay – Malkar Türkçesinin ana çizgileri ile tipik bir Kıpçak Türkçesi olduğunu ortaya koymaktadır. Karaçay – Malkar Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun Kafkasya'daki güney bölümünü meydana getirir. Sovyet Türkologlardan A. N. Samoyloviç'in 1922 yılında Petrograd'da yayınlanan Nekotorie Dopolneniya K Klassifikatsi Turetskih Yazıkov (Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı İlaveler) adlı eserindeki Türk lehçeleri sınıflamasına göre Karaçay – Malkar Türkçesi; Türk lehçelerinin z kolunun y bölümünün *tav, bol-, kalgan* grubuna girer. Buna göre Karaçay – Malkar Türkçesinde eski Türkçe *azak / adak* yerine *ayak, tag (dağ)* yerine *tav, olmak* yerine *bolmak, kalan* yerine *kalgan* biçimleri kullanılır. Bunlardan başka, Karaçay – Malkar Türkçesinde *ben* yerine *men* biçiminin kullanılması, kelime başında y- sesinin c- sesine dönüşmesi de Kıpçak Türkçesinin özellikleridir (Tavkul 2000: 4).

Karaçay – Malkarlılar dillerini *Tav til (dağ dili)* ya da *Tavça (dağca)* biçimlerinde adlandırır. Karaçay – Malkar Türkçesi tarihî gelişimi içerisinde iki önemli ağza ayrılmıştır. Bunlar ilk bakışta sanıldığı gibi Karaçay ve Balkar diyalektleri değildir. Çünkü

Karaçay bölgesinde ve Malkar topraklarının Bashan, Çegem vadilerinde konuşulan dil birbirinden farklı değildir ve Karaçay – Malkar halkının yüzde doksanı tarafından bu diyalekt Karaçay – Malkar yazı dilini meydana getirir. İkinci ağız ise Malkar bölgesinin Çerek vadisinde konuşulan Çerek diyalektidir. Holam ve Bızıngı vadilerinde konuşulan dil de Çerek ağzının etkisi altındadır (Tavkul 2000: 5).

Karaçay – Malkar Edebiyatı, Halk Edebiyatı ve Yazılı Edebiyat olmak üzere iki ana başlıkta incelenebilir. Halk edebiyatı daha çok sözlü edebiyat olarak gelişmiş olup sözlü gelenekte Karaçay – Malkarların *Nart Destanları* meşhurdur.

Yazılı edebiyatın temelleri ise 1800’lü yıllarda Arap harfli ve dini içerikli metinlerle atılmış olup en meşhur Karaçay – Malkar yazarları arasında Möçülanı Kazım, Akbaylanı İsmail, Gurtulanı Bert, Otarkanı Kerim, Kuliylanı Kaysın, Bayramuklanı Halimat gibi isimler sayılabilir. Karaçaylı yazarlar arasında bunlar kadar meşhur olmasa bile Kobanlanı Ahmat da bulunmaktadır. Bu çalışmada Ahmat Kubanov’un Leyla bla Mecnün adlı eseri ele alınacaktır.

1. Ahmat Kubanov’un Hayatı (1939 – 1991) ve Eserleri

1.1. Hayatı

Kaynaklarda ve antolojilerde hakkında çok az bilgi bulunan yazar, *Sanalğan Cilla & Kün Tayakla* adlı eserin 1986 yılı baskısının önsözündeki bilgilere göre; Koban sülalesinden İbrahim’in oğlu olarak 15 Ağustos 1939’da bugünkü Kislovodsk sınırlarında bulunan Caga köyünde dünyaya gelmiştir.

1956 yılında Kazakistan’da 10. sınıfı bitirmiş¹, sonrasında Novoşahinsk’de bir demircinin yanında işe girmiştir. Daha sonra Pyatigorsk şehrinde bir parkeciye çalışmaya başlamıştır. 1960 yılında Karaçay – Çerkes Pedagoji Enstitüsü Filoloji Fakültesi’ne kaydolmuştur. Fakültede iki yıla yakın eğitim gördükten sonra Moskova’daki Maksim Gorki Edebiyat Fakültesi’ne geçmiş ve 1967 yılında burayı başarıyla bitirmiştir.

¹ Stalin’in emriyle 2 Kasım 1943’te Karaçay Türklerinin sürgüne gönderilmesi sırasında Ahmat Kubanov henüz bebek denebilecek bir yaşta. Liseye kadar Kazakistan’da okumuş olması onun da sürgüne gidenlerden olduğunu kanıtlar niteliktedir (RÇY).

Resim 1. Sol arkada ayaktaki Ahmat Kubanov

Mezun olduktan sonra Karaçay'da bir basımevinde redaktör olarak çalışmaya başlayan Ahmat Kubanov'un eserlerinden bazıları Rusçaya tercüme edilmiş, Rusya'da çıkarılan çeşitli dergilerde şiirleri yayınlanmıştır. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden genç yazarlara yer veren Ukrayna dilinde basılan bir antolojide Kubanov da bulunmaktadır.

Ahmat Kubanov 1991 yılında vefat etmiştir.

Resim 2. Sağdaki Ahmat Kubanov

1.2. Eserleri

Ahmat Kubanov'un eserlerinden bazıları şunlardır:

- 1) Kün Tayakla (Öykü – 1972)
- 2) Sınalğan Cılla (Öykü – 1975)
- 3) Küzgü (Kısa Sohbetler – 1989)
- 4) Oyuwla (Kısa Şiirler – 1980)
- 5) Cürekden Cürekge (Şiirler – 1965)
- 6) Tübeşüw (Şiirler – 1970)
- 7) Otello (Çeviri – 1983)
- 8) Leyla bla Mecnün (Uyarlama – 1991)

2. Karaçay Türkçesinde Leyla ile Mecnun Hikâyeleri

İlk olarak 10. Yüzyılda Arap edebiyatında ortaya çıkan Leyla ile Mecnun hikâyesi Türk edebiyatına da geçmiş, gerek Batı Türkçesi (Fuzuli ve Genceli Nizami), gerekse Doğu Türkçesi (Ali Şîr Nevâyî) uyarlamaları kaleme alınmıştır. Karaçay Türkçesine de iki uyarlaması vardır.

1. Davut Şavay – Abayhan tarafından yazılan Leyla bla Mecnun adlı eser Sovyet egemenliği öncesinde ve nazım şeklinde oldukça uzun yazılmıştır.

2. Ahmat Kubanov tarafından ilk baskısı Sovyet egemenliği sonrasında yapılan eser Ali Şîr Nevâyî'nin Leyla ile Mecnun² mesnevisinin Karaçay Türkçesine bir uyarlaması olup nazım şeklinde yazılmıştır.

3. Ahmat Kubanov'un Leyla bla Mecnün Uyarlaması

Ahmat Kubanov tarafından 1991 yılında ilk baskısı yapılan *Leyla bla Mecnün* isimli eser 26 bölümden oluşmaktadır. Eserde toplam 3211 beyit vardır ve beyitlerin içeriklere göre dağılımı, kurgusu ve konu akışı şu şekildedir:

Tablo 1. Ahmat Kubanov'un *Leyla bla Mecnün* Uyarlamasının İçerik Şeması

Bölüm	Beyitler	İçerik
1	1-109	Kays'ın doğumunu ve herkes tarafından çok sevilen bir çocuk olduğunu gören anne babasıyla birlikte bütün akrabalarının da sevinmesini anlatır.
2	110-306	Kays'ın okula başlamasını, orada Leyla'yı görmesini ve aşk okunun yüreğine saplanmasını anlatır.
3	307-469	Kays'ın Leyla'yı meyve bahçesinde görmesini ve ona olan özleminden dolayı aklını kaybetmesini anlatır.
4	470-587	Kays'ın akli başına geldikten sonra bülbül gibi feryat ederek yeniden aklını kaybetmesini ve babasının gelip onu evine götürmesini anlatır.
5	588-721	Kays'ın Leyla'nın yaşadığı yere gitmesini ve Leyla'nın köpeği ile konuşmasını, bu sırada Leyla ile karşılaşmasını anlatır.
6	722-798	Kays'ın akrabalarının onun yine kaybolduğunu öğrendikten sonra onu aramaya başlamalarını, çölün ortasında bulmalarını,

² Ali Şîr Nevâyî, Leyla ile Mecnun adlı eserini 1484 yılında Çağatay Türkçesiyle kaleme almıştır. Sözü edilen eser 38 bölümden ve 3622 beyitten oluşmaktadır. Eserin neşrini Ülkü Çelik (Şavk) hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik 1996.

		evine getirmelerini ve aklını kaybettiği için ona “Mecnun” ismini takmalarını anlatır.
7	799-896	Leyla'nın babasının Mecnun'un Leyla'yı sevdiğini duyup Mecnun'un babasına öfkelenmesini, bu öfkeyi gören Mecnun'un babasının Mecnun'a kızıp onu zincirlemesini anlatır.
8	897-950	Mecnun ağa takılmış kuş yavrusu gibi sıkıntı çekerken yüreğindeki aşk ateşi hararetlenip yanmaya başlayınca vücudundaki zincirlerin bu sıcaklığa dayanamayıp erimesini ve Mecnun'un çöle kaçmasını anlatır.
9	951-1015	İbn-i Selam'ın Leyla'yı görüp ona âşık olmasını ve evlenmek için rızasını almak üzere onun babasına dünürcü göndermesini anlatır.
10	1018-1102	Gelini almak üzere damadın arkadaşlarının geleceğini bilip Leyla'nın ağlamaya başlamasını, kızının ağlamasına dayanamayan annesinin de onunla birlikte ağlamasını anlatır.
11	1103-1212	Mecnun'un babasının oğlunu Mekke'ye götürmesini, Mecnun'un Kara Taş'ı ziyaret etmeden aşkı için Allah'a yalvarmasını anlatır.
12	1213-1411	Mecnun'un insanlara küsüp geyik gibi hayvanlarla dostluk kurmasını ve bu sırada Nevfel isimli komutan ile karşılaşmasını anlatır.
13	1412-1569	Nevfel'in Leyla'nın babasına kızını Mecnun'a vermesi için dünürcü göndermesini, Leyla'nın babasının dünürçülere kötü sözler söylemesini, bunun üzerine Nevfel'in Leyla'nın babasının obasına savaş açmasını anlatır.
14	1570-1661	Leyla'nın babası kendisinin yenileceğini anlayınca, onun kızını öldürmek istediğini rüyasında görüp Mecnun'un Nevfel'e savaşı durdurması için yalvarmasını anlatır.
15	1662-1778	Mecnun'un Nevfel'den ayrıldıktan sonra yolda yürürken Seyit isimli fakir biriyle karşılaşmasını, birbirlerine dertlerini dökmelerini ve ikisinin de Leyla'nın yurdunu aramaya başlamalarını anlatır.
16	1779-1976	Mecnun'un, Leyla'nın göçüp gittiği köye geldikten sonra Leyla'nın köpeğiyle sohbet etmesini, Seyit'in dönüp gelip Leyla'dan haber getirmesini anlatır.
17	1780-2103	Leyla'nın Mecnun'a yazdığı mektup
18	2104-2208	Mecnun'un Leyla'ya cevabı
19	2209-2335	Mecnun'un babasının Mecnun'u çölde bulmasını ve ona evine dönmesi için yalvarmasını anlatır.
20	2336-2478	Nevfel ile Mecnun'un babasının arasında dostluk bağının oluşmasını, Mecnun'un yeniden çöle kaçmasını, kaçarken yolda Leyla'nın obasının çobanını görmesini ve aklını kaybederek kendini kurbanda kesilecek koyuna benzetmesini anlatır.
21	2479-2606	Babasının Mecnun ile çok uğraşmasını ve onu Nevfel'in kızı ile evlenmeye ikna etmesini, Nevfel'in kalesinde düğünün başlamasını, Mecnun'un bir yolunu bularak düğünden kaçmasını anlatır.
22	2607-2705	İbn-i Selam'a Leyla'yı getirmelerini, Leyla'nın ise onun hastalığından istifade ederek çöle gitmesini ve çölde Mecnun ile karşılaşmasını anlatır.

23	2706-2814	Mecnun'un Leyla'dan ayrıldıktan sonra Necit Dağı'na tırmanıp orada kendisini seven kızı hatırlayarak dışı geyiğin şarkısını söylemesini anlatır.
24	2815-2923	Mecnun'un annesi ile babasının vefat etmelerini, Mecnun'un bu durumu rüyasında görüp onların mezarlarını ziyaret etmesini anlatır.
25	2924-2997	Mecnun'un annesi ile babasının ölüm haberini alan Leyla'nın üzülmelerini anlatır.
26	2998-3211	Sonbahar günlerinin birinde Leyla'nın yaşam ışığının sönmelerini ve Mecnun'un canının uçup gitmesini anlatır.

6. Örnek Metin

Orijinal Metin	Transkripsiyon	Aktarma
БИРИНЧИ БАШЫ	BİRİNCİ BAŞI	BİRİNCİ BÖLÜM
Къайсны туугъаны емда, аны алапат сабий болгъанын кѣрюб, атасы бла анасыны биргесине бютеу елчилерини да кѣууанганларыны юсюнден	Qaysnı tuwganı emda anı alamat sabiy bolğanın körüb atası bla anasını birgesine bütew elçilerini da quwanğanlarını üşünden	Kays'ın doğumunu ve herkes tarafından çok sevilen bir çocuk olduğunu gören anne babasıyla birlikte bütün akrabalarının da sevinmesini anlatır.
Ёмюрлени узагъына Сюймекликни тузагъына	Ömürleri uzağına Süymeklikni tuzağına	Ömürlerin uzağına Âşıklığın tuzağına
Тюшюб анда термилгенле Ташла, таула тебренирле	Tüşüb anda termilgenle Taşla tawla tebreñirle	Düşüp ondan dertlenenler Dağlar taşlar sarsılırlar
Юсюгюзден ештиб сизни, Ачыкъланса ишни тюзю	Üsügüzden eştib sizni Açıqlansa işni tüzü	Bahsinizden duyup sizi Öğrenilse işin özü
***	***	***
Ертде ертде ертделеде елчилерин еркелете	Ertde ertde ertdelede Elçilerin erkelete	Bir var iken bir yok iken Dostlarını sevindiren
Джашагъанды араб киши Халисине бир да киши	Çaşağandı arab kişi Halisine bir da kişi	Yaşamış bir Arap kişi Herkesin saydığı biri
Сѣз табмазча бир джан еди Нюр джана ед басхан джери	Söz tabmazça bir can edi Nür cana ed bashan ceri	Kusur bulunmaz biriydi Bastığı yer nurlu idi
Адам еди бек асыулу Сыйын кюрген гитче, улуу	Adam edi bek asıwlu Sıyın körgen gitçe ullanı	Adam idi pek namuslu Hürmet etti küçük ulu

SONUÇ

Sonuç olarak tarihî metinlerin lehçe uyarlamaları hem fonetik, morfolojik, sentaktik türden dilbilimsel değişmelerin takip edilebilmesi hem de leksik farklılıkların tespit edilebilmesi bakımından önem arz etmektedir. Yüksek lisans tezi olarak çalışmakta olduğumuz metin de bu bakımdan değerlendirildiğinde önemlidir.

Ahmat Kubanov'un, Ali Şîr Nevâyi'nin *Leyla vü Mecnun* mesnevisinden uyarladığı *Leyla bla Mecnün* isimli eseri 26 bölümden oluşmakta ve toplam 3211 beyit tutmaktadır. Bu sayılar da göstermektedir ki ortada ciddi bir sözvarlığı söz konusudur. Bu metindeki sözvarlığının ayrıntılı bir şekilde ortaya konması, yapılacak yeni çalışmalar için bir kaynağı daha araştırmacıların istifadesine sunacaktır.

KAYNAKÇA

- ADİLOĞLU, Adilhan, (2000), *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (Karaçay – Malkar Edebiyatı / 22.cilt)*, (Proje yön.: Nevzat Kösoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- ADİLOĞLU, Adilhan, (2016), *Sovyet Egemenliğinden Önceki Karaçay-Malkar Edebiyatı*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.192-197.
- ÇELİK, (ŞAVK) Ülkü, (1996), *Ali-şir Nevayi Leyli vü Mecnun*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUBANOV, Ahmat, (1991), *Leyla bla Mecnün*, Çerkessk: Stavropol Kitab Basmanı Karaçay-Çerkes Bölümü.
- TAVKUL, Ufuk, (2000), *Karaçay – Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAVKUL, Ufuk, (2012), *Karaçay – Malkar Türkçesi*, Türk Lehçeleri Grameri (Edt.: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları, s.883-938.

KUZEY KAFKASYA'DA TÜRK DİLİ VARLIĞI VE AVARCADAKİ TÜRK DİLİ ETKİLERİNE BİR BAKIŞ

Turkic Language Presence in North Caucasia and Turkish Language Effects on Avar Language

SAMET CANTÜRK

Giresun Üniversitesi

Öz: Dünyada jeopolitik önem arz eden bölgelerden biri olan Kuzey Kafkasya tarih içinde birçok Türk topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede yaşamış ve halen yaşamakta olan Türk halkları; Kafkasya bölgesinde komşuluk ettiği diğer halklar ile tabii olarak bazı kültürel alışverişlerde bulunmuşlardır. Bu kültürel alışverişlerin başında diller arasındaki etkileşimler gelmektedir. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Avarlar hem buldukları bölge hem de adları açısından bu etkilerin görülebileceği halklardan biri olarak görülmektedir. Tarihte yaşamış Türk halklarından olan Avarlar ile aynı ada sahip bu halk, yaşadıkları bölge itibari ile de Kumuk, Azerbaycan, Nogay ve Karaçay Malkar Türkleri ile çevrilmiş bir coğrafyada bulunmaktadır. Bu halkın dilindeki Türk dili etkileri; direkt olarak alıntı kelimeler şeklinde olabileceği gibi Türk dilinin bazı ses ve şekil özellikleri olarak da bulunabilmektedir. Çalışmamızda; Kuzey Kafkasya'daki Türk dili varlığı esas alınarak Avarcanın söz varlığında bulunan Türk dili etkileri incelenmiştir. Kafkasya bölgesinde tarihten günümüze süregelen Türk varlığı ve bölgedeki Türk dili etkisi yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avarca, Avarlar, Dil Etkileşimi, Kuzey Kafkasya, Söz Varlığı, Türk Dili.

Abstract: Within the history Caucasus region where is has been Turkic language communitys home area. Turkish people have lived and still living in this area have made some of the cultural exchanges with the other peoples of the Caucasus. Linguistic exchanges which is one of the this cultural exchanges. Avars living in Dagestan in the North Caucasus, in terms of both the regional as well as the names of the peoples of these effects are likely to remain below occupies a special place. Daghestan Avars which is the same names Turkish Avars lived in history. Their region surrounded by Kumuk, Azerbaijan, Nogay and Karaçay Malkar Turks. Turkic language in Avar language can be directly in the form of loan words in the Turkish language is also available in some phonetic and morphological features. In our study which is based on; the effects of the Turks to the North Caucasus in the historical process and Turkic language effects in the Avar language.

Key words: Avar Language, Avars, Language Interaction, North Caucasia, Vocabulary, Turkic Language.

GİRİŞ

Dünya üzerinde kadim zamanlardan itibaren büyük bir bölgeye yayılmış olan Türk dilli halklar birçok farklı halkla ve kültürel etkileşimde bulunmuşlardır. Bu etkileşimlerin izlerinin görüldüğü en önemli noktalardan biri de halkların dilleridir. Türk toplulukları gittikleri çoğu yerde çoğunluk olmasalar bile yönetici ya da halkları birleştirici unsur olarak görülmüşlerdir. Kuzey Kafkasya bölgesi de Türk halklarının çok eski zamanlardan beri nüfuz ettiği bir coğrafya olarak bugün karşımızda durmaktadır.

Kuzey Kafkasya'nın coğrafyasını, tarihini ve halklarını tanımak için öncelikle tarihsel süreçten bu zamana Kafkasya olarak bilinen coğrafyayı tanımlamak gerekir. Kafkasya'daki

tarihsel oluşumlar genel olarak birbiriyle bağlantılı ve iç içedir. Kafkasya bölgesinin karmaşıklığı; coğrafya ve tarihsel tanımın yanı sıra Kafkas halklarının tanımında da görülmektedir.

Türkiye’de Kafkasya ya da Kafkas göçmeni denilince akla ilk olarak Çerkezlerin gelmesi yanlına dikkat çekmek ve Kafkasya’nın Çerkezlerden ibaret olmadığını göstermek amacıyla kapsamlı bir Kuzey Kafkasya halkları tanımına ihtiyaç vardır. Kuzey Kafkasya’nın tarihsel süreçten bugüne içinde birçok halkı barındırdığı bunlardan kimilerinin sosyo-kültürel nedenlerden dolayı Ubıhlar gibi dilini kaybederek yok olduğu kimininse küçük bir toplulukken günümüzde bölgede söz sahibi bir duruma geldiği görülmektedir.

Çalışmamızın ana unsuru olan Dağıstan Avarlarına Türklüğün etkisinin nasıl ya da ne gibi olabileceğini anlatmak açısından Kuzey Kafkasya’daki Türk soylu halkları da tanımak gereklidir. Buradaki Türk halklarının geçmişten günümüze genel bir tanımı ve coğrafi durumları Dağıstan Avarlarının dilinde bulunan Türk dili etkisini açıklayıcı nitelikte olacaktır. Kuzey Kafkasya bölgesinin sadece günümüzdeki bu halkların yer aldığı bir bölge olmadığı ve milat öncesi devirlerden itibaren Kuzey Kafkasya’ya etki etmiş olan Türklük unsurlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yaşayan bu Kuzey Kafkasya’daki Türk halklarının da bahsettiğimiz milat öncesi devirlerden itibaren süregelen Türk etkilerinin izlerini taşıdıkları bilimsel bir gerçektir.

Bu çok eski devirlere dayanan Türk izleri yalnız Kuzey Kafkasya’daki Türk topluluklarında değil oluşumunu bu bölge içinde tamamlamış halklarda da görülür. Çeçen, Çerkez, Kabardey, Avar gibi halkların tarihlerinde, kültürlerinde, dillerinde Türk izlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Oluşumunu Kuzey Kafkasya’da tamamlamış kabul edilen halklardan biri olan Dağıstan Avarlarının da coğrafya itibari ile bir Türk üçgeninin içinde yer aldığı ve Türklerin çok eski zamanlardan beri var oldukları Dağıstan coğrafyasında yaşadıkları görülmektedir. Bu halkın Tarihteki Türk Avarları ile olan isim benzerliği ve coğrafyaları gereği iki halkın da geçmişte aynı yerde bulunmuş olmaları bilim adamları için bir soru işareti olmuştur. Bu halkın Kuzey Kafkasya kökenli bir halk olduğu ve Türk Avarlar ile bir benzerliğinin bulunmadığı genel bir kanaattir. Bazı bilim adamları ise günümüzde Dağıstan’da yaşayan bu Avarların geçmişteki Türk Avarlarının bakiyeleri olduğu görüşündedirler.

Bu tartışmalarda Dağıstan Avarlarının Türklükle bir bağlantısını görmeyenlerin ispat noktaları bu halkın dilleri olmuştur. Çalışmamızda bu tartışmalardan yola çıkarak Dağıstan Avarlarının dili olan Avarcada bulunan Türk dili unsurlarını ele alacağız.

Kuzey Kafkasya

Kuzey Kafkasya günümüzde sosyal, siyasal ve fiziki coğrafyası ile karmaşık bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ülkemizde Kafkasya denildiğinde herkesin verdiği cevabın farklı olduğunu ve Kafkas coğrafyasının içindeki halklarla birlikte daha tam olarak keşfedilip tanınmadığını görmekteyiz. Bizim bu ilk kısımdaki amacımız Kafkasya içindeki Kuzey ve Güney Kafkasya’nın coğrafi olarak ayrımını gösterdikten sonra konumuzu teşkil eden Kuzey Kafkasya’yı ayrıntılı olarak coğrafyası, tarihi ve halkları ile tanıtmak olacaktır. Ancak Kuzey Kafkasya’yı tanımak için öncelikle Kafkasya’yı genel olarak tanımak gereklidir.

Günümüzde Bağımsız Devletler Topluluğu sınırları içinde kalan Kafkasya bölgesi yaklaşık 324.000 kilometrekarelik bir yüz ölçüme sahiptir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmasından (Aralık 1991) sonra Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan); biri Azerbaycan’a (Nahçıvan); ikisi Gürcistan’a

(Abazya ve Acaristan) ve yedisi de Rusya Federasyonu'na (Adige, Dağıstan, İnguş, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya, Kabardin-Balkar, Çeçen) bağlı olmak üzere toplam on özerk cumhuriyet ile biri Azerbaycan'a (Dağlık Karabağ) ve birisi de Gürcistan'a (Güney Osetya) bağlı iki özerk bölge bulunmaktadır (Avşar 1997: 1875).

Kısaca Kafkasya Tarihi

Tarih boyunca Kafkasya üzerinde büyük devletler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği görülür. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin ve İskitlerin yaptıkları mücadeleyi ortaçağlarda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar sürdürmüştür. Daha sonra bu mücadelelere İslâm devletleri de yer almıştır. Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Moğolların hâkimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla etki eden siyasi faaliyetlerdir. Selçuklular ilk defa Sultan Alparslan'ın 1064'teki ilk batı seferi sırasında, Anadolu'yu fethetmişlerdir. Özellikle Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelenlerin başında buldukları Altın Ordu Devleti, Kuzey Kafkasya'yı doğrudan yönetmiş, Güney Kafkasya ile de yakından alakadar olmuştur. Devamındaki asırlarda da Güney Kafkasya üzerinde ya İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi devletler hâkimiyet kurmuşlar yahut da bölgedeki küçük emirlikler ve hanlıklar buldukları şehirlerde bağımsızlıklarını ilan ederek birer şehir devleti hâlinde hüküm sürmüşlerdir. Kafkasya'da yaşayan kavimler göçler dolayısıyla farklı kökenlere sahiptirler. Uzun süren geçmiş ise özellikle bölgenin ulaşımı iyice zorlaştıran dağlık yapısı yüzünden bölgedeki kavimlerin kaynaşmasını önleyip Kafkasya da güçlü devletlerin kurulmasını önlerken, gene aynı dağlık arazi bölgeyi istila etmek isteyen büyük güçlerin istilasını güçleştirip engelleyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Sık sık ortaya çıkan iktidar değişimleri, isyanlar, hâkimiyet mücadeleleri yüzünden bütünlük oluşturamamıştır (Kemaloğlu 2012: 3-4).

Tarih öncesi devirlerden orta çağa kadar, ticaret, savaşlar ve fetih yoluyla Anadolu ve Mezopotamya kabileleri Kafkasya'ya girmişlerdir. Yunan, Roma ve Ceneviz ticaret kolonileri, Kimmer-İskit-Sarmat gibi güney Rusya bozkırlarının eski kavimleri ile Hun-Bulgar, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri Kafkas sosyo-kültürel yapısının temel taşlarını oluşturan madeniyet unsurlarını da beraberinde Kafkasya'ya getirmişler ve Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının şekillenmesinde en önemli rolü oynamışlardır (Tavkul 2009: 11).

Kuzey Kafkasya'daki Türk Halkları

Doğmatik bir bilgi şeklinde günümüze kadar gelmiş olan Türklerin ana yurdunun Orta Asya'da olduğu algısının son yıllarda Türk bilim adamlarının özverili çalışmaları ile farklı bir boyuta geldiğini söyleyebiliriz. Özellikle Avrupalı bilim adamları tahammülsüz ve bilimsellik dışı söylemleri ile Türkleri bir türlü medeniyetin beşiği gördükleri Avrupa, Ön Asya ve Ortadoğu coğrafyasına yakıştıramamaktadırlar. Ancak bilim her zaman olduğu gibi haklıyı, doğruyu ortaya çıkarmakta ve Türk izlerinin dünya üzerinde hangi coğrafyada ne derecede olduğunu göstermektedir. İşte bu bağlamda Kafkasya da Türklerin izlerinin derin olduğu coğrafyalardan biridir.

Türklerin Kafkasya'da bulunan tarihsel süreçlerine bir diğer kısımda ayrıntılı olarak bakacağımızdan dolayı bu kısımda genel olarak; Türklerin günümüzde Kuzey Kafkasya'da bulunan izleri takip edilecektir. Yani Kuzey Kafkasya'daki Türk soylu halklar ele alınacaktır. Burada bakacağımız unsurlar Kuzey Kafkasya'da yaşayan halkların coğrafi, siyasi, tarihsel ve kültürel varlıkları olacaktır.

Kafkasya siyasi ve sosyal karışıklığı ya da karmaşıklığı nedeniyle hep mesafeli durduğumuz ve özellikle bizim bilim dünyamız için kapalı kutu olan bir coğrafya olarak görülmüştür. Ancak çağdaş bilimin gereği olarak bizi ilgilendiren her alan üzerine çalışmalar yapmamız ve bu önemli stratejik noktalar hakkında bizim de söz söylememiz gerektiği görülmektedir. Her toplumun olduğu gibi Türk toplumunun da kendi jeopolitiği vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin jeostratejik ufku ve stratejik ilgi alanları; Balkanlar, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya'dır (Kemaloğlu 2012: 4).

Kafkasya'da yaşamakta olan Türk topluluklarından söz edecek olursak, bunlardan Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar, Kafkasya'da ortaya çıkmış, etnogenezlerini-etnik oluşumlarını Kafkasya'da tamamlamış, diğer Kafkasyalı unsurlarla tarih boyunca sıkı bir biçimde kaynaşmış ve karışmış Türk boyları olarak görülmektedirler. Kafkasya halkları grubuna dahil olmayan, ancak son birkaç yüzyıl içinde çeşitli sebeplerle Kafkasya'nın kuzey bozkırlarına getirilip yerleştirilen bazı Türk boyları da bugün Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları olarak değerlendirilmektedir. Bunlardan en önemlileri Kafkasya'nın kuzeyinde dağınık bir biçimde yerleştirilmiş olan Nogay Tatarlarıdır. Nogay Tatarları farklı fizyonomileri, değişik hayat tarzları sebebiyle Kafkasya Halkları ile bir bütünlük içine giremeseler de, onların bazı âdet ve geleneklerini benimsemişler, zamanla içlerinden bazı unsurlar Abaza, Adige, Karaçay, Çeçen, Kumuk gibi Kafkasya halkları arasına karışarak oralarda asimile olmuşlar ve farklı etnik kimlikler kazanmışlardır. Nogay Tatarları ile birlikte Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar konuştukları Türk lehçelerinin özellikleri sebebiyle Kıpçak grubuna girmektedirler. Bugün Kafkasya'nın Stavropol eyaleti bozkırlarında Türkmenistan'dan göç ederek gelip yerleşmiş Türkmenler ile Dağıstan'ın Derbent şehri civarında yerleşmiş olan Azerî toplulukları Kafkasya'da yaşamakta olan Oğuz grubu Türklerini temsil etmektedirler (Tavkul 2006: 190). Türkmenlerin Çovdurlar, İgdirlar ve Söyüncacılar boylarından meydana gelen Stavropol Türkmenleri 17 ve 18. yüzyıllarda göç ederek bölgeye gelmişlerdir. Bu topluluk Kuzey Kafkasya Türkmenleri adıyla da anılmaktadır (Kürenov 2005: 11). Kuzey Kafkasya Türkmenleri bölgeye sonradan gelmiş olsalar bile Kafkasyadaki tüm halklar gibi komşuları ile kültürel alışverişlerde bulunarak bu halklar bütünleşmesi içinde yerlerini almışlardır.

Burada bahsedilen Türk halklarından Karaçay Malkarlar, Kumuklar ve Nogaylar Kuzey Kafkasya'daki tarihi geçmişleri, yaşamları ve sayıları itibari ile farklılık arz etmektedirler.

Kuzey Kafkasya'da Türk Varlığına Tarihsel Bir Bakış

Kuzey Kafkasya M.Ö III. yüzyıldan beri akın akın gelen iç Asyalı kavimlerin geçiş bölgesi üzerindedir. Bu Asyalı kavimler bu bölgeyi zaman zaman göç yolu olarak kullanırken zaman zaman da bölgeyi ele geçirmek için akınlarda bulunmuşlardır. Bu akınların çoğu Kafkas Dağları eteklerinde erimiş ve dağılmıştır. Bölgeye yer yer kalıcı olmak niyetiyle yerleşen Asyalı Kavimler zamanla yerli etnisite arasında çözülmüş veya küçük topluluklar hâlinde varlığını korumuştur. Bu dönemde yapılan Hun, Kuman, Peçenek, Kıpçak, Uz ve Tatar akınları sonucunda dilde, antropolojide ve sosyal yapıda farklılaşmalar meydana gelmiştir. Ural Altay dil grubundan sözcükler Kafkas dillerine girmiştir. Asya'ya has çekik gözler, siyah düz saçlar, çıkık elmacık kemikleri antropolojik kalıntılar olarak yerleşmiştir. Üretim, silah ve giyim kuşam öğeleri alınmıştır. Asya mitolojileri ve inanç sistemleri yerli halka ait değerlere karışmıştır (Üstün 2005).

Burayı yurt edinen ya da göçmen olarak bölgeden yolu geçen Turani kavimlerden Kuzey Kafkasya'da tutunabilenler Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay gibi adlarla varlığını sürdürmüştür fakat bu kavimlerin etnisiteleri yerli etnisite ile iç içe girerek dil haricinde erimiştir. Bir Karaçay'ı komşusu olan Kabardeylerden ayırmak kolay değildir. Asyalı fizik özellikleri yerlilerden daha belirgin halde olmayan bu unsurlar kültür olarak da

Kafkasya'nın diğer halklarından ayırt edilemez. Bununla birlikte asıl etki Kuzey Kafkasya'da siyasi birlik oluşturan Türk ve Tatar grupları eliyle gelmiştir. Museviliği kabul eden Hazar Hanlığı döneminde bölge dönemin güçlü uygarlıklarıyla ilişki kurmuş, ticaret dili Türkçe olmuş ve Türk yönetim tarzı olan toprağın kral çocukları arasında paylaştırılması geleneği her prensin yönetimi altındaki topraklarda farklı idareler kurması, kabilelerin yer yer kesin çizgilerle birbirinden ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bugün yerli halklar arasında birçok aile ismi Turani isimlerdir ve farklı kabileler arsında aynı isime rastlanılır. Hazarlar döneminde Terek kıyılarını yurt tutan Kabar adlı Hun Macar topluluğunun nereye gittiği belirsizdir ama bu gün orada Kabardey adlı bir halkın varlığı kesindir. Kumuklar'ın Borağan ailesinin Kabardeyler'de Brağun, Çeçenler'de Barağan olarak korunması, birçok yerli kabilede Akbaş, Tokmak, Karaçay, Duman, Tatar gibi Türkçe aile isimlerinin olması bu etnisitenin kalıntılarının günümüze kalmış olduğunu gösterir. Türk literatüründe Hun olarak adlandırılan Gun topluluğunun bugün bir Çeçen tayfası olarak Gunoy adıyla anılışı bu topraklarda hangi soydan insanların ne şekilde kaynaştığını ve ne şekilde kültürel, dilsel alışverişlerde bulduklarını göstermektedir (Üstün 2005).

Kuzey Kafkasya'da günümüzde yaşamakta olan Türk topluluklarından söz edecek olursak, bunlar arasında Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklar, Kafkasya'da ortaya çıkmış, etnogenezlerini-etnik oluşumlarını Kafkasya'da tamamlamış, diğer Kafkasyalı unsurlarla tarih boyunca sıkı bir biçimde kaynaşmış ve karışmış Türk boyları olarak görülmektedirler (Tavkul 2006: 190). Nogaylar ise sonradan göç etme ya da ettirilme yoluyla Kafkasya'ya gelmiş olan Türk toplulukları olarak bilinmektedir. Ancak Nogaylar da tıpkı diğer Türk toplulukları gibi çevresine kayıtsız kalmayarak Kuzey Kafkasya'daki yerel özellikleri bünyelerine katmışlardır.

Kafkasya'da Elbruz Dağı'nın doğu ve batısındaki yüksek dağlık vadilerde yaşayan Karaçay-Malkar Türkleri, tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran Kimmer, Saka (İskit), Bulgar, Sabir-Hun ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış bir Türk boyu olarak görülmektedir. Elde edilen verilere göre Proto-Türk kavimleri daha M.Ö. 5000 yıllarında Kafkasya coğrafyasıyla ilişki içerisindeydiler. Yani, Kafkasya'nın kaderi daha o zamandan beri Türk dünyasıyla ilişkilidir. Araplar, VIII. yüzyılda Kafkasya'yı fethederek İtil Irmağı ötesine kadar ulaşmışlar, fakat Bizans ve Hazar direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Ermeni ve Gürcü krallıkları genişlemiş ve İranlıların bölgedeki etkinliği artmıştır. Sonraları Oğuzlar ve dolayısıyla Selçuklu Türkleri Kafkasya'ya gelmiş, nihayet XIII. yüzyılda Moğollar Kafkasya'yı ele geçirmişlerdir. Moğollar kendilerinden nüfus olarak daha fazla olan Türklere, onların askerî üstünlüklerinden dolayı bağımlı kalmışlar ve kendilerinden sonra ortaya çıkan devletler hep Türk asıllı olmuşlardır. Kabardey-Balkar Cumhuriyetinin başkenti Nalçik şehrinde 22-26 Haziran 1959 tarihinde yapılan "Karaçay-Malkar Halkının Etnik Oluşumu" konulu sempozyumda şöyle bir sonuca varılmıştır: "Karaçay-Malkarların etnik oluşumu, Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabilelerinin birbirleriyle karışmasından meydana gelmiştir". Kafkasya tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur E. P. Alekseyeva, bu etnik oluşumun, Karaçay-Malkarların bugün yaşadığı topraklarda XIII-XIV. yüzyıllarda tamamlandığını söylemekte; yukarıdaki Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabileleri dizisine bir de "Koban Kültürü"nü yaratan kavimleri eklemektedir (Adiloğlu 2007: 8).

Kıpçak lehçeleri için önemli bir kaynak olan Codex Cumanicus adlı sözlüğün dil sahasına giren bölgeler arasında Volga (İdil) ırmağı boyları ile Karadeniz'in ve Kafkasların kuzeyinde yaşamakta olan Türk boyları yer alırken, Codex Cumanicus'un dili olan Kıpçak Türkçesinin yalnızca çeşitli Türk boylarının anladığı ortak bir değil, Karadeniz'in kuzeyinde, Kırım'da ve Kafkasların kuzeyinde yaşamakta olan çeşitli kavim ve milletlerin de ortak anlaşma dili olduğu anlaşılmaktadır. 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Avrupalı

misyoner Johannes de Galonifontibus Kafkasya’da ve Karadeniz’in doğu kıyılarında yaşayan Yunan, Ermeni, Çerkez, Got, Tat, Rus, Lezgi, Avar, Kazikumuk, Alan kabilelerinin hepsinin Türk-Tatar dilinde konuştuklarını yazmaktadır. 17. yüzyılda Kafkasya’da bulunan Evliya Çelebi, seyahatnamesinin “Çerkez Vilayetleri” bölümünde, Çerkezler’in Türk-Tatar dilinde konuştuklarını belirtmektedir. Konuşmalara verilen örneklerden Çerkezlerin Kıpçak Türkçesini bildikleri anlaşılmaktadır. Değişik dillerde konuşan Kafkasya halkları arasında Kıpçak Türkçesinin ortak anlaşma dili olarak yaygın biçimde konuşulduğunun en mühim delili ise, 11 Mayıs 1918’de kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti’nin resmî dilinin Kumuk Türkçesi olarak kabul edilmesidir (Tavkul 2003: 47).

Avarlar

Avarlar, Koysu Irmağı’nın Andi, Avar, Karah gibi kollarının kaynaklarından kuzeyde Kumuk ovalarına kadar olan yerlerde ve güney Dağıstan’ın Zakatala ve Lakaduh bölgelerinde yaşamaktadırlar. Tarihi veriler Avarların bir zamanlar kuzeydeki Kumuk ovalarında göçebe olarak yaşadıklarını, kuzeyden gelen daha güçlü kabileler tarafından güneydeki dağlık bölgelere sürüldüklerini göstermektedir (Tavkul 2009: 182).

Resmi kaynaklar Dağıstan’da 25 ayrı etnik grubun varlığından söz etmektedir. Bu sayı gayri resmi kaynaklara göre ise 32’yi aşkındır. Dağıstan nüfus ve toprak bakımından, Kuzey Kafkasya’daki en büyük cumhuriyettir. Dağıstan’da “hâkim millet” yani çoğunluğu teşkil eden herhangi bir etnik grup bulunmuyor. “Dağıstan dağlıları” olarak adlandırılan “yerli halka”, ülke nüfusunun % 28 ile en kalabalık halkı Avarlar, % 16,2 oranında Darginler, % 0,8 oranında Rutullar, % 13 oranında Kumuklar, % 12,5 oranında Lezgiler, % 5 oranında Laklar, % 4,7 oranında Tabasaranlar, % 0,8 oranında Agullar ve % 00,3 oranında Çahurlar girmektedir. Bunun dışında Dağıstan’da %1,6 oranında Nogaylar, % 0,4 oranında Tatlar, % 7,1 oranında Ruslar, % 4,3 oranında Azeriler ve % 4,5 oranında da Çeçenler yaşamaktadır (Tombuloğlu 2003: 27).

Dağıstan Özerk Cumhuriyeti’ne adını veren ve cumhuriyetin en kalabalık etnik grubunu oluşturan Dağıstanlılar, doğu Kafkas halkları olan Avarlar, Dargiler ve Lezgiler gibi halkların genel adıdır. Dağıstan dilleri Çeçenlerinki gibi eski Kafkas dili olan Nah grubuna girmektedir. Bununla beraber, Dağıstanlıların aslında Mahan’dan gelme Moğol Türkleri olduğu, dillerinin de Moğolcaya yakın olduğu gibi bir görüş de mevcuttur (Yalçınkaya 2006: 14). Dağıstan kimliğinin buradaki halklar arasında bir üst kimlik olduğu ve halkları birleştiren ortak payda olduğu anlaşılmaktadır.

Avarların yaşam alanları kuzeyden güneye tüm Dağıstan dağları arasından, kuzey eteklerinde Sulak kıyısındaki Çir-Yurk’tan 160 kilometre daha güneyde Gürcistan sınırına kadar uzanır. Efsanelerin anlattığına göre Avarlar da bir zamanlar bazı Kafkas Halkları gibi kuzeydeki ovalarda göçebe yaşamı sürüyorlardı. Tüm Avarlar arasında en etkili kabile Hunzallardı. Bu kabile Dağıstan’ın ortasındaki stratejik yerleriyle ve savaştaki maharetleriyle Avarlar arasında dikkati çekmiştir (Grigorianz 1999). Söz konusu kabilenin ismine ve Avarların başkenti kabul edilen Khunzakh kenti ismine bakıldığında Avarlar arasında Hun isminin hala yaşadığı ve muhtemel bir bağlantının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kabilenin Avar halkı arasında birçok yönüyle ön planda olduğu da görülür. Günümüzde birçok diyalekti bulunan Avarcanın ortak dilini (lingua franca) Khunzakh diyalekti oluşturmaktadır.

Esasen Avarların coğrafyasını Dağıstan ile sınırlandırmak yanlıştır çünkü günümüzde bu halkın büyük bir kısmı da Azerbaycan’da yaşamaktadır. Bunun dışında ana yurtlarından göç eden ya da ettirilen Avarların bir kısmı da Türkiye’nin değişik bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Günümüzde Azerbaycan'daki Avarlar Şaki-Zakatala bölgesinde yaşamaktadırlar. Azerbaycan'da meskun azınlık halklar içerisinde sayı itibarıyla nispeten büyük olan etnik topluluklardan biri Avarlardır. Nadir etnografik hazinelerden sayılan Şaki-Zakatala arazisinde ahalinin büyük çoğunluğunu teşkil eden Azerbaycan Türkleri'nin yanı sıra Avarlar ve Sahur, Rutul, Udi, İngiloy gibi etnik gruplar da bu bölgede meskundurlar. Avarlar esasen Zaqatala, Balakan rayonlarının Tala, Abalı, Yuxarı Çardaqlar, Aşağı Çardaqlar, Nuxbada, Qırqılı Oba, Yolayric, Solban, Meşe Şambul, Cincartala, Oytala, Paşanoba, Beretbine, Çiçibine, Mezimçay, Qoçahmed, Çadarovtala, Kiliseburun, Kebelolba, Axaxdere, Zilbal, Mazıx, Qobızdere, Maqov, Uzuntala, Danaçı, Hotavar, Abaçı, Katex, Qabakçöl, Mahamalar, Bine, Sarıbulaq, Car, Yuxarı Tala, Dardoqqaz, Göyemtala gibi kentlerde yaşamaktadırlar. Bu bölgelerde yaşayan Avarlar, Kafkas dillerinin Dağıstan grubuna dahil olan Avar dilinin Zaqatala şivesini kullanmaktadırlar. Avarların bir kısmı da Dağıstan'ın güneyinde, esasen Axvax, Botlix, Qerqebil, Qunib, Qumbetov, Kazbek, Sumadit, Suntin, Xunzax, Suxul, Çarodi, Tilrayat gibi yerleşim birimlerinde yaşarlar (Paşayeva 2008: 65).

Avarcaya Türk Dilinin Etkileri

Bir kültür varlığı ve kültürü oluşturan öğelerin en başta geleni olanı dil, bir ulusun kültür hareketlerinin ve başka toplumlarla olan kültürel ilişkilerinin büyük ölçüde etkisindedir. Bugün çeşitli dillere ait, elimizde bulunan yazılı ürünlerin en eskilerinde bile başka dilden alınma öğelerin varlığı göze çarpmaktadır. Başka başka kaynaklardan, değişik ailelerden diller arasında da, bu dilleri konuşan ulusların çeşitli ilişkileri sonucunda pek çok öğenin alınıp verildiği görülür. Örneğin Latince ve Yunanca gibi, Hint-Avrupa dilleri arasında görülen bu alışverişler, Türkçeyle Farsça, Farsçayla Arapça gibi, farklı dil ailelerine mensup dillerde de kendini gösterebilmektedir (Doğan 2009: 24).

Diller arasındaki ilişkilerde en çok alınan öğeler, sözcüklerdir. Başta dinsel yakınlaşmalar, edebiyat etkilenmeleri olmak üzere birlikte yaşama, ticaret ilişkileri, siyasi ilişkiler nedeniyle ödünç öğeler, bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır. Diller arasındaki etkileşimler yalnız toplumsal, siyasi ve tecimsel ilişkilerle gerçekleşmez. İki dilin değişik nedenlerle ve değişik koşullar altında karşılaşmaları, başka bir deyişle, bir arada yaşar ya da kullanılır oluşları, bunlar arasında geçişme ve etkileşmelere, bu dillerden birinde görülen ses, biçim ve dizimle ilgili eğilimlerin, kimi kuralların ötekine yansımaya, aktarılmasına yol açar (Doğan 2009: 26).

Diller arası etkileşmeler, o dillerin konuşurlarının türlü düzlemlerdeki karşılıklı ilişkilerinden ortaya çıkar. Dillerin dünya üzerinde kapladığı coğrafyayı ve bu coğrafyada yaşayanların ilişkiler süreci, yani tarihleri, bu konunun ana eksenleridir; çünkü her kişi ya da topluluk, kendinden farklı coğrafyalarda yaşayan ve farklı bilgilenme yollarından geçmiş başka kişi ya da topluluklardan yeni şeyler öğrenir ve öğrendiklerinin adını da kendi diline taşır. Topluluklar arasındaki tarih ve coğrafya farklılığına doğru orantılı olarak bağlı olan bu alıntılar/ödünçlemeler, binlerce yıl önce başladığı kabul edilen, henüz tamamlanmamış ve hiçbir zaman da sona ermeyecek olan bir süreci, dil ailelerinin oluşma sürecini temsil ederler. Toplumlar arasındaki bu ilişkiler süreci, toplumlarda ve onların kullandıkları dillerde, yerli yersiz, haklı haksız bölünme ve birleşmeler yaratır; her dil, bir başka dilden şu veya bu ölçüde etkilenir ve tarih dediğimiz bu süreç, böylece sürüp gider (Karaağaç 2004: 7).

Temelinde öğrenmenin yer aldığı ve yönü çoğunlukla daha yüksek seviyeli dilden daha alt seviyedeki dile doğru olan bu tür kültürel ödünçlemeler (cultural borrowings), yani kültürle ilgili alıntı sözler, bir ulusun diğerine neler öğrettiğini gösterirken, başka kişi ya da topluluklardan, bilgilenme ve öğrenme olmaksızın yapılan özenti alıntılarını

(prestige/intimate borrowings), bilgi dünyası ve öğrenme ile, yani alıcı dilin ihtiyaçlarıyla hiçbir alakası yoktur. Genellikle birden çok ulusun aynı tarih ve aynı coğrafyada yaşadıkları dönemlerde görülen ve işgal edilen veya yönetilenin temsil ettiği alt katman dili (substratum/lower language) ile işgal edenin veya yönetenin temsil ettiği üst katman dili (adstratum/superstratum/upper/dominant language) arasındaki bu tür özenti alıntıları, siyasi ve ekonomik üstünlük, yönetici-yönetilen ilişkisi, özenti ve modalaşma gibi dil dışı konularla ilgilidir (Öztekten 2004: 11).

Kişi ve toplulukların diğer kişi ve topluluk dillerinden kendi dillerine kelime almalarının öğrenme ve özenti gibi iki ana sebebi olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak alıntılarının kaynağı da iki türdür: Alıntıları, kişi, sosyal grup ve şivelerden yapılan iç alıntılar (idiolectic/dialectic/internal borrowings) ve komşu kavimlerin dillerinden yapılan dış alıntılar (alien/foreign borrowings). Bilhassa şiveden yapılan iç alıntıları belirlemek her zaman mümkün olmaz; çünkü şive sınırlarıyla dil sınırları arasında her zaman bir ayırım yapılamaz. Yine aynı şekilde, gerek iç gerekse dış alıntıların boyutları, dillerin kökten değişimlerine kadar gidebildiği için, bugün, dil akrabalıklarını kavim akrabalıklarının kesin ölçüsü olarak göremiyoruz (Karaağaç 2004: 9).

Türkçe, bugün yaşayan diller arasında en yaşlılarından biridir ve bu tarih derinliği yanında mekanca olarak da geniş bir coğrafyaya sahiptir. Bu dilin konuşucuları, bu geniş tarih ve coğrafya diliminde birçok devlet kurmuşlar, komşuluklarında yer alan kavimlerden birçok bilgi öğrenmişler ve komşularına da birçok bilgi öğretmişlerdir. Dolayısıyla, Türklerin komşularına öğrettikleri ile komşularından öğrendikleri kavram adları, Türkçe ve ona komşu olarak yaşayan diller arasında, oldukça zengin bir söz alışverişine yol açmıştır (Karaağaç 2004: 8).

Türkçe ile komşu diller arasındaki alışverişler, Türkler ile komşu milletler arasındaki bilgi alışverişini de göstermektedir. Komşulardan birinin diğerinden öğrendiği her bilgi, umumiyetle komşunun dilindeki adıyla tanındı. Çinliler, Farmlar, Araplar, Macarlar, İslavlar vs. gibi oldukça farklı milletlerin komşuluğunda yaşamış olan Türkler, bu komşulardan pek çok şey öğrenmişler ve onlara pek çok şey öğretmişlerdir. Bu karşılıklı bilgi alışverişinden doğan bilgi alıntıları yanında, Türklerin bu milletler üzerinde yüz yıllar boyu yönetici rolü oynamalarının bir sonucu olarak, Türkçeden yaptıkları özenti alıntıları da bu komşuların dillerine yerleşmiştir (Esen 2008: 364).

Tarihçilerin en güvenilir kaynakları olarak dil verileri, bize, tarihin bir savaşlar tarihinden ibaret olmadığını, savaşların birkaç saatlik, birkaç günlük işler olduğunu, asıl tarihin, savaşlar da dâhil, bir ilişkiler tarihi, bir öğrenmeler ve öğretmeler veya etkileme ve etkilenmeler süreci olduğunu göstermektedir (Karaağaç 2004: 8).

Öğrenme ve öğretmeler sürecinin bir sonucu olan bu diller arası alışverişler, Türkçe kadar komşusu olan dilleri de ilgilendiren bir konudur. Türkçe ve komşu diller konusunda, bugüne kadar yüzün üzerinde kitap ve on binin üzerinde makale yazılması, Türkçenin tarihsel olarak derinliği ve coğrafya açısından genişliğinin bir sonucudur (Karaağaç 2004: 8).

Yayılmacı bir politika ve göçebe bir yaşam tarzı ile dünya üzerinde büyük bir alan geçmişten günümüze Türklere vatan olmuştur. Türkler dünya üzerine geniş sahalara yayılmışlar ve bunun sonucu olarak da kendisi ile köken bakımından yakınlığı olan veya olmayan pek çok dille temasa geçmişlerdir. Bu temaslar neticesinde Türkçe ile bu diller arasında karşılıklı alıntılama ve etkileşimler olmuş, Türkçe temasta olduğu bu dillere kelimeler vermiş ve yine temasta olduğu dillerden kelimeler almıştır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerde bugünkü Moğol, Mançu ve Tunguzların atalarıyla, güneyde Çinlilerle, batıda Fin-Ugorlarla ilişki kurmuşlardır. Daha sonra batı ve güneybatıya yayılan Türkler Hint, İran ve Bizans medeniyetleri ile tanışmışlar ve İslâmiyet

ile tanışmalarından sonra da Arap ve İran muhiti ile sıkı ilişki içine girmişlerdir. Bunun sonucu olarak Arapça ve Farsçadan birçok kelime Türk diline girmiştir. Ayrıca Çin, Sanskrit ve Slav dillerinden de Türkçeye birçok kelime girmiştir. Ancak tüm bu saydığımız dillerle Türkçenin yapıca ilişkisi yoktur. Bunun yanında Fin-Ugor, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dilleri için aynı şeyi söyleyemiyoruz. Bu dillerin bazılarıyla Türk dilleri arasında önemli benzerlikler vardır. Bu diller arasındaki benzerlikleri inceleyen Avrupalı dil bilginleri, söz konusu dilleri derin bir surette inceleyerek onların akrabalığı ve ortak menşei konusunda çeşitli teoriler ortaya atmışlar ve bu dilleri Ural-Altay ve Altay adları altında toplamışlardır (Özyetgin 2006). Bu dil ailelerinin oluşumu uzun bir tarihsel süreci temsil etmektedir.

Bu bahsedilen dillerle olduğu gibi Türkçenin çevresinde bulunan Kafkas dilleri ile de teması çok eskiye dayanmaktadır. Yaklaşık 2500 yıl öncesinden Proto-Türk ve Türk kavimlerinin Kafkasya'da hâkimiyet kurdukları, buradaki halkları etnik ve kültürel açıdan etkiledikleri bilinmektedir. Bu dönemlerde eski Türk dilinin Kafkas halklarının dilleri üzerinde de etkili olduğu ve Türk dilinden bu dillere pek çok kültür kelimesinin yerleştiği anlaşılmaktadır (Tavkul 2007: 104).

Türkçenin Kafkaslardaki yaşı tam olarak bilinmemekle birlikte birçok bilim adamı bölgeye dışarıdan geldiği konusunda hemfikirdir. Daha öncesinde de Türkçenin Kafkasya'ya girmiş olabileceğine dair önemli işaretlerin bulunmasına rağmen Türkçenin kesintisiz bir şekilde Kafkasya'da bulunmasını Hunlar ile başlatmak sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Hun döneminden sonra sırasıyla Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar (Uzlar), Peçenekler, Kuman - Kıpçaklar, Moğollar ve Altınordu Devleti bölgeye hâkim olmuşlardır. 11. asırdan itibaren ise güneyde Selçuklular hâkim olmuşlardır. Oğuzlar (Uzlar) ve Peçenekler gibi göçebe toplulukların Kafkasya'daki dilsel etkisini anlamak oldukça güçtür. Ancak Çerkezcede bulunan Bulgar Türkçesinden alıntı kelimelerden Türkçenin Kuzey Kafkasya'da Hun - Bulgar döneminden beri bir kültür dili olduğu anlaşılmaktadır. Hun ve Bulgar Türkleri içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Ogur Türklerinin ticaret, tarım, madencilik ve askeri teknoloji alanlarındaki tecrübeleri dikkate alınacak olursa bu dönemdeki Türk kültürünün ve Bulgar Türkçesinin önemi daha iyi anlaşılır. Bulgar ve Kıpçak Türkçelerinden Kafkas Dillerine geçen kelimeler toplum-dilbilimsel açıdan incelendiği takdirde bu dönemlerde Türk kültürünün baskın kültür durumunda olduğu ve Türkçenin medeniyet dili olarak Kafkas Dillerini etkilediği sonucuna varılır (Yükselen 2013: 169-170).

Bir dilden başka dile geçen kelimelerin, geçtikleri dile uyum sağlamaları için ses bilimsel değişikliklere uğramaları doğal bir durumdur. Nitekim Türkçeden, Avarcaya geçen kelimelerin de Avarcanın dil özellikleriyle uyum sağladığı ve Avarcanın ses bilgisi kurallarına uyduğu görülmektedir. Aynı şekilde kelimelerin birçoğunun Avarcaya geçerken anlam değişimine uğradıkları da görülür. Bu anlam değişimleri dilbilimsel özellikler olan anlam daralması, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş gibi şekillerde karşımıza çıkmaktadır.

Anlam değişimleri kendi içinde şu alt başlıklar altında sınıflandırılabilir (Eker 2010: 452-453):

Anlam Daralması: Bir sözcüğün eskiden anlamını karşıladığı nesnenin bir bölümünü, bir türünü anlatmasına yani geniş kavramları olan bir sözcüğün, bu kavramlar içinden birini karşılaması, genel bir anlamdan özel bir anlama geçişidir.

ET oğul 'kız ya da erkek çocuk' > TT oğul 'erkek çocuk'

Anlam Genişlemesi: Bir sözcüğün, nesnenin, varlığın, işin bütünü, bütün türlerini anlatmasıdır.

GT yurt ‘çadır’ > TT ‘vatan’

Başka Anlama Geçiş: Bir sözcüğün eskiden taşıdığı anlamı bırakarak yeni bir anlamı karşılamasıdır.

OT tapug ‘hizmet’ > TT ‘tapu’

Anlam Kötüleşmesi: Bir sözcüğün başlangıçta bilinen anlamına göre ‘kötü’, daha olumsuz bir anlam kazanmasıdır.

ET kaltak ‘ata vurularak üzerine binilen bir çeşit eğer’ > TT kaltak ‘iffetsiz kadın’

Anlam İyileşmesi: Bir sözcüğün başlangıçta bilinen anlamına göre ‘iyi’, daha olumlu bir anlam kazanmasıdır.

ET emgek ‘acı, eziyet, zahmet’ > TT ‘emek’ bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü’

Anlam değişimleri, çağrışımların değişmesi demektir. Örneğin ‘Geminin rüzgâr almayan yanı, rüzgâr üstü’ anlamındaki İtalyanca ‘poggia’ sözcüğünden türetilen bocala-Türkçede bir denizcilik terimi olarak ‘Rüzgâra karşı gidemeyerek sürüklenmek’; mecazen ‘Bir işte tutulması gereken yolu kestirememek, ne yapacağını bilememek, kararsız olmak’ anlamındadır. Bocala- ve pek çok sözcük örneğime, mecaz vb. yollarla Türkçenin anlam dizgesi içindeki yerini almıştır (Eker 2010: 450).

Bu anlam değişmelerini daha iyi anlatmak açısından Türklerin kökenini tarihi belgelerin yanı sıra dil açısından kökenbilimini de ele alarak sorgulayan Osman Karatay’ın yorumlarına başvurmak uygun olacaktır:

“Avrasya bölgesindeki dilsel süreçlerin de kendi doğal ortamı içinde düşünülmesi ve çalışılması gerekiyor. 100 veya 200 temel kelimedeki bu bölgede önceliği olmayan birkaç kavramı çıkartarak önem ve önceliği olanları yerine koymak suretiyle yapılan bir ayarlama ancak bir ayarlamadır ve anlam kaymaları sıkıntısını gidermez. Daha sağlıklı bir kıyaslama önce A dilinin temel kavramlarını sabit tutup B dilinde her bir kavramın açılım yaptığı anlambilim kümesinden tüm öğeleri göz önüne almak, daha sonra da B’yi sabit tutup A için aynı şeyi yapmak ve üçüncü adımda bu veriyi harmanlamakla olacaktır. Öbür türlü, Clauson’un -kuşkusuz gerçeği ifade eden- ‘sözde’ Altayca kıyaslamasındaki gibi Türkçedeki el kelimesinin karşısında illa da el arayıp kolu, dirseği, omzu kabul etmezsek, sonuç hayli turpanlanmış olarak çıkacaktır” (Karatay 2011: 254).

Kafkasya coğrafyasındaki tarihi sürece baktığımızda Avarlarla Türkler arasındaki ilişkilerin çok eski dönemlerden günümüze kadar süregeldiğini görmekteyiz. Uzun yıllar aynı coğrafyada yaşayan, bazı dönemlerde mücadele içerisinde olan iki milletin, sözü edilen süreç içerisinde kültürel etkileşim içerisinde girdiğine de şahit olmaktadır. Avarcadaki Türkçe ödünçlemelerin sayısının çok olması bahsedilen etkileşimin dil alanında daha yoğun olduğunu göstermektedir.

Türkçenin Avarcaya tesiri doğrudan kelime vererek olduğu gibi Türkçe yoluyla Avarcaya alınan özellikle Arapça ve Farsça kelimelerle de olmuştur. Ayrıca bazı gramatikal tesirler olduğu da görülmektedir. Bu gramatikal tesirler Türkçeden alınan ekler olarak Avarcada görülmektedir.

Bu kısımdaki başlıklar altında Avarcanın sözlük varlığından tespit ettiğimiz Türk dili tesirlerini örneklerle açıklayarak yaptığımız kökenbilimsel çıkarımları aktarmaya çalışacağız.

Türk Dilinden Avarcaya Geçen Kelimeler

Bu güne kadar yapılan çalışmalara baktığımızda dünden bugüne genel Türk dilinin söz hazinesinin nasıl bir tarihi seyir izlediğini tespit edebilmemize imkan sağlayacak nitelikte kapsamlı bir etimolojik sözlüğümüzün bulunmadığı görülmektedir. Bu yüzden Avarcada tespit edebildiğimiz tüm kelimelerimizin incelemesinde öncelikli kaynaklar olarak günümüzdeki Türk lehçelerinin sözlükleri ile Türkçenin etimolojik sözlüklerinin içerisinde son çalışmalardan olan Tuncer Gülensoy'un 'Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü' (II Cilt, TDK, Ankara 2007) adlı eserini kullanmış olduk. Burada Avarların ve Avarcanın coğrafyasını dikkate alarak çalışmamızda lehçeler açısından yakından uzağa bir yol izleyerek Kumuk ve Karaçay Malkar Türkçesi sözlüklerine ve daha sonra Kıpçak grubu sözlüklerine başvurduk. Bu bölgenin ve gruptaki söz varlıklarının taranmasından sonra diğer Türk lehçelerini incelemeye aldık. Kökenbilimsel olarak yaptığımız çıkarımlarda ve örneklerde ise Tuncer Gülensoy'un sözlüğü bize yol gösterici olmuştur.

Etimolojik tahminlerin bir kaynağı olarak bir kelimenin başka bir dile geçiş sürecinde uğradığı anlam değişimleri olayına biz de çalışmamızda bolca başvurduk. Bazı sözcüklerin izahında yer yer zorlama tahminler görülse de bir dilin söz dağarcığını oluşturan kelimelerin zaman içinde yeni anlam ve kavramlarla zenginleştiği bilinmeyen bir husus değildir.

Burada Avarca söz varlığını incelerken kullandığımız iki ana kaynağımız oldu. Bunlardan birincisi Türkiye'de Cafer Barlas tarafından yazılmış olan 'Avarca-Türkçe-Rusça/ Türkçe-Avarca-Rusça Sözlük' (Bayrak Matbaası, İstanbul 2001) olmuştur. Bu sözlüğün güncel Avarca için verdiği söz varlığını desteklemek ve etimolojik tahminlerimizi kuvvetlendirmek açısından ikinci kaynağımız 'http://starling.rinet.ru/' adlı internet adresinde yayınlanmış olan ve Rus dilcilerinin bir araya gelerek 'Babil'in Kulesi' adıyla oluşturduğu birçok dilin etimolojik sözlük denemesinin yer aldığı bir projenin ürünüdür. Bu sitedeki projede yer alan etimolojik sözlükler arasında yer alan 'Avar-Andi Etimolojisi' adlı söz varlığı çalışması bizim Avarca için esas aldığımız bir diğer sözlüğümüz olmuştur.

Avarcada Türk Dilinden Alıntı Bazı Sözcükler

acu etm. 'öfke, kızgınlık, hiddet': Türk Lehçelerinden Kırgız Türkçesinde 'açı', Kazak Türkçesinde 'aşuv' ve Tatar Türkçesinde 'açı' kelimesi 'hiddet' anlamlarında bulunmaktadır. Avarcadaki bu kelime de Kıpçak grubundan olan bu lehçelerdeki şekiller ile aynıdır.

açık 'parlak': Türkçedeki 'açık' kelimesi ile aynı anlamda ve aynı şekildedir.

avlak 'ova': Kumuk Türkçesinde 'avlak' kelimesi 'kır, bozkır, tarla' anlamlarına gelmektedir. Bu kelime anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçmiştir. Ayrıca Kıpçak Türkçesinde 'avlak' kelimesi 'ıssız, تنها arazi, çöl, işlenmemiş arazi' ve 'av yeri' anlamlarına gelmektedir.

Baca 'bacanak, kayın': Kelime; Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçesi lehçelerinde bulunduğu hali ile aynı şekil ve aynı anlamdadır. (Gülensoy 2007a: 99)

aygir 'aygır': Türkçedeki 'aygır' kelimesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

bahadurli 'cesaret, yüreklilik': Türkçede bulunan 'bahadır' kelimesi ile aynı şekildedir. Ancak kelime içindeki '-u-' ünlüsü aynı Eski Türkçede olduğu şekli ile muhafaza edilmiştir. 'bagatur' kelimesi Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. (Gülensoy 2007a: 102) Türk dilinden de Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.

baha etm. ‘dizgin, gem, yular’: Kıpçak Türkçesinde ‘buga’ kelimesi ‘yular’ anlamında bulunmaktadır. Buradaki kelimenin de Kıpçak Türkçesinden alıntı olabileceği düşünülebilir. (Toparlı 2007: 36)

barak ‘baraka’: Türkçe ‘baraka’ kelimesinin sonundaki ‘-a’ ünlüsü düşmüş haldedir.

basma ‘basma, basılma’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

basmahana ‘basımevi’: Türkçe ‘basma’ kelimesi ile Farsça ‘hane’ kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur.

baş ‘baş, kafa, kelle’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamlardadır.

başlık ‘başlık (şapka)’: Türkçeden aynı şekilde ve aynı anlamıyla alınmış bir kelimedir.

başmakal ‘takunya, nalın’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘başmak’ kelimesinin ‘bir tür çarık, terlik’ anlamlarına geldiği görülmektedir. Kumuk Türkçesinde ise ‘başmak’ kelimesi ‘ayakkabı’ manasındadır. Avarcada bulunan şekilde ise kelime sonunda Avarcaya özgü ‘+al’ ekinin geldiği görülmektedir.

bay ‘bağım, bağımlılık’: Türkçedeki ‘bağ’ kelime kökünün ‘-ğ>-y’ değişimi ile Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır.

bayğuş ‘yersiz, yurtsuz, topraksız köylü’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘baykuş’ kelimesi ‘mecazen sersem, aptal, uğursuz (kimse)’ anlamlarında bulunmaktadır. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ‘baykuş’ kelimesi ‘zavallı’ anlamına gelmektedir.

bayrak ‘bayrak’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır.

becen ‘ambarın tahıl bölmesi’: Kumuk Türkçesinde ‘becen’ kelimesi aynı şekilde ve anlamdadır. Karaçay Malkar Türkçesinde de ‘becen’ kelimesi ‘ot yığını, tahıl demetinin tarlada kurutulmak için bir araya getirilip yığılması’ anlamındadır. Bu iki lehçede tespit edilen bu kelimenin Türkçeden Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kelime için lehçelerde bulunan ve ‘ot’ anlamına gelen ‘biçen’ kelimesi de göz önüne alınabilir.

becen etm. ‘Tahıl ambarı’: Kumuk Türkçesinde ‘becen’ kelimesi aynı şekilde ve anlamdadır. Karaçay Malkar Türkçesinde de ‘becen’ kelimesi ‘ot yığını, tahıl demetinin tarlada kurutulmak için bir araya getirilip yığılması’ anlamındadır. Bu iki lehçede tespit edilen bu kelimenin Türkçeden Avarcaya geçtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kelime için lehçelerde bulunan ve ‘ot’ anlamına gelen ‘biçen’ kelimesi de göz önüne alınabilir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ‘becen’ kelimesi ‘ot, saman’ anlamlarında bulunmaktadır.

beg ‘bey’: Kuman lehçesi ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır. (Grönbech 1992: 28) Kumuk Türkçesinde ise ‘bek’ kelimesini aynı anlamda görebiliriz. Burada bulunan kelime ise Orta Türkçede görülen ‘beg’ şekli ile aynıdır. (Gülensoy 2007a: 136)

bika ‘eş, hanım, karı’: Kumuk Türkçesinde ‘biyke’ kelimesi ‘prenses, asil kadın’ anlamlarında bulunmaktadır. Tatar Türkçesinde ‘bika’ kelimesinin ‘hanım’ anlamında bulunduğu görülmektedir. Başkurt Türkçesinde ise ‘bisa’ kelimesi vardır. Türkçede etimolojik olarak ‘bike’ kelimesi ‘kadın, hanım’ anlamlarında görmek mümkündür. (Tietze 2002: 340) Eski Türkçeden beri var olan bu kelime Türkçeden Avarcaya geçmiştir.

bikhi ‘oyma’: Macar dilinde kalmış olan Hunca tabirlere örnek olarak verilen ‘pecset’ kelimesinin geldiği şekil olarak düşünülen ‘bich-’= ‘kesmek, oymak’, pichik = ‘yazı, oyma’ kelimelerinin kökeni ile bağlantılı görülmektedir. (Şengül 2013: 232)

bil/bel etm. ‘Dağ, dağın tepesi’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘bel’ kelimesi ‘dağ silsilesi, sıradağ’ anlamlarındadır. Buradaki kelimenin de Türkiye Türkçesi

ağızlarında yer alan 'bel' kelimesi ile benzer anlamda ve aynı şekilde olduğu görülmektedir.

birçin/purçin **etm.** 'Arpa, çavdar, meyve çekirdeği': Türkçe 'burçak' kelimesinin köken itibari ile bir şekil ve anlam değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.

buğa 'damızlık erkek hayvan': Türkçede bulunan 'boğa' kelimesi -o>-u ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir. Kelimenin 'buga' ve 'buka' şekillerinin eski ve orta Türkçe dönemlerinde yer aldığı görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 154)

buyuri 'emir': Türkçedeki 'buyur-' fiil kökünden türediği görülmektedir. Kelime sonunda bir 'i' ünlü türemesi vardır. Türkçe tek heceli alıntı kelime sonlarında görülen ünlü türemesi çift heceli bir kelime olmasına rağmen burada da mevcuttur.

buyurukh 'emir, buyruk': Türkçede bulunan 'buyruk' kelimesiyle aynı anlamdadır ancak kelime içinde '-u-' ses türemesi görülmektedir.

çadır 'çadır': Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamdadır. (Gülensoy 2007a: 209)

çakma 'çizme': Karaçay Malkar Türkçesinde 'çakka' kelimesi 'ayakkabı' anlamında bulunmaktadır. Ayrıca Azeri Türkçesinde de 'çekme' kelimesinin 'çizme' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buradaki kelimenin de lehçelerdekiler ile benzer olarak türediği anlaşılmaktadır.

çalukh 'nazlı nazlı, cilveli cilveli': Türkçede bulunan 'amacı karşıdakini etkilemek olan abartılı davranış, kurum, caka, afra tafra, gösteriş' anlamındaki 'çalım' kelimesinin kökeni olan 'çal-' ile aynı kökten geldiği anlaşılmaktadır. Karaçay Malkar Türkçesinde 'çalık' kelimesi 'kapis, naz' anlamında bulunmaktadır.

çanağ 'kızak': Karaçay Malkar, Özbek, Uygur, Tatar ve Kırgız Türkçelerinde 'çana' kelimesi 'kızak' anlamındadır. Burada lehçelerdeki durumdan farklı olarak kelime sonunda bir '-ğ' sesi türemesi görülmektedir.

çin 'rütbe, unvan': Başkurt, Türkmen, Tatar ve Kumuk Türkçelerinde 'çin' kelimesi 'rütbe, unvan' anlamlarında bulunmaktadır.

çorok 'kirli, kirlice, pis': Kumuk Türkçesinde 'çirik' Azerbaycan Türkçesinde ise 'çirk' kelimesi 'pis, kirli' anlamlarında bulunmaktadır. Buradaki kelimenin -i->-o- ses değişimleri ile Kumuk Türkçesinden geçtiği görülmektedir.

dal **etm.** 'sopa, çubuk': Türkçe 'dal' kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

dolma 'dolma': Kelimenin aynı şekli ve aynı anlamı ile Türkçeden Avarcaya geçtiği görülmektedir.

ebe 'ana, anne': Kumuk Türkçesinde 'ebel' kelimesinin 'anne, ana' anlamında olduğu görülür ve Avarcaya buradan geçmiştir. Ayrıca Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında 'ebe' kelimesi 'babaanne, anneanne, nine' anlamlarında görülür.

ğaravaş 'köle, kul': 'karavaş' kelimesi Kuman lehçesi, Kumuk ve Karaçay Malkar Türkçelerinde 'köle, hizmetçi, hizmetçi kadın' anlamlarında bulunmaktadır ve Orta Türkçede de bulunan bir kelimedir. Buradaki kelimenin k->ğ- ses değişimi ile Türkçeden Avarcaya geçtiği görülür.

ğat 'kat, tabaka, katman': Türkçe 'kat' kelimesinin k->ğ- ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülür.

ğavğa 'kavga, gürültü, patırtı': Türkçede bulunan 'kavga' kelimesinin k->ğ- ve -g->-ğ- ses değişimleri ile Avarcaya geçtiği görülür.

ğolbas ‘imzalamak’: Kazak Türkçesinde ‘kol koyuv’, Kırgız Türkçesinde ‘kol koyu’, Türkmen Türkçesinde ‘gol çekmek’ şekillerinde bulunan Türkiye Türkçesindeki ‘imzalamak’ kelimesinin Avarcada da lehçelerde bulunan bu şekiller ile benzer bir biçimde bulunduğu görülür.

ğulaç ‘kulaç’: Türkçe ‘kulaç’ kelimesi k->ğ- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.

ğulay ‘hafif, kolay’: Türkçede bulunan ‘kolay’ kelimesi k->ğ ve -o->-u- ses değişiklikleri ile Avarcaya geçmiştir.

ğutukh ‘kutu, kutular’: Türkçe ‘kutu’ kelimesi k->ğ- ve -k->-kh ses değişimleri ile Avarcaya geçmiştir.

ğuy ‘kuyu’: Türkiye Türkçesindeki ‘kuyu’ kelimesine göre kelime başında k->ğ- ses değişikliği mevcuttur ve kelime sonunda ‘-u’ ünlüsü düşmüştür. Aynı anlamda Kazak Türkçesinde ‘kuy’ kelimesi mevcuttur ve buradaki şekil ile benzer durumdadır.

han ‘han’: Türkçe ‘han’ kelimesi Avarcaya geçmiştir.

igit ‘yiğit, cesur adam’: Türkçedeki ‘yiğit’ kelimesinde baştaki ‘y-’ harfi düşmüş durumdadır. Buradaki ses düşmesinin aynısı Azeri Türkçesinde ‘igit’ şeklinde görülmektedir.

ilçi ‘elçi, temsilci’: Tatar ve Türkmen Türkçelerinde ‘ilçi’ kelimesi aynı şekilde ve aynı anlamdadır. Avarcanın kelimeyi Türkçeden alırken yahut da kendi fonetik bünyesinde kullanırken Türkçenin lehçelerinden ikisi ile aynı tercihi kullandığı görülmektedir.

ilkhi ‘hayvan sürüsü’: Türkçede bulunan ‘yılık’ kelimesinin Avarcaya geçişinde kelime başında ‘y-’ sesinin düştüğü görülmektedir. Ayrıca kelime iç seste -k->-kh- değişimi vardır.

iş ‘iş, meşgale, görev’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda Avarcada bulunmaktadır.

kal ‘kol, kollar’: Türkçe ‘kol’ kelimesinin -o->-a- ses değişikliği ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

kapa etm. ‘şapka, başlık’: Türkçede bulunan ‘kalpak’ kelimesinin kökeni olarak düşünülen ve Divân-ı Lügat’it Türk’de de geçen ‘kap’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve Türkçeden alınan tek heceli birçok kelime olduğu gibi sonunda ünlü türemesi meydana geldiği anlaşılmaktadır. (Gülensoy 2007a: 455)

kapa/kaba etm. ‘çömlek, kap, saksı’: Türkçe ‘kap’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve burada da Türkçeden alınan tek heceli kelimelerin sonunda ünlü türemesi durumunun -a sesi şeklinde bulunduğu görülmektedir.

kavu ‘kapı, avlu kapısı’: Türkçe ‘kapı’ kelimesinin -p->-v- ve -ı->-u- ses değişimleri ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin etimolojik şekli ile aynı olduğu görülmektedir.

keren etm. ‘karın’: Türkiye Türkçesindeki ‘karın’ kelimesinin Uygur Türkçesinde ‘kerin’ şeklinde bulunduğu görülmektedir. Avarcadaki bu şeklin de Uygur Türkçesi ile benzerlik gösterdiği ve Türkçe ‘karın’ kelimesinin -a->-e- , -ı->-e- ses değişiklikleri ile Avarcaya geçtiği görülmektedir.

khabakh ‘kabak’: Türkçede bulunan ‘kabak’ kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülen fonetik özellik ile aynı biçimde Avarcada da kelime başında ve sonundaki ‘k’ seslerinin k>kh ses değişimine uğradıkları görülmektedir.

khaban ‘yaban domuzu’: Uygur Türkçesinde ‘kavan’ ve Kazak Türkçesinde ‘kaban’ kelimeleri ‘domuz’ anlamında bulunmaktadır. Avarcadaki şekil de k->kh-değişikliği dışında Kazak Türkçesi ile benzer durumdadır.

khapas ‘enseye indirilen sille veya yumruk’: Kumuk Türkçesinde ‘qapas’ kelimesi ‘sille, tokat, şamar’ anlamlarına gelmektedir. Kumuk Türkçesindeki bu kelimenin Avarcaya geçtiği görülmektedir.

kharavul ‘nöbetçi, bekçi’: ‘karavul’ kelimesi ‘bekçi’ manasında Özbek, Uygur, Karaçay Malkar ve Kumuk Türkçelerinde bulunmaktadır. Aynen ‘beg + avul’ kelimesinde olduğu gibi ‘kar + avul’ şeklinde oluşmuştur. Buradaki ‘avul’ kelimesi ‘köy, mahalle, semt’ anlamlarında Türk lehçelerinde bulunmaktadır. Kelimede bulunan ‘kar-’ kökü ise ‘bakmak, gözetlemek’ anlamında orta Türkçe’de bulunan ‘kara-’ kelimesinden gelmektedir.

khaz ‘kaz’: Türkçe ‘kaz’ kelimesi k->kh- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.

khazan ‘kazan, dökme demir’: Türkçe ‘kazan’ kelimesi k->kh- ses değişikliği ile Avarcaya geçmiştir.

khulukh ‘hizmet, memurluk’: Kuman Lehçesi, Karaçay Malkar Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde ‘kulluk’ kelimesi aynı anlamlara gelmektedir. Türkçe ‘kul’ kökünden türeyen bu kelime Avarcaya Türkçeden geçmiştir.

khizan ‘aile, ev’: Türkçedeki ‘hızan’ kelimesi Avarcaya geçmiştir. Bu kelimenin bir anlam değişmesi ile Avarcada yer aldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ‘hızan’ kelimesinin Avarca ile anlam yönünden benzer olarak ‘aile’, ‘çocuk çocuk’ gibi anlamlara geldiği görülmektedir.

ki-ki ‘ikişer-ikişer’: Türkçe ‘iki’ kelimesinin Avarcaya geçtiği ve ikileme oluşturulurken Türkçe ile aynı gramatik yapının kullanıldığı görülmektedir.

kinçi/kuçi etm. ‘köpek yavrusu’: Kıpçak Türkçesinde bulunan ‘küçük’ kelimesinin ‘köpek yavrusu, enik’ anlamında olduğu görülmektedir. (Toparlı 2007: 167). Buradaki kelimenin de Kıpçak Türkçesindeki bu kelime ile benzer şekilde oluştuğu ve Türkçeden Avarcaya geçtiği görülmektedir.

kuj/kuji etm. ‘Koç’: Türkçe ‘koç’ kelimesinin Avarcaya geçtiği görülür. Bu kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçmiş ‘kuça’ şeklinin Avarcadaki etimolojik biçim ile benzer olarak bulunduğu görülmektedir. (Gülensoy 2007a: 530)

kumek ‘yardım, arkalama, yardım etmek’: Türkçede Azerbaycan, Kumuk ve Özbek Türkçelerinde bulunan ‘kömek’ kelimesinin Avarcaya –ö->-u- ses değişimi ile aynı anlamda geçtiği görülmektedir.

kuy ‘koç, koyun’: Türkçe ‘koyun’ kelimesinin kökü olan ‘koy’ şeklinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Buradaki köke benzer olarak Başkurt Türkçesinde ‘kuyın’ kelimesi ‘koyun’ anlamında bulunmaktadır.

or ‘hendek’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Kazak Türkçesinde ‘or’ kelimesi, Başkurt Türkçesinde ise ‘ur’ kelimesi ‘hendek’ anlamındadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında da ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek’ manasındadır. (Gülensoy 2007b: 628)

maymakh ‘iğri ayaklı, ayaklarını içe basarak yürüyen’: Kumuk Türkçesinde ‘maymak’ kelimesi ‘paytak, iğri ayaklı’ anlamlarında bulunmaktadır.

or etm. ‘Hendek, su yolu, ark’: Kumuk Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde ‘or’ kelimesi ‘çukur, hendek, su yolu’ anlamlarına gelmektedir. (Toparlı 2007: 205) Ayrıca

Türkçede ‘ırmak, kanal’ anlamlarına gelen ‘ark’ kelimesinin kökeni olan ‘ar’ şekli ile de bağlantılı düşünülebilir. (Gülensoy 2007a: 77)

ördek ‘ördek’: Türkçe ‘ördek’ kelimesi aynı şekil ve anlam ile Avarcaya geçmiştir.

özdengi ‘üzengi’: Türkçe olan ‘üzengi’ kelimesin ‘özengi’ şeklinde Karaçay Malkar Türkçesinde bulunduğu görülmektedir. Türkçeden Avarcaya geçmiş olan bu biçimde ise kelime içinde –d- sesi türemiştir.

purskh ‘porsuk’: Türkçe ‘porsuk’ kelimesinin –o->-u- ses değişimiyle Avarcaya geçtiği görülmektedir. Ayrıca kelimenin geçişinde –u- ünlüsü düşmüştür.

saçma ‘saçma’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir.

sah ‘sağlam, sıhhati yerinde’: Türkçe ‘sağ’ kelimesi –ğ->-h- ses değişimi ile Avarcaya geçmiştir.

sirt ‘bel kemiği’: Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda olduğu görülmektedir.

surma ‘sürme, rastık’: Türkçede bulunan ‘sürme’ kelimesinin, kelime sonunda bulunan e>a ses değişimi ile Avarcaya geçtiği görülmektedir. Bu kelime sonundaki kalınlaşmanın Azeri, Başkurt, Kırgız, Özbek, Tatar ve Uygur Türkçelerinde de görülür.

surukh ‘çirkince, biçimsizce, münasebetsizce, kötüce’: Türkiye Türkçesi ağızlarında ‘sürük’ kelimesi ‘azgın’ anlamındadır. Karaçay Malkar Türkçesinde ‘suvuk’ kelimesi ‘kayıtsız, aldırılmaz, ihmalkar’ anlamındadır. Ayrıca ‘sünük’ kelimesi ‘arsız’ manasındadır (Gülensoy 2007b: 821). Türkçede bulunan ‘sürtük’ kelimesi ile de aynı kökten geldiği söylenebilir.

tala ‘yağmacılık, çapulculuk’: Türkçede bulunan ‘yağma, çapul’ anlamındaki ‘talan’ kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. ‘tal-’, ‘tala-’. (Gülensoy 2007b: s 854)

tamañça ‘tabanca’: Türkçe kökenli bu kelimenin –b->-m- ses değişimine uğrayarak Avarcaya geçtiği görülmektedir.

tarkhan ‘hür, serbest’: Türkçede bulunan ve Eski Türkçede bir unvan olarak görülen ‘tarkan’ kelimesinin Avarcada bulunduğu görülmektedir. Kelimenin karşılık verilemeyen köken anlamının buradaki anlama göre yorumlanması da mümkündür.

tavuş ‘şöhret, ün, tanınımlık’: Karaçay Malkar Türkçesinde ‘tavuşluk’ kelimesi ‘meşhur, şanlı’ anlamlarındadır.

tebsi ‘tepsi, sini’: Türkiye Türkçesinde ‘tepsi’ olarak bulunan kelimenin Karaçay Malkar Türkçesindeki şekli ‘tebsi’dir. Avarcaya Türkçeden geçmiş olan bu kelime Karaçay Malkar Türkçesi ile aynı şekildedir.

thel ‘kırık, kırıntı, parça’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kuş, tavuk vb. hayvanların kanat kalemleri’, ‘kuş, tavuk gibi hayvanların tüyleri’, ‘süpürge çöpü’ gibi anlamlarda bulunan ‘telek’ kelimesinin kökü olan ‘tel’ biçiminin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir. Bu kelime uzak bir ihtimal olarak Türkçe ‘dal’ kelimesi bağlantılı olarak da düşünülebilir.

theleh ‘kırpikler’: Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan ‘kuş, tavuk vb. hayvanların kanat kalemleri’, ‘kuş, tavuk gibi hayvanların tüyleri’, ‘süpürge çöpü’ gibi anlamlarda bulunan ‘telek’ kelimesinin bir anlam değişmesi yoluyla Avarcaya geçtiği görülmektedir.

tilmaç ‘çevirmen, tercüman, tilmaç’: Kelime ‘dilmaç’ şeklinde Türkçede aynı anlamlarda bulunmaktadır. (Eren 1999:113) Kumuk Türkçesinde bulunan ‘tilmaç’ kelimesi aynı anlamda ve aynı şekilde Avarcaya geçmiştir.

tirhi 'cesaret, canlılık, gayret, şevk': Türkiye Türkçesinde bulunan 'diri' kelimesinin Kıpçak grubundaki lehçelerde 'tiri' şeklinde olduğu görülür ve Avarcadaki biçim de Kıpçak grubuna uyumludur. Kelimenin kökeni için 'tir' şekli bulunmaktadır. (Gülensoy 2007b: 900)

tiri 'canlı şekilde': Türkiye Türkçesinde bulunan 'diri' kelimesinin Kıpçak grubundaki lehçelerde 'tiri' şeklinde olduğu görülür ve Avarcadaki biçim de Kıpçak grubuna uyumludur. Kelimenin kökeni için 'tir' şekli bulunmaktadır. (Gülensoy 2007b: 900)

tuğay 'orman, koru': Kırgız Türkçesinde 'tokoy' kelimesi 'orman', 'tokoyço' kelimesi 'koru', Kazak Türkçesinde 'toğay' kelimesi 'koru', Uygur Türkçesi 'tokaylık' kelimesi 'koru', Türkmen Türkçesinde 'tokay' kelimesi ise 'koru' ve 'orman' manalarında bulunmaktadır. Avarcada bulunan bu şeklin de Türk lehçeleri ile benzer olduğu ve kelimenin Türkçeden geçtiği açıkça görülmektedir.

tuhum 'kabile, uruk, boy': Türkçede 'tukum' kelimesi 'soy, nesil' manasındadır. (Gülensoy 2007b: 930) Avarcadaki bu kelime Kumuk Türkçesindeki 'tuhum' kelimesi ile aynı şekil ve aynı anlamdadır.

tumen 'onluk, on rublelik': Tümen kelimesinin eski Türkçede de bulunan bir kelime olduğu ve 'on bin erden oluşan asker kuvveti', 'on bin' anlamlarına geldiği görülür (Gülensoy 2007b: 945). Bu kelimenin Avarcada bir anlam değişikliği yoluyla yer aldığı görülmektedir.

uçuz 'ucuz, ucuza': Türkçede bulunan 'ucuz' kelimesin ç>c değişimi ile Avarcada bulunduğu görülmektedir. Bu c>ç şeklinin Karaçay M. T. ve Kumuk Türkçesinde de bulunduğu görülür.

ulka 'ülke, memleket, diyar': Türkçede bulunan 'ülke' kelimesinin Avarcaya geçtiği görülmektedir. Kelime sonundaki '-e' ünlüsü Kıpçak grubunun bir özelliği olarak kalınlaşarak '-a' ünlüsüne dönüşmüştür.

uzdan 'ince bir şekilde, zarif şekilde': Karaçay Malkar Türkçesinde 'özdenlik' kelimesi 'nezaket, terbiye, zerafet' anlamlarına gelmektedir.

ütü 'ütü': Türkçe ile aynı şekilde ve aynı anlamda bulunduğu görülmektedir.

yağı 'kavga, dövüş, vuruşmak': Kuman Türkçesinde 'yağı' kelimesi 'düşman' anlamındadır. Kıpçak Türkçesinde de 'yağı' şekli ile 'düşman' 'yağı-' şekli ile de 'tehdit etmek' anlamlarına gelmektedir. 'yağuş- /yağıla-/ yağıt-' şekillerinin de orta Türkçede 'düşmanlık etmek' anlamında bulunduğu görülür (Gülensoy 2007b: 1027). Avarcada bulunan bu kelimenin de Türkçedeki 'yağı/yağı' kelimesi ile bağlantılı olduğu ve yakın bir anlam değişmesi ile Avarcada var olduğu görülür.

yalğuzav 'yalnız, tek': Türkçede bulunan 'yalnız' kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde 'yalguz' ve 'yalnguz' şekillerinde bulunduğu görülmektedir. Buradaki görülen şekilde ise kelimenin ng>ğ (g) değişmesi ile var olduğu anlaşılmaktadır. Kelime sonunda bulunan '+av' eki ise Avarcaya özgü bir ektir.

yanğiz 'yalnız': Türkçede bulunan 'yalnız' kelimesinin Eski Uygur Türkçesinde 'yalguz' ve 'yalnguz' şekillerinde bulunduğu görülmektedir.

yazikh 'beceriksizce, beceriksiz': Günümüzdeki 'yazık' kelimesinin kökeni olarak Eski Türkçede 'yazug / yazuk' şeklinde bulunan kelimenin 'günah, suç, hata, kusur' anlamlarında olduğu görülmektedir. Türkçe 'yazık' kelimesinin Eski Türkçedeki anlamlarına yakın bir biçimde Avarcaya geçtiği görülmektedir. (Gülensoy 2007b: 1103)

yurt 'göçebe çadırı': Kuman dilinde 'yurt' kelimesini 'oturulan ev; ev, yurt' anlamlarına gelmektedir. Kelimedeki anlam değişiminin Kumanca ile aynı şekilde olması manidardır.

Bilindiği gibi eskiden göçebe olarak yaşayan Türklerin ‘oturdukları evleri ve yurtları’ onların ‘çadırları’dır.

SONUÇ

Kuzey Kafkasya bölgesi, günümüzde dünya üzerinde birçok yönüyle problem teşkil eden coğrafyalardan biridir. Bu coğrafya siyaset, dil, tarih, kültür ve etnik durum gibi sosyal yönleriyle tam olarak analiz edilememiş ve hâlâ üzerinde araştırmaların sürdüğü bir bölgedir.

Kuzey Kafkasya bulunduğu coğrafya itibariyle Türklerin tarihi ve günümüz coğrafyasının kalbinde yer almaktadır. Türklerin ana yurtları olarak tahmin edilen tüm bölgelerin Kafkasya’dan çok da uzak olmadığı görülmektedir. Bu bağlamda Türklerin ve Türk coğrafyasının Kafkasya tarihi ile eski çağlardan günümüze bir ilişkisi olduğu açıktır.

Bizi asıl ilgilendiren bölgedeki geçmişten günümüze Türk varlığı ve Türk tarihi olmuştur. Dağıstan Avarlarının isimlerinin Türk tarihindeki Avarlar ile neden aynı olduğu ve bu biri tarihte kalmış biri ise günümüzde aynı isimde yaşamakta olan ancak etnik kimlikleri farklı olan iki topluluğun ne gibi ilişkilerinin olduğu bilinmemektedir. Elde ettiğimiz sonuçlara göre günümüzde Dağıstan Avarlarının bulunduğu coğrafyada ve yakın çevresinde milat öncesi zamanlardan beri Türkler varolmuştur.

Dağıstan Avarları günümüzde Kumuk Türkleri ile bir arada Dağıstan’da yaşamaktadırlar ve bu halkın anavatanı olarak da bu coğrafya gösterilmektedir. Bu halkın en yakın komşusu olan Kumuk Türklerinin en fazla kültürel alışverişte buldukları Türk halkı olduğu görülmektedir. Daha sonra ise Azeri Türkleri, Nogay Türkleri ve Karaçay Malkar Türklerinin izlerinin Dağıstan Avarlarında aranması doğal bir durumdur.

Çalışmamızda Dağıstan Avarlarının bu coğrafi durumu ve tarihteki Türk Avarları ile ad benzerliğinden doğan ilişki ihtimalini göz önünde bulundurarak bu toplumun Türkler ile ne gibi dilsel alışverişlerde bulunduğunu ve Türk dilinin ne derecede Avarcaya etki ettiğini ölçmeye çalıştık. Burada Avarcanın ulaşabildiğimiz sözlüklerinden yararlandık ve bu sözlüklere bağlı olarak Avarcanın söz varlığından tespit ettiğimiz Türkçe kelimeler ile Türk dili etkisi ile Avarcaya geçmiş başka dillerden kelimeleri de gösterdik. Ayrıca Avarcanın Türk dilinden dil bilgisi yönünden yapmış olduğu alıntıları da çalışmamızda inceledik.

Buradaki tespitlerimizi sayısal verilerle ortaya koymak gerekirse 512 kelimenin Türk Dilinden Avarcaya geçmiş olduğu tespit edilmiştir. Bu kelimelerden 370 tanesi net olarak açıklanabilirken 142 tanesi de tartışmalı kelimeler başlığı altında ele alınarak verilmiştir. Devamındaki bölümde ise Türk dilinin etkisiyle yani Türk dilinin fonetik özelliklerini kullanarak Avarcaya geçmiş olan yabancı dillerden kelimeler ele alınmıştır. Burada tespit ettiğimiz kelime sayısı 202 tane dir.

Buradaki sayısal verilerden yola çıkarak Cafer Barlas’ın hazırlamış olduğu sözlükten tespit edilen 450 civarı kelimenin çekimli halleri de düşünüldüğünde 1500-2000 arasında Türkçe kelimenin yaklaşık 16.000 madde başına sahip olan Türkçe-Avarca-Rusça/Avarca-Türkçe-Rusça sözlükte yer aldığını söylemek mümkün olacaktır. Avarcanın söz varlığını kapsamlı biçimde yansıtmış olan bir sözlükten çıkarılması dolayısıyla bu rakamlar Avarcadaki Türkçe etkisini kanıtlayıcı unsurlar olarak göz önüne serilmektedir.

Çalışmamızda Avarcanın Türk dilinden almış olduğu dil bilgisi alıntıları da bir başlık altında ele alınarak incelenmiştir. Burada Türk dilinin gramer özelliklerinin Avarcada bulunan örnekleri gösterilerek bir tespit yoluna gidilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak Türkçede bulunan iki adet ekin ve bazı kalıpsal dil bilgisi özelliklerinin Avarcada aynı haliyle ya da Avar dilinin özelliklerine uyum sağlayarak bulunduğu anlaşılmıştır.

İncelenen tarihi, coğrafyası ve kültürel özellikleri ile Kuzey Kafkasya coğrafyası Türklerin kadim yurtlarından biridir. Bu coğrafyada yaşayan birçok halkta Türk unsurlarının görüldüğü, karşılıklı olarak her iki unsurun birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları anlaşılmıştır. Tarihi sürecine baktığımızda Kuzey Kafkasya bölgesinde yönetici unsurun ve bütünleştirici kimliğin çoğunlukla Türklük olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bu kültürel alışverişlerde doğal olarak baskın olması beklenen taraf Türk kimlikli halklardır.

Çalışmamız da işlenen konu bu durumun bir göstergesidir ve Dağıstan'ın en fazla nüfusa sahip halkı olan Avarların dillerinde Türkçenin etkisinin fazlasıyla bulunduğu bir delildir. Kafkasya'nın yerli halkları içinde sınıflandırılan ve dilleri de Kafkas dil ailesi grubunda yer alan Avarların dillerinde; Türkçenin eski zamanlarında tespit edilmiş olan birçok kelimenin Avarcaya özgü biçimiyle var olması da bu halk üzerindeki Türk etkisinin çok eski devirlerden beri var olduğunu göstermektedir.

Buradaki dilsel sonuçlar ile Avarların kesin olarak Türk oldukları söylenemez. Bu verilerin arkeolojik, antropolojik, tarihsel ve kültürel verilerle desteklenmesi ile bir sonuca varmak daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Elde ettiğimiz sonuçlar ile Avar dilinin Türk dili ile geçmişten günümüze bir bağlantısı olduğu açıkça görülmektedir.

Türk milletinin geçmişten günümüze kadar yeniliği ve değişmeyi her zaman seven bir millet olduğu görülmektedir. Türk milleti yüzyıllar boyunca devam ederek değişmiş ve değişerek devam etmiştir (Kaplan 1976: 65). Türkler her gittikleri coğrafyaya ve yakınlaştıkları kültüre uyum sağlayarak yaşamlarına devam etmişlerdir. Bazen de birçok yönleri ile bir kültüre adapte olarak asimile oldukları görülebilir. Ancak buna rağmen bu bahsettiğimiz duruma uğramış olan Türklerin izi bir şekilde bulunabilmektedir. Bulgar ismi verilen Türk kavminin Doğu Avrupa içinde Slav kültürü ve dili içinde kendi öz benliğini kaybederek yok olup gitmesi onların Türk olduğu gerçeğini gizleyememiştir. Dağıstan'daki bu Avarların da Tarihteki Türk Avarların Kafkasya coğrafyasına uyum sağlamış olan bir topluluğundan meydana geldiği tartışmalar arasındadır ve çalışmamızdan çıkan sonuca göre bu ihtimali değerlendirmek doğru olacaktır.

Buradan çıkan sonuçlara göre Avarlara dillerindeki bu Türkçe unsurları dikkate alarak Türk soylu bir topluluktur demek doğru olmayacağı gibi Avarların Türklerle yahut da tarihte yaşamış olan Avarlarla bir bağlantısı bulunmadığını söylemek de yanlış olacaktır. Ayrıca Kuzey Kafkasyada yaşayan Avarların dillerindeki bu Türkçe bulgular onların tarihten günümüze Türklerle ve Türk diliyle iç içe olduğunu göstermektedir. İzahı yapılan bazı kelimelerdeki etimolojik tahminlere göre Avarların Türkçe ile ilişkisi gayet eski zamanlardan beri süregelenmektedir. Buradaki sonuçlar tek başına Avarların Türk soylu bir halk olduklarını kanıtlamasa bile Türklerin ve Türkçenin Kuzey Kafkasya bölgesinde çok eski zamanlardan beri var olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adiloğlu, A. (2007). 'Karaçay-Malkar Türklerinin Etnik Oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının Rolü', *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 24.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, C. 3.
- Avar-Andi Etimolojik Sözlük. (<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\cauc\aaandet&first=1>)
- Avşar, B. Z. (1997) 'Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye', *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı, S 16, Temmuz – Ağustos.
- Barlas, C. (2001). *Türkçe-Avarca-Rusça / Avarca-Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Kitabevi, Konya.

- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, 6. Baskı, Ankara, Eylül.
- Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Esen, M. A. (2008). 'Rus Dilindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Tasnif Denemesi', *Turkish Studies*, Volume 3/7, Sonbahar.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, 2. Baskı, İstanbul.
- Grigoriantz, A. (1999). *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Çev. Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul.
- Grönbech, K. (1992) *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, II Cilt, Ankara.
- Kaplan, M. (1976). 'Kültür Değişmeleri', *Türk Kültür ve Medeniyeti (Makaleler)*, C 1, Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü Deneme Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, G. (2004). *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karatay, O. (2011). *Türklerin Kökeni*, Kripto Yayınları, Ankara.
- Kemaloğlu, M. (2012). 'Kafkasya Tarihi Geçmiş Etnik Dini Yapısı ve Terekeme Karapapak Türkleri', *Akademik Bakış Dergisi*, S. 32, Eylül-Ekim.
- Kürenov, S. (2005). *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri*, Ötügen Yayınları, Çev. Ali Duymaz, İstanbul.
- Nemeth, G. (1990). *Kumuk Ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Öztekten, Ö. (2004). 'Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi', V. Lefke edebiyat Buluşması 29-30 Nisan 2004, Haz. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Özyetgin, A. M. (2006). "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı", *Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationships Department of Institute History*, (Konferans) Pekin/ÇİN (23 Ocak 2006)
http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf
(22.03.2013, 20:28)
- Paşayeva, M. (2008). 'Avar Halkının Etnik Tarihinden', *Milli Folklor Dergisi*, S 80, /Kış.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tavkul, U. (2003). 'Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi', *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 15, Bahar.
- Tavkul, U. (2006). Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi, *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 25-26 Mayıs, s. 190.
http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_kafkasya_icin_turkoloji_onemi.pdf (29.01.2013/ 23.10)
- Tavkul, U. (2007), 'Adige(Çerkez) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 4, Sayı 2, Ankara, Haziran.
- Tavkul, U. (2009). *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- Tombuloğlu, T. (2003). *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, Ankara.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

- Üstün, H. (2005). 'Kuzey Kafkas Halklarının Etnolojik Analizi', Kafkasya Dersleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Kafkasya İşbirliği Platformu ile, 26 Mart. http://www.kafkas.org.tr/analiz/kuzeykafkas_halklarinin_etnolojik_analizi_.html (28.03.2013)
- Yalçınkaya, A. (2006). 'Kafkaslar'da "Türki" Kavımler: Çerkezler, Abhazlar, Kabartaylar, Adigeler, Çeçenler, İnguşlar, Dağıstanlılar Ve Diğerleri', *Akademik Bakış*, S 9, Mayıs.
- Yükselen, G. (2013). Abdurrazak Peler, 'Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları', *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, Kış.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE HUKUK TERİMLERİ ÜZERİNE

On The Terms of Law in Old Uighur Turkish

SULTAN BETÜL KALEM TİKENCE

Ordu Üniversitesi

Öz: Uygarlık seviyesini oluşturarak, devlet yapılanmasını sağlamlaştıran hukuk sistemi, sosyal hayatı da düzenleyerek bireylerde adalet, ortak iyilik ve ortak menfaat gözetmeyi temel alan yapılanmadır. Tarihin ilk seyirlerinde oluşan topluluklar ve günümüze kadar gelebilmiş tüm devletler belli başlı hukuk sistemine ihtiyaç duymuştur. Gerek yapılan göçler neticesinde tanışılan kavimlerden, gerek dini inanışların kurallarından, gerekse öz devlet teşkilatlanmalarından kaynaklı hukuk sistemleri oluşturulmuştur. Yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte bu sistem daha dayanıklı hale getirilmiştir. Eğitim, kültür, dini inanış, sosyal yaşam, devlet teşkilatlanması gibi alanlarda ilklere sahip olan Eski Uygur Devleti, hukuk alanında da kendinden önceki göçebe yaşam tarzı benimseyen devletlere göre daha ön plandadır. Yerleşik hayata geçiş ve ticari ilişkilerin getirisi olarak hukuki değişikliklere ihtiyaç duyulmuştur. Yapılan düzenlemelerle genel çerçeve halinde kamu, eşya, aile, borçlar ve ceza hukukunu oluşturan Uygurlar, bu alanlara ait kelimeleri Uygur Türkçesi sözcüklerine kaydetmişlerdir. Bu çalışmamızda Uygur Türkçesinde geçen hukuki terimler tespit edilerek sınıflandırılacak ve Eski Uygur Türkçesinin sözcükleri bu açıdan değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, hukuk, sözcükler.

Abstract: Law system that strengthens state structure by developing civilization level and organizing social life is a structure which grandson on justice, mutual favor and benefit. The societies of the early eras of the history and states which have been able to reach to this date have needed a kind of law system in a way. Different law systems, based on newly introduced tribes after migrations, the rules of the religious beliefs or self governance of the states, have been established throughout history. After the shift to settled life style, these systems have become stronger. Old Uighur state, having important principles in the field of education, culture, religious belief and social stategovernance, was superior to the former nomad states in term of law system. As a result of the transition to settled life style and commercial relations, it become necessary to make changes in law sytem. Having developed the public, property, family, obligations and penal laws, Uighurs added the words related to those fields into the vocabulary of Uighur Turkish. In this study, law terms which have been detected in Uighur Turkish are going to be classfied and the vocabulary of Uighur Turkish is going to be assessed.

Key words: Old Uighur Turkish, law, word existence.

GİRİŞ

Yeryüzünde hayat bulmuş her kültür kendi bünyesinde çeşitli kurallar oluşturmuştur. Göçebe yaşamın etkisi Türklerin yaşam şartlarını hayli zorlamış, siyasi bakımdan boyların özgür olma ve buyruk altına girmek istememeleri neticesinde boylar, farklı yönere hareket ederek kendi varlıklarını devam ettirmişlerdir. Göçebe yaşamın en büyük sorunlarından olan daimi yer edinememe durumu, insanlar arasındaki hukuki anlaşmazlıkların kısa süreli, geçici çözüme ulaşmasına sebebiyet vermiştir.

İslamiyetten önceki Türk hukuk tarihiyle ilgili günümüze ulaşan bilgiler sınırlıdır. Özellikle eski Türk dönemlerinde hukuku düzenleyen yasaların yazılı şekilleri, kanunnameler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu alanla ilgili sahip olduğumuz birçok bilgi dolaylı kaynaklardan gelmektedir. Bugün eski Türk hukuk düzeniyle bilgi edinebildiğimiz en önemli kaynaklardan biri Uygurlara ait sivil belgelerdir. Orta dönem yerleşik kültürün en güçlü temsilcisi olan Turfan Uygur toplumuna ait bu sivil belgeler, gerek şahıslar arasındaki gerekse şahıslarla devlet arasındaki çeşitli iş ve işlemlerle ilgili hukuki süreçleri bize tanımlamaktadır. Bir başka deyişle Turfan Uygurlarına ait hukuk belgeleri, Orta Asya’da önceki dönemlerde yaşayan Türklerin sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla ilgili bilgi edinebileceğimiz birincil kaynaklar durumundadır (Özyetgin 2014:11).

Eski Uygur dönemi, Orta Asya’daki yerleşik Türk kültürünün en parlak, en verimli dönemlerinden birini oluşturur. Bu dönem genel Türklük alanı içinde, coğrafya, dil, din ilişkisinin kalıcı izler bıraktığı tarihteki yegâne alanlardan biridir; ayrıca eski Türk dilinin en zengin yazılı eserlerinin verildiği dönemdir. 9.-14. Yüzyıllar arasındaki Turfan Uygur Dönemi, genel Türk tarihinin sosyal ve kültürel açıdan en önemli gelişmelerinin yaşandığı bir devir olarak da büyük önem taşımaktadır. Turfan Uygurlarının bıraktığı yazılı külliyat; sadece yaşadıkları bölgelerde değil, Uygur dilinin ve kültürünün uzak coğrafyalara olan etkilerini görmemize, izlerini takip etmemize de imkân vermektedir (Özyetgin 2014:15).

Uygurlardan kalma birçok hukuk belgesi de bulunmaktadır. Sayıları 400’ü geçen hukuk belgelerini Arat (1987:518-536), fertler arasındaki ilişkileri düzenleyenler, fertle devlet arasındaki ilişkileri düzenleyenler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Birinci gruba vasiyetname, vakıf senedi, arazi satışı ve kiralanması, köle alım satımı, evlatlık verme, ortak işletme, ipotek etme gibi konularla ilgili belgeler; ikinci gruba nüfus sayımı, vergiler, iş mükellefiyetleri gibi işlemlerle ilgili belgeler girmektedir (Ercilasun 2008:258).

Hukuk kapsamı oldukça geniş olan bir alandır. Yerleşik hayata geçen Uygurlar “töre” olarak adlandırılan genel hukuk kurallarını yazılı hale getirerek yaşamlarını kolaylaştırmışlardır. Bireylerde ortak adalet duygusunun oluşması için ön koşul olan hukuk sistemi, göçebe yaşayan topluluklara nazaran Uygur Türklerinde daha sistematik hale gelmiştir. Farklı kültürlerle yapılan ticari ilişkiler, tanışılan farklı dinler vb. sosyal yaşamı etkileyen önemli adımlar hukuk sisteminin çeşitli dallara ayrılmasını ve söz varlığına yeni kelimeler eklenmesini sağlamıştır.

Bildirimizin genel hatlarını sınırlayacak olursak; eski Uygur Türklerinin “Aile Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz varlığı”, “Genel Hukuka Dâhil Edilebilir Söz Varlığı”, “Ceza Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı”, “Ticaret Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı”, “Vergi Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı” itibariyle başlıklar altında tespit ettiğimiz kelimeler ayrı ayrı sınıflandırılarak, sonuç kısmında Uygur Türkçesi söz varlığı hukuki terimler bakımından değerlendirilecektir.

D) Uygur Metinlerinin Aile Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı

Günümüzde olduğu gibi eski Türklerde de aile olmanın temeli evlilik birlikteliği ile gerçekleşmiştir. Ailenin temelini oluşturmak Uygur Türkçesi söz varlığında evlen- fiilini **kişilen-**(EUTSV:191), **kabış-** “kavuşmak” (EUTSV: 159) olarak da söz varlıklarına dâhil ettiğini söyleyebiliriz. **Kelin** “gelin” kelimesinden türetilen **kelin+le=kelinle-** “evlen-” (EUTSV: 177) fiili de Uygur Türkçesi aile hukukuna ait çerçevenin söz varlığına dâhil edilebilir. Uygur Türklerinde evlenme işlevi kadın ve erkek arasında gerçekleşmekte idi. **Ƙatun** “kadın zevce, eş, hanım” (EUTSV: 172) anlamlarının yanı sıra “kraliçe, hükümdar eşi” anlamlarını da karşıladı. **Er** “ kimse, kişi, erkek, adam, koca” (EUTSV: 128), **eşi** “kadın, hanım, zevce” (EUTSV: 132) terimleri de aileyi oluşturan öğelerin başkarakterleridir. **Kisi** “zevce” (EUTSV:190), **ana** “anne” (EUTSV:56), **ata** (EUTSV:70)

, *kañ* (EUTSV:166), *baba* (EUTSV:76) kelimeleri ise baba kelimesini karşılarken, “baba” kelimesinin türevi olarak *ata+sız* (EUTSV:70) yapılanmasıyla “babasız” kelimesi de tespit edilmiştir.

Evlenmiş, evli olan anlamında kullanılan *evlig-barklığ* (EUTSV:80- 134) kelimeleri Uygur Türkçesi söz varlığında görülürken nişanlı olan kişiler için eski Uygur Türkçesinde *çoğan kişi* (EUTSV:117), *ikil* (EUTSV:148) kelimeleri kullanılmıştır. Ailede soyun, neslin devamı olarak düşülen ana-babanın sahip olduğu evlatlar için Uygur Türkçesi kelime hazinesinde “kız çocuk” için “*kız kız* “kız evlat, genç hanım” (EUTSV:186), erkek çocuk için *oğlan* “oğul” (EUTSV:240) ifadesi kullanılmıştır.

Eski Türk göçebe topluluklarında boyun güçlenmesi, soyun devam etmesi amacıyla gerçekleştirilen evlat edinme uygulamaları, Uygurlarda farklı şekilde işlemiştir. Uygur toplumunun yerleşik düzenle birlikte şekillenen sınıflı yapısı ve tarlalarda, ev işlerinde istihdam edilecek işgücüne duyulan ihtiyaç, bir yandan kölelere duyulan gereksinimi artırırken diğer yandan da evlatlık kurumunu şekillendirmiştir (Özkul 2010:917). Evlat edinme ile ilgili olarak düzenlenen hukuki belgede, evlatlık olarak verilen çocuğun evlatlık verildiği evdeki durumu, hakları ve görevleri ayrıntılı olarak belirtilirdi. Düzenlenen belgede belirtilmeyen durumlarda, halk arasında kabul gören örfi hukuk kuralları uygulanırdı. Uygurlarda değişen ekonomik ve sosyal şartların kölelik kurumunu sistemleştirdiği söylenebilir. Bir yandan yerleşik hayatın ve tarıma dayalı ekonominin bir sonucu olarak işgücüne duyulan ihtiyaç, ziraatta kullanılan köle sayısını arttırırken diğer yandan üretimin artmasıyla giderek sınıflaşan toplumda, mülkiyeti elinde bulunduranlarla onlara hizmet edenler ayrışmaya başlamıştır. Bu durum kölelik kurumuna ilişkin bir hukukun oluşmasına neden olmuştur. Uygurlarda, benzer bir hukuki süreç, evlat edinilen çocuklarla ilgili olarak da uygulanmıştır (Özkul 2010: 910).

Uygurlarda evlat edinme, evlat edinen kişi ile oğlunu evlatlık veren gerçek baba arasında düzenlenen bir yazılı belge ile gerçekleşirdi (Arsal 2002:94). Uygur Türklerine ait hukuki belgeleri üzerine kapsamlı çalışmalar yapan ve etkili bir ivme kazandıran Japon araştırmacı Nobuo Yamada 1993 yılında yayınladığı üç ciltlik “Sammlung Uigurischer Kontrakte” adlı eserinde “evlatlık” hakkında toplam üç belge yayınlamıştır. Banu Sıtku Özkul, Yamada’nın belgelediği Ad01 referans numaralı belge hakkında çalışmıştır (Özkul 2010:909-917). Biz de bu makale ışığında, diğer iki evlatlık verme belgesinde olduğu gibi evlatlık verilen çocuk terimini karşılayan ifadenin “*oğulluq*” (EUTSV:240) olarak adlandırıldığını ve Uygur söz varlığında yer aldığını görmekteyiz. Evlatlık verilmenin dışında kısa süreliğine başkalarının himayesi altında çalıştırılmak üzere verilen çocuklar için kullanılan “*tutğug*” (EUTSV: 347) ibaresi para ya da mal karşılığında rehin bırakılan evlatlıklardır.

Aile hukukunu oluşturan temel öğelerin alfabetik sıralı tablosunu oluşturacak olursak:

Tablo 1: Aile Hukukuna Dâhil Edilebilir Kelimeler

<i>Aka</i> (EUTSV:49)	ağabey	<i>Eçi</i> (EUTSV:122)	küçük kardeş
<i>Alğan</i> (EUTSV: 51) kadın	evlenmiş	<i>Er</i> (EUTSV: 128)	erkek
<i>Ana</i> (EUTSV:56)	anne	<i>Eşi</i> (EUTSV: 132)	kadın
<i>Ata</i> (EUTSV:70)	baba	<i>Evcı</i> (EUTSV:134)	kadın
<i>Baba</i> (EUTSV:76)	baba	<i>İkil</i> (EUTSV:148)	nişanlı kimse

Bişük (EUTSV:94)	akraba	İni (EUTSV:152)	küçük kardeş
Çoğan kişi (EUTSV:117)	nişanlı kimse	İsi (EUTSV:155)	kadın

Tablo 2: Aile Hukukuna Dâhil Edilebilir Kelimeler

Kadaş (EUTSV: 160)	akraba	Oğlan (EUTSV:240)	erkek çocuk
Ƙadın (EUTSV: 160)	kayınpeder	Oğulluk (EUTSV: 240)	evlatlık
Kağ (EUTSV: 166)	baba	Tağai (EUTSV:303)	dayı
Katun (EUTSV: 172)	kadın	Tutkuğ (EUTSV: 347)	rehine verilen evlat
Kağadaş (EUTSV:161)	hısım, akraba	Yegen (EUTSV:396)	yeğen
Ƙız Ƙız (EUTSV:186)	kız çocuk	Yenge (EUTSV:396)	yenge

II) Uygur Metinlerinin Genel Hukuka Dâhil Edilebilir Sözcük Varlığı

Uygur Türkleri yerleşik hayata geçişin etkisiyle, hukuki alanda yenilikler yapmışlardır. Öz devlet teşkilatlanmasında kullandıkları hukuki yapılar, kabul edilen farklı dinler ve daha önceki yaşam tarzlarından kalan kuralları birleştirerek yazılı bir töre kullanmışlardır. Yasa, kanun vb. kelimelerinin karşılığı olarak kullanılan kelimeler şu şekildedir:

İl yağına “Örfi yasa” (Özyetgin,2011: 43), **toğı** “örf, adet, düzen, nizam, kanun” (EUTSV:332), **tokluğ** “Nizami, örfе uygun, faziletli” (EUTSV: 332), **tokuluğ** “Kanuni, nizami, örfе uygun (EUTSV:333), **tokuluğ** “Kanuni, nizami, örfе uygun” (EUTSV:333), **törö** “Yasa, kanun” (EUTSV: 339), **törü** “Gelenekler, yasa, kamu düzeni, töre, yasa, kanuni akide, öğreti” (EUTSV: 340), **törüçe** örfçe, törece” (EUTSV:340), **törüçi** “kanun yapan” (EUTSV:340), **törülüğ** “yasalı töreli” (EUTSV:340), **törülüğ** “En asli olan usul ve nizama uymak” (EUTSV:340), **törülük** “kanuni (EUTSV:340), **törülsüz** “Kanunsuz, nizamsız” (EUTSV:340), **tötükçi** “hakim” (EUTSV:341), **yağ** “Örf, gelenek” (EUTSV:385), **yasa** “Yasa, kanun” (EUTSV:392), **yasak** “Yasa, kanun” (EUTSV:392), **yosun** “Nizam, düzen, kanun, kaide” (EUTSV:409) .

Yapılan sözleşmelerde kullanılan senetlerde, ana vesika için “**baş bitig**” (EUTSV:81), sözleşmeyi andıran belge için “**erbiş bitig**” (EUTSV:128) ve sıhhat mektubu, sağlık belgesi belgesi için “**esengü bitig**” (EUTSV:131) terimleri yer almaktadır.

III) Uygur Metinlerinin Ceza Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı

Uygur metinlerinin ceza hukukuna ait söz varlığını Prof.Dr. A. Melek Özyetgin’ in çalışması(2011) rehberliğinde değerlendirmeye çalışacağım.

Ceza hukuku ile ilgili uygulamaların Uygur belgelerine içerek olarak bakıldığında; arazi, köle satım belgelerinden, evlat edinme ve evlat verme, köle azat etme, ödünç alma, vasiyet ve nüfus sayımına teşkil eden kişi ve aile beyannamelerinden oluştuğu görülür.

Kişiler arasında ya da kişilerle devlet arasında belirli bir konuda yapılan akdi içeren bu sözleşmelerde, senetlerin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak haksız itirazlara karşı caydırıcı bir önlem almak adına bir takım cezai şartlar geçmektedir (Özyetgin 2011:338).

Uygur hukuk belgelerindeki ceza uygulamaları Reşit Rahmeti Arat tarafından beş kısma ayrılmıştır (Arat 1964: 49-51).

1. Ölüm cezası
2. Dayak cezası
3. Para- mal cezası
4. Yasa cezası
5. Töre ve yargı hükümlerine göre ceza

Hukuk belgeleri içinde ölüm cezasını, nüfus sayımlarına esas teşkil eden kişi beyannamelerinde görüyoruz. Eski dönemlerde nüfus sayımları, kişinin devlete karşı her türlü yükümlülüklerini düzenlemede esas teşkil ederdi ve bu nedenle de nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması son derece önemliydi (Özyetgin 2011:341).

Yamada'nın tespit ettiği sözleşmelerde geçen **kun** “işkence, ceza, eziyet, zahmet” (EUTSV:181) anlamında Uygur Türkçesi kelime hazinesinde yer alır. Kelimeye eklenen yapım ekleri sayesinde, “**kın+çı** “ceza veren, ceza kesen kişi, kınayıcı işkenceci” (EUTSV:183), **kın+lık** “ hapishane, ceza evi” (EUTSV:181) gibi kelimeler Uygur Türkçesi hukuk terimleri arasında değerlendirilebilir. **kıym** “ceza, tenbih” (EUTSV:186) , **kıymlık** “hapishane” (EUTSV:186), **kın** “azap, ceza” (EUTSV:188) gibi kelimelerin Uygur Türkçesinin ceza hukuku alanındaki söz varlığında yer aldığını görüyoruz.

Uygurlarda arazi satım sözleşmelerinin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak itirazlara karşı caydırıcı ve yaptırımcı olması bakımından verilecek cezalar, sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. Özellikle alıcıların, üçüncü şahısların müdahalesinden dolayı herhangi bir zarara ve haksızlığı uğramaması için, bizzat satıcı tarafından bir tür güvence olarak sunulan ceza uygulamaları belgelerde geçmektedir (Özyetgin 2011:344). Toprak satım sözleşmesinin hükümlerine itiraz edecek, dava açacaklar için çeşitli cezaların mevcut olduğunu belgelerde açıkça görmekteyiz. Bugünkü hukukî uygulamaların aksine, Uygurlarda zapta karşı tekeffül (Başkalarının malda hak ileri süremeyecekleri durumu) farklı bir şekilde yer almaktadır. Bugünkü satım sözleşmelerinde satıcı bu borç ile yükümlüdür, yani üçüncü bir kişinin malda üstün bir hak ileri sürerek malı alıcının elinden alması ya da onun malı kullanmasına engel olmasına karşı satıcının sorumlu tutulmasıdır (Zevklier 2007:125).

Belgelerde itiraz eden kişiler için **yultaçı kişi,yulguçı ,çamlaguçı kişi** “itiraz eden kişi ” terimleri geçmektedir. Bunların sözleşmeye müdahaleden dolayı, öngörülen cezaya çarptırılıp zararlı olmaları, öte yandan alıcının ismi zikredilerek, onun bu ihlalden hiçbir şekilde zarar görmemesi dile getirilmektedir. Burada geçen **yultaçı, yulguçı ve çamlaguçı** kelimelerinin ifade ettiği kişi, sözleşmenin ihlalinde zapta karşı tekeffül borcunu ödemekle yükümlü olan kişidir (Özyetgin 2011:346). **Çam** “dava, itiraz” (EUTSV:110) kelimesinden yola çıkarak **çamla-** “dava etmek, çekişmek, itiraz etmek”(EUTSV:110),“**çam+la-ğuçı** “dava eden, dava açan, davalı, iddia eden” (EUTSV:110), “**çam+sız** “davasız” (EUTSV:110), **çarım** “dava itiraz iddia” (EUTSV:111) kelimelerini Uygur Türkçesi söz varlığında görülen hukuk alanındaki kelime hazinesine ekleyebiliriz.

IV) Uygur Metinlerinin Ticaret Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı

Eski çağlardan itibaren ticaret milletlerin siyasî ve iktisadî kalkınmalarının temelini teşkil etmiş, çeşitli alanlarda içte ve dışta yapılan ticarî faaliyetler milletler arasındaki sosyal ve siyasî ilişkileri de geliştirmiş ve yönlendirmiştir. Belgelere göre yaygın olarak belirli bir ticaret veya hizmet karşılığında mal mübadelesine dayalı aynî ödemeler Uygur ticarî hukuk düzeninde geçerli uygulamalardan olmuştur. Trampa usulü (İzgi 1987: 56, Eröz 1977: 212) olarak adlandırılan paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesi Uygur sivil belgelerinde sıkça görülen ödeme şekillerinden biriydi. Aynî ödemelerde kullanılan malların başında, o dönemde toplumsal yaşam için en gerekli ihtiyaçlardan olan tarıg, ür ~ üyür, kepez gibi tarımsal ürünler gelmekteydi. Özellikle Uygurlarda ekim için kiralanın arazilerin kira bedeli olarak ayniyatta *tarıg* “darı” (İÖUTH:127), *ür* ~ *üyür* ~ *yür* “bir çeşit darı” (İÖUTH:127), *käpüz* “pamuk” (İÖUTH:127) ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Belgelerde söz konusu aynî ödemelerin tarihi ekinlerin hasat dönemi olan sonbahar veya sonbahar başı olarak tayin ediliyordu. “Koço Uygur devletinde Ticaret” başlıklı yazısında Peter Zieme (1976: 246-247) Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını üç gruba ayırmıştır: 1. Kumaş (böz, kuanpu), 2. Madenî para (altun, kümüş, bakır), 3. Kâğıt para (çav) (Özyetgin 2004:92). Ayrıca *teğşüt*-fiili “değiş-“tokuş etmek, takas etmek, değişim” (EUTSV:317) ifadesini karşılamaktadır.

Söz konusu bözler belirli idarî bölgelerde geçerliliği olan ve yönetimce ödeme aracı olarak kullanılmak üzere bir anlamda kalite açısından tescillenmiş, mühürlenmiş materyallerdi. Belgelerde ödeme aracı olan *böz* sayısal ve ölçü bakımından değerleri yanında, X kidini/kidinintä yorır “X bölgesinde (tarafında) geçerli” ve *şuulug tamgalıg* (damgalı, mühürlü) ibareleriyle birlikte geçmektedir. Uygur sivil belgelerinde geçmeyen kelime tarihî alanda sadece Kâşgarlı Mahmud’un Dîvân’ında geçmektedir: *kamdu* “Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki üzerinde Uygur hanının mühürü basılıp alışverişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür basılır” (DLT I: 48) Kâşgarlı Mahmud’un bezlerin alışverişte ödeme aracı olarak geçerli olabilmesi için Uygur hanları tarafından mühürlendiğini söylemesi, bu kelimenin Uygur sahasındaki *kuanpo* ile olan ilişkisine işaret etmektedir (Özyetgin 2004:94).

Uygur döneminde ticari hayatın getirisi olarak kullanılan para çeşitlerinin isimleri de ticaret hukuku bünyesinde yer alan söz varlığına dâhil edilebilir. Hukuk metinleri incelendiğinde mâdenî para ve kâğıt para birimi olarak “*bakır, bakır yarmak, bakır çav, çav, çav yastuk, gav, kümüş vun çav, satır/sıtır, yastuk* ve terimleri kullanılmıştır. “*Yastuk*” kelimesi “*çao*” ile birlikte sadece hukuk metinlerinde kullanılır. *Yat-suk* kelimesi metateze uğrayarak “*yastuk*” şeklini almıştır. “*çao* < banknot” kelimesi bazen hukuk metinlerinde geçen bao ile beraber kullanılır (Sertkaya 2006:71). Eski Uygur Budist metinlerinde “*yartmak*” terimi görülür, bazen “*altun*” ile birlikte kullanılır. “*Yartmak*” terimi ve eş anlamlısı olan “*yarmak para, madenî para*” kelimeleri Kâşgarlı Mahmud’un DLT’ünde vardır (Sertkaya 2006:72).

Hukuki belgeler incelendiğinde, kişilerin hangi yılda, o yılın hangi ayında, borç verilecek şeye (para, mal, eşya) ihtiyaç duyulduğu açıkça görülür. Borç olarak alınan paranın iadesinin her ay *asıg* “faiz” ı ile birlikte doğru olarak verileceği; borçlunun ölmesi durumunda eşinin veya kardeşinin borcu üstleneceği bildirilir. En az iki *tanuk* “şahit” (EUTSV:307) huzurunda gerçekleşen bu akdin hazırlanması bizzat borçlu tarafından hazırlanabildiği gibi başka bir yazıcı tarafından da gerçekleştirilebilirdi.

Ticaret hukuku söz varlığına dahil edilebilir diğer kelimeleri sıraladığımızda: *alın* borç, alınan her şey” (EUTSV:51), *almıcı* “alacaklı, borç veren” (EUTSV:51), *alınç* “kazanç” (EUTSV:51), *alış* “alış-veriş” (EUTSV:51), *asıg* ve *tüş* “faiz, kazanç” (EUTSV:67), *birim* “borç” (EUTSV:92), *birimci, birimlig* “borçlu” (EUTSV:92), *birim*

alim “borç” (EUTSV:92), *biğig* “senet” (EUTSV:94), *buçung* “kaybolan belge yerine verilen ek belge” (EUTSV:101), *çuv* “senet, makbuz” (EUTSV:119), *orunçaq* “depozito, emanet” (EUTSV:245), *önj biğig* “ilk senet, vasiyet” (EUTSV), *öteg* “borç, ödünç” (EUTSV:258), *ötek* “borç” (EUTSV:258), *ötekçi* “borçlu, ödeme zorunda olan” (EUTSV:258), *teg-* “kafi gelmek, yetmek, erişmek, hissesine düşmek” (EUTSV:316), *teğ* “eşit, denk” (EUTSV:320), *töle* “tazminat, ödenek” (EUTSV:338), *yaka* “ ücret, kira karşılığı” (EUTSV:382), *yaqaru* “ maaş, ücret, aylık” (EUTSV:382) kelimeleri ticaret hukuku çerçevesinde kaydedilen söz varlığına aittir.

Ahmet Caferoğlu'nun çalışmasından hareketle ticaret hukuku konulu söz varlığına eklenebilecek kelimeleri sıralandıracak olursak; *agılığ* “ambar, hazine, depo (Uygur hukuk vesikalarında içgörü agılığ şeklinde kullanıldığından içgörü kelimesi ona başka ve daha hususi bir mana vermiştir, saraya ait, saraya mahsus manasını ifade eder.)” , *bitig* “vasiyetname vesika”, *inçü* “yalnız üç hukuk vesikasında görülün bu kelimenin manası emlakı miri olarak kaydedilmiştir”, *nişan* “imza, borçlunun borç aldığı ürünü ve vereceği tarihin yer aldığı, şahitler huzurunda yazdığı belgede geçer. Vesikaya ve borçlunun şahsına göre “parmak basımından ya da tamğadan ibarettir”, *tanuq* “şahit”, *târ* “Uygurlarda kiralanen hayvan ücreti olarak kullanılmıştır”, *tavar* “mal, mülk manasında kullanılmıştır”, *tölaç* “tazminat”, *tsangçi ağıç* “sadece bir Uygur hukuk metninde tesadüf edilmiştir. (Radloff bu eş anlamlı olarak kullanılan iki kelimenin asıl manasını almamış ve tercümesinde aynen tekrar ederek izahatına vergi toplayanlar (Steverinneher) demiştir)” , *tutug* “rehin (Borç verene terk edilen evlatların terk muamelesi)” , *tüş* “faiz (Hukuk vesikalarında kelime faizle para veya susam yağı, şarap gibi ödünç alınmak istenen borcun adeta bir ödünç verme şartı olarak kaydedilmektedir.)”, *uçqur* “yegane bir vesikada tesadüf edilen bu kelimeye bir çok şeyi iyi bilen, bilirkişi anlamı verilebilir. Zira Malov bu kelimeyi mütahassis olarak almıştır”, *ulam yarlıq* “tapu senedi”, *yanut* “yalnız bir hukuk vesikasında, kaybolan hakiki senet yerine geçerli olarak verilen makbuz olarak kullanılır”, *yaqa* “ücret, kira karşılığı istifade bedeli”, *qor* “zarar, zıyan (Radloff kelimenin kullanıldığı metinlerde *qorluq*= haklı; *qorsuz*=haksız gibi manalarda tercüme etmiştir” (Caferoğlu 1934:11).

V) Uygur Metinlerinin Vergi Hukukuna Dâhil Edilebilir Söz Varlığı

Vergi hukuku söz varlığına dâhil edebileceğimiz kelimeler Ahmet Caferoğlu'nun “*Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahtarı*” adlı makalesinden ve İsmail Doğan ve Zerrin Usta'nın ortak çalışması olan “*Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*” adlı eserden yola çıkılarak sıralı olarak verilecektir:

Alban “hizmetle ödenen bir vergi adı” (EUTSV:51), *alış* “alış veriş, ticaret bir vergi türü”, *basıg* “bir vergi, her ferdin vermesi gereken bir tür vergi”(EUTSV:81), *bigü* “armağan, vergi” (EUTSV:89), *birim alım* “vergi, borç“(EUTSV:92), *birt* “bir tür vergi bu verginin kölelere ait olduğu düşünülür” (EUTSV:92), *irt* “vergi” (EUTSV:154), *kabin* “bir tür vergi adıdır Kurat'la beraber kullanılmıştır” (EUTSV:159), *kalan* “arazi vergisi” (EUTSV:162), *kaqalan* “bir vergi adı” (EUTSV:161), *kanlık* “yalnız hanlara mahsus bir vergidir” (EUTSV:166), *kap* “bir çeşit vergi” (İÖUTH:210), *kavut ~ kavut* “bir çeşit vergi” (İÖUTH:135), *kulig* “salığ ile birlikte geçen bir vergi” (EUTSV:182), *koluş* “bir vergi türü” (Uygur hukuk vesikasında bu vergi at vermekle ödenmektedir)(EUTSV:194), *koçır* “bir vergi adı”, (vesikalarda at gibi bir hayvanla ödenmekte olduğu anlaşılır) (EUTSV:196), *kurut* “iki vesikada kalan, kurut, tütün, kabın gibi diğer vergilerle beraber kullanılmıştır”(EUTSV:210), *salıg* “ dört Uygur vesikasında kullanılmıştır, üzüm bağından alınan bir tür vergidir” (EUTSV:271), *tesik* “bir vergi türü” (EUTSV:321), *tsun* “vergi, resim” (EUTSV:342), *tütün* “mesken, ev vergisidir” (vesikalarda bu vergi bir elbise yahut

pamuk gibi eşyalarla ödenmiştir), *tüşük* “sadece bir vesikada kalan “tüşük” şeklinde kullanılmıştır vergi adıdır” (EUTSV:353), *yasak* “yalnız bir vesikada geçer, Alban kelimesi ile birlikte kullanılması Alban türünde bir vergi olduğuna işaret eder” (EUTSV:392) , *yullug birim* “bir tür vergi mahsul satışında alınan bir vergi olduğu düşünülmektedir”.

SONUÇ

Orta Asya'nın medeniyet çemberini genişleten Uygurlar yerleşik hayata geçiş yaptıklarından, kendinden önceki Türklerden ayrılırlar. Artık Ordu Balık ve Bay Balık gibi şehirlerde yaşamaya başlayan Uygurlar, bu şehirlerdeki arsalarda mülk toprak edinen ve tarım işleri ile meşgul olmuşlardır. Tanışılan Mani dininin etkisi ile şehircilik hayatı daha da hız kazanmıştır. Ahmet Bican Ercilasun'un da dediği gibi Uygurlar, Maniheizm “ışık dini” ile sıcak kan içme âdetini bırakıp yemek pişirmeyi öğrenmiş; şehirleşmiş ve mukatele(öldürüşme) şehirden çıkarak bir fazilet diyarına girmişlerdi. Böylesine kültür değişikliği elbette yaşam kurallarını da farklılaştırmıştır.

Yerleşik yaşama geçiş mesken edinme, topraklar üzerinde hak sahibi olma ve bu toprakları kullanma, kiralama, satın alma gibi işlemleri başlatmıştır. Elbette bu durum ticaret hacmini de genişletmiştir. Çalışmamızda, ticaret hukukuna dâhil ettiğimiz 54 kelime yer almıştır. Kullanılan para türleri ve farklı alanlarda yapılan ticari ilişkiler ticaret hukukuna dâhil edebileceğimiz yeni kelimelere ulaşmamızı sağlamıştır. Ticaret hukukuna dâhil edilebilecek kelimeler makalemizde geçen diğer alanlara oranla biraz daha kapsamlıdır. Aile hukuku söz varlığına değinecek olursak; günümüz soy bağında kullanılan kişilere yüklediğimiz akrabalık içeren kelimeler, evlilik birlikteliği ve çocuğu olmayan ailelere evlat verme geleneği ve bu durumu belgeleme mahiyetinde olan şahitler huzurunda yazılmış belgeler dikkat çekicidir. Çalışmamızda aile hukuku söz varlığına dâhil ettiğimiz kelime sayısı 34'tür. Genel hukuk terimleri olarak 21 kelime, ceza hukukuna dair 14 kelime ve vergi hukukuna dâhil edebileceğimiz 24 kelime ile birlikte toplamda 147 hukuki terim tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kelimeler sayesinde eski Uygur Türklerinin hukuki söz varlığının dönemin şartlarına göre oldukça yetkin ve doyurucu olduğunu söyleyebiliriz. Türk yazı dilindeki özgün alfabeleri ile daha önce sözlü olarak oluşan Töre'yi yazılı hale getirerek, kendinden önceki Türklerin hukuk kurallarına farklı bir boyut kazandırmışlardır. Eski Uygur Türkleri ortak menfaat ve adalet duygusunu tetikleyen hukuk kurallarının yaptırımları sayesinde daha medeni bir çizgiye ulaşmışlardır. Hukuk kurallarının yazıyla hayat bulması Uygur Türkçesinin söz varlığını oldukça ileri seviyelere ulaştırmıştır.

KAYNAKÇA

- Arat, R.R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R.R. (1987). *Makaleler*. Cilt I. Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1939). *Türk Teamül Hukukunda Evlatlık*. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, s. 97-118.
- Caferoğlu, A. (1934). *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları*. Türkiyat mecmuası, 1.
- Dlt: Bkz. ATALAY (1985-1986).
- Doğan, İ. -Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yayınları.
- Ed: Bkz. CLAUSON (1972).
- Ercilasun, A.B.(2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eröz, M. (1977). *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. İstanbul: İktisat Fakültesi Yayınları.

- İnan, A. (1948). *Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesiyle İlgili Gelenekler*. D.T.C. Fakültesi Dergisi, C. VI, No. 3, s. 127-137.
- İzgi, Ö.(1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Özkul, B. (2010). *Turfan Uygurlarından Kalan Bir Belge Tanıklığında Uygurlarda Evlat Edinme Geleneği*. İstanbul Kültür Üniversitesi III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi. S.909-917.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı*. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. I, S. 1,s. 90-105.
- Özyetgin, A. M.(2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sertkaya, O. F.- Rysbek Alimov,(2006). *Eski Türklerde(Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yakut, E. (2002). *Eski Türklerde Hukuk*. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi: C.I, S. III, s. 401-426.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Hrsg. Von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu,. V.1-3. Osaka.
- Zevklier, A. - HAVUTÇU,A.(2007). *Borçlar Hukuku. Özel Borç İlişkileri*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Zieme P. (1976) .Zum Handel im Uigurische Reich von Qoço. *Altorientalische Forschungen* 4, s. 235-249.

KISALTMALAR

EUTSV : Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı (İsmail Doğan- Zerrin Usta)

İÖUTH : İslamiyet Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku (A. Melek Özyetgin)

ÖZBEK TÜRKÇESİ ATASÖZLERİNDE –SA EKİNİN İŞLEVİ

The Function of Additive -sa in Uzbek Turkish Proverbs

ŞENGÜL KAYA

Ege Üniversitesi

Öz: Atasözlerini tam anlayıp yorumlayabilmek için eklerin işlevlerini doğru anlayıp doğru yorumlayabilmemiz gerekir. Birçok ekte olduğu gibi, dilek-şart kipi içinde yer almasının yanı sıra zarf-fiil ekleri grubuna da dâhil edilen –sa ekinin de birçok işlevi bu-lunmaktadır. Biz de bu çalışmamızda, Özbek Türkçesi atasözleri örnekleri üzerinden –sa ekinin işlevlerini göstererek tasnif etme-ye çalıştık. Bu tasnif sonucunda Özbek Türkçesi –sa ekinin “şart, önemsememe- umursamama, tavsiye- uyarı, karşılaştırma- ikili kullanım, tahmin- kuvvetli tahmin, şartsızlık, kabullenme, varsayım, zaman” gibi birçok işlevlerini belirledik. Ayrıca, –sa ekinin atasözlerindeki işlevlerine geçmeden önce, tarihî süreç içinde geçirdiği şekil değişikliği ve Özbek Türkçesindeki bugünkü durumu üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: -sa eki, şart kipi- zarf-fiil, -sa eki işlevleri, Özbek Türkçesi atasözleri.

Abstract: In order to fully understand and interpret the proverbs, we must be able to correctly understand and interpret the functions of the suffixes. As with many being included in the wish-condition mode as well as in many other verbs, the verb-verb suffix group also has many functions too. In this study, we tried to classify the Uzbek Turkish proverbs using their examples, showing the functions of the suffix -sa.

As a result of this classification Uzbek Turkish – sa such as "not to care, advice, care-terms-warning, comparison, prediction, strong guess, unconditional acceptance, assumption, time" we have many functions. Moreover, before we proceeded to the functions of the adherents of the proverbs, we have emphasized on the form change and the present state of Uzbek Turkish in the historical process.

Key words: -sa attachment, conditional-envelope-verb,-sa attachment functions, Uzbek Turkish proverbs.

GİRİŞ

Ekler, zaman içerisinde biçimsel olarak değişikliğe uğrarlar. Bu eklerden biri de –sa ekidir. “Eski Türkçede uzun zaman –sar, -ser kullanılmış, sonra devrenin sonlarında r’si düşerek ek –sa, -se şekline geçmiştir” (Ergin 2003:309). “-sar/-ser ekindeki –r düşmesi Eski Türkçe döneminde başlamış ve Orta Türkçe döneminde tamamlanmıştır” (Korkmaz 2005: 160). Bu düşüncenin aksine Leyla Karahan, Köktürkçenin her zaman en eski şekli yansıtmadığını belirterek, zarf-fiil eklerinde görülen genişlemenin –sa ekinde de olduğunu ve ekin aslında –sa olduğunu daha sonra r türemesiyle genişlediğini belirtmektedir (Karahan 2011: 192-200).

–sa eki, şart anlamı dışında bazen istek için de kullanılır, fakat bu temenni işlevinin aslında şarta dayandığını, şartın dilek hâline gelmesinden ibaret olduğunu unutmamak gerekir (Ergin 2003: 310). -sa eki, dilek-şart işlevi ile kiplik kategorisi içerisinde yer almaktadır. Bu kategori içerisinde yer alan –sa eki için Gürer Gülsevin, “Cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımayan (dilek bildiren birkaç özel kullanım hariç) –sa eki,

gramerlerin, devamlı yüklem görevi üstlenen 'fiil kipleri' bölümünde değil, fiilden türemiş zarflar olan 'gerundiumlar' kısmında verilme" (Gülsevin 1990: 279)'si gerektiğini belirtmiştir. Leyla Karahan da "Kip ekleriyle çekimlenmiş bütün fiiller, -sa/-se ekli fiiller hariç, yargı taşır. -sa/-se eki, istek bildirdiği durumlarda grubun diğer üyeleri ile bu bakımdan bir uyum içindedir. "Şart, zaman, sebep" fonksiyonlu -sa/-se eki ise yargı taşımadığı için grubun uyumlu yapısını bozar." düşüncesini belirterek ekin, zarf- fiil grubuna dâhil edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Karahan 1994: 472).

"Özbek Türkçesinde şart kipi, -sä eki ile yapılır. İyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenir. (Ercilasun 2012: 329). "Şart eki, Özbek Türkçesinde kalınlık incelik uyumuna uymaksızın hep -sä şeklinde yazılır" (Öztürk 1997: 170). Ekin şahıs ekleriyle çekimi şöyledir: "küt- säm, küt- sä-ng, küt-sä, küt-sä-k, küt-sä-ngiz, küt-sä-(lär). Ek, "-çi, -çu kuvvetlendirme edatı ile birlikte kullanıldığı zaman, kuvvetli bir isteği veya emri ifade eder" (Öztürk 1997: 174). Tile-sa-ngiz-çi "haydi dilerenize, dileyiniz" gibi kuvvetli bir isteği ifade etmektedir. Çalışmamızda atasözlerinde böyle bir kullanımla karşılaşmamıştır.

Türkiye Türkçesinde isimlerden sonra -sa eki, i- ek fiili ile kullanılırken, Özbek Türkçesinde bol- fiili ile kullanılmaktadır.

Bilganiñ- daryo bōlsa, bilmaganiñ- deñiz. "Bildiğin nehir ise, bilmediğin denizdir" (TAÖA 1995: 43).

Kigiz kimniki bōlsa, şuniñ bilagi qavarur. "Keçe kimin ise, onun bileği nasırlaşır" (TAÖA 1995: 123).

Çalışmamızda, Muhittin Gümüş ve Doç. Dr. İbrahim Yoldaşev'e ait olan "Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri", Özkul Çobanoğlu'na ait olan "Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü" ve Bilginer Onar'ın yayımlanmamış yüksek lisans tezi olan "Özbek Atasözleri A maddesi" çalışmalarındaki atasözlerinden yararlanılmış ve -sa ekiyle kurulu olan 450 atasözü incelenmiştir. Bu atasözlerindeki -sa eki, işlevlerine göre sınıflandırılmıştır.

Özbek Türkçesi atasözlerinde -sa ekinin işlevleri

1. Şart İşlevi

-sa ekinin temel, en eski işlevi olarak görülür. Ek, şart işlevindeyken tek başına yargı bildirmez. Aşağıdaki örneklerde ana cümledeki eylemin gerçekleşmesi bir şarta bağlıdır.

Piçoqni oldin öziñga ur, oğrimasa birovgga. "Bıçağı önce kendine vur, acıtmazsa başkasına" (TAÖA 1995: 43).

Bola yiğlamasa, ona sut bermas. "Çocuk ağlamazsa ana süt vermez" (TAÖA 1995: 59).

İş quroliñ soz bōlsa, maşaqqattiñ oz bōlar. "İş malzemelerin sağlam olursa meşakkatin az olur" (TAÖA 1995: 109).

Keñ bōlsañ, kam bōlmaysan. "Gönlün geniş olursa, sıkıntın olmaz" (TAÖA 1995: 88).

İşonç bōlmasa öziñda, nişon qolmas söziñda. "Güven kalmasa kendinde, iz kalmaz sözünde" (TAÖA 1995: 94).

Ona yesa, bolaga sut bōladi. "Ana yerse çocuğuna süt olur" (TAÖA 1995: 22).

Uzoq çaynasañ, uzoq yaşaysan. "Çok çığnersen çok yaşarsın" (TAÖA 1995: 60).

Köñil ezilmasa, közga yoş kelmas. "Gönül ezilmezse gözden yaş gelmez" (TAÖA 1995: 89).

Ota **ğayratli bōlsa**, bola ibratli bōlar. “Ata gayretli olursa çocuk ibretli olur” (TAÖA 1995: 28).

2. Şartsızlık

-sa eki, hangi durumda olunursa olsun durumun değişmeyeceğini belirtmektedir.

Böriniñ **yesa** ham oğzi qon, **yemasa** ham oğzi qon. “Kurdun yese de ağzı kan, yemese de ağzı kandır” (TAÖA 1995: 131).

Oğzi **qiysiğ bōlsa** ham, boyniñ qizi kuyov tanlaydı. “Ağzı eğri olsa da zenginin kızı, damat seçer” (TAÖA 1995: 16).

Oğzi **qiysiğ bōlsa** ham, boyniñ oğli sōzlasin. “Ağzı eğri olsa da zenginin oğlu söylesin” (TAÖA 1995: 16).

Oğil tola eşakdan, oriq **bōlsa** ham ot yahşi. “Ahır dolu eşekten, zayıf olsa da at iyidir” (TAÖA 1995: 16).

Horoz **qiçqirmasa** ham toñ otaveradi. “Horoz ötmese de tanyeri ağarır” (TAÖA 1995: 102).

Boyniñ mōrisi **qiysiğ bōlsa** ham, tutuni tōğri. “Zenginin bacası eğri olsa da dumanı doğru tüter” (TAÖA 1995: 190).

Oltin balçıqqa **tuşsa** ham oltindir. “Altın, balçığa düşse de altındır” (TAÖA 1995: 21).

Piçoq **ōtkir bōlsa** ham, ōz sopini kesmaydı. “Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesmez” (TAÖA 1995: 43).

Ōziñ ōyında **bōlsañ** ham, ōyiñ uyiñda bōlsin. “Kendin oyunda olsan bile aklın evinde olsun” (TAÖA 1995: 125).

Ilonga sut **bersañ** ham, zahar topar. “Yılana süt versen de zehir bulur” (TAÖA 1995: 183).

Daryo suv **bōlsa** ham, it tili bilan suv içadi. “Derya gibi su olsa da, köpek diliyle su içer” (TAÖA 1995: 65).

Duşmaniñ siçqon **bōlsa** ham, kuçiñ arslonça bōlsin. “Düşmanın sıçan olsa da gücün arslan gibi olsun” (TAÖA 1995: 73).

Tirsak yaqin **bōlsa** ham, tişlab bōlmas. “Dirsek yakın olsa da dişlemek mümkün değildir” (TAÖA 1995: 68).

İşçanniñ ōnta qōli **bōlsa**, ōnoviga ham iş topadi. “Çalışkanın on eli olsa da her birine iş bulur” (TAÖA 1995: 56).

3. Önemsememe- Umursamama İşlevi

-sa eki, olayın sonucunun önemsenmediği, asıl önemli olanın ana cümlede vurgulandığı görülmektedir.

Dunyo **kuysa- kuysin**, devonaniñ kabobi pişsin. “Dünya yanarsa yansın, divanenin kebabı pişsin” (TAÖA 1995: 71).

Dehqonniñ uyi **kuysa- kuysin**, hōkizi ōlmasin. “Çiftçinin evi yansa da [yansa yansın]¹ öküzü ōlmasin” (TAÖA 1995: 57).

Qorindoşin **ōlsa- ōlsin**, qadirdoniñ ōlmasin. “Akraban ōlürse ōlsün, kıymet bilir arkadaşın (kadirdân) ōlmasin” (TAÖA 1995: 19).

Joniñni fido **qilsañ- qil**, namusiñni fido qilma. “Canını feda edersen et namusunu feda etme” (TAÖA 1995: 54).

Dardiñ **bōlsa- bōlsin**, qarziñ bōlmasin. “Derdin olursa olsun, yeterki borcun olmasın” (TAÖA 1995: 64).

4. İkili Kullanım

Özbek Türkçesinde –sa eki, ikili kullanımda şart ve istek bildirmemektedir. Aşağıdaki öneklerde, iki durumu karşılaştırmak veya açıklamak için –sa eki kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ikili kullanımda –sa eki, i- yardımcı fiili ile kullanılırken, Özbek Türkçesinde bol- yardımcı fiili ile kullanılmaktadır.

Otiñ **xōra bōlsa**, berdi xudo, xotiniñ **xōra bōlsa**, urdi xudo. “Atın obur olsa [ise] verdi Hüda, hanımın obur olsa [ise] vurdu Hüda” (TAÖA 1995: 30).

Boşliq **yaxşi bolsa**, el tuzar, boşliq **yomon bolsa**, el tōzar. “Başkan iyi olursa [ise] birleştirir, başkan kötü olursa [ise] dağıtır” (TAÖA 1995: 39).

Yahşi bōlsa bola, **yomon bōlsa** balo. “İyi olursa [ise] bala (çocuk), kötü olursa [ise] belâ” (TAÖA 1995: 117).

Oğa- iniñ **totuv bōlsa** ot kōp, opa- siñil **totuv bōlsa** oş kōp. Erkek kardeşler iyi geçinirse [ise] at çok olur, kız kardeşler iyi geçinirse [ise] aş çok olur” (TAÖA 1995: 79).

Podşo **zolim bōlsa**, yurt tōzar, podşo **odil bōlsa**, yurt ōzar. “Padişah zalim olursa [ise] yurt geriler, padişah adil olursa [ise] yurt gelişir” (TAÖA 1995: 150).

Arpa deme **oş bolsa**, yaqın dema **qasd bolsa**. A (189). “Arpa deme aş olsa [ise], yakın deme, kasıt olsa [ise]” (ÖAAM 1997: 91).

Arzon bolsa oluvçidan insof ketar, **qimmat bolsa**, sotuvçidan. A (168) B, D. “Ucuz olsa [ise] müşteriiden insaf gider, pahalı olsa [ise] satıcıdan” (ÖAAM 1997: 100).

5. Varsayım, ihtimal İşlevi

İşonganım sen **bōlsañ** kōrgan kunim ne bolar? “İnandığım sen olursan gördüğüm gün ne olur” (TAÖA 1995: 106).

6. Tahmin- Faraziye- Kuvvetli Tahmin İşlevi

–sa eki tahmin ve kuvvetli tahmin işlevinde kullanılmaktadır.

Yığlasa, anam yığlar, kalanı yolğan yığlar. “Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar” (TDOAS 2004: 62).

Onamniñ ōlişini **bilsam**, bir qop kepakka sotib yerdim “Anamın öleceğini bilsen [bilseydim] bir kap kepeğe satıp yerdim” (TAÖA 1995: 22).

¹ Köşeli parantez [] içinde verilen bilgiler bana aittir.

Qızılını **körse** Xiziv ham yoldan ozadi. “Altını görse Hızır da yoldan çıkar” (TAÖA 1995: 21).

Ket **desa**, it ham ketadi. “Git dense it bile gider” (TAÖA 1995: 86).

7. Zaman İşlevi

-sa eki -Inca, -dİğİndA yani zaman işlevinde kullanılmaktadır. -sa ekinin bu işlevine dikkat çeken Gülsevin, yukarıda da bahsettiğimiz gibi ekin, “şart gerundium” kategorisi içerisinde alınabileceğini belirtir (Gülsevin 1990: 279). Aşağıdaki örneklere bakıldığında, ana cümleye ne zaman sorusu sorulduğunda -sa ekli yardımcı cümlenin zarf-fiillerde olduğu gibi “-Inca, -dİğİndA” yani zaman işleviyle cevaplanabildiği görülmektedir.

Oğriq **kōpaysa**, emci kōpayar. “Ağrı çoğalınca tabib de çoğalır” (TAÖA 1995: 15).

Arslan **qarisa**, siçqon inini poylaydi. “Arslan yaşlanınca siçanın inini bekler” (TAÖA 1995: 24).

İt **qarisa**, yotgan joyidan huriydi. “İt yaşlanınca yattığı yerden havlar” (TAÖA 1995: 113).

İt **qutursa**, egasini qopar. “İt kudurursa [kudurduğunda] sahibini ısırır” (TAÖA 1995: 112).

Novvoy **ōlsa**, qoynidan non çıkar. “Ekmekçi ölse [öldüğünde] koynundan ekmek çıkar” (TAÖA 1995: 76).

Bir qız **erga tegsa**, qirq qız tuş kōradi. “Bir kız evlendiğinde kırk kız düş görür” (TAÖA 1995: 46).

Köz **kōzga tuşsa**, yuz uyaladi. “Göz göze bakarsa [baktığında] (düşerse) yüz utanır” (TAÖA 1995: 91).

Kalni **kōrsan** pastga tort, yelkasidan tasma tort. “Keli görürsen [gördüğünde] aşağı çek, omzundan kemer tak” (TAÖA 1995: 124).

Ketmonniñ boşini **bossañ**, sopi boşniğa tegadi. “Çapanın başına bakarsan [baktığında] sapı başına değer” (TAÖA 1995: 57).

Keraksizni **olsañ**, keraklini sotarsan. “Gereksizi alırsan [aldığında], gerekliyi satarsın” (TAÖA 1995: 86).

Tuya **qōltir bōlsa**, bōtasını bulğaydi. “Deve uyuz olursa [olduğunda], yavrusunu pisletir” (TAÖA 1995: 65).

Ikki ot **tepinsa**, örtada eşak oladi. “İki at tepişse [tepindiğinde] ortada eşek ölür” (TAÖA 1995: 104).

İtniñ boşini laganga **solsañ**, yumalab yerga tuşar. “İtin başını leğene koysanız [koyduğunuzda] yuvarlanıp yere düşer” (115).

Bōri **qarisa**, ovi kaçar. “Kurt yaşlanınca avı kaçar” (TAÖA 1995: 132).

İt it bilan **quad bōlsa**, örtağa suyak qōyadi. “İt ile dünür olursa [olduğunda], ortaya (sofraya) kemik koyar” (TAÖA 1995: 112).

Kök bedani kōrsa, qari ot ham oynoqlaydi. “Yeşil yoncayı görünce yaşlı at da oynar” (TAÖA 1995: 182).

İlon **çaqsa**, avroçqiga bor. “Yılan sokarsa [soktuğunda], yılanı terbiye edene git” (TAÖA 1995: 183).

It qarisa qopolmas, ot qarisa tepolmas. “İt yaşlanınca ısırılmaz, at yaşlanınca tepemez” (TAÖA 1995: 113).

Xamir yetilsa, köpçiydi. “Hamur, olduğunda kabarı” (TAÖA 1995: 97).

8. Kabullenme İşlevi

Bol bilan balçık **yesa** ham boladi. “Bal ile balçık yense de olur” (TAÖA 1995: 37).

9. Kararsızlık İşlevi

Aytsam tilim kuyadi, **aytmasam** dilim. “Söylesem dilim yanar, söylemesem gönlüm” (TAÖA 1995: 161).

Nari **borsam** hökiz ölar, beri **kelsam** arava sınar. “Şu tarafa gitsem öküz ölür, bu tarafa gelsem araba kırılır” (TAÖA 1995: 165).

10. Tehdit- Uyarı İşlevi

Bor tovoğim, kel tovoğim, qaytişinda **quruq bōlsañ**, orta yōlda sin tovoğim. “Var tabağim, gel tabağim, dönüşünde boş olursan orta yolda kırıl tabağim” (TAÖA 1995: 173).

Oşgan **bōlsañ**- osarlar, yumşoq **bōlsañ**- bosarlar, orta **bōlsañ** el oğasi yasarlar. “Büyüklensin (kibirliyorsun) asarlar, yumuşak huylu olursan basarlar, orta olursan el ağası yaparlar” (TAÖA 1995: 53). “Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol basıl” (TDOAS 2004:390).

11. Yeterlilik İşlevi

Kotarsa zam qil, **kotarmasa** kam qil. “Alabilecekse zam yap, alamazsa indirim yap” (TAÖA 1995: 19).

SONUÇ

1. Özbek Türkçesinde –sa ekinin tek şekilli olduğu, kalınlık incelik uyumuna uymadığı, bu sebeple başlığımızda –sA olarak değil, -sa eki şeklinde yazılmasına dikkat edilmiştir.

2. Özbek Türkçesinde bulunan –sa eki Türkiye Türkçesinde bulunan –sA eki gibi kip kategorisinde bulunmakta ve şart işleviyle bilinmektedir.

3. Yaptığımız çalışmada, ekin şart işlevi dışında belirlenen işlevleri şunlardır:

- *şartsızlık*
- *kararsızlık*
- *-IncA- -dlğIndA*
- *karşılaştırma- ikili kullanım*
- *kabullenme*
- *varsayım- ihtimal*
- *yeterlilik*

- tehdit- uyarı
- tahmin- kuvvetli tahmin
- önemsememe- umursamama

KAYNAKÇA

- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Benzer, A. (2010). –sa Ekinin İşlevleri ve Dilek Şart Ayrımı, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 28, s.131- 140.
- Bulak, Ş. (2011). –sa Ekinin İşlevi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.46, s.25- 38.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çoşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Develi, H. (1995). –sa Eki Nedir? Kip mi? Zarf- Fiil mi?, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.1, s.92- 95.
- Develi, H. (1997). {Sa}Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten- 1995*, s.115- 152.
- Ergin, M. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine, *Türk Dili*, C. 467 (2), s.266-279.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (1994).” –sa/ -se Eki Hakkında”, *Türk Dili*, S. 516. s.471- 474.
- Karahan, L. (2011). Zaf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve –sa(r) Ekinin Yapısı. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ, s.192-200.
- Korkmaz, Z. (1995). –sa/ -se Dilek- Şart kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, s.160-167.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onar, B. (1997). *Özbek Atasözleri A Maddesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. (15.05.2017).
- Öztürk, R. (2012). Özbek Türkçesi. Ahmet Bican Erçilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* içinde (s. 291-354). Ankara: Akçağ.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yoldaşev, İ. Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.

KISALTMALAR

- TAÖA: Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri.
- TDOAS: Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü.
- ÖAAM: Özbek Atasözleri A Maddesi.

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ İSVEÇ MİSYONER KİLİSESİ İÇİN İLAHİ KİTABI

Song-book For the Swedish Missionary Church in East Turkestan

TAHSİN KAYA

Gazi Üniversitesi

Öz: *Doğu Türkistan'da İsveçli misyonerler tarafından Hristiyan dinî metinleri Yeni Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu metinleri tercüme ederken yerli halktan yararlanan misyonerler Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerin yazımını da içeren Doğu Türkçesine uygun imlâ geliştirmişlerdir. Doğu Türkistan'daki İsveç Misyoner Kilisesi İçin İlahi Kitabı adlı eser de misyonerlerin geliştirdikleri imla kurallarına uygun olarak yazılmıştır. Ele alınan metin hem Çağatay Türkçesinin hem de yazı dili henüz oluşmamış bir dilin özelliklerini içermektedir. Bu çalışmada metnin imlâ özellikleri tespit edilmeye çalışılmış ve eser hakkında bilgi verilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Yeni Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan'daki İsveç Misyoner Kilisesi İçin İlahi Kitabı, Doğu Türkistan'daki Misyonerlik Faaliyetleri.*

Abstract: *In East Turkistan, many Christian religious texts are translated by Swedish missionaries into New Uighur Turkish. When translating these texts, the missionaries utilized the language of local people. They developed an Eastern Turkish orthography that includes the spelling of the words borrowed from Arabic and Persian. The work called Song-book For the Swedish Missionary Church in East Turkestan was also written according to this orthography. The work in question includes characteristics of both the Chagatai Turkish language and of a language that did not become established yet. In this study, language characteristics of this text have been examined, and the details about this literary work is presented.*

Key words: *New Uighur Turkish, Song-book For the Swedish Missionary Church in East Turkestan, Missionary Activities in East Turkestan.*

GİRİŞ

Büyük çoğunluğu Doğu Türkistan(Çin'deki Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi)da yaşayan Uygur Türklerinin dili, Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde olan ve Türk dilinin güney doğu kolunda Özbek Türkçesi ile beraber yer alan Yeni Uygur Türkçesi'dir. 20. Yüzyıla kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, 1930 tarihinden sonra Ürümçi ağzını merkez kabul eden Kaşgâr, Aksu, Kumul, Turpan ve İli vilayetlerinin ağızları ile birlikte "merkezî şive"yi edebi dil olarak vücuda getirmişlerdir.

Doğu Türkistan 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı şarkiyatçıların ilgisini çekmiş ve sahip olduğu pek çok el yazması eser bu bilim adamları tarafından Avrupa'ya taşınmıştır. Bu durum Japonya'nın da Doğu Türkistan'a bilim adamlarını göndermesine kadar devam etmiş sonrasında Çin hükümetinin ülkeye girişleri yasaklamasıyla bir dönem duraklama evresine girmiştir.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Doğu Türkistan misyonerlerin de ilgisini çekmiş ve pek çok misyoner bölgeye gelmiştir. Bu misyonerlerin çoğu 1892 yılından 1936 yılına kadar Kaşgâr, Yarkent, Yangisar, Kağılık ve Hoten'deki misyonerlik faaliyetlerinde büyük

çaba gösteren İsvaç Misyon Cemiyeti tarafından gönderilenlerdi (Abudukelimi, 2006: 90).

Misyonerler, misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek için bölgenin dilini öğrendiler ve dinî karakterli metinlerin yanında okul kitaplarından da birçok çeviri yaptılar. Çevirilerin Doğu Türkçesinin dilbilgisine uygun olarak yapılmasında, yerli ahaliden okur-yazar olanlar misyonerlere yardım etti. Misyonerler, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin yazımını da içeren Doğu Türkçesine uygun bir imla meydana getirmeye çalıştılar (Törnvall; 107).

Misyonerler İncil ve diğer dinî kitapların yanında dini karakterli olmayan metinlerin de çevirilerini ve buna ek olarak ilk Doğu Türkistan yıllığını da yayımladılar.

Bu dönemde İsvaç Misyoner Kilisesi için telif edilen İlahi Kitabı adlı eser bu çalışmanın esas konusudur. Kitabın adı ilk sayfasına kurşun kalemle İngilizce *Song-book* olarak yazılmıştır. 20. yüzyılda yazıldığı bilinen eser kırk altı yaprakta oluşmakta ve otuz dört ilahi içermektedir. Yazarı bilinmemektedir. Eser 1984'te Mrs. Siri Anderson tarafından Lund Üniversitesine sunulmuştur.

ESERİN İMLA ÖZELLİKLERİ

1) Ünlülerin Yazılışı

Eser Arap harfleriyle yazılmıştır. Eserde genellikle hareke kullanılmamıştır. Nadiren bazı Türkçe ve Arapça kökenli kelimelerde karışıklığın önüne geçmek için kullanıldığı görülmektedir:

alur (أور), *anıng-ğa* (آئىنىك غە), *âdem* (ادم), *âhîr* (آخىر), *ârâm* (آرام), *ârzû* (آرزو)

a) Türkçe kelimelerde “a-e” ünlüleri genellikle *elif* (ا) ile yazılır ve ünsüzle başlayan ilk hecede “a” ünlüsü belirtilmiştir. Örneğin bar-, barça, ƙal-, tap-, tar gibi kelimelerde ilk hecede ünlü sesler yazılmıştır:

bar (بار), tar (تار)

“e” ünlüsü ise ilk heceden sonra ve eklerde genellikle *elif* (ا) ile yazılır:

biz-ge (بىزگا), *körset-* (كۆرسەت)

Ancak bu iki ünlünün bazı kelimelerde veya eklerde güzel he ile yazıldığı da görülmektedir:

-ğa (غە), *birle* (بىرلە), *ne* (نە)

b) Türkçe kelimelerde “ı-i” ünlüleri genellikle yazılmıştır:

andın (اندىن), *ƙıl-* (قىل), *iş* (ئىش), *tirik* (تىرىك)

Bu durumun istisnası da vardır:

bir (بىر)

c) Türkçe kelimelerdeki “o-u-u-ü” ünlüleri kelime başında *elif* (ا) ve *vav* (و) harfleri ile ilk heceden sonra ise *vav* (و) ile yazılır:

oyğak (اويغاق), *ötküz-* (اوتكۆز), *tur-* (تور), *kenğrü-* (كەنگرۈ)

2) Ünsüzlerin Yazılışı

a) Eserde Arap alfabesinde olmayan *p*, *ç* ve *g* seslerini göstermek için İranlıların geliştirdikleri پ, چ, گ harfleri kullanılmıştır:

pat (پات), *aç* (اچ), *gül* (گل)

b) Damak n'si $n \hat{g}$ “نک” ile yazılmıştır:

manġ- (مانک)

Ancak bazı kelimelerde “ک” ile yazılmıştır:

düşmeniġ (دشمنیک), *vatanıġ-ge* (وطنیک کا)

c) Türkçe kelimelerdeki tüm “s” sesleri “س” ile yazılmıştır:

saġaytmak (ساقایتماق)

d) Bazı kelimelerde aynı ünsüzler tek harfle yazılmıştır:

patı (پاتی), *ketti* (کتی), *ötti* (وتی), *yetti* (یتی)

e) Bazen “g” ünsüzünü belirtmek için “گ” harfi kullanılmıştır:

bergüçi (برگوچی), *bilgil* (بیلگیل), *ezilgen* (ازیلگن)

3) Eklerin Yazılışı

Eserde eklerin bitişik ve ayrı yazılışı hiçbir kurala bağlı değildir. Aynı ek bazen ayrı bazen bitişik yazılmıştır.

Yönelme hâli ekinin kalın sıradaki şekli “-ġa”nın yazılışı şöyledir “غه”. Bu ek bazen ayrı ayrı bitişik yazılmıştır:

yurtum-ġa یورتوم غه
yurtumġa یورتومغه
kutulmak-ġa قوتولماق غه
istiġbalingġa استقبالینگه

Yönelme hâlinin ince sıralı kelimelere gelen şekli “-ge” ve “-ke” (کا)dir. Bu ek eklendiği kelimelerden çoğunlukla ayrı yazılmıştır:

°ālem-ge عالم کا
ġazap-ke غضب کا
könglünġge کونکلونکا

Bulunma hâli eki “-da” ve “-de” (ده)nin yazılışı aynıdır. Bu ek eklendiği kelimelerle çoğunlukla bitişik yazılmıştır. Ayrı yazıldığı nadir örnek de mevcuttur.

ḳolungda	قولونده
yolungda	يولونكده
yoḳluḳda	يوقلوقده
°ālemde	عالمده
°ālem-de	عالم ده

Ayrılma hâli eki *-dIn* (دين) eklendiği kelimelerle çoğunlukla bitişik yazılmıştır:

başdın	باشدين
ḳoldın	قولدين
işdin	ايشدين
könglüngdin	كونكلونكدين

Belirtme hâli eki *-nI* (نى) eklendiği kelimelerle çoğunlukla ayrı yazılmıştır:

tarlık-nı	تارلىق نى
yok-nı	يوق نى
tilegim-ni	تيلاكم نى
işni	ايشنى

İlgi hâli eki 1. ve 2. Şahıs zamirlerinden sonra *-ing* (ينك), isimlerden ve 3. şahıs zamirinden sonra *-ning* (نينك) dir:

mining	مينينك
sening	سنينك
aning	انينك
yaḳşı-ning	ياخشي نينك
ölüm-ning	اولوم نينك
beden-ningdin	بدن نينكدين

Sınırlama hâli eki *-gaça* (غچه) nin tek örneği vardır.

ebedğaça (sonsuz kadar) ابدغچه

ESERİN MUHTEVASI

Eser birbirinden bağımsız otuz dört ilahiden oluşmaktadır. İlahilerin bazıları dörder mısradan bazıları daha altı ve üzeri mısralardan oluşmaktadır. İlahilerin arasında esas yazıdan daha küçük olarak yazılan ilahi parçaları vardır. Bu yazılar her bent ve dörtlüklerden sonra tekrarlanan nakaratlardır. Nakaratlar bazen tam bazen eksik yazılmıştır yani ilk nakarattan sonra diğer nakaratlar bazen bir cümle bazen ise tek kelime olarak yazılmıştır.

1. kelgüçi dur kelgüçi dur

İsâ kütqazğuçı

salıtanat-nı bergüçi dur

öz bendelerige

“paqrağan yıldızlar dik kütulğan kılınur

mîrânî ferîştelar dik celâl berilür”

2. gam gussa şehidleri

öz ömride tarğan

ta'ayyün rāhat mekānları

behişt bāğıda

“paqrağan”

İlk ilahilerde Tanrı'ya hamd ve şükür ön plana çıkmaktadır. Sonraki ilahilerde ise Hz. İsa'ya duyulan özlem, onun “darağacı”na asılması, dünyaya yeniden gelmesi ve kurtarıcılık vasfından bahsedilmektedir. İlahiler birinci kişi ağzından yazılmıştır. Günahkâr olunduğundan dem vuran yazar ancak Mesih'in yolundan gidilirse günahlardan arınabilmemin mümkün olduğunu vurgulamaktadır:

İsâ kütqazğuçı

salıtanat-nı bergüçi-dur

Hız. İsa'nın tüm çektiği eziyetlere rağmen yolundan dönmediğini ve kendini feda ettiği de ilahilerde yer almaktadır:

unutmay men unutmay men hîç vaqt unutmay men

öz cânıñnı fedâ üçün sin taqđım kılğan sen

SONUÇ

19. yüzyılın ilk yarısında misyonerlik faaliyetleri sonucunda telif edilen İsveç Misyoner Kilisesi İçin İlahi Kitabı adlı eser daha Yeni Uygur Türkçesinin edebî dili oluşmadığı dönemde Uygur Türklerinin dil verilerini sunması açısından önem arz etmektedir. Ancak söz konusu eserdeki yazım kuralları İsveçli misyonerler tarafından hazırlandığı için Uygur Türklerinin o dönemde kullandıkları edebî dil olan Çağatay Türkçesi ile bazı farklılıklar göstermektedir.

İlahilerin yazımında kullanılan dil, sade ve halkın anlayabileceği bir dildir. Arapça ve Farsça tamlamalara fazlaca yer verilmemiştir.

KAYNAKÇA

ÜNLÜ, Suat (2013); *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.

NECİP, Emir Necipoviç (2013); *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. Yrd. Doç. İktil Kurban), TDK, Ankara.

ECKMANN, Janos (2013); *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Prof. Dr. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, İstanbul.

ÖZTÜRK, Rıdvan (2010); *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.

ABUDUKELİMİ, Bumairimu (2006); *Uygur Türklerinin Dini İnanışları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TÖRNVALL, Gunilla (2014); *Hoten ve Kaşgar'dan: Gunnar Jarring ve Jarring Koleksiyonu* (Çev. Serkan Çakmak), Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi (2014), Sayı: 4 Sayfa:107.

OTTOMAN TURKIC AND MIDDLE KIPCHAK AREAS OF INFLUENCE IN VARIETIES OF THE LOWER DANUBE REGION. A STUDY BASED ON THE TURKIC LEXICON OF EASTERN ROMANCE VARIETIES

TAMÁS CSERNYEI

Hacettepe Üniversitesi

Abstract: *Historical researches have ascertained that territories of the lower Danube have been the recipients of repeated Turkic inflow both from the (North-)East and from the South (GOLDEN 1992, SPINEI 2009), as result a time-enduring Turkic language adstratum struck root in the Balkan Sprachbund. Vernaculars on both sides of the Danube preserve imprinted vestiges from linguistic areas of Oriental and South-Western Turkic stock once overlapping here, premised by historical works (RÁSONYI 1981, VÁSÁRY 2005), but so far never confirmed by comprehensive language historical studies.*

*Our thesis is that this cultural historical fact can indeed be consolidated by language data. We shall present our findings based on the most illustrative details at hand, lexemes exhibiting coexisting Oghuzic and Kipchak variants (e.g. *alaçıŭ* ~ *alacá* 'speckled', *kapkánă* ~ *kapánce* 'trap' etc.). In the process dialectal data pertaining to Turkic, Romance, Balkan languages and the relevant scholarly sources shall be consulted according to the methods of comparative historical linguistics.*

Key words: *Balkans, contact linguistics, Middle Turkic, Romanian*

INTRODUCTION

It has been established by historians, that the significant impact of Turkic culture upon timely Eastern European inhabitants may be attributed largely to two consecutive waves of Turkic ethnic and cultural effect (VÁSÁRY 2005, SPINEI 2009), in theory separable by methods of comparative historical linguistics, as the ethno-cultural entities behind these population movements spoke idioms associated to different groups of Turkic languages: Kipchak (from the 9th century on) and Oghuzic (from the 16th century on). Both of these have created their language areas manifested in lexicographic features, that is in a number of common Turkic copies. In this respect it may be ascertained today based on language data and corroborated by historiography, that Middle Kipchak copies are documented in an area stretching from the Crimea through the Bugeac to Dobrudja, sometimes with Oghuzic alternating forms in Romanian varieties and finally on the Balkans, where the legacy of the overwhelming Ottoman adstratum becomes prevalent. Interestingly, these areas once overlapping on the Lower Danube region have produced a number a doublet and triplet copies: words that exhibit both Oghuzic and Kipchak phonetic, morphologic features in separate variants adopted in different times from different sources. A good example to illustrate how this areal boundary stretches somewhere along the Danube line is the toponymic *Teleorman*, a region (and county) on the left side of the river that faces the

Balkans region traditionally known as *Deliorman*. The toponymia is in fact the Kipchak respectively Southwestern rendition of the same Turkic word¹.

As only a part of the Turkic data show the linguistic criteria necessary to assert its source code, we chose a restricted number of these recurrently adopted lexemes as a sample to probe our working thesis: that this cultural historical influence can indeed be consolidated by language data.

Glossary

Our basic corpus consists of Romanian words confronted here with a wider data from both Romanian and Balkans dialectology via Turkic monuments and contemporary Turkic languages that may clarify a copy's origin. Our data is primarily founded on the basic literature on the Turkic elements of Romanian language (ȘĂINEANU 1900-1901, WENDT 1960, DRÎMBA 2001, LĂZĂRESCU-ZOBIAN 1982, SUCIU 2009-10). The lexical details pertaining to specific lexical elements shall be projected onto the screen in the course of the presentation (to appear as dip notes in the publication).

The first pair of words is *alâciu* [alâçiu] 'speckled (of animals)' < MK. **alaçı* / **alaçu* 'id' (ȘĂINEANU II, 13;; LZ 132; WOT I, 59; SUCIU 2010: 17) respectively *alagea* [alacâ] 'a kind of silk' (← Ott., Suciú II, 39). They both derive from the same Turkic derivate but feature the phonetic and semantic attributes of Kipchak respectively Oghuz (South-Western) Turkic idioms:

OT: *a:la* "parti – coloured, mottled, spotted, blotchy" (ED 126) + Den. N. suf. +çA (> +çI); Cf. MT. Kip. *alaça* (GRØNBECH 34, HOUTSMA 52), Chag. *alaça* 'Sehr bunte Stickereien, eine Art Siedenstoff; scheckig' (ÇOWÖ 9); Ott. *alaca* '1. karışık renkli 2. çubuklu kumaş 3. iki yüzlü, münafık 4. karışık renk, nakış' (Tarama 6).

Already in MT we observe the voicing of the affricate (-ç- > -c-) in Ottoman and in SW Turkic contemporary data² as opposed to the more conservative Kipchak forms³, of which based on both Ro. and Hu. data we presume the early appearance of an *alaçı*⁴ form. Notice, that both language groups do exhibit sporadic cognates regularly expected in the other area (a fact ascribable both to inner copying and conservative varieties), and this duplicity continues in the non-Turkic recipient codes⁵, with the southernmost conservative data appearing in ARo. and then reappearing as alternating forms in Ro. and Ru. where these variants may positively be identified as Kipchak copies.

Barac, bărac '1. (Muşcel, Ialomița) a breed of dog for hunting; 2. (Dobr.) furry dog with longer fur on the side of the jaw' ← Ott./MK *baraq* appears as a regionalism of Dobr.

¹ Kip. **telü-orman* 'mad forest' i.e. 'thick forest' (see RÁSONYI 1981: 149); Cf. OT *télve*: 'lunatic, mad' (ED 493), MK. *delü, teli, telü, tilü* 'deli' (TOPARLI 2003: 58, 269, 276); tilbe 'deli' (ÇOWÖ 188); Ott. *deli, delü* 'deli' (Tarama 63) etc.

² TT *alaca* 'id' (TİETZE I, 64), Anat. *alaç* 'siyahla beyaz karışık renksiyahlı beyaz', *alaça* 'ucuz ve kötü bir çeşit basma', (DS 179); Gag. *alaca* 'pestriş, înflorat, de diferite culori, împetrişat, cu pete, bălşat' (GRMSI.38), Tkm. *alaca* 'beyaz ve siyah tirelerle eğrilmiş iplik' (TTüSö 27), Az. *alaca* 'Rəngbərəng xallardan, zolaqlardan ibarət, cürbəcür rənglərə boyanmış, müxtəlif rəngli' (ADL. 89), *alaça* "pestrenyki]" (AzRS. 29, 30);

³ Kzk. *alaça* "ein buntes, streifiges Gewebe aus Mittelasien" (RADLOFF I, 361); Krg. *alaça* "žibek katıştırılıp sogulgan alabula kezdemini bir türü. Mından kiyim tikken, žuurqan, žasagan" (KiTSö 77); Bash. *alasa* "pjatnistyj, pjostryj]" (BaRS. 22, 23); Kar. *alaca* "pjostryj, polosatyj]" (KaRPSI. 61); Tat. *alaça* 'alaca (kumaş)' (TaTüSö 25³); CTat. *aladža* "pegij]" (KryRSI. 19) DTat. *alaca, alaş* 'alaca' (KARAHAN 2011: 60, 63), KBlk. *alas* 'belli belirsiz, bulanık, hayal meyal, donuk, muğlakk' (TAVKUL 2000: 77) etc.

⁴ We do know instances assimilation from +çA to çI (OTG,177), semantically the employment of the equative +çA in adj. stems seems more probable; the Ro. *alâçiu* form reflects a copied *alaçı* (the same goes for the Hu. cognate, see WOT I, 59-62).

⁵ Other cognates: Hu. *alaç* "pied (of an animal's coat)", *Alacs, Alács* 'Hu. family names of Greater Cumania' (BASKI 2007, 244); Mo. *alacy* 'id' (RAMSTEDT 6), Ru. *alaça, alaca* 'gestrefter seidener oder halbseidener Stoff' (VASMER I, 10); ARo. *alâcescu, alâcîi* 'to confuse', *alâcîit, lâçîit* 'cloudy, troubled' (DARo. 41, 576) NGR. *άλατσός*, Bg. *alaca* ← MK. *alaça/alaçi*, Ott. *alaca*.

and an atrophonym documented from Muntenia⁶ In the lack of phonetic criteria and early palaeographic data it is considered of probable Ott. origin (ŞĂINEANU II, 395-6; SUCIU II, 74).

Its doublet, a word that appears both by phonetics and meaning as a different lemma, has so far not been associated with the above:

baragă (Munt. Mold.) ‘alpha wolf, the bull that carries the bell’ var. **barangă** < Kum.-Pech. *baraq* ‘furry (shepherds’) dog’. The data directly connected to this word may be assuredly attributed to Cumans: Hu. *barág* [bâra:g] < Cum. ‘furry shepherds’ dog’ (WOT I, 98), *Barag* anthroponym from the 1185 Russian *Povest’ po Lavrent spisku* (HAŞDEU III, 185), the same documented among Romanians (idem.) and in Hungary (*Barág*; from 1521, MANDOKY 1993: 118, RÁSONYI 1966: 86). It is known to be the name of a Cuman clan from before 1327 (RÁSONYI 1966: 87). See also Kalm. *bar^ag*, *bar^ag noxã* ‘Hothund, Wachthund, eine kraushaarige Hunderasse’ (RAMSTEDT 34).

The Cuman velar-*q* often appears as a voiced in Hungarian⁷ (considered regular by MÁNDOKY), on the other hand, we do have occurrences of voiced palatal stops replacing an etymological palatal -*k* (e.g. see the personalia *Köncsög* [könçög] < *Könçäk*, *Bengecseg* [bengeçeg] < *bängü+çik*, *kömödörög* [kömö:dörög] < *kömlüdürük*; RÁSONYI 1956: 436, idem. 1966: 91; MÁNDOKY 1993: 109)⁸. The anthroponym appears relatively early, already with Ro. phonetic marker⁹, and is known both in Moldova and Muntenia.

The next pair of lexemes is *capcană* [kapkánă] ‘trap’ < Cum. *qapqan* ‘iden’ [*qap-* ‘to grasp, or seize + Dev. N. suf. -GAn¹⁰’] and *capance* [kapance], var. *capangă*¹¹ ‘trap’ (for catching birds) ← Ott. *kapanca* ‘id.’ (ŞĂINEANU I, 87; WENDT 1960: 155, TMEN III, 1428; MÁNDOKY 1971: 382, SUCIU 2011: 17).

The decisive difference between the two is marked by a morpho-phonetic shift regularly occurred in SW varieties, as in Ott. (the disappearance of the suffix beginning guttural -*γ*- > Ø¹²) and in MK in some cases, nonetheless a number of the loanwords in question reflect a conservative MK form. Here are the relevant historical cognates:

MT. Chag. *qapqan* ‘Schlinge, Falle’ (ZENKER 1860: 674); Kip. *qapan* ‘fak, tuzak’ (IZBUDAK 27); Ott. ‘*qapan*’ Falle, Schlinge, Fangnetz’, *kapanca* ‘Falle, Schlinge’ (ZENKER 1860: 690).

⁶ OT *baraq* ‘çok tüylü köpek’ (KASHGARİ I, 377), MK. *barak* ‘çoban köpeği’ (ATALAY 1945: 148), *qılbarq* ‘tüylü av köpeği’ (CAFEROĞLU 1931), *barak* ‘tüylü bir cins köpek’ (IZBUDAK), Ott. *baraq* ‘Pudel, zottiger Hund’ (ZENKER I, 185) → SCr. *barak* ‘bozontos kutya’ (SZHMSz), Bg. *barak* ‘čobek s d’lgi i pašavi kosi; kuče s d’lgi i rašavi kosmi’ (Rečnik) cf. Ukr. *barak* (← Ro. LZ 221, SUCIU II, 74).

Modern Turkic: O. TT. *barak* ‘tüylü, kıllı çuha, kebe; bir cins tüylü av köpeği’ (TS), TT.dial. *barak* (DS II, 524); Kzk. *baraq* ‘çok tüylü, köpek’ (KaTSö); Krg. *barak* ‘lohmattyj, kosmatyj, s dlinnoj šerst’ju’ (KiRSI); Kkalp. *baraq* ‘volosatyj, lohmattyj’ (KRSI), Nog. *barak* ‘ovčarka, sobaka s lohmatoj šerst’ju; volosatyj, mohnatyj, lohmattyj’ (NRSI), Dtat. *barak* ‘barak’ (TTRSö), Kmk. *baraq*, *başdan baraq* ‘bezalabernyj (o celobeke)’ (KuRSI), Uyg. *baraq* ‘lohmattyj, pušistyj’ (UjRSI 186).

⁷ But alternating forms are not in the least unknown among Ro. (e.g. *baltac* ~ *baltag*, see below) or Hu. Turkisms either (e.g. *ontok* ~ *ontog* ‘crum’, MÁNDOKY 1993: 110).

⁸ Similar phenomena has been exhaustively documented in Chag., where the word final -K : -G opposition seized (BOESCHOTEN, VANDAMME 1998: 169).

⁹ For the anorganic -n- see instances exhibiting a similar phenomenon: *amade* ~ ro. *amánde*, *basmacı* ~ ro. *basmancıy*, *boyacı* ~ *boyancıy*; ŞĂINEANU 1900: I, 46).

¹⁰ „This formation denotes subjectes of both intr. and tr. verbs, with a few exceptions (...). *qapqan* ‘snare, trap’, „is a -gAn derivative lexicalised in Uyghur into an instrument noun. (...) -gAn, than, is a rather obsolescent formative in the earlier part of our corpus, but becomes more and more productive with time.” (ERDAL 1991: 382, 385, 387).

¹¹ A secondary Sg. form resulted from the false analysis of *kapange* as a Pl.; SUCIU II, 152, 153).

¹² The OT -gAn ~ OOtt, Ott. -an, -en, -yan, -yen (MANSUROĞLU 1959: 174, DENY 1959: 207), with sporadic exceptions in OOtt.: -, -γ-, -g- (und -l-) in unerwarteten Stellen in QJ hie und da noch erhalten: *qavva* ‘Eimer’, *bulγan-* ‘verwirren’ QJ § 13” (MANSUROĞLU 1959: 165).

Again, the Ottoman copy *capange* is matched by SW contemporary languages¹³ while *capcană* is an earlier, Kipchak copy connected to contemporary Kipchak varieties preeminently¹⁴. Besides the Gag. word, these are the recipient forms belonging to the same lexical area with the later: Ru. *kapkan* ‘Fussangel, Falle, Schlinge’ (VASMER 1953); Ukr. *kapkan* ‘trap; dagger’ (UMSz 156); Bg. *kapán* ‘id.’ (BMSz 323); Hu. dial. *kaptán, kaptány* (← WOT, WOT I, 490-1), *kápkán, kapkán, kapkána* (← Ro.) ‘trap for catching small animals, like foxes etc.’ (UMTSZ 3, 96); *kapkány, kapkantyú* (← Cum in Greater Cumania; MÁNDOKY 1971: 382).

carpuz / ?harbuz ‘watermelon’ (Cucurbita citricullus) ← Ott. *harbuz, karpuz* has a MK doublet only registering cognates north from the Balkans: *arbuз* ‘watermelon’ (Cucurbita citricullus), of Ro. dialects in Moldova, Bucovina and Maramureş (LZ 317-9; ŞĂINEANU, II, 209; SUCIU II, 164).

They all originate from the MT rendition of a Persian word: Pe. *χarbu:z, χarbuza* (STEINGASS 452) → Ott. *qarpuz* ‘Wassermelone; Melone, Kürbis, Gurke’ (ZENKER 1860: 678) Cf. NGr. *καρπούζι*, Alb. *karpus*, Bg., Sb. *karpuz*; → MK. *qarpuz, qarbus* (TOPARLI 2003: 129)¹⁵, however immediate cognates of the last one are: MK. *arbuз* ‘melon d’eau’ (TRYJARSKI 452) > Kar. *arbuз* ‘Wassermelone’¹⁶ (KOWALSKI 189), copied into the a number of languages¹⁷, but again, only Ro. preserves the variants pertaining to both areas.

Otac [oták] ‘temporary shelter for fisherman, shepherds and agricultural workers; surrounded space to shelter cattle or sheep’ ← Ott./Kip. *otaq*; var. *hotac, otoc* and *odaie* [odáye], *hodaie* [otáye] may both be Ottoman copies as the first, a Chag. form was adopted quite early too into Ott.¹⁸, nevertheless the oriental forms must have been used and possibly borrowed into Ro. by Easter European Kipchak languages.

They all are MT renditions of the same OT *ota:γ, oda:γ* ‘a small temporary building’ (ED 46) < *o:t, o:d* ‘fire’ +A- (*ota:-* ‘to burn’ ED 34, 42) + -(X)g¹⁹ (ERDAL I, 224) ‘a place to light a fire in’ (TMEN II, 489). Both the voicing of the intervocalic –t- and the loss of –γ (-ay > SW –a:) are veritable Oghuz features in this respect (see RĀSĀNĀN 1949: 160, 122), reflected by SW²⁰ while Central Asian cognates – including those adopted into SW

¹³ TT *kapán* ‘bazı hayvanları yakalamak için kullanılan, hayvanın ayağının değmesiyle işleyen tuzak’ (TS), *kapanca* ‘küçük kapán’ (TS), Anat. *kapanca, kapanca* ‘kapan, tuzak’ (DS 2630), *gapan, hapan* ‘tuzak’, *habban* ‘kuş avlamak için kurulan bir çeşit tuzak’ (DS 1926, 2246); Gag. *kapkan* ‘kapkan, zapadnja, lovuska, silok’ (GRMSI. 245).

¹⁴ Dtat. *kapkan* ‘kapan’ (TTRSö 196), Kmk. *qapın* ‘lovuşka, kapkan, zapadnja, myşelovka’ (KuRSI 188), KBlk. *qapqan* ‘kapkan, myşelovka, lovuşka, zapadnja’ (KBRSI 389), Nog. *qapqan* ‘kapkan’ (NRSI 146), Krg. *kapkan*’ (KiRSI 343), Tat. *kapkan, kapkın* ‘kapkan, lovuşka, myşelovka, zapadnja’ (TaRSI 166, 225), Bash. *qapqan* ‘kapkan’ (BaRSI 322); Sag. *Kojb, Katsk. qapqan* ‘eine Falle, Schlinge (zum Einfangen und Todten der Tiere)’ (RADLOFF 2, 420).

¹⁵ Contemporary data: TT *karpuz* ‘Citrullus vulgaris’ (TS 1092), Anat. *garpız, garpuz* ‘karpuz’, *harpuz* (DS 1929, 2295), Az. *qarpız* ‘Qabaq fasiləsindən iri, yumru, içi çox zaman sulu, şirin bostan məyvəsi’ (ADL III, 66); Tkm. *garpız* ‘karpuz’ (TTüSö. 234); Gag. *karpuz* ‘karpuz’ (GTSö. 136); Kar. *χarbuз, χarpuz* ‘arbuз’ (KaRPSI 600); DTat *karbız* ‘karpuz’ (KARAHAN 2011: II, 217); KBlk. *harbız, harbuz* ‘karpuz’ (TAVKUL 2000: 214); Kzk. *darbız, qarbız* ‘arbuз’ (BKR-RKSI. 138).

¹⁶ This alteration in Anlaut may be perceived as the different redaction of the Pe./Tu. uvular χ- or laryngeal h-, new additions to the MT phonetic system: varieties that had already developed or acquired these consonants adopted them unaltered, those that had not, adopted them with velar plosive q- or dropped the initial consonant altogether.

¹⁷ Pol. *arbuз* (← RO; DER), Rut. *arbuзá* (← Ro.) Ru. *arbuз* ‘Wassermelone, Cucurbita citrullus’ (← Cum. *χarbuз*; VASMER I, 22); Hu. dial. *árbóc* ‘id.’ (?← *arbuз / arbus*; MÁNDOKY 1993), Sp. *arbusa* ‘pepene de Astrahan’ (DEX’98).

¹⁸ MT: Chag. *otaq* ‘Zimmer, Zelt’ (ÇOWö 152) *otaq* ‘dwelling house’ (ED 46: San. 62r. 8) → Ott. *otaq, otaq, otağ, otağ* ‘çadır, büyüklere özgü çadır’, *otaq* ‘büyük sürü’ (Tarama 158, 164; TMEN II, 489); Ott. *oda* ‘mesken, yer, sığınacak yer’ (Tarama 159); Kip. *otak* ‘çadır’ (TOPARLI 2003: 206).

¹⁹ -(X)g: ‘In general, both –Xg and –Ok, form subjects for intr. verbs and objects for tr. ones, action nouns for both verb classes and some oblique nouns referring to place, instrument etc.’ (ERDAL 1991: 1, 172)

²⁰ TT. *oda* ‘evin veya herhangi bir yapının oturma, çalışma, yatma gibi işlere yarayan, banyo, salon, giriş vb. dışında kalan bir veya birden fazla kişisi olan bölümü’ (TS 1489); Anat. *id.* ‘evlerin dışında, konukları ağırlamak için özel olarak yapılmış küçük ev’ *odaça* ‘oda’ (DS 3264); Az. *oda* ‘otaq’ (ALü 512) Gag. *oda* ‘oda’ (GTSö 185); DTat. *oda* ‘oda’ (KARAHAN 2011: II, 541); Kar. *oda* ‘konnata’ (KaRPSI. 424).

Turkic regularly lack traces of these phonetic shifts²¹. A number of languages have copied one or another Turkic form²².

To these two we have to add a supposedly even earlier copy that derives from a common Turkic etymon: *vätav* ‘leader’²³, var.: (reg.) *vätäs*, *vätaf*, *vatáv*, *vätág*. This common etymon is believed to be the OChuv. **va:taγ*, **uotay*²⁴ (~ EOT *otağ*, Ott. *otak*, *oda*) that must have entered a number of Eastern European languages channelled by Kip. groups probably from the beginning of their appearance on the European historical scene, as the uniquely wide spread of copies implies²⁵. Due to the intensive copying between recipient languages in this case and the ambiguity of the word on the Turkic side so far we can only claim, that at least some of the many Ro. variants may have been adopted from a Turkic idiom²⁶ (notice, that Ro. incorporates just about all variants documented elsewhere).

Târmâc [tîrmîk] ‘a kind of harrow with teeth’ /reg. Dobr./ **tîrmîk**, **tîrmîk**, **târmuc**, **tâlmuc** also exhibits variants as **dârmâc**, **dârmoc**, **dârmuc** ‘id.’ (DRÎMBA 2001: 63; SUCIU II, 736)

They all ultimately derive from the OT *tarma:k* ‘something which branches out in several directions’ Der. of *tarma:-* ‘to branch out in various directions, take the shape of talon’ (ED 549, 550) + *-(I)k*²⁷ partitipium passivum suf. for tr. verbs, as noted by TIETZE I, 543²⁸. The *-a > -i-* shift may have materialised, according to CLAUSON under the influence of *tırnak* (ED 550).

In Anatolian dialects forms as *dîrmîk*, *dîrmîç*, *dîrmîh*, *dîrtmîk*, *dîtmîç*, *dîtmîk* ‘bir tarım aracı, tîrmîk’ (DS 1471) seem to dominate (bearing the imprint of the voicing of initial plosives often seen in the SW group; RĂSĂNĂN 1949: 158; CAFEROĞLU 1959: 251, 256), besides *tîrmîk* ‘kabartılmış toprağın taşını, çöpünü ayıklamak için kullanılan seyrek dişli, tarak biçiminde araç’ (TS 1878-9). TIETZE registers both: “*dîrmîk/ tîrmîk* ‘tîrmîk, bahçe ve tarla aleti’ (ibid. 543), but then this alteration stops at the eastern confines of Anatolia²⁹.

²¹ SW: TT. *otak*, *otağ* ‘büyük ve süslü çadır’ (TS 1518), ?dial. *odak* ‘kışı geçirmek için yapılan çoban kulübesi’ *otak*, *otağ*, *otay* ‘Konak, apartman; oda; çadır’ (DS 3292, 3293); Tkm. *otağ* ‘geniş oda’ (TTüsö 493), Az. *otay* ‘Mənzilin, evin divar və ya arakəsmələrlə bir-birindən ayrılmı kişimlərdən hər biri’ (ADL 531). Non-SW: Kzk *oday*, *otay* ‘Hütte aus Heu’ (RADLOFF I, 1103, 1121); Kmk. *otav* ‘bogato urannaja komnata, predostavljaemaja nevestke v dome muža’ (KuRSI); CTat. *otaw* ‘cameră, încăpere, odaie; iurtă, cort’ (MURAT 309); Nog. *otav* ‘malen’ kaja nohodnaja jurta, kotoruyu berut s soboj na letovku’ (NRSI); KBlk. *otov* ‘oda’ (Tavkul, 313), Shor, Küär. *oday* ‘Hütte aus Heu’ (RADLOFF I, 1121), Alt. *otog* ‘otağ’ (ATüsö. 141); Khak. *otaç*, *oday* ‘alaçık; avcı kulübesi, derme çatma kulübe; avcı kulübü’ (HTüsö 318, 329), Chuv. *vutä*, *vut* ‘drova, drovjanoj’ (Paas.). Yak. *uotta:ç* ‘imejuščij ogon’; imejuščij svet; plamennyj, ognennyj’ (JRSI. 440).

²² MRo. *udaia* ‘id’ (CAPIDAN 1936: 213), ARo. *udä*, *udai*, *udae* ‘room’ (DLA 1053-4); Hu. *hodály* ‘id’ (TESZ), Pol. *otac* (SUCIU II, 557), Mo. *otag*, *otug* ‘tribe; race; clan; lower administrative unit (hist)’ (LESSING 1960: 625); Kalm. *ot’G* ‘stamm, gemeinde, kleinere abteilung des volkes’ (RAMSTEDT 291).

²³ ‘The name of a court and army rank in the Middle Age principalities of Moldova and Wallahia; the leader of the wedding or festive procession, or of the *călușar* dance / rite at different traditional events (dial.)’.

²⁴ The *prothetic v-* regularly appears in Chuvash words before initial labial vowels and is generally accepted as the conclusive phonetic criteria of this etymology (TMEN 489; Palló 1961: 234).

²⁵ Gag. *vataav* ‘nadziratel’ za polevymi rabotami u romeščika’ (GRMSI); Ru. *vataga* ‘Haufen (Menschen, Tiere); Rotte, Bande’ (VASMER I, 172-3); Ukr. *vataga* ‘banda, csapat’ (UMSZ 33), *vataha* (DEX ’98); Pol. *vataha* ‘oddział zbrojny, dawniej zwłaszcza uzbrojona, gromada rabusiów, opryszkow; banda, zgraja’; *vataška* ‘w dawnej polsce: dowódca kozaków ukraińskich; później w ogóle, przywódca oddziału zbrojnego lub bandy rozbójniczej’ (SJP); Bg. *vatah*, *vataf* ‘glaven majstor na pydarska peš, na vidnja, upravnik na čiflik u nadzornik’ (Rečnik 2, 43).

²⁶ On this matter see: ŠAINEANU I, 274, 374-5; VASMER 1953 I: 172-3; RĂSĂNĂN 1969: 366, WENDT 1960: 51-2, 66-7; TMEN II, 489; LZ 351; SUCIU I, 16, SUCIU II, 549.

²⁷ Featured as *-(O)k* by ERDAL, “forming nouns and adjectives. They usually denote the object of tr. verb bases or the subject of intr. ones. (ERDAL 1991: I, 224)

²⁸ Of the short account CLAUSON gives for its cognates few may be considered of similar semantic derivation. From the monuments: Ott. *tîrmîk* only documented in the meaning ‘scar caused by nails’ (Tarama 507), as in KBlk. *tırnav*, *tırnavuç*, *tırnavuk* ‘tîrmîk’ (TAVKUL 397) etc; in CC *tîrmak* is a var. of *tırnak* ‘nail’ (TOPARLI 2003: 274). Of modern languages few feature a cognate bearing the semantics to match our word, see below.

²⁹ Tkm. *dîrmîk* ‘tîrmîk’ (TTüsö. 156), Az. *dîrmîç* ‘toprağını.ində olan quru ot, kök qalıqları və s.-ni darayıp təmizləməyə, kəsəkləri xırdalamağa məxsus kənd təsərrüfatı aləti; çəng (ADL 156); Bg. *dârma*, *durma* ‘harrow’ (SUCIU II, 736) pertains to the same Oghuzic areal group.

Again Gag. enters the Kipchakoid area, with the few other non-Oghuzic varieties that preserve cognates to our word³⁰.

A possible addition to this glossary is *turlac* [torlak] ‘dazed by alcohol; perplexed, inexperienced youngster, ridiculous, stupid’³¹ → **a turlăci** ‘to act drunk’; var. **torlac**, **turleac** ‘← Tu. *turlak* ‘weak, young, meek’, paralleled by *dârloágă* [dirloágă] (reg.) ‘weak, old horse of no value’; var. (rare) **dârlóg**, **durlâg**, **durlac**, **durlă**, **durlan** (ȘĂINEANU II, 369-70; DEX’98, DEX’09, NODEX). It is not possible for now to claim a MK origin of any of the copies, as very few cognates have surfaced so far – all in the Western part of Turcia³², and the phonetic alteration of the t- / d- (the later often appearing in SW languages; RĂSĂNĂN 1949: 158; CAFEROĞLU 1959: 251, 256) is this time represented just as regularly in TT cognates, as in its cognates spread as far as the Carpathian region³³.

CONCLUSION

The aim of this study was to demonstrate how the Easter Romance varieties were subjected to a persistent influx of Turkic language data throughout centuries of intercultural contacts by reviewing a restricted number of Turkisms that actually exhibit coexisting idiomatic variants. As concluded from the sample, different Turkic areas of linguistic influence (Kipchak and Oghuzic) overlapped on the regions inhabited by these speakers of the recipient code leaving uniquely accurate traces of a consecutive and simultaneous effect in their vocabulary. After having pointed out, that Romanian varieties often incorporate lexical elements copied from both influential MT language areas, we may pursue our study by including words that accumulate variations ascribable to different ages of Turkic phonetic history to bring us closer to the identification of the cultural circumstances and actors of the copying³⁴, or reviewing data that, unlike the above, have produced exclusively Kipchak copies in Romanian, opposing the SW ones of the Balkans (e.g. *arcana*³⁵, *baltág* /

³⁰Gag. *turma*, *tirmak* ‘Tirmik. Begir tırmiği, At tırmiği’ (GaTüSö. 245), Dtat. *turmik* ‘Grapă (cu dinți), boroană’ (KARAHAN 2011: III, 338), Kzk. *turma* ‘borona, grabli’ (KRu-RKaSl. 194), Krg. *turmo:k dial.* ‘Mala’ (KTSö 1245), Kzk. *turma* ‘borona, grabli’ (BKR-RKSl 455), Tat. *turma* ‘turmik; turmik ile işleme zaman’ (TaTüSö 334) ETu. *tarmak* ‘harrow, grapnel’ (JARRING 1964).

³¹We include here an interesting note on a semantic offshoot of this word on the Balkans: *Turlacı* [Turlaç’], another name of the Gagauz, from where the name of the village Turlaci is originated, near Cetatea Albă, and probably the TT. *torlak* ‘foolish or depraved youngster’ Sb. *torlak* ‘one, who doesn’t’ speak neither Serbian nor Bulgarian, windbag’ [...] Neither Turk, nor Turlak, worthless thing ‘wobbler, strange, ridiculous’ (SCRIBAN 1939).

³²Historical data: ?OT *turla:k* ‘emaciated’ Der. of *tu:r-* ‘to be or become weak or emaciated’ (ED 530, 546); Kip. *torlak* ‘hor görülen, garip kimse; acemi; akılsız kimse’; Chag. *torlak* ‘sakalsız, genç, delikanlı’ (ÇOWö 194) ‘jeune homme imberbe, kalender tout jeune et sans barbe’ (PC 227); Ott. *torlak* ‘genç, acemi, toy; parlak, güzel, tüysüz oğlan’ (Tarama 211). Contemporary data: TT *torlak* ‘genç, toy; henüz evcilleşmemiş, alışmamış (hergele); derviş’ (TS 1997); dial. *torlak* ‘tor; güzel, genç, yakışıklı; donsuz, çıplak (DS 3970); *torlak* ‘delikanlı; on beş yaşından aşağı kız ve erkek çocuk; küçük çocuk; yavru; tavşan yavrusu’; *dorlak* 3 ‘tembel’; *dorlak* 4 ‘donsuz’ (DS 1564); *durlak* ‘anaforcü, asalak’ (DS 1605). Gag. *torlak* ‘çıplak’ (GTSö 245).

³³ARo. *turlu*, *turlă*, *ndurlu*, *ndurlă*, *ndârlu*, *ndârlă* ‘mad, crazy, fool’ (DARö 1051) Sb. *torlak* ‘Grossprecher’ (SKOK 1973: III, 484-5), Bg. *turlak*, Alb. *torolak*, *troulak*, *tourlak* (SUCIU II, 980).

³⁴E.g. *bogaz bohaz*, *boaz* (Moldova, Dobruja, Muntenia, Oltenia) ‘channel; water pass, mountain pass; Bosphorus’ (ȘĂINEANU 1901: III, 19). The phonetic interlinking of these can hardly be clarified from Ro. (SUCIU 2009, I, 228), but as the three clearly reflect a typical progressive OT/MT (*bogaz > bohaz*) → Ott. (*boaz*) shift (see KERLSAKE 1998: 184), they must reflect several concurrent copies, some of which possibly as early as the 9-13. century.

³⁵*Arcan* [arkán] ‘lasoo, rope used to seize animals, cattle’ Cf. Gag. *arkan* ‘arkan, petlja’ (GRMSI 53); Tkm. *arkan* ‘arkan’, urgan ‘trostnikovaja verjovka, trostnikovyj kanat’ (TuRSI 51, 662); Nog. *arkan* ‘arkan, verjovka, tolstaja verjovka’ (NRSI 46); KBlk. *arqan* ‘verjovka, bečeva, kanat, čal, čalka, lasso’ (KBRSI 74); DTat. *arkan* ‘kalın, uzun sicim’ (TTRSö 46); Tat. *arkan* ‘akan, kanat’ (TRSI).

→ Hu. *árkány* ‘pányva (kötél)’ (TESZ 177) < Cum. (MÁNDOKY 1993: 98-100); Ru. *arkan* ‘Fangstrick, WurfSchlinge’ (VASMER I, 24); Ukr. *arkan* ‘hurok, lasszó, pányva, árkan’ (UMSZ 8); Bg. *arkan* ‘hajítópányva, lasszó’ (BMSZ 16); Pol. *arkan* ‘lasszó, hurok’ (LMSz 18).

Ott. *urgan* ‘Tau, Siel, dicker Strick’ (ZENKER 1860: 117) → SCr. *urgan* ‘uže, konopac’ (Turcizmi 633); TT. *urgan* ‘tonkij kanat, tolstaja verjovka’ (TurRSI); Tkm. *urgan* ‘trostnikovaja verjovka, trostnikovyj kanat’ (TuRSI).

*baltác*³⁶, *tamazlâc*³⁷), and thus they set the borderline of the Kipchak – Oghuz areas roughly over the banks of the Danube.

BIBLIOGRAPHY

- ATALAY, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye*, Istanbul.
- ADL. - *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I-IV*. Baku - 2006;
- ARSL: *Azerbajdžansko-russkij slovar'* (ed.. AZİZBEKOV, H. A). Baku, 1965.
- ATÜSÖ.: *Altayca – Türkçe Sözlük* (Ed. GÜRSOY-NASKALI et al.). Ankara 1999
- BARSL.: *Başkirsko -russkij slovar'*, Moskva – 1958.
- BASKI, I. (2007). *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok*. Karcag
- BKR-RKSL.: BAKTAEV, K. (1999). *Bol 'šoj kazahsko -russkij, russko - kazahskij slovar'*, Almati.
- BMSz.- *Bolgár-magyar szótár* (ed. BÖDEY, J.), Budapest, 1956;
- BOESCHOTEN, H. – VANDAMME, M. (1998). Chaghatay. In: *The Turkic Languages* (ed. JOHANSON, L. – CSATÓ, É. Á.) p. 158-165. London and New York.
- CAFEROĞLU, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. Istanbul.
- - (1959). Die anatolischen und rumelischen Dialecte. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* (ed. DENY, J. et al., 239-260);
- CAPIDAN, Th. (1936). *Meglenoromânii III: Dicționar meglenoromân*. București.
- ÇOWÖ: *Şejh Suleyman Efendi's Çagataj-Osmanisches Wörtetrbuch* (Ed. KÚNOS, I.); Budapest 1902.
- DARo: CUNIA, T. (2010). *Dictsiunar a limbâljei armânească*.
- DENY, J. (1959). L'Osmanli moderne et le Türk de Turquie. In *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (p. 182-239);
- DER: CÎORĂNESCU, A. (2002). *Dicționarul etimologic al limbii române*. Bucharest;
- DEX '98: *Dicționarul explicativ al limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, 1998.
- DEX '09: *Dicționarul explicativ al limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, 2009;
- DRÎMBA, V. (2001). *Cercetări etimologice*, Etymologica 8, București.
- DS.: *Derleme Sözlüğü*. Ankara, 1978.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexikon. 1-2*. Wiesbaden (Turkologica 7).
- GAÜSÖ – *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (ed. N.A. BASKAKOV et al.), Ankara 1991.
- GOLDEN, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in the Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden.
- GRMSL.: *Gagauzsko - russko - moldavskij slovar'* (ed. BASKAKOV, N. A.) Moskva – 1973.
- GRØNBECH, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen.
- HAŞDEU, B. P. (1886-1898). *Etymologicum Magnum Romaniae*, 4 vols. București.
- HOUTSMA, M. T. (1894). *Ein Türkisch - Arabisches Glossar nach der Leidener Handschrift*, E. J. Brill;

³⁶ *Baltág / baltác* [baltak / baltag] 'ax' < Kip. **baltaq / baltag* 'id' [baltá 'ax' + Dimm. Suff. +(A)K]. Cf. OT. *baltu*: (*balto*: (ED 333); MT. Chag. *baltaq* (ZENKER 1860: 170); Ott. *baltá* (idem.)

Cf. MRo. *baltac*, *baltúü* 'säcure, bardă, topor' (CAPIDAN 32), ARo. *bältac*, *bältü* 'baltag' (DARo. 189), Bg. *baltija*, Alb. *baltë* < Ott. *baltá*, Hu. *baltá* 'id.' (WOT I, 87), Ru. *baltá* (< Tat.; VASMER 1953: 49).

³⁷ *Tamazlâc* [tamazlık] 'cattle; the entire cattle stock belonging to a farm < Tat. *tamazlıq* 'breeding cattle' Cf. TT *damızlık* 'yalnız dolu alınmak için yetiştirilen yüksek nitelikli hayvan veya bitki; maya'(TS), dial. *damızlık*, *damızlık* (DS); Gag. *tamazlık*, *tamazlık* 'plemja, plemennoj; rod, poroda'(GRMSL); DTat. *tamızlık* 'damızlık', 'animal de präsilâ'(TTRSÖ). → MRo. *dâmuzlok* 'tâamazlâc, animal de präsilâ' (CAPIDAN 103), t- form only featured under this lemma; ARo. *tâmâzlık* (idem); Blg. *damızlık* 'tenyészállat'(BMSz 147), *damızlık*, *tamazlık* 'domašni životni ili ptiči, otgeledani v k'šči'(Rečnik).

- HTÜSÖ.: *Örnekli Hakasça - Türkçe Sözlük* (ARIKOĞLU, E.). Ankara, 2005
- IZBUDAK, V. (1936). *El-İdrâk Haşiyesi*, TDK, İstanbul.
- JARRING, G. (1964). *An Eastern Turki Dialect Dictionary*. Lund.
- JRSI.: *Jakutsko – russkij slovar'* (ed. SLEPCOV, P.A.) Moskva, 1972;
- KARAHAN, S.O. (2011). *Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü I-III*. Köstence.
- KaRPSI.: *Karaimsko - russko - polskij slovar'* (ed. BASKAKOV et al.), Moskva – 1974.
- KaTSÖ.: *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (Koç, K. et al.). Ankara 2003.
- KBRSI.: *Karaçaevo - balkarsko - russkij slovar'* (ed. TENİŞEV, E.R.) Moskva – 1989.
- KERLSAKE, C. (1998). Ottoman Turkish. *The Turkic Languages* (ed. JOHANSON. L., CSATÓ. É. Á.) p. 179-202. London and New York.
- KiRSI.: *Kirgizsko - russkij slovar'* (ed. JUDAHİN, K.K.) Moskva – 1965.
- KiTSÖ.: *Kırgız Sözlüğü* (YUDAHİN, K.K.). Ankara, 1998
- KOWALSKI, T. (1929). Karaimische Texte im Dialekt vo Troki. In: *Prace Komisji Orientalistycznej XI*, Krakau.
- KRSI.: *Karakalpakcko-russkij slovar'* (ed. N. A. BASKAKOV) Moskva 1958;
- KuRSI.: *Kumyksko - russkij slovar'* (ed. BAMMATOVA,Z.Z.) Moskva 1968.
- KryRSI.: *Krymskotatarsko – russkij slovar'* (Š. A. ASANOV et al.) Kiev, 1988.
- LESSING, F.D. (1960). *Mongolian – English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles.
- LMSz – *Lengyel-magyar szótár* (szerk. CSORBA, T.) Budapest, 1958.
- LZ: LĂZĂRESCU-ZOBĂIAN, M. M. (1982). *Kipchak Tukic Loanwords in Rumanian*. Unpublished PhD dissertation, Columbia University.
- MÁNDOKY KONGUR, I. (1971). Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. In: *Nyk* 63/2 (365-84);
- - (1993). *A kun nyelv magyarországi emlékei*, Karcag.
- MANSUROĞLU, M. (1959). Das Altosmanische; In: *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (p. 161-180).
- MURAT, T. (2011). *Dictionar Tătar Crimean Român*. Charleston.
- NODEX: *Noul dicționar explicativ al limbii române*, Editura Litera Internațional, 2002.
- NRSI.: *Nogajsko - russkij slovar'* (ed. BASKAKOV, N.A.) Moskva – 1963.
- OTG: ERDAL, M. (2004): *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill
- Paas.: *Çuvaş sözlüğü* (ed. PAASONEN, H.), İstanbul, 1950;
- PALLÓ, M. (1961). Zur Frage der tschuwaschischen v-Prothese. In: *AOR* 12.
- PC: COURTEILLE, P. de (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*; Paris;
- RADLOFF, W. (1905). *Versuch Eines Wörterbuches der türk Dialekte I, II, III, IV*, - St. Petersburg.
- RAMSTEDT, G.J. (1935). *Kalmükisches Wörterbuch*, Helsinki.
- RÁSONYI N. L. (1933). Baszaraba. Az oláh államiság kialakulásához. In: *MNy XXIX*, Budapest.
- - - (1956). Köncsög és Kötöny. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára* (435-462) (ed. BÁRCZI, G. et al.), Budapest;
- - - (1966). Kuman özel adları. In: *Türk Kültürü Araştırmaları III, IV, V, VI (71-144)*.
- - - (1981). *Hidak a Dunán*. Budapest.
- RÄSÄNÄN, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*. Helsinki
- - (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Rečnik: *Rečnik na b`lgarskija ezik* (ed. NIČEVA, K. et al.), Sofija, 1981
- SCRIBAN, A. (1939). *Dictionarul universal al limbei române*, Iași.
- SJP: *Słownik Języka Polskiego* (ed. SZKIŁADŹ, H. et al.). Warszawa, 1981.
- SKOK, P. (1971-1973). *Etimologijskij riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-III*. Zagreb.
- SPIŃEI E. (2009). *The Romanians and Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden – Boston.

- STEINGASS, F. (1998). *A Comprehensive Persian – English Dictionary*. Beirut
- SUCIU, E. (2009-10). *Influenta turca asupra limbii romane I-II*; București.
- - (2011). *101 cuvinte de origine Turcă*, București.
- SZHMSz: *Szerbhorvát-magyar szótár* (szerk. KOVÁCS, K.) Novi Sad, 1968.
- ȘĂINEANU, L. (1900). *Influența orientală asupra limbei și culturei române*. București.
- Tarama: *Yeni Tarama Sözlüğü*; (szerk. DİLÇİN, C). Ankara 1983.
- TaRSI: *Tatarsko - russkij slovar'*, Moskva – 1966.
- TaTüSö: *Tatarca – Türkçe Sözlük* (HANİEV, F. et al.) Kazan, 1997.
- TAVKUL U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara.
- TESZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV* (Ed. BENKŐ, L.). 1967, Budapest.
- TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı I*, Istanbul-Wien.
- - (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı II*, Istanbul.
- TMEN: DOERFER, Gerhard (1975). *Türkische und Mongolische Elemente ins Neupersischen*. Wiesbaden.
- TOPARLI, R. (2003). *Kipçak Türkçesi sözlüğü*, Ankara.
- TRYJARSKI, E. (1968). *Dictionnaire Armeno- Kiptchak. D'apres trois manuscrits des collections viennoises*. Warsawa.
- TTRSö: *Tatarca - Türkçe - Romence sözlük*; (ed. KERİM, L. – KERİM, A.). Kriterion 1996.
- TTüSö.: *Türkmençe – Türkçe Sözlük* (TEKİN, T. et al). Ankara, 1995
- TurRSI.: *Turecko-russkij slovar'* (BASKAKOV, N. et al.); Moskva, 1977
- TuRSI.: *Turkmensko - russkij slovar'* (ed. BASKAKOV, N. A. et al.) Moskva – 1968.
- TS: *Türkçe sözlük*. Ankara, 1998.
- Turcizmi: ŠKALJIC, A. (1966). *Turcizmi u Srpskomhrvatskom jeziku*. Sarajevo.
- UjRSI: *Ujgursko Russkij solvar'* (ed. RAHIMOVA, T.R) Moskva 1968;
- UMSz.: *Ukrán-magyar szótár* (KATONA, L.) Budapest, 1963.
- UMTSZ: *Új magyar tájszótár I-III* (szerk. LÖRINCZY, É. et al.), Budapest, 1979.
- VÁSÁRY, I. (2005). *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*. Cambridge University Press.
- VASMER, M. (1953). *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- WENDT, H. F. (1960). *Die Türkischen Elemente im Rumänischen*. Berlin.
- WOT: RÓNA-TAS, A. - BERTA, Á. with assistance of KÁROLY, L. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I-II*, Turcologica 84; Wiesbaden.
- ZENKER, J. T.(1860): *Dictionaire Turc – Arabe – Persan*. Leipzig.

LIST OF ABBREVIATIONS

- Adj. - Adjective
- Alb.: Albanian
- Alt.: Altai language
- Anat.: Anatolian dialect
- Arch.: archaic
- ARo.: Aromanian
- Az.: Azerî
- Bash.: Bashkir
- Bg.: Bulgarian
- CC : Codex Cumanicus
- Chag.: Chagatai

Chuv.: Chuvash
CTat.: Crimean Tatar
Cum.: Cuman
Den.: Denominal
Der.: derivate
Dev.: deverbal
dial.: dialectal
Dim.: Diminutive
Dobr.: Dobrudja
DTat.: Dobrudjan Tatar
EOT: East Old Turkic
ETu.: Eastern Turki
Gag.: Gagauz
Hu.: Hungarian
Kalm.: Kalmyk
Kar.: Karaim
Katsh. – Katshinsk dialect
KBlk.: Karachai-Balkar
Khak. – Khakass
Kip: Kipchak
Kkalp.: Karakalpak
Kmk.: Kumyk
Koib.: Koibal dialect
Krg.: Kirghiz
Küär.: Küärik dialect
Kzk.: Kazakh
MK: Middle Kipchak
Mo.: Mongol
MRo.: Megleno-Romanian
MT: Middle Turkic
N.: Nominal
NGr.: Neo-Greek
Nog.: Noghai
OChuv.: Old Chuvash
OOtt.: Old Ottoman
OT: Old Turkic
Ott.: Ottoman
Pe.: Persian
Pl.: Plural
Pol.: Polish
reg.: regionalism
Ro.: Romanian
Ru.: Russian
Rut.: Ruthenian
Sag.: Saghai dialect
San. – Sanglax (see ED)

Sb. : Serbian
Sg.: Singular
SCr.: Serbo-Croatian
Sp.: Spanish
suf.: suffix
SW: South Western Turkic
Tat.: Tatar
Tel.: Teleüt
Tkm.: Turkmen
TT: Turkey Turkish
Tu.: Turkic
Uy.: Uyghur language
Ukr.: Ukrainian
V.: Verbum
var. - variant
WOT: West Old Turkic
Yak.: Yakut language

MİRJAQIP DUWLATULI'NIN BAQITSIZ JAMAL ROMANININ İMLASINDAKİ C-/Y- KARARSIZLIĞI ÜZERİNE

On C-/Y- Instability in the Novel Baqitsiz Jamal by Mirjaqip Dulatuli

TAMER YILDIRIM

Gazi Üniversitesi

Öz: Kazak şair ve yazar Mirjaqip Duwlatuli'nin 1910 yılında yayımlanan *Baqitsiz Jamal* (Bahtsız Jamal) adlı eseri Kazak Edebiyatı'nın ilk romanı olarak kabul edilmektedir. Eser, dönem itibarıyla Arap harfli Kazak Türkçesiyle yazılmıştır. Bildirimizin konusunu bu eserin yazımındaki imla kararsızlıkları oluşturmaktadır. Kazak Türkçesinin ses özelliklerine göre kelime başı /c/ sesinin Arap harfleriyle yazıldığında "cim" harfi (□) ile gösterilmesi beklenirken "ye" harfi (□) ile gösterilen örneklere rastlanmaktadır. Bu örnekler jaz-, jäne, jüz, jıyırma ve jalğız kelimelerinin yazılışında karşımıza çıkmaktadır. Tespit edilen örnekler bildiride tasnif edilerek kullanım sıklık oranları verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mirjaqip Duwlatuli, Baqitsiz Jamal, Kazak Türkçesi, ses değişikliği, imla.*

Abstract: *Baqitsiz Jamal, published in 1910 by Mirjaqip Dulatuli the Kazakh poet and writer, is regarded as the first novel of the Kazakh literature. The novel is written in Kazakh with the Arabic alphabet in accordance with the period. The subject of the article is the instability of the orthography in this novel. According to the phonological characteristics of Kazakh, the word initial /j/ consonant is expected to be indicated by the letter "jiim" (□) when written in Arabic letters. However, there are examples that are shown with the letter "yaa" (□). These examples are seen in the spelling of jaz-, jäne, jüz, jıyırma and jalğız words. The examples dedected in the text are classified in the paper, and the frequency of usage is given.*

Key words: *Mirjaqip Dulatuli, Baqitsiz Jamal, Kazakh, ortography.*

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Abay Qunanbayulı ile modern görünümüne kavuşan Kazak Edebiyatı, XX. yüzyıl başlarında, özellikle 1905 Meşrutiyet İnkılabı'ndan sonra büyük bir gelişme gösterir. Şiirin yanında makale, hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni türdeki ürünler bu dönemde verilir. En çok öne çıkan isimler de şüphesiz Ahmet Baytursınulı ve Mirjaqip Duwlatulı'dır (Tamir 1998: 433).

Mirjaqip Duwlatulı, 25 Kasım 1885'te eski Torğay vilayeti, Torğay ilçesine bağlı Sarıqopa bölgesi (bugünkü Qostanay vilayeti Jangeldin ilçesi "Qızbel" avulu)nde doğar. Babası tarafından tıpkı ağabeyi gibi önce iki yıl İslami usulde sonra ise Rusça okutulur. Kendi deyimiyle iki yıl çile çekmekten başka hiçbir şey yapmayınca babası onu avul mektebine, Rusça okutan öğretmene verir. Daha sonra 1897 yılında meşhur Kazak eğitimci İbray Altınсарın'ın başında olduğu Rus-Kazak mektebine gider ve 1902 yılında mezun olur (İsmağulov 2013: 5-6).

Yedi yıl boyunca avul mekteplerinde öğretmenlik yapar. Bu yıllar içerisinde 1904'te Ahmet Baytursınulı ile tanışır (Tamir 1998: 436) Çarlık hükümetine karşı önce gizli başlanıp sonra alenen icra edilen ihtilalci hareketlere katılır. A. Bökeyhan ve Baytursınulı'ndan siyasi mücadeleyi öğrenerek başkent Petersburg'a gider ve burada da yeni tecrübeler kazanır. 1907 yılında Petersburg'da *Serke* adıyla bir kez çıkıp daha sonra Çarlık tarafından kapatılmış olan gazetede *Jastarğa* (Gençlere) adlı bir şiiri yayımlanır. Gazetenin yayımlanmayan ikinci sayısında Duwlatulı'nın *Bizdiñ Maqsatımız* (Bizim Maksatımız) adında bir makalesi vardır. Gazetenin kapanma nedeni olarak bu makale gösterilmektedir (İsmagulov 2013: 8-9). 1909'da *Oyan Qazaq* adlı şiir kitabı basılır. Bu kitap büyük bir çoğunluğu cahilliğin pençesinde olan Kazakları uyandırıp harekete geçirmek gayesiyle yazılır ve kitabın ünü bütün Kazak bozkırına yayılır (Tamir 1998: 436). 1910 yılında *Baqıtsız Jamal* adlı eseri basılır. 1911 yılında Oyan Qazaq kitabı toplatılarak "Gazete makalesindeki filirlerini hâlen vaaz etmesi" suçuyla tutuklanır. Semey'de bir buçuk yıl hapis yatar (İsmagulov 2013: 11). Hapisten çıktıktan sonra XX. yüzyıl başlarında Kazakların en önemli yayınlarından olan *Ayqap* dergisi ile *Qazaq* gazetesinde şiir, hikâye ve makaleler yazar. Oyan Qazaq basıldıktan sonra yazdığı şiirleri *Azamat* (1913) adıyla yayımlar. Oyan Qazaq'taki şiirleri ise *Terme* (1915) adıyla tekrar bastırır.

Duwlatulı, Alaş Orda Partisi'nin kurucularından biri olur ve hükümette görev alır. Alaş Orda Hükümeti'nin 1919'da Bolşevikler ile anlaşmasıyla maarif işlerinde görev alır. 1928 yılında Türkçü ve Sovyet rejimi düşmanı olduğu gerekçesiyle ölüm cezasına çarptırılır. Bu cezası on yıl hapis cezasına çevrilir, ancak mahkumiyeti devam ettirmekteyken yakalandığı bir hastalıktan kurtulamayarak 1935'te vefat eder (Tamir 1998: 436).

Bildirimizin konusu olan *Baqıtsız Jamal*¹ 1910 yılında Petropavl (Qızıljar)'da tamamlanmış ve yine aynı yıl Kazan'da, dönemin kıymetli Müslüman Türk matbaacılarından *Biraderan-ı Kerimoflar*'ın *Matbaa-i Kerimiyye*'sinde basılmıştır. Eserin yazılış amacı başta gerçek bir olay üzerinden topluma, kadın ömrünün ne tür dertlerle geçtiğini göstermeye çalışmak ve bundan ders çıkarmasını sağlamaktır.

Duwlatulı, kitabın kapağında eserini "Qazaq Tilinde Roman" diye nitelendirmiştir, ancak onun roman olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Baytursınulı şu şekilde düşünmektedir: *Ulu hikâye² türünde Kazak dilinde basılmış eser hâlâ yoktur. Mirjaqip'in "Baqıtsız Jamal"ına roman (ulu hikâye) diye ad konsa da düzeyi ve kapsamı küçük olduğundan o da ulu hikâyeye değil uzun hikâyeye³ye yakındır* (Baytursınulı 1991: 450). Metin Arıkan ise BJ'nin roman tür adının kullanıldığı ilk eser oluşuyla Kazak Edebiyatı tarihinde büyük öneme sahip olduğunu, hacminin roman türüne göre oldukça kısa olup çok açık bir şekilde nazımdan nesre, halk hikâyesinden de hikâye türüne geçiş özelliği gösterdiğini ifade eder (Arıkan 2008: 40-42).

Eserin yine aynı matbaada 1914 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. Bizim kullandığımız kaynak da bu ikinci baskıdır. Almatı şehrindeki Kazak İlim Akademisi Kütüphanesi'nden mikrofilm baskısı hâlinde tarafımızca temin edilmiştir (Duwlatulı 1914).⁴

¹ Eserin adının orijinal yazılışı Bahtsız Cemâl (بختسز جمال) şeklindedir. Bildirimizin devamında BJ kısaltmasını kullanacağız.

² Kz. *ulu ängime* isimlendirme ilgi çekici bulunduğu için Türkiye Türkçesine bu şekilde aktarılmıştır.

³ Kz. *uzaq ängime*

⁴ İlk baskısı temin edilememiştir, ancak baskılar arası fark olmadığı görüşündeyiz. Bunun sebebi de elimizdeki ikinci baskının 1914'te basılması ancak 1912'de Baytursınulı tarafından belirlenen imlaya uygun olarak yeniden düzenlenmemiş olmasıdır.

1. Konu

Kazak Türkçesinin en tipik özelliklerinden biri, kelime başında, Eski Türkçedeki y- 'den gelişen c- veya bugünkü standart hâliyle j- 'yi bulundurmasıdır, ancak BJ'de bunun pratiğe her zaman dökülmediğini görmekteyiz. Kelime başı /c/ sesinin Arap harfleriyle yazıldığında “cim” harfi (ج) ile gösterilmesi beklenirken “ye” harfi (ی) ile gösterildiği örnekler rastlanmaktadır. Bildirimizde bu ilgi çekici durumun sebeplerini anlamaya çalışacağız.

2. Veriler

Kelime başı kullanımında c-/y- kararsızlığına düşülen örnekler çağdaş Kazakça telaffuzlarıyla *jaz-*, *jäne*, *jüz*, *jıyırma* ve *jalğız*dır. Şimdi alt başlıklar hâlinde bu kelimelerin BJ'de kaç kez ve hangi hâlde geçtiklerine bakacağız. Başlıklarda parantez içinde bulunan sayı kelimenin metinde kaç kez geçtiğini, ek almış hâldeki kullanım örneklerinin yanındaki sayılar ise bu kelimelerin metnin hangi sayfasında bulunduğunu göstermektedir. Aynı sayfadaki aynı kullanımlara sırasıyla *a* ve *b* eklenmiştir.

Yaz- “ياز-” (42): 3: yaza sal-, 5: yazılğan, 6: yazdım, 15: yazup, 20a: yazdırup, 20b: yazdırup, 20: yazarlıqtay, 20: yazup, 21: yazarlıqtan, 22: yazup, 22: yazuwın, 28: yazatun, 34: yazup, 34a: yazıp, 34b: yazıp, 34c: yazıp, 40: yazarlıqtay, 42: yazbadım, 52: yazbaska, 54: yazdım, 54: yazıp, 55: yazıldı, 56: yazup, 56a: yazıp, 56: yazğan, 56b: yazıp, 56: yazğanın, 57: yazdım, 57: yazğan, 57a: yazıpsıñ, 57b: yazıpsıñ, 57c: yazıpsıñ, 59: yazğan, 62: yazğannan, 68: yazdı, 70: yazıp, 81: yazup, 85: yazup, 90: yazılğan, 90: yazğan, 91: yazıp, 91: yazarga.

Jaz- “جاز-” (15): 4: cazılmaytun, 5: cazdık, 10: cazamın, 36: cazdım, 37: cazğanınan, 43: cazıp, 49: cazuwdı, 56: cazılğan, 65: cazdırup, 65: cazılğan, 70: cazıp, 71: cazıp, 80: cazğanınan, 81: cazbağan, 92: cazar.

Jazıl- “جازıl-” (1): 79: cazıların.

Jazda- “جازدا-” (1): 86: cazdawçı

Yäne “يانه” (7): 9: yäne de, 14: yäne de, 17: yäne de, 21: yäne de, 30: yäne de, 38: yäne de, 40: yäne de.

Jäne “جانه” (10)⁵: 22: cäne de, 24: cäne de, 43: cäne tağı, 43: cäne de, 47: cäne, 47: cäne dağı, 62: cäne, 64: cäne de, 67: cäne, 77: cäne de.

Yüz “يوز” (8)⁶: 11: yüzden, 11: eki yüz, 11: üç yüzlep, 24: üç yüz, 24: dört yüz, 28: eki yüz, 64: yüz yigirmi, 70: dört yüz.

Jüz “جوز” (7)⁷: 8: cüzdey, 41: bir-eki cüz, 43: cüz, 44: cüz, 53: cüz, 53: cüzñ, 65: cüzinen.

Yalgız “يالғыз” (1): 57: yalgız

Jalgız “جالғыз” (8): 27: calğız-aq, 35: calğız, 58: calğız-aq, 58: calğız, 61: calğız, 67: calğız, 78: calğız, 86: calğız.

Yigirmi “يكرمی” (1): 64⁸

⁵ Ek almadıkları için var ise kendilerinden sonra gelen edatlarla birlikte verilmiştir.

⁶ Bu yazılıştakilerin tamamı sayı manasındadır. Kullanıldıkları sayılar da örneklere ilave edilmiştir.

⁷ 8 ve 41. sayfadaki c-'li örnekleri sayı, onların dışındakiler suret, çehre manasındadır.

⁸ Gef ile değil kef ile yazılarak diğerlerinden ayrılmaktadır.

Yigirmi “يىگرمى” (1): 67

Yegirmi “يىگرمى” (2): 16: yegirmi ekiler, 17: yegirmi bes.

Jıyırma “جییرمه” (1): 88

3. Görüşler

Bildirinin bu bölümünde bu kararsızlığın sebepleri konusunda zihnimizde oluşan sorulara cevap olabileceğini düşündüğümüz bazı görüşlere yer vereceğiz.

Ahmet Bican Ercilasun, Arap yazısının bütün Müslüman Türkler tarafından kullanıldığını, göçebe hayatı yaşayan Kazakların içinde okuma yazması olanların da Türkî adı verilen Çağatayca'yı muhakkak okuyup yazdıklarını aktarıp Abay'ın da ilk şiirlerinin Arap yazısı ve Türkî ile olduğunu bildirmektedir (Ercilasun 2007). Bu durumda yukarıdaki verilere bakarak “Acaba bu metin Kazakçanın Çağataycadan kopuş döneminde yazıldığı için mi bu özelliklere sahip?” diye sorabiliriz. Ancak bu konuda Abdülkadir İnan'ın da diyecekleri vardır:

XIX. yüzyılın başında Kazan'da Arap harfleriyle eser yayınlayan basimevleri kuruldu. Bu basimevlerinde Çağatay ve Eski Harezmi Türkçesiyle yazılan eserler de basılmağa başlandı. Bir yandan Kırım yoluyla Osmanlı Türkçesiyle yazılan birçok eserler Çağatay Türkçesinin kullanıldığı sahayı kaplamakta idi. (...) Osmanlı Türkçesiyle yazılan eserler de Çağatayca gibi Arapça ve Farsça kelimeler ve terkiplerle dolu olduklarından halktan olan okur yazarlar arasında geniş okuyucular kitlesi kazanamadı. Bununla beraber Çağatay yazı dilini temelinden sarstı. İşte bu devirde, Kıpçak grubu dediğimiz Kazan, Başkurt, Kazak-Kırgız, Sibirya Türklerinin millî yazı dilinde bir kargaşalık meydana geldi. Yazı dili, ne Çağatayca ne Osmanlıca ne de Tatarca oldu (İnan 1991: 188).

Böylece belki de akla ilk seferde gelmeyecek olan *Osmanlı etkisini* sorgulatan İnan, aynı makalesinde Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin Kazan'da ve Orenburg'da tekrar bastırıldığı bilgisini de vermektedir. Bu bilgiler ışığında metindeki *dört*⁹ sayısını da ele aldığımızda bu kararsızlığa Osmanlı'nın da etki etmiş olabileceğini düşünebiliriz. Son olarak Baytursınulı'nın görüşlerini de aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz:

Mollaların çıkardığı yazılı edebiyat dine hizmet etse de dile hizmet etmemiştir. Dili geliştirmek, edebiyatı güçlendirmek, güzelleştirmek yerine dili bozmuş, yolundan çıkarmış, Kazakların kullandığı dil ile yazmayan müellifler “Kitabi dil”, “edebî dil” diye Nogay diliyle veya Sart diliyle yazmıştır. Kazak dilinde basılmış eski eserleri açıp baksak Kazak dili olmayıp Kazak ve Nogay dillerinin karışımı olduğu ortaya çıkar. O karışık dil yalnızca mollaların yazdığı kelimelerde değil Kazak muallimlerin yazdıklarında da var. Bu noksanlık eğer yalnızca basılmış kitaplarda olsa baskıdaki Nogaylar bozdu derdik. Öyle değil, yazının o şekilde olduğunu Kazak muallimlerin kendi elleriyle yazdıkları yazılar göstermektedir (Baytursınulı 1991).

Baytursınulı bize burada “diğer lehçeleri karıştırarak yazma” konusunu açıklamanın yanında eski matbaa şartlarını bilmekten ileri gelen “Acaba dizgi hatası mı?” sorusuna da cevap vermektedir, ancak Nogay ismi ile Tatarları kastediyor olmalıdır. Nitekim Duwlatulı da 1915'te yayımlanan *Til Quralı* adlı yazısında “Ben medresede okumasam da 1904 yılından itibaren *Tercüman* gazetesini, ondan sonra çıkan başka Nogay gazete ve

⁹ Metinde “4” sayısı Kazakça şekli olan *tört* yerine hep *dört* şeklinde kullanılmıştır.

kitaplarını alıp okur oldum. Sözlükten bakıp insanlardan sorup Nogay dili, Nogay edebiyatı ile tanıştım. Bunlar bana sindi.”(Duwlatulı 1991) ifadesinde bulunup Tercüman gazetesini Nogay gazetesi olarak nitelendirmesi bu görüşümüzü desteklemekle birlikte kullandığı imladaki Tatar etkisi hakkında ipuçları vermektedir.

SONUÇ

Mirjaqıp Duwlatulı *jaz-* fiilini 42 kez *y-*, 17 kez *c-* ile; *jäne* edatını 10 kez *c-*, 7 kez *y-* ile; *jüz* kelimesini 8 kez *y-*, 7 kez de *c-* ile; *jalğız* kelimesini 1 kez *y-*, 8 kez *c-* ile; *jiyırma* kelimesini 4 kez *y-* ve bir kez de *c-* ile yazmıştır. Bildirimizde ele aldığımız beş örnek dışındaki kelimelerin imlasında ise kelime başı *c-* yönünden bir tutarsızlık bulunmamaktadır. Eserde *c-* kullanılması gereken bütün Kazakça kelimelerin sayısı 905'tir. Bunların 843'ünün yazımında *c-*, 62'sinde ise *y-* kullanılmıştır. Böylece *c*'li ve *y*'li kelimelerin metinde tercih edilme yüzdeleri %95,15 ve %6,85 olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mirjaqıp BJ'yi yazdığıında (1910) Baytursınulı henüz Arap harflerini ıslah ettiği Kazak alfabetini (1912) ilim çevrelerine duyurmamıştı. Bu yüzden BJ'nin yazımında Baytursınulı imlasını arayamayız. Ancak Duwlatulı ve Baytursınulı'nın 1912 senesinde birlikte hareket ettiklerini de bilmekteyiz. Duwlatulı'nın *Ayqap* dergisinin 1912 yılında çıkan sekizinci sayısında “Cazuw Tärtibi” adlı yazısındaki imlası henüz Baytursınulı imlası olmamakla birlikte *y-/c-* kararsızlığından arındırılmış hâldedir (Çekiçkesen 2011). Mirjaqıp bu yazıda kelime başında *c-* kullanması gereken 50 kelimedede de *c-* kullanmıştır.

Bütün bu veriler ışığında yazarın eğitim geçmişinin, içinde bulunduğu entelektüel ortamın ve Kazakçanın dönem itibarıyla geçirmekte olduğu evrenin imla konusunda böyle bir tutarsızlığa yol açtığı görülmektedir. Bunlardan hangisinin daha etkili olduğunu söylemek oldukça güçtür, ancak biz de yazarın Tatar edebiyatını takip ettiği ifadesine dayanarak imlası üzerinde Tatar etkisinin diğerlerine göre biraz daha güçlü olduğu düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

- Arıkan, M. (2008). Kazak Edebiyatında İlk Roman Baqıtsız Jamal. *Turkish Studies*, v3/7 39-82
- Baytursınulı, A. (1991). *Aq Jol*. Almatı
- Çekiçkesen, P. (2011). *Ayqap Dergisinde Yayımlanan Dil Yazıları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.
- Duwlatulı, M. (1914) *Bahtsız Cemâl, Ekinçi Mertebe Basılıwı*, Kazan, Matbaa-i Kerimoflar.
- Duwlatulı, M. (1991) *Mirjaqıp Duwlatof Şığarmaları*, Almatı, Jazuwşı.
- Ercilasun, A. (2007). *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. Ankara, Akçağ Yay.
- İsmagülov, J. (2013) *Mirjaqıp Duwlatulı, Şığarmaları 1. tom*, Almatı.
- İnan, A. (1991). *Makaleler ve İncelemeler II. cilt*. Ankara, TTK Yay.
- Tamir, F. (1998). *Kazak Türkleri Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı-4. cilt*. Ankara, TKAE Yay.

KIRGIZCANIN AĞIZLARINDA (-K) ÇOKLUK 1. ŞAHIS EKİNİN KULLANIMI

The Use of the 1st Plural Person Marker (-k) in Kyrgyz Dialects

TİLEK ŞARŞENBEK UULU

Hacettepe Üniversitesi

Öz: Fiillere veya ek fiillere eklenerek yüklemün kişisini belirten şahıs ekleri zamir kökenli, iyelik kökenli olmak üzere iki tiptir. Bunların dışında istek ve emir çekiminde kullanılan ekler, birer şahıs belirttiği için, çoğu Türkologlar tarafından sırasıyla 3. ve 4. tip şahıs ekleri olarak değerlendirilmektedir. Ölçünlü dilde tutarlı kullanım arz eden bu ekler, ağızlarda yer değiştirdiği bazı Türk yazı dillerinin ağız araştırmalarında dile getirilmiştir. Bu durum Kırgız ağızlarında da kendini gösterdiği biliniyor.

İyelik kökenli şahıs ekleri paradigmasında yer alan -k şahıs eki, Kırgızcanın ağızlarında şart kipi ve görülen geçmiş zamanın yanı sıra adet edilen geçmiş zamanın çekiminde kullanılmaktadır. Bazı durumlarda ekin kullanımında -bXz ekiyle, barçubuz/barçuk biçiminde nöbetleşme söz konusudur. Bu çalışmada, 2. tip çoğul 1. şahıs ekinin Kırgızcanın ağızlarındaki kullanımını incelenmiştir. Bunun yanında söz konusu ekin konuşma dilindeki yeri ile ilgili gözlemler dile getirilecek, olguların sebepleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. İncelememizde Bolot Yunusaliyev'in başında bulunduğu Kırgızca ağız çalışmalarının sağladığı verilerden, günümüz konuşma diliyle ilgili tespitler için internet ortamından gazete manşeti, forum, blok gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunların ikincisinden tespit ettiğimize göre bazı Kırgızca konuşurları, ağız mensubiyetinden bağımsız olarak bu eki, görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışında, -çu adet edilen geçmiş zaman ekiyle de kullanma yönünde eğilim göstermektedirler.

Anahtar Kelimeler: şahıs ekleri, Kırgızca, ağızlar, konuşma dili, şekil bilgisi

Abstract: There are two types of suffixes of predicates added to the verb or the predicative verb indicating the person: the pronoun origin and possessive origin suffixes. Apart from these, suffixes used in imperative inflections are evaluated as 3rd and 4th person markers respectively by most Turkologists, because of their indication to one person. In language standards suffixes require consistent application, but in some studies of Turkic languages, it is mentioned that these suffixes are changed their place in some linguistic dialects. This situation is known to show itself in Kyrgyz dialects.

In the paradigm of person marker of possessive origin, -k person marker, in Kyrgyz dialects is used in inflections of imperative and past time as well as in customary past time inflections. In some cases, the use of suffix -bXz is alternate with barçubuz / barçuk. In this study, the use of the second type of 1st plural person marker in Kyrgyz accents has been examined. In addition to this, the mentioned suffixes place in spoken language will be expressed and the causes of this fact will be tried to be revealed. In our review, we used data provided by spoken Kyrgyz language studies under guidance of Bolot Yunusiyev and survey method was used in order to determine contemporary spoken language situation. According to our survey method, some Kyrgyz talkers tend to use this suffix not only in imperatives and past time, but also in customary past time with suffix -çu.

Key words: person marker, Kyrgyz language, accent, morfology

GİRİŞ

Ölçünlü dilde tutarlı kullanıma sahip olan dilbilgisel kategoriler konuşma dilinde zaman zaman değişikliklere uğrayabilir. Yazı dilinin dayandığı varyanttan mesafeli gelişen yerel varyantlarda, yani ağızlarda da durum farklı değildir. Şahıs eklerinin kullanım şekilleri günümüz Türk yazı dillerinde ve ağızlarında yer yer farklılıklar gösterir. Bildirimizde II. tip 1. çoğul şahıs ekinin, Kırgızcanın ağızlarındaki kullanımını ele almak istiyoruz. Çünkü söz konusu ek bir yandan ağızlarda ölçünlü dildekinden farklı zaman ekleriyle bir arada kullanılırken, diğer yandan bu ekin ağız izoglosu dışına yaygınlaşma gösterdiğini gözlemlemekteyiz. Bundan dolayı söz konusu ekin bu şekilde kullanılmasını tetikleyen sebeplerle ilgili bir takım sorular oluşmaktadır. Yazımızın amacı, bu durumu gözler önüne sermek ve sebepleri üzerinde tartışmaktır.

Türk dillerinde şahıs, pek çok dünya dillerinde olduğu gibi iki yol ile işaretlenir: sözdizimi düzeyinde, yani kişi zamiri ve isim gibi sözcük araçlarla ve biçimbilgisi düzeyinde, yani eklerle (Kormuşin, 2006: 253). Türkiye Türkçesinde zamir kökenli (I. tip) ve iyelik kökenli (II. tip) şahıs eklerinin yanında, çoğu gramerciler emir ve istek eklerinde görülen III. ve IV. tip şahıs eklerinin varlığından söz ederler (Ergin, 2005: 282-288; Göksel, Kerslake, 2005: 81-84; Eker, 2011: 364; Demir, Yılmaz, 2014: 210-213).

Kırgızcanın Diyalektleri ve Ağızları

Kırgızca ağız araştırmaları sistematik olarak 1950'den sonra başlamış ve sadece Kırgızistan'daki değil komşu ülkelerde yaşayan Kırgızları da kapsamıştır (Yunusaliyev, 1971: 75). Bu ağız araştırmasının elde ettiği verileri gözden geçiren B. Yunusaliyev şunları dile getirmektedir:

Eldeki verilere göre Kırgız diyalektleri birbirlerine çok yakındır. Örneğin, ünlüler sistemine bakacak olursak edebi dilimizdeki sekiz normal ünlü ve altı uzun ünlü sadece Kuzey diyalektine değil Güney diyalektlerine de mahsus bir özellikmiş. Edebi dilimizin özünü oluşturan temel sözvarlığı, temel söz özellikleri, gramer kategorileri bunların hepsi hemen hemen her Kırgız diyalekti için geçerli olduğu tespit edildi. Bununla birlikte Kırgızcada coğrafi konum ve bazen boy aidiyetine göre ağız farkları az değildir. (Yunusaliyev, 1971: 75)

O zamanlara kadar İ. A. Batmanov'un (1938), K. K. Yudahin'in (1948) Kırgız ağızlarının tasnifiyle ilgili yayınları çıkmıştı. Ancak bu çalışmalar sınırlı verilere dayandığı için tasniflerin kriterleriyle ilgili sorunlar vardı. Örneğin, İ. A. Batmanov uzun ünlülerin Kuzey ağızlarına ait bir özellik olduğunun iddia ediyordu (Batmanov, 1938: 21). Oysa sonraki araştırmalarda Kırgızistan'ın Güney bölgelerinin çoğunda uzun ünlülerin varlığı tespit edilmiştir (Abduldayev, 1966: 9). Hem Batmanov hem K. K. Yudahin Kırgızcanın Güney ve Kuzey olmak üzere iki diyalektinin olduğunu vurgulamışlardır (Abduldayev, 1966: 8). *Kırgız Tilinin Diyalektolojikalık Sözdüğü'nün* (1976; 2009) yazarı, C. Mukambayev, Kırgızca'yı "içkilik"¹ ve "tışkılık" olmak üzere iki diyalektin varlığından söz etmiştir (Abduldayev, 1966: 12).

Kırgız diyalektlerini Kuzey, Güney-Doğu ve Güney-Batı şeklinde sınıflandıran B. Yunusaliyev, diyalekt tasnifi için şu ölçütleri geliştirmiştir: 1) Palatal açık *a* sesinin bulunup bulunmaması; 2) Eski kelimelerde söz başı tonlu *g*, *ğ* sesinin varlığı; 3) *ele/ede* ve *ciber/cügör* fiillerinin hangisinin kullanıldığı; 4) söz başında tonsuz *p* sesinin görülüp görülmemesi; 5) fiil çekiminde *-lar* çokluk ekinin kullanımı; 3. şahıs iyelik ekinin sonra

¹ Bu tür tasnife Kırgızistan'ın Batken bölgesi ve civarında yaşayan Kırgızların dilinde görülen özellikler sebep olmuştur. Konuyla ilgili bkz: Alimov, R. (2011) Kırgızların İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine, TÜBAR-XXX-/2011-Güz.

durum eklerinde değişikliklerin ortaya çıkması; 6) *-ıŋ* emir ekinin 2. şahıs kibar şeklinde kullanılması; 7) *ki*, *yəm*, *ləkin* bağlaçlarının kullanılması; 8) sayılarda *-tə* ekinin kullanılması; 9) sözvarlığında umumî kelimelerin yanında diyalektik eş anlamlı kelimelerin varlığı; 9) Bazı Moğolca kelimelerin kullanılması (Yunusaliyev, 1971: 78).

Kırgız diyalektlerinin içinde alt grubu oluşturan yerel şekiller ağız araştırmalarında *govor* terimiyle ele alınmaktadır. Burada *govor* için ağız terimi kullanmanın uygun olacağını düşünüyoruz. E. Abduldayev, Kırgız ağızlarını ele aldığı *Kırgız Govorloru* (Frunze, 1966) adlı monografisinde Kırgızcanın ağızlarını şu şekilde sıralamıştır: Güney diyalekti içinde: 1) Çatkal, Ala-Buka, Caŋı-Col ilçeleri ağızı; 2) Kırgızistan'ın güneyinin orta kısımlarında konuşulan ağız; 3) İçkilik ağızı² (Batken bölgesi, Özbekistan ve Tacikistan'da yaşayan Kırgızların konuştukları ağız); Kuzey diyalekti içinde: 1) Talas ağızı; 2) Çüy ağızı; 3) Isık-Köl ağızı; Tyan-Şan³ bölgesi Kırgızlarının konuştukları ağız (Abduldayev, 1966: 63)

-k Şahıs Eki

İyelik eki kökenli şahıs ekleri arasında şimdilik, iyelik kökenli olmadığını kesin olarak bildiğimiz ek *-k* 1. çoğul şahıs ekidir. Söz konusu ekin bir şahıs bildiren ek haline gelmiş olmasının nedenleri hakkında araştırmacılar çeşitli fikirlerini ortaya atmışlardır⁴. Burada öne çıkan üç görüşe kısaca yer vereceğiz. P. M. Melioranskiy, *-k* 1. çokluk şahıs ekinin, görülen geçmiş zaman çekimine herhangi bir ekten örnekseme yoluyla geçmiş olabileceğini ifade etmiştir (Levitskaya, 1976: 68). Buna yakın bir varsayımda bulunan Ramstedt, [Eski Türkçedeki] *-ımız*⁵ 1. çoğul şahıs ekinin yerini *-duk* isim-fiil eki almış ve böylece “biz” anlamına gelen *-k* eki oluşmuş olduğunu vurgulamıştır (Ramstedt, 1957: 117). V. Kotviç ise Altay dillerinde bu ek özellikle istek ve şart sisteminde sık sık kendini gösterdiğinden dolayı, doğal olarak bu ekin, Türkçede de başlangıçta istek kategorisinin en önemli boyutu olan 1. çoğulu ifade eden bir morfem olduğunu, ancak daha sonra iyelik kökenli şahıs ekleri paradigmasından yer aldığı tahmin etmiştir (Kotviç, 1962: 266-267). A.N. Kononov, söz konusu ekin eski *-kun* ekinden geldiğini, bu ek ise muhtemelen Eski Türkçedeki *kün* “halk” kelimesiyle ilişkili olduğunu kaydetmiştir (Kononov, 1956: 223).

Şekil itibarıyla iyelik eki kökenli *-ımız* 1. çoğul şahıs eki Eski Türkçede ve günümüz Sibiry Türk dillerinde görülür. Diğer Türk yazı dillerinde görülen geçmiş zaman, şart ve dilek kiplerinde *-k* eki kullanılmaktadır.

Ölçünlü Kırgızcada Şahıs Ekleri

Çengel, Kırgızcada zamir kökenli, iyelik kökenli ve emir kökenli olmak üzere üç tip şahıs eki kullanılmakta olduğunu dile getirmiştir (Kasapoğlu Çengel, 2007: 214-215). Kırgız gramerciliğinde ise şahıs ekleri (cak müçölör) fiillerin yanında isimlerle de ilgili bir kategori olarak ele alınır (Abduvaliyev, 2008: 181). Yani bildirme ekleri de birer şahıs eki olarak değerlendirilir. Söz konusu ekler, tam şahıs ekleri (toluq cak müçölör) ve kısalmış

² Abduldayev içkilik Kırgızları Güney diyalektinden pek farklı ağız konuşmadıklarını savunmuştur

³ Narın

⁴ Bu konuyla ilgili bk.: L. S. Levitskaya, “İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıkı”, - Moskva: Nauka, 1976, s. 68; A. M. Şçerbak, “Oçerki Po Sravnitel’noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov (Glagol)”, - Leningrad: Nauka, 1981, s. 39; Z. Korkmaz, “Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi”, 3. bsk. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, s. 572; Sravnitel’no İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya”, - Moskva: Nauka, 1988, s. 375; M. Ergin, “Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi”, - İstanbul: Bayrak, 2009, s. 287.

⁵ Eserde *-d-ymyz* biçimindedir;

şahıs ekleri (kışkargan çağ müçölör) olarak ikiye ayrılır. Emir ve isteğin çekimindeki ekler şahıs eki kategorisinde değerlendirilmez.

I. Tip (Tam Şahıs Ekleri)			II. Tip (Kısaltılmış Şahıs Ekleri)	
	Teklik	Çokluk	Teklik	Çokluk
1. şahıs	- mXn	-b ² Xz	-m	-k
2. şahıs	- sXn (-sXz)	-sXnXr (-sXzdXr)	-n (-nXz)	-nXr (-nXzdAr)
3. şahıs	-t	-ş	-	-ş

Bu tabloya baktığımızda Türkiye Türkçesi gramerciliğinde kullanılan I. tip şahıs eklerine tam, II. tip şahıs eklerine ise kısaltılmış şahıs ekleri tekabül ettiğini fark edebiliriz. Bu yazımızda I. II. III. tip şahıs ekleri, zaman zaman zamir ve/veya iyelik eki kökenli şahıs ekleri terimlerini kullanacağız.

I. tip şahıs ekleri Kırgızcada şu zaman ve kiplerle birlikte kullanılır: Görülen uzak geçmiş zaman. Ör.: *okuğanmın* “okumuştum”; Öğrenilen geçmiş zaman. Ör.: *keliptirsij* “gelmişsin”; Adet edilen geçmiş zaman. Ör.: *barçubuz* “giderdik”; Belirsiz gelecek zaman. Ör.: *alarsij* “(belki) alırsın”; Gelecek zaman. Ör.: *kelemin/kelem*⁶ “geleceğim”; Şimdiki zaman. Ör.: *oşup catamın/oşup catam* “okuyorum”; Niyet kipi. Ör.: *oşumaşmın* “okurdum”.

II. tip şahıs ekleri görülen geçmiş zaman: *aldık* “aldık”; şart kipi: *kelseş* “gelsen” ve dilek kipinde kullanılır: *barğay eleşer* “gidesiniz” (Tursonov, 2015: 356).

-k Şahıs Ekinin Özel Kullanımı Olan Ağızlar

Türkiye Türkçesinin yerel varyantlarında şahıs eklerinin standart dilden farklı biçimde kullanılması bazı araştırmaların konusu olmuştur (Gümüştatam, 2012; Yavuzarslan, 2015). Kırgız ağızlarında da benzer durumdan söz etmek mümkündür.

B. Yunusaliyev -k çoğul 1. şahıs ekinin Isık-Köl bölgesinin doğusunda, Talas’ın Pakrovka (şimdiki Kirov) ilçelerinde, Çatkal, Ala-Buka, Karavan ve Güney Kazakistan’daki Pskem civarındaki Kırgızların konuşmalarında bazı özel kullanımlara sahip olduğunu dile getirmiştir (Yunusaliyev, 1971: 173).

Ne var ki B. Yunusaliyev’in dile getirdiği ağızları, yani Kırgızcanın Talas, Isık-Köl ve Calal-Abad ağızlarını konu alan daha önce yayınlanmış çalışmalarda bizi ilgilendiren şahıs eki hakkında bilgi verilmemiştir⁷. Muhtemelen bu çalışmaların yayınından sonraki araştırmalarda yeni özellikler tespit edilmiş ve bu özellikler B. Yunusaliyev’ce kitabına dahil edilmiştir. “Kırgız govorloru” (Frunze, 1966) kitabının yazarı E. Abduldıyev, fiilin şimdiki zamanında -bız ve -k şahıs eklerinin paralel kullanılması Güney ağızlarını diğerlerinden ayıran bir özellik olduğunu ve -k eki -bız ekine nazaran daha nadir kullanıldığını ifade etmiştir (s. 49). C. Mukambayev ise adet edilen geçmiş zamanın -k şahıs ekiyle çekimlenmesi, Tüp, Talas, Suzak vd. ilçelerine ait bir özellik olduğunu belirtmiştir (Mukambayev, 2009: 183). Ancak yazarın bu notu düştüğü *bayır* maddesi İçkilik ağzındandır ve bu madde için verilen, örnek de -k şahıs ekli bir cümledir. Bu bilgilere dayanarak -k şahıs ekini standart dilden değişik kullanan ağızların sayısı B. Yunusaliyev’in belirttiğinden fazla olduğunu, bu nedenle kesin sınırlar belirlemenin zor

⁶ Şahıs ekinin -mXn biçiminden -m biçimine kısalma yaşanmıştır. I. tip şahıs eki aldığı diğer şahıslara göre çekiminden de anlaşılacaktır: *kelem, kelesij, kelesiz, kelet, kelebiz, kelesijer, kelesizder, kelışet*.

⁷ G. Bakınova, “Isık-Köl govorlorunun materialdarınan”, Frunze, 1955; G. Bakınova vd. “Kırgız tilinin Calal-Abad oblastının govorloru”, Frunze, 1958; T. K. Ahmatov, “Kırgız tilinin Talas govoru”, Frunze, 1959;

olduğunu; birleşik şimdiki zamanda söz konusu ek E. Abduldayev'in iddia ettiği gibi sadece Güney ağzlarına ait bir özellik olmadığını varsayabiliriz.

Birleşik Şimdiki Zaman ve Adet Edilen Geçmiş Zamanda -k Şahıs Eki

B. Yunusaliyev'in vefatından bir yıl sonra yayımlanan "Kırgız Diyalektolojisi" (Frunze, 1971) kitabında, -k çoğul 1. şahıs ekinin ağzlardaki kullanımıyla ilgili iki durum kaydedilmiştir:

a) Isık-Köl bölgesinin doğusunda, Talas'ın Pakrovka ilçelerinde adet edilen geçmiş zamanda zamir kökenli şahıs ekiyle paralel olarak -k ekinin kullanılması: *Biz barçuk// Biz barçubuz*. "Biz giderdik" (s. 172).

b) Çatkal, Ala-Buka, Karavan ve Güney Kazakistan'daki Pskem civarındaki Kırgızların konuşmalarında birleşik şimdiki zamanı kuran yardımcı fiillere -biz 1. çoğul şahıs ekinin yanında -k ekinin de eklenmesi: *Özübüz körüp oturuk*. "Kendimiz görüyoruz" (s. 173).

Üzerine yoğunlaşacağımız muhtemel olan a durumuyla ilgili b durumundan sonra söz etmeyi uygun buluyoruz.

Kırgızcada birleşik şimdiki zaman terimiyle -p/ -A zarf-fiil eki almış fiil ile *cat-*, *cür-*, *tur-*, *otur-* yardımcı fiillerinin bir araya getirilmesiyle oluşan yapılar anlaşılmaktadır (Tursunov, 1980: 392). Standart ve konuşma dilde bu zaman türü zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir: *Kele catabız* "Geliyoruz". E. Abduldayev, Ala-Buka ve Cañı-Col ilçelerinden *körüüp oturuk* "görüyoruz", *iştevatırık* "çalışıyoruz", *kelip cürük* "arada bir geliyoruz". *Dem alıp oturuk* "Dinleniyoruz". *Kelip-ketip turuk* "Arada bir gidip geliyoruz" ibarelerini örnek vermiştir (Abduldayev, 1966: 49). Günümüzde bu biçim Talas bölgesinin bazı ilçelerinde devam etmektedir: *Körsök da körmöksöngö salıp cürük*. Görsek de görmezden geliyoruz⁸.

Standart Kırgızcada adet edilen geçmiş zaman terimi, geçmişte sık tekrarlanmış olan bir eylemi, durumu ifade eden zaman türü için kullanılır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekilir. Mesela, *Ir köp ukçumun*. "Şarkı çok dinlerdim". Söz konusu ekin ağzlardaki kullanımıyla Sibirya Türk dillerindeki benzer yapılar arasında paralelizm görüyoruz. Bu paralelizm B. Yunusaliyev tarafından da dile getirilmiştir (Yunusaliyev, 1971: 173).

Tuvacada -çık/-çik/-jık/-jık eki, daha önceden bilinen oluş veya kılışlardan bahsederken; oluş veya kılışın, önceden bilindiği vurgulanmak için kullanılır (Arıkoglu, 2007: 1189) ve *be* ve *çop* edatlarıyla birlikte kullanılır: *kelçik be?* "geldi mi ki⁹?", *kelçik çop* "geldi değil mi", *alçık men* "aldım ya" (İshakov, Palmbah, 1961: 376-377). Görüldüğü gibi bu eke zamir kökenli şahıs ekleri eklenir ve ek bölünmez, yalın halde teklik 3. şahsa işaret eder. Hakaşçada I. tip şahıs ekleriyle çekimlenen -çih/ -çik-cih/-çik eki (Arıkoglu, 2007: 1113) anlam olarak bazen görülen geçmiş zaman bazen uzak geçmiş zaman ifade eder (Karpov, 1975: 221). Tofacada -çık/çik, -çuk/-çük¹⁰ şeklinde karşımıza çıkan ek, konuşanın gerçekleştiğinden emin olduğu, konuşma anına kadar meydana gelmiş ve sonuç vermiş eylemi ifade etmek için kullanılır. -dı geçmiş zaman ekinden daha uzak bir zamana işaret eder. -gan ekinden ise kesinlik ve ifade gücüyle ayrılır. Örneğin: *Samolyot u 'şçuk*¹¹ "Uçak kalktı ki" (Rassadin, 2014: 155).

⁸ <http://old.diesel.elcat.kg/lofiversion/index.php?t587233.html> (23. 04. 2017)

⁹ kullandığımız kaynaktan verilen örneklerden hareketle Türkiye Türkçesindeki karşılıkları *ya*, *ki* edatlarıyla verilebileceği kanaatindeyiz

¹⁰ Kullandığımız kaynaktan -чык/-чик, -чүк/-чүк, -чык/-чик, -чүк/-чүк varyantları mevcuttur. ç harfinin fonetik değeri: ön damak y ve damak dış ç sesleri ortasında bir sestir.

¹¹ Rusçadaki же, ведь edatlarını Türkiye Türkçesinde *ya*, *ki* edatlarıyla çevirdik

Tuvaca, Hakasça ve Tofacadaki bu eklerin ve Kırgızcadaki *-çu* ekinin arasındaki ortak nokta: 1) her üçünün şekil bakımından benzerliklerin olması; 2) bir geçmiş zaman eki olmaları. Ayrıldığı nokta ise: 1) Her üçünde şahıs eklerinin *fil+çık* biçiminden sonra gelmeleri; Tuvacada ve Hakasçada şahıs eki almadıkları durumda 3. şahıs işaret edilirken Kırgızcanın ağızlarındaki *-çuk* şekli çoğul 1. şahıs işaretliyor. 2) Üçünde de geçmiş zaman eki olmalarına karşın Kırgızca *-çu* ekinden farklı geçmiş zaman türlerini ifade etmeleri.

Tuvaca gramerinin yazarları (morfonolojik varyantlarıyla) *-çık* ekinin “*iyik*” biçiminden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Yani, söz başı *i* düşmüş (*-iyik>-yik*), *y* ve *ç/c* nöbetleşmesi gerçekleşmiş (*yik>cik*) şeklindeki bir gelişmesinden söz etmişlerdir (İshakov, Palmbah, 1961: 379). Bu fikri makul bulan N.A. Baskakov, Tuvaca [zaten edat olarak mevcut olan] *i-yik* biçiminin diğer Türk dillerinde *e-di ~ i-di* biçimine tekabül ettiğine işaret eder. Yazar, Hakasçada da aynı işlevdeki *çih* edatının da varlığına dikkat çekmiştir (Baskakov, 1988: 365-366). E. Arıkoğlu hem Tuvacadaki hem Hakasçadaki biçimleri Eski Türkçedeki *-yuk* geçmiş zaman ekinde geldiğini ileri sürmüştür (Arıkoğlu, 2007: 1188; 1113). Bununla Tofacadaki *ç (y)* damak ünsüzünün iki ünsüz arasında sürekli *y* sesine dönüşmesi durumu arasında bağlantı olabileceği kanaatindeyiz: soodaçık/soodayık “anlattı”. Fakat bu bir ara biçimdir ve *-ayı-*, *-eyi-* ses grupları *y* sesinin etkisiyle diftong haline hatta uzun ünlüye dönüşebiliyor (Rassadin, 2014: 154).

Bu bilgiler, Kırgızcanın ağızlarındaki *-çuk* şekli bünyesindeki ekin şahıs eki mi yoksa [soru işaretiyle de olsa] *-yuk*¹² biçiminden korunmuş ses mi sorusunu ortaya çıkarıyor. Ne de olsa Kırgızca *-çu* ve *-çuk* eki ile Sibiryaya Türk dillerindeki benzer ekler arasında organik bağ olduğu varsayılabilir ve kapsamlı etimolojik incelemeler bu sorumuza yanıt verebilir.

B. Yunusaliyev, adet edilen geçmiş zamanın *-k* şahıs ekli biçimlerini Isık-Köl’ün doğusundaki ve Talas, Pakrovka ilçelerindeki bazı yaşlı kişilerin konuşmalarında duyulabileceğini kaydetmiştir (Yunusaliyev, 1971: 172). Gözlemlerimize göre günümüzde tamtersi durum söz konusu. Yani gençlerin konuşmalarında bu kullanımlar sık sık duyulabiliyor. Bazı insanlar bunu hoş karşılamıyorlar. Şöyle ki Kırgızistan’daki ünlü şairlerden “Azattyk” rasoyosu muhabiri, Şayloobek Düyşeyev *Barçuk, kelçük*” *dep baldırabaylı* “Barçuk, kelçük Diye Abuklamayalım” başlıklı yazısında bazı gençlerin “barçuk, kelçük” şeklini kullanmaya özendiklerini ağır dille eleştirmiştir¹³. Benzer bir eleştiri sputnik.kg haber portalında yayınlanmıştır. Kırgızca uzmanı Dr. İ. Sultanaliyev ile yapılan *Çuçukka Tiygen Çuldur Sözdör* “Damara Basan Dıdığı Sözlere” başlıklı röportajda “*Hatalarına ne kadar çok işaret etmişsek de barçubuz yerine barçuk, kelçübüz yerine kelçük diye söylemeye devam ediyorlar*” şeklindeki şikayet dile getirilmiştir¹⁴. Gençlerin dilinde *-çubuz* yerine *-çuk* biçiminin yaygınlaşmaya başlaması dilde tasarruf kanuna bağlanabilir.

Yazı dilinde söz konusu yapılar rastlanmamakla birlikte gençlerin yoğun kullandıkları sosyal medyada söz konusu kullanımları görmek mümkündür. Örnek verecek olursak: *Anda biz 10-klassta okuçuk*. O zamanlar biz 10. sınıftaydık¹⁵ (ok.ru); *Negizi menda peremena boldu degiçe bufette tört podruşkam menen oturup kalçuk*. Aslında ben de

¹² Nurettin Demir Anadolu ağızlarındaki *-(y)XK* geçmiş zaman eki ile Güney Sibiryaya ve Orta Asyadaki *-çUK* eki ile bağ olup olmadığı sorusunu ortaya koymuştur: “Die Vergangenheitsform auf *-(y)ik* in anatonischen Dialekten.” Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceeding of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC.) Szeged. Hungary: June 16-21,1996. [Ed.] Berta, Arpad 1997 (= Studia uralo-altaica 39). Szeged. S. 65-79// Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki *-(y)XK*.”, Dil ve Edebiyat Yazıları. Mustafa İsen’e Armağan. Ankara: Grafiker. 133-148.

¹³ http://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_soz-daira_duisheev/27276757.html (23.04.2017)

¹⁴ <https://sputnik.kg/society/20160526/1025762064.html> (23.04.2017)

¹⁵ <https://ok.ru/group/52023178100891/topic/63284507899291> (23.04.2017)

teneffüs olur olmaz dört arkadaşla kantine gidip otururduk¹⁶ (super.kg); ...kündö süylöşçük, tañdı da süylöşüp atıp tosçuk. Her gün konuşurduk, sabahı da konuşarak karşılardık.¹⁷ (super.kg). Tabii burada bu cümleleri kullanan kişilerin nereli olduklarını tespit etmek mümkün değildir. Ama röportajın hangi ilçede yapıldığı belirtilen haberler hariç. Mesela aşağıdaki cümleler Oş Bölgesi Kara-Suu ilçesinde yapılan bir haberde geçmektedir: ...mal kirip ketse korkup ayday albay üygö kelçük; mürzönün kebir cerlerinde tüşüp ketken cerler köp. Oşonduktan korkçuk... Hayvanlar girdikleri zaman içinden çıkaramadan eve gelirdik; mezarlıkta açılmış yerler çok. Bunun için korkardık.¹⁸ (tasma.kyrgyzmedia.com).

Kırgızca diyalektoloji çalışmalarında -çuk biçiminin belli bir ağızlarda kullanıldığına işaret etmişlerdir. Fakat C. Mukambayev'in verdiği ve sonra ortaya koyduğumuz örneklerden anlaşılıyor ki söz konusu biçim Kırgızcanın Tyan-Şan (Narın), Çüy ve Talas ağızları dışındaki bütün ağızlarda sporadik olarak bulunmaktadır.

SONUÇ

Ele aldığımız şahıs ekinin geçmişte olduğu gibi günümüzde de maceraları bitmiş değildir. Ancak Sibiry Türk dillerindeki yapılar, karşımızda arkaik bir ekin kalıntısının bulunduğu düşündürmüyor değil. -k şahıs eki Kırgızcanın ağızlarında birleşik şimdiki zaman ve adet edilen geçmiş zamanda çekiminde görüyoruz. Bunlardan ilki Ala-Buka ve Talas ilçeleriyle sınırlıyken, ikincisinin daha çok sayıdaki ağızlarda kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Bu ekin ağızlarda dağınık biçimde olduğunu kadar elimizdeki kaynaklarda da tutarlılık yoktur. Yani B. Yunusaliyev Tüp ve Talas; C. Mukambayev Tüp, Talas, Suzak ve İçkilik ağızlarında -çuk biçiminin kullanıldığını dile getirmişlerdir. Verdiğimiz örneklerden hareketle bu biçimin Oş bölgesi Kara-Suu ilçesinde de kullanıldığını varsayabiliriz. Bu bir yana, söz konusu biçim gençlerin konuşmalarında kendini göstermektedir. Bu kullanımlar bazı kişilerce “yanlış” kullanım olarak değerlendirilip eleştirilmektedir. Gerçek şu ki bu eğilim ağız mensubiyetinden bağımsız olarak da yaşanmaktadır. Bunun sebebini -çuk biçiminin -çubuz biçimine göre kolay telaffuz edilmesine, yani dilde ekonomi olayına bağlayabiliriz. Fakat şimdilik, -çuk biçiminin artık ağız özelliği olmaktan çıkıp genel konuşma dili özelliği olduğunu söylemek için daha erkendir.

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E. (1966). Kırgız Govorloru: Calpı Münözdömö. Frunze: İlim Basması.
- Ahmatov, T.K. (1959). Talas Govoru. Frunze.
- Arikoğlu E. (2007). ed. Ercilasun A. B. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ.
- Bakinova, G. (1955). Isık-Köl Govorunun Materiyaldarınan. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyasının Basması
- Bakinova, G. (1956). Kırgız Tilinin Oş Govorloru. Frunze.
- Bakinova, G. vd. (1958). Kırgız Tilinin Calal-Abad Oblastının Govorloru. Frunze.
- Baskakov, N.A. (1988). Red. Tenişev, E.R. Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfolojiya. Moskva: Nauka.
- Direnkova, N. P. (1940). Grammatika Oyrotskogo Yazıka. Moskva-Leningrad.

¹⁶ <https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=36962&st=200> (23.04.2017)

¹⁷ <https://www.super.kg/superstan/index.php?showtopic=96933&st=20> (23.04.2017)

¹⁸ <http://tasma.kyrgyzmedia.com/?p=1429> (23.04.2017)

- Gümüştam, G. (2012). Kıbrıs Ağızlarında İyelik Eki Kökenli Şahıs Eklerinin Kullanım Alanları. *ZfWT Vol. 4, No. 3 2012: 309-327.*
- İshakov, F. G., Pal'mbah, A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka: Fonetika i Morfologiya.* Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- Karpov, V.G. (1975). *Pod Redaktsiyey N. A. Baskakova, Grammatika Hakasskogo Yazıka.* Moskva: Nauka.
- Kasapoğlu Çengel H. (2007). ed. Ercilasun A. B. *Türk Lehçeleri Grameri.* Ankara: Akçağ.
- Kormuşın, İ. V. (1988). *Red. Tenişev, E.R. Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya.* Moskva: Nauka.
- Kotviç, V. (1962). *İssledovaniye Po Altayskim Yazıkam.* Moskva: İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı.
- Levitskaya, L.S. (1976). *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka.* Moskva: İzdatel'stvo Nauka
- Mukambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdüğü.* Bişkek.
- Ramstedt, G. İ. (1957). *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye: Morfologiya.* Moskva: İzdatel'stvo İnostrannoy Literaturı.
- Rassadin V.İ., (2014). *Sovremenniy Tofalarskiy Yazık i Yego Mesto v Sisteme Tyurkskih Yazıkov.* Elista: İzd.-vo. Kalm. Un-ta.
- Tursunov, A. (2015). *Cooptuu Redaktor Toktonaliyev K.T. Kırgız Tilinin Cazma Grammatikası, Azırkı Kırgız Adabiy Tili.* Bişkek: Avrasiya Press.
- Yavuzarslan, P. (2015). "Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi", 38. ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Yunusaliyev, B. (1971). *Kırgız Diyalektologiyası.* Frunze: Mektep Basması.

İnternet Kaynakları

azattyk.org

docs.google.com/forms

ok.ru

old.diesel.elcat.kg

sputnik.kg

super.kg

tasma.kyrgyzmedia.com

BİR UYGUR ÇATIĞI ÇAŞTANI BEY HİKÂYESİ'NİN KELİME HAZİNESİ

Vocabulary of Çaştani Beg by A Uighur Story

TUBA GÜNER

Ordu Üniversitesi

Öz: *Eski Türkçe devrinin Uygur yazı dili fonetik ve morfolojik farklılıklarının yanında özellikle kelime hazinesi açısından dikkat çekicidir. Uygurların Budist, Maniheizt ve Lamaist inanış muhitine girmeleri bu dinlere ait metinlerin Türkçeye çevrilmeleri vesilesiyle Sogut, Tohar vb. dillerden alıntılar da girer. Eski Uygur Türk yazı dili hem bu alıntı kelimeler hem yeni dini terimler hem de ikilemeler gibi bazı kullanımlar açısından önemlidir. Eski Uygur Türkçesine yapılan bu çeviriler içerisinde Çatik adlı didaktik eserler önemli yer tutar. Bunlardan Çaştani Bey'in şeytanlarla olan mücadelesini anlatan hikâye Türkçeye farklı kimseler tarafından çevrilmiştir. Tebliğimizde 1945 yılında S. Himran tarafından Müller ve Gabain yayınları esas alınarak Türkçeye kazandırılmış olan 'Çaştani Bey Hikâyesi'nde kelime hazinesi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.*

Anahtar Kelimeler: *Eski Uygur Türkçesi, Çatik, Çaştani Bey, Maniheizt, Soğut*

Abstract: *Uighur writing language, popular in old Turkish era, is remarkable in terms of both phonetics and morphological differences and the thesaurus. In consequence of Uighurs Buddhist, Maniheizt, and Lamaist beliefs the texts are translated into Turkish Language, besides there are also quotations from Soğut and Tohar languages. The Old Uighur Turkish writing language is important in terms of some uses such as both those quotations, new religious terms and dilemmas. The didactic artifacts in these translations made to the Old Uighur Turkic, named Çatik, take up considerable space. The story about the struggle with the devils was written by Mister Çaştani has been translated by different people to Turkic. We will try to give information about the thesaurus of the 'Mister Çaştani Tale' in our notification based on Müller and Gabain published in 1945 by S. Himran.*

Key words: *Old Uighur Turkic, Çatik, Mister Çaştani, Maniheizt, Sogdian*

GİRİŞ

Eski Uygur Türkçesi, dilimize ilk kez yoğun olarak yabancı kaynaklı kelimelerin girmeye başladığı dönemdir. Sanskritçe, Soğdça, Toharca, Çince kelimeler bunlardan bazılarıdır.

Annamarie Von Gabain, Uygur metinlerini y ve n ağzı olmak üzere ikiye ayırır. Köktürkçe'deki n sesini n'ye çeviren metinler, n ağzını, y' ye çeviren metinler, y ağzını oluşturur. Mani metinleriyle Köktürk harfli yazmalar çoğunlukla n ağzını, Burkan metinleri ise y ağzını temsil ederler (Caferoğlu 2011: VII).

Eski Uygur Türklerinin Orta Asya dil ve kültür gelişmesinde önemli rolleri olmuştur. Öyle ki Orta Asya'nın oldukça kısıtlı kültür devresinde, Türk dil kültürünü ayakta tutan, yine de bu Uygurlar olmuştur (Caferoğlu 2011: VII).

Uygurların Budizm, Maniheizm, Lamaizm gibi dinlerin yanında Nasturilik gibi dinlere de girmişlerdir. Uygurlar, benimsedikleri bu dinlerin inanış sistemlerini anlatan eserler başta olmak üzere, yine bu kültür çerçevesindeki eserleri Uygur Türkçesine aktarmışlardır. Bu eserler ve eserlerde kullanılan dil Türkçenin oldukça önemli kaynaklarıdır (Doğan, Usta 2014: 7).

Bu önemli kaynaklarda kullanılan yeni alfabe ile bugünlere birden çok eser bırakmışlardır. Orhun ve Yenisey yazıtları sınırlı sayıda olmakla birlikte Uygur, Maniheist ve Budist sahanın metinleri küçümsenemeyecek kadar fazla, dönemin olaylarına ve birçok farklı olaya ışık tutar niteliktedir. Öyküler, dinî metinler, Mani manastırı yönetmeliği, dualar ve ilahiler ile günümüze kadar ulaşan Uygur Türkçesi, Eski Türkçe içinde değerlendirilmenin yanı sıra bugün Türkiye Türkçesi olarak adlandırdığımız dilin de temelini oluşturmaktadır. Kabul edilen yazı dili ile dilimize birden fazla kelime girmiş ve bu kelimelerin her biri artık Türkçeleşmiş diyebileceğimiz bir nitelik taşımaktadır.

Uygurlar Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık çevresinde çok zengin bir edebiyat yarattılar. Bu dinlere ait dinî eserler Uygurcaya çevrilmeye başlandı. Birçok din kitabı Sogdca, Çince Toharca, Sanskrit ve Tibetçe'den Uygurcaya çevrildi. Ayrıca birçok konuda Uygurca telif eserler de yazılmış ve geç Uygur dönemine ait, Uygurların sosyal ve ekonomik düzenleri ile ilgili sivil belgeler de bugün için elimizde yer alan önemli belgelerdendir (Özyetkin: 6). Bu yüzdendir ki birçok araştırmacı bu Maniheist ve Budist sahanın metinlerini incelemekte hala bir yerlerde saklı kalmış olayları, bilgileri günışığına çıkarmayı hedeflemektedirler.

Bu sahanın eserleri 1898-1914 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları ile gün yüzüne çıkarılmış ve değişik dönemlerde farklı yollarla başta Almanya olmak üzere, Fransa İngiltere ile Rusya kütüphaneleri ile müzelerine götürülmüşlerdir. Kaynağı bu eserler olmak üzere Uygurca üzerine çalışmalar Sanskritçe uzmanı olan F.W.K. Müler tarafından 1908'de *Uigurica I* ve 1911 *Uigurica II* başlatılır. F.W.K. Müler 1919'da *Uigurica III* adlı çalışmasını da neşreder. Uygurca eserlerin metin yayınlarını Müller'den sonra Anne Maria Von Gabain, A. Von Le Coq, V. Bang devam ettirir (Doğan, Usta 2014: 7-8).

Uygur Edebiyatı çok zengin belgelere sahip bir edebiyattır. “Vinayalar”, “Sudurlar”, “Abidarmalar” ve “Çatikler” bu edebiyatın demirbaşlarından. İncelenmeye alındığı zaman bu başlıklarda ele alınan eserler Burkancı rahiplerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen, manastır kıyafetinin kullanılışını, günah çıkarmayı, Burkanların verdikleri vaazları bir araya toplayarak bizlere sunan eserlerden bazıları şunlardır: *Karmavâcana*, *Pravâranâ*, *Altun Yaruk*, *Sekiz Yükmek*, *Kuanşi İm Pular*, bu eser *Asil Dinin Nilüfer Çiçeği* adlı sudurun bir bölümüdür, *Yitiken Sudur*, *Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* adıyla meşhur olan *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin*, *Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi*, *Dantipali Beg*, *Çaştani Beg Hikâyesi*, *Maiytrismth*.

Sutralar içerisinde yer alan jatakalara Uygurlar *çatik* adını vermişlerdir. Çatikler umumiyetle Buda'nın hayat hikâyelerini konu edinir. Burkancılıkta canlılar birçok kez dünyaya gelirler, dünyada yaptıkları amellere göre bir sonraki hayatlarına ya Tanrılar dünyasında ya da herhangi bir hayvan bedeninde doğarlar. Bu yeniden doğuşlar nirvanaya ulaşmaya kadar devam eder, işte *çatikler* burkanların çeşitli hayatlarda doğmalarını anlatan olağanüstü süslü hikâyelerdir (Demirci 2014: 9).

İslâmi çevrede verilen eserlerde menkıbe olarak adlandırılırlar. Bu çalışma yapılırken *UIURICA IV-A* serisinde yer alan Saadet Himran'ın Türkçeye çevirmiş olduğu *Çaştani Bey Hikâyesi* kaynaklık edecektir.

Çaştani Beg Hikâyesi

Bu çatık, *Dasakarmapathaavadânamâlâ* (DKPAM) içerisindeki çatıklardan bir tanesidir. Üç nüshası bulunan bu eserin DKPAM adıyla kısaltılan nüshasında Çaştani Beg Hikâyesi'ne rastlanmaktadır. Diğer iki nüshada yoktur.

Bu eser, daha üç parça ile birlikte, Prof. F. W. K. Müller'in Almancaya çevirerek *Uiguricia* adıyla neşrettiği Uygurca eserler serisinin IV'üncü cildini teşkil edecekti. Prof. Dr. von le Coq'un transkripsiyonuna dayanarak tercümeleyen F. W. K. Müller, eseri bastırmadan öldüğünden, eserin Profesör namına olarak neşrinin Bayan Doktor A. Von Gabain deruhte etti. Bu metin, *Uiguricia* IV'ü teşkil eden A, B, C ve D işaretli dört Parçanın ilki ve en uzunudur (Himran 1945: 5).

Müller'in okuduğu tarihten Gabain'in deruhte ettiği tarihe kadar geçen zamanda birçok eserin asılları bulunmuştur. Bu yüzden Gabain' de eseri tercüme ederken bazı değişikliklere başvurmuştur.

Von Gabain'in verdiği izahattan ve ayrıca neşrettiği birkaç satırlık kolofondan anlaşıldığına göre, parçayı, evvelâ Sangadas adlı biri Ugu küşen dilinden Tohari diline ve sonra Tohari dilinden Şilazin adlı biri Türkçeye tercüme etmiştir (Himran 1945: 6).

Eser ilk çalışmasını yaptığı Müller transkripsiyonunu ve Almanca çevirisini hazırlamıştır. Bilindiği üzere vefatından sonra A. Von Gabain *Uiguricia* IV içinde neşretmiştir. 1931 yılında yapılan bu neşri S. Himran 1945 yılında Almancadan Türkçeye tercüme etmiştir. Alman Türkoloğu Gerhard Ehlers, 1987 yılında Altun Yaruk'a ait belgelerin kataloğu ile birlikte DKPAM'a ait belgelerin kataloğunu da neşretmiştir, ilgili kataloğun 184-269 numaralı kısmında DKPAM'a ait belgeler tanıtılmıştır. *Dasakarmapathaavadânamâlâ*'nın Rusya Bilimler Akademisi, St. Petersburg Şubesi Şarkiyat Enstitüsü el yazmalar koleksiyonunda korunan nüshası 1998 yılında Masahiro Şhōgaito, Lilia Tugusheva ve setsu Fujishiro tarafından *The Dasakarmapathaavadânamâlâ in Uigur* adıyla Japonya'da neşredilmiştir. İlgili çalışma transkripsiyon, Rusça ve Japonca tercüme, notlar, dizin-sözlük ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. Jens Wilkens, *Dasakarmapathaavadânamâlâ* ve Eski Uygur lehçesine ait jatakların kataloğunu hazırlamış ve 2010 yılında *Alttürkische Handschriften Teil 10- Buddhistische Erzähltexte* adıyla Almanya'da neşretmiştir. Bu katalogda Çaştani Beg Çatığına ait belgeler, dokuzuncu günah içerisinde göstermiştir.

Dasakarmapathaavadânamâlâ'nın Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisindeki Turfan koleksiyonunda ve Mainz koleksiyonunda saklanan nüshası üzerine Murat Elmalı 2009 yılında doktora tezi hazırlamıştır. İlgili çalışmanın içerisinde Çaştani Beg Çatığı' de vardır. Murat Elmalı 2013 yılında da "Çaştani Bey Hikâyesine Ait Yeni Belgeler" adlı makalesini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nde neşretmiştir (Demirci 2014: 12,13).

Eserin muhtevasına kısaca bir göz attığımızda Çaştani han, kendi şehrinin halkına türlü hastalıklar ve musibetler sataştıran şeytanlarla savaşa giriyor; bilgisi ve irfanı, yüksek cesareti ve emsalsiz faziletleri sayesinde o şeytanların ikinci derecede olanlarını yıldırıyor, büyüklerini yeniyor ve halkını âfetlerden kurtarıyor (Himran 1945: 5). Böylece Budalık mertebesine ulaşmış oluyor.

Müller'in başlayıp Gabain'in tamamlamış olduğu ve S. Himran'ın da çevirisini yaptığı ve çalışmamıza kaynaklık edecek bu eserde okunmayan kısımlar hariç 318 satır bulunmaktadır. Okunmayan kısımların yanı sıra satırlar arasında da okunamayan kelimeler mevcuttur. Tam manası ile okunmuş kısımda ise ağız farklılıklarından ya da müstensih hatalarından kaynaklandığını söyleyebileceğimiz bir kelimenin farklı yazımlarına rastlamaktayız. 72. satırdan sonra *T III 84-85*. yüzüne geçilen kısım eksik belirtilmiştir yine

125. satırdan sonra *T III 84-86.* yüzünde 251. yaprak olduğu varsayılmış ve tahminen dokuz satırın eksik olduğu öne sürülmüştür. 252. sayfeye geçilirken on satır, *T II Y 60-t* yüzünde bir satır, 201. satırdan 202. satıra geçişte bir satır, *T III 84-43.* yüzünde eksik bir kısım, 299. satırdan sonra *dokuzuncu fasıl ellinci sayfeye* geçerken on bir satırlık bir eksiklik, 312. satırdan sonra *T II M 7* ye geçerken eksik bir kısım olduğu belirtilmiştir. 73, 74, 75, 90-101, 116-119, 120-125, 150, 174-227, 316-318 olarak belirtilen satırların kimisinin hiç okunmadığını kimisinin ise kelimelerinin okunmadığını görürüz.

Çaştani Bey Hikâyesinin Kelime Hazinesi

1) Uygurca Söz Varlığı

Çaştani Bey Hikâyesi'nin kelime hazinesi incelendiği zaman toplam 430 Uygurca kelime yer almaktadır. Yer alan bu kelimeler tasnife tâbi tutulacaktır. Tasnife başlamadan önce Uygurcaya ait kelimeleri bir arada görmek konuya hâkim olmamızı sağlayacaktır.

arslan (ÇBH1): en güçlü (EUTSV64), *balık* (ÇBH1): şehir, kent, belde (EUTSV78), *yorig* (ÇBH1): gidiş, yürüyüş (EUTSV409), *kidin* (ÇBH2): batı, arka, garb (EUTSV187), *tur-*(ÇBH2): kalkmak, durmak (EUTSV344), *ınaru berü* (ÇBH2): ileri geri, öteye beriye (EUTSV143), *ötrü* (ÇBH2): daha sonra, bunun üzerine, -dan dolayı (EUTSV258), *ilig* (ÇBH3): il sahibi, han, hükümdar (EUTSV149), *beg* (ÇBH3): bey, prens, efendi (EUTSV84), *tört* (ÇBH3): dört (EUTSV339), *beltir* (ÇBH3): dört yol ağzı (EUTSV86), *yol* (ÇBH3): metod, yol (EUTSV408), *anıñ* (ÇBH4): onun (EUTSV58), *arasında* (ÇBH4): ara, arasında, aralık (ÇBH50), *sansız* (ÇBH4): sayısız (EUTSV273), *öküş* (ÇBH4): pek çok, fazlasıyla (EUTSV252), *kör* (ÇBH4): görmek, bakmak (EUTSV201), *ol* (ÇBH5): o (EUTSV242), *yme* (ÇBH5): ve, da/de, dahi, bile (EUTSV396), *yalñuk* (ÇBH5): insan (EUTSV384), *etin* (ÇBH5): et (EUTSV133), *yyü* (ÇBH5), *ye-* (EUTSV416), *kanın* (ÇBH6): kan (ÇBH57), *iç* (ÇBH6): iç-(EUTSV145), *bağırşuk* (ÇBH6), bağırsak (EUTSV77), *et'üz* (ÇBH6): vücut (EUTSV134), *yörge* (ÇBH6): sarmak, dolamak, etrafına sarmak (EUTSV410), *korkgu* (ÇBH7): korku (EUTSV196), *teg* (ÇBH7): gibi (EUTSV316), *körk meniz* (ÇBH8): betleri benizleri (EUTSV201), *tut-* (ÇBH8), *tut-* (EUTSV346), *yavlak* (ÇBH 8): korkunç (EUTSV394), *katıg* (ÇBH 9): katı, sert, kuvvetli (EUTSV171), *ün* (ÇBH9): ses (EUTSV370), *kıkuruşu* (ÇBH9): bağırmak (EUTSV181), *badruk* (ÇBH9): bayrak (EUTSV77), *iligle-* (ÇBH10): kavramak (EUTSV149), *kapkara* (ÇBH10): kapkara (EUTSV167), *ulug* (ÇBH10): büyük, ulu, yüce (EUTSV360), *bedük* (ÇBH10): büyük, iri (EUTSV84), *tağ* (ÇBH10): dağ (EUTSV303), *öneyü* (ÇBH11): yükseltmek (EUTSV253), *oot* (ÇBH11): ateş (EUTSV243), *öñlig* (ÇBH11), renkli (EUTSV254), *işin* (ÇBH11): saç örgüsü (EUTSV156), *saçlarıñ* (ÇBH11): saçlarını (EUTSV269), *eñin* (ÇBH12): omuz, eğin (EUTSV127), *tüş-* (ÇBH12): düşmek, inmek (EUTSV353), *ağuluğ* (ÇBH12): zehir (EUTSV48), *yılan* (ÇBH12): hayvan adı (EUTSV398), *it* (ÇBH13): süslenmek, donatmak (EUTSV157), *yarartınıp* (ÇBH13): donatıp (ÇBH15), *sayu* (ÇBH14): her, her bir, herkes (EUTSV277), *yürekin* (ÇBH15), yürek, cesaret (EUTSV414), *katrunup* (ÇBH15): katılaştırmak, kuvvetlendirmek (EUTSV172), *toña* (ÇBH15): kahraman (EUTSV336), *meñlep* (ÇBH16): bir tavır takınmak, bir kılığa girmek (ÇBH15), *korkunçsız* (ÇBH16): korkusuz, korkmayan (EUTSV96), *ayınçsız* (ÇBH17): korkusuz (EUTSV74), *könül* (ÇBH17): gönül, yürek, kalp (EUTSV200), *kir-* (ÇBH17): gir-, gel- (EUTSV189), *bar-* (ÇBH18): varmak, gitmek (EUTSV79), *sinjirkelir* (ÇBH19): yutmak, içine alıp hapsedmek (EUTSV285), *osuğlug* (ÇBH19): gibi, mahiyetinde, benzer (EUTSV245), *kılın-* (ÇBH19): hazırlamak (EUTSV182), *teğirmileyü* (ÇBH19): çepeçevre (EUTSV317), *avlap* (ÇBH20), etrafını sarmak, kuşatmak (EUTSV72), *inçe* (ÇBH20): böyle, şöyle, böylece (EUTSV151), *tip* (ÇBH20): diye (EUTSV328), *tidi* (ÇBH20): dedi (EUTSV325), *ay* (ÇBH20): ey, hey (EUTSV73), *kim* (ÇBH20): her kim, hiç kimse (EUTSV188), *negülük* (ÇBH20): niçin,

nasıl (EUTSV236), *kntü* (ÇBH21): kendi (EUTSV178), *öz* (ÇBH21): kendi, kişi, bir şeyin (EUTSV259), *ök* (ÇBH21): da/de (EUTSV251), *biziy* (ÇBH21): bizim (EUTSV94), *üstün* (ÇBH21): üstüne (EUTSV372), *altın* (ÇBH21): aşağıda, aşağı (EUTSV53), *tiş* (ÇBH22): dış (EUTSV329), *yokı bolgalı* (ÇBH22): yok olmak (EUTSV307), *kel-* (ÇBH22): gel- (EUTSV177), *bu* (ÇBH22): bu, işaret sıfatı (EUTSV101), *savağ* (ÇBH23): sözü (EUTSV276), *eşidip* (ÇBH23): işitince (EUTSV133), *anca* (ÇHB24): biraz, öyle, öylesine (EUTSV57), *kı-a* (ÇBH24): (US), *trkin* (ÇBH25): derhal, hemen (EUTSV321), *maña* (ÇBH25): bana (EUTSV226), *sözle-* (ÇBH25): söyle- (EUTSV290), *budun* (ÇBH26): halk, ahâli (EUTSV101), *bukun* (ÇBH26): halk, budun (EUTSV102), *negülüüp* (ÇBH27): niçin, nasıl (EUTSV236), *siz* (ÇBH27): siz (EUTSV286), *küç* (ÇBH28): güç, kuvvet (EUTSV213), *küsün* (ÇBH28): güç, kudret (EUTSV218), *bir-* (ÇBH28): ver- (EUTSV91), *bu* (ÇBH28): işaret zamiri (EUTSV101), *yti* (ÇBH29): keskin (EUTSV411), *kılıç* (ÇBH29): kılıç (EUTSV182), *bıç-* (ÇBH 30): biçmek, kesmek (EUTSV87), *öñi öñi* (ÇBH30): başka, ayrı (EUTSV254), *kemişe* (ÇBH30): fırlatmak, atmak (EUTSV177), *uluşum* (ÇBH31): memleketim, ülkem, ulusum (EUTSV360), *muntağ* (ÇBH31): böyle, bunun gibi, bu kadar (EUTSV232), *tođ* (ÇBH31): ucuz, kıymetsiz (EUTSV331), *ucuz* (ÇBH31): aşağılık, ucuz (EUTSV356), *sergü* (ÇBH32): tahammül (EUTSV278), *munçulayu* (ÇBH33): bunun gibi, bunca (EUTSV232), *övkele-* (ÇBH34): öfkelenmek (EUTSV259), *ötkürü* (ÇBH35): ötürü, dolayı (EUTSV258), *artukrak* (ÇBH35): fazlaca, çok fazla (EUTSV65), *bulganıp* (ÇBH35): hiddetten heyecana kapılmak (EUTSV102), *anta ok* (ÇBH35): hemen orada (EUTSV58), *ötin* (ÇBH36): öd (EUTSV257), *yrlayı* (ÇBH36): bağlamak (EUTSV400), *aya* (ÇBH36): avuç içi (EUTSV73), *yapınıp,yapıglıg* (ÇBH37): yummak (EUTSV387), *sıçganakların* (ÇBH37): adale, kas (EUTSV280), *kıp kızıl* (ÇBH38): kıpkızıl (EUTSV180), *artlarınta* (ÇBH38): arka (EUTSV64), *ıdıp* (ÇBH38): terketmek, göndermek, atmak (EUTSV144), *ört* (ÇBH39): od, ateş, alev (EUTSV256), *yalın* (ÇBH39): alev, ateş (EUTSV383), *vz-ırlıg-ğ* (ÇBH39): şimşek (ÇBHMG17), *tokımak* (ÇBH40): tokmak, çekiç (EUTSV333), *elig* (ÇBH40): el (EUTSV125), *sançgalu* (ÇBH40): *sançma* (ÇBHMG?), *urgalı* (ÇBH40): vurarak (EUTSV362), *ikintiske* (ÇBH40): birbirleri (EUTSV148), *takı* (ÇBH41): dahi, ve (EUTSV304), *negü* (ÇBH41): ne, nasıl, niçin (EUTSV236), *terkin* (ÇBH43): hemen (EUTSV321), *muñı* (ÇBH43): bunu (EUTSV232), *sançıñ* (ÇBH43): sancı (EUTSV272), *isig öziin* (ÇBH44): yaşam, hayat, can (EUTSV155), *üzüp* (ÇBH44): yüzmek (EUTSV373), *adın* (ÇBH45): başka, diğeri, öteki (EUTSV43), *az-unka* (ÇBH45): dünyaya (EUTSV76), *anta* (ÇBH45): ondan, oradan (EUTSV58), *öntürüp* (ÇBH47): ortaya çıkararak (EUTSV254), *tölikin* (ÇBH47): kuvvetle (ÇBH17), *sikriyü* (ÇBH47): seğirterek (EUTSV284), *atlıg* (ÇBH48): adlı (EUTSV71), *töpisinteki* (ÇBH48): tepesindeki (EUTSV339), *tart-* (ÇBH48): çekerek, çekmek (EUTSV311), *kılıcın* (ÇBH49), kılıcını (EUTSV182), *örü* (ÇBH49): yukarı (EUTSV257), *kötürüp* (ÇBH49): kaldırmak (EUTSV203), *başın* (ÇBH49): başını (EUTSV81), *ogradı* (ÇBH50): rastlamak, karşılaşmak (EUTSV240), *çoğ* (ÇBH51): nur (EUTSV117), *yalının* (ÇBH51): şaşaalı (ÇBHMG17), *kutın* (ÇBH51): üstün güç (EUTSV210), *kıvın* (ÇBH52): saadet, kut (EUTSV185), *artukrak* (ÇBH52): fazlaca, çok fazla (EUTSV65), *kork-* (ÇBH52): kork - (EUTSV196), *ösürüp* (ÇBH53): yükseltip (EUTSV257), *tñrise* (ÇBH55): tanrı, ilah (EUTSV319), *yrlıkançucı* (ÇBH55): acıyan, merhametli (EUTSV411), *oritip* (ÇBH56): yükseltmek, beslemek (EUTSV255), *süz-gil* (ÇBH56): temizlenmek (EUTSV296), *bırök* (ÇBH56): eğer, şayet, olaki (EUTSV92), *bizni* (ÇBH57): bizi (EUTSV94), *neñ* (ÇBH57): hiç, asla (EUTSV236), *senin* (ÇBH57): sen (EUTSV278), *ig* (ÇBH58): hastalık (EUTSV147), *toga* (ÇBH58): hastalık (EUTSV331), *yok* (ÇBH58): yokluk, mevcut olmayan, boş (EUTSV407), *amtu* (ÇBH58): şimdi (EUTSV55), *edgü* (ÇBH59): iyi (EUTSV122), *umug* (ÇBH60): dayanak, umut (EUTSV360), *ınag* (ÇBH60): dayanak, sığınmak, inanılacak şey (EUTSV142), *bol* (ÇBH60): ol (EUTSV96), *neçügleği* (ÇBH62): niçin, nasıl (EUTSV236), *uluş* (ÇBH62): memleket (EUTSV360), *küntin* (ÇBH65): ?,

yınak (ÇBH65): yön, taraf (EUTSV399), *söğüt* (ÇBH65): söğüt, ağaç (EUTSV289), *yavlak* (ÇBH66): kötü, fena (EUTSV380), *sakinçlg* (ÇBH66): düşünceli (EUTSV270), *üç* (ÇBH67): üç (EUTSV367), *bedük* (ÇBH67): büyük (EUTSV84), *közleri* (ÇBH67): gözleri (EUTSV204), *arkasında* (ÇBH68): arkasına (EUTSV63), *yadılı* (ÇBH68): yayılmak, dağılmak, genişlemek (EUTSV380), *tamtur-* (ÇBH68): tutuşturmak, yakmak, parlatmak (EUTSV306), *yula* (ÇBH68): meşale, lamba (EUTSV411), *karakı* (ÇBH69): gözbebeği (EUTSV167), *yalmayı* (ÇBH69): parlamak, alevlenmek (EUTSV383), *tegz-nü* (ÇBH69): devrinmek; (göz) çepeçevre dönmek, dönmek, dolaşmak (EUTSV318), *uz-un turkaru* (ÇBH70): mütemadiyen (EUTSV367), *yrlikançsız* (ÇBH70): merhametsiz (EUTSV391), *sansız* (ÇBH71): sayısız, hesapsız, çok, hadsiz (EUTSV273), *azıgları* (ÇBH71): azı dişleri (EUTSV75), *tançkalayu* (ÇBH72): eti parçalamak, kesmek, ditmek (EUTSV306), *ölürüp* (ÇBH72): öldürüp (EUTSV253), *todunçsuz* (ÇBH72): doymaz (EUTSV331), *kanınçsız* (ÇBH72): kanmaz, kanmak bilmez (EUTSV165), *erser* (ÇBH73): ise (ÇBH19), *katıg* (ÇBH74): katı, sert, tiz, kuvvetli (EUTSV171), *y-a* (ÇBH75): yay (EUTSV380), *tartıp* (ÇBH75): çekip (EUTSV311), *alku* (ÇBH75): bütün (EUTSV52), *yağılar* (ÇBH75): düşmanlar (EUTSV381), *ut- yiged-* (ÇBH76): yenmek, başarmak, kazanmak (EUTSV364,401), *ugay-* (ÇBH77): muvaffak olmak (EUTSV358?,ÇBH19), *ertijü* (ÇBH77): fevkalade, olağanüstü (EUTSV131), *katıglanmak-ıg* (ÇBH77): çalışıp çabalama, gayret etme (EUTSV171), *bilge* (ÇBH77): alim, bilgin, ârif (EUTSV90), *bilig* (ÇBH78): bilgi; şuur, bilinç, ilim (EUTSV90), *tükellig* (ÇBH78): tam, eksiksiz, mükemmel (EUTSV350), *yağız* (ÇBH78): koyu renkli, kara (EUTSV381), *yir* (ÇBH78): yer, mevki; yeryüzü, toprak (EUTSV403), *erklig* (ÇBH78): irade, güç, kuvvet (EUTSV130), *öritip* (ÇBH80): harekete getirmek, üstün ve hâkim kılmak, uyandırmak (EUTSV255), *birle* (ÇBH81): ile (EUTSV92), *sönüşgeli* (ÇBH82): savaş-(EUTSV289), *çin* (ÇBH82): doğru, gerçek, hakiki, halis (EUTSV115), *kirtü* (ÇBH83): doğru, hakiki, gerçek (EUTSV190), *alp* (ÇBH83): cesur, alp (EUTSV53), *mini* (ÇBH83): beni (EUTSV229), *anuk turunlar* (ÇBH84): hazır olun (ÇBH19), *sınaşalım* (ÇBH85): deneyelim (EUTSV282), *kayusu* (ÇBH85): hangisi (EUTSV174), *er-* (ÇBH85): er- (EUTSV128), *bizi* (ÇBH85): biz, bizler (EUTSV94), *yti* (ÇBH86): keskin, sağlam, nüfus edilebilen (EUTSV405), *tapa* (ÇBH87): yönünde, karşı, tersine, -e doğru (EUTSV308), *yakın* (ÇBH87): yakın (EUTSV382), *içgerü* (ÇBH88): içeri (EUTSV145), *añ* (ÇBH88): o (EUTSV56), *en* (ÇBH88), (EUTSV?), *suw* (ÇBH93): su (EUTSV294), *matın* (ÇBH100): zarf fiil eki olabilir?, *ağar ayağın* (ÇBH100): derin hürmetle (EUTSV45), *kavşur-* (ÇBH102): birleştirmek. Bir araya getirmek, kavuşturmak (EUTSV73), *ne* (ÇBH103): hangi, ne (EUTSV235), *yrılgın* (ÇBH103): emir, buyruk, yarlık (EUTSV390), *bütürgeli* (ÇBH104): bitirmek, tamamlamak (EUTSV108), *anuk* (ÇBH104): hazır, âmade (EUTSV59), *adasın* (ÇBH106): engel, zarar, ziyan tehlike (EUTSV41), *içgeli* (ÇBH108): içirtmek (ÇBH21), *tapım* (ÇBH108): istemek (ÇBH21), *maru* (ÇBH109): peşinden, ileri doğru (EUTSV143), *ertijü* (ÇBH110): fevkalâde, olağanüstü (EUTSV131), *ikinti* (ÇBH111): ikincisi (EUTSV148), *olarka* (ÇBH112): onlara (EUTSV142), *sanlıg* (ÇBH112): sanlı, hürmetli (EUTSV273), *kösüşün* (ÇBH114): istek, arzun (EUTSV203), *iyin* (ÇBH114): -e göre (EUTSV158), *yitiñsiz* (ÇBH116): yetişilmez, erişilmez (EUTSV405), *yitiz* (ÇBH116): yüksek, uzak (EUTSV405), *kaçan* (ÇBH118): ne zaman (EUTSV159), *yumşak* (ÇBH126): yumşak, tatlı, hoş giden (EUTSV412), *eriş öküş* (ÇBH127): pek çok, çok sayıda (EUTSV252), *saña* (ÇBH129): sana (EUTSV273), *urunçak* (ÇBH129): rehin, emanet (EUTSV363), *ur-* (ÇBH129): vurmak, saldırmak (EUTSV362), *sanıg-mn* (ÇBH130): tabiiim (ÇBHMG23), *teñ teñ* (ÇBH131): türlü türlü (EUTSV320), *öñi öñi* (ÇBH131): çeşit çeşit (EUTSV254), *körtle* (ÇBH131): güzel, görülmeye değer (EUTSV202), *belgürtüp* (ÇBH132): belirtip (EUTSV86), *biltizmetin* (ÇBH132): bildirmeden (EUTSV90), *körk* (ÇBH132): güzel, güzellik (EUTSV201), *timin ök* (ÇBH135): derhal, hemen (EUTSV327), *trkin* (ÇBH136): derhal, uzaktan (EUTSV342), *teğşürüp* (ÇBH139): değiştirip (EUTSV317), *amrak* (ÇBH140): sevgili (EUTSV55), *katun* (ÇBH140): kadın, zevce, hanım (EUTSV172), *basasında* (ÇBH141):

arkasında, peşinde (EUTSV80), *orun* (ÇBH143): yer (EUTSV244), *yatgaru* (ÇBH144): yatırılmış (EUTSV393), *kotup* (ÇBH144): bırakıp (ÇBH23), *kanca* (ÇBH144): nereye, nerede (EUTSV165), *az-u* (ÇBH145): yoksa, yahut, veya (EUTSV76), *adin* (ÇBH145): başka, diğer (EUTSV43), *sever* (ÇBH145): sevgili (EUTSV279), *erki* (ÇBH146): acaba, herhalde (EUTSV130), *içün* (ÇBH146): için, -den dolayı (EUTSV367), *ırgakın* (ÇBH150): çengel, kopça (EUTSV144), *adakanta* (ÇBH153): ayağına (EUTSV41), *bağrın* (ÇBH153): bağır (EUTSV77), *sunu yatıp* (ÇBH153): uzanmak, gerilmek (EUTSV292), *ay-ı* (ÇBH156): çok, pek, pek ziyade (EUTSV74), *emgek* (ÇBH159): ıstırap, acı (EUTSV125), *töz* (ÇBH159): asıl, nesil, soy (EUTSV341), *yıltız* (ÇBH159): kök, esas (EUTSV399), *erksiz* (ÇBH160): münasebetsiz (EUTSV130), *tilegeli* (ÇBH163): çok istemek (EUTSV326), *yoryu* (ÇBH163): yürüyerek (EUTSV409), *yır* (ÇBH164): şarkı, türkü (EUTSV399), *işdilti* (ÇBH164): işitmek, duymak (EUTSV156), *kapkara* (ÇBH165): simsiyah (EUTSV167), *tün* (ÇBH165): gece (EUTSV351), *tavış* (ÇBH165): gürültü, şamata (EUTSV313), *tınsayu* (ÇBH165): dinlemek, üstelemek, bulunmak (EUTSV324), işidmişte (ÇBH167): işidince (EUTSV156), *utgurak* (ÇBH168): kesin, katı, muhakkak (EUTSV364), *bilti* (ÇBH168): tanıdı (ÇBH25), *al* (ÇBH168): hile, çıkar yol (EUTSV50), *altağ* (ÇBH169): aldatma, hile, yol, yardım (EUTSV53), *tevin* (ÇBH169): hile, aldatma (EUTSV321), *oyun* (ÇBH169): oyun, dans, müzik, şarkı (EUTSV247), *bil-* (ÇBH172): bil- (EUTSV89), *utun* (ÇBH172): küstah (EUTSV365), *çusu* (ÇBH181): ?, *lapkutg* (ÇBH183), bir lakap olabilir (EUTSV220), *usar* (ÇBH185): muktedir olma, gücü yetme (EUTSV363), *yvlak* (ÇBH187): pek ziyadesiyle (EUTSV416), *tıñ* (ÇBH187): seda, nağme perdesi; avaz, ses (EUTSV324), *yañkulug* (ÇBH187): akseden (EUTSV387), *bogazıntın* (ÇBH188): boğazından (EUTSV95), *ağızıntın* (ÇBH189): ağızından (EUTSV47), *ülgüsüz* (ÇBH190): nasipsiz, kısmetsiz (EUTSV370), *sansız* (ÇBH190): sayısız, hesapsız, çok, hadsiz (EUTSV273), *avlap* (ÇBH192): etrafını sarmak, kuşatmak (EUTSV72), *ilti-* (ÇBH192): hücum et- (ÇBHMG27), *tebre-* (ÇBH193): deprenmek, sarsılmak (EUTSV315), *altı* (ÇBH193): altı (EUTSV53), *türlüg* (ÇBH193): türlü (EUTSV352), *birgil* (ÇBH206): ver (EUTSV91), *toñalar* (ÇBH207): kahramanlar (EUTSV336), *utru* (ÇBH209): tersine, karşısında, karşı gelerek, -e karşı (EUTSV364), *kutlug* (ÇBH211): kutlu, bahtiyar, mesut (EUTSV211), *tınlug* (ÇBH211): canlı, varlık (EUTSV324), *yig* (ÇBH211): iyi, daha iyi, eksiksiz (EUTSV400), *üstünki* (ÇBH212): en üstteki, en yüksekteki, en üstün (EUTSV372), *öritgüçi* (ÇBH213): uyandıran, öritkici (EUTSV256), *kılguluk* (ÇBH213): kılınması (ÇBH29), *iş* (ÇBH213): çalışma, faaliyet (EUTSV156), *erdini* (ÇBH214): mücevher, değerli taş (EUTSV128), *keyiklerin* (ÇBH215): geyiklerle (EUTSV180), *tegriklep* (ÇBH215): etrafına toplamak, çevrelemek (EUTSV317), *legil* (ÇBH219): ?, *uruñut* (ÇBH220): savaşı, harbeden, muharib (EUTSV363), *tegz-in türiip* (ÇBH228): devrilme durup (EUTSV318), *olurmaz-mu* (ÇBH229): oturmaz mı (ÇBHMG229), *vrnu* (ÇBH229): Varuna adlı tanrı (EUTSV375), *arvışçılar* (ÇBH230): büyücü, sihirbaz (EUTZV66), *tüz-iin* (ÇBH230): bütün, asıl, hakiki, doğru (EUTSV354), *ergey* (ÇBH233): olacak (ÇBH31), *erken* (ÇBH233): iken (EUTSV129), *belingteg* (ÇBH235): korku (EUTSV86), *yañku* (ÇBH236): yankı, ses, aksiseda (EUTSV387), *eşitildi* (ÇBH236): duyuldu (EUTSV133), *salmış* (ÇBH238): salmak, bırakmak (EUTSV271), *tokımış* (ÇBH238): tokuşturmak (EUTSV332), *kövriikler* (ÇBH239): davullar (EUTSV204), *üstünrek* (ÇBH240): üstün (EUTSV372), *çitraviri* (ÇBH241): İndra ilahının oğlunun adı (EUTSV116), *tonın* (ÇBH242): elbise (EUTSV335), *biliñe* (ÇBH242): beline (EUTSV89), *yörgeyü* (ÇBH242): sarmak, dolamak (EUTSV410), *y-asın* (ÇBH243): *yayın* (EUTSV380), *ilginte* (ÇBH243): elinde (ÇBHMG31), *tegresinte* (ÇBH244): etrafında (EUTSV317), *kez-e* (ÇBH244): sıra ile (EUTSV180), *kalıg* (ÇBH247): yukarı kat, sema, gökyüzü (EUTSV162), *yolınça* (ÇBH247): yolunda (EUTSV408), *siziksiz* (ÇBH250): şüphesiz (EUTSV286), *alku* (ÇBH250): bütün, hep, olanca (EUTSV52), *yıñak* (ÇBH251): cihet, yön, taraf, yan (EUTSV399), *saçgay* (ÇBH251): saçacak (EUTSV269), *yokşuz* (ÇBH252): boşuna, lüzumsuz, yok yere (EUTSV408), *emgenürler* (ÇBH252): ıstırap

çekmek, yorulmak (EUTSV125), *koğ* (ÇBH254): toz, zerre, atom (EUTSV193), *kıçmığ* (ÇBH254), zerre, atom (EUTSV181), *içkek* (ÇBH257): şeytan (EUTSV145), *oğuşlug* (ÇBH257): neslinden (EUTSV241), *añ-muntun* (ÇBH258): hattâ (EUTSV60), evin (ÇBH259): tek, adet, tane (EUTSV134), *tüsiğe* (ÇBH259): *kılma* (ÇBHM33), *tuda* (ÇBH259): tehlike, zarar (EUTSV342), *öñreki* (ÇBH263): önceki (EUTSV254), *biş* (ÇBH263): beş (EUTSV93), *oz-guçı-lar* (ÇBH264): kurtulmuş (EUTSV247), *katıglanmaķına* (ÇBH265): çalışıp çabalama, gayret etme (EUTSV171), *öklitdi* (ÇBH270): çoğaltmak, arttırmak (EUTSV251), *astı* (ÇBH271): idman ettirdi (ÇBHM33), *iş* (ÇBH273): iş, çalışma, faaliyet (EUTSV156), *aruksuz* (ÇBH273): yorulmaz (EUTSV66), *arıtı* (ÇBH273): asla, katiyen (EUTSV63), *ar-* (ÇBH273): yorulmak, argınlaşmak (EUTSV61), *ıdalayu* (ÇBH274): bırakmak, terk etmek (EUTSV141), *yaraş* (ÇBH274): yaradılış, tabiat (EUTSV388), *yarap* (ÇBH274): hazırlık (EUTSV388), *turķaru* (ÇBH276): mütamadiyen, durmadan (EUTSV345), *tavrantı* (ÇBH278): davranmak, gayret etmek (EUTSV313), *nırvan* (ÇBH278): Nirvana (EUTSV238), *kapağına* (ÇBH278): kapısına (EUTSV167), *yağuk-kı-a* (ÇBH279): *yakıncacık* (EUTSV381), *kiçmedin* (ÇBH279): geçmeden (EUTSV187), *yirtüncü* (ÇBH280): dünyada (EUTSV403), *yırsuv* (ÇBH280): dünya, cihan tanrı (EUTSV403), *küntıri* (ÇBH280): güneş tanrı (EUTSV216), *örleyü* (ÇBH281): yükselerek (EUTSV256), *toğa* (ÇBH281): doğup (EUTSV331), *ömetin* (ÇBH285): düşünmek (EUTSV253), *barçanı* (ÇBH286): hepsini (EUTSV79), *kıvlıg* (ÇBH291): mutlu, mesut, bahtiyar (EUTSV185), *ikisi* (ÇBH292): ikisi (EUTSV148), *alakırıştılar* (ÇBH296): birbirlerine girmek (EUTSV50), *ağz-larıntın* (ÇBH296): ağızlarından (EUTSV48), *burunlarıntın* (ÇBH297): burunlarında (EUTSV103), *ört* (ÇBH297): ateş, alev (EUTSV256), *öntiüüp* (ÇBH298): ortaya çıkarmak (EUTSV254), *tişlerin* (ÇBH298): dişlerini (EUTSV329), *çıkratıp* (ÇBH298): gıcırdatıp (EUTSV113), *yapıntı* (ÇBH299): yummak (ÇBHM35), *satagiri* (ÇBH300): satagiri şeytanlardan birinin adı (EUTSV276), *madar* (ÇBH306): şeytan (EUTSV222), *osuğ-lug* (ÇBH306): gibi (EUTSV245), *tarıķ-* (ÇBH318): uzaklaşmak, yok olmak, ortadan kalkmak, geçmek (EUTSV310).

1.a) İsimler

arşlan (ÇBH1): en güçlü (EUTSV64), *balık* (ÇBH1): şehir, kent, belde (EUTSV78), *kidin* (ÇBH2): batı, arka, garb (EUTSV84), *ilig* (ÇBH3): il sahibi, han, hükümdar (EUTSV149), *beg* (ÇBH3): bey, prens, efendi (EUTSV84), *tört* (ÇBH3): dört (EUTSV339), *beltir* (ÇBH3): dört yol ağzı (EUTSV86), *yol* (ÇBH3): metod, yol (EUTSV408), *sansız* (ÇBH4): sayısız (EUTSV273), *yalıñuk* (ÇBH5): insan (EUTSV384), *etin* (ÇBH5): et (EUTSV133), *kanın* (ÇBH6): kan (ÇBH57), *bağırsuk* (ÇBH6): bağırsak (EUTSV77), *et'üz* (ÇBH6): vücut (EUTSV134), *korkgu* (ÇBH7): korku (EUTSV196), *körk meniz* (ÇBH8): betleri benizleri (EUTSV201), *yavlak* (ÇBH8): korkunç (EUTSV394), *katıg* (ÇBH9): katı, sert, kuvvetli (EUTSV171), *ün* (ÇBH9): ses (EUTSV370), *badruk* (ÇBH9): bayrak (EUTSV77), *kapkara* (ÇBH10): kapkara (EUTSV167), *ulug* (ÇBH10): büyük, ulu, yüce (EUTSV360), *bedük* (ÇBH10): büyük, iri (EUTSV84), *tag* (ÇBH10): dağ (EUTSV303), *oot* (ÇBH11): ateş (EUTSV243), *öñlig* (ÇBH11), renkli (EUTSV254), *işin* (ÇBH11): saç örgüsü (EUTSV156), *saçlarını* (ÇBH11): saçlarını (EUTSV269), *eñin* (ÇBH12): omuz, eğin (EUTSV128), *ağuluğ* (ÇBH12): zehir (EUTSV48), *yılan* (ÇBH12): hayvan adı (EUTSV398), *yürekin* (ÇBH15), yürek, cesaret (EUTSV414), *toña* (ÇBH15): kahraman (EUTSV336), *korkunçsız* (ÇBH16): korkusuz, korkmayan (EUTSV96), *ayınçsız* (ÇBH17): korkusuz (EUTSV74), *koñül* (ÇBH17): gönül, yürek, kalp (EUTSV200), *teğirmileyü* (ÇBH19): çepeçevre (EUTSV317), *kim* (ÇBH20): her kim, hiç kimse (EUTSV188), *tişi* (ÇBH22): dişi (EUTSV329), *bu* (ÇBH22): bu, işaret sıfatı (EUTSV101), *savağ* (ÇBH23): sözü (EUTSV276), *eşidip* (ÇBH23): işitince (EUTSV133), *budun* (ÇBH26): halk, ahâli (EUTSV101), *bukun* (ÇBH26): halk, budun (EUTSV102), *küç*

(ÇBH28): güç, kuvvet (EUTSV213), *küsün* (ÇBH28): güç, kudret (EUTSV218), *yti* (ÇBH29): keskin (EUTSV411), *kılıç* (ÇBH29): kılıç (EUTSV182), *uluşum* (ÇBH31): memleketim, ülkem, ulusum (EUTSV360), *tođ* (ÇBH31): ucuz, kıymetsiz (EUTSV331), *ucuz* (ÇBH31): aşâğılık, ucuz (EUTSV356), *sergüm* (ÇBH32): tahammül (EUTSV278), *ötkürü* (ÇBH35): dolayısıyla, sebebinden (EUTSV258), *artukrak* (ÇBH35): fazlaca, çok fazla (EUTSV65), *ötin* (ÇBH36): öd (EUTSV257), *aya* (ÇBH36): avuç içi (EUTSV73), *sıçganakların* (ÇBH37): adele, kas (EUTSV280), *kıp kızıl* (ÇBH38): kıpkızıl (EUTSV180), *artlarınta*(ÇBH38): arka (EUTSV64), *ört* (ÇBH39): od, ateş, alev (EUTSV256), *yalın* (ÇBH39): alev, ateş (EUTSV383), *vz-ırlıg-ğ* (ÇBH39): şimşek (ÇBH17), *elig* (ÇBH40): el (EUTSV125), *sançgalu* (ÇBH40): *sançma* (ÇBH?), *ikintiske* (ÇBH40): birbirleri (EUTSV148), *sançıy* (ÇBH43): sancı (EUTSV272), *isig öziün* (ÇBH44): yaşam, hayat, can (EUTSV155), *adın* (ÇBH45): başka, diğeri, öteki (EUTSV43), *az-unka* (ÇBH45): dünyaya (EUTSV76), *tölikin* (ÇBH47): kuvvetle (ÇBH17), *sikriüyü* (ÇBH47): seğirterek (EUTSV284), *atlıg* (ÇBH48): adlı (EUTSV71), *töpisinteki* (ÇBH48): tepesindeki (EUTSV339), *kılıcın* (ÇBH49), kılıcını (EUTSV182), *örü* (ÇBH49): yukarı (EUTSV257), *başın* (ÇBH49): başını (EUTSV81), *çoğ* (ÇBH51): nur (EUTSV117), *yalının* (ÇBH51): şaşaalı (ÇBH17), *kutın* (ÇBH51): üstün güç (EUTSV210), *kıvın* (ÇBH52): saadet, kut (EUTSV185), *artukrak* (ÇBH52): fazlaca, çok fazla (EUTSV65), *ösürüp* (ÇBH53): yükseltip (EUTSV257), *tjrise* (ÇBH55): tanrı, ilah (EUTSV319), *yrıkınçucı* (ÇBH55): acıyan, merhametli (EUTSV411), *ig* (ÇBH58): hastalık (EUTSV147), *toga* (ÇBH58): hastalık (EUTSV331), *yok* (ÇBH58): yokluk, mevcut olmayan, boş (EUTSV407), *edgü* (ÇBH59): iyi (EUTSV122), *umug* (ÇBH60): dayanak, umut (EUTSV360), *mağ* (ÇBH60): inanılacak şey (EUTSV142), *bol* (ÇBH60): ol- (EUTSV96), *uluş* (ÇBH62): memleket (EUTSV360), *küntin* (ÇBH65): ?, *yınak* (ÇBH65): yön, taraf (EUTSV399), *söğüt* (ÇBH65): söğüt, ağaç (EUTSV289), *yavlak* (ÇBH66): kötü, fena (EUTSV380), *sakançıg* (ÇBH66): düşünceli (EUTSV270), *üç* (ÇBH67): üç (EUTSV367), *bedük* (ÇBH67): büyük (EUTSV84), *közleri* (ÇBH67): gözleri (EUTSV204), *arkasın*ta (ÇBH68): arkasına (EUTSV63), *yadulu* (ÇBH68): yazılı (EUTSV380), *yula* (ÇBH68): meşale, lamba (EUTSV411), *karakı* (ÇBH69): gözbebeği (EUTSV167), *uz-un turkaru* (ÇBH70): mütamadiyen (EUTSV367), *yrıkınçsız* (ÇBH70): merhametsiz (EUTSV391), *sansız* (ÇBH71): sayısız (EUTSV273), *azıgları* (ÇBH71): azı dişleri (EUTSV75), *ölürüp* (ÇBH72): öldürüp (EUTSV253), *todunçsuz* (ÇBH72): doymaz (EUTSV331), *kanınçsız* (ÇBH72): kanmaz (EUTSV165), *erser* (ÇBH73): ise (ÇBH19), *katıg* (ÇBH74): kuvvetli (EUTSV171), *y-a* (ÇBH75): yay (EUTSV380), *yagılar* (ÇBH75): düşmanlar (EUTSV381), *ertinü* (ÇBH77): fevkalade, olağanüstü (EUTSV131), *bilge* (ÇBH77): alim, bilgin, ârif (EUTSV90), *bilig* (ÇBH78): bilgi; şuur, bilinç, ilim (EUTSV90), *tükellig* (ÇBH78): tam, eksiksiz, mükemmel (EUTSV350), *yağız* (ÇBH78): koyu renkli, kara (EUTSV381), *yir* (ÇBH78): yer, mevki; yeryüzü, toprak (EUTSV403), *erklig* (ÇBH78): irade, güç, kuvvet (EUTSV130), *çin* (ÇBH82): doğru, gerçek, hakiki, halis (EUTSV115), *kirtü* (ÇBH83): doğru, hakiki, gerçek (EUTSV190), *alp* (ÇBH83): cesur, alp (EUTSV53), *er-* (ÇBH85): er- (EUTSV128), *bizi* (ÇBH85): biz, bizler (EUTSV94), *yti* (ÇBH86): keskin (EUTSV405), *yakın* (ÇBH87): yakın (EUTSV382), *içgerü* (ÇBH88): içeri (EUTSV145), *añ* (ÇBH88): o (EUTSV56) *suw* (ÇBH93): su (EUTSV294), *matın* (ÇBH100): zarf fiil eki olabilir?, *ağar ayağın* (ÇBH100): derin hürmetle (EUTSV45), *ne* (ÇBH103): hangi, ne (EUTSV235), *yrılıgın* (ÇBH103): emir, buyruk, yarlık (EUTSV390), *anuk* (ÇBH104): hazır, âmade (EUTSV59), *adasm* (ÇBH106): engel, zarar, ziyan, tehlike (EUTSV41), *ınaru* (ÇBH109): peşinden, ileri doğru (EUTSV143), *iki ertinü* (ÇBH110): iki fevkalâde, olağanüstü (EUTSV131), *ikinti* (ÇBH11): ikincisi (EUTSV148), *olarka* (ÇBH112): onlara (EUTSV142), *sanlıg* (ÇBH112): sanlı, hürmetli (EUTSV273), *kösüşün* (ÇBH114): istek, arzun (EUTSV203), *yitiz* (ÇBH116): yüksek, uzak (EUTSV405), *yumşak* (ÇBH126): yumşak, tatlı, hoşâ giden (EUTSV412), *urunçak* (ÇBH129): rehin, emanet (EUTSV363), *sanıg-mn* (ÇBH130): tabii (ÇBH23), *körtle* (ÇBH131): güzel, görülmeye

değer (EUTSV202), *belgürtüp* (ÇBH132): belirtip (EUTSV86), *biltizmetin* (ÇBH132): bildirmeden (EUTSV), *körk* (ÇBH132): güzel, güzellik (EUTSV201), *teğşürüp* (ÇBH139): değiştirip (EUTSV317), *amrak* (ÇBH140): sevgili (EUTSV55), *katun* (ÇBH140): kadın, zevce, hanım (EUTSV172), *basasinta* (ÇBH141): arkasında, peşinde (EUTSV80), *orun* (ÇBH143): yer (EUTSV244), *yatgaru* (ÇBH144): yatırılmış (EUTSV393), *kotup* (ÇBH144): bırakıp (ÇBH23), *sever* (ÇBH145): sevgili (EUTSV279), *erki* (ÇBH146): acaba, herhalde (EUTSV130), *ırgakın* (ÇBH150): çengel, kopça (EUTSV144), *adakınta* (ÇBH153): ayağına (EUTSV41), *bağrın* (ÇBH153): bağır (EUTSV77), *ay-ı* (ÇBH156): çok, pek, pek ziyade (EUTSV74), *emgek* (ÇBH159): ıstırap, acı (EUTSV125), *töz* (ÇBH159): asıl, nesil, soy (EUTSV341), *yiltuz* (ÇBH159): kök, esas (EUTSV399), *erksiz* (ÇBH160): münasebetsiz (EUTSV130), *yoryyu* (ÇBH163): yürüyerek (EUTSV409), *yır* (ÇBH164): şarkı, türkü (EUTSV399), *kapkara* (ÇBH165): simsiyah (EUTSV167), *tün* (ÇBH165): gece (EUTSV351), *taviş* (ÇBH165): gürültü, şamata (EUTSV313), *işidmişte* (ÇBH167): işidince (EUTSV156), *utgurak* (ÇBH168): kesin, kafî, muhakkak (EUTSV364), *al* (ÇBH168): hile, çıkar yol (EUTSV50), *altağ* (ÇBH169): aldatma, hile, yol, yardım (EUTSV53), *tevin* (ÇBH169): hile, aldatma (EUTSV321), *oyun* (ÇBH169): oyun, dans, müzik, şarkı (EUTSV247), *utun* (ÇBH172): küstah (EUTSV365), *çusu* (ÇBH181): ?, *lapkıtg* (ÇBH183), bir lakap olabilir (EUTSV220), *yvlak* (ÇBH187): pek ziyadesiyle (EUTSV416), *tıj* (ÇBH187): seda, nağme perdesi; avaz, ses (EUTSV324), *yanıkuluğ* (ÇBH187): akseden, (EUTSV387), *bogazıntın* (ÇBH188): boğazından (EUTSV95), *ağzıntın* (ÇBH189): ağızından (EUTSV47), *ülgüsüz* (ÇBH190): nasipsiz, kısmetsiz (EUTSV370), *altı* (ÇBH193): altı (EUTSV53), *türlüg* (ÇBH193): türlü (EUTSV352), *toğalar* (ÇBH207): kahramanlar (EUTSV336), *kutluğ* (ÇBH211): kutlu, bahtiyar (EUTSV211), *tnlıg* (ÇBH211): canlı, varlık (EUTSV324), *yig* (ÇBH211): iyi, daha iyi, eksiksiz (EUTSV400), *üstünki* (ÇBH212): en üstteki, en yüksekteki, en üstün (EUTSV372), *öritgüçi* (ÇBH213): uyandıran, öritkici (EUTSV256), *kalğuluk* (ÇBH213): kılınması (EUTSV229), *iş* (ÇBH213): çalışma, faaliyet (EUTSV156), *erdini* (ÇBH214): mücevher, değerli taş (EUTSV128), *keyiklerin* (ÇBH215): geyiklerle (EUTSV180), *legil* (ÇBH219): ?, *uruñut* (ÇBH220): savaşçı, harbeden, muharib (EUTSV363), *vrını* (ÇBH229): Varuna adlı tanrı (EUTSV375), *arvışçılar* (ÇBH230): büyücü, sihirbaz (EUTSV66), *tüz-ün* (ÇBH230): bütün, asıl, hakiki, doğru (EUTSV354), erken (ÇBH233): iken (EUTSV129), *belingteg* (ÇBH235): korku (EUTSV86), *yanku* (ÇBH236): yankı, ses, aksiseda (EUTSV387), *kövrukler* (ÇBH239): davullar (EUTSV204), *üstünrek* (ÇBH240): üstün (EUTSV372), *çitraviri* (ÇBH241): İndra ilahının oğlunun adı (EUTSV116), *tonın* (ÇBH242): elbise (EUTSV335), *biliñe* (ÇBH242): beline (EUTSV89), *y-asın* (ÇBH243): *yayın* (EUTSV380), *ilginte* (ÇBH243): elinde (ÇBHMG31), *tegresinte* (ÇBH244): etrafında (EUTSV317), *kez-e* (ÇBH244): sıra ile (EUTSV180), *kalıg* (ÇBH247): yukarı kat, sema, gökyüzü (EUTSV162), *yolinça* (ÇBH247): yolunda (EUTSV408), *siziksiz* (ÇBH250): şüphesiz (EUTSV286), *alku* (ÇBH250): bütün, hep, olanca (EUTSV52), *yıñak* (ÇBH251): cihet, yön, taraf, yan (EUTSV399), *yoksuz* (ÇBH252): boşuna, lüzumsuz, yok yere (EUTSV408), *koğ* (ÇBH254): toz, zerre, atom (EUTSV193), *kıçmıg* (ÇBH254): zerre, atom (EUTSV181), *içkek* (ÇBH257): şeytan (EUTSV145), *oğuşlug* (ÇBH257): neslinden (EUTSV241), *añ-mıntın* (ÇBH258): hattâ (EUTSV60), evin (ÇBH259): tek, adet, tane (EUTSV134), *tüsiñe* (ÇBH259): *kılına* (ÇBHMG33), *tuda* (ÇBH259): tehlike, zarar (EUTSV342), *önreki* (ÇBH263): önceki (EUTSV254), *biş* (ÇBH263): beş (EUTSV93), *iş* (ÇBH273): iş, çalışma, faaliyet (EUTSV156), *arıtı* (ÇBH273): asla, katiyen (EUTSV63), *yaraş* (ÇBH274): yaradılış, tabiat (EUTSV388), *yarap* (ÇBH274): hazırlık (EUTSV388), *turkaru* (ÇBH276): mütamadiyen, durmadan (EUTSV345), *nurvan* (ÇBH278): nirvana (EUTSV238), *kapağına* (ÇBH278): kapısına (EUTSV167), *yağuk-kı-a* (ÇBH279): *yakıncacık* (EUTSV381), *yirtünçü* (ÇBH280): dünyada (EUTSV403), *yirsuvda* (ÇBH280): dünya, cihan tanrı (EUTSV403), *küntñri* (ÇBH280): güneş tanrı (EUTSV216), *örleyü* (ÇBH281): yükselerek (EUTSV256), *barçanı* (ÇBH286): hepsini (EUTSV79), *kıvlıg*

(ÇBH291): mutlu, mesut, bahtiyar (EUTSV185), *ikisi* (ÇBH292): ikisi (EUTSV148), *ağz-larının* (ÇBH296): ağızlarından (EUTSV48), *burunlarının* (ÇBH297): burunlarında (EUTSV103), *ört* (ÇBH297): ateş, alev (EUTSV256), *tişlerin* (ÇBH298): dişlerini (EUTSV329), *satagiri* (ÇBH300): satagiri şeytanlardan birinin adı (EUTSV276), *madar* (ÇBH306): şeytan (EUTSV222), *osug-lug* (ÇBH306): gibi (EUTSV245).

1.b) Filler

Yorig (ÇBH1): gidiş, yürüyüş (EUTSV), *tur* (ÇBH2): kalkmak, durmak (EUTSV), *yyü* (ÇBH5), *ye-* (EUTSV), *iç* (ÇBH6): iç- (EUTSV), *yörge* (ÇBH6): sarmak, dolamak, etrafına sarmak (EUTSV), *tut-* (ÇBH8), *tut-* (EUTSV), *kakuruşu* (ÇBH9): bağrısmak (EUTSV), *iliglerinde* (ÇBH10): kavramak (EUTSV), *öneyü* (ÇBH 11): yükseltmek (EUTSV), *tüş-* (ÇBH 12): düşmek, inmek (EUTSV), *it* (ÇBH13): süslenmek, donatmak (EUTSV), *yarartınp* (ÇBH13): donatıp (EUTSV), *katrunup* (ÇBH15): katılaştırmak, kuvvetlendirmek (EUTSV), *meñlep* (ÇBH16): bir tavır takınmak, bir kılığa girmek (EUTSV), *korkunçsız* (ÇBH16): korkusuz, korkmayan (EUTSV), *kir-* (ÇBH17): gir-, gel- (EUTSV), *bardı* (ÇBH18): varmak, gitmek (EUTSV), *siñirkerir* (ÇBH19): yutmak, içine alıp hapsetmek (EUTSV), *kılın-* (ÇBH19): hazırlamak (EUTSV), *avlap* (ÇBH20), etrafını sarmak, kuşatmak (EUTSV), *tip* (ÇBH20): diye (EUTSV), *tidi* (ÇBH20): dedi (EUTSV), *yokı bolgalı* (ÇBH22): yok olmak (EUTSV), *keltiñ* (ÇBH22): geldin (EUTSV), *eşidip* (ÇBH23): işitince (EUTSV), *sözleñler* (ÇBH25): söyleyiniz (EUTSV), *bir-* (ÇBH28): ver- (EUTSV), *biç* (ÇBH30): biçmek, kesmek (EUTSV), *kemişe* (ÇBH30): fırlatmak, atmak (EUTSV), *övkelerinte* (ÇBH34): öfkelenmek (EUTSV), *bulganıp* (ÇBH35): hiddetten heyecana kapılmak (EUTSV), *yırlayı* (ÇBH36): bağırarak (EUTSV), *yapınıp* (ÇBH37): yummak (EUTSV), *ıtdıp* (ÇBH38): ter etmek, göndermek, atmak (EUTSV), *tokımak* (ÇBH40): tokmak (EUTSV), *urgalı* (ÇBH40): vurarak (EUTSV), *üzüip* (ÇBH44): yüzmek (EUTSV), *öntürüp* (ÇBH47): ortaya çıkararak (EUTSV), *sikriyü* (ÇBH47): seğirterek (EUTSV), *tarta* (ÇBH48): çekerek, çekmek (EUTSV), *kötürüp* (ÇBH49): kaldırıp (EUTSV), *ogradı* (ÇBH50): rastlamak, karşılaşmak (EUTSV), *korktular* (ÇBH52): kork- (EUTSV), *ösünip* (ÇBH53): yükseltip (EUTSV), *öritip* (ÇBH56): yükseltmek, beslemek (EUTSV), *sezgi* (ÇBH56): temizlenmek (EUTSV), *bolgıl* (ÇBH60): ol (EUTSV), *sözlenler* (ÇBH61): söyle- (EUTSV), *bolır* (ÇBH66): ol- (EUTSV), *tamtur-* (ÇBH68): tutuşturmak, yakmak, parlatmak, (EUTSV), *yalınayu* (ÇBH69): parlamak, alevlenmek (EUTSV383), *tegz-nü* (ÇBH69): devrinmek; (göz), çepeçevre dönmek, dönmek, dolaşmak (EUTSV318), *tañkalayu* (ÇBH72): eti parçalamak, kesmek, ditmek (EUTSV306), *ud- yiged-* (ÇBH76): yenmek, başarmak, kazanmak (EUTSV364, 401), *ugay-* (ÇBH77): muvaffak olmak (EUTSV358? ÇBHMG19) *katıglanmak-lg* (ÇBH77): çalışıp çabalama, gayret etme (EUTSV171), *öritip* (ÇBH80): harekete getirmek, üstün ve hâkim kılmak, uyandırmak (EUTSV255), *söñüşgeli* (ÇBH82): savaş- (EUTSV289), *anuk turuñlar* (ÇBH84): hazır olun (ÇBHMG19), *sınaşalım* (ÇBH85): deneyelim (EUTSV282), *er-* (ÇBH85): er- (EUTSV128), *bütürgeli* (ÇBH104): bitirmek, tamamlamak (EUTSV108), *içgeli* (ÇBH108): içirtmek (ÇBHMG21), *tapım* (ÇBH108): istemek (ÇBHMG21), *yitiñsiz* (ÇBH116): yetişilmez, erişilmez (EUTSV405), *ur-* (ÇBH129): vurmak, saldırmak (EUTSV362), *belgürtüp* (ÇBH132): belirtip (EUTSV86), *yatıgaru* (ÇBH144): yatırılmış (EUTSV393), *suna yatıp* (ÇBH153): uzanmak, gerilmek (EUTSV292), *trkegeli* (ÇBH163): çok istemek (EUTSV326), *işdilti* (ÇBH164): işitmek, duymak (EUTSV156), *tuñsayu* (ÇBH165): dinlemek, üstelemek, bulunmak (EUTSV324), *işidmişte* (ÇBH167): işidince (EUTSV156), *bilti* (ÇBH168): tanıdı (ÇBHMG25), *bii-* (ÇBH172): bil- (EUTSV89), *usar* (ÇBH185): muktedir olma, gücü yetme (EUTSV363), *avlap* (ÇBH192): etrafını sarmak, kuşatmak (EUTSV72), *ilti-* (ÇBH192): hüçüm et- (ÇBHMG27), *tebre-* (ÇBH193): deprenmek, sarsılmak (EUTSV315), *birgil* (ÇBH206): ver (EUTSV91), *kılguluk* (ÇBH213): kılınması, yapılması (ÇBHMG29), *tegriklep* (ÇBH215): etrafına

toplamak, çevrelemek (EUTSV317), *tegz-in türüp* (ÇBH228): devrilme durup (EUTSV318), *olurmaz-mu* (ÇBH229): oturmaz mı (ÇBHMG31), *ergey* (ÇBH233): olacak (ÇBH31), *eşitildi* (ÇBH236): duyuldu (EUTSV133), *salmış* (ÇBH238): salmak, bırakmak (EUTSV271), *tokmuş* (ÇBH238): tokuşturmak (EUTSV332), *yörgeyü* (ÇBH242): sarmak, dolamak (EUTSV410), *emgenürler* (ÇBH252): ıstırap çekmek, yorulmak (EUTSV125), *az-guçu* (ÇBH264): kurtulmuş (EUTSV247), *katıgılanmağına* (ÇBH265): çalışıp çabalama, gayret etme (EUTSV171), *öklitdi* (ÇBH270): çoğaltarak arttırmak (EUTSV251), *astı* (ÇBH271): idman ettirdi (ÇBHMG), *aruksuz* (ÇBH273): yorulmaz (EUTSV66), *ar-* (ÇBH273): yorulmak, argınlaşmak (EUTSV61), *ıdalayu* (ÇBH274): bırakmak, terk etmek (EUTSV141), *tavrantu* (ÇBH278): davranmak, gayret etmek (EUTSV313), *kiçmeden* (ÇBH279): geçmeden (EUTSV187), *örleyü* (ÇBH281): yükselerek (EUTSV256), *ömetin* (ÇBH285): düşünmek (EUTSV253), *alakırıştular* (ÇBH296): birbirlerine girmek (EUTSV50), *öntürüp* (ÇBH298): ortaya çıkarmak (EUTSV254), *çıkkrat-* (ÇBH298): gıcırdat- (EUTSV113), *yapıntı* (ÇBH299): yummak (ÇBHMG35), *tarıg-* (ÇBH310): uzaklaşmak, yok olmak, ortadan kalkmak, geçmek (EUTSV310).

1.c) Zamirler

Anuñ (ÇBH4): onun, bunun (EUTSV58), *ol* (ÇBH5): o (EUTSV242), *kim* (ÇBH20): kim, her kim, hiç kimse (EUTSV188), *kntü* (ÇBH21): kendi (EUTSV178), *öz* (ÇBH21): öz, kendi, kişi, bir şeyin özü (EUTSV259), *biziñ* (ÇBH21): bizim (EUTSV94), *maña* (ÇBH25): bana (EUTSV224), *siz* (ÇBH27): siz (EUTSV286), *bu* (ÇBH28): bu (EUTSV101), *munu* (ÇBH43): bunu (EUTSV232), *adın* (ÇBH45): başka, diğer, öteki (EUTSV43), *bizni* (ÇBH57): bizi (EUTSV94), *senin* (ÇBH57): sen (EUTSV278), *añ* (ÇBH88): o (EUTSV56), *olurka* (ÇBH112): onları (EUTSV242), *saña* (ÇBH129): sana (EUTSV273), *alku* (ÇBH250): bütün, hep, olanca (EUTSV52).

1.d) Zarflar

arasınta (ÇBH4): ara, arasında, aralık (EUTSV61), *inçe* (ÇBH20): böyle, şöyle, söylece (EUTSV151), *negülük* (ÇBH20): niçin, nasıl (EUTSV236), *üstün* (ÇBH21): üst, üstte, yukarıya (EUTSV372), *altın* (ÇBH21): aşağıda, aşağı, aşağı doğru (EUTSV53), *anca* (ÇBH24): biraz, öyle, öylesine (EUTSV57), *negülüp* (ÇBH27): niçin, nasıl (EUTSV236), *muntag* (ÇBH31): böyle, bunun gibi, bu kadar (EUTSV232), *munçulayu* (ÇBH33): bunun gibi, bunca (EUTSV232), *artukrak* (ÇBH35): fazlaca, çok fazla (EUTSV65), *amtu ok* (ÇBH35): hemen, derhal (EUTSV55), *negü* (ÇBH41): ne, nasıl, niçin (EUTSV236), *terkin* (ÇBH43): hemen (EUTSV321), *anta* (ÇBH45): başka, diğer, öteki (EUTSV58), *neñ* (ÇBH57): hiç, asla (EUTSV236), *amtu* (ÇBH58): şimdi (EUTSV55), *neçükledi* (ÇBH62): niçin, nasıl (EUTSV236), *kaçan* (ÇBH119): ne zaman, ne vakit (EUTSV159), *timin ök* (ÇBH135): derhal, hemen (EUTSV327), *ırkin* (ÇBH136): derhal, hemen (EUTSV342), *kanca* (ÇBH144): nereye, nerede (EUTSV165), *barçanı* (ÇBH286): hep, bütün, hepsini (EUTSV79).

1.e) Edatlar

maru berü (ÇBH2): ileri beri (EUTSV143), *ötrü* (ÇBH2): daha sonra, sonra, bunun üzerine, o zaman, -den dolayı (EUTSV258), *öküş* (ÇBH4): pek çok, fazlasıyla (EUTSV252), *yme* (ÇBH5): bile, dahi (EUTSV396), *teg* (ÇBH7): gibi (EUTSV316), *sayu* (ÇBH14): her, herbiri, herkes (EUTSV277), *osuğlug* (ÇBH19): gibi, mahiyetinde, benzer (EUTSV245), *ay* (ÇBH20): ey (EUTSV73), *ök* (ÇBH21): da/de (EUTSV251), *öñi öñi* (ÇBH30): başka, ayrı (EUTSV254), *birök* (ÇBH56): eğer, şayet, olaki (EUTSV93), *birle*

(ÇBH81): ile (EUTSV92), *tapa* (ÇBH87): -e doğru (EUTSV308), *maru* (ÇBH109): peşinden, ileri doğru (EUTSV143), *iyin* (ÇBH114): -e göre (EUTSV158), *erüş öküş* (ÇBH127): pek çok, çok sayıda (EUTSV131), *teñ* (ÇBH131): türlü türlü (EUTSV320), *üçün* (ÇBH146): için, -den dolayı (EUTSV367), *ötkürü* (ÇBH195): dolayısıyla, -den dolayı (EUTSV258), *utru* (ÇBH209): -e karşı, karşısında (EUTSV364).

1.f) Bağlaçlar

takı (ÇBH41): ve, dahi (EUTSV304), *az-u* (ÇBH145): yoksa, yahut, veya (EUTSV76).

2) Alıntı Kelimeler

2.a) Sanskritçeden Alıntılanan Kelimeler

Lapkitg (ÇBH183): Çaştaninin bir lakabı olabilir yabancı dilden (ÇBHMG61), alp katığ sözünün yanlış yazımından ibarettir (S. Himran), *Ezrua* (ÇBH210): bir tanrının adı (ÇBHMG55), *kavşiki* (ÇBH211): indras nom ilahın lakabı (ÇBHMG58), *kormuzta* (ÇBH217): İndra ilahı (ÇBHMG60), *vruni* (ÇBH229): ilah adıdır (ÇBHMG71), *bintipal* (ÇBH237): mızrak (ÇBHMG52), *çitraviri* (ÇBH241): çitraviriya olabilir, İndra ilahın öz oğlunun adı (ÇBHMG54), *intradana* (ÇBH243): indra tanrının yayı (ÇBHMG56), *buyan (punya)* (ÇBH270): kut, saadet (ÇBHMG53), *bodistv* (ÇBH287): bodhisattva, pek yüksek erenler (ÇBHMG52), *vjir* (ÇBH266): şimşek (ÇBHMG71), *yaşomaitri* (ÇBH217): peygamberlerden birinin adı (ÇBHMG72), *uçayan* (ÇBH1): şehir adıdır (ÇBHMG70), *tariçanta* (ÇBH157): rakşasilerden birinin adıdır (ÇBHMG66), *stayastriş* (ÇBH197): semalardan birinin adı (ÇBHMG66), *sit satan* (ÇBH269): yüksek sihir formülleri (ÇBHMG65), *rakşas* (ÇBH66): şeytan (ÇBHMG64), *sansar* (ÇBH264): mevcudiyetin devamı (ÇBHMG65), *ptr* (ÇBH98): kitap sahifesi (ÇBHMG64), *prmanu* (ÇBH253): atom (ÇBHMG64), *ponçiki* (ÇBH300): şeytan adı (ÇBHMG64), *maitri* (ÇBH246): has isim (ÇBHMG61), *kşatrik* (ÇBH16): Hintlilerde askari sınıfa mensup olan (ÇBHMG60), *kolti* (ÇBH209): milyonlarca, hadsiz, hesapsız (ÇBHMG59), *drzul* (ÇBH9): yabaya benzer üç dişli alet (ÇBHMG54), *çkir* (ÇBH237): tekerlek (ÇBHMG54), *kisari* (ÇBH215): arslan (ÇBHMG58), *altı* (ÇBH193): alt, alt taraf (ÇBHMG49), *btraklb* (ÇBH262): batra ve kalb maddelerinin tariflerinden kestirildiğine göre, aslı Skr. Bhadrakalpa olup 'Bhadra zamanında' manasında (ÇBH53), *urumiki* (ÇBHMG47): urumukha, şeytanlardan birinin adı (EUTSV), *kaloşotari* (ÇBH88): kaloşodara (EUTSV), *agnikişi* (ÇBH111): agnikeşa, şeytanlardan birinin özel adı (EUTSV), *duşta* (ÇBH137): şeytan adı (EUTSV), *kamrakkti-a* (ÇBH230): karmarakta, bir lakab (EUTSV), *sansardın* (ÇBH264): ruhun bir bedenden başka bedene geçip yeniden doğması (EUTSV), *haimavadi* (ÇBH300): bir şeytan adı (EUTSV).

2.b) Soğdcadan Alıntılananlar

az-unka (ÇBH45): dünyaya (EUTSV76).

2.c) Çince Alıntılananlar

Koñkyu (ÇBH164): harp çalgı aleti (ÇBHMG59), çin (ÇBH82): hakiki (ÇBHMG54), burhan (ÇBH263): hakiki (ÇBHMG53).

3) Tasnif

3.a) Hayvan İsimleri

arслан (ÇBH1): en güçlü (EUTSV64), *yılan* (ÇBH12): hayvan adı (EUTSV398), *keyiklerin* (ÇBH215): geyiklerle (EUTSV180), *kisari* (ÇBH215): arslan (EUTSV190).

3.b) Organ İsimleri

saçların (ÇBH38): saçların (EUTSV269), *başın* (ÇBH49): başını (EUTSV82), *karak* (ÇBH69): gözbebeği (EUTSV167), *bil* (ÇBH242): bel (EUTSV89), *ağz* (ÇBH296): ağız (EUTSV47), *burun* (ÇBH296): burun (EUTSV103), *tiş* (ÇBH298): diş (EUTSV329).

3.c) Şeytan İsimleri

Tariçanta (ÇBH157): rakşasilerden birinin adıdır (ÇBHMG66), *rakşas* (ÇBH66): şeytan (ÇBHMG64), *ponçiki* (ÇBH300): şeytan adı (ÇBHMG64), *urumiki* (ÇBH47): urumukha, şeytanlardan birinin adı (EUTSV362), *kaloşotari* (ÇBH88): kaloşodara (EUTSV162), *agnikişi* (ÇBH111): agnikeşa, şeytanlardan birinin özel adı (EUTSV47), *duşta* (ÇBH137): şeytan adı (EUTSV122), *kamrakkti-a* (ÇBH230): karmarakta, bir lakab (EUTSV164), *haimavadi* (ÇBH300): bir şeytan adı (EUTSV138). *Satagiri* (ÇBH300): şeytanlardan birinin adı (ÇBHMG65), *madar* (ÇBH306): şeytan (EUTSV222).

3.d) Tanrı İsimleri ve Tanrılarla İlgili Kavramlar

Ezrua (ÇBH210): bir tanrının adı (ÇBHMG55), *kavşiki* (ÇBH211): indras nom ilahın lakabı (ÇBHMG58), *kormuzta* (ÇBH217): İndra ilahı (ÇBHMG60), *vruni* (ÇBH229): ilah adıdır (ÇBHMG71), *çitraviri* (ÇBH241): çitraviriya olabilir, İndra ilahın öz oğlunun adı (ÇBHMG54), *intradana* (ÇBH243): indra tanrının yayı (ÇBHMG56), *stayastriş* (ÇBH197): semalardan birinin adı (ÇBHMG66), *btraklb* (ÇBH262): batra ve kalb maddelerinin tariflerinden kestirildiğine göre, aslı Skr. Bhadrakalpa olup 'Bhadra zamanında' manasında (ÇBHMG53).

3.e) İkillemeler

yek içkek (ÇBH5): şeytan (ÇBHMG72), *utgalı yigedgeli* (ÇBH76): geçmek yenmek (ÇBHMG73), *tod ucuz* (ÇBHMG31): derd verici (ÇBHMG70), *ada tuda* (ÇBH161): fenalık, zarar (ÇBHMG49), *tözi yıltızı* (ÇBH159): asıl sebep (ÇBHMG69), *teñ teñ öñi öñi* (ÇBH131): türlü türlü, çeşit çeşit (ÇBHMG67), *san sakışı* (ÇBH255): sayı, adet, miktar (ÇBHMG65), *ört yalın* (ÇBH36): od, ateş, alev (ÇBHMG64), *öklitti astı* (ÇBH270): çoğaltmak, arttırmak (ÇBHMG63), *çin(çın)* (ÇBH82): hakiki, gerçek (ÇBHMG54), *todunçsuz kanınçsız* (ÇBH72): kanmaz, kanmak bilmez (ÇBHMG68), *umug inağ* (ÇBH60): inan ve ümid (ÇBHMG70), *ig toga* (ÇBH58): hastalık (ÇBHMG56), *iri belgü* (ÇBH313): alâmet (ÇBHMG56), *bı bıçgu* (ÇBH237): bıçak (ÇBHMG52), *kog kıçmıg* (ÇBH254): zerre, atom, ufacık parça (ÇBHMG59), *korkunçsız ayınçsız* (ÇBH16): korku (ÇBHMG60), *küç küsün* (ÇBH28): güç, kevvet (ÇBHMG60), *tevin küirin* (ÇBH169): aldatma, büyüğe müracaat etmeden yapılan hile (ÇBHMG68).

SONUÇ

Müller ve Gabain'in birlikte hazırladığı S. Himran'ında çevirisini yaptığı *Çaçtani Bey Hikayesi* adlı eser incelendiğinde 430 tane Uygurca kelimeye rastlanılmakla birlikte Soğdca, Sanskritçe ve Çinceye ait alıntı kelimelerde görülmektedir. Tüm bunlar incelenirken eski Uygur Türkçesinin Köktürkçenin özelliklerini ve kelimelerini taşıdığını ve kendinden sonraki dile de birçok özellik ve kelime bıraktığını görürüz. Uygurların Budist sahada vermiş oldukları bu eserde dinin de etkisi ile karşımıza çok farklı isimlerle ilah adları ve onlarla ilgili kelimeler çıkmaktadır. Söz varlığı zaten zengin olan eski Uygur Türkçesi metinleri şeytanlarla olan savaşı anlatan bu metinle daha da genişlemiştir. Çaçtani Bey'in savaştığı şeytanların isimleri tek tek incelendiğinde başka bir dilden alındığını görebiliriz. Metin yazılırken Sanskritçeden doğrudan alınan kelimelerin yanı sıra Sanskritçede farklı bir yazıyla kullanılan Uygurcaya ise değiştirilerek alınan fakat aynı anlama gelen kelimelere rastlarız. Öyle ki bu kelimeler artık Uygurcanın söz varlığı arasında yerini almıştır diyebiliriz. Hikayede aynı anlama gelen fakat farklı isimlerle yazılan ikilemeler bize söz varlığının geniş olduğunu bir kez daha gösterir niteliktedir. *Terkin* kelimesi bazı satırlarda *trkin* şeklinde okunmuş olup bu sadece küçük bir örnektir. Bunun gibi birçok kelime bazen tam okunmuşken bazen de harf eksiklikleri ile okunmuştur. Bunun sebebini müstensih hatasına bağlayabileceğimiz gibi metnin ilk çevrildiği yıllarda silinmiş kısımlarının olmasına da bağlayabiliriz çünkü kelimelerin yanı sıra okunmayan birçok kısım da mevcuttur. Bir başka açıdan ele alacak olursak çeviriyi yapanların aynı kelimeyi okunamasa bile neden aynı almadığı bir soru işareti olarak kalacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, Ali, "Türk Dili Tarihi", Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
Caferoğlu, Ahmet, "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü", TDK Yayınları, Ankara, 2011.
Demirci, Ö. Ümit, "Eski Uygurca Dört Çatik", Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.
Doğan, İsmail; Usta, Zerrin, "Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı", Altınpost Yayınları Ankara, 2014.
Hacıeminoğlu, M. Necmettin, "Türk Dilinde Edatlar", Millieğitim Basımevi, İstanbul, 1984.
Himran, Saadet, "Çaçtani Bey Hikayesi", Burhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul, 1945.
Konur, Erdem, "Eski Uygur Türkçesinde Bazı Ekler ve Bu Eklerin Özellikleri".
Özyetkin, Melek, "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı".

KISALTMALAR

- ÇBH: Çaçtani Bey Hikayesi
ÇBHMG: Çaçtani Bey Hikayesi, Müller ve Gabain Yayınları
DKPAM: Dasakarmapathaavadânamâlâ
EUTSV: Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı
s.: Sayfa
TDK: Türk Dil Kurumu

KADINLARLA İLGİLİ ÖZBEK ATASÖZLERİ

Uzbek Proverbs on womens

TUĞBA YILMAZ

Gazi Üniversitesi

Öz: Halkın ortak ürünü olan ve yaratıcısı belli olmayan anonim türler şeklinde tanımlanan atasözleri üzerinden toplumların yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri, hayata bakış açıları, değer yargıları ve kültürel yapıları hakkında bilgilere ulaşılabılır. Ortak bir kültürün taşıyıcıları olarak Orta Asya'daki soydaşlarımızla dünyaya aynı dilin penceresinden bakıyor olsak da meramımızı ifade ediş biçimimiz ortaya konulan milli ürünün niteliğini etkilemektedir. Bu itibarla bildirimizde örnek olarak seçtiğimiz kadınlarla ilgili Özbek atasözleri; kültürel kodlar, toplumsal imgeler, imaj şemaları, metaforik bakış açıları, anlatım teknikleri, üslup, söz dizimi, Saussure'ün ve yapısalcı yaklaşımın öngördüğü kriterler ışığında çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbekler, atasözleri, kadınlar

Abstract: Through proverbs, which are defined as anonymous species, which are common products of the people and whose creativity is unclear, information about the lifestyles, traditions and customs of societies, views of life, values and cultural structures can be reached. Although we look at the world from the same language window with our compatriots in Central Asia as a common cult carrier, our way of expressing our thoughts affects the quality of the national product being revealed. In this respect, our proclamation about Uzbek proverbs about women we have chosen as an example; Cultural codes, social images, image schemes, metaphorical viewpoints, narrative techniques, style, syntax, the criteria of Saussure and structuralist approach will be tried to be solved in light.

Key words: Uzbeks, proverbs, women

GİRİŞ

Atasözleri, halkın ortak ürünü olan ve yaratıcısı belli olmayan anonim türlerdir. Bu küçük anonim türde oldukça derin anlamlar gizlidir. Her bir atasözü, toplumun kültürünün saklandığı bir hazine ve insanlara yol gösteren bir rehberdir. Toplumların yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri, hayata bakış açıları, değer yargıları ve kültürel yapıları, tecrübeler şeklinde atasözlerinde yer alarak tavsiye ve öğütler olarak gelecek kuşaklara aktarılmıştır (Özcan 2009: 1). Atasözlerinin tanımlanmasında ortak noktalar vurgulanmaktadır. Bir atasözünüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıdır (Aksoy 1988: 15).

Bu çalışmada kadınlarla ilgili Özbek atasözlerini kültürel kodlar, toplumsal imgeler, imaj şemaları, metaforlar, bakış açıları, anlatım teknikleri, üslup, söz dizimi ve yapısalcı yaklaşımın öngördüğü kriterler ışığında çözümlenmeye çalışacağız:

Kadınlarla İlgili Özbek Atasözlerinin Çözümlemesi:

1. *Qızni erkigä qoysañ, oyinçigü tegär.*

“Kızı kendi hâline bırakırsan, oyuncuya varır.”

“Kızı gönlüne bırakırsan ya davulcuya varır, ya zurnacıya”(Özcan 2009: 111).

Bu atasözüne kültürel kod açısından bakıldığında müzik terimleri olan “davul” ve “zurna” kavramları üzerinden bir kişilik tasviri yapıldığını görmekteyiz. Konuyu geniş bir perspektifle Türk kültür dairesi içerisinde ele aldığımızda *bahşı, ozan, kam, âşık, davulcu* ve *zurnacı* gibi müzisyenlerin sanatını icra ettikleri ortamlarda büyük ilgiyle karşılandığı kendilerine saygı gösterildiği malumdur. Ancak bu atasözünde ve metnin derin katmanında özellikle kırsal yerlerde bunca itibarı olan “davulcu” ve “zurnacı” kavramlarının bağlam gereği aşındırıldığı, basit kişiler olarak takdim edildiği görülmektedir. “Kızı serbest bırakırsan ya davulcuya yahut zurnacıya varır” denilerek davulcu ve zurnacının açık hedef olarak seçildiği ve toplumun onaylamadığı olumsuz tipler olarak aksettirilmesi dikkat çekicidir.

Psikolojik açıdan tahlil edildiğinde bağlama göre özgür bırakılan insanın (kızın) hataya düşme riski vardır. Hâkim ve kuşatıcı bakış açısıyla işin sonucu öngörüldüğü için uyarı ve ikaz mahiyetinde toplumu hataya sevk etmeden doğru yönlendirmek üzere kullanılmıştır. Meçhul kişi şahsında iletilen sosyolojik mesajın asıl muhatabının da tüm kadın bireyler olduğu açıktır. Yapısalcı yaklaşımın merkeze aldığı biçim açısından bakıldığında kurallı ve koşul-sonuç cümlesi olduğunu söyleyebiliriz.

Değerler yargısına göre değerlendirildiğinde anlam bileşenlerinden ortaya çıkan sonuç, hataya mahal vermemek adına kızı erkin bırakmamak, danışmak, istişare etmek, ortak akılla hareket etmek gerektiği kanısındır.

2. *Onañni otañga bepardoz kōrsatma (Yoldaşev-Gümüş 1995: 22)*

“Ananı babana makyajsız gösterme.”

Gözlemci bakış açısıyla aksettirilen bu atasözünde *gönderen* Özbek milli kültür kavramı; *alıcı* teklik ikinci kişi (sen); *bağlam*, kusurların kamufle edilmesi şeklinde değerlendirilebilir. Aktarmanın yönüne bakıldığında ikinci kişi üzerinden *hedef* olarak *anne* seçilmiş ve cümledeki anlam yükü “bepardoz” (makyaj) sözcüğünde toplanmıştır.

“Makyajsız göstermek” (bepardoz korsatma) mecazlı bir söyleyiş ifadesine sahiptir. Dolayısıyla deyim işlevinde kullanılmıştır ve bağlam gereği “olduğu gibi göstermek, bütün açıklarını ortaya çıkarmak, gizleme ihtiyacı duymamak” anlamını taşır. Nitekim biçem açısından *bepardoz gap* (makyajsız cümle) denildiğinde sözsüz, sanatsız, yalın, ağıdalı olmayan cümle anlaşılmalıdır.

Yukarıda gösterilen örnek cümle şekil açısından değerlendirildiğinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak ikinci teklik iyelik eki “onañni” ve “otañga” sözcüklerinde damak /ñ/ siyle işaretlendiği görülmektedir.

Değer yargısı: kusurların ve zafiyetlerin yakınlarına dahi söylenmemesi ve ihtiyatlı davranılması gerektiği sonucuna ulaşılabilir.

3. *Qızlık üygü qırq ât bāylānūr.*

“Kızlı eve kırk at bağlanır” (Özcan 2009: 160).

Kız olan evde görücü ve talibin eksik olmayacağından hareketle dile getirilen bir atasözüdür. Burada kırk sayısı nicel olarak kullanılmış değildir. Kırk sayısında olduğu gibi yedi ve dokuz rakamları da pek çok yerde doldurma söz hükmünde kullanılmaktadır, fakat bu sayıların kendi içinde farklı yorumları vardır.

Sayıların Türk kültür tarihindeki önemine binaen Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* adlı eserinin 2. cildinde İslamiyet öncesi Türk kültüründe 7, 9, 40 sayılarının genişçe izahını yapmaktadır. Yerin katlarının 7 olduğunu ve göğün katlarının da 9 olduğunu, bu sayıların İslam tasavvufunda *yedi felek/dokuz felek* veya *dokuz eflâk* olarak ele alındığını, 40 sayısının kullanım değerlerinin yüksek olduğunu ve söz konusu sayılara farklı anlamlar yüklendiğini belirtir (Ögel 1995: 158-160). Bahaeddin Ögel, gerek Orta Asya ve Ortadoğu ülkelerinin mitolojilerinde gerekse İslam kültür tarihinde kırk sayısına ayrı bir önem atfederek adeta kutsal bir sayı olarak telakki edildiğini, kırk sayısının dinde, astronomide, matematikte, astrolojide, edebiyatta, tasavvufta ve mitolojide pek çok açıdan ayrı ayrı incelenmesi gerektiğini ifade eder. Bu konuda inceleme yapan Ahmet Özgür Güvenç; Bektaşilerde *dört kapı kırk makam*'ın olduğunu, *Kırklar*'ın Türk kültüründe "Kırk Evliya" anlamına geldiğini, bu sebeple halk arasında "Kırklar'a karışmak" ifadesinin kullanıldığını ve tasavvufi noktadan bakıldığında *Kırklar*'a karışan erenlerin bir daha başkasına görünmeyeceğine inanıldığını izah eder (Güvenç 2009: 85-97).

Metnin derin yapısı çözümlendiğinde sözün söylendiği coğrafyaya ve sözün taşıyıcısına dair şu çıkarımlar yapılabilir: "kırk at bağlanır" ifadesinden muhatap kişinin ziyaretçisi eksik olmayan bir aile yapısına sahip olduğu, konuyu *at* ile bağdaştırıp sunmasından kırsal bir coğrafyada yaşadığı, dilin kendi sistemi içerisinde "bir eve kırk atın bağlanması" denklemlerle çok anlamlılığın ve mübalağanın olduğu söylenebilir.

4. *Erdän-xatâ, xâtindän-üzr,*

Xâtindän-xatâ, erdän cüzâ.

"Kocadan hata, kadından özür,

Kadından hata, kocadan ceza" (Özcan 2009: 30).

Karı koca arasındaki ilişkinin dışa aksetmiş bir tezahürü olarak yorumlayabileceğimiz bu atasözünde bir eşitsizliğe dikkat çekilmiştir. Koca hata yapınca karısından özür dilemekle konu kapanırken kadın hata yaptığında karşılığında ceza görmektedir. Bu durumun pek çok sebebi olabileceği gibi iki temel etkenle açıklanabilir. Kadının, yaratılış gereği erkeğe göre zayıf, narin, naif bir tabiata sahip olmasıyla izah edilebileceği gibi sosyo-kültürel bakımdan da erkeğin ailede ve toplum diğer kademelerinde baskın olma rolüyle açıklanabilir. Türk kültür dairesi içerisinde kahraman ve alp karakterinde pek çok kadın figürü ile karşılaşmak günümüz ataerkil aile yapısında kadınların baskın karakter olmadığı açıktır. Dolayısıyla aynı durum karşısında kadının farklı bir muameleye (cezaya) maruz kalması toplumun biçtiği rollerle, kişinin kendi mizacıyla, yetiştiği sosyal çevreyle ve eğitim durumuyla yakından ilgilidir.

Sitilistik ve yapısal açıdan bakıldığında koca ve kadın sözcüklerinin alt alta çapraz şekilde kullanılmasıyla lef ü neşr sanatına yer verildiğini, geniş zaman çekimiyle aktarıldığını, sadece yalın hâl ve ayrılma hâli üzerinden eksilteli cümlelerin tercih edildiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla dolgusu düşen yapılar söz konusudur: cümlenin tam hâli "Kocadan hata (olursa), kadından özür (olur); kadından hata (olursa), kocadan ceza (olur)" biçimindedir.

5. *Epçil xâtin, qâr qalâb qâzân qaynâtâr.*

“Becerikli kadın, kar yakıp kazan kaynatır” (Özcan 2009: 30).

Metinde verilen temel ileti; istidadı olan insanların en olmadık şartlarda bile güçlüklerin üstesinden gelip başarıya ulaşmaları üzerinden bir örneklem alınmasıdır. Burada *gönderen* milli kültür taşıyıcısı, yani atasözünün sahibi iken *alıcı* evlenecek olan gelin adaylarıdır. Biçem açısından değerlendirildiğinde “kar” ve “yakmak” sözcüklerinin bir arada kullanılmasıyla tezat yapılmıştır.

Hedef anlam olarak belirlenen “kar” kavramının *yakmak* veya *kaynatmak* eylemleriyle ilişkilendirilerek kar, yakıcıdır eşitliği sağlanarak kaynağını doğadan alan ontolojik bir metafora yer verilmiştir.

BECERİKLİ KADIN, YAKICIDIR.

KAR, YANABİLEN BİR ŞEYDİR/YAKACAKTIR.

Dolayısıyla metaforun tam şekli: BECERİKLİ KADIN KAR YAKABİLEN KİŞİDİR şeklinde düşünülebilir.

Değer yargısı: azim ve kararlılığın neticesinde başarıya ulaşılır.

6. *Xâtin-eriniñ vâziri.*

“Kadın, kocasının veziri(dir)” (Özcan 2009: 35).

Bu atasözünde kadının geniş anlamıyla toplumdaki statüsü, dar anlamıyla da evdeki rolü arasında bir bağ kurulmuştur. Konu “vezir” gibi idarî bir kavram üzerinden aksettirilerek klasik döneme telmihte bulunulmuştur. Burada *hedef kitleyi* “kadın”, *alıcıyı* “koca”, *bağlamı* ise “kadının ailedeki konumu” şeklinde tasavvur etmek mümkündür.

Hedef alan olarak seçilen *kadın* kavramının idarî özelliği olan *vezir* gibi siyaset terimi üzerine zihinsel açıdan şemalanması sonucunda dolaylı olarak KOCA PADİŞAHTIR metaforuna ulaşılmaktadır.

Verilmek istenen temel iletide kadın ile koca arasındaki dayanışma ilişkisine ve yönetim kademesindeki statülerine vurgu yapılmıştır. Bu atasözünde kadın kendisine danışılan bir karar merciidir, edilgen değildir fakat doğrudan yöneten de değildir. Yine ataerkil bir toplum düzeninden kaynaklı bir anlayışın zihinsel ürünü olarak kabul edilebilir. Ayrıca vezirin görevi padişaha hizmet etmek olduğundan derin yapıda KADIN HİZMETÇİDİR sonucuna da varılabilir. Yine *vezir* sözcüğünü toplumun ait olduğu zümreyi göstermesi ve yönetim anlayışını ortaya koyması açısından bir kültür imgesi olarak kabul etmek mümkündür.

7. *Otgü kelgün xâtinniñ ottiz âg‘ız sözi bâr*

“Ateşe gelen kadının otuz çift sözü var” (Özcan 2009: 39).

Burada “ateşe gel-“ deyiimiyle kısa zaman dilimi kastedilmiştir ve kısa zaman diliminde “otuz çift söz” söyleyecek sözü olan kadının olumsuz bir karakter olarak yansıtıldığını görmekteyiz. Dolayısıyla metnin alt katmanında “kadın uzun konuşan kişidir” mantıksal çıkarımını yapabiliriz. Bağlam gereği “ateşe gel-“ deyiminin ikinci anlamı, “hesaplaşmaya, tartışmaya, kavga etmeye gelmek” şeklinde de düşünülebilir. Meçhul kadın şahsında tüm kadınların kısa sürede çok şeyi anlatabilme becerisine atıfta bulunulmuştur. Ateşe gelen “insan” demek yerine ateşe gelen “kadın” denmesiyle cinsiyet ayırımına gidilmiş ve dolaylı

olarak erkek şahısla mukayesesine dikkat çekmek için de kısa zaman dilimi olan *ateşe gelmek* deyimini kullanılmıştır.

Yukarıdaki atasözünün gözlemci ve hâkim bakış açılarıyla anlatıldığı, “ateşe gel-“ deyimiyile çağrışımda bulunulduğu, söyleyecek “otuz çift sözü var” ifadesiyle doldurma söze yer verildiği söylenebilir.

Değer yargısı: Kadının hafife alınmaması gerektiği, sözü dudaktan esirgemeyen bir yapısının olduğu, konuşkan bir karakteri temsil ettiği, yaratılışı itibarıyla zayıf olsa da kendini savunma konusunda pasif ve edilgen olmadığı gerçeğine dikkat çekilmiştir.

8. *Yâz aççıg‘ı - qarg‘agü,*

Qız aççıg‘ı - yängägü,

“Kazın siniri kargaya

Kızın siniri yengeye” (Özcan 2009: 145).

Yukarıdaki atasözü biçimsel açıdan incelendiğinde şiirsel bir anlatımın söz konusu olduğu görülmektedir. 7’li hece ölçüsüyle yazılmıştır. Kazın siniri ve kızın siniri yapılarının belirtili isim tamlamasıyla aktarılması yine şiirsel bir uygunluk sağlamıştır. Her iki cümlede de yüklem olmadığı, dolgusu düşen eksilteli yapıların varlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca “kaz” ve “kız” sözcüklerinde /a/ ve /ı/ sesleri birer alofon (minimalpaar) değerinde kullanımlardır. “Kargaya” ve “yengeye” kavramlarının valenze göre çekim değeri de kargaya/yengeye ”geçer/sirayet eder” şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca *kaz-karga* ve *kız-yenge* arasında uyum sağlanarak tenasup sanatına ve *kız-kaz, karga-yenge* bağdaştırmasıyla da leff ü neşr sanatına yer verilmiştir.

Aktarmanın yönüne bakıldığında verilmek istenen temel iletinin hayvanlar üzerinden akışı söz konusudur ve aile içi uyumsuzlukların birtakım hayvanlar üzerinden dışarı yansıtıldığı açıktır. Benzetmenin yönüne bakıldığında asimetrik olarak kız kaza benzetilirken yenge de kargaya benzetilmiş ve yenge haneye dışarıdan geldiği için karga motifi ile ötekileştirilmiştir. Sosyo-psikoloji açısından değerlendirildiğinde karganın kaza ve kaz yavrularına her fırsatta müdahil olduğu, rahatsız ettiği gibi yengenin de kız üzerinde olan baskısı ve aile içindeki durumu karga figürü üzerinden betimlenmiştir. Dolayısıyla metnin anlam katmanında yenge ve karga kavramları hedef olarak gösterilirken *kız* ve *kaz* kavramları da kaynak alan olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla yenge kavramına yeni anlamlar yüklenerek çok anlamlılığa gidilmiştir.

Dil psikolojisi açısından metni değerlendirdiğimizde kapalı ve dar bir alanda yaşamının getirmiş olduğu bir bakış açısıyla ironik bir dilin kullanıldığından bahsedilebilir. Yine kaz ve karga kavramlarından bu sözü sarf eden kültür taşıyıcısının kırsal bir alanda yetiştiği ve tarım ülkesinde yaşadığı sonucuna varılabilir.

9. *Xâtinlik rozg‘âr-güldir,*

Xâtinsiz rozg‘âr-çöldir.

“Kadınlı hayat güldür,

Kadınsız hayat çöldür” (Özcan 2009: 148).

Biçem açısından incelendiğinde 7’li hece ölçüsüyle kurulu şiirsel bir anlatımın olduğu görülmektedir. Kadınli hayat ve kadınsız hayat ifadelerinde sıfat tamlamasının varlığı dikkat çekmektedir. Kadınli hayatın güle, kadınsız hayatın çöle benzetilmesiyle açık istiareye yer verilmiştir. Her iki cümlede de bildirme eki kullanılarak bir yargıya

varılmıştır. Dolayısıyla bu cümleler hâkim ve kuşatıcı bakış açısıyla dile getirilmiştir. Aksiyolojik akış gül ve çöl sözcükleri üzerinden sağlanmıştır. Gül ve çöl sözlerinde /ü/ ve /ö/ sesleri birer alofon olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değer yargısı: Aile kurmanın önemi vurgulanmıştır. İki farklı hayat tarzı bütün gerçeklik içerisinde tercihe sunulmuştur.

10. *Qız tuqqanqä muz tug‘ar*

Og‘il tuqqanqä kün tug‘ar.

“Kız doğurana buz doğar,

Oğul doğurana güneş doğar” (Özcan 2009: 163).

Kız-oğul ve *buz-güneş* kavramları üzerinden bir zıtlık ilişkisiyle tezat ve leff ü neş sanatının kullanıldığı göze çarpmaktadır. Sosyolojik açıdan bir sınıf mücadelesinin ve cinsiyete dair eşitsizliğin varlığı dikkat çekmektedir. Cahiliye devrinin bir hastalığı olarak kültürümüze bulaşan bu zihniyetin ortaya koyduğu probleme en iyi çözüm kuşkusuz aile eğitimidir. Çünkü cehalet karşısında en etkin mücadele eğitimle sağlanabilir. İnsana yaşam hakkı tanımayan bir dünyada erdem ve insanlıktan bahsedilemez.

Sözün etki gücünü artırmak ve dinleyicinin ya da okuyucunun zihnindeki takip mekanizmasını kırmak için sık sık şaşırtıcı ifadeler ve sıradışı bağdaştırmalara müracaat edilir. Nitekim bu atasözünde de “buz doğar” ifadesiyle alışılmamış bir bağdaştırmaya yer verilmiştir. Anadolu’da bir hayıflanma ifadesi olarak “buz doğurmak” ifadesine benzeyen “taş doğurmak” ifadesinin kullanıldığı malumdur. Dolayısıyla okuyucudan veya dinleyiciden “kız çocuğu buzdu; erkek çocuğu güneştir” sonucuna varılması istenmiştir. Toplumsal imaj açısından kız doğurmanın sakıncalı ve sakat bir durum olduğu ima edilmiştir, fakat bu tutum Türk kimliği ve Türk dokusuna taban tabana zıt bir durumdan ibarettir. Nitekim Türk kültüründe kadın gerektiğinde “han” olarak büyük bir şerefle ülke de yönetmiş “yuvayı yapan dişi kuştur” ifadesinde yaşadığı gibi ev idaresini de sağlamıştır ve her daim aktif rol üstlenmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; atasözleri üzerinden bir milletin millî karakteri, sosyal psikolojisi, dünyayı anlamlandırma becerisi, kültürel dokusu, zihin gücü, muhakeme yetisi, dil hassasiyeti, kültürel belleği hakkında analizler yapma imkânı mümkündür. Dolayısıyla araştırmalarımızdan hareketle örneklem aldığımız Özbek atasözleri; dikkatli her okura kadının toplumdaki yeri, aile kurmadaki önemi, kültürel ve millî değerlere katkısı konusunda ciddi veriler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 1. ve 2. cilt, İst: İnkılap Yay., 1988.
- ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür, “Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enst. Dergisi*, Erzurum, 2009, S. 41, s. 85-97.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- LAKOFF, George and JOHNSON, Mark, *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İst: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- MORAN, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- MURATOĞLU, Malik, *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İst: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, C. 2, s. 158-160.

- ÖZ ÖZCAN, Aynur, *Kadınlarla İlgili Özbek Atasözleri*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- TEKİN, Feridun, *Özbek Bilmeceleri*, Uşak: Elik Yayınları, 2008.
- UYGUR, Ceyhun Vedat, *Özbekçe (Özbek Türkçesi)*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2008.
- YILDIRIM, Hüseyin, *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2012.
- YOLDAŞEV, İbrahim-GÜMÜŞ, Muhittin, *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Ankara: Engin Yayınları, 1995.

MİRCEVAT AHISKALI'NIN “GURBETTEN İNİLTİLER” ADLI NEHİR ROMANINDA YER ALAN HALK BİLİMİ UNSURLARININ İNCELENMESİ

Examination of Folklore Elements in his novel “Gurbetten İniltiler” of Mircevat Ahıskalı

TÜRKAN ÇELİK

Uşak Üniversitesi

Öz: *Günümüzde Gürcistan sınırları içinde bulunan Ahıska, esasen çok eski bir Türk diyarudur. Ahıska Türkleri; 1828-1829 Türk-Rus savaşıyla Ahıska'nın Rusların eline geçmesi, 1944 yılı sürgünü ve soykırımı, Fergana'da yaşanan sarsıcı olaylar, Krasnodar'daki etnik zulüm örneklerinde olduğu gibi pek çok felaket yaşamıştır.*

Edebi ürünler, toplumsal bilinçaltının aynasıdır. Halkın sahip olduğu tüm özellik ve değerler ile toplumda gerçekleşen her türlü değişim, şekil ve muhteva bakımından edebiyat ürünlerini etkiler. Bundan dolayıdır ki gurbette doğmuş, gurbette yaşamış bir Ahıska Türkü olan Mircevat Ahıskalı'nın “Gurbetten İniltiler” üst başlıklı üç ciltlik nehir romanına Ahıska Türklerinin acıları; sürgün, gurbet ve hasret olguları ile yoğrularak yansımıştır.

Yapılan incelemede romanın kurgusu içinde halk hikâyelerini andıran bölümlerin bulunduğu; romanda mâni, ninni gibi halk edebiyatı türlerine yer verildiği, Özbek ve Ahıska Türklerinin sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik, dini vb. konulardaki özelliklerinin anlatıldığı saptanmıştır.

Bildirinin amacı; “Gurbetten İniltiler” romanını halk bilimsel açıdan incelemek ve esere işlemiş folklorik unsurları tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: *Ahıska, Halk Bilimi, Roman, Gurbet, Sürgün.*

Abstract: *Today, the Ahıska (Meskheti region), which is located within the borders of Georgia, is considered one of the homelands of Turks. Ahıscanian Turks (Meskhetian Turks) have witnessed many pressure compaigns such as: being under Russian oppression after the Russo-Turkish war in 1828-1829, the exile and genosite committed against them in 1944, the traumatic incidents witnessed in Fergana and last but not least the ethnic cruelty in Krasnodar.*

Literary Works are mirrors of consciousness that reflect upon. The changes, which take place in society because of all features and values of people, affect literary works in a significant way in terms of shape and content. That is why, we see the effects of suffers Ahıscanian Turks have gone through in the novel “Gurbetten İniltiler” by Mircevat Ahıskalı who was born and lived away from his home.

During our study on this novel we came across some parts which remind us some of folktales. Moreover, we can see some types of folklore such as folk poetry and lullaby; the qualities of Uzbek and Ahıscanian Turks, when it comes to social, political, cultural, economic and religous topics. The purpose of the study is to analyze the novel from a folklore viewpoint and determine the elements of folklore used in the novel.

Key words: *Ahıska (Meskheti region), Folklor, Novel, Homesickness, Exile.*

GİRİŞ

Türkiye'nin kuzeydoğu sınırında bulunan ve günümüzde Gürcistan'a bağlı olan Ahıska, eski bir Türk diyarındır; ancak 1921'de Moskova Antlaşmasıyla Rusya'ya bırakılmıştır.

Ahıska Türklerinin Gürcü kökenli olduğu iddiası, dil ve kültür bakımından çok farklı olmaları nedeniyle asılsızdır. (Veyselöğlü 1999: 3)

Ahıska Türkleri, 1944'te yük vagonlarına bindirilip insanlık dışı uygulamalarla yurtlarından koparırlar. Ölüm trenlerinde açlık, hastalık ve soğuktan 15 bin kişi ölür. Hayatta kalanlarsa Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'a yerleştirilir. (Hasanoğlu 2016: 4), (Zeyrek 2001: 4, 121)

1989'da Özbekistan'ın Fergana vilayetinde meydana gelen basit bir pazar kavgası dilden dile dolaşıp büyür. Ahıska Türklerinin evleri işaretlenip ateşe verilir. 112 kişi hayatını kaybeder, 1.032 kişi yaralanır. Bu trajedinin ardından yaklaşık 90 bin Ahıskalı Özbekistan'ı terk ederek Rusya, Azerbaycan, Kazakistan ve Ukrayna'ya göç etmek zorunda kalır. (Aydingün vd. 2014: 103), (Hasanoğlu 2016: 8), (Kolukirik 2011: 178), (Zeyrek 2001: 68, 74), (Zeyrek 2015: 9)

Rusya'da da çilesi bitmez Ahıskalının. 1991'den itibaren Türklerin Rusya-Krasnodar'dan ayrılması için onları çeşitli haklardan mahrum bırakma, korkutma ve kovuşturma faaliyetleri başlar. Bunun sonucunda binlerce Ahıskalı ABD'ye göç eder. (Aydingün vd. 2014: 108-111, 123,135), (Hasanoğlu 2016: 10-11)

Ahıskalılar, bugün hâlâ ana yurtlarına dönecekleri günü beklemektedirler.

Eser Hakkında

Ahıska halkının uğradığı haksızlık ve zulmü anlatmayı, böylece bir nevi vatana dönüş umudu oluşturmayı hedefleyen “Gurbetten İnilteler” adlı eserin türü, tarihi romandır.

Tarihi romanı, tarihi olayları kurgu ile harmanlayarak aktaran roman türü, biçiminde tanımlamak mümkündür. “*Sosyal bilimlerin tamamına ait birikimden yararlanma gücünü yedeleyen edebiyatla, ikiz kardeşi sayılabilecek bir sosyal bilim olan tarihin iç içe geçtiği tarihi roman türü, Türk edebiyatının seçkin eserlerle geniş kitlelere ulaşan özgün bir türüdür.*” (Durukoğlu 2013: 137)

Kitabın farklı ciltlerinde ortak karakterlerin karşımıza çıkması nedeniyle kitabı ırmak roman (nehir roman) kabul edebiliriz. Irmak roman “*Bir roman yazarının bir dönemi, bir olayı, bir aileyi tarihsel olarak anlatan birden çok romanına verilen ad*” (Karataş 2001: 315) olarak tanımlanabilir.

Bu nehir romanın “Gurbetten İnilteler – Sürgün” adlı ilk cildinde Ahıska Türklerinin sürgün edilişi ve göç sırasında vagonlarda yaşanan trajik olaylar anlatılmaktadır.

“Gurbetten İnilteler 2 - Yaşam Savaşı” adlı ikinci ciltte Ahıska Türklerinin Özbekistan'a alışma ve hayata tutunma çabası ve Tufan'la Güneş'in aşkı işlenmektedir.

Romanın son cildi olan “Gurbetten İnilteler 3 - Karış Karış Fergana”da ise Ahıska'ya dönmek isteyen Türklerin siyasi mücadelesi, Fergana olayları ve bu olayların Türkler üzerindeki etkisi gözler önüne serilmektedir.

Kitabın ikinci cildini; Özbekistan'daki gelenekleri, sosyal hayatı, kolhozda çalışma kurallarını ve gurbette yaşamanın zorluğunu anlatması nedeniyle aynı zamanda töre romanı, üçüncü cildi SSCB'deki politik yapı üzerinde uzun uzadıya durulması nedeniyle aynı zamanda siyasi roman da kabul edebiliriz.

Eserin Yazarı Hakkında

Mircevat Ahıskalı; gurbette doğmuş, gurbette yaşamış bir Ahıska Türkü. Vatan hasretini iliklerine kadar yaşamış acılı, sürgün bir yürek... Ve Ahıska modern edebiyatını kurmaya çalışan bir cengâver...

Nüfusta adı Cevat Türkoğlu olarak kayıtlıdır. (SAKALLI 2016: 40) Özbekistan'ın Sirderya ili Gülistan şehrinde 1960 yılında dünyaya gelen Ahıskalı, ilk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamlamıştır. 1985'te Gülistan Teknik Üniversitesi Doğalgaz Fakültesi'nden mezun olmuştur. (AHISKALI 2010: 2)

Uzun yıllar "Gizliddin" mahlasıyla şiirler yazan Ahıskalı, Fergana Faciasından sonra Azerbaycan'a göç edince "Ahıskalı" mahlasını kullanmaya başlamıştır. 1997 yılında anavatanı olarak gördüğü Türkiye'ye göç eden şairin yayımlanmış on altı yapıtı bulunmaktadır. Daha çok şiirle ilgilenen Ahıskalı'nın roman, hikâye, destan, masal vb. edebi türlerde eserleri de vardır. (AHISKALI 2010: 2) (SAKALLI 2016: 53)

ROMANDAKİ HALK BİLİMİ UNSURLARININ İNCELENMESİ

Tarihî Durum

Romanda Türk ulusunun tarihi geçmişi hakkında Cömert, Muallim Feyyaz, Aslan Amca gibi karakterlerin ağzından sık sık bilgi verilmektedir.

Osman'la Cömert'in Türk tarihi ile ilgili bir diyalogunda geçen "*Vatanımız Türkiye, milletimiz Ahıska...*" sözü vurucudur. (Ahıskalı 2010: 396) Yine İkrâm'ın söylediği "*Bari Türkiye'ye sürselerdi, sürgün bile olsa vatana sürülmüş olurduk.*" (Ahıskalı 2010: 54) cümlesi de öyle...

Asya Hala'nın "*Çünkü biz esarete alışık bir millet değiliz.*" (Ahıskalı 2006: 183) cümlesi Kürşat Ayaklanmasından Kurtuluş Savaşına Türk milletinin verdiği özgürlük mücadelelerini ve İstiklal Marşımızın "*Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.*" dizesini hatırlatmaktadır.

Tarihi yapı ile ilgili en önemli motif, romanın ana temasını da oluşturan sürgün kavramıdır. Aslında kitapların üçünün kapak tasarımında da fon renginin siyah olarak belirlenmesi ile başlar sürgünün ve acının anlatımı. Romanların ön kapak tasarımında ilk ciltte kara trenin, ikincide dikenli tellerin ve son ciltte ateşin tercih edilmesi; gurbeti ve özgürlüğün elden gidişini simgelemektedir.

İlk romanda Ahıska halkı, 1944 yılı Kasım ayının soğuk bir akşamında duyuru yapılacağı bahanesiyle kahvehaneye çağrılır. Savaş nedeniyle -kısa bir süre sonra dönmek üzere- yolculuğa çıkacaklarını öğrenirler. Daha doğrusu kendilerine söylenen yalan budur. Kahvehanedekilerin evine gitmesine izin verilmez ki isyan çıkaramasınlar. Kadın ve çocuklara ise birkaç saate hazırlanmaları söylenir. Trenin bulunduğu yere kadar karga tulumba götürülen Ahıska halkı, yük vagonlarına balık istifi doldurulur.

Kitapta bireysel sürgünlerle de karşılaşırız. Tufan'ın dik başlılığı, zalim kolhoz reisinin hain bir tuzakla Tufan'ı Sibiryaya sürdürmesine neden olur. Tufan, sürgünden sürgüne sürüklenir. Sibiryadaki hapisane "*Vahşi doğanın ortasına bir hapisane kurmuşlar. Bin kilometre gitsen bir şehir bulamazsın.*" (Ahıskalı 2010: 110) şeklinde anlatılır.

Coğrafi Durum

Ahıska'daki bir köyde başlayan ilk roman, trende devam eder. İkinci ve üçüncü romanlar ise Özbekistan'da geçer.

Ahıska ile Özbekistan arasındaki iklim farkı şöyle anlatılmaktadır: *“Kafkasya'nın en güzel iklimine sahip olan bölgeden Özbekistan'ın çöl bölgesi olan Mirzeçöl bölgesine sürülmüşlerdi. Çok farklı şekilde bir hava değişikliği vardı... Böyle bir iklimden gelip çölün kışta soğuk yazda ise aşırı sıcak havasına alışmak pek de kolay değildi tabi.”* (Ahıskalı 2007: 199-200)

İki toplumun memleketleri arasındaki coğrafi uzaklık nedeniyle tarım ürünlerinde farklılıklar vardır. Mesela Tufan ilk defa pamuk tarlası görmektedir, gördüklerini şöyle betimler: *“Bir metre yüksekliğinde bir şey işte, üzerinde tıpkı cevize benzer meyveleri var.”* (Ahıskalı 2007: 9)

Mirzeçöl'ün kavurucu sıcağından dolayı bölgede yılanın çok olduğunu anlıyoruz. *“Yerliler sık sık ‘Eee burası Mirzeçöl, kışın kurdu, yazın da yılanı eksik olmaz’ derlerdi.”* (Ahıskalı 2007: 201) Kitapta yılan motifi öyle çok geçiyor ki bunun nedenini düşünmeden edemiyoruz. Bu kadar yalan, hile, eziyet ve sinsilikle karşılaşan bir halkı yılanlarla boğuşur gösteren yazar, bunu bilinçli olarak tercih etmiş olsa gerek.

Romanda Fergana *“Orta Asya'nın önemli bir bölgesi olduğu kadar, en çok halklı ve karmaşık yeri...”* (Ahıskalı 2010: 120) şeklinde tanıtılmaktadır.

Fergana'nın nüfusuyla ilgili de *“Doğu kesimlerinde bir kilometre kareye, yaklaşık 350-400 bin kişi düşmektedir.”* (Ahıskalı 2010: 120) açıklaması yapılmıştır.

Siyasi Durum

Romandan, olayların yaşandığı dönemde bölgede komünist rejimin hâkim olduğunu anlıyoruz. Aslan karakterinin ağzından Bolşevik Devrimi şöyle yorumlanır: *“1917 Rus Devriminden bu yana yıllar geçti, birlik, beraberlik, eşitlik, kardeşlik, barış ve Ahıska'ya özgürlük vaat eden inkılâp, halkın aç karnını yalan vaatlerle doldurdu. Devrim olalı Ahıska üzerini kara bulutlar bürüdü...”* (Ahıskalı 2006: 10) Devamında Aslan şunları söylemektedir: *“Özgürlük adında gelen bu dalga, önce halkı sınıflara böldü, parçaladı. Toplumda kargaşaya neden oldu. İşçi, sermayeci, ağa, bey gibi toplumda ayrılıklar meydana getirdi.”* (Ahıskalı 2006: 10-11) *“Sonra ‘kolhoz’ dediler, halka verilen toprakları değil, elinde olan toprakları da geri aldılar.”* (Ahıskalı 2006: 18) Kolhoz Rusçada kolektif tarım demektir. Devlet tüm tarım arazilerinin sahibidir, onları işlemeleri için köylülere kiraya verir. (Sakallı 2016: 130-131)

Özellikle ikinci romanda Ruslar, Türklere düşünce özgürlüğü tanımamaktadır. Eserin geneline yayılmış Rus politikası ise Türklerin dinini ve dilini unutturmak, onları mankurtlaştırmaktır.

Açlık, eziyet, yoksulluk gibi nedenlerle aynı aileden pek çok kişinin arka arkaya ölmesi, Rus hükümetinin Ahıska Türkleri üzerinde soykırım politikası uyguladığını göstermektedir. Ahmet'in ikinci romanın 306. sayfasında soykırımı dut dökümüne benzetmesi etkileyici bir teşbih örneği oluşturmuştur.

İkinci romanın son sayfasında yer alan *“Devlet demek baba demektir, halk da devletin çocukları... Hiçbir baba çocuklarının zulüm çekmesini istemez.”* cümlesi ders verici niteliktedir.

Almanlara karşı Rus ordusunda savaşan Işık, cepheden göğsü madalyalarla dolu bir kahraman olarak dönmesine rağmen suçlu muamelesi görür, ailesini bulmak için geldiği Özbekistan'daki köyden çıkması yasaklanır.

Eserde daha çok son romanda politik yapı üzerinde duruluyor. Türk gençleri, kurdukları dernek vasıtasıyla siyasi faaliyetlerde bulunmakta, yasal yollardan vatana dönüş çaresi aramaktadır. Ancak Şahan gibi özünü yitirmiş Ahıskalılar, Rus hükümeti ve bazı Özbek yöneticiler onları engellemeye çalışmaktadır. Bu yurtsever gençlerin ülkülerinden dönmeye hiç niyeti yoktur. Haklarını aramak adına Moskova'ya şüphe çekmeyecek bir heyet gönderirler.

Tam da özgürlüğe yaklaştıklarını düşündükleri bu günlerde nereden geldiği anlaşılmayan terörist bir grubun başlattığı taşkınlık, Fergana Faciası'na dönüşür. Zaten zor koşullarda yaşayan halk iftiraya uğrar, bazı Özbeklerin de galeyana gelmesiyle ateş altında kalır. Bazı Özbekler, komşularını korumaya çalışır; ama ok yaydan fırlamıştır bir kere. Kendilerini koruması gereken polislerle devlet mensupları, aslında Ahıskalılara karşıdır ve halkı kışkırtmaya çalışmaktadır.

Ekonomik Durum

İkinci romanda Özbek halkı sefalet içinde yaşamakta, yiyecek ekmeği zor bulmaktadır. Eşmet, evinin yanındaki tavanı olmayan, yıkılmaya yüz tutmuş küçük kulübeyi verir konuklarına. Allah ne veriyse paylaşmaya başlarlar.

Yiyecek bulamayan halk, topladıkları otlardan yemek yapmaktadır. Çiçek Nine'nin onca sıkıntıyı atlatıp açlık belası yüzünden yediği ottan zehirlenip ölmesi çok acıdır.

Mevcude'nin ekme kartını kullanabilmek için oğlu Tolkın'ın öldüğünü saklaması ve oğlunun naaşını kimse görmesin diye evde tutması, bölgede geçinmenin ne denli zor olduğunu kanıttır.

Sosyal Durum

Nazife, evlatlarıyla birlikte Özbekistan'da bulunan Mirzaçöl'e sürgün edilmiştir. Eşi Işık, vatan savunması için cephededir. Eşmet, Nazife ve çocuklarını at arabası ile evine götürecektir, onları Ahıskalılar yurtlarına dönene kadar misafir edecektir. Ahıska halkı gelmeden Özbekler arasında, Ahıskalıların insan eti yediği yolunda bir dedikodu yayılmıştır. Eşmet yolculardan, gurbet ele düşen yolcular ise arabacıdan korkmaktadır. Yolculuk sırasında birbirlerini tanımaya, birbirlerinin dillerini çözmeye başlarlar ve dedikodunun asılsız olduğu anlaşılır. (Ahıskalı 2007: 9-11)

Esere göre Ahıska Türklerinde, genellikle tüm aile bir arada yaşıyor, Ahıska'da erkekler kahvehanede zaman geçirebiliyor. Özbekistan'da ise halk gündüzleri pamuk tarlalarında çalışarak, akşamları da evde pamuk kozası açarak vaktini geçiriyor. Eğlenmeye, gezmeye, sosyal faaliyetlerle ilgilenmeye fırsatları da zamanları da yok. Kaldı ki Ahıska Türklerinin sürgünde buldukları köylerden komşu köylere bile gitmeleri yasaklanıyor. Tam bir zindan hayatı yaşatılıyor insanlara.

Eğitim Durumu

Eğitimle ilgili şu sözleri tespit ediyoruz: "Bu halkın içinden yetişmiş aydınları da görüşleriniz ideolojimize ters düşüyor diye her türlü işkencelere maruz bıraktılar." (Ahıskalı 2006: 11) "Aydınlarından ve öncülerinden yoksun kalan halk şimdi çobansız kalan sahipsiz bir sürüye benziyor." (Ahıskalı 2006: 11)

Gelenekler

Atalara Saygı:

Kitaptan Özbeklerde insanlara (özellikle kendinden büyüklere) “sen” diye seslenmenin ayıp karşılandığını “siz” demek gerektiğini öğreniyoruz. “*Biçare Tufan ne bilsin ki Özbek kültüründe bir insana sen diye hitap etmek gibi sayılırdı, hele karşıdaki de senin deden yaşında ise.*” (Ahıskalı 2007: 28)

Eserden Ahıska Türklerinin, büyüklerin sözünü kesmediğini anlıyoruz. Ataya saygı çok önemseniyor.

Kadınların Toplumdaki Yeri:

Ahmet Emmi’in, eşi Çiçek Nine kendinden sonra ölsün diye dua etmesi, eşine sevgisi yanında sosyal hayatta Türk halkının kadına verdiği önemi de yansıtır niteliktedir.

Romandan anlıyoruz ki kadın, evlendikten sonra eşi dışındaki insanlarla, özellikle kayınvalidesi ve kayınpederiyle uzun bir süre hiç konuşmuyor. Buna da gelinlik etmek, deniyor. Konuşmak zorunda kalırsa çok kısık sesle konuşuyor. Aynı romanda hayatının evlendikten sonraki kısmında hiç sesi duyulmayanları, hatta doğum yaparken vagona erkekler var diye bağırmayanları görüyoruz. Çünkü onlar için geleneklerini sürdürmek bu denli önemlidir.

Ahıskalı kadınlar, erkeklere son derece saygılıdır, aralarındaki mesafeye rağmen erkeklerin önünden geçmez, ev halkından erkek olanları mutlaka dış kapıda karşılar. Nazife’nin “...evin erkeğini biz dışarıda karşılamalıyız.” (Ahıskalı 2007: 68) cümlesinde bunun örneğini görüyoruz.

Tuvalet bile bulunmayan yük vagonlarıyla sürgüne yollanan halk, sorunu gidermek için çareyi vagonun bir köşesine kilim veya battaniye asarak orayı tuvalet hâline getirmekte bulur; fakat bu yöntem kadınlar için hiç de kolay değildir. Kitaptaki şu satırlar bahsi geçen zorluğu anlatmaktadır: “*Bekçinin gelini de ondan gitti. Günde bir defa zor gidiyormuş. O köşede asılı olan battaniyenin arkasına, onu da kaynanası zorla götürüyormuş. Kaynanası rahatsızlanınca tek başına utanmış. Akşamdan beri hiç gitmemiş, işte sonuç... tuvaletini tutmaktan bağırsakları düğümlenmiş zavallının.*” (Ahıskalı 2006: 129) Erkeklerin yanında tuvaletini yapmaya utandığı için molayı bekleyen bazı kadınlar da trenin altında kalır.

Namus Anlayışı:

Gaddar Kolhoz Reisi, Nazife’nin namusuna göz dikse de kadının iffeti sayesinde emeline ulaşamaz. Aynı romanda Rivayet uyurken ağzından içeri bir yılan girer, genç kızdaki değişiklikler hamileliğe yorulur, aile psikolojik travma yaşar. Bu örnekler, namus kavramına verilen önemi göstermektedir.

Vatanperverlik:

İlk romanda Aslan trene binmemeye, vatanını bırakmamaya kararlıdır; ancak yaşarken Ahıska’da kalması imkânsızdır. Ölüsü kalır Ahıska’ya bekçi misali.

Emniyet Müdürünün, Ahıska’ya dönüş yolculuğunun zor ve eziyetli olacağına dair iddialarına Cömert’in yanıtı şu olur: “*Bir insanın hapishaneden evine dönmek için eşyalarını toplaması, o insana rahatsızlık vermez.*” (Ahıskalı 2010: 78). Herkesin

memleketinin doğduğu yer olduğuna dair iddia üzerine Garip'in sorduğu " *Ben vagona doğdum. Benim vatanım neresidir?*" (Ahıskalı 2010: 80) sorusu tokat gibidir. Özbekistan'ın Ahıska'dan güzel olduğu iddiası üzerine verilen " *Çocuklarınızı çirkin annelerinden ayırıp güzel üvey analara verseler alışabilirler mi?*" (Ahıskalı 2010: 102) cevabı da öyle.

" *Gurbetin cennetinde garip olmadansa memleketimin cehenneminde yerli olmak daha efdaldır.*" (Ahıskalı 2007: 238) cümlesi ise kitabın ana fikri gibi.

Konukseverlik:

Çok misafirperver olan Özbekler " *Hele düğün yeriye yoldan geçen kim varsa zorla içeri alır, illa da bir kırık lokma ikram ederlerdi.*" (Ahıskalı 2010: 383)

" *Ahıskalılarda ağır misafir geldiğinde genelde mantı yapılırdı.*" (Ahıskalı 2010: 391)

İkinci romandan anlıyoruz ki Özbekler için misafire bardağı doldurup vermek saygısızlıktır. Yemek konusunda ev sahibinden ısrar bekleyen Özbekler, bir kez sorulduğunda yemezler.

IDUKLAR

Ocak:

Ocak Türk kültüründe kutsal sayılır. O yüzden aile, yuva gibi anlamlarda da kullanılır. Şu örnekte olduğu gibi: " *Bizim ocağımızı sizin gibiler su döküp söndüremezler.*" (Ahıskalı 2006:183)

Ateş:

Kutsal kavramlarımızdan biri de ateştir. Üçüncü romanın ön kapağında Fergana faciasında çekilmiş bir fotoğraf karesinin alevlerle çerçvelendiğini görüyoruz.

Kara:

Türkler renklere çeşitli anlamlar yüklemiştir. Kara, Türk kültüründe genel olarak yasın, ölümün, kederin rengi olarak düşünülür. Dolayısıyla üç romanın kapağının da kara olması yerinde bir seçim...

İlk romanın ön kapağında uçurum kenarındaki bir dağ yamacından dumanlar içinde ilerleyen bir kara trenle karşılaşılıyor.

Bu renk sembolizasyonu ile ilgili " *Kara bulutlar büriüdü.*" (Ahıskalı 2006: 10), " *Kara perde çaktı.*" (Ahıskalı 2006: 10), " *kara haber*" (Ahıskalı 2006: 49) örnekleri de verilebilir.

İnanç

Kitaptan anladığımıza göre Ahıska Türkleri ve Özbekler arasında İslam inancı yaygındır. Çektikleri onca sıkıntıya rağmen dillerinden şükürü düşürmeyişleri dini inançlarının ne denli güçlü olduğunun ispatı...

Eserin üç cildinde de şehitlik, gazilik, dua, Allah'a sığınma, kadercilik ve tevekkül anlayışı gibi dini unsurlarla karşılaşırız. Eşmet'in "*Kadere teslim olmaktan başka çaremiz yok.*" (Ahıskalı 2007: 129) sözünde olduğu gibi. Ahmet, kendisine emanet edilen hasta çocuğun ölmesinden kendi canının ya da torununun canının alınması için dua eder. (Ahıskalı 2007: 305) Buradan Ahıska Türklerinin emanete sahip çıkmayı nasıl önemseydiğini de anlıyoruz.

Kitapta ölenin ruhuna Fatıha okunmaktadır. (Ahıskalı 200: 173) Bazı bölümlerde "*Haksızlık karşısında sessiz kalan dilsiz şeytandır.*" (Ahıskalı 2010: 111) örneğindeki gibi hadislere yer verilmiştir.

Asya ile Çiçek'in kıyamet komşusu olduğu anlatılmaktadır. (Ahıskalı 2006: 37) Bu inanç, Anadolu'daki "ahretlik" tabirini andırır.

Olağanüstü Varlıklara İnanma:

"...hem ağacın dibi hem su boyu olduğundan perilerin, hurilerin dolaştığı yerdir, onlar çarpmıştır. Bir molla bulup okutursak, üç günde hiçbir şeyi kalmaz." (Ahıskalı 2007: 206) cümlesinden olağanüstü varlıklara inanış yanında suyun ve ulu ağaçların kutsal sayılması anlayışının izlerini de görüyoruz.

Mimari

Mimari ile ilgili Özbekistan'da evlerin çamurdan inşa edildiği ve evlerde avlunun bulunduğu gibi birkaç hususu öğreniyoruz. "*Evlerin hepsi çamur evler, bazı evler küçüktü sanki tezekten yapılmış gibi görünüyordu.*" (Ahıskalı 2007: 23) "...Özbeklerin Dervaze dedikleri demir kapıdan avluya girdi." (Ahıskalı 2010: 12)

Halk Sanatları

İkinci romanda Ahmet Emmi ölünce ayağındaki çorapta bulunan "Ahıska çorap deseni" Ahıskalı olduğunu anlamalarını sağlamıştır.

İlk romanda vagonların bir köşesine kilim asıldığı anlatılmaktadır. Bu da Ahıskalılarda kilim dokuma geleneğinin göstergesidir.

Halk Mutfağı

Türk mutfağındaki çay, kavurma, sütlaç, mantı, Özbek pilavı, ekme gibi öğeler romanda yer almaktadır.

Giyim

Tufan, Eşmet'in kıyafetlerini şöyle betimler: "*...Başında dört köşe bir takkesi var. Bizim gece yatarken giydiğimiz beyaz don gömlek giymiş, üzerinden kalın pamuklu gibi bir abaya sarılmış, ayaklarında eski yırtık çizmeler var.*" (Ahıskalı 2007: 9)

Romanda ayrıca papak, Özbek yazması, milli Ahıska başörtüsü kabalak, doppi, gömlek üzeri yelek gibi kıyafetlerle karşılaşırız.

DİL ÖZELLİKLERİ

Ağız-Şive

Özellikle ikinci romanda Özbek ve Ahıska Türkleri arasındaki şive farkından bahsedilmektedir. Örneğin Özbek Türkleri dedeye baba, babaya dede, diyor. Bu da Ahıska Türkleri ile birbirlerini yanlış anlamalarına neden oluyor.

Özbekçede “ğ” harfi ile başlayan kelimelerin bulunduğunu, Özbeklerin Allah’a Huda, dua etmeye Petehe vermek (Fatiha okumak) dediğini, Ahıska Türklerinin selamlaşmak, tokalaşmak, el öpmek yerine “görüşmek” sözcüğünü kullandıklarını, Özbekçede tırpana çalgı dendiğini anlıyoruz.

Ad Verme

Kişi Adları:

Kişilerden çoğunun ismi; halk hikâyesi, orta oyunu gibi halk edebiyatı ürünlerimizde gördüğümüz geleneğin izlerini yansıtacak şekilde kişilerin belirgin özelliklerine göre seçilmiş.

Çiçek Nine'nin yediği ottan zehirlenerek ölmesi, yazarın Çiçek ismini bilinçli olarak seçtiğini düşündürüyor.

Tufan, adını yansıtacak bir karaktere sahip; sinirli, cesur, çalışkan, kuvvetli ve korkusuz. Güneş ise öyle güzel ki güneş gibi aydınlatıyor etrafı, kendisine bakan gözleri kamaştırıyor, Tufan'ın yüreğini de tıpkı bir güneş gibi yakıyor.

Nazife, Türk kadınının iffetinin simgesi gibi. İsmi anlamının “temiz, pak” olması yine bilinçli olarak seçildiği düşüncesini doğuruyor.

Asya adının tam bir anne figürü olan bir kadına verilmesi manalı... İlk romanda Asya'nın tüm umudunun tükendiği an, hayata tutunması için bir amaç olacak şekilde Garip'in doğumu, Asya'nın gurbette garipliğe gark olacakken garip bir şekilde Garip'e nine oluşu çok güzel kompoze edilmiş.

Vatan ismi son kitapta karşımıza çıkıyor ve Ahıska halkının vatan özlemini, sessiz bir çığlık gibi haykırıyor.

Cömert karakterinin halkı için verdiği mücadele, sabrı ve çalışkanlığı, onu adeta Türk halkının özverisinin, cömertliğinin simgesi haline getiriyor.

Aslan karakteri de öyle vatansever, ileri görüşlü, güngörmüş, bilinçli ve güçlü ki ad seçimine şaşırılmamak lazım. Çünkü bu özelliklere sahip kişiler için Türkler arasında “aslan gibi” teşbihi yaygındır.

Görüyoruz ki ikinci romanda en son umut ölüyor, Ahmet'in ölümü bunu hissettiriyor. Çünkü Ahmet, ilk kitaptan itibaren adeta direnişin, umudun, her zorluğa karşın ayakta kalmanın sembolü idi. Nazife'nin çocukları içinde de en son Mavi'nin ölmesi anlamlı... Mavi, edebi eserlerde genellikle özgürlüğün, barışın, umudun simgesi olarak kullanılır.

Akrabalık Adları ve Lakaplar:

Kitapta kişiler akrabalık adlarıyla, unvanlarıyla ya da lakaplarıyla adlandırılıyor. Asya Hala, Gülsüm Ape, Eflatun Emmi, Taşdemir Ağabey, Gergedan Mustafa, Topal Sadık gibi.

Yer Adları:

Karakışlak ve Kızıl Şafak köyleri, kara günler görseler de bir gün şafağın sökeceğini anlatır gibi. Yeni adı Gülistan olan Mirzeçöl de Türklerin çölü gül bahçesine dönüştürdükleri fikrini yansıtıyor.

Kalıp Sözlere

Metinde bir yergi örneği *“Dünyayı su bassa topuğuna çıkmaz.”* (Ahıskalı 2006: 17) ile bir yemin örneği *“... Eğer yalan söylüyorsam bana bu Türk adı haram olsun.”* (Ahıskalı 2010: 16) tespit edilmiştir.

Manzum Ürünler

“Hele bu son aylarda dünyada zerre kadarım; ama koca dünyaya sığmaz oldum.” (Ahıskalı 2010: 26) sözü tasavvuf şairimiz Nesimi'nin *“Mende sığar iki cihan, men bu cihana sığmazam.”* dizesini hatırlatmaktadır.

Mâni:

Romanda yer alan dört mâninin tümü düz (tam) mânidir. Bu mânilerden birinde “Cehennem” sözcüğü yerine eski Türkçedeki karşılığı olan “tamu”nun kullanılması dikkat çekicidir.

*“Gurbetin garibe olmaz minneti,
Kimi felç geçirir kim cinneti.
Atın beni vatanımda tamuya,
Sizin olsun gurbetin tüm cenneti.”* (Ahıskalı 2007: Arka kapak)

Ninni:

Eserde bulunan tek ninninin sözleri şöyledir:

*“Ninni dedim uyusun,
Allah versin, büyüsin,
Aslan'ımın koç oğlu,
Sen de aslan soyusun.
Görün aslan boyunu,
Ninesini torunu.
Aslan dönsün askerden,
Yapsın oğul toyunu.
Mert yetmez merdimize,
Hak derman derdimize.
Sürgün mühleti bitsin,
Dönelim yurdumuza.”* (Ahıskalı 2007: 261)

Mensur Ürünler

Atasözü:

Metinde pek çok atasözü bulunmaktadır. Örnekse: Yaz var kış var, acele ne iş var? Göz gördüğünden korkar. Yerin kulağı var. Ellen gelen düğündür. Hastalığı gizlersen, ateşi dışarı vurur. Elma piş, ağızma düş. Ayın on beşi karanlıkta on beşi aydınlıktır. Turpun sıkıandan seyregi iyidir. Kel derman bulsa başına çalar.

Deyim:

Metinde kullanılan deyimlerden bazıları şunlardır: Gözleri açık gitmek, kara kışın ortasında kiraz istemek, şom ağızlı, bıçağı yağda olmak, göze çarpmak, içi içine sığmamak, Kılını kıpırdatmamak...

Alkış (Hayırdua):

Eserde "Allah razı olsun." (Ahıskalı 2006: 107), "Allah korusun." (Ahıskalı 2010: 233), "Allah bozmasın, şükredenlerden etsin." (Ahıskalı 2010: 247), "İnşallah bundan daha iyi olur." (Ahıskalı 2010: 247) gibi alkışlarla karşılaşırız.

Kargış (Beddua):

Kargışlar ise şunlardır: "Ocağın sönsün senin Stalin! Dağıttın bizleri, dağılasın seni Sovyet!" (Ahıskalı 2006: 103), "Allah alsın işini de bu hükümeti de." (Ahıskalı 2010: 231), "Lanet olasıcalar." (Ahıskalı 2010: 341).

Fıkra:

Eserde fıkra örneği olmasa da ilk iki kitap boyunca karşımıza çıkan Ahmet Emmi, Nasrettin Hoca gibi hazırcı cevap, lafını esirgemeyen, nüktedan bir karakter... Öldüğünde bile yüzünde gülümseme olması da ironik.

Destan:

Topal Sadık mübalağalı bir şekilde övünürken "...Köroğlu gibi adamdım. Gezerken ayaklarımın sesinden dağlar yerinden oynardı." (Ahıskalı 2006: 162) diyor.

İkinci roman boyunca Tufan'ın sıkıntılı zamanlarında imdadına yetişen Törebek; çok güçlü, becerikli, şakacı, adil, zeki bir karakter olarak çiziliyor. Bir destan kahramanı gibi; Oğuz Kağan'ı, Manas'ı ya da boz atlı Hızır'ı andırıyor.

Efsane:

Sabretmekle ilgili öğüt veren Molla Nuri, Eyüp Peygamber'le ilgili menkıbeyi anlatır. (Ahıskalı 2006: 163)

Halk Hikâyesi:

Tufan'ın kara sevdaya tutulduğu Güneş, Özbekistan'da komşu köye yerleştirilmiştir. Ahıskalıların buldukları köyden dışarı çıkmaları yasaklanır; ama Tufan kararlıdır. Gizlice sevdiğini görmeye gider. Derken Tufan'ın Sibiryaya sürgüne gönderilişi, sevdalıları ayırır.

Tufan kırk beş yıl sonra Moskova'da hayatının Güneş'ini bulur. İkisi de evlenmemiştir, belli ki birbirlerini beklemişlerdir. Güneş'in Fergana'ya acilen dönmesi gerekir; ancak Tufan bu defa işini şansa bırakmaz, Güneş'ten onu bulabileceği bir adres alır.

Fergana Olayları sırasında Tufan, bir kez daha Güneş'ini aramaya çıkar. Sevdiğini yanmakta olan bir evde bulur ve onunla birlikte can verir. "*Kerem gibi yana yana...*" Onca yıl birbirlerini beklemelerine rağmen kavuşamamaları, birlikte yanarak ölmeleri "*Kerem ile Aslı*" halk hikâyesini hatıra getirmektedir.

Hayatın Geçiş Dönemleri**Doğum:**

Asya, ailesinin tüm bireylerini yitirip umutsuzluğa kapıldığı anda, doğum yaparken ölen gelininin kendisine bir armağan, bir can yoldaşı bıraktığını görür ve Garip adını alan torunu için hayata tutunmaya çalışır.

Çiçek Nine'nin ninnisinde geçen "oğul toyu" tabiri yeni doğan çocuklar için kutlama yapıldığını düşünmemizi sağlar; ancak bu konuda herhangi bir detaya yer verilmemiştir.

Evlilik:

Ahıskalılar kız istemek için aile büyüklerini kızın evine göndermeye "elçi gönderme", söz kesmeye de "şerbet içme" diyorlar. "*Ne zaman şerbet içmişler, ne zaman nişanlanmışlar hiç haberim olmadı, bir de baktım ki davul zurna toy düğün.*" (Ahıskalı 2007: 239)

Gelin alma merasimi sırasında yaşananlarsa şöyle tasvir edilmektedir: "*Kaynatası girdi içeri. Kimi sandığa oturmuş, kimi yastık, kimi tavuk, kimi papak peşinde. Başkası kapıyı kapatmış, biri güreşçi istiyor, diğeri yola ip çekmiş. İnsanlar şenlik içinde, âdet diye herkes bir şeyin derdine düşmüş.*" (Ahıskalı 2007: 240)

Ölüm:

İlk romanda pek çok kayıp verilir yol boyunca. Çetin kış koşullarında vagonlarda donarak ölenler, tren durduğunda yakacak toplarken trene yetişemeyenler... Rus askerleri istasyonlarda mola verdiklerinde vagonları dolaşp yolculuk sırasında ölenleri çöle atmaktadırlar. İnsanların ölümlerini defnetmelerine dahi izin verilmez. Bunu gören okul müdürü cesetleri saklamalarını, vardıkları yerde defnetmelerini önerir. (Ahıskalı 2006: 109)

2. romanda sürekli çocuklar ölür, ölüm sıradanlaşır. Ancak ailelerinin yas tutmasına izin verilmez, olayın yaşandığı gün dahi tarlaya gitmek zorundadırlar. Bu durum Eşmet tarafından şöyle ifade edilmektedir: "*Cenazen olduğunu söylersen bir arabayla iki kişiyi gönderirler gelir, alır, götürür, gömerler ama sana işten kalmaya izin vermezler.*" (Ahıskalı 2007: 129)

Son romanda ise cenaze töreni ile ilgili şu gelenekle karşılaşıyoruz: “Paşabek devamlı arabasında doppi bulundururdu, çünkü bazen cenaze yerine gitmek zorunda kalıyordu, namaz kılсын kılmasın Özbekler ölü yerine başı açık gelenlere pek hoş bakmazlardı.” (Ahıskalı 2010: 337)

Törenler

Uğurlama:

Ahıska Türkleri, savaşa gidenleri “İnşallah arkadan vurulmazsın.” diye uğurluyor. Ancak cepheden dönebilenler, aslında milletçe arkadan vurulduklarını fark ediyorlar.

Kutlama:

Eskiden Ahıska'da harman kalktıktan sonra davul zurnalı kutlamalar yapıldığı (Ahıskalı 2006: 16), yaylaya çıkmanın da bir şenlik havasında olduğunu (Ahıskalı 2006: 16) anlıyoruz.

Halk Hekimliği

Boğmacaya çözüm olarak haşhaş kaynatılıp içirileceği (Ahıskalı 2006: 107), ağır gribe karşı da acı çorba içirip terletileceği (Ahıskalı 2006: 155) anlatılır.

Halk Dansları

Halk danslarından bar ve halaydan bahsedilmiştir. (Ahıskalı 206: 16)

Halk Sporları

Eserde halk sporlarından güreşin bahsi geçer. Hatta Fahri Emmi, Osman adlı bir delikanlının bir Ermeni ile güreşmesini uzun uzun anlatır. (Ahıskalı 2006: 172-173)

SONUÇ

Ahıska'nın dramına değinmek maksadıyla çalışma materyali olarak Mircevat Ahıskalı'nın tarihi gerçekleri anlatan romanı “Gurbetten İniltiler” tercih edilmiştir.

Çalışma kapsamında, “Uşak İlyaslı Kasabası Folkloru” adlı yüksek lisans tezimizde kullandığımız çalışma planına ek olarak Dursun Yıldırım'ın öğrenci çalışma planı taslağından (Çobanoğlu 2012: 57) yararlanarak romandaki folklorik öğeler incelenmiştir.

Nehir romanı oluşturan üç kitapta da halk bilimi unsurlarının kullanıldığı; ancak ikinci kitapta bu unsurların daha da yoğunlaştığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Gurbetten İniltiler, tüm Türk halkının okuması, ders alması, mesajını idrak etmesi gereken başarılı bir tarihi roman serisi olduğu kadar Türk folklorunun yansıtıldığı bir yapıt olma özelliğini de taşımaktadır.

Çalışmamızı ilk romandan bir mâni ile tamamlayalım:

“Elim hani, yuvam hani, yurt hani?”

*Ne sarmıştır bu dünyada dert beni?
Sultanlığı sana verdim, insaf et,
Köle diye öz yurduma sat beni.”* (Ahıskalı 2006: Ön kapak)

KAYNAKÇA

- Ahıskalı M. (2006). *Gurbetten İniltiler - Sürgün*, Bursa: Emin Yayınları.
- Ahıskalı M. (2007). *Gurbetten İniltiler 2 - Yaşam Savaşı*, Bursa: Emin Yayınları.
- Ahıskalı M. (2010). *Gurbetten İniltiler 3 - Karış Karış Fergana*, Bursa: Emin Yayınları.
- Aydingün, A. ve Aydingün, İ. (2014), *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topuluk Ulusötesi Aileler*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.
- Çelik T. (2008). “*Uşak İlyaslı Kasabası Folkloru*” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.
- Çobanoğlu Ö. (2012). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Durukoğlu S. (2013). Edebiyatla Tarihin Mutlu İzdivacı: Tarihî Roman Türü Ve Osmanlı’dan Osman Gazi Han’a Bir Olgunlaşma Kurgusu, *Turkish Studies*, Yaz: 137.
- Hasanoğlu, İ. (2016), “Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(1): 1-20.
- Karataş T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Kolukırık, S. (2011), “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD’deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, *Bilig Dergisi*, 59: 167-190.
- Sakallı E. (2016). *Ahıska Edebiyatının Çınarı Mircevat Ahıskalı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Veyselöğlu A. (1999). *Ahıska Türklerinin Dramı*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Zeyrek, Y. (2001). Ahıska Bölgesi Ve Ahıska Türkleri, Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- Zeyrek, Y. (2015). “Belgeleri ve Tanılarıyla Ahıska Türklerinin Türkiye’ye Göçleri Ve 1944 Sürgünü-V”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 39: 9-13.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HÂL EKLERİNİN BİRBİRİNİN YERİNİ ALMASI

Alternatoin of Case Suffixes in Uzbek

YASİN KARADENİZ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Öz: Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı ve Özbekistan'ın resmi dilidir. Tarihi seyri içerisinde Arapça, Farsça ve Rusçadan etkilenmiş olan Özbek Türkçesinin genelinde olduğu gibi hâl eklerinde de ses uyumunun olmadığı görülmektedir. Hâl ekleri cümle içerisinde ismi isme, edata ve fiile bağlamak suretiyle bunlar arasında ilişki kurarak cümlelerin oluşumuna katkıda bulunur. Hâl eklerinin esas görevi ismi fiile bağlamaktır. Bunun yanı sıra hâl ekleri, ismi sadece ismi bağlama görevinde de kullanılır. Hâl ekleri ismin morfolojik özelliklerinin yansıtarken ismin sentaks ve semantik özellikleriyle de ilişki kuran gramatikal bir olaydır. Bir hâl ekinin başka bir hal ekinin yerine kullanılması, Eski Türkçeden günümüze kadar az da olsa karşılaştığımız bir durumdur. Bu çalışmada Özbek Türkçesi edebî dili ile kaleme alınmış roman, hikâye, dergi gibi çeşitli eserler taranmıştır. Bu taramalarda tespit edilen örnek cümlelerle hal eklerinin kullanım şekilleri ve ifade ettikleri anlamlar gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesi, hal ekleri, morfolojik, sentaks.

Abstract: Uzbek is the continuation of Chagatay turkic language and the official language of Uzbekistan. In the historical course, it seems that there is no harmony as in he case suffixes as in whole the Uzbek Turkic influenced by Arabic, Persian and Russian. Case suffixes contribute to the formation of sentences by establishing a relationship between them by connecting the name the name, the prepositon and the verb in the sentence. The main task of the case suffixes is to connect the name with the verb. Besides this, the case suffixes are also used only in the name binding task. Case suffixes are a grammatical event related to the nominal syntax and semantic properties while reflecting the morphological properties of the name. The use of a case suffix substitution for another form of case suffix is a rarely situation we have encountered from the Old Turkic until today. In this study, various works such as novels, stories and journals which written with the Uzbek literary language were scanned. The form of utilisation of and the meanings of the example sentences and suffices detected in these scans have been tried to be shown.

Key words: Uzbek, Chagatay Turkic, case suffixes, morphology, syntax.

GİRİŞ

İsimler, kelime grupları ve cümleler içerisinde isim, fiil ve edatla olan bağlantıları sırasında çeşitli hâllerde bulunmaktadır (Ergin, 2013: 226). Hâl ekleri, cümle içerisinde ismi bir başka isme, edata ve fiile bağlamak suretiyle bunlar arasında ilişki kurarak cümlelerin oluşumuna katkıda bulunur. Yani hâl eklerinin görevi, kendisine tabi olmayan tam aksine kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebet kurarak ismi başka bir isme, edata ve özellikle de fiile bağlamak suretiyle kelime grupları kurmaktır. Ancak bu eklerin içerisindeki ilgi hâli eki, ismin kendisinden sonra gelen isme tabi olduğunu gösteren bir hâl ekidir (Ergin, 2013: 229). İlgi hâli eki, eklendiği isme sahiplik belirtme, aitlik vb. anlamlar kazandırır ancak bu ek diğer hâl eklerinde olduğu gibi anlamsal bir bağlantı kurmaz

(Karahan, 1996: 609). Grönbech, ilgi hâli ekinin türetme ekinde hâl ekine dönüştüğünü (Grönbech, 1995: 89); Gabain ise ilgi hâlinin aslında sıfat hâli olduğunu söyleyerek (Gabain, 1988: 43) ilgi hâli ekinin kelimeler arasında bağlantı eki değil görev tamlayıcısı olduğunu vurgulamışlardır.

Kesin olarak sebebi bilinmemekle birlikte hâl ekleri, zaman zaman görev değişikliğine uğramakta ve birbirinin yerini almaktadır. Düzenli bir şekilde karşılaşılmayan bu hadise, bölge ağızlarına göre farklılık göstererek genel bir kullanım haline gelebilmektedir. Çekim eklerinin görev değişikliği durumu Türkçeye özgü bir olay da değildir. Diğer dünya dillerinde de eklerin birbirinin yerine kullanılmasıyla karşılaşılmaktadır. Örneğin İngilizcede;

I told him my story. “Ben ona hikâyemi anlattım.”

I saw him yesterday. “Ben onu dün gördüm.” örneklerinde *him* zamiri hem yönelme hem de yükleme hâlini ifade etmektedir.

Türkçede hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması hadisesi Eski Türkçe döneminden günümüze kadar karşılaştığımız bir durumdur. Bunun ilk örneklerini Köktürk kitabelerinde görmekteyiz. Köktürk kitabelerinde bulunma hâli eki, bazı durumlarda ayrılma hâli ekinin görevini de üstlenmektedir (Tekin, 2003: 113).

bu kaganıñda bu bägläriğdü bu yerinğdü subunğda adrılmasar “ Bu hakanından, bu beylerinden, bu topraklarından ve sularından ayrılmaz isen” (BK K 13)

Tabgaç Kaganta bedizçi kelürtüm. “Tabgaç hükümdarından nakkaş getirttim.” (KT S 11)

Hâl eklerinin birbirinin yerini alması durumu Köktürkçe döneminden sonraki yüzyıllarda Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemi ile Harezmi-Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de devam etmiştir (Korkmaz, 2005: 224).

Atın mindi keldi. “*Atına* bindi geldi.” (KB 576)

Yusuf ulug has hacib tib atı çavı ajunda yayılmış turur. “(KB A 28) “Yusuf ulu has hacib olarak adı ve şöhreti dünyaya yayılmıştır.

Kırk yılda kidin. “*Kırk yıldan* sonra.”

Kiçigde qatığlansa “*küçükten* katlansa”(Shinkewitsch, 1947: 46).

Burada önemli olan, hâl eki hangi görevde kullanılmış olsa da o görevin yönelmiş olduğu kelime ya da kelimelerin anlamlarında herhangi bir değişikliğin olmadığıdır.

Türkçenin tarihî metinlerinde hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması hadisesinin yaygın bir şekilde görülmesi, bu dil olayının daha önceki dönemlerde başlamış olduğunu göstermektedir. Bu hadisenin Özbek Türkçesindeki hâline geçmeden önce Türkiye’de bu alanda yapılan çalışmalara ve Anadolu ağızlarındaki durumuna bakalım.

Hâl eklerinin bu durumu üzerinde çalışan dilcilerden Blake’ in ifadesine göre, anlam olarak var olup biçimsel göstergesi olmayan hâller *otonom olmayan hâl* şeklindedir. Blake, bu duruma Rusçadan örnekler vermek suretiyle dilin bu biçimbirimsel boşlukları başka hâl ekleri vasıtasıyla doldurmaya çalıştığını söylemiş ve bunu *otonom olmayan durum teorisi* şeklinde açıklamıştır (Blake, 1994: 23-24). Bu durum belki diğer dünya dilleri için geçerli olabilir. Ancak Türkçede hâl eki eksikliğini gidermek için ekler görev değişikliğine gitmektedir, demek meseleyi açıklamaktan uzaktır. Bazı dilciler ise meseleyi eklerdeki ses olayları ile açıklamaya çalışmıştır. Özkan, Gagavuzcadaki hâl eki değişmelerini Eski Türkçenin bir özelliği olan ünlü değişmesinin günümüze yansımaları şeklinde tarif etmiştir (Özkan, 1996: 125). Gemalmaz ise Çoruhboyu ve Oltu ağızlarındaki yönelme-yükleme hâli

değişikliğini ünlü değişmesiyle ifade etmiştir (Gemalmaz, 1995: 278). Kerim Demirci, Türkçedeki hâl eki değişikliğini hâl eki nöbetleşmesi olarak tanımlamıştır. Demirci, hâl eklerindeki nöbetleşmenin birden çok nedeni olabileceğini ve bunların ayrıntılı olarak araştırılması gerektiğini ifade etmiştir (Demirci, 2007: 137)

Zeynep Korkmaz ise Batı Anadolu ağızlarındaki yönelme-yükleme hâli değişikliğini ses daralması hadisesi ile ilişkilendirmiştir (Korkmaz, 1995: 227-229). Günümüzde, Manisa-Soma, Denizli-Tavas, Aydın-Bozdoğan, Kütahya-Simav-Tavşanlı'yı içine alan Batı Anadolu bölgesinde yükleme hâli eki yerine yönelme hâli ekinin, yönelme hâli ekinin yerine de yükleme hâli ekinin kullanıldığı örnekler vardır.

ğız evi+ni unnā da gidiyo “kız evin+e onlar da gidiyor” (Korkmaz, 2005: 222).

Bu iki hâl eki arasındaki görev değişimini ünlü daralması ile açıklamak mümkün olabilir, ancak diğer hâl ekleri bu şekilde izah edilemez. Hal eki değişimiyle ilgili bir diğer görüş ise ismin fiile bağlanmasındaki semantik tercihlerdir. Dünya dillerinde olduğu gibi Türkçede de fiiller anlam açısından belirli hâl ekleriyle bağlanmaktadır. Örneğin;

Çocuk okula gitmeye korkuyor cümlesi *Çocuk okula gitmekten korkuyor* şeklinde de kullanılabilir. Çünkü kork- fiili hem yönelme hem de ayrılma hâli ekiyle bağlanabilmektedir. Burada önemli olan, fiilin hangi eki daha çok tercih ettiğidir. Ancak bu görüşlere rağmen Türkçedeki hâl eklerinin birbirinin yerini alması hadisesini bir nedene bağlamak gerçeği yansıtmamaktadır.

Hâl eklerinin birbirinin yerini alması hadisesi, Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaygın bir kullanıma sahip olmamasına rağmen; Özbek Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

Sine kem çağırdı? “Seni kim çağırdı?” (yönelme-yükleme) Kazan-Tatar Türkçesi

Min üz eşeme beterdem. “Ben kendi işimi bitirdim.” (yönelme-yükleme) Kazan-Tatar Türkçesi

Siz qayda barasız? “Siz nereye gidiyorsunuz?” (bulunma-yönelme) Kazak Türkçesi

İvan kenekene vulat. “İvan kitabı okuyor.” (yönelme-yükleme) Çuvaşça (Korkmaz, 1995: 228-229).

Halaçça'da ise eşitlik hâli eki -çA bazı durumlarda bulunma hâlinin yerine kullanılmaktadır (Johanson, 1998: 111).

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE HÂL EKLERİNİN DURUMU

Çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdüren hâl eklerindeki görev değişikliği Özbek Türkçesinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde “*kelishik kategoriyasi* ve *kelishik qo 'shimchalari'*” olarak adlandırılan hâl ekleri şu şekildedir:

qaratqich kelishigi “ilgi hâli”: **-ning/-ing**

tushum kelishigi “yükleme hâli” : **-ni/-n**

jo 'nalish kelishigi “yönelme hâli”: **-ga/-qa**

o 'rin payt kelishigi “bulunma hâli”: **-da**

chiqish kelishigi “ayrılma-çıkma hâli”: **-dan**

vosita shakli “vasıta hâli”: **bilan**

tenglik shakli “eşitlik hâli”: **-cha/ -day/-dey.**

Özbek Türkçesinde hâl eklerinin birbirinin yerini alması hadisesi, incelemesi yapılan 4 eserden (*Otam Haqida Xotiralar, Uluğbek Xazinasi, Tanlangan Asarlar, Kecha va Kunduz*) hareketle 5 başlık hâlinde gösterilmiştir.

1. Ayrılma hâli ekinin bulunma hâli ekinin yerine kullanılması:

Xotini burilib ketganidan keyin so‘fi ham so‘zdan to‘xtaydi. (KK, 11)

“Eşi sırtını dönüp gittikten sonra sofı da sözünde durmadı.

Qalandar Qarnoqiy qabrning bosh tomonida o‘tib, sajdaga egarkan, xayoldan piri Baxovuddin Naqshibandiya iltijo qildi (UX, 69)

“Kalender Karnaki, mezarın baş tarafına oturup secdeye kapanırken, hayalinde Bahauddin Nakşibendi’ye yalvardı.”

Ammo Abdulla darslardan ilg‘or va yoshlikdan mehnatkash edi (OHX, 13).

Ancak Abdullah derslerinde başarılı ve gençliğinde çalışkandı.

Akmal amaki aytganidek, Qodiriy ailaga yordam maqsadida yoshlikdan mehnatga o‘rganadi (OHX, 20).

Akmal amcanın dediği gibi, Qodiriy ailesine yardım etmek maksadiyla gençliğinde çalışmaya başlamıştı.

2. Yönelme hâli ekinin yükleme hâli ekinin yerine kullanılması:

Lekin ustodning ma’yus chehrasida shunday bir iztirob barq urib turardiki, Qarnoqiy gap-so‘zsizoz xammasiga tushundi (UX, 61).

Fakat üstadın ümitsiz yüzünde böyle bir acı yansıyordu ki, Karnaki konuşmadan hepsini anladi.

3. Bulunma hâli ekinin vasıta hâli ekinin yerine kullanılması:

Mirzo Uluğbek kursiga o‘tirib, bir xo‘plam sharob istagida piyolani qo‘liga oldi... (UX, 21)

“Mirza Uluğbey tabureye oturup, bir yudum şarap isteğiyle kâseyi eline aldı.”

Ikkilasi bir-birini ko‘z uchida qutiladi.

“İkisi birbirini göz ucıyla selamlar.” (KK, 48)

Faqir isinmoq niyatida soyda ot boqib yurgan yilqichilarga tushdim. (UX, 148)

“Sadece ısınmak niyetiyle mağarada at bakıcılığı yapan yilkıcıların yanına gittim.

Akmal amaki aytganidek, Qodiriy ailaga yordam maqsadida yoshlikdan mehnatga o‘rganadi (OHX, 20).

Akmal amcanın dediği gibi, Qodiriy ailesine yardım etmek maksadiyla gençliğinde çalışmaya başlamıştı.

O‘zbekistonga nimada ketyapsiz?

“Özbekistan’a neyle gidiyorsunuz?”

4. Yönelme hâli ekinin vasıta hâli ekinin yerine kullanılması:

Mavlono Muxiddin ko‘zini otasining cho‘g‘day yongan ko‘zlaridan olib qochdi, oqarib ketgan lablarini zo‘rga qimirlatib: (UX, 145)

“Mevlana Muhiddin gözünü babasının kor gibi yanan gözünden kaçırdı, solan dudaklarını zorlukla kımıldatıp:

Ali Qushchi kechalari, mavlono Muhiddinning ko‘zi ilinganda, zimiston xonani sekin aylanarkan, nogahon xayoliga shu risolani davom ettirib, uni nihoyasiga yetkazish fikri keldi. (UX, 239).

“Ali Kuşçu geceleri, Mevlana Muhiddin yatağına tünediğinde, karanlık odayı adımlarken, ani bir düşünceyle, bu risaleyi devam ettirip tamamlamaya karar vermişti.

5. Yönelme hâli ekinin bulunma hâli ekinin yerine kullanılması:

Bu so‘zlarning shafqatsiz ma’nosiga tushungan Qalandar ham titrab ketdi (UX, 275).

Bu sözleri merhametsiz anlamında anlayan Kalender de titreyip durdu.

6. Ayrılma hâli ekinin belirtme hâli ekinin yerine kullanılması:

Shuncha yerdan bizning so‘k oshimizni ichgali kelisharmidi? (KK, 29.)

“Bunca yolu bizim sok çorbamızı içmek için gelir miydi?”

Uzun soqolli ko‘sa, obod bo‘lmagan jannat, deyishdan qanday ma’ni bor? (TA, 48)

Uzun sakallı köse, müreffeh olmayan cennet demeyi ne engeller.

SONUÇ

Özbek Türkçesindeki hâl eki değişmesi birden bire ortaya çıkmış bir özellik değildir.

Eski Türkçe döneminden itibaren karşımıza çıkan fakat Anadolu’da bölge ağızlarında kullanılmasına rağmen Türkiye Türkçesinde yazı diline örneğine pek rastlamadığımız hâl eklerinin birbirinin yerini alması hadisesi, Özbek Türkçesinde yaygın kullanıma sahiptir.

Özbek Türkçesinde hâl eklerinin birinin yerini almasında belirli bir düzen ve kural yoktur. Bulunma hâli eki vasıta hâli için kullanıldığı gibi, ayrılma hâli eki de bulunma hâli için kullanılmaktadır. Yönelme hâli ekinin hem belirtme (yükleme) hem vasıta hem de bulunma hâli için kullanıldığı görülmektedir. Ayrılma hâli ekinin de bulunma ve belirtme (yükleme) hâli ekinin yerine kullanıldığı örnekler vardır.

Özbek Türkçesinde vasıta hâli olarak kullanılan *bilan* edatının yerine bulunma hâli ve yönelme hâli eklerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumu Blake’in otonom olmayan hâl teorisi ile açıklayabiliriz. Çünkü Özbek Türkçesinde anlam olarak var olup biçimsel göstergesi olmayan vasıta hâlinin boşluğu diğer hâl ekleri doldurmuş olabilir.

Hâl eki değişmesi hadisesi sadece Özbek Türkçesi veya Türk diline özgü bir özellik değildir. Diğer dünya dillerinde de ek değişimleri görülmektedir.

Özbek Türkçesinde çok sık karşılaşılan hâl eklerinin birbirinin yerini alması hadisesi, derin yapı-yüzeysel yapı ile fiillerin hâl eki tercihleri açısından daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir. Mevcut yaklaşımlarla hâl eklerindeki değişimi net bir şekilde

açıklayamadığımız için, bütün olasılıkları gözeterek Saussure'ün “*Dilde keyfiliğe yer yoktur.*” görüşünden hareketle yeni açıklamalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Blake, B. J. (1994). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çolpan (1993). *Kecha. va Kunduz*. Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyat ve Sanat Naşriyatı.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine. *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Grönbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Fitrat, A. (2000). *Tanlangan Asarlar I. Jild (She'rlar, Nasriy Asarlar, Dramalar)*. Toshkent: www.ziyouz.com kutubhonasi.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Johanson, L- Éva A. (1998). *The Turkic Languages*, London and NewYork: Routledge.
- Karahan, L. (1999). Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996 Bildirileri Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları, 605-611.
- Korkmaz, Z. (2005). Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri Fonologie-Morphologie Bağlantısı. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II*. Ankara: TDK Yayınları, 222-231.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Qodiriy, H.(1983). *Otam Haqida Xotiralar*. Toshkent: G'fur Gulam Namidagi Adabiyat ve Sanat Naşriyatı.
- Shinkewitsch, J. (1947). *Rabguzî Sentaksı* (Çev. Sabit Paylı). İstanbul: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- Yakubov, A.(1994). *Uluğbek Xazinası*. Taşkent: Gafur Gulam Namidagi Adabiyat ve Sanat Naşriyatı.

KISALTMALAR

- BK: Bilge Kağan Yazıtı
 KB: Kutadgu Bilig
 KK: Kecha va Kunduz
 KT: Kül Tigin Yazıtı
 OHX: Otam Haqida Xotitalar
 TA: Tanlangan Asarlar
 UX: Uluğbek Xazinası

NAGY SZENT MİKLOŞ NAMIDIĞER ATILLA'NIN HAZİNELERİ

Atilla's Treasure, Nagy Szent Mikloss

YUSUF ARAS

Ordu Üniversitesi

Öz: Türkiye'de Hüseyin Namık Orkun'un Eski Türk Yazıtları eseriyle ilk kez haberdar olduğumuz eserler hakkında daha sonra Talat Tekin Tuna Bulgarları adlı çalışmasında bahsetmiştir. Bunları takip eden başka eserlerde de neredeyse aynı cümlelerle 'Atilla'nın Hazinesi' olarak bilim âlemine tanıtılan eserlerin; bugün nerede olduğu hakkında bilgi neredeyse yok gibidir. İsmail Doğan'ın Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar adlı eseriyle Türk okuyucusu eserler hakkında bilgi sahibi olmuştur.

Bugün bilim âleminin Proto-Bulgar dönemi eserleri olduğu hususunda hem fikir olunduğu 23 parça altın kap-kacak arkeolojik eser olarak da kıymetlidir. Eserlerin üzerlerine çizilerek ya da kazılarak yazılan satırlar Türkoloji açısından oldukça önem taşımaktadır.

Bildirimizde bu eserler ve üzerlerinde yazılı sözcüklerle ilgili yapılan çalışmalardan bahsederek, okumaları hakkında sizlere bilgi vermeye gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Hun, Atilla, Atilla'nın Hazinesi, Nagy Szent Mikloş, Proto-Bulgar

Abstract: We're informed for the first time by Hüseyin Namık Orkun's "Old Turkish Inscriptions" in Turkey which Talat Tekin mentioned about the works titled "Tuna Bulgarians". The other works that follow these same words, almost the same sentences are introduced to the scientific world as "The Treasure of Atilla"; information about where it is today seems almost none existent. Turkish readers has been informed about these works by İsmail Doğan's work called "Göktürk Inscriptions in Eastern Europe"

Today, these works, which the scientist considers to be the works of the Proto-Bulgarian era, are also valuable as an archaeological piece of 23 pieces of gold. The lines that written or excavated on the works are very valuable for Turkology.

In this paper, we will try to give information about the readings by mentioning about the works and words written on them.

Key words: New Hun, Atilla, Atilla's Treasure, Nagy Szent Mikloss, Proto-Bulgarian

GİRİŞ

Türk tarihine ayrıntılara girmeden baktığımız zaman ilk kavim olarak Hunları görürüz. Tarihi Çin kaynaklarında Hiung-nu olarak rastladığımız bu kavmin bilinen en eski yurdu Orta Asya'dır. Çin kaynaklarında geçen Hiung-nu sözü, içinde eski Moğol, Tunguz oymaklarının da bulunduğu ve Türklerin önderliğinde olan bir topluluğu ifade eder¹. Asya'da Mao-tun (Mete Han) devrinde geniş sınırlara ulaşan Hunların; Mao-tun'un ölümü ile sınırları daralmaya başladı. Hunlar bu olay üzerine yavaş yavaş Batı'ya doğru göçe

¹RASONYI, Lazslo, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s.65.

başladı. Hunların esas kitlesi 370-375 yıllarında İtil nehrini geçip Batı'ya, Karadeniz'in kuzeyine harekete başlamışlardır².

Batı'ya doğru göç içinde olan boyların yöneldiği coğrafyada Vizigotlar, Ostrogotlar, Gepidler, Vandallar, İranlı kavimler ve Slav halkları yaşamaktaydı³. Hunların bu coğrafyaya yönelişi bu kavimlerle savaşmasına ve onların daha batıya göç etmesine sebep oldu. Hunlarda 5. yüzyıla gelindiğinde tahta çıkan Atilla ve kardeşi Bleda'nın hüküm sürdüğü Hunların sınırları, Danimarka'dan İran'a belki de Altaylara kadar uzanıyordu⁴. İbrahim Kafesoğlu Atilla'nın 435'te Şaragurların ayaklanmasını bastırıldığı bilgisini verir. Bu da bize o bölgeye yapılan göçün Hunlarla sınırlı olmadığını, Ogurların da aynı tarihlerde o coğrafyada olduğunu gösterir. Atilla Balkanlara yaptığı seferlerle Roma ile karşı karşıya gelmiştir; ancak papa Leo, Atilla karşısında boyun eğerek kendisinden şehri yıkmamasını rica etmiştir. Atilla uygarlık merkezlerine verdiği önemden dolayı Hıristiyanlığın merkezine zarar vermemiş ve bu ricayı kabul etmiştir. Atilla'nın ölümü sonrası Hun devleti parçalanmış; hayatta kalan tek oğlu İrnek ise Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiştir.

Hazinenin Bulunduğu Coğrafyadaki Türk Boyları

Hazinenin Hun, Bulgar, Peçenek ve Avarlara ait olduğuna dair farklı görüşler olması; o coğrafyada bu boyların ne kadar iç içe yaşadığını ve kesin çizgilerle ayrılamadığını göstermektedir. Bu coğrafyaya Hunlardan sonra hakim olan kavim Avarlardır⁵. 535 yılından sonra Bumin ve İstemi önderliğinde ayaklanan Türk boyları, Avarları Batı'ya göçe zorlamışlardır. Avarların Batı'ya gelişinden yararlanmak isteyen Bizans; onları kendisi için savaşmaya ikna etti. Utigur ve Kutrigur Bulgarlarını egemenliği altına alan Avarların 565'te Bizans ile dostluğu bozuldu. Bu tarihten itibaren Bizans'a baskı yapmaya başladılar. 626 yılında İstanbul'u kuşattılar ancak galip gelemeyince Avar baskısı kırıldı. 796-805 yılları arasında Franklar tarafından mağlup edildiler.

Hazinenin kendilerine ait olduğu düşünülen kavimlerden biri Peçeneklerdir. Nemeth, Malov, Şerbak, Menges, Ligeti ve Hüseyin Namık Orkun hazinenin Peçeneklere ait olduğunu iddia eder. Kafesoğlu Peçeneklerin Orta Asya'dan Batı'ya gerçekleşen son büyük Türk dalgası olduğunu belirtir. Göçleri sırasında İdil Bulgarları sınırına gelmişlerdir.

Uzun yıllar Hazarlar ve Ruslarla sınır komşusu olan Peçenekler Rus tarihinde büyük etkiler bırakmışlar ve Rus başkentini kuşatma noktasına kadar gelmişlerdir. Bizans ordularında da yer alan Peçeneklerin Malazgirt Savaşı'nda soydaşlarının safına geçtikleri biliniyor. Yaklaşık yüz yıl bu geniş coğrafyada yer almışlardır. Yeni göçlerle destek alamayan ve bu sebeple gücü azalan Peçenekler Sekellerle birlikte genellikle Macar coğrafyasında yer alırlar, sonra dillerini unutarak Macarlaştır⁶ ve 1091 yılında Kuman saldırıları sonucu yok olurlar.

Hazinenin üzerindeki yazılardan dolayı kendilerine ait olduğu düşünülen diğer kavim ise Bulgarlardır. Thomsen, Pritsak ve Talat Tekin hazinenin Bulgarlardan kaldığını düşünür. Çin kaynakları Ogurları Mao-Tun'un kurduğu Hiung-nu'ların halkı olarak yazar⁷. Bulgarlar hakkındaki en eski kayıt Suriyeli Mar-Abbas Katinu'ya aittir. Bulgarların MÖ

² KURAT, Akdes Nimet, IV-XVII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.13

³ KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s.71.

⁴ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.69

⁵ KURAT, Akdes Nimet, a.g.e., s.24.

⁶ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.134.

⁷ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.88

149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde bulduklarını yazar⁸. Bu tarihten sonra onları ikinci kez 482 yılında Priskos'un eserinde görürüz. Ahmet Bican Ercilasun konuştukları dil sebebiyle Bulgarların, Sakaların devamı olabileceklerini söyler⁹. 5.yüzyılın sonuna doğru Utigur ve Kutrigurlardan oluşan bir konfederasyon kurmuşlardır. Bu iki federasyon da 560 yılında Avar egemenliğine girmiştir¹⁰. 605 yılında kendilerinin Atilla'nın çocuğu İrnek'ten geldiğini söyleyen Dulo hanedanından Kubrat (derleyen, toplayan); Büyük Bulgaristan Devleti'ni kurmuştur. 660 yılında ölmesi ile devlet beş oğlu arasında bölünmüş ve ortaya Tuna ve İtil (Volga) Bulgarları olarak iki devlet çıkmıştır. İtil Bulgarları İslamiyet'i benimsemiş; Asparuh önderliğindeki kütle ise Tuna'ya yönelmiş ve Hıristiyanlığı seçerek Slavlaşmıştır¹¹.

Nagy Szent Mikloş ve Hakkındaki Tartışmalar

“Nagy Szent Mikloş hazinesi 1799 yılında Romanya'nın Transilvanya bölgesinde, şimdiki adıyla Sinnicolau Mare şehrinde bulundu. Şehir tamamen 1247 yılında kurulduğunda adı Veliki Sinnicolau idi. Daha sonra Grassan Nikalaus ve Nagy Szent Mikloş adını almıştır. Eserler, o yıllarda şehrin derebeyi ya da Makedon asıllı Naku kardeşler adıyla bilinen varlıklı bir ailenin evlerinden birinde oturan Sırp asıllı Neda Wuin adlı bir işçi tarafından arka bahçesinde kesilmiş ağaç köklerini temizlerken 60-70 cm derinlikte bulunmuştur. Neda Wuin bu eserin değerini bilmeden bir kısmını pazarda satmıştır. Eserlerden birkaçı karşılığında Naku kardeşler Neda Wuin'in oturduğu evi ona satarlar. Avusturya-Macaristan İmparatoru Kral François eserlerden haberdar olunca satın alanlardan toplatarak; eserleri Viyana'ya getirtmiştir. Şimdi bunlar 23 parçalık koleksiyon olarak Kunsthistorische Museum'de bulunmaktadır. Ancak eserlerin aslında 33 parça olduğu da Romen Ravzan Theoroescu ve Liviu Marghitan tarafından iddia edilmektedir. Eldeki 23 parça koleksiyonun orijinalleri Kunsthistorische Museum'de; Mainz Tarih Müzesi, Budapeşte Halk Müzesi ve Sofya Tarih Müzesi'nde mevcut eserlerin tamamının orijinal kopyaları bulunmaktadır. Bunların dışında Sinaya'da Peleş Şatosu'nda beş adet, Arat Müzesi'nde dört adet ve Seket Müzesi'nde 22 adet orijinal ölçülerde metal kopyaları bulunmaktadır. Eldeki eserlerin hepsi yaklaşık 10 kilogram ağırlığında ve 20-22 gram değerinde altından yapılmıştır. Eserlerden yedi adet kulplu ibrik şeklinde güğüm, kenarları kulplu dört adet yayvan tabak, bir adet elips şeklinde bir kenarı toka işlemeli tabak, bir adet üzerinde mavi ve beyaz renkli yuvarlak –adeta damga şeklinde- muhtemelen sedeften yapılmış bir broş bulunan, ağız ve alt kısmına göre ortası dışarı doğru geniş kap, iki adet ayaklı bir adet ayaksız kap; iki adet ayaklı kupa, iki kadeh, iki adet geniş uzun kulplu tabak ve bir adet boru bulunmaktadır. Eserler üzerinde Runik harfli ve Grek harfli Türkçe yazılar bulunmaktadır”¹².

Hazineden ilk bahseden *Notitia Hungaricaerei Numariae* adlı eseriyle Schoenvisner Stephan'dır¹³. Eserin resimleri ise 1850 yılında Arneth tarafından *“Die Gold und Silber Monumente des k.k. Münz und Antiken Cabinets”* adıyla Viyana'da yayınlanmıştır¹⁴. Sonraki yıllarda da hazine ilgili çalışmalar olsa da bu çalışmalar birbirlerinin tekrarı niteliğindedir. Ancak Jozsef Hampel tarafından *Der Goldfund von Nagy Szent Miklos*

⁸ KURAT, Akdes Nimet, a.g.e., s.108.

⁹ ERCİLİSUN, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s.196.

¹⁰ TEKİN, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1987, s.2.

¹¹ KAFESOĞLU, İbrahim, a.g.e., s.196

¹² DOĞAN, İsmail, Doğu Avrupadaki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2002, s.224-225.

¹³ ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.379.

¹⁴ ORKUN, Hüseyin Namık, a.g.e., s.379.

adıyla 1884'te Macarca ve 1885'te Almanca yapılmış yayınlar bilim dünyasınca daha çok tanınmıştır¹⁵. Daha sonra eserler Almanca ve Macarca olmak üzere, araştırmalarla tanıtılmaya devam etmiştir. Eserler üzerinde Kondakow, Zimmermann, Thomsen, Bruno Keil, M. Gyula, Mladenov, Beşevliev, Feher Geza, Supka, Gyula Nemeth gibi yabancı bilim adamları çalışmıştır¹⁶.

Nagy Szent Mikloş hazinesinin kime ait olduğu tartışması uzunca bir süre devam etmiştir. "Atilla'nın hazinesi" olarak bilinen bu buluntuların Hun, Peçenek, Bulgar ve Avarlara ait olduğu araştırmacılar tarafından iddia edilmiştir.

Arkeoloji açısından Karadeniz'in kuzeyinde bulunan değerli taşlı ziynet eşyaları eskiden genellikle Germenlere ait zannediliyordu. Atilla'nın sarayındaki Bizans elçisi Priskos'ın günlüğünde sarayın tahta oymalarından, kıymetli yün halılardan, altın ve gümüş sofra takımlarından ve kıymetli taşlarla bezeli at takımlarından bahsetmesi ile bulunan hazinelere yeni bir bakış açısı geldi. Alföldi Cermenlere ait olanları yay ve oklardan başlayarak ayırdı¹⁷. Çünkü Hun yayları o coğrafyadakilerden farklı bir tasarıma sahipti.

Alföldi dışında eserleri araştıran ve Avar sanatı üzerinde çalışan Fettich; Avarların sanatının çok yüksek seviyede olduğunu söyler. Avarların arkeolojik eserlerinde hayvan mücadelesi tasvirleri olması ve grifonlar bulunması Nagy Szent Mikloş hazineleri ile örtüşmektedir. Türk sanatındaki hayvan üslubunu Avrupa'ya en net taşıyan Avarlar olduğu için hazinenin Avarlardan kaldığı düşünülmektedir¹⁸. Bu görüşe Rona Tas ve Vasary de dahildir.

Yapılan bu çıkarımlar hazinenin tekniği ile ilgili sanatsal çıkarımlardır. Ancak tartışmaların en kapsamlısı hazinenin üzerindeki Runik ve Grek harfli yazılar üzerinden gerçekleşmiş ve burada da başı 21 numaralı kap çekmiştir. 21 numaralı kaptaki Grek harfli Türkçe metin bize hazinenin hangi topluluğa ait olduğu ile ilgili fikir vermektedir. Bu metin şu şekildedir:

BOYHAA. ZOAPAN. TECH. ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ. "Buila. Zoapan. Tesi. Dügetügi."

BOYTAOYA. ZωΑΠΑΝ. ΤΑΓΡΟΓΗ. ΗΤΖΙΓΗ. ΤΑΙΧ. "Butaul. Zoapan. Tagrugi. İtziği. Tesi."

Bu yazının çevirisindeki söz varlığından yola çıkan araştırmacılar Nemeth; konu ile ilgili "*Die Inschriften des Schatzes Von Nagy Szent Mikloş*" ve "*The Runiform Inscriptions From Nagy Szent Miklos and The Runiform Scripts Of Eastern Europe*" yazılarını yazmıştır. Bu yazılarda hazinedeki Butaul sözcüğünü Bota+oğul diye ayırır ve buradaki Bota adlı kişinin Peçenek hükümdarı Bata olduğunu ifade eder¹⁹.

Yazıdaki aynı anlamlı farklı yazılışlı TECH ve TAICH "tesisi" sözcüğünü tas diye okuyan Nemeth; bu sözcüğü de 10.yüzyılda İslamiyet'i benimseyen bir kısım Peçenek'e dayandırır. Metni ise "Buila Çaban ona kulp yaptırdı, Botaul Çabanın içki tası" diye okur. Nemeth'in düşüncesine katılan araştırmacılar arasında Malov, Şerbak, Menges, Ligeti, Hüseyin Namık Orkun bulunmaktadır.

Thomsen bu iki sözcük için düşüncesini "*Une Inscription de la Trouvaille d'or de Nagy Szent Mikloş*" ve "*Die Bulgarische Fürstenliste Und Die Spöche Der Protobulgaren*" yazılarında belirterek TECH ve TAICH "tesisi" sözcüğü için *tepsi* sözcüğünün hiç rastlanmamış halidir der. Thomsen yazılar ve hazinenin ise 9.yüzyılın sonlarından kalma

¹⁵ ORKUN, Hüseyin Namık, a.g.e., s.380.

¹⁶ ORKUN, Hüseyin Namık, a.g.e., s.380.

¹⁷ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.74.

¹⁸ KAFESOĞLU, İbrahim, a.g.e., s.159.

¹⁹ERCİLASUN, Ahmet Bican, a.g.e., s.144.

olduğunu; hazinenin ise Proto-Bulgarlara ait olduğunu söyler. Pritsak da hem sözcük okunuşuna hem de Bulgarlara ait olduğuna katılır.

Buraya ilave etmeliyiz ki; Thomsen'in *tepsi* şeklinde anlamlandırdığı sözcük Türkçeye ait bir sözcük değildir. Clauson'un sözlüğünde *tepsi* sözcüğünü Çince *dep tsi* "büyük ve düz tabak" anlamına gelen sözcük şeklinde görürüz²⁰. Sözcük *dep tsi* > *depsi* > *tepsi* şeklinde Türkçede yer almaktadır.

ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ düğetügi ve ТАΓРОГН tagruği sözcükleri için ise farklı anlamlandırmalar vardır. Thomsen düğetügi sözcüğü tüke-t- eylemiyle ilişkilendirir. –duk/-dük (veya -uk/-ük) ekinin partisip, -i ekinin ise 3.kişi iyelik eki olduğunu söyler. ТАΓРОГН tagruği için ise tak- eyleminin –ur ettirgenlik eki ile açıklar.

Nemeth ile Thomsen yine ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ düğetügi sözcüğünde karşı karşıya gelir. Nemeth sözcüğü tüke-t- eyleminden değil; tök-/dök- eyleminden alır. Anlamlandırmayı ise maden eritip kalıba döktürmek diye yapar. Grek harfli yazıtı ise şöyle anlamlandırır:

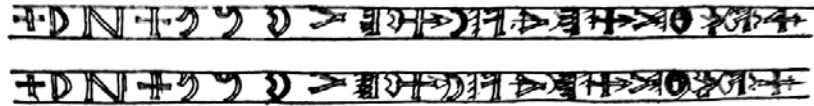
"Boyla Çoban'ın döktürdüğü (maden eriterek yaptırdığı) tası. Botaul Çoban kulp taktırdı. (Onun) İçki tası".

Bütün anlamlandırmaları bir kenara bıraktığımızda en farklı anlamlandırmaları Pritsak yapar. ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ düğetügi ve ТАΓРОГН tagruği sözcüklerinde partisip olmadığını bunların sonlandırılmış eylemler olduğunu belirtir. İspatını da Volga Bulgar Kitabesi'nden örneklerle yapar²¹ Vefat bolDuvi "vefat etti", rihlet iDinrüvi "göç etti" gibi. Bu çıkarımla ТАΓРОГН tagruği sözcüğünü "taktı" şeklinde yapar. ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ düğetügi sözcüğünü ise düğertügi < düğer- "tamamla-, bitir-" diye açıklar. Buna ispat olarak da Çuvaş Türkçesinden *par-* "ver-" eylemini verir. Çuvaş Türkçesinde vermek eyleminin *par*, verdim sözcüğünün ise *paDim* olduğunu yani /r/ sesinin düştüğünü gösterir.

Talat Tekin Pritsak'ın ТАΓРОГН tag-ruk-i sözcüğünü tak-duk-i şeklinden getirmesi dahiyane bir buluş olduğunu belirtir²². Çünkü sadece Bulgar Türkçesinde ve devamındaki Çuvaşçada ek başındaki /d/ ünsüzü, ünlülerden ve /r/ ve /l/ dışındaki ünsüzlerden sonra /r/ye döner. Bu örnekte de /g/ sesinden sonra gelen /d/ ünsüzü /r/ ünsüzüne dönmüştür. Talat Tekin sadece bunun bile hazinenin Bulgar Türkçesi olduğu görüşünü kanıtlamaya değer der ve bu yazıtı şöyle anlamlandırır:

"Boyla Çoban tası doldurdu. Botaul Çoban taktı. İçki tası".

Nagy Szent Miklos hazinesinde Grek harfli ibareler dışında Runik harfli ibareler de vardır. Bu ibareler hazinedeki parçalarda kabartma halinde ya da çizilmiş halde bulunmaktadır. Bu ibareleri okumak Grek harfli yazılara oranla daha güçtür. Bazılarında Nemeth ve Tekin tarafından okuma denemeleri yapılmıştır. 8 numaralı kaptaki bunlardan biridir.

Şekil 1. 8 numaralı ibare

Nemeth bu ibareyi "Boyla Çaban çeriz keş" şeklinde okur. Ancak bu okuyuş tatmin edici gelmemektedir. Talat Tekin ise "Bıylo Çoban içirgü ayak" şeklinde okur. Tekin daha

²⁰ CLAUSON Gerard , An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

²¹ TEKİN, Talat, a.g.e., s.27.

²² TEKİN, Talat, a.g.e., s.28.

önce 21 numaralı parçada *boyla* şeklinde okuduğu sözcüğü burada *bıylo* diye okumaktadır. Bu sözcük *boyla* şeklinde Eski Türklerde bir unvan olup; Bilge Kağan, Tonyukuk ve Suci Yazıtlarında geçmektedir.

...ataman tarkan tonyukuk **boyla** бага tarkan ulayu buyruk ...iç buyruk sebig küil irkin başlayu ulayu buyruk bunça amti begler kangım kaganka ertingü...(Bilge Kağan Abidesi, Güney, 14)

...anda kirse tengri bilig birtük için özüm ök kagan kıldım. Bilge tonyukuk **boyla** бага tarkan... (Tonyukuk Abidesi, 1.taş, Batı,6)

Uygur yirinte yağlakar kanta ketlim. Kırkız oğlu men **boyla** kutlug yargan men kutlug бага Tarkan öge buyruki men... (Suci Yazıtı)

Bize göre sözcük burada da *boyla* şeklinde okunmalıdır.

8 numaralı parça gibi, 2 numaralı parçada da Runik harfli metin üzerinden okuma denemesi yapılmıştır.

Şekil 2. Runik harfli ibare

Bu görseldeki ifadeyi Nemeth “turum iç ayak” diye okur ve anlamına da “Turum’un içki kadehi” der. Aynı sözcük Tekin tarafından (a)sp(a)ruk içü (a)y(a)k diye okunur ve “Asparuk’un içki kadehi” der.

Talat Tekin’in okuyuşu ne kadar mantıklı gelse de karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır. Yazılarda kullanılan Grek harflerinin imlası parçanın tarihlendirmesinin en erken 9.yüzyıl olabileceğini gösterir. Ancak Tekin’in okuyuşundaki Kubrat’ın oğlu Asparuk 702 yılında vefat etmiştir. Yani arada yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimi vardır. O zaman karşımıza iki sonuç çıkmaktadır. Ya Talat Tekin’in “asparuk” okuyuşu yanlış bir okumadır ya da hazinelerin hepsi aynı tarihe ait değildir. Yani Asparuk diye okunan ibarenin bulunduğu 9. 10, 17, 22 ve 23 numaralı parçalar daha eski bir dönemden kalmıştır.

SONUÇ

1. Talat Tekin’in 8 numaralı parçada “bıylo” şeklinde yaptığı okuma, yukarıda verdiğimiz örnekler ile birleştirilince “boyla” diye okunmalıdır.

2. Nagy Szent Mikloş hazinesi Peçeneklerden kalmış bir hazinedir ancak üzerindeki yazılar Bulgar Türkçesidir. Bunu şu şekilde açıklıyoruz. Bölge coğrafyası uzun yıllar Türk boyları etkisinde kalmıştır. Hunların, Peçeneklerin, Hazarların, Avarların, Bulgarların bu kadar uzun süre aynı coğrafyada yaşayıp birbirlerinin dillerini bilmemeleri pek mümkün

değildir hele ki bu diller Türkçenin bir kolu iken. Rasonyi de *Tarihte Türklük* adlı eserinde Peçeneklerin birkaç şive konuşabileceğini söyler²³.

Hazinenin bulunuş coğrafyasına baktığımızda da bu coğrafyaya en çok etkinin Peçenekler tarafından bırakıldığını görüyoruz. Hazinenin bulunduğu Macar, Karpat, Rumen coğrafyasında Peçenekler bulunmuş ve bölgedeki pek çok yer adı Peçenek Türkçesi ile açıklanmıştır²⁴. Kafesoğlu da eserinde Bizanslı tarihçi Kedrenos'un Batı Macaristan'a kadar olan sahanın Peçenek işgalinde olduğunu belirtmiştir²⁵.

En dikkat çekici nokta ise hazinenin 21 numaralı parçasının üzerinde yazan BOYLA ÇOBAN ve BOTAUL ÇOBAN yazısıdır. Bizans kaynağı *De Administrando Imperio*'da zikredildiğine göre Peçenekler 8 boy halinde idi:

1. Ertim (Erdem, Başbuğu Bayça sonra Yavdı).
2. Çor (Başbuğu Kügel sonra Küerçi).
3. Yula (Başbuğu Korkut sonra Kabukşın).
4. Külbey (Başbuğu İpa sonra Suru).
5. Karabay (Başbuğu Kaydu).
6. Tolmaç (Başbuğu Kotran sonra Boru).
7. Kapan (Başbuğu Yazı).
8. Çoban (Başbuğu Bata sonra Bula)²⁶

Grekl harfli yazılarda gördüğümüz ZOAPAN ve ΖωΑΠΑΝ çoban ifadesinin, Peçeneklerin sekizinci boyu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü yine Grekl harfli yazıda BOYHΛA Boyla ve BOYTAOYA Botaul yazıları da vardır. BOTAUL adı Nemeth'in açıkladığı gibi BATA+OGUL >BOTAUL yani Peçeneklerin Çoban boyunun başbuğu Bata'nın oğlu şeklinde izah edilebilir. BOYLA da yine başbuğu Bata'dan sonraki kişidir.

3. Nemeth ve Tekin'in okuyuşlarından hareketle 21 numaralı parçanın okuyuşu bizce şu şekilde olmalıdır:

“Boyla Çoban (maden erittirerek) tası döktürdü. Botaul Çoban taktı. (Bu) içki tasıdır”.

4. Karadeniz'in kuzeyine Orta Asya'dan gelen Türk boylarının elimize geçen eserlerinden anlaşılacağı üzere; Türk runik yazısı Türk boyları arasında Orta Asya müşterek yazısı olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
Doğan, İ. (2002). Doğu Avrupadaki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
Ercilasun, A. B. (2010). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.
Ergin, M. (2011). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
Kafesoğlu, İ. (2011). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Kurat, A. N. (1972). IV-XVII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

²³ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.134.

²⁴ RASONYI, Laszlo, a.g.e., s.134.

²⁵ KAFESOĞLU, İbrahim, a.g.e., s.176.

²⁶ TAŞAĞIL, Ahmet, Peçenekler <https://ahmettasagil.files.wordpress.com/2010/10/pecenekler.pdf> (28.04.2017)

- Nemeth G. (1982). Atilla ve Hunları (Çev. Şerif Baştav). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Rasonyi L. (1988). Tarihte Türklük. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Roux J. P. (2010). Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl. İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Taşagıl, A.(2010). Peçenekler <https://ahmettasagil.files.wordpress.com/2010/10/pecenekler.pdf>
(28.04.2017)
- Taşagıl, A.(2013). Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- TEKİN, T. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin T.- Ölmez M. (2014). Türk Dilleri –Giriş-. Ankara: Bilgesu Yayınları.

ÖZBEK ŞAİRİ HABİBİY’NİN DİVAN’INDA TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE ORTAKLAŞAN VE FARKLILAŞAN BAZI SÖZCÜKLER ÜZERİNE

*On Some Words Which are Both Common in and Different from Turkey Turkish and
Uzbek Turkish in Uzbek Poet Habibiy’s Divan*

ZEHRA IŞIK

Pamukkale Üniversitesi

Öz: Bildiride Özbek şairi Mevlana Habibiy’nin Divan adlı eserinde kullanılan ortaklaşan ve farklılaşan sözcüklere değinilecektir. 19. yy sonu ve 20. yy başını kapsayan eser, bir dilin çeşitli etkileşimler sonucu nasıl sözcük alışverişinde bulunduğunu göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmakta olan Divan’la ilgili çalışma, temel olarak tematik indeks çıkarmaya dayanmaktadır. Yapılan bu çalışma sonunda sözcüklere baktığımızda birebir aynı olan, eş anlamlılarıyla birlikte kullanılan ve her iki dilde ifade ettikleri anlam bakımından tamamen farklı olan sözcüklere rastlanmıştır. Yazı dilinde kullanılsa da halk ağzında yer edinen sözcükler eserde kendine yer bulmuştur. Çalışmamızda Türkiye Türkçesi yazı dilinin dışına çıkılarak ağızlardan da kelimelere yer verilmesi metodik olarak tenkit edilebilir. Ancak biz, halk ağzında kullandığımız kelimeleri bildirmeye almakla, en azından lehçeler arasındaki kelime kadrosunun ortaklaşan taraflarına bir pencere açmayı amaçladık. Arapça, Farsça ve Rusçadan geçen sözcükler de Özbek edebî dilinin bir parçası olmuştur. Bunların bir kısmı Özbek edebî dilinin fonetiğine de uymuştur. Eserin tamamına baktığımızda Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında ortaklaşan sözcük sayısının oldukça fazla olduğunu görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Farklılık, Mevlana Habibiy, ortaklık, Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

Abstract: The declaration will refer to the common and differentiating words used in the Divan of Uzbek poet Mevlana Habibiy. The work, which covers the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, has an important place in terms of showing how a language interacts with the end resultant words. The study on the Divan being prepared as a graduate thesis is mainly based on the thematic index. When we look at the words at the end of this study, we find words that are the same as each other, are used together with synonyms, and are completely different from each other in terms of meaning. Even though it is not used in the written language, the words that take place in the mouth of the public found their place in the work. The words spoken in Arabic, Persian and Russian are also part of the literary language. Some of them have also adapted to the phonology of Uzbek literary language. When we look at the whole of the work, it is possible to see that the number of words that are common between Turkey Turkish and Uzbek Turkish is very high.

Key words: Community, difference, Mevlana Habibiy, Uzbek Turkish, Turkey Turkish.

GİRİŞ

Modern Özbek Edebiyatının başlangıcı Özbekler tarafından 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde müstakil olarak Özbek ifadesine rastlanmaktadır. Dönemin siyasi yapısıyla birlikte önemli değişiklikler olmaya başlamıştır. Bu değişikliklerin temelinde Türkistan’ın Ruslar tarafından işgal edilmesi vardır. Buna bağlı olarak dönemin aydınları, şair ve yazarları eserlerinde bunlardan beslenmişlerdir.

SSCB'nin baskıları altında yıllarca sürgüne gönderilmişler, baskıcı hareketler sonucunda eziyet çekmişlerdir. Hatta SSCB bununla kalmamış 1917 Ekim Devrimi sonrasında Özbek aydınlarını halk düşmanı ilan ederek onları katletmiştir. Behbudi, İbret, Fitrat, Çolpan, Osman Nasır gibi isimler bu aydınların bazılarıdır. (Üşenmez, 2013: 29) İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte bağımsızlık, vatan, birlik ve beraberlik duygularıyla aydınlar Özbek halkının duygularına tercüman olmuşlardır.

1890 yılında Andican'da dünyaya gelen Mevlana Habibiy de bu aydınlardan biridir. Ömrünü çiftçilik ve öğretmenlikle geçirmiştir. Fuzuli, Mukimi, Nevai tarzında şiirler yazmıştır. Sovyet devrindeki değişimlerden tarım ve sosyal yapıya kadar çeşitli konuları şiirlerinde ele almıştır. Klasik Aruz vezni Sabir Abdulla gibi aydınlarla birlikte korumuş, işlediği konularla geçmişle gelecek arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Nevai geleneğini devam ettirmesi açısından da Divan adlı eseri oldukça önemli bir yere sahiptir. Gerek kullandığı dil, gerek işlediği konular ve sahip olduğu duygularla insanları manevi açıdan oldukça beslemiştir. Habibiy uzun yıllar boyunca halkı bilgilendirmek ve bilinçlendirmek için yazdığından kendisine 1970 yılında "Özbekistan'da hizmet eden kültür işçisi" ve 1974 yılında "Özbekistan Halk Şairi" unvanları verilmiştir. 1980 yılında ise "Halkların Dostluğu" ödülüne layık görülmüştür.

Eski Özbek Edebî Dili Karahanlı-Kıpçak ve Harezmi Türkçelerinin yaygın olduğu dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde ele alınan eserlerde müstakil bir Özbek Türkçesinden henüz bahsedilmese de temelini oluşturduğu söylenmektedir. Türkistan coğrafyasında varlığını sürdüren Çağatay Türkçesinin etkisi 20. yüzyılın başlarına kadar görülmektedir. Hüseyin Baykara ve Nevai'nin de etkisiyle Çağatay Türkçesi zamanla sınırlarını aşmış ve Özbek, Kazak, Kırgız, Orta Asya ve İdil-Ural Türklerinin, Kaşgarlılar'ın ortak edebî dili haline gelmiştir. 11.-12. yüzyıllarda ortak bir dil olan Türkçe, değişen zaman, sosyal çevre ve siyasi faktörlerle birlikte çeşitli lehçelere ayrılmış ve buna bağlı olarak yeni Türk yazı dilleri ortaya çıkmıştır. (Yaman, 2000: 14) Farklı coğrafyalarda çeşitli lehçeler kullanılmasına rağmen söz dizimine bakıldığında Türkçedeki birlik lehçelerde kullanılan ortaklıklarla kanıtlanmaktadır. (Yaman, 2000: 297) Anlam çeşitliliği olsa da sözcüklerin yapı bakımından aynı olması değiştirilemez bir gerçektir.

Özbek diline ve millî kültürüne yıllarca gönüllü olarak hizmet etmiş olan Mevlana Habibiy'nin *Devan* adlı eserinde bu ortaklıklarla ilgili pek çok örnek görülmektedir. Örf ve âdetler, SSCB'nin sürdürdüğü politikalar, İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri, açlık, yoksulluk, coğrafi şartlar vs. ile şekillenmiş olan şiirler dönemin gerçeklerini apaçık gözler önüne sermektedir. Ayrıca Habibiy'nin şiirlerinde kullandığı dil halk tarafından kolayca anlaşılmalıdır. Çiftçi ve öğretmen olan Habibiy, halkın içinden çıkarak aslında kendi halkını anlatmıştır.

VERİ

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasındaki ortaklıklar bu iki lehçenin aynı kökten gelmesiyle ilgilidir. Ayrıca toplumsal hayatın şiire konu olması da önemli bir konudur. Mevcut siyasi olaylar, toplumsal baskılar, millî mücadele, bağımsızlığın önemi, vatan ve toprak sevgisi; bunun yanında sevgi, aşk, güzellik, anne, baba, ata sevgisi, kul ve Allah, ömrün geçip gitmesi Özbek şiirinde işlenen temalardandır. "Erk", "azadlık", "zafer", "cebhe", "ceng" gibi sözcükler şiirlerde sıkça kullanılmıştır. "Aşk", "dilruba", "dildar", "canan", "canecan", "mâşuk", "âşık", "mihriban" yine eserde kullanılan aşk ile ilgili bazı sözcüklerdir. Gazellerinde örneğin pamuk ve dokumanın; altın, kimya, kömür, mermer gibi madenlerin, tarımın onlar için ne ifade ettiğini görmek mümkündür. Eseri önemli kılan bir diğer nokta ise yazılan gazellerin ve diğer türlerin Divan edebiyatı ile benzerliğidir. Örneğin "gülistan", "gülzar", "bağban", "bezm", "meyhane", "saki", "mey", "cam",

“peyman”, “sayeban”, “sağar” gibi sözcüklerin ortak anlamlarda kullanıldığını gösteren beyitlere rastlanmaktadır. Ortaklaşan sözcüklere başka örnekler vermek gerekirse musiki terimlerine bakmak yeterli olacaktır. “Neva”, “Şehnaz”, “Acem”, “Gülyar”, “Rahat Feza”, “Uşşak”, “Irak”, “Ferah Feza” vs. makamlar beyitlerde karşımıza sıkça çıkmaktadır. Şair, eserinde kullanım çeşitliliğini göstermek amacıyla bazı sözcüklerin farklı dillerdeki şekillerine de yer vermiştir. Örneğin “asker” sözcüğünü kullanırken “sipah”, “er”, “leşker” sözcüklerini veya “ekmek” sözcüğünün yanında “nan” ve “kömeç” sözcüklerini kullanması bu duruma örnektir. Bunların yanında bir de Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde farklı şekillerde kullanılan sözcükler mevcuttur. Örneğin “pahta” sözcüğünün Türkiye Türkçesindeki karşılığı “pamuk”, “yangak” sözcüğünün karşılığı ise “ceviz”dir.

İncelememiz üç alt başlıktan oluşmaktadır:

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Bazı Sözcükler

Ortaklaşan sözcükler ses değişikliklerine uğrasalar da her iki lehçede aynı anlama sahip sözcüklerdir. Bu ortaklıkların çokluğu aslında iki lehçenin birbirine ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Sözcüklerden bazıları;

Áç: “Yemek yemesi gereken, tok olmayan”

Bâqmas aç ähvâligä kim qârni toq.

Änä: “Çocuğu olan kadın, ana, valide”

Dostlär cândin häm ârtıq âtä birlä änä dost.

Ätä: “Baba, dedelerin veya büyükbabaların her biri”

Bolmägäy tâ nârızâ ğamhor âtäng birlä änäng.

Äy: “Yılın on iki bölümünden her biri”

Ötib äylär körälmädim bir bâr.

Bâl: “Bal arılarının bitki veya çiçeklerden toplayıp petek gözlerine doldurdukları sıvı madde”

Micâzigä yâqımlık bâl keldi.

Çeçäk: “Çiçek, bir bitkinin renkli bölümü, bahçe veya kır bitkisi”

Här türlü çeçäklär bilä sep yâzdi biyâbân.

Çigit: “Çekirdek, özellikle pamuk çekirdeği” anlamındadır ve Anadolu ağzlarında *çiğit*, *çiyit*, *çivit* gibi şekilleri mevcuttur.

Tergänin här çigiti, yüzdän äsär, qızlarımız.

Egin: “Omuz, sırt, arka” anlamlarındadır ve Anadolu ağzlarında *eyin*, *egni*, *eğen*, *eğin* şekilleri mevcuttur.

Egnidä yâşil câmäsi zebâ bezänibdir.

Ekin: “Tahılın tarlaya atıldığından harman oluncaya kadar aldığı durum”

Ekinläringni, Habibiy, suğâr Şirinsâydan.

El: “Ülke, yurt; ahali, halk”

Bärçä el bir bolışib, ölkäni äbâd etdik.

Emdi: “Artık, şimdi, şu an” anlamlarına gelir ve Anadolu ağızlarında *imdi, şimdi* şekilleri mevcuttur.

Legkāvāy Pâbedā boldi emdi izvâşim mening.

Er: “Kahraman, yiğit; asker, nefer; erkek”

Biz hām ermiz, cānggā çārlāb beldāgi belbāğımız.

İldiz: “Kök” anlamındadır ve Anadolu ağızlarında bu sözcük *ıldız, yıldız* şekillerinde kullanılmaktadır.

Yât giyâhlār undirmās ildizin qırīb-qırqıb.

Keçä: “Gece”

Esgāy bâşigā hār keçä bâdi sâbâ lâtif.

Kelin: “Evlenmek için hazırlanmış kız”

Küyāv birlā kelin şundā bolur çın munisü mahrām.

Köngil: “Sevgi, istek vb. duyguların kaynağı; arzu”

Kel ey köngilning äzizi köp etmä istiğnâ.

Közgü: “Ayna” anlamındadır. Anadolu ağızlarında *gözgü* şeklinde kullanılmaktadır.

Güllätib gül çehrâ äksin körsätib közgü kelür.

Kündüz: “Gündüz”

Keçäyü kündüz tälāb qılgāy hāmā şudgār, çapıq.

Küyāv: “Güvey, damat” anlamlarındadır. Türkiye Türkçesinde *güveği, güveş*, Anadolu ağızlarında *güve, göveği, güva, güyo, güyae* şekilleri mevcuttur.

Yâş küyāv birlā kelür toyü tāmâşâ bâşqaçä.

Mamıq: “Pamuk” anlamındadır. Anadolu ağızlarında vardır. p/b > m değişimine uğrar. *Mamıq, bamuk, pambık, pambuh, pamık, panbiğ, pambık* şekilleri mevcuttur.

Âq māmıqlar cilvâ qılgāylār külib mäydânärâ.

Oğıl: “Erkek evlat”

Yäyrädi mäktäbdägi yâş qız, oğıl.

Özge: “Başka, yabancı” anlamlarındadır. Ayrıca Anadolu ağızlarında “*iyi, güzel; cana yakın, sıcakkanlı; yürekli*” anlamları da vardır. “*Yabancı*” anlamında *özgü/özke* şekillerine de rastlanır.

Özgälār tännâzü lâbärlikdä zinhâr oxşāmäs.

Qoşıq: “Koşma, türkü; şiir türü”

Boldi cānpärvär qoşıqlar, yällälār el ağzıdä.

Qân: “Kan”

Raqıblār qân yutib qâlsin yolingdä.

Qardâş/qarındâş: “Aynı anne babadan doğmuş çocukların her biri”

Äcâyib hār oğıl-qızlärki lâbär bizgä qân-qardâş.

Qarı: “Yaşlı, ihtiyar”

Bährä âlgäylär eşitgän çağdä här yâşu qarı.

Qış: “Kış”

Sädâqat birlä yâzni yâzu, qışni qış demäy işläb.

Qoşni: “Komşu” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *komşu* şeklindedir. Aslı “*kon-şu*”dır.

Bolmäsä tä qoşnisi yâkı sâfâr qılmäsä.

Singil: “Bacı, kız kardeş” anlamındadır. Anadolu ağızlarında bu kullanım mevcuttur.

Çın ânäyü singil käbi bälki düğänä qızlärım.

Suv: “Hidrojen ve oksijenden oluşan tatsız ve kokusuz madde”

Neçâ yerdä qurıldı suvgä âmbâr.

Tikän: “Diken”

Äzäd etärgä şoru tikänlär hücumidän.

Toy: “Ziyafet, şölen”

Oynäşib toy-toyläşib äytib qoşıqlar, yällälär.

Yâz: “Yaz”

Qandäyin oxşâr bähârimgä qışu yâzu közim.

Yigit: “Güçlü ve yürekli kahraman”

Här yigitlärkim hünär, mehnätsevär cânbâzlär.

Yoldâş: “Yol arkadaşı, dost”

Bolib bir-birgä fân âlimläri hämkâru häm yoldâş.

Yulduz: “Işıklı gök cismi”

Pârlägän yulduzim ilm erürü ıxtiyâr.

Yurt: “Vatan”

Näxuş baxtü säädät öz yâri, öz yurti, öz erki.

Yüz: “Çehre, sima”

Yâ xazân fäsli kelib yâğmış säriq yüz üzrâ qâr.

Türkiye Türkçesi İle Özbek Türkçesinin Yabancı Dillerden Aldığı Ortaklaşan Bazı Sözcükler

Eserde aynı anlama gelen sözcüklerin farklı dillerdeki şekillerini kullanması, şairin şiirlerine zenginlik katmak için başvurduğu bir yoldur. Farsça, Arapça, Rusça ve Fransızca sözcükler karşımıza sıkça çıkmaktadır. Bu da diller arası etkileşimin bir sonucudur. Bu sözcüklerden bazıları;

Äcäbâ: “Şüphe, kuşku, merak veya kararsızlık” ifade eden sözcüktür. Arapçadır.

Yârim, äcäbâ, mengä yâqın yâr boldi.

Äcäm: Klasik Türk müziğinde bir makam adıdır. Arapçadır.

Yällä qılsa sâz ilä “Gülyâr”u “Şahnâz”u “Äcäm”.

Ädäb: “İyi ahlak, terbiye” anlamındadır. Arapçadır.

Saqläb özni, çıqmägil zinhâr ädäb qânunidän.

Äfsânä: “Eski çağlardan beri söylenegelen asılsız hikâye” anlamına gelir. Farsçadır.

Eski äfsânäni çın Şirinü Fârhâd etämiz.

Äğyâr: “Başkaları” anlamındadır. Farsçadır.

Lekin iş vaqtidä yoq, yâ heşü, yâ ağyâr emäs.

Aql: “Düşünce, kavrama gücü; us” anlamlarındadır. Arapçadır.

Äğär uçräsäm Habibiy, ketâr erdi aqlu idrâk.

Äskär: “Orduda görev yapan herkes” anlamındadır. Arapçadır.

Vätän säqlävçi cängävâr qızıl äskär bolib huşyâr.

Äzämät: “Ululuk, büyüklük, görkem, gösteriş” gibi anlamların yanında Özbek Türkçesinde “delikanlı, kudretli, bahadır” anlamları da mevcuttur. Arapçadır.

Ärbâbı hünâr, eng uluğ insân, äzämätlär.

Bähâr: “İlkbahar” anlamındadır. Farsçadır.

Hür ölkämiz qırq yâz ilä qırq bähâr.

Behudä: “Yararsız, anlamsız, boşuna” anlamlarındadır. Farsçadır.

Yerü suvlärning ümri behudä ötgän edi yıllär.

Çärä: “Bir sonuca varmak, tedavi yolu” anlamlarındadır. Farsçadır.

Cânâ kâräm qıl, çärä ketdi mädârim, örgülây.

Çehrä: “Yüz” anlamındadır. Farsçadır.

Çehrä açğäylär külib hättâki yäntâğ içrä gül.

Dökân: “Dükân” anlamındadır. Arapçadır.

Birläri târtib dökângä äylägäy pärdâzlär.

Fäbrikä: “Makine, araç ve gereçlerin tüketime hazır hale getirdiği sanayi kuruluşu, üretim evi” anlamlarındadır. İtalyancadır.

Bu fäbrikäning köksidä çevâr qızlär.

Fikr: “Düşünce” anlamındadır. Arapçadır.

Keçä-kündüz ülfätim fikring, xâyâling munisim.

Giläm: “Kilim” anlamındadır. Farsçadır.

Gilämläring yazılır säbzäyü çeçäklärdän.

Gül: “Gülgillerden bir bitki; gül bitkisinin kokulu çiçeği” anlamlarındadır. Farsçadır.

Gül yüzing birlä färäh tâpgäy köngil ğamlär ketib.

Gülistân: “Gül Bahçesi, gül tarlası” anlamlarındadır. Farsçadır.

Bersä âzuq bâğu gülistân tâpär.

Gümân: “Şüphe” anlamındadır. Farsçadır.

Gümânü şübhägä yol bermägäy fân qudrätin körgän.

Ğam: “Tasa, kaygı, üzüntü” anlamlarındadır. Arapçadır.

Çekib taşviş, äläm-ğam hər kim öz hâligä âvârä.

Işq: “Aşk, sevi” anlamlarındadır. Arapçadır.

Mening işqım üçün qılır iqrâr.

İlm: “Bilim” anlamındadır. Arapçadır.

Zärgär kâbi zâr ilmidä köp körsätib özni

İmtihân: “Sınav” anlamındadır. Arapçadır.

Riyâzätlär çekib bir qançä bergän imtihâning häyf.

Käfän: “Ölünün gömülmeden önce sarıldığı beyaz bez” anlamındadır. Arapçadır.

Qahrämân qanlı käfän ärzändä qurbânlär yâtur.

Leşker: “Asker, ordu” anlamlarındadır. Farsçadır.

Qıldı şe'rim läşkärin ğâlib, âçiq peşânä söz.

Mâh: “Ay” anlamındadır. Farsçadır.

Yüzi ey mehrü mâhim, tävbä qıldim.

Mäktâb: “Okul” anlamındadır. Arapçadır.

Kişining ğayrätü vicdâni mäktâb.

Märşäl: “Mareşal” anlamındadır. Fransızcadır.

Bizdägi märşäl qomondongä qomondon oxşâmäs.

Mâtäm: “Yas, keder” anlamlarındadır. Arapçadır.

Bu mâtämdän yürek-bağrim ezildi.

Mäydân: “Alan, saha” anlamlarındadır. Arapçadır.

Äçilib yulduz kâbi çeksiz Vätän mäydânidä.

Mehmân: “Misafir” anlamındadır. Farsçadır.

Közim tolsin cämâlinggä, äziz, hürmätli mehmânsän.

Mey: “Şarap” anlamındadır. Farsçadır.

Cilvâ birlä mäydä bâsib çarx urib, köz tindirib.

Micğân: “Kirpik” anlamındadır. Farsçadır.

Körindi bir äcâb, yäkbârä micğân.

Nân: “Ekmek” anlamındadır. Farsçadır.

İrädäng yäxşi bolsin tä äbäd nâning bütün bolğay.

Nävâ: “Ses, ahenk, nağme” anlamlarındadır. Ayrıca Klasik Türk müziğinde bir makamdır. Farsçadır.

Cânlärgä âqız bolgän “Gülyâr”ü “Nävâ” yäxşi.

Nävbâhar: “İlkbahar” anlamındadır. Farsçadır.

Keldi nâsimi nävbâhâr, ölkâmni pârdâz äylädi.

Nävqırân: “Delikanlı” anlamındadır. Farsçadır.

Nävqırân yaşlık bükilmäs küçgä tolgän dövrini.

Peşänä: “Alın” anlamındadır. Farsçadır.

Kástyumu şim lâyü tuprağı pälit, peşänä qân

Qomândân: “Kumandan” anlamındadır. Fransızcadır.

Şävkätläri zor şanlı qomândânlärimiz bâr.

Rözgâr: “Yel” anlamındadır. Farsçadır.

Sözläyin muxtäsär güllädi rözgâr.

Sährâ: “Kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi” anlamındadır. Farsçadır.

Sährälärimiz boldi äq ältüngä xazinä.

Sipâh: “Asker” anlamındadır. Farsçadır.

Şirin fikring sipâhim, tävbä qıldim.

Sünbül: “(Sümbül) zambakgillerden çok yıllık bir süs bitkisi” anlamındadır. Farsçadır.

Sâyä sâlıqân bärgi gülgä şaxı bir sünbül erür.

Şäkär: “Şeker kamışından elde edilen ve tat veren beyaz madde” anlamındadır. Farsçadır.

Şoru tikänlär ornigä ungäy gülü şäkär.

Üstâd: “Bilim veya sanat alanında yetenekli olan kimse, usta” anlamlarındadır. Farsçadır.

Üstâdimizni yâd etib äsräydi mehrin cânidä.

Vätän: “Yurt” anlamındadır. Arapçadır.

Bezändi hür Vätän toyxânädek ätläsgä çulğandi.

Xalk: “Halk, ahali” anlamlarındadır. Arapçadır.

Hämä dehqânçilik ilmidä dânai zämân xalqım.

Yätim: “Babası ölmüş çocuk” anlamındadır. Arapçadır.

Yätimü kämbägällär sâhibi fäzlı hünär boldi.

Zämân: “Süre, vakit” anlamlarındadır. Arapçadır.

Közim tüşgän zämân bilmäm, Habibiy.

Zävq: “Hoşa gitme duygusu” anlamındadır. Arapçadır.

Zävq ilä raqs etgäli kimdir säzâvâr oynäsin.

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi Arasında Farklılaşan Bazı Sözcükler

Bu başlıkta Özbek Türkçesine ait sözcüklerin anlamları verilmiştir. Türkiye Türkçesindeki kullanımları ile karşılaştırılıp farklılaşan sözcüklere değinilmektedir.

Ällä: “Ninni” anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki karşılığı *ninnidir*.

Sen uyälsäng, ällä äytib ärdâqläsäm.

Bâşlâvçı: “Öncü” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *önder, öncü, lider* sözcükleri kullanılmaktadır.

Yol başlavçı rāhbāring bār başingdā.

Dehqān: “Çiftçi” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *çiftçi* sözcüğü kullanılmaktadır.

Biri ālim, biri dehqān, biri zor bağbān xalqım.

Keksā: “Yaşlı, ihtiyar” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *yaşlı, ihtiyar* sözcükleri kullanılmaktadır.

Keksālik kelib erdi dildā köp edi ārmān.

Köklām: “İlkbahar” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde sadece *ilkbahar, bahar* kullanımları vardır.

Köklām qızı yüz āçdı, musāffā bezānibdir.

Kömāç: “Ekmek” anlamındadır. Eski Türkçede “küle gömülerek pişirilen çörek” anlamı mevcuttur. Türkiye Türkçesinde günümüzde kullanılmamakla birlikte *gömeç* şekli Anadolu ağızlarında *ebegümece, bal peteği, yağda kızartılmış sıcak ekmek* ve *mezar* anlamlarına sahiptir.

Öz kömāçi üstigā hār kim özi.

Miccā: “Kırpık” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanım olmayıp *müjgan, kirpik* sözcükleri vardır.

Yol üzrā visāl istāb qāqmāy miccā köz tutgāy.

Nāk: “Armut” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanım yoktur.

Ālmā-yü şāftāli, nākü āncirü nārigāçā.

Ösimlik: “Bitki” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *bitki, nebat* sözcükleri kullanılır.

Uygātib hār bir ösimlikni māyin esgān şāmāl.

Paxtā: “Pamuk” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *pamuk* şeklindedir. Anadolu ağızlarında *mamiq, bamuk, pambik, pambuh, pamik, panbiğ, pambik* şekilleri mevcuttur.

Paxtāni āynıqsā, ey dehqānlār, etgāy zār çāpıq.

Peşşe: “Sinek” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanıma rastlanmaz.

Pāşşāni körsām tāvūq fāhm āylādim kış-kışlādim.

Şālçā: “Kilim” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *kilim* sözcüğü kullanılmaktadır.

Beş-ālti kältā-kültā şālçā qıl, hām bolmā, endi piş.

Tāşnā: “Susamış” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanıma rastlanmaz.

Kānāllār qazdirib köp tāşnā çölgā.

Yāllā: “Hafif ve şuh koşuk, aşula” anlamlarındadır.

Yāllā qılsā uyğanib yāring Habibiy, subhidām.

Yāş: “Genç” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kelime farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcük yapısı olarak aynı kalan fakat farklı anlamlar kazanan sözcüklere örnek olarak gösterilir.

Tāşnā çöllārni yāqımlı suv qāndirdingiz.

Yāv: “Düşman” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanım yoktur.

Mülkimizgā kirdi yāv, ey mārđi māydānlār yüring.

Yelkä: “Omuz” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *omuz* ve *eğin* sözcükleri kullanılmaktadır.

Yelkäni sürtib, başingni ürgäningdän örgiläy.

Yolbaşçı: “Lider, önder” anlamlarındadır. Türkiye Türkçesinde bu kullanım yoktur.

Yolbaşçı pãrtiyã bãr – çın ğamgüzãrimiz bãr.

Zãr: “Altın” anlamındadır.

İşçi-dehqãnlãr bu fãndã zãrgãrũ zãr paxtãmiz.

DEĞERLENDİRMELER

Bu bildiriye, Divan adlı eserde ortaklaşan ve farklılaşan sözcükler iki lehçede karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu ortaklığın ve farklılığın çeşitli sebepleri vardır. En önemli sebep göçlerdir. Coğrafi şartlar veya dönemin ve bölgenin siyasi özellikleri nedeniyle göç etmek zorunda kalan topluluklar gittikleri coğrafyalarda yeni bir kültürün içine girmişlerdir. Buldukları ortama uyum sağlamışlar ve kimi sözcükleri vermiş, kimi sözcükleri de alarak kendi dillerine uyarlamışlardır. Ayrıca bazı sözcükler de ses değişikliklerine uğramıştır. Coğrafi şartlara bağlı olarak dil yapısından kaynaklanan değişikliklerle sözcükler arasında benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmıştır. Buna verilebilecek en güzel örnek “*bol-/ol-*” fiilleridir. Kelime başı /b-/ sesi Özbek Türkçesinde yerini korumasına rağmen Türkiye Türkçesinde kaybolmuştur. Eski Türkçedeki kelime başı /k-/ sesi Türkiye Türkçesinde /g-/’ye dönüşmüş olsa da Özbek Türkçesinde /k-/ halini korumaktadır. Bununla ilgili *keldi* “geldi” sözcüğü örnek verilebilir. Bazen tek bir ses farklılığı olabileceği gibi bazen birden çok ses değişikliğe uğramıştır. *kebi* “gibi”, *kuyaş* “güneş”, *ilan* “yılan”, *kuyün* “koyun” gibi sözcükler de örnek olarak gösterilebilir. Türkler, Müslümanlığın kabulüyle birlikte gittikleri yerlerde Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça sözcükler de bırakmıştır. “*Sabr*”, “*mihnetkeş*”, “*mihmandar*”, “*muattar*”, “*musaffa*”, “*munis*”, “*mukarrer*”, “*mahitaban*”, “*dilruba*”, “*dildar*”, “*ruhsar*”, “*âkil*”, “*hemdem*”, “*itibar*” gibi. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ruslarla olan birliktelikten doğan Rusça sözcük alışverişi gibi pek çok durum çeşitliliğe sebep olmuştur. “*Orden*”, “*rodio*”, “*Oktyabr*” Özbek Türkçesine Rusçadan geçmiş örneklerden bazılarıdır.

Eserdeki bazı sözcüklere dikkat edildiğinde her iki milletin kültürünü karşılaştırıp ortak bir kültür birlikteliğinden de bahsetmek mümkündür. Örneğin, ekmeğe her iki kültürde kutsallık atfedilir. *Nan* ve *kömeç* “ekmek” anlamındadır ve gazellerde buna değinilir. Ekmeğe saygı duyulması gerektiği ve halka helal lokma yemenin önemi vurgulanır. *Toy* kültürü bugün Türk devletlerinde bayram, kutlama şekillerinde devam etmektedir. *Helva*, önemli bir tatlı çeşididir. Bir diğer örnek coğrafi unsurlardır. Eserde *Mirrih* “Mars”, *nevbahar* “ilkbahar”, *fasl* “mevsim”, *Süreya* “Ülker Yıldız Kümesi”, *Hülker* “Ülker yıldızı”, *Ceyhun*, *Sir* nehirleri gibi unsurlardan, *Hamel* “koç” burcundan bahsedilir ki Türkiye Türkçesi ile de bu unsurlar ortaktır. Müzik makamları ve müzik terimleri de buna örnektir. *Saz*, *tanbur*, *ney*, *def* sözcükleri iki lehçede anlamını korurken “*gıccak*” sözcüğü Özbek Türkçesinde “kemençe” yerine kullanılmaktadır. Eğitimle ilgili kavramlarda *muallim* “öğretmen”, *mektep* “okul”, *darülfünun* “üniversite” vs. karşımıza çıkar ki bunlar zamanla dilimize yerleşmiş yabancı kökenli sözcüklerdir. Ayrıca eserde geçen *baba* sözcüğü *baba*, *ata*, *dede* anlamlarında, *qarı* sözcüğü yine “yaşlı” anlamında kullanılmıştır ki bu kelimelerin etimolojisine baktığımızda ortaklaşan sözcüklerden bazılarına ulaşmaktayız. Birebir aynı anlamda kullanılan ayrıca *tiken*, *hançer*, *destan*, *divan*, *efsane*, *asker*, *er*, *defter*, *kitap*, *kalem*, *bozkır* gibi sözcükler de mevcuttur. Çiçek isimlerinde de durum böyledir. *Sünbül* “sümbül”, *gül* “gül, çiçek”, *erguvan* “erguvan”, *lale* “lale”dir. Bu sözcükler içerisinde fiiller kimi zaman ses değişikliğine uğramış olsalar da ortaklaşan

sözcükler olarak oldukça geniş yer tutmaktadır. Örneğin *gürille*- “gürüldemek”, *esre*- “esirgemek, korumak”, *kör*-“görmek”, *yandaş*- “yanaşmak”, *aç*- “açmak”, *ağdar*- “çevirmek, devirmek”, *aqla*- “aklamak, temize çıkarmak”, *öl*- “ölmek” vs. örnekleri verilebilir.

Ortaklaşma olduğu kadar bu iki lehçe arasındaki söz varlığında farklılaşmalar mevcuttur. Bitkiler sınıflandırmasında ele aldığımız *yangak* “ceviz”, *yantag* “çölde yetişen bir ot”, *şora* “yabani ot”, *mehrigiya* “adamotu”, *behi* “meyveli bir ağaç çeşidi ve bu ağacın meyvesi” anlamlarına gelmektedir. *Yelle* “hafif ve şuh koşuk”, *leper* “derme koşuk”, *makal* “atasözü”, *askiya* “söz oyunu” Özbek Türkçesinde kullanılan edebî türlerdir. Özellikle dokuma alanında sözcük kullanımlarında farklılık dikkat çeker. *Erkak* “çaprazlama kesen ip”, *çapan* “kaftan”, *çevvar* “dokuma”, *şehnaz* “desenli kumaş” *benares* “kumaş”, *bekasem* “ipek”, *cüçünka* “kalın kumaş” vs. örnekleri çoğaltmak mümkündür. Meslek isimlerinde karşımıza çıkan *cilavdar* “at bakıcısı”, *rehnema* “rehber”, *dehkan* “çiftçi”, *çevvar* “terzi”, *tokuvçu* “dokuyucu” anlamlarıdır. *Kekselik* “yaşlılık”, *kemçilik* “kötülük”, *kembağallık* “fakirlik”, *teşnelik* “susamışlık” vs. karşımıza çıkan bazı soyut kavramlardır. Fiillere baktığımızda *tohta*- “sağlamlamak, durdurmak”, *meyne qıl*- “alay etmek”, *boysun*-“bağlı olmak” *yubar*- “yollamak”, *yeyre*- “eğlenmek”, *bekin*- “gizlemek, gizlenmek, saklanmak”, *işan*- “güvenmek” örnekleriyle farklılaşan bazı sözcüklere rastlamaktayız.

YORUMLAR

Türkçe 13. yüzyıla kadar tek bir kol olarak, 13. yüzyıldan sonra iki kola ayrılarak devam etmiştir. Ardından onlar da genişleyen coğrafya ile birlikte alt kollara ayrılmıştır. Diller, tarihî süreç içerisinde her şeyden etkilenmiştir. Savaşlardan, göçlerden, din ve mezhep değişikliklerinden vs. oluşan yaşam şartlarıyla birlikte insanların hayatları da farklı bir boyuta ulaşmıştır. Habibiy'nin Divan'ında bunu açık bir şekilde görmek de mümkündür. Dönemin baskıcı hareketleri, Ekim Devrimi, Basmacı Hareketi, Otrar Olayı gibi tarihte derin izler bırakmış olaylarla ilgili gazellere rastlanmaktadır. Şiirlere bakıldığında bu olaylardan halkın ne kadar etkilendiği, hangi şartlar altında yaşamak zorunda kaldığı hakkında çıkarımlar yapılabilir. Şiirlerinde İskender, Lenin, Hitler, Leyla ile Mecnun, Hüsrev gibi tarihî kişiliklerden, Mukimi, Abdullah Sabir, Gafur Gulam, Fuzuli, Furkat, Hayyam, Çolpan gibi aydınlardan bahsederek halkı bilinçlendirmiştir. Çağatay Türkçesinin en büyük temsilcilerinden biri olan Nevai'nin izinden devam etmiş ve onun bu özelliği Çağatay Türkçesine ait izleri eserde görmemize vesile olmuştur. Ayrıca Osmanlı devrinin tamamını kapsayan Klasik Türk Edebiyatının etkisi de eserde oldukça fazladır. Gazel, kaside, rubai, tuyuğ, murabba, muhammes, müseddes, mesnevi türlerinde örnekler vermiştir. Mevlana Habibiy aruzu şiirlerine başarıyla uygulamıştır ve şiirlerinde sade bir dil kullanmıştır. Bu sebeple halkın sevgisini ve saygısını kazanmıştır.

Farklılaşmadaki bir diğer husus SSCB'nin dil politikalarıdır. Dildeki birlik dağıtılmak istenmiş ve farklı diller oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple her millete farklı harflerden oluşan bir alfabe uygulanmıştır. Halkı kendi lehçelerinin yerine Rusça kullanmaya zorlamışlardır. Bu sebeple Özbek Türkçesine çok sayıda Rusça kelime geçmiştir. Amaç milletleri dil farklılıklarıyla birbirinden ayırmak olsa da Özbek Türkçesindeki sözcük yapısına bakıldığında bunun çok da başarılı olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Bu sonuç bize dillerin de insan ve toplum hayatı gibi zamanla değişime uğrasa da kökleri sağlam bir dilin asla yok edilemeyeceğini göstermektedir.

SONUÇ

Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki ortaklaşan sözcükler incelendiğinde birebir aynı olan sözcüklerin temelde Eski Türkçeden geldiği görülmektedir. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden alınan kelimeler de ortaklığa katkıda bulunmaktadır. Farklılaşmanın sebepleri ise her iki lehçenin diğer dillerden aldığı sözcükler ve Eski Türkçeden gelen ortak sözcüklerin farklı fonetik gelişimlerinin olmasıdır. Ayrıca etkilenilen yabancı dillerin farklılığı ve iki lehçenin birbirinden bağımsız sözcüklere sahip olması da çeşitliliğin bir sebebidir.

Türk dilinin tarihsel gelişimine bakıldığında Eski Türkçe döneminde ortak bir Türkçe kullanılmasına rağmen zamanla milletlerin çeşitli coğrafyalara yayılmasıyla birlikte diller de alt kollara ayrılmıştır. 20. yüzyıldan itibaren her topluluğa ait bir lehçe ortaya çıkması kelime alışverişinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Türkler dünyanın her yerine göç etmiş ve gittikleri coğrafyalarda yaşamlarını çeşitli etkileşimlerle sürdürmüşlerdir. Bu etkileşimler sonucu dil yapılarında değişimler olmuştur. Dilimizdeki yabancı kökenli sözcüklerin sebebi budur.

Sonuç olarak Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi farklı yerlerde yazı dili olarak kullanılmış olsalar da bu lehçeler kullanıldıkları zamana ve mekâna rağmen asıl yapılarını her zaman korumuşlardır. “Dilde Birlik” fikrini uygulama noktasında ortak bir Türkçe oluşturmak için farklı metotlarla yapılan çalışmalara daha çok önem verilmelidir. Özbek Şairi Mevlana Habibiy’nin Divan’ı, geleneksel edebiyat ile modern edebiyatı birleştiren bir özelliğe sahip olduğu için özelde Özbek ve Türkiye Türkçesi, genelde ise Türk Dünyası çalışmalarına katkıda bulunma noktasında önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

- Açık, F. (2012). Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesi Arasında Aile Bireyleri ve Akrabalık İlişkileri İle İlgili Kelimelerin Eş Değerliği Bakımından Karşılaştırılması. *Çukurova Türkoloji*. 7: 1-8.
- Dilçin, Cem., Vardarlı, E., Aksoy, Ö. A. vd. (2009). *Türkiye’de Halk Ağızlarında Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Grønbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Köken Bilgisi Sözlüğü*. 1.-2. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kocaoğlu, T. (1992). Özbek Edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı*. 3: 756-768.
- Marufov, M. (1981). *Uzbek Tilinin İzahlı Lugati*. 1.-2. Cilt. “Rus Tili” Neşriyatı: Moskova.
- Merhan, A. (2012). Türkçe ve Özbekçe Eşsesli Sözcük Karşılaştırması. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 47: 1-16.
- Oba, E. (2014). Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı. *Turkish Studies*. 9/13: 997-1008.
- Rahmanoğlu, M. B. – Devanzade, M. Y. (2015). Harezmi Müzik Tarihi (Akt. Hüseyin Akbaş). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 55: 293-313.
- Tekin, F. (2015). Ortak Dil Bağlamında Terim Birliği Açısından Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Coğrafya Terimleri Üzerine Bir Karşılaştırma. *Diyalektolog*. 11: 65-74.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üşenmez, E. (2013). *Yeni Özbek Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yaman, E. (2015). *Çağdaş Özbek Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAZAK YAZAR MUHTAR MAGAVİN'İN “AYEL MAHABBATI” HİKÂYESİNDE HALK KÜLTÜRÜ UNSURLARI

The folklore elements in story 'Ayel Mahabbatı' of Kazakh author Muhtar Magavin

ZEYNEP ASLAN

Gazi Üniversitesi

Öz: Kazak yazar Muhtar Magavin, 1940 yılında Kazakistan'ın Semey şehrinde dünyaya gelmiştir. Kazak tarihi ve Kazak hanlığı dönemi halk şairleri üzerine araştırmaları ile roman, povest ve hikâye türlerinde çeşitli eserleri bulunmaktadır. Yazarın bu bildiriye ele alınan “Ayel Mahabbatı” adlı hikâyesi, Gülşat Perneeva tarafından “Kadın Sevgisi” adıyla Türkiye Türkçesine aktarılmıştır, bildiriye bu aktarma metin esas alınacaktır. Bu çalışmada Ayel Mahabbatı adlı kısa hikâyede yazarın gerek anlatım tekniğinde gerekse bağlamda yaptığı göndermeler aracılığıyla halk edebiyatı ve halk kültürü unsurlarından ne şekilde yararlandığı ortaya konulacaktır. Elde edilen tespitler sözlü kültür ile yazılı kültür ilişkisi açısından ele alınacak ve yorumlanacaktır. Öte yandan hikâyedeki halk kültürü unsurlarının toplumsal bellek oluşumuna katkısı irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak edebiyatı, Muhtar Magavin, Kazak kültürü, halk kültürü, sözlü kültür, yazılı kültür, toplumsal bellek

Abstract: Kazakh author Muhtar Magavin was born in 1940 in Semey, Kazakhstan. He has done a number of researches on the Kazakh history and the minstrels of Kazakh khanate. In addition to these, he has various works like novels, novellas and stories. In this study, Magavin's “Ayel Mahabbatı” story –which has been translated to Turkey Turkish under the title of “Kadın Sevgisi” by Gülşat Perneeva- will be examined with regards to elements of folk culture. Perneeva's translation will be taken as a basis for the study. In this work, it will be revealed how the author benefits from the elements of folk literature and folk culture via references on his narration style and context in the short story titled Ayel Mahabbatı. The findings will be handled and interpreted in terms of the relationship between oral tradition and literacy. On the other hand, the contribution to collective memory of the folk culture elements in the story will be scrutinised.

Key words: Kazakh literature, Muhtar Magavin, Kazakh culture, folk culture, oral tradition, literacy, collective memory.

GİRİŞ

1940 yılında Kazakistan'ın Semey şehrinde dünyaya gelen Muhtar Magavin, 1957 yılında Kazak Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesine girmiş, 1962'de mezun olmuştur. 1965 yılında XV-XVII. yüzyıllar arasında yaşamış Kazak halk şairlerinin eserleri üzerine yaptığı çalışma ile aynı üniversitede doktor unvanını almıştır. 1967-1971 yılları arasında Jazuvşı adlı yayınevinde baş redaktör yardımcısı, 1984-1986 yılları arasında aynı yayınevinde redaktör olarak çalışmıştır. 1988 yılından beri de Juldız dergisinin baş redaktörlüğünü yapmaktadır (Koç vd. 2007: 694-695).

1964'te ilk eseri olan Keşqurım adlı hikâyesini Juldız dergisinde yayımlanmıştır. Beyaz Kar (1969), Kök Munar (1971), Alasapıran (iki cilt), Şaqan Şeri, Sarı Qazak adlı romanları,

Ömir Jırı, Şeşe gibi povestleri ve Ayel Mahabbatı, Sentyabr gibi hikâyeleri vardır (Koç vd. 2007: 695-696). Kazak folkloru, edebiyatı ve tarihi üzerine çalışmaları da bulunan Magavin, Kazak-Rus ilişkilerinin tarihini ele aldığı Alasapıran romanıyla Abay Devlet Ödülü'ne layık görülmüştür.

Bildiride Magavin'in Ayel Mahabbatı adlı hikâyesi tematik içerik analizi metoduyla incelenmiştir. Ayel Mahabbatı hikâyesi Gülşat Perneeva tarafından Kazak Türkçesinden "Kadın Sevgisi" başlığıyla Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Perneeva 2004: 148-162). Çalışmada bu metin esas alınmıştır.

1. HİKÂYENİN ÖZETİ

Ziya ve Batima adlarında iki kadın arkadaş on iki yıl aradan sonra bir araya gelirler. Saatler süren sohbet esnasında Batima, Ziya'nın eşinden (Arıstan) ayrılma nedenini merak eder. Ziya önce anlatmaya yanaşmaz ve konuyu kapatmak ister. Batima'nın ısrar etmesi üzerine Ziya işin aslını anlatmaya başlar:

Üniversite yıllarında enstitüye Tölegen adlı bestekâr bir genç gelmeye başlar. Bütün kızlar Tölegen'e hayrandır, Tölegen ise Ziya'dan hoşlanır. Ziya da ondan hoşlanır ancak mağrur bir kız olduğundan dikkatini çekmemiş gibi davranır. Bir gün birlikte sinemaya giderler ve dönerken Tölegen, Ziya'yı öper, Ziya ise Tölegen'i iter ve o günden sonra Tölegen'e aksi davranmaya başlar. Tölegen, aşkından vazgeçmez ve sürekli Ziya'yı görmeye gelir. Birlikte sinemaya, tiyatroya giderler, çokça vakit geçirirler. Ziya, Tölegen'in sevgisinden emin olsa da ona mesafeli davranmaya devam eder, zaman zaman mesafeli davranmakla yetinmez ve ona eziyet eder. Tölegen'in parasızlık yüzünden Ziya'nın yanına gelemediği günlerde Ziya, Arıstan adında bir doktora öğrencisi ile tanışır.

Bir gün Ziya, Tölegen'i kıskandırmak için Arıstan ile Tölegen'i aynı gün evine çağırır. Arıstan ile tam evden çıkarken Tölegen gelir. Arıstan, Ziya'nın onları tanıştırmasına engel olur, Ziya'nın kolundan çeker ve oradan uzaklaşırlar. O günden sonra Tölegen bir daha ortalarda görünmez olur. Ziya, bir gün ondan bir mektup alır. Tölegen, mektubunda Ziya'ya sitem etmektedir. Bunun üzerine Ziya, pişman olup Tölegen'in kaldığı yatakhaneye gelir. Tölegen'in oradan ayrıldığını öğrenir ve böylece üç yıl geçer. Bu süre zarfında Arıstan, Ziya'nın peşinden hiç ayrılmaz. Ziya, başkasını sevdiğini söylese de Arıstan vazgeçmez ve zamanla Ziya da Arıstan'ı sevmeye başlar. Ziya, okulu bitirip Jambıl vilayetine gider. Arıstan, her hafta sonu onu görmeye gider ve böylece evlenirler.

Arıstan doktorasını bitirdikten sonra Novosibirsk'e taşınırlar. Aradan dört beş yıl geçer. Ziya, bir gün şehrin ücra bir köşesinde oturan bir hastasının yanına giderken bir akıl hastanesinin önünden geçer. Aniden birinin ona baktığını hisseden Ziya, arkasını döner ve üstünde eski püskü elbiselerle perişan bir hâlde demir parmaklıklara yapışıp kendisine bakan adamın Tölegen olduğunu fark eder. Tölegen onunla göz göze gelince çılgık atıp oradan uzaklaşır. Ziya da çok şaşkındır. Ziya üç dört gün sonra onu görmeye gider ve başhekimle görüşür. Başhekim, Tölegen'in altı yedi sene önce bir akrabası tarafından hastaneye getirildiğini anlatır ancak Ziya geç kalmıştır, Tölegen aynı gün tan vaktinde ölmüştür. Ziya, Tölegen'i son kez görür ve onun cenaze işlerini üstlenir. Kocasını Arıstan ise buna razı olmaz ve aralarında büyük bir kavga çıkar. Ziya, Tölegen'i toprağa verdikten sonra eşini terk edip Almatı'ya gelir. Tölegen öldükten sonra iç cebinden Ziya'nın resmi çıkmıştır. Ziya, bu resmi Batima'ya gösterir. Tölegen'in onun için bestelediği şarkıyı mırıldanmasıyla hikâye sona erer.

2. HİKÂYEDE YER ALAN SÖZLÜ KÜLTÜR UNSURLARININ ANALİZİ

2.1. Kız Jibek Destanı

Hikâyede Kazak sözlü kültüründe geniş yer tutan *Kız Jibek* destanına metinlerarasılık bağlamında göndermeler yapıldığı görülmektedir. Kız Jibek, başta Kazaklar olmak üzere çeşitli Türk halkları tarafından bilinen meşhur aşk destanlarından biridir. Jibek ile Tölegen arasındaki aşk, destanın önemli bir bölümünü oluşturur.

Ele alınan hikâyedeki âşık Tölegen ile destan kahramanı olan âşık Tölegen arasındaki isim benzerliğine Ziya da değinir:

“*Adı Tölegen’miş, Cibek’ini arıyormuş*” diye gülüştü önceleri kızlar. (Magavin 2004: 150). Bu isim sembolizasyonu hikâyenin kahramanları Ziya ile Tölegen arasındaki aşkın Kız Jibek destanındaki gibi bir derinliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki sembolizasyon Tölegen ile sınırlı kalmaz, isimleri benzemese de Ziya da kendisini Jibek ile özdeşleştirir: *Herkes Cibek olmak istemişti. Ben de beğendim Tölegen’i. Ama bende kadının, henüz hayatı bilmeyen, hayatı tanımayan, tadını tatmamış kadının mağrurluğu vardı.* (Magavin 2004: 150-151). Muhtar Avezov, Jibek’in mağrur tabiatından söz ederken bunun kendi değerinin farkında olmasından ileri geldiğini söyler (1997: 79). Destanda güzelliğiyle nam salmış olan Jibek, Tölegen’le ilk karşılaşmalarında mağrurdur, kavga ederler. Ziya da gençliğinde güzelliği ile dikkatleri üzerinde toplayan bir kızdır, Tölegen’e karşı hep kontrollü davranır, ona eziyet etmekten geri durmaz. Destanda Tölegen hayatını kaybeder ve Jibek için zor günler başlar. Jibek, Tölegen’in vasiyeti üzerine Tölegen’in kardeşi ile evlenir. Hikâyede de Ziya, Tölegen’den ayrıldıktan sonra Aristan ile evlenir, hikâyenin sonunda Tölegen hayatını kaybeder.

2.2. Kozi Körpeş ve Bayan Sulu Destanı

Hikâyede metinlerarasılık bağlamında göndermelerde bulunulduğu tespit edilen bir diğer anlatıma *Kozi Körpeş ve Bayan Sulu* destanıdır.

Hikâyenin kahramanlarından Batıma, evliliğinden bahsederken şu serzenişte bulunur: *Nasıl olsa birisiyle evlenmek lazım. Bu zamanda aşk diye bir şey yok. Kozi ve Bayan’ın zamanı geçti... Ama sonra Beken’i nasıl sevdiğime şaşırıyorum. Şimdi o koca yiğidimi kimseyle değişmezdim* (Magavin 2004: 152). Burada adı geçen Kozi ve Bayan, Kazak, Tatar, Başkurt, Uygur, Altay gibi çeşitli Türk halklarının sözlü kültür geleneğinde yer alan meşhur *Kozi Körpeş ve Bayan Sulu* isimli aşk destanının kahramanlarıdır.

Geniş bir coğrafyada anlatılan destanın çok sayıda varyantı bulunduğu için destanın sonu farklılık göstermektedir. Aça, destan varyantlarını trajik ölümle bitenler ve kahramanların kavuşup mutlu sona ermeleriyle bitenler olarak ikiye ayırmıştır (1998:167). Destanın Kazaklar arasında da bilinen en eski varyantlarından birinde Kozi Körpeş öldürülür, evliyalar Kozi’yı üç gün üç gece için diriltir. İki âşık üç gün üç gece mutlu olur. Sonra Kozi tekrar ölür. Bu sefer kırk melek iki âşığa otuz bir sene aile hayatı verir. Otuz bir sene sonra Kozi tekrar ölür. Bayan, Kozi için yapılan mezara girerek intihar eder (Avezov 1997: 96). Bu destan Kazaklar arasında günümüzde de çok sevilmektedir, hatta Kozi Körpeş ve Bayan Sulu’nun aşklarına ithafen 15 Nisan, her yıl Kazakistan’da Sevgililer Günü olarak kutlanmaktadır.

Batıma’nın aşk ve evlenme arasındaki ilişkiye dair bakış açısı modern Kazak insanın sözlü kültür çağında yaşanan ve anlatılagelen aşklara özlemine yansımaktadır.

2.3. Leyla ve Mecnun Hikâyesi

Hikâyede Tölegen'in Ziya'dan ayrıldıktan sonra aklını yitirmesi Leyla ile Mecnun hikâyesini hatırlatmaktadır. Arap Edebiyatında X. yüzyıldan itibaren eserlere konu teşkil eden Leyla ile Mecnun, XII. yüzyılda ilk defa Nizamî ile Fars edebiyatına geçmiştir (Levend 1959: 6, 11). Türk edebiyatında ise ilk kez XIV. yüzyılda Gülşehrî tarafından işlenmiştir (Levend 1959: 103). Orta çağdaki Haçlı seferleri aracılığıyla batılılar tarafından da öğrenildikten sonra Fransız edebiyatında *Tristan et Yseult*, *Aucassion et Nicolette*, Macar edebiyatında *Floire et Blancheflor*, İngiliz edebiyatında *Romeo ve Juliet* gibi klasik eserler verilmiştir (Levend 1959: VIII). Geniş bir etki alanına sahip olan Leyla ile Mecnun hikâyesinin izlerine incelenen eserde rastlanması sözlü kültür ile yazılı kültür arasındaki bağı kuvvetlendiren önemli bir unsurdur.

Eser ile Leyla ve Mecnun arasındaki paralellik, Tölegen'in aklını yitirmesi ile sınırlı değildir. Ziya'nın Tölegen'i kıskandırmak istediği gibi Leyla'nın da Kays'ı denemesi söz konusudur: *Leyla da Kays'ı sevmektedir. Bir gün Kays'ı denemek için onun yanında başka bir gencin kulağına bir şeyler söyler. Kays kıskançlıktan sararıp solar* (Levend 1959: 2). Her iki hikâyede de kadın kahramanların sevdikleri adamlara verdikleri tepkiler benzerlik göstermektedir. Öte yandan Mecnun'la evlenmesine izin verilmeyen Leyla İbni Selâm ile evlendirilir. Kocasını kendisine yaklaştırmaya da görünürde evli bir kadındır. Ziya da Tölegen'le ayrıldıktan sonra Arıstan ile evlenir fakat evlilikleri boyunca Arıstan'a tam anlamıyla iç dünyasını açmaz, onu hiçbir zaman Tölegen'i sevdiği gibi sevmez. Leyla'nın da Ziya'nın da evlilikleri aşk üzerine değil zorunlu şartlardan dolayı gerçekleşmiştir. Nitekim Leyla'nın kocası ölür, Ziya da eşinden ayrılır. Böylece rakip âşıklerle yapılan mantık evliliklerinin son bulduğu görülür.

2.4. Hikâyenin Anlatım Tekniğinde “Binbir Gece” İzleri

İki arkadaşın yıllar sonra bir araya gelip koyu bir sohbete dalması yazar-anlatıcının asıl anlatmak istediği hikâyenin çerçevesini oluşturur. Batıma'nın ısrarları sonucu Ziya'nın anlatmaya başlamasıyla asıl hikâyeye geçiş yapılması, çerçeve hikâye tekniğinin ilk örneklerinden Binbir Gece Masalları'nı hatırlatmaktadır:

Karısı tarafından aldatılan Şah Şehriyar, hiçbir kadına güvenmemektedir. Bu yüzden Şehriyar her gün bir kızla evlenip ertesi gün onları idam ettirmeye başlar. Vezirin kızı Şehrazad, Şehriyar'la evlenir ve her gece en ilgi çekici yerinde yarım bırakmak suretiyle masallar anlatmaya başlar (Galland 2007: 1-7). Böylece bin bir gece boyunca hayatta kalmayı başarır. Bin bir gecenin sonunda Şah Şehriyar, Şehrazad'ın iyi bir eş olduğuna karar verir ve onu bağışlar (Galland 2007: 427-429).

Eserde Ziya'nın hikâyeye ara verdiği de görülmektedir. Yatak odasına gidip getirdiği mavi zarfı Batıma'ya uzatması anlatıda merak duygusunu arttırmaktadır. Ziya'nın geriye dönüş tekniğiyle anlattığı hikâye bittikten sonra çerçeve hikâyeye dönülür. Ziya'nın Tölegen'in bestesini söylemeye başlayıp bitiremeden gözyaşlarına boğulması ile çerçeve hikâye ve dolayısıyla eser sona bulur.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

1. “Kadın Sevgisi” hikâyesinde Kazaklar arasında çok sevilen Kız Jibek, Kozi Körpeş ve Bayan Sulu destanlarına göndermeler yapılmıştır. Bu göndermeler destan kahramanlarının adlarının anılması suretiyle yapılmıştır.

2. Sovyet döneminde yazılan modern bir hikâyede Kazak sözlü kültür ürünlerinden yararlanılması, milli değerlerin özüksendliğini ve Kazak milli kimliğinin ön plana çıkarılmak istendiğini göstermektedir.

3. Sözlü kültür ile yazılı kültür arasındaki ilişkinin kuvvetli bir şekilde hissedildiği eserde yazar, göndermede kullandığı destanları anlatma gayreti içinde değildir. Bu tutumuyla yazar, toplumdaki her bireyin bu anlatmalara vâkıf olduğunu kabul etmektedir.

4. Hikâyenin ana karakterleri Ziya ile Tölegen,

- Leyla ve Mecnun hikâyesindeki Leyla ve Mecnun,

- Kız Jibek destanındaki Jibek ve Tölegen,

- Kozı Körpeş ve Bayan Sulu destanındaki Kozı Körpeş ve Bayan Sulu

karakterleri ile benzerlikler göstermektedir. Sözlü kültür döneminde oluşan anlatıların yüzyıllar süren bir birikimle tarihin derinliklerinden süzülüp yazılı kültürlerde devam etmesi toplumsal belleğin oluşumu ve kimlik algısı için çok önemlidir.

Modern zaman ile eski zamanların aşkları arasında kurulan ilgi ile aşkın her devirde yaşandığı ve insanın olduğu her devirde de yaşanmaya devam edeceği mesajını vermektedir.

KAYNAKÇA

Aça, M. (1998). *Kozı Körpeş ve Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Avezov, M. (1997). Kız Jibek. *Bilig*, 5/ Bahar '97: 76-82.

Avezov, M. (1997). Kozı Körpeş-Bayan Sulu. *Bilig*, 5/ Bahar '97: 93-106.

Galland, A. (2007). *Binbir Gece Masalları*. Çeviren: Ferid Namık Hansoy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Koç, K vd. (2007). *Kazak Edebiyatı 2 (Sovyet Dönemi ve Bağımsızlıktan Sonraki Kazak Edebiyatı)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Levend, A.S. (1959). *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnun Hikâyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Magavin, M. (2004). Kadın Sevgisi. Aktaran: Gülşat Perneeva. *Çağdaş Kazak Hikâyeleri Antolojisi*. Hazırlayan: Orhan Söylemez. Ankara: Elips Kitap: 147-162.

CODEX CUMANICUS'TA YER ALAN BİLMECELER İLE KAZAK BİLMECELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

Comparative Analysis of Codex Cumanicus Riddles and Kazakh Riddles

ZHAZİRA TASHMATOVA

Ege Üniversitesi

Öz: *Codex Cumanicus, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak Türklerinden, 14. yüzyılda derlenmiş iki bölümlük bir eserdir. Eser, Kıpçak Türkçesi söz varlığı ve folklorik öğeler bakımından oldukça zengindir. Bu bildiride, Codex Cumanicus'ta tespit edilen bilme-celer, çağdaş Kazak Türkçesindeki bilmeceler ile anlam ve şekil bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Codex Cumanicus, Bilmece, Kazak Bilmeceleri, Türk Lehçeleri, Kıpçak Türkçesi.*

Abstract: *Codex Cumanicus has two parts and compiled in the 14th century by the Turkish Kypchaks which lived in the north of the Black Sea. The work is rich of terms and elements of Turkish Kypchak folklore. The report also identifies riddles in Codex Cumanicus and will be examined in comparison with meaning and form of Kazakh Turkish language riddles.*

Key words: *Codex Cumanicus, Riddles, Kazakh Riddles, Turkish dialects, Kipchak Turkish Language.*

GİRİŞ

Tarihte “Deşt-i Kıpçak” diye adlandırılan bu ilk yerlerinden günümüze ulaşan paha biçilmez eserlerden biri de Codex Cumanicus'tur. Latince “Kuman Kitabı” anlamına gelmektedir. Eserin tam olarak yazılma tarihi ve nerede yazıldığına dair bilgiler tartışmalıdır. Bang, Volga nehri kıyısında Altın Ordu'nun başkenti olan Saray şehrinin yakınlarında, 1303 tarihinde Saint John Manastırı'nda Fransiskan rahipleri tarafından yazıldığını söyler (Bang, 1913: 244-245). CC eseri, birbirinden bağımsız iki farklı bölümden oluşmaktadır. İtalyan bölümü, İtalyan kolonilerin yerleştiği Karadeniz'in kuzeyinde, Kırım civarında bir yerde; Alman bölümü ise, misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü Kıpçak şehirlerinin birinde yazılmış olmalıdır (Güner, 2015:25).

CC eseri, Türk bilmecelerinin ilk örneklerinin kaydedildiği tek kaynaktır. CC'un Almanca bölümünde toplam 46 adet bilmece bulunmaktadır.

Bugüne kadar bilmeceler üzerinde bir birçok seçkin akademisyen tarafından araştırmalar yapılmıştır. İlk defa 1828'de CC'tan bazı parçalar Şarkiyatçı J. Klapprot tarafından neşredilmiştir. Böylece bilim dünyasına açılan bu eser, birçok Avrupalı bilginler tarafından dikkat çekmiştir. 1875'te O.Blau Kumanların dili ve halkiyatı hakkında deneme yazmış (Blau,1875:556-587). 1880 yılında ise Count Géza Kuun ilk defa CC'un dolu transliterasyonlu metnini yayımlamıştır. Kuun tarafından yayımlanan CC'ta 50 adet bilmecenin olduğu kaydedilmiştir. (Kuun, 1880: 143-148) V. Radloff, 1884, 1885, 1887 yılları arasında CC üzerinde çalışmıştır. Radloff'un çalışmaları canlı tartışmalara neden

olmuştur (Radloff, 1884: 377-382; 1885:13-41; 1887:121-124.) 1912 yılında Willy Bang çift sayfalık tıpkıbasımını yayınlamış ve okunabilir tüm bilmeceleri analiz etmiştir. Radloff'un bazı tercümelemleri üzerinde elıştırilerde bulunmuş ve bu iki bilgin arasında oldukça keskin münakaşalar meydana çıkmıştır (Bang, 1913:334). 1913'te Julius Nemeth bilmeceleri tercüme ederek tekrar yayınlamış ve Bang'ın yorumlarının çoğunu reddetmekle birlikte yeni çeviri sunmuştur. J.Németh eserde 47 bilmece olarak saymıştır (Németh, 1813:577-608). 1924 A.N. Samoyloviç, SSCB Bilimler Akademisi Raporları'ndaki makalesinde, CC'taki bilmece kimliği ile yaşayan Türk halklarının bilmece geleneğine dair ilgilenmiş, ancak, sadece birkaç örnek verip geçmiştir. (Samoyloviç, 1924:86-89). 1930 S.E.Malov bilmecelerin çoğunu bazı modern Türk dillerinde paralelliklere atıfta bulunarak yeniden yayınlamıştır. Ayrıca, yazısında Radlov'un 1915 yılında yayınlanmamış önerileri de yer alıyordu. Kaare Grønbeach, 1936'da CC'un tıpkıbasımını, daha sonra 1942 yılında bilmecenin tartışmalı metnini hariç tutarak CC sözlüğünü yayınladı. Grønbeach'in bu eseri, bu zamana kadar yapılan çalışmalar içerisinde CC'un kelime hazinesi üzerinde yapılan en yetkin çalışma olarak bilinmektedir. K.Grønbeach'in sözlüğü Kemak Aytaç tarafından Türkçeye çevrilerek 1992 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Yayının rapörtörü Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, esere birkaç noktada (özellikle y- > c-) müdahale etmiştir. Bu çalışma Türkiye'de epey eleştirilmiştir. Bu konudaki eleştiri yapanlardan biri de Musa Salan'dır. (Güner, 2015:33) 1956'de Kazak dilbilgini Abcan Kuruşcanov Formıy i Znaçeniya Padejey v Yazıke Codeks Cumanicus adıyla dil açısından incelenmiştir. (Kuruşcanov, 2015) Ayrıca A.Kuriscanov, Kuman bilmecelerinin araştırılması üzerinde durmuştur (Kuruşcanov: 1960: 165-176).

Andreas Tietze metnindeki bilmecelerin çözümlenmesinde folklorik karşılaştırma yönteminin kullanarak, yaşayan Türk lehçelerindeki halk bilmeceleriyle karşılaştırır. 1966'da yayımlanan "The Koman Riddles and Türkic Folklore" çalışmasında diğer Türk lehçelerindeki halk bilmeceleri ile Kuman bilmecelerinden hiçbir şekilde farklı olmadığını kanıtlamaya çalışır. Vladimir Drimba 1973'te metnin transkripsiyon ve Fransızca çevirilerini sunmuş, dipnotlarla daha önceki yapılan çalışmalarla karşılaştırmıştır. (Drimba, 1973:200-232)

Yukarıdaki özete bakarak eserin çözümlenmesine yönelik araştırmalar tarafından büyük çaba gösterildiğini, ancak bu çabaların sonuçlarının günümüz bilim adamları tarafından güvenilir sayılmadığını göstermektedir. Bu durgunluğun ortadan kaldırılmasında Abdulkadir İnan'ın CC bilmeceleri üzerinde denemesi oldukça önemlidir. Önceden çalışan türkologların çalışmalarında şüpheli gördüğü hususları belirleyerek, bilmecelerdeki bazı kelimeleri doğru anlamaya, tesbit etmeye muvaffak olmuştur çalışması. (İnan, 1987:353-358)

Tabii, CC üzerinde yaklaşık yüz elli yıldır birçok çalışma yapıldı, hâlen sırrı tamamen açılmayan bu gizemli eser üzerinde çalışmalar devam etmektedir.

CC üzerinde yapılan birçok çalışmalara rağmen metnin Rusça çevirisi bu güne kadar yapılmamıştı. Bu eksiklikliği türkolog Aleksandr Garkavets doldurdu. İlk defa 2004 senesinde Kıpçakça metinler Rusçaya çevirilerek, Almatı'da yayımlanmıştır (Garkavets, 2004).

Son zamanlarda yapılmış çalışmalardan bahsetmek gerekirse, 1880 yılında Komes Geza Kuun tarafından yapılan baskıdan sonra eser, ilk defa bir bütün olarak Mustafa Arğunşah ve Galip Güner tarafından 2015 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışma son derece çok önemlidir. Çünkü daha önce de üzerinde yoğunlaşan Dirimba, Garkavets gibi bilim adamları metinleri yayımlamakla yetinmiştir. Kemal Aytaç tarafından kimi yanlışlıklarla birlikte Türkiye Türkçesine de çevrilmiş olan Grønbeach'in sözlüğünde ise eserdeki bilmecelerin kelime hazinesine yer verilmediği gibi, birçok sorunlu kelime görmezlikten

gelinmiş ve kitaba alınmamıştır. Yeni baskıda bütün bunları göz önünde bulundurarak hiçbir kelimeyi metne ve sözlüğe yansıtmaya çalışmıştır. (Güner, 2015:12)

“Kuman Bilmeceleri” Türk halk bilmecelerinin incelenmesi için çok önemli bir kaynaktır. Çeşitli, zaman ve yazılış mekân açısından oldukça uzak olan Türk Dillerindeki bilmecelerin karşılaştırılması çarpıcı analogileri ortaya çıkarmaktadır. CC'taki bilmece tiplerinden bazıları hemen hemen tüm lehçelerde bulunmaktadır.

Andreas Tietze, “Kuman Bilmecelerini Türkçe konuşan ulusların ortak bir mirasını oluşturan bilmece türlerinin en erken varyantları” olarak bahsetmiştir (Tietze, 1966: 10-11). Bu bilmecelerin bazıları çağdaş Kazak bilmeceleri ile hemen hemen aynıdır. Biz bu çalışmamızda, CC'ta tespit edilen bilmeceleri, çağdaş Kazak Türkçesindeki bilmeceler ile anlam ve şekil bakımından karşılaştırmalı olarak incelemeye çalıştık.

Çalışmamızda, Argunşah, M., Güner G'in, Garkavets A'nın CC incelemeleri, Kazak bilmeceleri üzerine yapılmış derlemeleri taradığımızda en geniş malzemeyi sunan Kazakistan'da «Babalar Sözi» 100 ciltlik eserin bilmecelere ayıran 64.cildi (kısaca BS. Foliant, Astana, 2010, s.432) esasa alınmıştır.

CC'ta yer alan Kazak halk bilmecelerinden tespit edilen bilmeceler aşağıdadır:

I Bilmece

CC:

Tap tap tamızık tama durgan tamızık kölegesı ba[r]

Köye durgan tamızık. Ol köbelek. (Argunşah, Güner, 2015: 253)

Bu, Bul, damlacık, damlayıveren damlacık,

Gölgesi var, yanıveren damlacık. O kelebek.

Bu bilmecenin Kazak folklorunda birkaç nüshası mevcuttur.

Çağdaş Kazakçada:

“Tam-tam tobilği, tamıljğan tobilği, köleñkesi kök maysa, külip turğan tobilği”.

Javabı /Ot/ (BS, 2010: 230)

Kazak folklorunda bulunan bu bilmece örneği CC'taki bilmecenin hemen hemen aynıdır. Bilmecenin tercümesi şöyledir:

“Bul bul, erkek sakalı, damlayan erkek,

Gölgesi yem yeşil, gülüveren erkek sakalı” Yanıtı Alev.

Kazakçadaki bilmecenin son satırı anlam olarak şüphelidir. Erkek sakalı anlamına gelen “tobilği” bitkisi, kız kılığında (gülüveren) simgelenen bu tür bilmece antropomorf seklinde kullanıldığını görebiliriz. Kazakçada “erkek sakalı gibi eğilmek, bükülmek” gibi kızların nazlanmak, cilve yapmak anlamına gelen deyim vardır. (KÄTS, 2011:193) Codex Cumanicus bilmecesinde olduğu gibi “yanacak (bir) erkek sakalıdır” anlamında olasılığı da var. Kaideleri yazılı olmayan bu tür halk yaratmaları, ağızdan ağıza geçerek çeşitli ses değişikliklere uğraması pek mümkündür. Hem yağı alınan kökü kırmızı kahve renk arasındaki bu bitki, birinci bitki halindeki erkek sakal, ikincisi damlayan erkek sakal, üçüncüsü de yanacak, alev renkli erkek sakalı sıfat olarak kelime oyunu yapılmıştır.

A.Tietze'nin Kuman bilmecelerini Türk halklarına ait bilmecelerle karşılaştırmalı olarak inceleme çalışmasında bu bilmece yer almamaktadır. A.Tietze'nin çalışmasında da gösterildiği gibi bir diğer nüshaları da şudur:

“Taban-taban, taban-ay, tabanı jalpak koyan-ay,

Kölenkesi kümisten, külip turğan koyan-ay.” Javabı /Ayna/(BS, 2010:175).

“Taban, taban, tabanı-ay, tabanı geniş tavşan-ay,

Gölgesi gümüştən, gülümseyen tavşan-ay ”

Bu bilmecenin üçüncü Kazakça nüshası da şöyledir:

“Äri otır läylim kus, beri otır läylim kus,

Kölenkesi kümisten, külip turğan läylim kus” Javabı /Ayna/. (BS, 2010: 176)

“Oraya otur leylim kuş, buraya otur leylim kuş,

Gölgesi gümüştən, gülüveren leylim kuş ”

Şekil olarak, yukarıdaki Codex Cumanicus bilmecesi ile Kazak bilmeceleri arasında benzerlik vardır.

II Billece

CC:

Ak küymeniñ avzı yoğ. Ol yumurtka (Argunşah, Güner, 2015: 253).

Ak çadırın ağızı yok. O yumurta

Çağdaş Kazakçada:

Aydalada aq otav, avzı, murnı jok otau. Javabı /jumirtka/ (BS, 2010:224)

Bozkırda ak otağ ağızı burnu yok otağ. Yanıtı yumurta

Avzı bitev, aq otav (Amanjolov, Januzakov, 1959: 50) şeklinde iki nüshası vardır. Bu billece biçimi, küyme yerine "otağ" sözüyle karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda M. Argunşah, G. Güner'e ait olan CC'un son baskısındaki bilmeceler dikkate alınmıştır. Fakat baskıda “Ak çadırın ağızı yok” şeklinde küyme yerine “çadır” sözü verilmiştir. Bir şeyi belirtmek gerekir ki, küyme, otağ şeklindeki evlerin çadırdan farkı, yuvarlak ve süslü olmasıdır. Eski zamanlarda göçebe Türklerin evleri güzelliğine göre beyaz ev, siyah ev olarak bölünmüştür. Zaten adından adından da anlaşılacağı gibi beyaz evler, toplumda o evin sahibinin derecesini göstermiş olmuştur (Sahibinin mertebesini/ sahibinin konumunu gösterirdi). Kazak Türklerinde bu evler keçiden yapıldığı için genel adı “Kiygiz ev” olarak adlandırılmıştır. Onlar derecesine göre bölünürler. Padişah, sultanların oturduğu mekâna “orda” demişlerdir. Tarihte geçen Ak Orda, Kök Orda, Altın Orda adları da bunun kanıtıdır. O mekânın sanki genişlemiş türüdür. Yeni evlenenlerin ise “otağ” adıyla adlandırılmıştır. Çadır, çerde ise geçici olarak oturan evlere denir. Neredeyse mutfak mağazası, sahada veya çobanlar yaşayan kötü evler de çift anlamına gelen “kos” olarak adlandırılmıştır (Nazerbekuli, 2005:30) “Küyme” gemi veya araba üzerine kubbe şeklinde yapılan gelin çadırına denmiştir (İnan, 1987:358).

III Billece

CC:

Butu butu uzun, butundan arı kol uzun (Argunşah, Güner, 2015:253).

Bacakları uzun uzun, kolu bacağından daha uzun. Yanıtı üzüm asması

Çağdaş Kazakçada:

Butı, butı uzun, butınan da kolu uzun /jüzim/ (BS, 2010:70)

Bacakları uzun uzun, kolu bacağından eli daha uzun. **Yanıtı jüzim.**

Bu bilmece CC'taki bilmeceyle anlam ve şekil bakımından hemen hemen aynıdır. CC'de bu bilmecenin cevabı yazılmamıştır. Garkavets bilmecenin içeriğinden harekete yanıtını “trenojnık” üç ayak (Garkavets, 2015:57), Németh (Németh, 1912:339) ve Bang ise “rebe” asma, (Bang, 1913:584), Argunşah, Güner ise (1915:341) ise “üzüm asması” olarak vermiştir. Kazak folklorundaki bilmecede ise yanıtı üzüm olarak kayıtlıdır. A.Tietze'nin Türk halkları bilmeceleri karşılaştırmalı çalışmasında bu bilmece yer almamıştır.

IV Bilmece

CC:

Kökçe ulaım kögende sémirir. Ol hu[v]un

Yeşil oğlaım uzun ipte semirir. O kavun (Argunşah, Güner, 2015:343).

Çağdaş Kazakçada:

Kök laım kögende turıp semirgen. Cavabı karbız (BS, 2010:65).

Yeşil laım uzun ipte semiren. Yanıtı karpuz.

Bu bilmece de CC'taki bilmeceyle aynı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece CC'ta yanıtı kavun olan bilmecenin Kazakçadaki nüshasında karpuz olarak verilmiştir.

V Bilmece

CC:

Olturғанım oba yer baskanım bagır çanak. Ol üzengi.

Oturduğum tümsek yer, bastığım bakır çanak. O üzengi. (Argunşah, Güner, 2015:343)

Çağdaş Kazakçada:

Otırғанım oba jer, baskanım bakır şanak /üzengi/ (BS, 2010:206)

Oturduğum tümsek yer, bastığım bakır çanak. O üzengi.

Bu bilmece de hemen hemen aynıdır. Sadece ses değişikliği görünür. Aslında, CC ve Kazak Türkçesinde bulunan bilmecelerdeki fonetik değişiklikler aynıdır. Ancak, bazı durumlarda prensipte yeterli denebilecek karşılaştırmalar nesnelere arasındaki oluşturulan tek farktır. Bu örneklerde görüldüğü gibi, Kazak dilinin gelişim kurallarını açıklayan fonetik değişiklikleri (j> y, k> g, ş>ç, oltur->otur- v.s.) vardır. Sözcük yapısı, gramer formları, sentaktik yapısı ve kelime hazinesi hemen hemen aynıdır.

VI Bilmece

CC:

Yazda yavlı hay[ı]ş yatar. Ol ılandır.

Yazıda yağlı kayış yatar. O yılandır. (Argunşah, Güner, 2015:345).

Çağdaş Kazakçada:

Jol üstinde maylı kayıs. /jılan/ (BS, 2010:94)

Yol üstünde yağlı kayış [yatar]

VII Bilmece

CC:

Yazda yavlı tokmak yadır. ol kirpidir.

Yazıda yağlı tokmak yatar. O kirpidir (Argunşah, Güner, 2015:344).

Çağdaş Kazakçada:

Dalada jabuvlı tokpak jadır. /kirpi/ / (BS, 2010:92)

Bozkırda örtülü tokmak yatar. Yanıtı kirpidir.

Bu bilmece de hemen hemen aynıdır. Metindeki bireysel sözcük bileşenleri semantik ve sözdizimsel açıdan değerlendirdiğimizde, eski metindeki bazı arkaik kelimeler yerine diğer kelimelerle değişiklik gösterdiğini görülmektedir.

“Yazda yavlı hay[ı]ş yadır. ol ılandır.” /Jol üstinde maylı kayıs. (jılan) (BS, 2010:94) Bu bilimcedeki “yağ” kelimesinin anlamı günümüz Kazakçasında unutulmuştur. Bu kelimenin yerine aktif olarak “may” sözü kullanılmaktadır.”Yağ” sözü sadece Kazak Türkçesinde “düşman” ve “yağmak”, “dolup taşımak, çoğalmak” anlamında kullanılır. Bu kelime Kaşgarlı'nın sözlüğünde yāg ‘yağ’, sag yāg ‘sadeyağ; Oğuzlarda iç yağına yāg derler’ olarak kayıtlıdır (DLT, 2014: 413). yāg > jaw olarak bize ulaşan bu söz günümüzde az sayıda ‘jaw japırak’ (bitki), ‘jaw jumur’ (su koymadan tamamen hayvanın kendi karnında pişirilen et, yemek çeşiti), ‘jawbüyrek’ (böbrekten yapılan kebab gibi yemek türü) ve ‘köz jawı’ (göz yağı) gibi kalıplaşmış kelimelerde korunmuştur.

VIII Bilmece

CC:

Burunsuz buz tēşer. Ol koy bogu.

Burunsuz buz deşer. O koyun boku (Argunşah, Güner, 2015:345).

Çağdaş Kazakçada:

Murunsuz şımşık muz tesedi /Tamşı/ (BS, 2010:94).

Burunsuz kanarya buz deşer. Yanıtı damla.

Bu Kazak bilmece Kuman bilmeceğine çok yakındır. Sadece bilmece yanıtında farklılık göstermektedir.

IX Bilmece

CC:

Altun ay[ı]rgan tura tüşer, al torham yay[ı]lı tüşer. ol biye k[u]lunlagandır.

Altun ayırgan tura tüşer, al torham yayılı tüşer. Ol biye kulunlagandır. (Argunşah, Güner, 2015:345).

Çağdaş Kazakçada:

Ak sandığım aşıldı, işinen jibek şaşıldı. /Künnin közi/ (S.Amanjolov, 1959:16)

Bu bilmece Kuman bilmecesine benzemektedir. Sadece bilmece yanıtında farklılık gösterilmektedir. Kumancadaki bilmecede görüldüğü gibi, 'torca' sözü, ağızlarda (Kızılorda, Sırderya) ipek anlamında söylenir. Örnek: Torca sözi bul elde jibek mağnasında koldanılattın edi (Sarıbayev, 2005:672) 'Torca kelimesi bu memlekette ipek anlamında kullanılıyordu'. Torca sözü Kaşğari'de de torcu 'ipek' olarak kayıtlıdır. (DLT, 2014:893). Günümüzde çok büyük, saltanatlı düğünlere 'torkalı toy' ifadesinde, kişi rahmetli olduğunda 'toprağı torca bolsın' sözcüklerinde aktif olarak kullanılmaktadır.

X Bilmece

CC:

Bu bardı izi yoğ. Ol kemedir.

O gitti, hiçbir izi yok. O gemidir. (Argunşah, Güner, 2015:347).

Çağdaş Kazakçada:

Äne baradı özi, körinbeydi izi. /Jel/ (BS, 2010:53)

O giğiyor kendisi, görünmüyor izi. Yanıtı yel.

Bu bilmecede de Kuman bimecesine yapıları aynıdır. Sadece yanıtları farklıdır.

XI Bilmece

CC:

Avzum açsam öpkem körünir. Ol eşik açsa ot (Argunşah, Güner, 2015:347).

Ağzımı açsam, ciğeri görünür. O kapıyı açınca görünen ateştir.

Çağdaş Kazakçada:

Auzın aşsañ, ökpesi körinedi. /esik pen ot/ (BS, 2010:169)

Ağzını açsan, ciğeri görünür. Yanıtı kapı ile alevdir.

Bu bilmece de Kuman bilmecesine yapıları aynıdır.

SONUÇ

Codex Cumanicus bilmeceleri ile Kazak halk bilmeceleri ile karşılaştırmalı bir çalışma yürütmeye çalıştık. Bu spesifik örnekler ile kanıtlandığı gibi bunların oranı yeterli sayıda hemen hemen aynı, ya da çok yakın varyantlar var olduğu sonucuna varmaktayız.

Codex Cumanicus'un yazılması üzerinden yaklaşık 7 yüzyıl geçse bile, bilmecelerin yapı ve konu açısından değişikliklere uğramaması ilginçtir. Codex Cumanicus bilmecelerinin başlıca konusu: gökyüzü, kuşlar, hayvanlar, bitkiler, insanlar, evler, araçlar ve enstrümanlardır. Kazak bilmecelerini Codex Cumanicus bilmeceleriyle karşılaştırdığımızda 14 benzer/ paralel bilmecelerin olduğunu gördük. Bu bilmeceler, arkaik kelimeler gibi küçük farklılıklar dışında hemen hemen aynı yapıya sahiptirler.

Birçok Codex Cumanicus bilmeceleri, Kazak ve Codex Cumanicus bilmeceleri arasındaki ortak kimliği yansıtmaktadır. Codex Cumanicus bilmeceleri böylece Kazak

bilmecelerinin bir dizi öncü versiyonları olarak kabul ederek, Kazak halk bilmecelerinin tarihi kökeni çok eski dönemlere dayanmaktadır ve başka Türk halklarındaki halk bilmecelerle aynı kökten gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Amanjolov, S.(2003).Kazak jumbaktarı. Almatı: Anat tili Baspası
- Amanjolov,S., Januzakov,T.(1959). Kazaktıñ Halık Jumbaktarı.Almatı: Kazaktın Memlekettik Kırkem Adebıyet Baspası.
- Argunşah, M., Güner G.(2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayın Evi
- Babalar Sözi (2010).Astana: 64 cilt, Foliant
- Bang W.(1912). *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Academie der Wissenschaften. Philos.—Hist. Classe.
- Bang,W.(1913). *Über die Herkunft des Codex Cumanicus*. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Academie der Wissenschaften. Philos.—Hist. Classe.
- Blau, O.(1973). *Über Volksthum und Sprache der Kumanen*. Leiden: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft: ZDMG XXIX, 1875 Bucureşti;
- Drimba, V.(1973). *Syntaxe Cormane*. Leiden: Editura Academiei Bucuresti, E. J. Brill.
- Garkavets, A.(2004). *Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV vv*.Almatı.
- Garkavets, A.(2015). *Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV vv*. Almatı: Baur
- İnan, A.(1987) Codex Cumanicus Bilmecelerine Dair. *Makaleler ve İncelemeler*.Ankara: 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu BasımEvi
- Kaşgarlı, M.(2014). *Divani Lugati't-Türk*, Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu. Ankara: TDK Yay.
- Kazak Adebı Tilinin Sözdıgi (2011). cilt XIV, T-U. Almatı: Dävır Baspası.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, B. (2003). Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Türkistan: Turan.
- Kuruşjanov, A. (2015) Formy i Znaçeniya Padejey v Yazıke Codeks Cumanicus. Astana: Gılım
- Kuruşjanov, A. (1960). “K izuchenıyu kumanskix zagadok”. Voprosi İstorii i Dialektologii Kazaxskogo Yazıka. Almaata: Vip.2.
- Kuun, G (1880) Codex Cumanicus: Bibliothecæ ad Templum Divi Marci Venetiarum, Budapestini: Scient. Acad. Hung.
- Nazarbekulı, S.(2005). Kazaktıñ kiyiz üyi. Asttana: Elorda
- Neneth, J.(1913).Die Rätsel des Codex Cumanicus. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft : ZDMG / Deutsche Morgenländische Gesellschaft.
- Radloff, V. (1887). Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus : Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig; Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880), Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg XXXV; Tomé Trente-Un Sér.7,no.6. 25 Février.
- Radloff, V. (1887). Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Cumanicus, (Lu le 25 Février, 1886) Bulletin de l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg T.XXXI; Tomé Trente-Un, Sér.32, no.12, 15 avril.
- Radloff, V.(1885). Petersburg: Zur Sprache der Komanen (Schluß), The Importance of Techmer's Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft in the denelovment of general linguistics, II.
- Radloff,V. (1884). Zur Sprache der Komanen, The Importance of Techmer's Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft in the denelovment of general linguistics, I.s.
- Samoyloviç, A., (1924). “K istorii i kritike Codex Cumanicus,” Doklady Akademii Nauk SSSR, Ser. B.
- Sarıbayev,Ş.(2005). Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi. Almatı: Arıs.

Tietze, A.(1966). The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley: University of California Press.

KISALTMALAR

BS: Babalar Sözi, 64 cilt, Foliant Yayın Evi, Astana, 2010

CC: ARGUNŞAH M., GÜNER G., Codex Cumanicus, Kesit Yayın Evi, İstanbul, 2015.

DLT: ERCİLASUN, Ahmet Bican, - AKKOYUNLU Ziyat, Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, TDK yay., Ankara 2014

KÄTS: Kazak Adebî Tilinin Sözdîği, cilt XIV, T-U. Devir Yayın Evi, Almatı, 2011

Destek Veren Kurum ve Kuruluşlar

www.kervansaray.com.tr

ORDU
ÜNİVERSİTESİ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

**ORDU ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI**

Cumhuriyet Yerleşkesi, Cumhuriyet Mah. P.K. 52200
Fen Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Tel: 0(452) 226 52 00 Altınordu/ORDU

**ORDU ÜNİVERSİTESİ
TÜRKOLOJİ KULÜBÜ**

Cumhuriyet Yerleşkesi, Cumhuriyet Mah. P.K. 52200
S.K.S Daire Başkanlığı, Türkoloji Kulübü
Tel: 0(452) 226 52 00 Altınordu/ORDU

otudes.odu.edu.tr
otudes2017@gmail.com